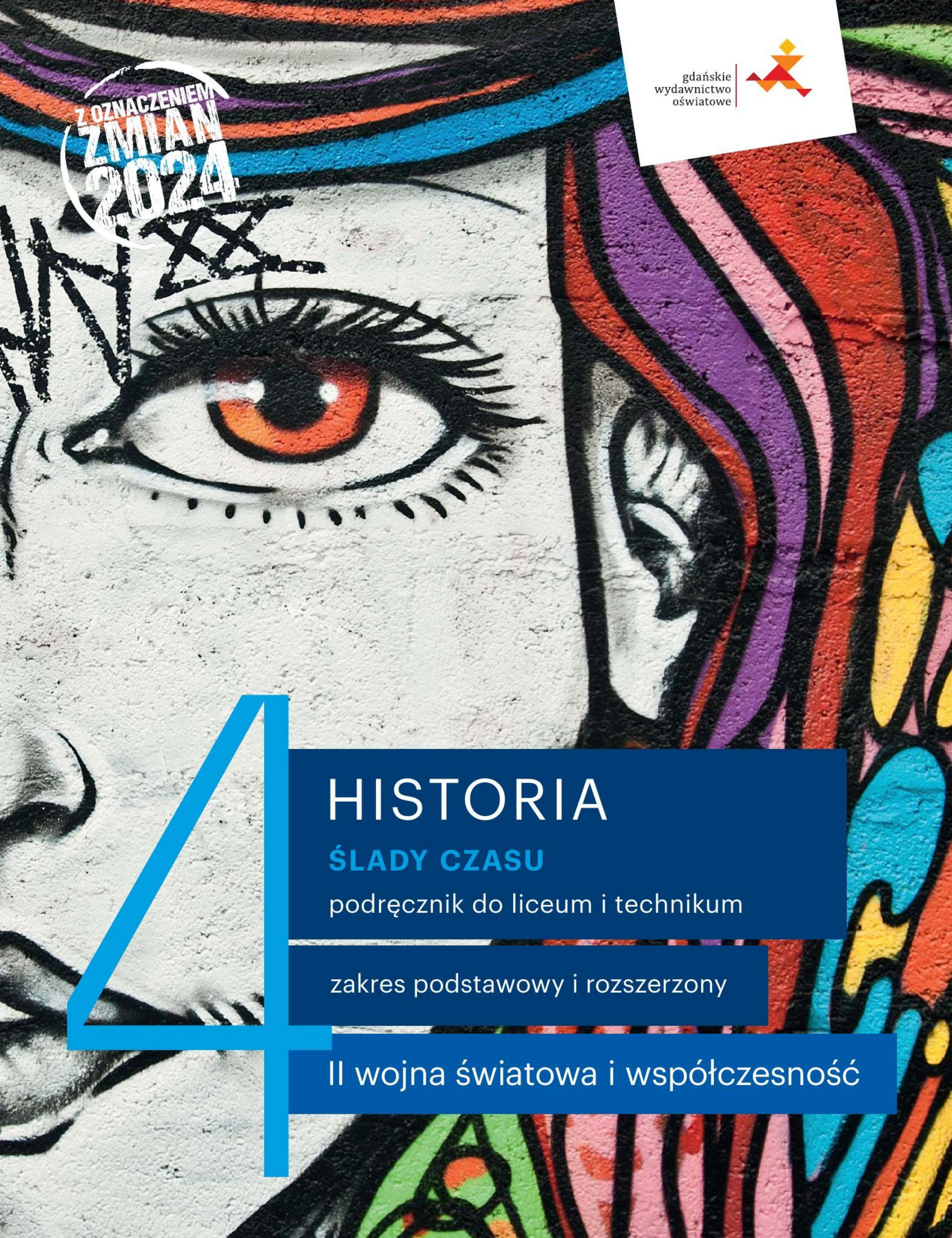

gdańskie
wydawnictwo
oświatowe

4

HISTORIA

ŚLADY CZASU

podręcznik do liceum i technikum

zakres podstawowy i rozszerzony

II wojna światowa i współczesność

Antoni Dudek
Łukasz Kępski
Jakub Polit

4 HISTORIA

ŚLADY CZASU

podręcznik do liceum i technikum

zakres podstawowy i rozszerzony

II wojna światowa i współczesność

gdańskie
wydawnictwo
oświatowe

Dobór i opracowanie materiałów dydaktycznych: Łukasz Kępski
Redakcja merytoryczna: Iwona Janicka, Elżbieta Olczak

Redaktorka prowadząca: Renata Korewo
Redakcja: Aleksandra Grygo, Renata Korewo, Anna Maria Sarmiento, Alicja Tomaszewska
Dobór materiału ilustracyjnego i podpisy: Łukasz Kępski
Opracowanie merytoryczne i korekta map: Elżbieta Olczak
Opracowanie graficzne map: Marcin Sobiech (EXGEO Professional Map)
Korekta map: Aleksandra Grygo
Projekt graficzny, makiety stron, infografiki i skład: Maciej Krawczyński
Projekt okładki: Iwona Duczmal
Fotoedycja: Ilona Krasnopiórko, Jakub Swerpel

Na okładce: *Twarz kobiety* – fragment graffiti, Paryż 2013 r., fot. Shutterstock

Podręcznik jest dostosowany do obowiązującej podstawy programowej z 2022 r. i zgodny z programem *Ślady czasu*.

Podręcznik dopuszczony do użytku szkolnego przez ministra właściwego do spraw oświaty i wychowania i wpisany do wykazu podręczników przeznaczonych do kształcenia ogólnego do nauczania historii na poziomie klasy czwartej liceum ogólnokształcącego i technikum, na podstawie opinii rzeczoznawców: prof. dr. hab. Grzegorza Kucharczyka, dr. hab. Dominika Zamiatały, dr Izabeli Kraśnickiej. Etap edukacyjny: III. Typ szkoły: liceum ogólnokształcące i technikum, kształcenie w zakresie podstawowym i rozszerzonym. Rok dopuszczenia: 2023.
Numer dopuszczenia: 1102/4/2023.

ISBN 978-83-8118-480-9
© Copyright by Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe
Wydawca: Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe, 80-241 Gdańsk, Al. Grunwaldzka 50A
Gdańsk 2026. Wydanie trzecie

Druk i oprawa: Interak, Czarnków

Niniejsza publikacja podlega ochronie przewidzianej w przepisach Ustawy z dnia 4.02.1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych. Każdy przypadek kopiowania lub zwielokrotniania fragmentu lub całości publikacji stanowi niedozwolone naruszenie praw twórcy lub wydawcy, o ile nie odbywa się zgodnie z przepisami wyżej wymienionej ustawy.

Wydawca nie wyraża zgody na wykorzystanie niniejszej publikacji ani jej części do eksploracji tekstów i danych (text and data mining, TDM) w rozumieniu art. 4 Dyrektywy 2019/790/UE.

Wszystkie książki Wydawnictwa dostępne są w sprzedaży wysyłkowej. Zamówienia można składać w księgarni internetowej www.ksiegarnia.gwo.pl lub nadsyłać listownie pod adresem:
Gdańskie Wydawnictwo Oświatowe
80-305 Gdańsk 5, skrytka pocztowa 80
tel. 801-643-917, 58-340-63-63
www.gwo.pl e-mail: handel@gwo.pl

Odpowiedzi pisemnych nie wolno zamieszczać w podręczniku.
treści usunięte z podstawy programowej w 2024 r.

Spis treści

Przewodnik po podręczniku 4

I. II wojna światowa

1. Wybuch II wojny światowej i kampania polska 1939 r. 8
2. Działania zbrojne w latach 1939–1941 20
3. Europa pod okupacją 34
4. Holokaust 46
5. Przełom na frontach i koniec II wojny światowej 58
6. Konferencje Wielkiej Trójki 70
Sprawdź się! 78

II. Polska i Polacy w czasie II wojny światowej

7. Polska i Polacy pod okupacją niemiecką 80
8. Polska i Polacy pod okupacją sowiecką 92
9. Rząd RP na uchodźstwie i Polskie Siły Zbrojne na obczyźnie 104
10. Polskie Państwo Podziemne 116
11. Akcja „Burza" i powstanie warszawskie 126
12. Początki Polski podporządkowanej ZSRS 138
Sprawdź się! 150

III. Świat po 1945 r.

13. Powojenna rzeczywistość 152
14. Powstanie dwubiegunowej Europy 164
15. Sowietyzacja państw Europy Środkowo-Wschodniej 176
16. Konflikty okresu zimnej wojny i dekolonizacja 186
17. Konflikty na Bliskim Wschodzie 198
18. Ku wspólnej Europie 208
19. Przemiany cywilizacyjne na świecie w drugiej połowie XX w. 218
Sprawdź się! 230

IV. Komunistyczna Polska i jej upadek

20. Polska po zakończeniu II wojny światowej 232
21. Kształtowanie się systemu komunistycznego w Polsce 244
22. Polskie podziemie niepodległościowe i opór społeczny 254
23. Czasy stalinowskie 264
24. Polski Październik i czasy gomułkowskie 276
25. Polska w latach 70. 288
26. Rewolucja „Solidarności" (1980–1981) 300
27. Stan wojenny (1981–1983) 312
28. Przełom polityczny 1989 r. 324
29. Kultura i sport w epoce PRL 336
Sprawdź się! 348

V. Polska i świat w XX–XXI w.

30. Jesień Narodów i rozpad ZSRS 350
31. Współczesne konflikty zbrojne i zagrożenia dla świata 362
32. Transformacja ustrojowa i III Rzeczpospolita 374
33. Droga Polski do NATO i Unii Europejskiej 386
Sprawdź się! 396

Kalendarium 397

Indeks najważniejszych pojęć i postaci 401

Przewodnik po podręczniku

Niebieskim kolorem oznaczone są partie podręcznika dla **wszystkich** uczniów.

Litera **R** u góry strony wyróżnia partie podręcznika przeznaczone dla uczniów realizujących materiał nauczania w zakresie **rozszerzonym**.

Przypomnij
Kwestia do przypomnienia przed zapoznaniem się z treścią nowego rozdziału.

Cel lekcji
Zapowiedź najważniejszego zagadnienia rozdziału.

Po lekcji
Zagadnienia, na które trzeba zwrócić uwagę podczas lektury rozdziału.

Wszystkie elementy zaznaczone kolorem **bordowym** dotyczą materiału przeznaczonego dla zakresu **rozszerzonego**.

Pogrubioną czarną czcionką wyróżniono najważniejsze daty, wydarzenia, pojęcia i postacie.

O tym się pisze
Teksty naukowe i popularnonaukowe ukazują różne spojrzenia na historię – od zagadnień przedstawionych w odmienny sposób od powszechnie przyjętego po tematy wywołujące kontrowersje w świecie nauki. Każdy materiał został opatrzony ilustracją i zadaniami.

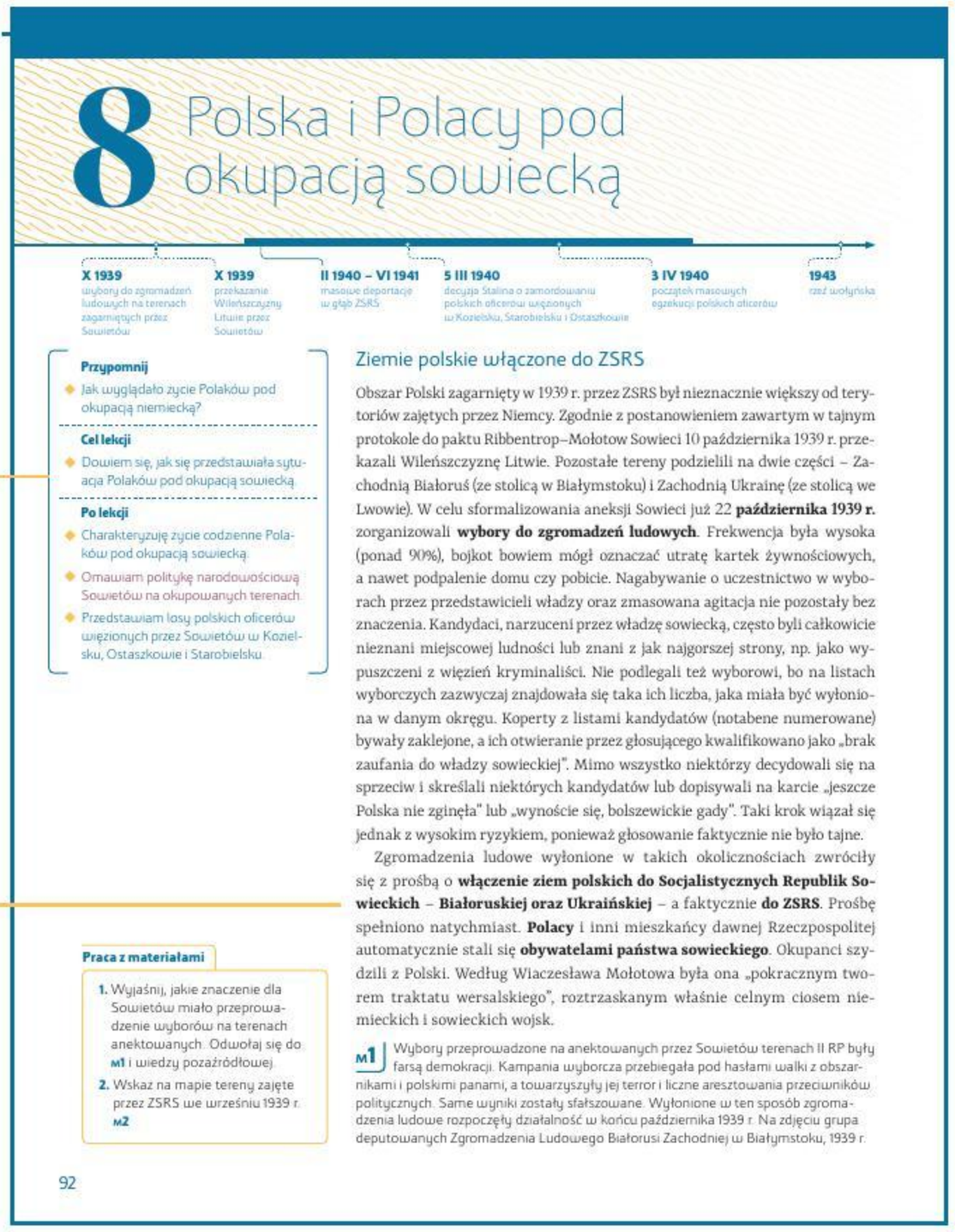

8 Polska i Polacy pod okupacją sowiecką

X 1939 wybory do zgromadzeń ludowych na terenach zagarniętych przez Sowietów
X 1939 przekazanie Wileńszczyzny Litwie przez Sowietów
II 1940 – VI 1941 masowe deportacje w głąb ZSRS
5 III 1940 decyzja Stalina o zamordowaniu polskich oficerów więzionych w Kozielsku, Starobielsku i Ostaszkowie
3 IV 1940 początek masowych egzekucji polskich oficerów
1943 rzeź wołyńska

Przypomnij
- Jak wyglądało życie Polaków pod okupacją niemiecką?

Cel lekcji
- Dowiem się, jak się przedstawiała sytuacja Polaków pod okupacją sowiecką.

Po lekcji
- Charakteryzuję życie codzienne Polaków pod okupacją sowiecką.
- Omawiam politykę narodowościową Sowietów na okupowanych terenach.
- Przedstawiam losy polskich oficerów więzionych przez Sowietów w Kozielsku, Ostaszkowie i Starobielsku.

Ziemie polskie włączone do ZSRS

Obszar Polski zagarnięty w 1939 r. przez ZSRS był nieznacznie większy od terytoriów zajętych przez Niemcy. Zgodnie z postanowieniem zawartym w tajnym protokole do paktu Ribbentrop–Mołotow Sowieci 10 października 1939 r. przekazali Wileńszczyznę Litwie. Pozostałe tereny podzielili na dwie części – Zachodnią Białoruś (ze stolicą w Białymstoku) i Zachodnią Ukrainę (ze stolicą we Lwowie). W celu sformalizowania aneksji Sowieci już 22 **października 1939 r.** zorganizowali **wybory do zgromadzeń ludowych**. Frekwencja była wysoka (ponad 90%), bojkot bowiem mógł oznaczać utratę kartek żywnościowych, a nawet podpalenie domu czy pobicie. Nagabywanie o uczestnictwo w wyborach przez przedstawicieli władzy oraz zmasowana agitacja nie pozostały bez znaczenia. Kandydaci, narzuceni przez władzę sowiecką, często byli całkowicie nieznani miejscowej ludności lub znani z jak najgorszej strony, np. jako wypuszczeni z więzień kryminaliści. Nie podlegali też wyborowi, bo na listach wyborczych zazwyczaj znajdowała się taka ich liczba, jaka miała być wyłoniona w danym okręgu. Koperty z listami kandydatów (notabene numerowane) bywały zaklejone, a ich otwieranie przez głosującego kwalifikowano jako „brak zaufania do władzy sowieckiej". Mimo wszystko niektórzy decydowali się na sprzeciw i skreślali niektórych kandydatów lub dopisywali na karcie „jeszcze Polska nie zginęła" lub „wynoście się, bolszewickie gady". Taki krok wiązał się jednak z wysokim ryzykiem, ponieważ głosowanie faktycznie nie było tajne.

Zgromadzenia ludowe wyłonione w takich okolicznościach zwróciły się z prośbą o **włączenie ziem polskich do Socjalistycznych Republik Sowieckich – Białoruskiej oraz Ukraińskiej** – a faktycznie **do ZSRS**. Prośbę spełniono natychmiast. **Polacy** i inni mieszkańcy dawnej Rzeczpospolitej automatycznie stali się **obywatelami państwa sowieckiego**. Okupanci szydzili z Polski. Według Wiaczesława Mołotowa była ona „pokracznym tworem traktatu wersalskiego", roztrzaskanym właśnie celnym ciosem niemieckich i sowieckich wojsk.

Praca z materiałami
1. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla Sowietów miało przeprowadzenie wyborów na terenach anektowanych. Odwołaj się do M1 i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wskaż na mapie tereny zajęte przez ZSRS we wrześniu 1939 r. M2

M1 Wybory przeprowadzone na anektowanych przez Sowietów terenach II RP były farsą demokracji. Kampania wyborcza przebiegała pod hasłami walki z obszarnikami i polskimi panami, a towarzyszyły jej terror i liczne aresztowania przeciwników politycznych. Same wyniki zostały sfałszowane. Wyłonione w ten sposób zgromadzenia ludowe rozpoczęły działalność w końcu października 1939 r. Na zdjęciu grupa deputowanych Zgromadzenia Ludowego Białorusi Zachodniej w Białymstoku, 1939 r.

92

R

M7 Jedną z przyczyn wzrostu znaczenia Iranu w świecie arabskim było wykluczenie z niego w sferze politycznej Egiptu. Wpływ na to miała polityka egipskiego prezydenta Anwara as-Sadata wobec państwa żydowskiego. W marcu 1979 r., gdy As-Sadat podpisał traktat pokojowy z Izraelem, na ulice Teheranu wyszły tłumy, by wyrazić swój sprzeciw. Wśród wielu wrogich Egiptowi haseł można było znaleźć również nawoływania do zabicia przywódcy tego kraju. Na fotografii widać grupę mężczyzn z transparentem o treści „Powiesić Sadata za to, że zdradził świat arabski". Niektórzy trzymają zdjęcia z podobizną ajatollaha Chomeiniego, 1979 r.

Praca z materiałami
1. Wyjaśnij, jaką rolę w świecie arabskim odgrywała kwestia państwa izraelskiego. Odwołaj się do M7 i wiedzy pozaźródłowej.
2. Omów wpływ nowoczesnych technologii na sposób prowadzenia działań zbrojnych w Zatoce Perskiej. Wykorzystaj M8 i wiedzę pozaźródłową.
3. Przedstaw sytuację Kurdów w czasie pierwszej wojny w Zatoce Perskiej. Odwołaj się do M9 i wiedzy pozaźródłowej.

Wojna iracko-irańska (1980–1988)

Wykorzystując osłabienie Iranu, rządzący sąsiednim Irakiem dyktator **Saddam Husajn** postanowił rozstrzygnąć na swoją korzyść spór graniczny między obu państwami. Jednak zamiast spodziewanego błyskawicznego zwycięstwa przeprowadzony we **wrześniu 1980 r. atak wojsk irackich** zapoczątkował trwającą blisko osiem lat krwawą wojnę iracko-irańską. Istotnym aspektem tego konfliktu były różnice wyznaniowe między tymi dwoma islamskimi krajami, odzwierciedlające najważniejszy wśród muzułmanów podział na przeważających w Iranie szyitów oraz dominujących w Iraku sunnitów.

Wojska irańskie, których najbardziej zaangażowaną część stanowiły formacje Strażników Rewolucji, początkowo były zaskoczone atakiem. Jednak w 1981 r. przejęły inicjatywę na froncie. Po upływie półtora roku Irańczykom udało się stopniowo odzyskać wszystkie utracone tereny i przenieść walki na terytorium Iraku, gdzie wojna szybko nabrała charakteru pozycyjnego. Część działań wojennych była prowadzona na wodach Zatoki Perskiej, utrudniając tankowcom transport ropy, co oczywiście odbijało się na cenie tego surowca. Ostatecznie starcia, w których po obu stronach zginęło ok. miliona ludzi (z czego ok. $^2/_3$ stanowili Irańczycy), **zakończyły się bez wyraźnego rozstrzygnięcia w 1988 r.**, przy czym **granica powróciła do pierwotnego kształtu**, uważanego w Iraku za niesprawiedliwy.

Pierwsza wojna w Zatoce Perskiej (1990–1991)

Olbrzymie koszty wojny z Iranem, a także pożyczki, jakie Irak zaciągnął w jej trakcie u małego, ale bardzo bogatego sąsiedniego **Kuwejtu**, skłoniły Saddama Husajna do zaatakowania tego kraju w **sierpniu 1990 r.** Zapoczątkowało to **pierwszą wojnę w Zatoce Perskiej**. Także i w tym wypadku Husajn wystąpił wobec sąsiada z roszczeniami terytorialnymi, a ich odrzucenie przez Kuwejt potraktował jako pretekst do ataku. Iracka agresja wywołała powszechne oburzenie na całym świecie, a od agresora odwrócił się m.in. sprzedający mu wcześniej na dużą skalę uzbrojenie ZSRS. Na wniosek Stanów Zjednoczonych Rada Bezpieczeństwa ONZ w listopadzie 1990 r. uchwaliła rezolucję, która upoważniała państwa członkowskie współdziałające z rządem Kuwejtu (poza USA było to ponad 30 krajów, w tym Polska) do użycia siły wobec Iraku, o ile ten do połowy stycznia 1991 r. nie wycofa się z Kuwejtu.

Po upływie terminu ultimatum, 28 **stycznia 1991 r.** rozpoczęła się **operacja „Pustynna Burza"**. Nastąpił atak bombowy lotnictwa (głównie amerykańskiego) na Irak. Drugą część operacji – atak lądowy – rozpoczęto w końcu lutego. Również w tym wypadku większość sił interwencyjnych

204

R

O tym się pisze

T1 **Co Polacy wiedzą o stanie wojennym – wyniki badania CBOS, 2021 r.**

W tym roku (2021) mija czterdzieści lat od wprowadzenia w Polsce stanu wojennego. Konsekwencją tego wydarzenia była dekada marazmu, utraconych przez Polaków nadziei i szans, wewnętrznej i zewnętrznej emigracji uniu spośród zaangażowanych w dziesięciomilionowy ruch „Solidarność". Coraz mniej Polaków zna te wydarzenia z własnego doświadczenia, coraz mniej pamięta je bezpośrednio, jeszcze mniej jest w stanie odtworzyć wewnętrzną i zewnętrzną złożoność ówczesnej sytuacji. [...]

Niespełna połowa dorosłych Polaków pamięta dokładną datę wprowadzenia stanu wojennego, czyli 13 grudnia 1981 roku (47%), prawie jedna piąta (19%) w ogóle nie zna tej daty. Wśród osób, które nie pamiętały tej daty w całości, najczęściej wymieniane było zestawienie dwa i miesiąca – 13 grudnia (17%), nieco rzadziej pamiętano miesiąc i rok – grudzień 1981 (8%). Spośród osób pamiętających prawidłowo tylko jeden element tej daty najczęściej przywoływano datę dzienną – 13 (8%), dwa razy rzadziej tylko miesiąc – grudzień czy wyłącznie rok – 1981 (po 4% wskazań).

W grupie powyżej 44. roku życia datę wprowadzenia stanu wojennego pamięta ponad połowa badanych (od 53% w grupie najstarszych respondentów do 64% w wieku 55–64 lata), wśród najmłodszych ankietowanych, do 34. roku życia, zaledwie około jednej czwartej (24% w grupie od 18. do 24. roku życia i 27% w grupie 25–34 lata). Spośród najmłodszych badanych, do 24. roku życia, niespełna połowa w ogóle nie kojarzy tej daty (48%), w grupie o dekadę starszej (od 25. do 34. roku życia) odsetek ten wynosi 45%.

Datę wprowadzenia stanu wojennego częściej pamiętają osoby mieszkające w miastach – w tym wyjątkowo dobrze mieszkańcy największych (58%) i najmniejszych miast (59%) – niż na wsi (39%). Lepiej znają ją też osoby z wykształceniem wyższym (61%), zaś najsłabiej respondenci z wykształceniem podstawowym lub gimnazjalnym (39%).

W 2016 roku znajomość daty wprowadzenia stanu wojennego była liczona w nieco inny sposób niż obecnie (oddzielnie liczono frekwencje dla daty dziennej, miesięcznej i rocznej). Stosując tę samą metodę badania co wcześniej, można stwierdzić, że w stosunku do 2016 roku minimalnie wzrósł odsetek osób w ogóle nieznających daty wprowadzenia stanu wojennego. Natomiast znajomość pełnej daty w porównaniu z wynikiem sprzed pięciu lat zupełnie się nie zmieniła, jest zaś wyraźnie słabsza niż dziesięć lat temu.

Im dalej od daty wprowadzenia stanu wojennego, tym bardziej krytyczne stają się oceny zasadności tego kroku. Jeszcze w pierwszej dekadzie XXI wieku większość Polaków była przekonana, że ta decyzja była słuszna, bo – jak można się domyślać – uzasadniała ją ówczesna sytuacja geopolityczna. Jedna czwarta badanych uważała wprowadzenie stanu wojennego za posunięcie nieuzasadnione i błędne.

W kolejnej dekadzie ubyło osób wierzących, że było to posunięcie uzasadnione i słuszne, a przybyło opinii krytycznych. Choć proporcje głosów nieco się wyrównały, to jednak nadal utrzymywała się przewaga respondentów oceniających – zgodnie z interpretacją ogłaszających stan wojenny – że jego wprowadzenie w 1981 roku nie można było uniknąć ze względu na możliwą ingerencję sił zewnętrznych.

Na początku trzeciej dekady XXI wieku, po czterdziestu latach od tego wydarzenia, opinie Polaków się odwróciły – nieco większy jest odsetek osób uznających, że wprowadzenie stanu wojennego było nieuzasadnione i błędne (37%), niż uważających, że w ówczesnej sytuacji politycznej było to posunięcie słuszne (33%).

Pamięć o stanie wojennym w czterdziestą rocznicę jego wprowadzenia, oprac. K. Pankowski, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2021/K_163_21.PDF (dostęp 7.04.2025)

Zdjęcie autorstwa Chrisa Niedenthala (czyt. krisa nidentala) jest jednym z najsłynniejszych symboli stanu wojennego. Widać na nim opancerzony transporter na tle Kina Moskwa w Warszawie, w którym wyświetlano wtedy film Francisa Forda Coppoli (czyt. frans-isa forda kopoli) *Czas apokalipsy*, 14 grudnia 1981 r.

Praca z tekstem
1. Przedstaw poziom wiedzy współczesnych Polaków o stanie wojennym. T1
2. Wyjaśnij, jaki wpływ na postrzeganie stanu wojennego ma czas, jaki upłynął od jego wprowadzenia. T1

322

Obszary, na których ludność niemiecka nie stanowiła nawet 6% mieszkańców, zamierzano całkowicie zgermanizować w myśl założeń **Generalnego Planu Wschodniego**. Metodą miały być terror i deportacje. W pierwszych miesiącach niemieckich rządów w **masowych egzekucjach** rozstrzelano ok. 40 tys. osób należących do „elementu przywódczego", tj. elit: urzędników państwowych, działaczy społecznych, byłych powstańców, nauczycieli, księży. Symbolem tej kaźni stała się pomorska **Piaśnica**, zwana „kaszubską Golgotą". W lasach położonych w okolicach tej kaszubskiej wsi **od początku października 1939 r. do kwietnia 1940 r.** w egzekucjach zamordowano 12–14 tys. osób, głównie Polaków.

Jesienią 1939 r. Niemcy rozpoczęli również **masowe wywózki** ludności polskiej, dając jej niewiele czasu na spakowanie i określając limit bagażu, który mogła ze sobą zabrać. Wysiedlenia dotknęły Polaków, m.in. tych, którzy nie urodzili się na terenach wcielonych do Rzeszy. Musieli oni wrócić do miejsca swojego pochodzenia. Ofiarami tych wywózek padło co najmniej 860 tys. Polaków i ponad 400 tys. Żydów.

Deportowanych zamierzano zastąpić Niemcami sprowadzanymi m.in. z terenów ZSRS, państw bałtyckich oraz Rumunii. Napływ osadników przebiegał jednak bardzo powoli. Aby zwiększyć liczbę niemieckich mieszkańców, w 1941 r. zdecydowano się na wprowadzenie **niemieckiej listy narodowej** (niem. *Deutsche Volksliste*, czyt. dojcze folksliste). Wpis na nią, w zależności od kategorii, zapewniał prawa obywatela Rzeszy na określony czas. Jednak nakładał też obowiązek służby w Wehrmachcie (czyt. wermachcie). Początkowo wpis był dobrowolny, w końcu zaczął mieć charakter przymusowy. Odmowa stawała się aktem odwagi, bo najczęściej kończyła się szykanami, a niejednokrotnie uwięzieniem lub wysłaniem nawet całej rodziny do obozu koncentracyjnego. Łącznie na **folksliście** znalazły się 2–3 mln Polaków.

Uniemożliwienie kształcenia po polsku choćby w szkołach podstawowych groziło szybką germanizacją dzieci. Przyspieszyć ją miało **uderzenie w Kościół Katolicki**, który przed 1918 r. był na rządzonych z Berlina ziemiach jedyną oazą polskiego języka i nauczania. Na obszarach włączonych do Rzeszy Niemcy zamknęli prawie 1720 kościołów i kaplic oraz zniszczyli ok. 240 świątyń. W Kraju Warty – okręgu administracyjnym pokrywającym się mniej więcej z Wielkopolską – zlikwidowano opatrzone zwykle polskimi napisami krzyże przydrożne oraz wszystkie kapliczki.

M1 Zbrodnia w Piaśnicy była jednym z pierwszych mordów dokonanych przez Niemców w czasie II wojny światowej na ludności cywilnej. Ofiarami zbrodni, nazywanej też „pomorskim Katyniem", byli przede wszystkim przedstawiciele polskich elit politycznych, gospodarczych i kulturalnych z Pomorza Gdańskiego, uwięzieni w wyniku trzech dużych akcji prowadzonych przez Niemców od początku września 1939 r. Ogromną rolę w aresztowaniach odegrali członkowie paramilitarnej organizacji Selbstschutz (czyt. zelpstszuc, niem. „samoobrona"). W jej skład wchodzili niemieccy mieszkańcy Pomorza Gdańskiego, w tym Kaszub, którzy doskonale się orientowali w sytuacji panującej w regionie. Jako sąsiedzi Polaków wiedzieli, kto działał w polskich organizacjach. Na zdjęciu egzekucja ludności polskiej w Piaśnicy, jesień 1939 r.

Generalny Plan Wschodni
Niemiecki plan realizujący narodowo-socjalistyczne idee zdobycia „przestrzeni życiowej" i panowania niemieckiej „rasy panów". Zakładał germanizację i eksploatację zdobytych terenów Europy Środkowo-Wschodniej na rzecz III Rzeszy oraz zasiedlanie ich przez Niemców.

Służący w Wojsku Polskim w randze pułkownika Karol Olbracht Habsburg (polski patriota pochodzący z historycznej austriackiej dynastii) odmówił służby w Wehrmachcie. Swoją decyzję przypłacił pobiciem, uwięzieniem i częściowym oślepnięciem. Życie uratowali mu spokrewnieni z nim monarchowie europejscy.

Praca z materiałem

1. Omów rolę, jaką odegrali niemieccy mieszkańcy Pomorza Gdańskiego w przygotowaniach do zbrodni w Piaśnicy. Wykorzystaj **M1** i wiedzę pozaźródłową.
2. Rozstrzygnij, czy słuszne jest stwierdzenie, że zbrodnia popełniona w Piaśnicy nie istnieje w świadomości społecznej Polaków. Uzasadnij odpowiedź, odwołując do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.

81

Niektóre podpisy wzbogacono objaśnieniami poszczególnych elementów ilustracji wskazanych numerami.

czeniem się do wojny z ZSRS. Roosevelt wierzył, że w ten sposób zmusi rząd w Tokio do negocjacji. Odpowiedzią było druzgocące, morsko-lotnicze uderzenie Cesarskiej Floty na amerykańską bazę **Pearl** (czyt. perl) **Harbor na Hawajach** na Pacyfiku. W ciągu trzech kwadransów **7 grudnia 1941 r.** marynarka amerykańska poniosła większe straty niż we wszystkich poprzednich konfliktach. W konsekwencji 8 grudnia USA oraz Wielka Brytania wypowiedziały wojnę Japonii. Kilka dni później, 11 grudnia Hitler i Mussolini wypowiedzieli wojnę Stanom Zjednoczonym. Doszedł nowy **front dalekowschodni** II wojny światowej. Przywódcy państw osi nie zdawali sobie jeszcze sprawy, że za sprawą ogromnego potencjału USA znajdują się tak naprawdę w beznadziejnym położeniu.

M15 Włoski plakat propagandowy z końca 1941 r. to komentarz do japońskiego ataku na Pearl Harbor. Artysta przedstawił na nim samuraja [1] potężnych rozmiarów, który mieczem niszczy amerykańskie okręty. Za jego plecami powiewają flagi państw osi: Niemiec [2], Japonii [3] oraz Włoch [4].

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jaki sposób na plakacie propagandowym ukazano dążenie Japonii do hegemonii na Pacyfiku. **M15**
2. Omów ekspansję Japonii na Dalekim Wschodzie w latach 1937–1941. **M16**

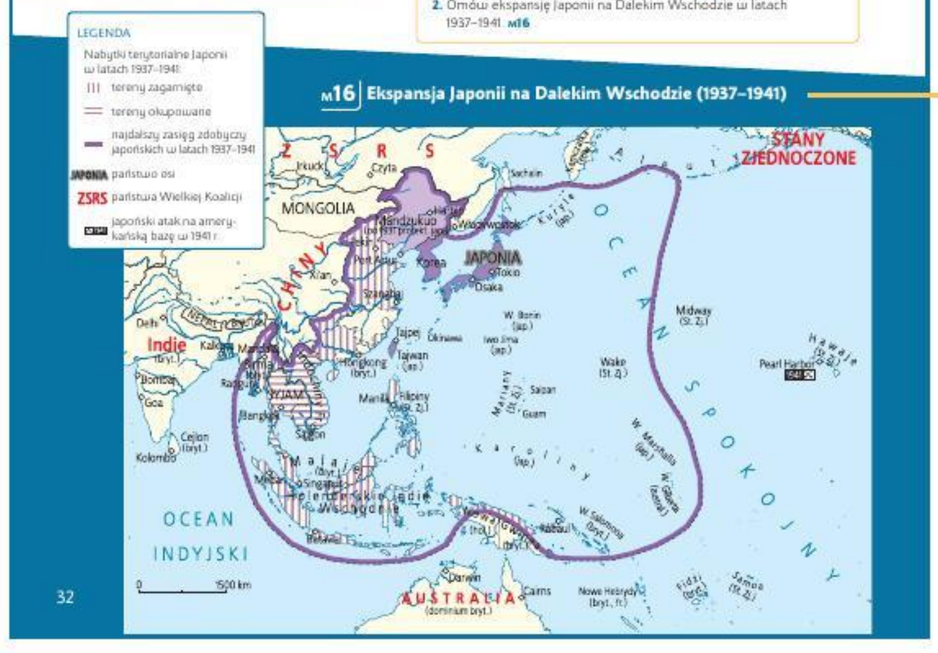

M16 Ekspansja Japonii na Dalekim Wschodzie (1937–1941)

32

Definicja ważnego pojęcia historycznego.

Biogram przedstawia w skrótowej formie najważniejsze wiadomości o postaci historycznej.

Dodatkowe, ciekawe informacje.

Pogrubiona i podkreślona niebieska czcionka (dla wszystkich uczniów) oraz **pogrubiona i podkreślona bordowa czcionka** (dla uczniów realizujących materiał z zakresu rozszerzonego) wyróżniają pojęcia wyjaśnione w ramkach oraz postacie przedstawione w biogramach.

Powstanie Wielkiej Koalicji (1941)

Zwycięstwa Niemców w Europie w latach 1939–1940 doprowadziły do podporządkowania im niemal całego kontynentu. Z kolei Japończycy w latach 1937–1940 zajęli ogromne tereny na Dalekim Wschodzie i Pacyfiku. Mimo dotychczasowej przewagi państw osi duch oporu nie zginął, a niepokonana Wielka Brytania oraz nieuczestniczące w konflikcie Stany Zjednoczone rozpoczęły proces tworzenia Wielkiej Koalicji. **14 sierpnia 1941 r.** u wybrzeży Nowej Fundlandii **Winston Churchill** (czyt. łynston czerczil) oraz Franklin Delano Roosevelt (czyt. ruzwelt) podpisali **Kartę atlantycką** – dokument formułujący zasady polityki koalicji. USA były jeszcze wówczas państwem formalnie neutralnym, dlatego deklarację współpracy sformułowano ogólnikowo. W stosunkach międzynarodowych potępiono aneksje i politykę siły, a zmiany terytorialne miały następować tylko za zgodą zainteresowanych stron. Uznano prawo narodów do suwerenności i wyboru formy rządów. Zapowiedziano równoprawną współpracę z innymi państwami. Zasady Karty atlantyckiej zostały zaaprobowane przez pozostałych uczestników nieformalnej koalicji tworzonej przez Wielką Brytanię i przedstawicielstwa wielu państw, które znalazły się pod niemiecką okupacją, w tym także przez Związek Sowiecki, od czerwca 1941 r. walczący przeciwko Niemcom i ich sojusznikom.

M2 **Karta atlantycka, 14 sierpnia 1941 r.**

Prezydent Stanów Zjednoczonych i Premier Wielkiej Brytanii podpisali poniższe oświadczenie: „Prezydent Stanów Zjednoczonych i Premier p. Churchill, reprezentujący Rząd Jego Królewskiej Mości w Zjednoczonym Królestwie, spotkali się na morzu [...]*.*

Zastanawiali się oni nad niebezpieczeństwami grożącymi cywilizacji świata ze strony polityki dążącej do panowania wojskowego opartego na podboju, na którą to drogę wstąpił hitlerowski rząd Niemiec i inne rządy z nimi stowarzyszone [...]*.*

Uzgodnili oni brzmienie poniższej deklaracji wspólnej [...]*.*

Po pierwsze, ich kraje nie dążą do żadnego rozrostu ani pod względem terytorialnym, ani pod żadnym innym względem.

Po wtóre, nie pragną oni zrealizować żadnych zmian terytorialnych, które by nie zgadzały się ze swobodnie wyrażonymi życzeniami ludów zainteresowanych.

Po trzecie, szanują oni prawo wszystkich ludów do wybrania sobie formy rządów, pod jaką chcą żyć, i pragną oni, żeby przywrócono prawa suwerenne i autonomię tym, którym je odebrano siłą.

Po czwarte, bez uszczerbku dla swych zobowiązań będą oni usiłowali ułatwić wszystkim państwom wielkim i małym, zwyciężcom i zwyciężonym korzystanie z dostępu, na stopie równości, do handlu i surowców świata [...]*.*

Po piąte, pragną oni doprowadzić do skutku jak najściślejszą współpracę pomiędzy wszystkimi narodami w dziedzinie gospodarczej w celu zapewnienia wszystkim lepszych warunków pracy, postępu gospodarczego i bezpieczeństwa społecznego [...]*. Będą oni również popierali i zachęcali do wprowadzenia* [...] *środków mogących zmniejszyć brzemię zbrojeń ciążących na ludach miłujących pokój".*

Wiek XX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 205–206.

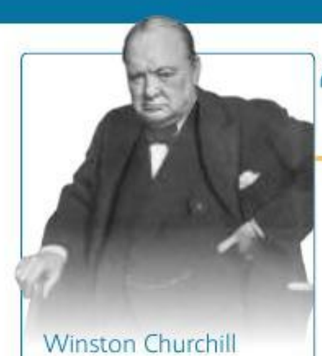

Winston Churchill
(1874–1965)
Brytyjski polityk, strateg, w latach 1940–1945 i 1951–1955 premier Wielkiej Brytanii. Ukończył Królewską Akademię Wojskową. Był korespondentem wojennym w czasie drugiej wojny burskiej, a następnie zajął się polityką z ramienia Partii Konserwatywnej. W 1940 r. objął urząd premiera. Był pierwszym politykiem brytyjskim sprzeciwiającym się polityce ustępstw wobec III Rzeszy. Motywował rodaków do walki swoimi przemówieniami, z których wiele przeszło do historii. W 1941 r. podpisał Kartę atlantycką i zainicjował powstanie Wielkiej Koalicji, która pokonała III Rzeszę. Wspierał ruch oporu w okupowanej Europie. Był członkiem Wielkiej Trójki decydującej o losach powojennego świata. Po 1945 r. jako jeden z pierwszych polityków popierał ideę zjednoczenia Europy. Zdjęcie z 1941 r.

* **na morzu** – tj. na okręcie u wybrzeży Nowej Fundlandii na Oceanie Atlantyckim

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jaki sposób autor karykatury zobrazował stosunki między Wielką Brytanią a ZSRS. **M1**
2. Wymień główne cele, jakie stawiali przed sobą sygnatariusze Karty atlantyckiej. **M2**

71

W ramce oznaczonej cudzysłowem są zamieszczone teksty źródłowe.

Praca z materiałami to lista poleceń dotyczących konkretnych źródeł i opatrzonych odwołaniem do nich (**M1**, **M2**, **M3** itd.).

M1 Materiały (teksty źródłowe, ilustracje, tabele, diagramy i mapy) oznaczone **M1**, **M2**, **M3** itd. służą do pracy na lekcji lub w domu.

Praca z infografiką

1. Omów główne zadania Rady Bezpieczeństwa ONZ.
2. Przedstaw mocne i słabe strony systemu bezpieczeństwa Organizacji Narodów Zjednoczonych.

Infografika
Graficzna prezentacja informacji. Aktywną analizę prezentacji umożliwiają opisy elementów ilustracji oraz zamieszczone na końcu zadania.

Najważniejsze informacje z rozdziału podane w zwięzłej formie, przydatnej do powtórzenia wiadomości przed sprawdzianem.

Polecenia podsumowujące

1. Omów decyzje Wielkiej Trójki podjęte na konferencji w Teheranie.
2. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla powojennego ładu miała konferencja jałtańska.
3. Oceń politykę aliantów zachodnich wobec Józefa Stalina.

Konferencje Wielkiej Trójki

Podsumowanie

6

Geneza Wielkiej Koalicji

Wielka Brytania główną siłą koalicji do 1941 r.
Ogromny wkład mniejszych państw (np. Polski, Norwegii oraz Holandii) w działalność koalicji. Polska armia drugą co do wielkości armią aliancką.
Od jesieni 1940 r. USA nieformalnym uczestnikiem koalicji antyhitlerowskiej.

Powstanie Wielkiej Koalicji

Początkowo tworzenie nieformalnej koalicji przez Wielką Brytanię i USA.
1941 – Karta atlantycka dokumentem określającym politykę koalicjantów.
Przystąpienie ZSRS oraz państw znajdujących się pod niemiecką okupacją do koalicji.
I 1942 – podpisanie Deklaracji Narodów Zjednoczonych przez 26 członków koalicji, powstanie Wielkiej Koalicji.
Trzonem Wielkiej Koalicji – Wielka Trójka, tj. przywódcy USA, Wielkiej Brytanii i ZSRS.
XI 1943 – konferencja w Kairze – spotkanie przywódców Wielkiej Brytanii, USA i Chin.

Konferencje Wielkiej Trójki

Data	Miejsce	Uczestnicy	Postanowienia
28 XI – 1 XII 1943	Teheran	USA – Franklin Delano Roosevelt, ZSRS – Józef Stalin, Wielka Brytania – Winston Churchill	• zamiar rychłego utworzenia drugiego frontu we Francji • przywrócenie niepodległości Austrii • podział Niemiec na trzy strefy okupacyjne • Polska „przesunięta" na zachód, a jej wschodnie tereny w ZSRS • Europa Środkowo-Wschodnia w strefie wpływów ZSRS • wspomaganie przez aliantów „partyzantów" Josipa Broza-Tito
4–11 II 1945	Jałta	USA – Franklin Delano Roosevelt, ZSRS – Józef Stalin, Wielka Brytania – Winston Churchill	• podział Niemiec po wojnie na cztery strefy okupacyjne • obciążenie Niemiec reparacjami wojennymi • odbudowa niepodległej Austrii • linia Curzona wschodnią granicą Polski • zapowiedź utworzenia nowego polskiego rządu – podstawą ten działający już w kraju i podporządkowany Stalinowi • likwidacja jugosłowiańskiego rządu na uchodźstwie i przekazanie władzy komunistom • zobowiązanie się ZSRS do przystąpienia do wojny z Japonią w 2–3 miesiące po kapitulacji Niemiec
17 VII – 2 VIII 1945	Poczdam	USA – Harry Truman, ZSRS – Józef Stalin, Wielka Brytania – Winston Churchill (do 28 VII), Clement Attlee	• ustalenie zasad okupacji Niemiec • przyjęcie sowieckiej koncepcji dotyczącej wschodniej granicy Niemiec • zatwierdzenie planu wysiedlenia ludności niemieckiej z Polski i Czechosłowacji • decyzja o ukaraniu niemieckich zbrodniarzy wojennych

Polecane publikacje

N. Davies, *Wielka Koalicja. Raport*, tłum. P. Ukielski, P. Śliwowski, Warszawa: Muzeum Powstania Warszawskiego, 2005.
M. Folly, G. Roberts, O. Rzheshevsky, *Churchill i Stalin. Toksyczni bracia*, tłum. Z. Kościuk, Warszawa: Bellona, 2021.
S.M. Plokhy, *Jałta. Cena pokoju*, przeł. R. Bartołd, Poznań: Rebis, 2011.

Lista książek dla tych, którzy chcą samodzielnie poszukiwać dodatkowych informacji na dany temat.

II

Sprawdź się!

Polska i Polacy w czasie II wojny światowej

Wykonaj w zeszycie.

1. Scharakteryzuj życie codzienne mieszkańców Generalnego Gubernatorstwa pod okupacją niemiecką.

2. Oceń działania podejmowane przez polski rząd na uchodźstwie wobec wielkich mocarstw.

3. Ułóż wydarzenia w porządku chronologicznym.

- wybuch powstania warszawskiego
- powstanie Służby Zwycięstwu Polski
- ogłoszenie manifestu PKWN
- akcja pod Arsenałem
- ujawnienie przez Niemców informacji o mordzie w Katyniu

4. Wyjaśnij pojęcia.

- rzeź wołyńska
- akcja AB
- układ Sikorski–Majski
- Kedyw
- cichociemni
- Krajowa Rada Narodowa

5. Zapoznaj się z informacjami dotyczącymi postaci historycznych i ustal, kogo dotyczą.

• August Emil Fieldorf • Tadeusz Komorowski • Władysław Sikorski • Władysław Anders • Leopold Okulicki

- Generał Wojska Polskiego, w następstwie kampanii polskiej trafił do sowieckiej niewoli. Tam odmówił współpracy z ZSRS. Po ogłoszeniu amnestii i podpisaniu układu Sikorski–Majski powierzono mu dowództwo nad armią polską w ZSRS. Podjął decyzję o jej ewakuacji na Bliski Wschód.
- Polski wojskowy i generał, po kampanii polskiej znalazł się we Francji. W 1940 r. wrócił do okupowanego kraju z zadaniem rozbudowy struktur wojskowych w podziemiu. Od 1942 r. stał na czele Kierownictwa Dywersji.
- Polski wojskowy i generał, po kampanii polskiej zaangażował się w działalność konspiracyjną. Służył w Związku Walki Zbrojnej i Armii Krajowej. W latach 1943–1944 stał na czele AK. Podjął decyzję o rozpoczęciu akcji „Burza" i wybuchu powstania warszawskiego.
- Polski polityk, wojskowy i generał, po kampanii polskiej mianowany wodzem naczelnym Polskich Sił Zbrojnych oraz premierem. Cieszył się wielkim uznaniem wśród zachodnich polityków. Mimo niechęci zdecydował się na podpisanie układu z ZSRS. Zginął w katastrofie lotniczej.
- Polski wojskowy, generał. Po upadku kampanii polskiej działał w konspiracji. W 1944 r. został przerzucony do okupowanego kraju jako cichociemny. Był ostatnim dowódcą Armii Krajowej. Podjął decyzję o jej rozwiązaniu w styczniu 1945 r. Aresztowany przez Sowietów i osądzony w procesie szesnastu.

6. Wskaż, które z poniższych stwierdzeń jest prawdziwe, a które – fałszywe.

- Jedną z pierwszych zbrodni przeciw ludności cywilnej popełnionych przez Niemców w czasie II wojny światowej był mord przedstawicieli polskich elit z Pomorza Gdańskiego w lasach nieopodal Piaśnicy.
- W skład Generalnego Gubernatorstwa weszły tereny centralnej Polski, Pomorza i Wielkopolski. Poza GG znalazła się Małopolska z Krakowem.
- Manifest PKWN był dokumentem propagandowym, mającym umocnić władzę polskich komunistów i kontrolę ZSRS nad ziemiami polskimi.
- W trakcie powstania warszawskiego żołnierze „ludowego" Wojska Polskiego nie udzielili żadnej pomocy walczącym Polakom.

7. Przyjrzyj się uważnie ilustracji i określ, jakiego wydarzenia ona dotyczy i jakie były jego konsekwencje dla sytuacji w Polsce.

8. Napisz pracę argumentacyjną.
Decyzja o rozpoczęciu powstania warszawskiego była błędem.
Zajmij stanowisko wobec powyższej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w argumentacji aspekty polityczny i społeczny.

Sprawdź się!
Polecenia umieszczone na końcu każdej z pięciu części podręcznika sprawdzają wiedzę wyniesioną z lektury rozdziałów.

II wojna światowa

I

II wojna światowa trwająca w latach **1939–1945** była jednym z największych i najtragiczniejszych konfliktów w dziejach świata. Rozpoczęła się 1 września 1939 r. **atakiem III Rzeszy na Polskę**. 17 września do napaści dołączył **ZSRS**. W czasie wojny Rzesza i jej sojusznicy okupowali niemal całą Europę, a **Japonia** – ogromne obszary Dalekiego Wschodu. Konflikt pochłonął ponad **60 mln** istnień ludzkich. Wiele z nich stanowili **cywile**. Ginęli oni nie tylko w następstwie działań zbrojnych czy systematycznych nalotów na miasta, lecz także ludobójczych zbrodni bloku państw osi, jak zagłada europejskich Żydów, nazywana **Holokaustem**. Szacuje się, że w obozach koncentracyjnych, obozach zagłady oraz masakrach Niemcy zamordowali ok. **6 mln Żydów**. Podczas wojny po raz pierwszy użyto **broni masowego rażenia** – bomb atomowych zrzuconych na Hiroszimę i Nagasaki. Zbrodniczym reżimom przeciwstawiły się państwa **Wielkiej Koalicji**. Podczas spotkań Wielkiej Trójki ustalono plany pokonania Rzeszy i jej sojuszników, co ostatecznie doprowadziło do **zwycięstwa aliantów** i zakończenia wojny w Europie **8 maja**, a na Dalekim Wschodzie – **2 września 1945 r.**

1 Wybuch II wojny światowej i kampania polska 1939 r.

23 VIII 1939 zawarcie paktu Ribbentrop–Mołotow

1 IX 1939 wybuch II wojny światowej

3 IX 1939 wypowiedzenie wojny Niemcom przez Francję i Wielką Brytanię

9–22 IX 1939 bitwa nad Bzurą

17 IX 1939 atak ZSRS na Polskę

17/18 IX 1939 opuszczenie kraju przez władze II Rzeczpospolitej

28 IX 1939 kapitulacja Warszawy, drugi pakt Ribbentrop–Mołotow

2–6 X 1939 bitwa pod Kockiem

Przypomnij

- Jakie symptomy w polityce europejskiej zwiastowały wybuch II wojny światowej?

Cel lekcji

- Dowiem się, jak przebiegała kampania polska w 1939 r.

Po lekcji

- Wyjaśniam genezę II wojny światowej.
- Charakteryzuję najważniejsze etapy kampanii polskiej w 1939 r.
- Oceniam szanse skutecznej obrony Polski przed niemiecką i sowiecką agresją.

Sytuacja międzynarodowa Polski w przededniu wojny

W 1938 r. coraz bardziej ekspansywne Niemcy anektowały Austrię oraz tereny czeskich Sudetów zamieszkane przez Niemców. Odbyło się to bez sprzeciwu państw Europy Zachodniej. Dotychczasowa polityka zagraniczna Polski, nazywana polityką równowagi („równej odległości" między Berlinem a Moskwą), straciła swoje podstawy.

W październiku **1938 r. III Rzesza przedłożyła Polsce ofertę współpracy**. Proponowała, by Rzeczpospolita zgodziła się na włączenie do Rzeszy Wolnego Miasta Gdańska oraz na przeprowadzenie przez polskie Pomorze eksterytorialnej autostrady i linii kolejowej łączącej Prusy Wschodnie z resztą państwa niemieckiego. Za tę cenę Warszawa zagwarantowałaby sobie przedłużenie deklaracji o niestosowaniu przemocy podpisanej w 1934 r. i nawiązanie współpracy z Berlinem w ramach paktu antykominternowskiego. Włączenie się w działania przeciw Kominternowi (czyli sterowanej z Moskwy komunistycznej Międzynarodówce) byłoby w istocie wymierzone w ZSRS. Rząd polski zdecydowanie odmówił. W jego ocenie zgoda oznaczałaby zwasalizowanie przez silniejszego partnera.

W czasie przeciągających się pertraktacji z Polską Niemcy w połowie marca 1939 r. zajęły Czechy i Morawy. Słowację ogłoszono niepodległym, oddzielnym państwem, znajdującym się pod kontrolą III Rzeszy. Skrajnie wschodnią część byłej Czechosłowacji zajęły Węgry, ustanawiając na krótko wspólną granicę z Polską.

Don't Forget—Take BILE BEANS FOR A LOVELY SLIM FIGURE

Daily Herald

No. 7338 TUESDAY, AUGUST 22, 1939 ONE PENNY

Don't be vague ... Ask Haig

Berlin Interrupts Radio Programme To Announce—

GERMANY AND RUSSIA TO SIGN PACT OF NON-AGGRESSION

RIBBENTROP WILL ARRIVE IN MOSCOW TO-MORROW

By W. N. EWER, Our Diplomatic Correspondent

IT was officially announced last night in Berlin that Nazi Germany and Soviet Russia have agreed to conclude a non-aggression pact. Herr von Ribbentrop, said the Berlin statement, is flying to Moscow, where he will arrive to-morrow, to complete the negotiation and sign the pact.

There was great excitement in Berlin when the news was announced. The wireless programme was interrupted three times during the evening for the reading of the German official communique.

SECRET NEGOTIATIONS

VON PAPEN

STALIN RIBBENTROP

OTHER CRISIS NEWS

Moscow Staff Talks Went On Yesterday

DALADIER VISIT

Roosevelt Cuts Trip

POLICE SEEK HUSBAND

RAIL TALKS

Lightning Disaster

ONE FLASH KILLS SEVEN PEOPLE

London Park Shelter Struck

BY A SPECIAL CORRESPONDENT

ONE flash of lightning killed seven people and injured 18 others when it struck a crowded London shelter in Valentine's Park, Ilford, E., yesterday.

Two small children were among those killed, ten more among the injured. Two women were killed.

Screaming Boy

One Splinter

WHY POLAND IS UNITED

By Hannen Swaffer

Over 2,000,000 Daily For More Than Six Years

DEAF can hear more sounds more clearly more naturally at a greater distance with this new, lighter, and smaller-than-ever Aid!

You can test it Free!

FREE TEST COUPON

M1 Dzień przed podpisaniem paktu Ribbentrop–Mołotow w amerykańskiej gazecie „Daily (czyt. dejli) Herald" znalazły się informacje o planach zawarcia paktu. Według autora tekstu układ między Berlinem a Moskwą oznaczał zagrożenie dla Polski, ponieważ mógł – podobnie jak w XVIII w. – doprowadzić do wymazania Polski z mapy. Strona tytułowa „Daily Herald" z 22 sierpnia 1939 r.

Poczynania Hitlera oznaczały złamanie podpisanego w 1938 r. przez Niemcy, Włochy, Wielką Brytanię i Francję układu monachijskiego. Zaniepokojony postępującą ekspansją niemiecką rząd **Wielkiej Brytanii 31 marca** zagwarantował Polsce **pomoc wojskową w razie niemieckiej agresji**. Pod brytyjskim wpływem podobnie wypowiedziały się **władze francuskie**, formalnie zresztą **sprzymierzone z Polską już od 1921 r.**

Polska przyjęła gwarancję pomocy i zaoferowała Wielkiej Brytanii analogiczną. **Hitler** zareagował gwałtownie. **Wypowiedział** kluczowe układy podpisane z obydwoma państwami, w tym **deklarację o niestosowaniu przemocy zawartą z Polską w 1934 r.** Sytuacja stała się napięta. Państwa zachodnie chciały położyć kres niemieckiej ekspansji, ale bez prowokowania konfliktu zbrojnego. Były przekonane, że zdecydowana postawa koalicji Londyn–Paryż–Warszawa skłoni Niemcy do rezygnacji z polityki podbojów. W tym celu Wielka Brytania i Francja rozpoczęły rokowania z ZSRS. Zachodni politycy sądzili, że w obliczu antykomunistycznej retoryki Hitlera zgoda Moskwy na udzielenie pomocy jest niemal oczywista.

Mylili się. Stalinowi nie zależało na obronie ładu wersalskiego. Przeciwnie, dążył do jego zniszczenia, w tym do likwidacji Polski. Na Kremlu liczono na powrót do współpracy z Niemcami, zerwanej w 1933 r. przez Hitlera. Dlatego z zachodnimi negocjatorami, którzy przybyli do Moskwy 12 sierpnia 1939 r., Stalin cynicznie przeciągał rozmowy, chcąc wynegocjować lepsze warunki współpracy z Niemcami. Żądał m.in. zgody Zachodu na obsadzenie przez Armię Czerwoną państw bałtyckich oraz wschodnich rejonów Polski jeszcze przed wybuchem spodziewanego konfliktu z Rzeszą.

Tymczasem nieprzyjęte przez Polskę warunki współpracy **Niemcy wysunęli jako żądania**. Również w tej formie **odrzucił je 5 maja 1939 r.** minister spraw zagranicznych **Józef Beck** (czyt. bek) w swoim słynnym przemówieniu sejmowym. Miał poparcie całego społeczeństwa, a także sejmu, w tym opozycji. Ustępstw na rzecz Niemiec nie chciała w Polsce żadna siła polityczna. Rząd, który by je poczynił, musiałby się liczyć z powszechnym oporem. Z tego samego powodu nie mogło być też mowy o wpuszczeniu Armii Czerwonej do Polski.

23 sierpnia 1939 r. w Moskwie Stalin i jego szef dyplomacji Wiaczesław Mołotow zaszokowali świat, podpisując z ministrem spraw zagranicznych III Rzeszy Joachimem von Ribbentropem (czyt. fon ribentropem) **układ o nieagresji**, określany jako **pakt Ribbentrop–Mołotow**. Opinia publiczna przeżyłaby jeszcze większy szok, gdyby znała treść **tajnego protokołu** do paktu. Była w nim mowa **o podziale Europy Wschodniej na strefy wpływów**, w tym o podziale Polski wzdłuż linii rzek San–Wisła–Narew. W Berlinie liczono na to, że wiadomość o pakcie skłoni Brytyjczyków do porzucenia Rzeczpospolitej. Jednak **25 sierpnia 1939 r. Wielka Brytania zawarła z Polską sojusz**. Przewidywał on wzajemną pomoc militarną w razie napaści Niemiec na jedną ze stron oraz niezawieranie odrębnego rozejmu ani pokoju z agresorem. Postanowienia sojuszu zakazywały także porozumień ze stroną trzecią, godzących w suwerenność i integralność terytorialną stron aliansu.

M2 W 2008 r. Parlament Europejski ustanowił Europejski Dzień Pamięci Ofiar Reżimów Totalitarnych. Przypada on 23 sierpnia – w rocznicę podpisania paktu Ribbentrop–Mołotow. Ma upamiętniać ofiary deportacji i eksterminacji dokonanych przez przedstawicieli obu totalitaryzmów – komunizmu i nazizmu. Działania podejmowane w tym dniu mają ponadto umacniać demokrację, pokój oraz stabilizację w Europie. Dzień jest także nazywany Międzynarodowym Dniem Czarnej Wstążki. Na Zachodzie nosili ją na ubraniach emigranci z krajów bloku sowieckiego na znak protestu przeciwko polityce stalinowskiej. Motyw czarnej wstążki został przywołany na specjalnej przypince „August 23" (czyt. ogest, ang. „23 sierpnia").

Praca z materiałami

1. Przedstaw stosunek państw zachodnich do paktu Ribbentrop–Mołotow. Odwołaj się do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Omów symbolikę przypinki „August 23". **M2**

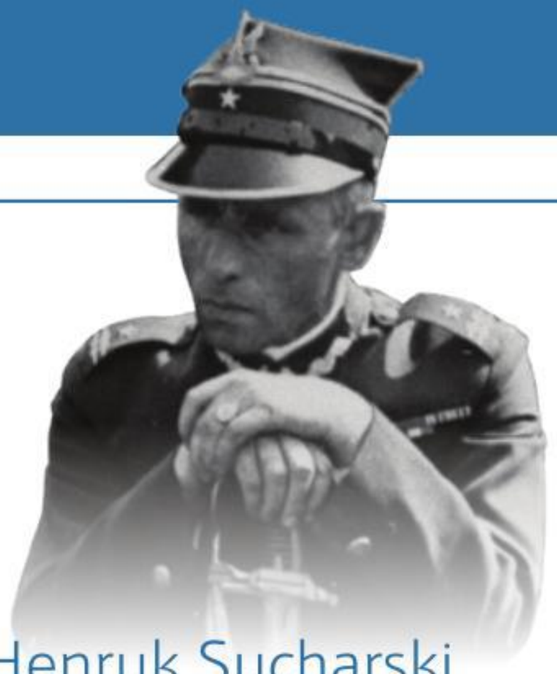

Henryk Sucharski

(1898–1946)

Major Wojska Polskiego, uczestnik wojny polsko-bolszewickiej. Od 1938 r. był komendantem Wojskowej Składnicy Tranzytowej na Westerplatte, której obroną dowodził w czasie kampanii polskiej 1939 r. Świadomy braku szans na pomoc i złego stanu rannych, po upływie planowanych 12 godzin obrony był skłonny poddać składnicę. Wskutek sprzeciwu oficerów kontynuował walkę. Z ponad 200 żołnierzy, którymi dowodził, zginęło tylko kilkunastu. W związku z załamaniem nerwowym, jakie przeszedł pod koniec walk, pojawiły się kontrowersje na temat jego roli w obronie placówki. Według jednej z wersji wydarzeń faktyczne dowództwo obrony Westerplatte przejął kapitan Franciszek Dąbrowski. Sucharski po złożeniu broni trafił do niemieckiej niewoli, gdzie przebywał do 1945 r. Wkrótce po uwolnieniu zmarł i został pochowany we Włoszech. W 1971 r. szczątki majora przeniesiono na cmentarz na Westerplatte. Zdjęcie z 1939 r.

Brytyjczycy obiecywali „wszelką pomoc i poparcie będące w ich mocy", ale tylko w razie niemieckiej agresji. W tekście sojuszu nie było mowy o gwarancji granic Polski. Z kolei Francuzi przyrzekali natychmiastową pomoc lotnictwa, a także „ograniczoną" ofensywę trzeciego dnia po ogłoszeniu mobilizacji, a piętnastego – „działania ofensywne głównymi siłami". Składając te obietnice, oba mocarstwa chciały umocnić polską wolę walki. Nie zamierzały ich dotrzymać, ponieważ w pierwszej fazie wojny zakładały działania wyłącznie obronne.

Agresja Niemiec na Polskę i początek II wojny światowej

Celem wojennym III Rzeszy nie były zmiany graniczne czy dotarcie do określonej linii na mapie, ale **całkowite zniszczenie państwa polskiego**. Rozważane przejściowo pomysły utrzymania kadłubowej Polski spotkały się ze sprzeciwem ZSRS. Wojna miała być **wojną błyskawiczną** (niem. Blitzkrieg, czyt. blickrig), polegającą na zmasowanym uderzeniu wszystkimi rodzajami sił z lądu, morza i powietrza. Dla zwiększenia szans powodzenia działań planowano jednoczesny atak z północy, zachodu oraz południa. Wycofaniu się Polaków na wschód miało zapobiec włączenie się do wojny ZSRS. Niemiecki plan agresji na Polskę otrzymał kryptonim „Fall Weiss" (czyt. wajs, niem. „plan biały").

Niemcy zaatakowali Polskę o świcie **1 września 1939 r.** bez wypowiedzenia wojny. Polscy żołnierze stawili silny i bohaterski opór. Jego symbolem stała się **obrona** Wojskowej Składnicy Tranzytowej **1–7 września na Westerplatte** w Wolnym Mieście Gdańsku pod dowództwem majora **Henryka Sucharskiego**. Z powodu kształtu granicy z Niemcami armie polskie znalazły się w faktycznym okrążeniu, zanim jeszcze padły strzały. Częściowo mogło temu zapobiec utworzenie frontu na linii Wisły i Sanu, ze

M3 Tak silnego oporu, jaki stawili polscy żołnierze na Westerplatte, Niemcy się nie spodziewali. Założyli, że odniosą szybki sukces, który wykorzystają propagandowo. Ich reporterzy za pośrednictwem radia na bieżąco komentowali działania zbrojne. Po kapitulacji majorowi Sucharskiemu w uznaniu męstwa pozwolono zachować szablę. Jednak Joseph Goebbels (czyt. jozef gebels), szef niemieckiej propagandy, zakazał publikacji zarówno zdjęć samego dowódcy obrony, jak i innych fotografii wskazujących na zaciekły opór polskich żołnierzy. Zabronił też używania w stosunku do nich określenia „dzielni". Na niemieckiej fotografii z 1939 r. ukazano załogę Westerplatte po kapitulacji w Szańcu Mewim.

względów politycznych jednak odrzucone. Wobec niekorzystnego dla Polski stosunku sił warunkiem przetrwania było podjęcie działań przez sojuszników, a to oznaczało stawienie możliwie silnego oporu już w pierwszych dniach – jeśli nie godzinach – kampanii. W przeciwnym wypadku alianci – jak się obawiano w Warszawie – zaakceptowaliby ewentualne propozycje Rzeszy, by zawrzeć pokój z przesunięciem granicy na linię, dokąd doszła bez walki armia niemiecka. Polski opór sprawił, że **Francja i Wielka Brytania 3 września wypowiedziały Niemcom wojnę**. Nie rozpoczęto jednak aktywnych działań wojennych.

Armia polska odnotowywała lokalne sukcesy. Już pierwszego dnia wojny Wołyńska Brygada Kawalerii dowodzona przez pułkownika Juliana Filipowicza w **bitwie pod Mokrą** (**1–2 września**) koło Częstochowy powstrzymywała niemiecką 4. Dywizję Pancerną. Nad Narwią w **bitwie pod Wizną** (**8–10 września**) oddział kapitana **Władysława Raginisa** zatrzymał na umocnionym stanowisku korpus pancerny liczący 42 tys. żołnierzy. W obliczu wyczerpania się możliwości obrony dowódca rozkazał swoim podkomendnym złożyć broń i oddać się do niewoli, a sam popełnił samobójstwo. Heroiczną obronę polskich żołnierzy i powstrzymanie liczniejszych sił wroga przyrównuje się do walki Spartan pod Termopilami.

Jednak nawet niepokonane jednostki polskie musiały szybko opuszczać pozycje w związku z oskrzydleniem przez Niemców. Podczas walki słabsi bywali nie tyle rozbici, ile wymanewrowani (co oczywiście w konsekwencji groziło im odcięciem i likwidacją). Głównym wspomnieniem weteranów kampanii były – oprócz bombardowań lotniczych – mordercze marsze, po których docelowe pozycje zajmowali skrajnie wyczerpani ludzie.

Atak niemiecki przeciął Pomorze Gdańskie, częściowo rozbijając w Borach Tucholskich Armię „Pomorze". Ten sam los spotkał Armię „Modlin", choć nadal broniła się twierdza w Modlinie. Na południu po przekroczeniu Karpat Niemcy zmusili do odwrotu Armię „Kraków". Odcięte formacje samoobrony na Śląsku, złożone często z dawnych powstańców i harcerzy, walczyły jeszcze długo potem. **8 września** oddziały niemieckie **zagroziły Warszawie**, którą wcześniej opuścił rząd. Wojsko, wspierane przez cywilnych ochotników, zdołało jednak odrzucić pancerną czołówkę Wehrmachtu (czyt. wermachtu). Gratulacje za zdobycie polskiej stolicy, przesłane do Berlina przez władze ZSRS, okazały się przedwczesne. Niemniej pierwsza faza kampanii polskiej 1939 r., nazywana polską **bitwą graniczną, zakończyła się porażką**.

Praca z materiałami

1. Rozstrzygnij, czy zdjęcie ma charakter propagandowy. Uzasadnij odpowiedź. **M3**
2. Omów stosunek niemieckiego żołnierza do polskich żołnierzy walczących w kampanii polskiej w 1939 r. **M4**
3. Oceń, na ile obraz przedstawiany przez niemiecką propagandę mógł mieć wpływ na postrzeganie polskich żołnierzy przez niemieckich w trakcie kampanii polskiej. Odwołaj się do **M3**, **M4** i wiedzy pozaźródłowej.

M4 **Postawa wojsk polskich w relacji niemieckiego żołnierza, wrzesień 1939 r.**

To był pierwszy polski żołnierz, którego ujrzały moje oczy. Na progu granicznej zagrody leżał we krwi, z ziemistą twarzą, skurczony z bólu, kolana przy piersiach. […] Ten polski piechur zginął jak prawdziwy żołnierz. Bronił nakazanego stanowiska do końca. Jego ładownice były puste, a w magazynku karabinu znajdowały się tylko dwa naboje w chwili, gdy trafił go śmiertelny strzał. Bronił swego stanowiska do ostatka, choć wiedział, że to śmierć. A obok przy oknach zagrody zamienionych w strzelnice, we wnękach strzeleckich wykopanych w ogrodzie, hen gdzieś na granicy, śniło w tym momencie już swój wieczny sen dziewięciu jego towarzyszy […]. Drużyna, którą tworzyli, zajmowała stanowisko […] o kilkaset metrów od granicy. Tu dziesięciu ludzi z jednym ręcznym karabinem maszynowym i dziesięcioma karabinami oczekiwało niemieckiego natarcia. Nie mieli za sobą innych silniejszych oddziałów. […] Żołnierze ci rozumieli swój los […]. Wiedzieli, że opór ich może zatrzymać nieprzyjaciela tylko przez kilka godzin najwyżej, a może nawet minut. […] Tych dziesięciu nie myślało jednak o odwrocie. Nie przyszło im do głowy wsiąść na stojące w pogotowiu na tyłach zagrody rowery. Zostali w zagrodzie, trwając w pogotowiu. A gdy o mglistym świcie […] świsnęła od strony niemieckiej pierwsza kula, złożyli się ze swych karabinów, odpowiadając strzałem na strzał. Monotonnie terkotał karabin maszynowy i każdy pełnił swą służbę tak jak na musztrze w koszarach. Ani jeden z nich nie opuścił żywy zagrody na granicy, powierzonej ich straży.

K. Frowein, W. von Oven, *Schluss mit Polen*, [w:] R. Abraham i in., *Z problemów najnowszej historii Polski. Wrzesień 1939*, Warszawa: Biblioteka „Więzi", 1972, s. 270–271.

Tadeusz Kutrzeba

(1886–1947)

Generał Wojska Polskiego, komendant Wyższej Szkoły Wojennej. Karierę wojskową rozpoczął w armii austro-węgierskiej, a kontynuował w odrodzonej Rzeczpospolitej. Walczył w wojnie polsko-bolszewickiej. Uczestniczył w kampanii polskiej, dowodząc Armią „Poznań". Był autorem i realizatorem planu zwrotu zaczepnego nad Bzurą. Dowodząc połączonymi armiami polskimi, zdołał opóźnić marsz Niemców na Warszawę. 28 września 1939 r. podpisał akt kapitulacji stolicy, a następnie trafił do niemieckiej niewoli. Do końca wojny przebywał w obozach jenieckich na terenie Rzeszy. Po wojnie wyemigrował do Londynu, gdzie zmarł. Fotografia z 1925 r.

Dowództwo polskie usiłowało ustabilizować front. 9 września Armia „Poznań" wspierana przez zdziesiątkowaną Armię „Pomorze" rozpoczęła uderzenie znad Bzury. Operacja, dowodzona przez generała **Tadeusza Kutrzebę**, miała odciążyć atakowaną Warszawę i dać głównym siłom czas na odwrót na linię Wisły. Początkowe sukcesy Polaków ściągnęły jednak nad Bzurę Niemców z innych odcinków frontu. Największe starcie kampanii polskiej – **bitwa nad Bzurą** (**9–22 września**) – zakończyło się zniszczeniem obu polskich armii. Tylko ich resztki przedarły się do stolicy.

Od początku odcięte pozostawały polskie siły **Obrony Wybrzeża**. W Gdańsku, oprócz Westerplatte, przez cały dzień **1 września** bronili się zmobilizowani **obrońcy Poczty Polskiej**. Trzy wielkie okręty wojenne tuż przed wojną opuściły Bałtyk. Dwa pozostałe – niszczyciel Wicher i stawiacz min Gryf – po stoczeniu pojedynku z niemieckimi jednostkami zostały zniszczone przez lotnictwo. Po poddaniu Gdyni ostatni obrońcy Wybrzeża pod dowództwem pułkownika Stanisława Dąbka wycofali się na **Oksywie**. Ich walka zakończyła się **19 września wraz z samobójczą śmiercią** dowódcy. Opór wciąż stawiał **Hel**.

M5 **Tabela nr 1. Stosunek sił na froncie polskim we wrześniu 1939 r.**

	Polska	Niemcy	ZSRS	Państwo słowackie
Żołnierze	950 tys.	1,5 mln	1,5 mln	50 tys.
Działa	4 300	9 000	9 000	brak danych
Czołgi	450	2 753	4 736	13
Samoloty	800	2 315	3 300	30

Źródło: Zestawienie własne na podstawie różnych źródeł.

Plany obrony Polski

Koncepcja obrony Polski (plan „Zachód"), przygotowywana od marca 1939 r. na polecenie marszałka **Edwarda Rydza-Śmigłego**, zakładała stawienie oporu Niemcom na pozycjach rozmieszczonych na całej długości granicy, **wzdłuż frontu liczącego 1600 km**. Porównywano ją do zwijającego się wachlarza z podstawą na Górnym Śląsku. Tego najbardziej uprzemysłowionego regionu kraju miała bronić możliwie najdłużej najsilniejsza ze wszystkich Armia „Kraków", która zajęła solidnie ufortyfikowane pozycje. Pozostałe armie – „Pomorze", „Modlin", „Poznań", „Łódź" i „Karpaty" – miały się wycofywać na linię Wisły, poczynając od wysuniętej najbardziej na północ Armii „Pomorze". Gdyby nie zdołano utrzymać Wisły, plan zakładał wytrwanie do francuskiej kontrofensywy, przewidzianej na piętnasty dzień wojny, na przedmościu rumuńskim, czyli przygranicznym obszarze, dokąd miała docierać pomoc z Zachodu.

Ze względu na brak wystarczającej liczby wojsk **nie było planu obrony granicy wschodniej**. Uważano, pozornie logicznie, że ZSRS nie zaatakuje Polski przed decydującym starciem Niemiec z Francją.

Praca z materiałami

1. Przedstaw stosunek sił na froncie polskim we wrześniu 1939 r. **M5**
2. Omów przebieg kampanii polskiej. Wykorzystaj **M6** oraz wiedzę pozaźródłową.
3. Scharakteryzuj plan obrony Polski w 1939 r. Odwołaj się do **M6** i wiedzy pozaźródłowej.

M6 Kampania polska 1939 r.

Tempo niemieckiego natarcia sprawiło, że odbudowanie frontu na Wiśle stało się niemożliwe. Pozostawał odwrót na przedmoście rumuńskie. Operację tę miał osłaniać front południowy, którego dowódcą mianowano generała Kazimierza Sosnkowskiego (zob. s. 112). Dowodząc energicznie i ofensywnie, zdołał on pokonać Niemców na przedpolach Lwowa.

LEGENDA

Armia „Łódź" pozycje armii polskich 1 IX 1939 r.

SGO „Narew" pozycje samodzielnych grup operacyjnych 1 IX 1939 r.

KOP „Sarny" pozycje korpusów ochrony pogranicza 1 IX 1939 r.

Pozycje wojsk w przededniu wybuchu wojny:
niemieckich, sowieckich, słowackich

Główne kierunki ataku:
III Rzeszy, ZSRS, korpusu słowackiego

Najdalszy zasięg wojsk w 1939 r.:
niemieckich, sowieckich

Miejsce i data dzienna bitwy stoczonej w 1939 r.:
1 IX z Niemcami, 20–22 IX z Sowietami

7–11 IX miejsce i czas pobytu polskich władz przed opuszczeniem kraju w 1939 r.

Masowe egzekucje dokonane w czasie kampanii polskiej przez:
Niemców, Sowietów

granica podziału Polski między III Rzeszę i ZSRS z 23 VIII 1939 r.

M7 Sowiecka ulotka skierowana do polskich żołnierzy wydana po agresji na Polskę, wrzesień 1939 r.

Winowajcy tej rzezi krwawej są to obszarnicy-kapitaliści-mościckie, śmigłe-rydze, radziwiłowie, sapiedzy, sławoj-składkowskie – psy brutalne, które rzuciły naród polski do rzezi krwawej. To oni przez eksploatację niepowstrzymaną, ujarzmienie narodowościowe, wrogość narodowościową doprowadzili naród polski do całkowitego wycieńczenia ekonomicznego i rozgromienia wojskowego. W jarzmie obszarnika i kapitalisty jęczą robotnicy i włościanie Ukrainy Zachodniej i Białorusi Zachodniej. [...] Wolny naród białoruski przeciąga swą rękę braterską do robotnika i włościanina Białorusi Zachodniej i na pomoc im posyła swą wielką armię wyzwolenia. [...] Obracajcie swą broń przeciwko obszarnikom i kapitalistom.

J. Chrobaczyński, *„Nie okrył się niesławą naród polski". Społeczne aspekty września 1939 roku*, Kraków: Wyd. Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2002, s. 84.

Agresja ZSRS na Polskę

17 września 1939 r. wszystkie plany obrony zostały ostatecznie przekreślone. Do walki włączyła się olbrzymia, 1,5-milionowa armia sowiecka. **Napaść ZSRS**, łamiąca pakt o nieagresji z 1932 r., była tłumaczona przez Sowietów rzekomym rozpadem państwa i rządu polskiego oraz koniecznością obrony Ukraińców i Białorusinów.

Na wiadomość o sowieckim najeździe **prezydent Ignacy Mościcki wraz z rządem opuścił kraj**. Udali się do Rumunii. Władze polskie nie ogłosiły jednak stanu wojny, precyzującego sytuację Polski. To m.in. utrudniło położenie jeńców, których uprawnienia kwestionowali potem Sowieci. Ponadto wódz naczelny marszałek Edward Rydz-Śmigły, który przekroczył granicę polsko-rumuńską tuż po politykach, **wydał rozkaz, by Wojsko Polskie uniknęło starć z Armią Czerwoną**. Marszałek liczył na wycofanie do Rumunii i na Węgry jak najliczniejszych, zwartych oddziałów. Chciał stanąć na ich czele i podjąć dalszą walkę we Francji. Jednak – podobnie jak władze II RP – został internowany po przejściu granicy.

Beznadziejny, ale zacięty bój przeciw Sowietom podjęły dowodzone przez generała Wilhelma Orlika-Rückemanna (czyt. rikemana) formacje Korpusu Ochrony Pogranicza. **Grodno**, bronione m.in. przez harcerzy, uległo po trzech dniach walk (**20–22 września**). Tego samego dnia skapitulował przed Armią Czerwoną skutecznie odpierający dotąd Niemców **Lwów** (**12–22 września**). Jednocześnie trwały zacięte **walki z Niemcami pod Tomaszowem Lubelskim** (**17–20 i 22–27 września**). Drugie starcie zakończyło się zniszczeniem przez Niemców resztek polskich Armii „Lublin" i „Prusy". Usiłująca się przebić na Węgry kawaleria generała Władysława Andersa (zob. s. 110) została rozbita przez Armię Czerwoną w rejonie Sambora. Generał, dwukrotnie ranny, dostał się do sowieckiej niewoli.

Usprawiedliwiająca najazd propaganda sowiecka (często formułowana niezdarną polszczyzną) mówiła o „polskich obszarnikach, psach-osadnikach", „ministrach i generałach, którzy chwycili nagrabione im złoto i uciekli, pozostawiając kraj na pastwę losu", o „wyzwoleniu klasowych braci" i o niesionym rzekomo przez Armię Czerwoną „dorobkowym, szczęśliwym życiu".

Praca z materiałami

1. Omów treść sowieckiej ulotki, a następnie podaj, kto został w niej wskazany jako odpowiedzialny za klęskę Polski na Kresach. **M7**
2. Rozstrzygnij, czy na podstawie fotografii można wnioskować o przyjaznych relacjach między Niemcami a Sowietami we wrześniu 1939 r. Uzasadnij odpowiedź. **M8**

Finał kampanii polskiej

28 września skapitulowała Warszawa – bombardowana, zacięcie broniona, a także podtrzymywana na duchu przez jej prezydenta **Stefana Starzyńskiego**. Dwa dni później złożyła broń twierdza Modlin. **Hel**, atakowany z lądu, morza i powietrza, **przerwał walkę 2 października**. Ostatnią bitwę w kampanii polskiej stoczyła Samodzielna Grupa Operacyjna „Polesie" dowodzona przez generała Franciszka Kleeberga (czyt. kleberga). Podążając na odsiecz Warszawie, walczyła ona z oboma agresorami. Niepokonana w **bitwie** z Niemcami **pod Kockiem** (**2–6 października**) skapitulowała z powodu wyczerpania amunicji.

Wehrmacht w swych komunikatach doceniał postawę polskich żołnierzy, by podkreślić własne dokonania. Hitler, przyznając, że „Polacy w wielu miejscach walczyli odważnie", oznajmił jednak już we wrześniu, że „wiele polskich band dopuszczało się najbrudniejszych czynów". Rzekome polskie „okrucieństwa" stały się potem oficjalnym, propagandowym powodem wyjaśniającym wszczęcie z Polską wojny, która w wersji niemieckiej została skrócona do 18 dni.

Podział ziem polskich między III Rzeszę a ZSRS

Jeszcze przed zakończeniem walki, **28 września 1939 r.** w Moskwie III Rzesza i ZSRS zawarły **traktat o granicach i przyjaźni**. W tym **drugim pakcie Ribbentrop–Mołotow** zwycięzcy podzielili Polskę między siebie tak, jak zakładali w tajnym protokole do paktu z 23 sierpnia. Jednak w związku z zajęciem przez Niemcy w trakcie agresji większego obszaru Stalin odstąpił Hitlerowi ziemie polskie między Wisłą a Bugiem, w zamian Litwa została włączona do sowieckiej strefy wpływów. Niemcy **przyłączyli do**

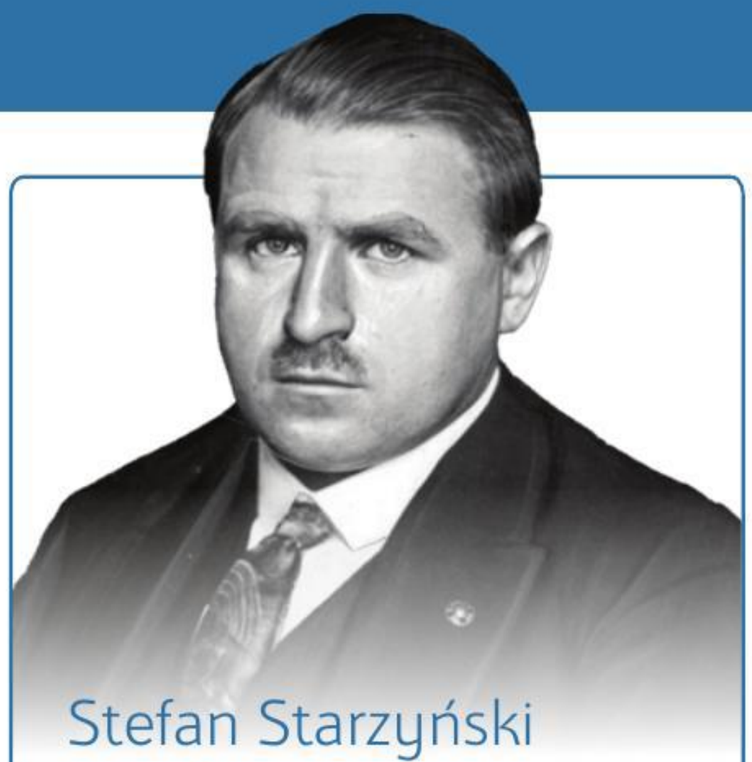

Stefan Starzyński

(1893–1939)

Ekonomista, w latach 1934–1939 prezydent Warszawy. W czasie I wojny światowej walczył w Legionach Polskich, a później w wojnie polsko-bolszewickiej. W odrodzonej Polsce pracował w ministerstwie skarbu, był senatorem i zwolennikiem rządów sanacji. Jako prezydent Warszawy stworzył plan rozwoju gospodarczego stolicy na lata 1938–1942. W czasie jego 5-letniej prezydentury oddano do użytku ok. 100 tys. mieszkań, 30 szkół, Muzeum Narodowe oraz szpital. Podczas kampanii polskiej pozostał w stolicy, broniąc jej jako Komisarz Cywilny przy Dowództwie Obrony Warszawy. Rozbudował struktury obrony cywilnej, a mieszkańców podtrzymywał na duchu płomiennymi przemówieniami radiowymi. Aresztowany przez Niemców, najprawdopodobniej został rozstrzelany w grudniu 1939 r. Zdjęcie z 1929 r.

M8 Jednym z symboli współpracy niemiecko-sowieckiej we wrześniu 1939 r. były wydarzenia z Brześcia nad Bugiem. Miasto początkowo zajęli Niemcy. Ponieważ jednak tajny protokół do paktu Ribbentrop–Mołotow przewidywał, że ma się ono znaleźć w sowieckiej strefie wpływów, Niemcy przekazali je ZSRS. Wyjście wojsk niemieckich z Brześcia, gdy na terenie Polski ciągle toczyły się regularne walki, zostało przez obie armie uczczone defiladą. Odebrali ją wspólnie generałowie Heinz (czyt. hajnc) Guderian i Siemion (czyt. s-iemion) Kriwoszein, którzy wcześniej spotkali się w celu ustalenia przebiegu linii demarkacyjnej. Na zdjęciu wojska sowieckie i niemieckie podczas defilady w Brześciu nad Bugiem, 1939 r.

M9 Traktat o granicach i przyjaźni między III Rzeszą a ZSRS, 28 września 1939 r.

Rząd Rzeszy Niemieckiej i rząd ZSRR uznają, po upadku dotychczasowego państwa polskiego, za wyłącznie swoje zadanie przywrócenie na tym terenie pokoju i porządku oraz zapewnienie żyjącym tam narodom spokojnej egzystencji, zgodnej z ich narodowymi odrębnościami.

W tym celu obie strony porozumiały się co do następujących spraw:

Artykuł I. Rząd Rzeszy Niemieckiej i rząd ZSRR ustalają jako granicę swoich interesów państwowych na obszarze dotychczasowego państwa polskiego linię wykreśloną na załączonej mapie, która to linia zostanie opisana dokładnie w protokole dodatkowym.

Artykuł II. Obydwie strony uznają ustaloną w artykule I granicę obustronnych interesów państwowych za ostateczną i będą zdecydowan[i]e odrzucać jakiekolwiek ingerencje mocarstw trzecich w tę regulację.

Artykuł III. Niezbędną reorganizację administracji państwowej na terenach położonych na zachód od wymienionej w artykule I linii granicznej przyjmuje na siebie rząd Rzeszy Niemieckiej, a tereny na wschód od tej linii – rząd ZSRR.

Wiek XX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 191.

M10 Tajny dodatkowy protokół do traktatu o granicach i przyjaźni między III Rzeszą a ZSRS, 28 września 1939 r.

Niżej podpisani pełnomocni przedstawiciele stwierdzają zgodność rządu Rzeszy Niemieckiej i rządu ZSRR w następujących sprawach:

Podpisany 23 sierpnia 1939 r. tajny protokół dodatkowy zostaje zmieniony w punkcie 1. w taki sposób, że terytorium państwa litewskiego wchodzi do strefy interesów ZSRR, natomiast z drugiej strony województwo lubelskie i część województwa warszawskiego dostają się w strefę interesów Niemiec (porównaj mapę załączoną do podpisanego układu o granicy i przyjaźni).

Wiek XX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 192.

III Rzeszy zachodnią i północną część Polski (zob. s. 80), a część terenów, pod nazwą **Generalne Gubernatorstwo**, **okupowali**. Z kolei Sowieci opanowane **wschodnie tereny Polski włączyli do ZSRS**.

W tajnym protokole do drugiego paktu Ribbentrop–Mołotow znalazły się również zapisy o współpracy obu stron w celu zwalczania wszelkich przejawów polskiej działalności, która mogłaby zagrozić okupantom na ziemiach polskich.

Niemieckie i sowieckie zbrodnie w czasie kampanii polskiej

Narzucona Polsce wojna okazała się **wojną totalną**, skierowaną także przeciw ludności cywilnej, której straty były nie mniejsze od wojskowych. Lotnictwo niemieckie wbrew wszelkim konwencjom międzynarodowym **bombardowało miasta niebędące twierdzami**, w tym m.in. Frampol i Wieluń pozbawione jakichkolwiek obiektów wojskowych. Zarówno Niemcy, jak i Sowieci **mordowali bezbronnych cywilów**, często po oskarżeniach (zazwyczaj kłamliwych) o wspieranie „partyzantów".

Po wkroczeniu Wehrmachtu doszło do **masowych egzekucji**, m.in. w **Katowicach** i **Częstochowie**. Rozstrzeliwano umundurowanych harcerzy oraz byłych powstańców śląskich i wielkopolskich, których nazwiska znalazły się na przygotowanych wcześniej listach proskrypcyjnych. Szczególną zbrodnią było rozstrzelanie **5–9 września** ok. 370 przypadkowo wybranych polskich mieszkańców **Bydgoszczy**. Miał to być odwet za rzekomy mord przedstawicieli miejscowej mniejszości niemieckiej dokonany po rozpoczęciu wojny. W rzeczywistości rozstrzelanie 300 tutejszych Niemców było akcją odwetową za zaatakowanie przez nich oddziałów Wojska Polskiego wycofujących się z miasta. Z kolei między **16 a 19 września w Przemyślu**, po wcześniejszym podpaleniu synagog, Niemcy zamordowali 500–600 Żydów.

Sowieci rozstrzelali obrońców **Grodna** (**20–22 września**), a także wielu żołnierzy i oficerów Korpusu Ochrony Pogranicza po **bitwie pod Szackiem** (**28–30 września**).

Praca z materiałami

1. Omów główne postanowienia traktatu o granicach i przyjaźni między III Rzeszą a ZSRS oraz dołączonego do niego protokołu dodatkowego. **M9**, **M10**
2. Wyjaśnij, jaką rolę w polskiej świadomości narodowej odgrywają bitwy i potyczki kampanii polskiej z 1939 r. Odwołaj się do **M11** i wiedzy pozaźródłowej.

Klęska i jej skutki

Przegrana Polski była nieuchronna z powodu przewagi agresorów i ich wojennego współdziałania. Była też nieunikniona z uwagi na **wojskową bierność sojuszników** osamotnionej Rzeczpospolitej. **Wehrmacht górował nad Wojskiem Polskim** liczbą dywizji i dział, samolotów oraz czołgów. O przebiegu kampanii przesądziła jednak nowatorska doktryna operacyjna wojsk Rzeszy. Swych przeważających nad polskimi, ale względnie nielicznych jednostek szybkich (pancernych i zmotoryzowanych) Wehrmacht nie rozpraszał wzdłuż frontu. Po skoncentrowaniu oddziałów uderzał nimi w wybrane punkty, a po przełamaniu obrony siał panikę na tyłach nieprzyjaciela. W 1939 r. taką doktrynę stosowali tylko Niemcy.

Postawę polskich żołnierzy docenił nawet Hitler, twierdząc, że „gdyby Polska miała broń przeciwpancerną, zwycięski pochód nie byłby możliwy". Oficerowie, szkalowani po wojnie przez komunistyczną propagandę, wykazali odwagę i poświęcenie. W walce z Niemcami poległo czterech generałów, piąty zginął z rąk Sowietów. Postawy mniej chlubne, jak co najmniej przedwczesne porzucenie powierzonej sobie Armii „Prusy" przez generała Stefana Dęba-Biernackiego, stanowiły wyjątek. Co jednak najważniejsze – nawet wyeliminowanie wszelkich błędów w dowodzeniu nie mogłoby odmienić losów kampanii polskiej.

Straty polskie były znaczne. Poległo blisko 70 tys. żołnierzy. Do niewoli niemieckiej dostało się 400 tys., do sowieckiej – 250 tys., w tym blisko 18 tys. oficerów, których dalsze losy okazały się tragiczne (zob. s. 98). Straty niemieckie wyniosły 17 tys. poległych żołnierzy, sowieckie są bliżej nieznane – ostrożnie szacuje się je na ponad 3 tys. ofiar śmiertelnych wśród żołnierzy. Ogromne straty, wyższe od wojskowych, poniosła polska ludność cywilna – zginęło ok. 100 tys. osób, a było to tylko zapowiedzią tego, co miało nastąpić. Sprzęt wojskowy został w większości zniszczony, część zagarnęli zwycięzcy. Ponad 100 samolotów i tyle samo czołgów ewakuowano do Rumunii i na Węgry, gdzie przejęły je armie tych krajów.

M11 Mimo że kampanię polską wygrali Niemcy, to broniący się zaciekle Polacy nie byli łatwym przeciwnikiem. Wiele punktów polskiego oporu zostało po latach uznanych za narodowe symbole, m.in. obrona Westerplatte czy bitwa pod Wizną. Na Pomorzu takim symbolem stał się Tczew – ważny węzeł kolejowy II Rzeczpospolitej, położony na granicy z Wolnym Miastem Gdańskiem, na linii kolejowej łączącej Prusy Wschodnie z Rzeszą. Niemiecki plan zakładał szybkie przejęcie mostów kolejowych na Wiśle, co się jednak nie udało. Polscy żołnierze odpowiedzialni za obronę mostów podjęli decyzję o ich wysadzeniu i nie dopuścili do połączenia niemieckich sił. Fotografia przedstawia zniszczone tczewskie mosty, 1939 r.

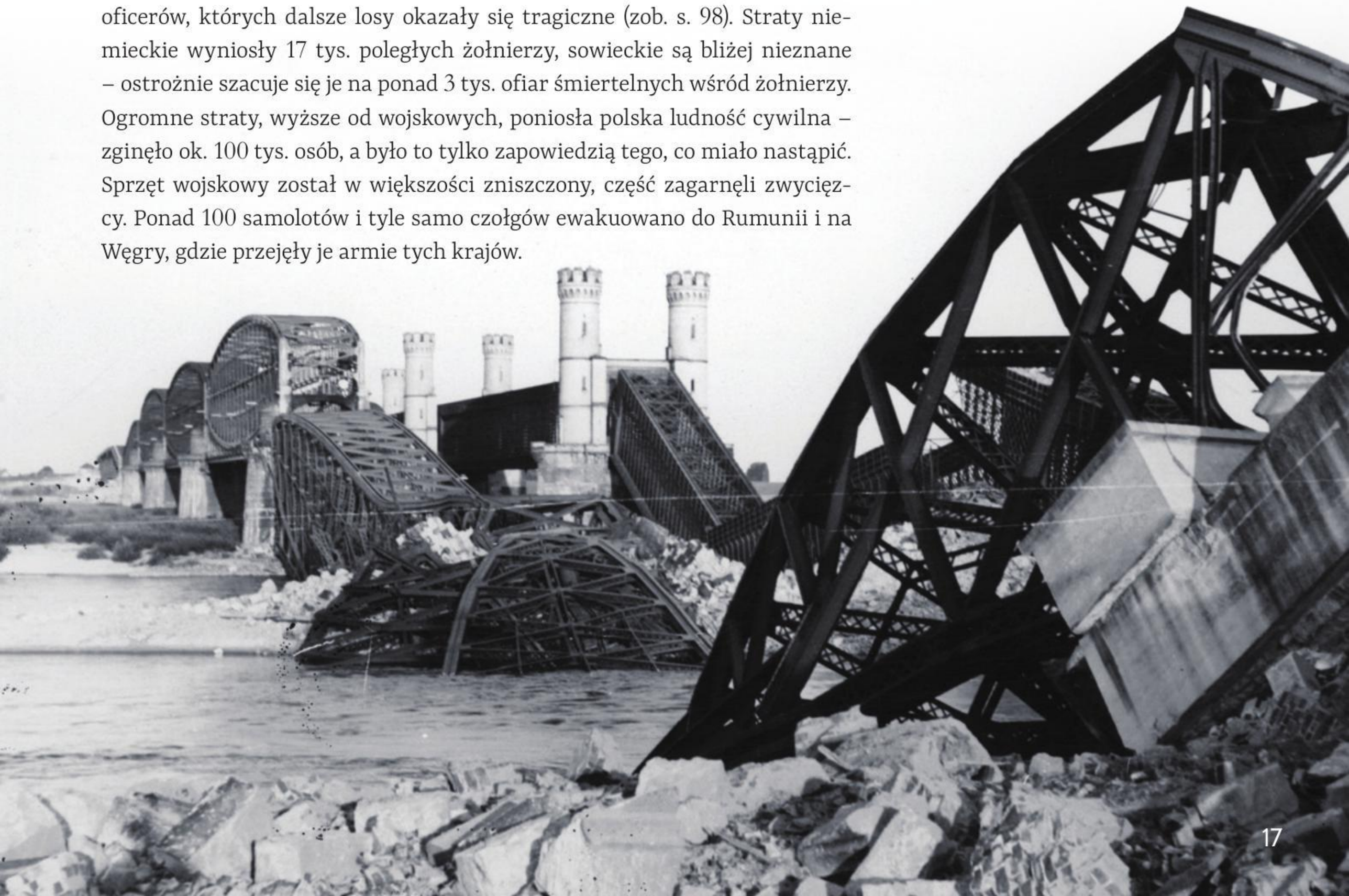

M12 We wrześniu 1939 r. Słowacja nie tylko umożliwiła wojskom Wehrmachtu przemarsz przez swoje terytorium, lecz także wzięła udział w agresji na Polskę. W zamian za zaangażowanie po stronie Niemiec Hitler przyznał państwu słowackiemu znaczne obszary. Słowacy otrzymali północne części Spiszu i Orawy (historycznie należące do Czech) oraz ok. 30 miejscowości położonych na terenie przedwojennego powiatu nowotarskiego w polskiej części Spiszu i Orawy. Przyjmuje się, że II RP utraciła na rzecz Słowacji 770 km² obszaru zamieszkanego przez 34 509 polskich obywateli, co stanowiło ok. 0,2% terenu Polski i 0,1% liczby ludności. Na fotografii niemieccy i słowaccy żołnierze w Komańczy, 1939 r.

Praca z materiałem

1. Omów udział Słowacji w kampanii polskiej 1939 r. Wykorzystaj **M12** i wiedzę pozaźródłową.
2. Oceń nastrój osób przedstawionych na fotografii. Jak sądzisz, o czym mógł on świadczyć? Odpowiedź uzasadnij. **M12**

W społeczeństwie, wychowanym w kulcie potęgi odrodzonej Polski, szok wywołały nie tyle straty i ich dysproporcja, ile tempo i rozmiary klęski. Nie zdawano sobie sprawy, że w dobie zaczynającej się właśnie totalnej, zmechanizowanej wojny musiały one być właśnie takie. Na zmianę perspektywy miał wpłynąć dopiero przyszły podbój kontynentu przez Wehrmacht – od Francji po przedpola Moskwy. Na razie jednak upokorzony reżim sanacyjny ostro piętnowano. Nie zawsze rozumiano, że udanie się w **nocy z 17 na 18 września 1939 r. na uchodźstwo prezydenta** Ignacego Mościckiego **oraz rządu** było niezbędne dla kontynuowania walki i utrzymania ciągłości prawnej Rzeczpospolitej. Zaprzestanie działalności przez legalne władze państwowe oznaczałoby kres istnienia państwa. W innej sytuacji znalazł się wódz naczelny marszałek Rydz-Śmigły, który też udał się na uchodźstwo. Jego błędna decyzja (z dzisiejszej perspektywy łatwo powiedzieć, że powinien był złożyć dowództwo i wrócić jako żołnierz do oblężonej Warszawy) stała się jego osobistą tragedią.

Alianci i sąsiedzi wobec agresji na Polskę

O klęsce kampanii polskiej zadecydowała m.in. **bierna postawa sprzymierzeńców**. W wypadku Francji wynikała ona z przyjętej przez armię francuską defensywnej doktryny wojskowej. Brytyjczycy, których nieliczna armia ekspedycyjna dopiero szykowała się do wyruszenia na front, zgadzali się całkowicie z Francuzami. O tych planach alianci nie powiadomili polskiego sojusznika. Wypowiedzenie przez nich wojny Niemcom 3 września 1939 r. miało jednak ogromne znaczenie, podobnie jak udzielenie schronienia władzom Rzeczpospolitej oraz tysiącom polskich uchodźców wojskowych i cywilnych. Oznaczało trwanie państwa w nadziei na zwycięstwo.

Postępująca katastrofa państwa polskiego spowodowała, że wystąpiły przeciw niemu niektóre osoby należące do **mniejszości narodowych**. Oprócz wspomnianych już wypadków spośród Niemców dotyczyło to najczęściej Ukraińców oraz w znacznie mniejszym stopniu Białorusinów. W wielu kresowych miasteczkach członkowie mniejszości, zwłaszcza Żydzi, organizowali manifestacyjne „pogrzeby Polski", stawiając Wehrmachtowi i Armii Czerwonej bramy powitalne. Na takie postępowanie miała zapewne wpływ polityka władz II Rzeczpospolitej wobec tych grup, odbierana przez nie jako twarda i niesprawiedliwa. Pamiętać jednak należy, że niewiele wcześniej w uznawanej za liberalną **Czechosłowacji** wszystkie mniejszości (łącznie z uważanymi za współgospodarzy Słowakami) jawnie manifestowały radość z rozpadu tego państwa. Natomiast zaskakująco poprawnie zachowała się **Litwa**, która odrzuciła niemieckie wezwania do marszu na Wilno. Miała je otrzymać, ale już po ustaniu walk, z rąk Sowietów. Graniczące od niedawna z Polską **Węgry** nie tylko odmówiły zgody na przemarsz wojsk niemieckich, lecz także uprzedziły, że stawią opór takiej próbie. W ataku na Polskę, sfinalizowanym defiladą w Zakopanem, wzięły udział jednostki marionetkowego **państwa słowackiego**. Przeciw temu zaprotestował przed ministrem Józefem Beckiem i słuchaczami Polskiego Radia słowacki poseł nadzwyczajny Ladislav Szathmáry (czyt. sotmari), piętnując ten wrogi krok „wobec bratniego narodu polskiego".

Polecenia podsumowujące

1. Omów sytuację międzynarodową Polski przed wybuchem II wojny światowej.
2. Wskaż najważniejsze etapy kampanii polskiej.
3. Przedstaw przyczyny klęski Rzeczpospolitej w kampanii polskiej w 1939 r.

Wybuch II wojny światowej i kampania polska 1939 r.

1

Podsumowanie

◆ Sytuacja międzynarodowa Polski w przededniu wojny

X 1938 – odrzucenie przez Polskę oferty współpracy z III Rzeszą (m.in. brak zgody na włączenie w skład Niemiec Wolnego Miasta Gdańska).
III 1939 – brytyjskie i francuskie gwarancje pomocy wojskowej dla Polski w razie ataku Niemiec.
Wypowiedzenie przez Hitlera deklaracji o niestosowaniu przemocy z 1934 r.
V 1939 – odrzucenie przez Polskę niemieckich żądań.
23 VIII 1939 – zawarcie paktu Ribbentrop–Mołotow.

◆ Wybuch II wojny światowej i kampania polska (IX–X 1939)

„Fall Weiss" – niemiecki plan ataku na Polskę zakładający wojnę błyskawiczną.
1 IX 1939 – atak Niemiec na Polskę i wybuch II wojny światowej.
Koncepcja obrony państwa opracowana na zlecenie marszałka Edwarda Rydza-Śmigłego.
17 IX – wkroczenie wojsk sowieckich do Polski bez wypowiedzenia wojny.
17/18 IX – opuszczenie kraju przez prezydenta, rząd i naczelnego wodza, udanie się do Rumunii.
Najważniejsze bitwy kampanii polskiej

z III Rzeszą
- 1 IX – obrona Poczty Polskiej w Gdańsku
- 1–2 IX – bitwa pod Mokrą
- 1–7 IX – obrona Wojskowej Składnicy Tranzytowej na Westerplatte
- 8–10 IX – bitwa pod Wizną
- 8–28 IX – obrona Warszawy
- 9–22 IX – bitwa nad Bzurą
- 2–6 X – bitwa pod Kockiem

z ZSRS
- 20–22 IX – obrona Grodna
- 12–22 IX – obrona Lwowa

◆ Podział Polski

28 IX 1939 – podział ziem polskich między Niemcy i ZSRS w następstwie drugiego paktu Ribbentrop–Mołotow
- zachodnia i północna część Polski wcielone do III Rzeszy
- utworzenie i okupacja przez Niemcy Generalnego Gubernatorstwa
- tereny wschodnie – Kresy – przyłączone do ZSRS

◆ Przyczyny porażki i jej konsekwencje

Przyczyny
- przewaga liczebna i militarna agresorów
- bierność sojuszników

Konsekwencje
- znaczne straty osobowe (śmierć blisko 70 tys. polskich żołnierzy, ok. 650 tys. w niewoli niemieckiej i sowieckiej, śmierć ok. 100 tys. cywilów)
- ziemie polskie pod dwiema okupacjami
- zbrodnie popełniane na ziemiach polskich zarówno przez Niemców, jak i Sowietów (m.in. w Bydgoszczy i Grodnie)

Polecane publikacje

R. Forczyk, *Fall Weiss. Najazd na Polskę 1939*, przeł. J. Szkudliński, Poznań: Dom Wydawniczy Rebis, 2020.

R. Moorhouse, *Polska 1939. Pierwsi przeciw Hitlerowi*, Kraków: Znak, 2019.

A. Zawilski, *Bitwy polskiego września*, Kraków: Znak Horyzont, 2019.

2 Działania zbrojne w latach 1939–1941

Przypomnij

- Jaki był przebieg kampanii polskiej 1939 r.?

Cel lekcji

- Dowiem się, jakie działania zbrojne prowadzono na frontach II wojny światowej w latach 1939–1941.

Po lekcji

- Przedstawiam główne etapy działań zbrojnych w Europie Zachodniej w latach 1939–1941.
- Charakteryzuję napaść ZSRS na Finlandię oraz opisuję sytuację republik bałtyckich.
- Omawiam wpływ agresji III Rzeszy na ZSRS na sytuację na frontach II wojny światowej.
- Wyjaśniam, w jakich okolicznościach USA przystąpiły do II wojny światowej.

Dziwna wojna (1939–1940)

Po agresji III Rzeszy na Polskę **Francja i Wielka Brytania 3 września 1939 r. wypowiedziały Niemcom wojnę**, jednak nie podjęły żadnych działań militarnych. Reakcji zbrojnej nie wywołały także ani klęska Polski, ani jej podział między III Rzeszę i Związek Sowiecki. Francja i Wielka Brytania, choć były w stanie wojny z Niemcami, **nie prowadziły działań militarnych**, ponieważ Hitler nie zwrócił się przeciwko nim. Po zaciekłym oporze Polaków potrzebował bowiem czasu na odbudowanie potencjału bojowego. Stan bezruchu między Niemcami a Francją i Wielką Brytanią został nazwany **dziwną wojną**. Żołnierze obu stron nie strzelali, a alianckie lotnictwo zrzucało na Rzeszę jedynie ulotki propagandowe. Co gorsza, dowództwo sprzymierzonych, pewne swej potęgi, zupełnie nie analizowało przyczyn zwycięstwa Niemców w Polsce.

Wojna zimowa (1939–1940)

Tymczasem doszło do wojny na północnym wschodzie Europy, gdy Stalin realizował kolejne punkty porozumienia z Hitlerem dotyczące podziału stref wpływów. W październiku 1939 r. bez większego problemu udało mu się zainstalować garnizony wojskowe na terenie Litwy, Łotwy oraz Estonii, po czym wysunął roszczenia terytorialne pod adresem Finlandii. Ich odrzucenie stało się pretekstem do podjęcia zaplanowanych działań zbrojnych.

Wybuchła **wojna zimowa** (**listopad 1939 – marzec 1940 r.**), która dowiodła złego stanu

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, na czym polegała przewaga wojsk fińskich nad sowieckimi w wojnie zimowej. Wykorzystaj **M1** oraz wiedzę pozaźródłową.
2. Omów udział polskich żołnierzy w walkach w Norwegii w 1940 r. Odwołaj się do **M2** i wiedzy pozaźródłowej.

M1 Mimo znacznej przewagi liczebnej i w uzbrojeniu armia sowiecka ponosiła w wojnie zimowej liczne klęski. Wpływ na to miały warunki atmosferyczne i nieznajomość terenu, ale przede wszystkim doskonałe przygotowanie fińskich żołnierzy. Dużą rolę odegrały oddziały lekkiej piechoty zwane Sissi (czyt. s-is-i), przeznaczone do działań rozpoznawczych, partyzanckich i dywersyjnych. Na fotografii jeden z takich oddziałów podczas wojny zimowej, 1939 r.

Armii Czerwonej, wyniszczonej stalinowskimi czystkami. Zdeterminowani Finowie, mimo trudnych zimowych warunków, stawiali zacięty opór. Dzięki strategicznym decyzjom głównodowodzącego siłami fińskimi **Carla Gustafa Mannerheima** (czyt. karla manerhejma) Finowie stracili 25 tys. żołnierzy, a Sowieci – aż 200 tys. Światowa opinia publiczna była poruszona agresją. Liga Narodów wyrzuciła ZSRS ze swych szeregów, a Paryż i Londyn rozważały pomoc zbrojną. Nim jednak odsiecz nadeszła, wyczerpana Finlandia w marcu 1940 r. podpisała pokój. Straciła $^1/_5$ terytorium, ale zachowała suwerenność.

Inwazja III Rzeszy na kraje Europy Zachodniej (1940)

III Rzesza, po zapewnieniu sobie neutralności ze strony ZSRS i odbudowaniu potencjału nadszarpniętego w wojnie z Polską, wiosną 1940 r. przystąpiła do realizacji planów panowania w Europie. Koncepcja Hitlera zakładała rozbicie sił alianckich na kontynencie, co jego zdaniem zmusiłoby Francję do kapitulacji, a Wielką Brytanię – do „kompromisowego" pokoju. Zajęcie portów skandynawskich miało przekreślić brytyjskie plany blokady ekonomicznej Niemiec. Armia niemiecka, przechodząc przez neutralne Belgię, Holandię i Luksemburg, miała z zaskoczenia okrążyć wojska koalicji.

9 **kwietnia 1940 r.** Niemcy rozpoczęli **inwazję na Danię i Norwegię**. Duńczycy ulegli bez walki, dzięki czemu otrzymali wyjątkowo łagodne warunki okupacji. Norwegowie, którzy wezwali na pomoc aliantów, odważnie stawili opór. Niemiecki desant sił powietrzno-morskich spadł na największe miasta kraju. Niemniej wysadzone z morza siły brytyjskie, francuskie i polskie przeprowadziły kontrnatarcie w rejonie **Narwiku** w **maju 1940 r.** i opanowały port. Znaczny udział w tym sukcesie miała polska **Samodzielna Brygada Strzelców Podhalańskich** pod dowództwem generała Zygmunta Bohusza-Szyszki (zob. s. 106).

Port w Narwiku był jedyną dostępną zimą drogą wywozu rudy żelaza ze Szwecji, oficjalnie neutralnej, ale przekazującej Niemcom ten niezbędny dla ich przemysłu wojennego surowiec. 28 maja miasto znalazło się w rękach sprzymierzonych, ale w związku z postępującą na kontynencie ofensywą niemiecką wojska alianckie się wycofały. Norwegia – za sprawą utworzonego przez okupanta współpracującego z nim rządu – trafiła pod kontrolę III Rzeszy.

10 **maja 1940 r.** III Rzesza ruszyła do natarcia **na Francję** przez **Belgię**, **Holandię** i **Luksemburg**. Niemcy naruszyli neutralność tych państw, co pozwoliło im ominąć francuskie fortyfikacje Linii Maginota (czyt. mażinota). Sukcesy przeszły oczekiwania autora planu („Fall Gelb" – niem. „plan żółty") generała Ericha von Mansteina (czyt. fon mansztajna). Holandia poddała się po pięciu dniach, a niewielki Luksemburg – po zaledwie jednym dniu oporu. Dłużej broniła się Belgia, która kapitulację podpisała po 18-dniowej kampanii. Natarcie niemieckie przebiło się przez górzyste i lesiste Ardeny w ich południowej części, choć masyw ten zdaniem alianckich strategów był całkowicie niedostępny dla czołgów. Francuzi i wspierający ich Brytyjczycy na

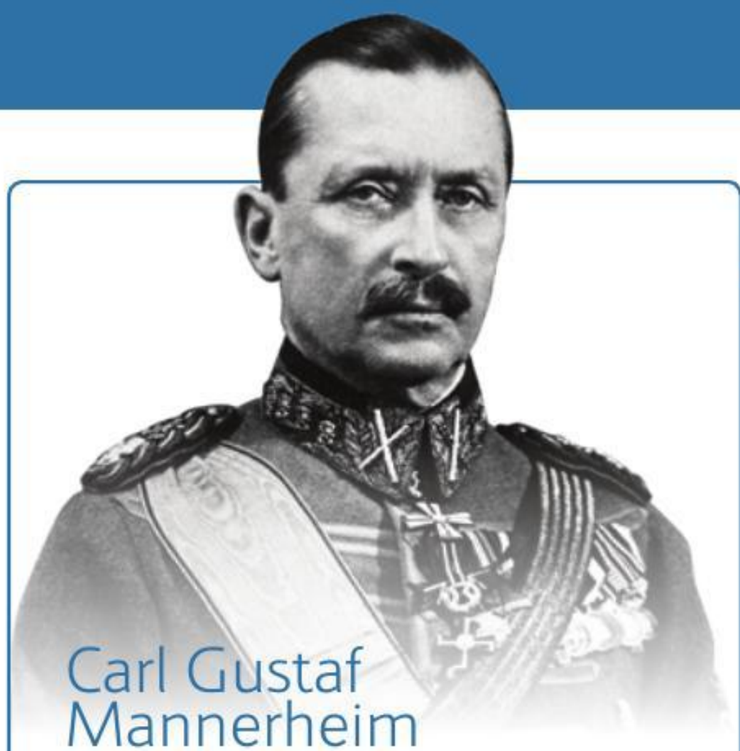

Carl Gustaf Mannerheim

(1867–1951)

Fiński polityk, generał, w latach 1918–1919 regent Królestwa Finlandii, w latach 1944–1946 prezydent Republiki Finlandii. W 1917 r. organizował armię walczącą z Rosją o niepodległość kraju. W czasie II wojny światowej był naczelnym dowódcą fińskich sił zbrojnych. Szczególnie zasłużył się w czasie wojny zimowej z ZSRS w latach 1939–1940. Aby odzyskać ziemie utracone w 1940 r., przystał na współpracę wojskową Finlandii z Niemcami i wspierał je w agresji na ZSRS. Pod koniec wojny, w obliczu zbliżającej się klęski III Rzeszy, podpisał z Sowietami zawieszenie broni i wysłał wojska fińskie przeciwko Niemcom w Laponii. Fotografia z 1941 r.

M2 Bitwa morska pod Narwikiem była pierwszym starciem, które zakończyło się sukcesem aliantów. Ważną rolę w działaniach zbrojnych odegrały polskie niszczyciele: ORP Błyskawica, ORP Burza oraz ORP Grom, wchodzące w skład sił brytyjskich. Zdjęcie przedstawia niemiecki okręt zniszczony podczas walk o port w Narwiku, 1940 r.

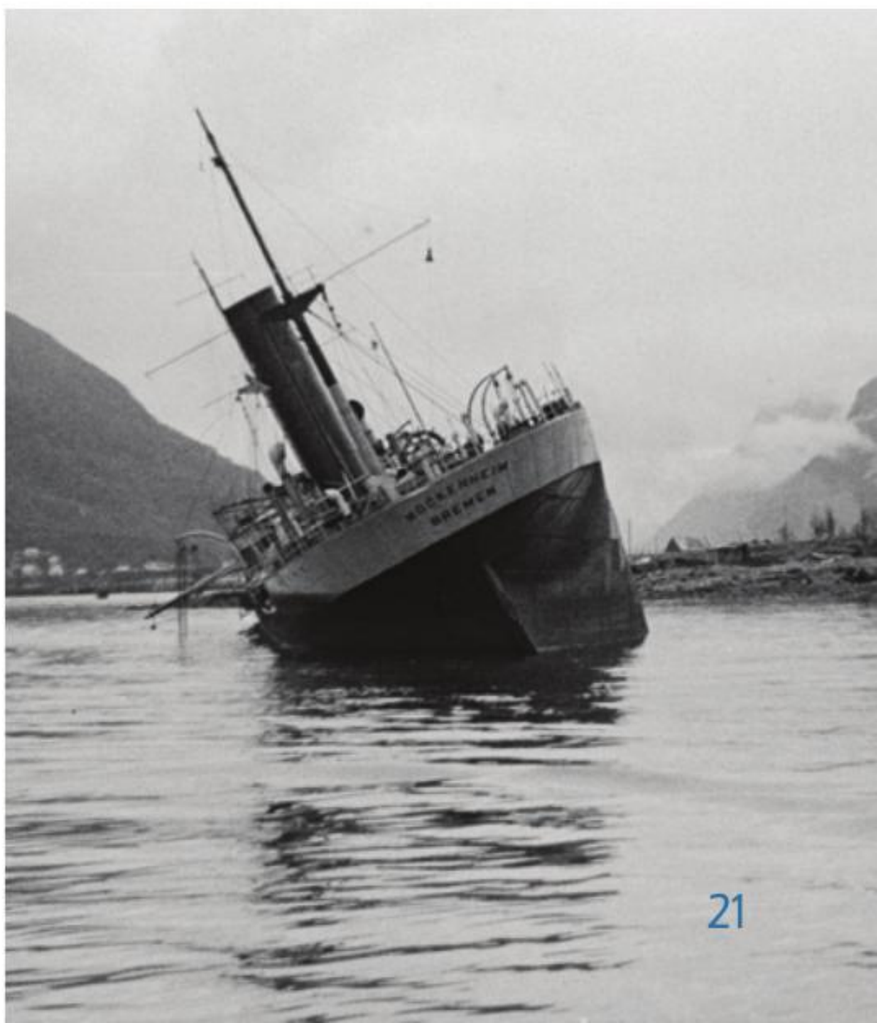

M3 **Tabela nr 1. Stosunek sił na froncie francuskim na początku maja 1940 r.**

	Niemcy*	Francja**	Wielka Brytania***	Belgia	Holandia
Żołnierze	3 mln	2,8 mln	390 tys.	600 tys.	280 tys.
Działa	7 378	10 700	1 280	1 338	656
Czołgi	2 444	3 254	700	270	40
Samoloty	5 638	3 562	500****	377	124

* Bez sprzymierzonej armii włoskiej (ok. 300 tys. żołnierzy), która podjęła walkę 10 czerwca 1940 r.

** Bez Polskich Sił Zbrojnych we Francji pod dowództwem francuskim.

*** Korpus ekspedycyjny we Francji.

**** + 1300 operujących z Wielkiej Brytanii.

Źródło: Zestawienie własne na podstawie różnych źródeł.

północy kraju zostali odcięci przez Niemców w rejonie **Dunkierki w maju 1940 r.** Dzięki ewakuacji zorganizowanej przez nowego brytyjskiego premiera Winstona Churchilla (czyt. łynstona czerczila, zob. s. 71) udało się uratować większość żołnierzy, ale cały ciężki sprzęt trafił w ręce wroga. Pierwsza faza kampanii, zwana od rejonu walk bitwą o Flandrię, zakończyła się klęską aliantów.

Zanim jeszcze Niemcy odnieśli pełny sukces w bitwie o Flandrię, główne siły błyskawicznie podążyły na Paryż, który 14 maja poddał się bez walki. Wiele oddziałów francuskich walczyło dzielnie i nadal stawiało opór, ale morale armii francuskiej jako całości było niskie. Ponadto Francuzi mieli trudności z zaopatrzeniem i koordynacją dowodzenia, a nade wszystko brakowało im wiary w zwycięstwo. Błyskawiczna, wręcz niepojęta klęska Francji zszokowała nie tylko Francuzów.

Wehrmacht (czyt. wermacht) zwyciężył nie za sprawą przewagi liczebnej, której nie miał, ale dzięki myśli operacyjnej, przebojowości i taktyce. Wiele typów czołgów francuskich było lepszych od niemieckich, a myśliwce, szczególnie brytyjskie, dorównywały nieprzyjacielskim. Czołgów, często pozbawionych radiostacji, sprzymierzeni używali głównie do wsparcia piechoty, podczas gdy po niemieckiej stronie dowódcy, tacy jak **Heinz** (czyt. hajnc) **Guderian**, grupowali je w zagony, po przełamaniu frontu szerzące panikę na tyłach przeciwnika. Także samoloty francuskie walczyły w rozproszeniu, czasem tylko w pojedynczych kluczach.

Heinz Guderian

(1888–1954)

Niemiecki generał, w latach 1944–1945 pełniący obowiązki szefa sztabu wojsk lądowych Wehrmachtu. Podczas II wojny światowej brał udział w agresji na Polskę i Francję. W czasie ofensywy we Francji poprowadził brawurowe natarcie przez Las Ardeński i rzekę Mozę, które zaskoczyło aliantów. W 1941 r. dowodził Grupą Pancerną w czasie niemieckiej inwazji na ZSRS. Kilkakrotnie spierał się z Hitlerem o taktykę, odmawiając wykonania niektórych rozkazów. W maju 1945 r. dostał się do niewoli amerykańskiej. Nie poniósł odpowiedzialności za liczne zbrodnie wojenne popełnione przez podległych mu żołnierzy. W latach 50. wziął udział w tworzeniu nowych sił zbrojnych Republiki Federalnej Niemiec. Fotografia z 1941 r.

M4 **Niemiecki generał Heinz Guderian o potencjale wojskowym Francji na przełomie 1939 i 1940 r.**

Znaliśmy Francuzów z pierwszej wojny światowej i szanowaliśmy ich jako mężczyzn i dzielnych żołnierzy, którzy bronili swego kraju z nieugiętą energią. Nie wątpiliśmy, że i teraz wykażą tę samą postawę. Jeżeli chodzi o francuskie Naczelne Dowództwo, to byliśmy zdumieni, że nie skorzystało ono z okazji do działań zaczepnych we wrześniu 1939 roku, gdy główne siły armii niemieckiej, a w szczególności wszystkie jej wojska pancerne, były związane w Polsce. Nie mogliśmy wtedy zrozumieć przyczyn tej powściągliwości. Można było co najwyżej snuć na ten temat pewne domysły. W każdym razie ta ostrożność Naczelnego Dowództwa francuskiego budziła zdumienie i nasuwała przypuszczenie, że we Francji być może łudzono się, iż uda się uniknąć poważnej kampanii wojennej. Ta bezczynność Francuzów w ciągu zimy 1939/1940 roku nasuwała wniosek, że po stronie francuskiej wojna nie budzi wielkiego entuzjazmu. Z tego wszystkiego można było wydedukować, że planowo i znienacka przeprowadzone uderzenie wielkich sił pancernych przez Sedan na Amiens i wybrzeże Atlantyku głęboko ugodzi skrzydło armii nieprzyjacielskich maszerujących do Belgii, że przeciwnik nie ma dostatecznych odwodów, aby je odeprzeć, i że wskutek tego rokuje ono wielkie widoki powodzenia [...].*

H. Guderian, *Wspomnienia żołnierza*, przeł. J. Nowacki, Warszawa: Bellona, 2003, s. 101–102.

* **Amiens** (czyt. amję)

10 **czerwca 1940 r. sprzymierzone z III Rzeszą Włochy przystąpiły do wojny**, wypowiadając ją „reakcyjnym i plutokratycznym (rządzonym przez najbogatszych ludzi) demokracjom" francuskiej i brytyjskiej. Krok ten utwierdził Francuzów w przekonaniu, że wszystko stracone. Nowo powołany premier marszałek Philippe Pétain (czyt. filip petę, zob. s. 36), powszechnie szanowany zwycięzca spod Verdun (czyt. werdę), 17 czerwca zaapelował o zawieszenie broni. 22 **czerwca 1940 r. Francja podpisała kapitulację**. Na polecenie Hitlera odbyło się to w Compiègne (czyt. kąpjeń), uważanym przez Niemców za miejsce ich upokorzenia w 1918 r.

W wyniku zawartego porozumienia żołnierzy francuskich rozbrojono, a sprzęt przekazano III Rzeszy. Jedynie pozbawiona uzbrojenia flota mogła pozostać we francuskich portach, także w koloniach basenu Morza Śródziemnego. **Alzacja i Lotaryngia zostały włączone do III Rzeszy**. Pod **niemiecką okupacją** znalazło się $^2/_3$ obszaru Francji (części północna i środkowa). Reszta, **tzw. część wolna** ze stolicą w **Vichy** (czyt. wiszi), stała się namiastką państwa francuskiego współpracującego z III Rzeszą. Na przywódcę państwa Vichy wybrano marszałka Philippe'a Pétaina.

Aneksja państw bałtyckich i rozbiór Rumunii (1940)

W Europie zdawał się rozpoczynać długi okres hegemonii Rzeszy i kooperującego z nią ZSRS. Wykorzystując fakt, że wiosną 1940 r. Francuzów i Brytyjczyków absorbowała niemiecka ofensywa na Zachodzie, Stalin przystąpił do pełnego podporządkowania sobie republik bałtyckich. W sierpniu **1940 r.** ZSRS zatwierdził przeprowadzoną już w **czerwcu aneksję Litwy, Łotwy i Estonii**.

W **czerwcu 1940 r. Rumunia** ustąpiła pod naciskiem ZSRS i zrzekła się Besarabii i północnej Bukowiny. Rozbiór Rumunii, której gwarantką granic była Francja, przypieczętował niemiecko-włoski arbitraż. W jego wyniku w 1940 r. Węgrzy odzyskali utracony po I wojnie światowej północny Siedmiogród, a Bułgarzy otrzymali południową Dobrudżę.

Bitwa o Wielką Brytanię (1940)

Po klęsce na kontynencie w 1940 r. część brytyjskich elit poważnie rozważała wycofanie się z wojny. Charyzmatyczny premier Winston Churchill przełamał jednak ich wahania, trafnie wyczuwając, że jego rodacy opowiadają się za dalszą walką. Swą nieugiętość zademonstrował w lipcu 1940 r., gdy w jednym z algierskich portów kazał zatopić trzon francuskiej floty podejrzewanej o chęć poddania się Niemcom.

Wkrótce nastawienie bojowe Brytyjczyków zostało poddane próbie podczas **bitwy powietrznej o Wielką Brytanię**, trwającej **od sierpnia do października 1940 r.** Niemcy w tym czasie bombardowali brytyjskie obiekty wojskowe, ale również cywilne, w tym miasta. Najbardziej ucierpiały Londyn oraz niemal doszczętnie zburzone w listopadzie Coventry (czyt. kawentri). Miał to być wstęp do niemieckiej operacji „Lew Morski", jak nazwano planowaną inwazję.

Praca z materiałami

1. Porównaj siły militarne III Rzeszy i państw zachodnich na początku maja 1940 r. **M3**
2. Opisz potencjał wojskowy i morale francuskich żołnierzy na przełomie 1939 i 1940 r. przedstawione przez Heinza Guderiana. **M4**
3. Omów los ludności cywilnej brytyjskich miast podczas bitwy o Wielką Brytanię. Odwołaj się do **M5** i wiedzy pozaźródłowej.

M5 Niemieckie naloty na cele cywilne w Wielkiej Brytanii w latach 1940–1941 otrzymały kryptonim „Blitz" (czyt. blic, niem. „błyskawica"). Doprowadziły do śmierci blisko 40 tys. osób i zburzenia ok. 2 mln budynków. Dla Brytyjczyków codziennością stały się dźwięki syren alarmowych ostrzegających przed samolotami wroga i noszenie masek przeciwgazowych. By pomóc obywatelom, władze brytyjskie wprowadziły rządowy program budowy przydomowych schronów z prefabrykatów. W Londynie wielu mieszkańców wolało jednak zejść do tuneli metra, które uważano za naturalny schron. Na fotografii Londyńczycy w metrze podczas jednego z nalotów bombowych w 1940 r.

M6 Pakt trzech, 27 września 1940 r.

Rządy Niemiec, Włoch i Japonii uważają za warunek wstępny trwałego pokoju, aby każdy naród na świecie otrzymał przestrzeń, jaka mu się należy. Postanowiły one przeto pomagać sobie wzajemnie i współdziałać ze sobą w swoich dążeniach. Jeżeli chodzi o Japonię, odpowiednio w Wielkiej Azji Wschodniej, a jeśli chodzi o Niemcy i Włochy – w rejonach europejskich. Ich podstawowym celem w tym względzie jest ustanowienie i utrzymanie nowego ładu, który przyczyni się do wzajemnej pomyślności i dobrobytu zainteresowanych narodów.

Ponadto trzy rządy pragną objęcia tą współpracą narodów w innych strefach świata, które skłonne są rozwijać swoje wysiłki w kierunku analogicznym do ich własnego, aby urzeczywistnić swój ostateczny cel – pokój światowy.

Stosownie do powyższego, Rządy Niemiec, Włoch i Japonii zgodziły się na to, co następuje:

Art. 1. Japonia uznaje i respektuje przywództwo Niemiec i Włoch w ustanowieniu nowego ładu w Europie.

Art. 2. Niemcy i Włochy uznają i respektują przywództwo Japonii w ustanawianiu nowego ładu w Wielkiej Azji Wschodniej.

Art. 3. Niemcy, Włochy i Japonia zgadzają się współpracować ze sobą w swych dążeniach opartych na ustalonych powyżej zasadach. Zobowiązują się one następnie pomagać sobie wszystkimi środkami politycznymi, gospodarczymi i wojskowymi [...].

Wiek XX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 198.

Royal Air Force (czyt. rojal er fors, ang. Królewskie Siły Powietrzne) zacięcie broniły przestrzeni powietrznej kraju, usiłując zapobiec niemieckim nalotom. Udział w skutecznym stawianiu oporu mieli **polscy lotnicy**, walczący w **myśliwskich Dywizjonach 302 i 303** oraz w **bombowych Dywizjonach 300 i 301** (zob. s. 106).

Przeważające w lotnictwie niemieckim myśliwce Messerschmitt (czyt. meserszmit) dorównywały brytyjskim Spitfire'om (czyt. spitfajerom). Przewyższały liczniejsze wśród obrońców Hurricane'y (czyt. harikejny), zwalczające niemieckie bombowce Heinkle (czyt. hajnkle) i Dorniery. Niezwykle pomocne obrońcom okazały się **systemy radarowe** przestrzegające przed samolotami nieprzyjaciela. Bezcennych informacji dostarczały Bytyjczykom niemieckie rozkazy, których treść poznawano dzięki znajomości tajników niemieckiej maszyny szyfrującej **Enigma**. Rygorystyczne przestrzeganie zaciemnienia utrudniało lotnictwu wroga namierzanie celów nocą. Świetnie zorganizowana **obrona cywilna** ostrzegała mieszkańców przed nalotami, umożliwiając szybkie udanie się do miejsc schronienia, np. na perony stacji londyńskiego metra czy do piwnic budynków o solidnych konstrukcjach. Organizowała również sprawne akcje gaszenia pożarów. Niemniej śmiertelne żniwo nalotów było wielkie.

Hitler, pod wrażeniem własnych strat i siły brytyjskiego oporu, przesunął datę inwazji – i w praktyce nigdy do niej nie doszło. Niepowodzenie Niemców w bitwie o Wielką Brytanię przesądziło o kontynuacji wojny.

Rozbudowa bloku państw osi

Członkowie budowanego od 1937 r. bloku zwanego **osią Berlin–Rzym–Tokio** mieli podobne cele – tworzenie imperium, a niektórzy chcieli nawet panować nad światem. W czasie największego nasilenia bitwy o Wielką Brytanię sformalizowano warunki sojuszu. 27 września **1940 r.** w Berlinie **Niemcy i Włochy podpisały układ z Japonią** nazwany **paktem trzech**. Był to sojusz obronny, który zapewniał wzajemną pomoc w razie ataku „mocarstwa nieuczestniczącego w wojnie w Europie lub w konflikcie chińsko-japońskim". Warunek taki spełniały tylko USA, w dokumencie bowiem doprecyzowano, że nie chodzi o ZSRS.

W listopadzie 1940 r. w Berlinie ministrowie spraw zagranicznych III Rzeszy i ZSRS snuli wizje utworzenia euroazjatyckiego bloku. Miał on być wymierzony przeciw brytyjskiemu panowaniu w Azji oraz Chinom rządzonym przez Kuomintang – narodowe ugrupowanie Czang Kaj-szeka broniące niezależności kraju. Stalin był jednak bardziej zainteresowany Europą, co zaczynało niepokoić Hitlera.

W latach **1940–1941 poszerzono blok państw osi** o kolejne kraje. Coraz bliższe faszyzmowi lub jawnie faszystowskie rządy **Węgier**, **Rumunii**, **Słowacji** i **Bułgarii** przystąpiły do paktu trzech. To zwiększyło prestiż i możliwości ofensywne bloku, mimo że potencjał wojskowy nowych członków sojuszu był niewielki. Dzięki obecności Wehrmachtu na ziemiach nowych sprzymierzeńców państwa osi kontrolowały większość kontynentalnej

Europy. Nigdy natomiast, mimo późniejszej współpracy wojskowej, do paktu trzech formalnie nie wstąpiła Finlandia, której rząd miał charakter demokratyczny.

Kampania na Bałkanach (1940–1941)

W marcu 1941 r. akces do paktu trzech zgłosił jugosłowiański regent książę Paweł. Dwa dni później został jednak obalony przez grupę probrytyjskich oficerów. W imieniu ogłoszonego pełnoletnim króla Piotra II sformowali oni rząd wrogi państwom osi. Odpowiedź niemiecka była błyskawiczna. 6 **kwietnia 1941 r.** dwie niemieckie armie (jedna z nich z terytorium sprzymierzonej Bułgarii) **uderzyły na Jugosławię**. Do inwazji przyłączyły się oddziały węgierskie i włoskie. Niemal jednocześnie wybuchł bunt Chorwatów i Słoweńców, wrogich zdominowanej przez Serbów monarchii. W ciągu tygodnia Niemcy zajęli Belgrad. Trzy dni później ogłoszono zawieszenie broni. Nastąpił **rozbiór Jugosławii** przez III Rzeszę, Włochy, Węgry oraz Bułgarię. Kraje te zagarnęły tereny Jugosławii sąsiadujące z ich państwami: III Rzesza – północną Słowenię, Włochy – południową Słowenię i ponadto część Dalmacji. Węgry i Bułgaria odzyskały tereny utracone po I wojnie światowej na rzecz Jugosławii. Wydzielono również pseudosamodzielne Niezależne Państwo Chorwackie (NDH), ściśle współpracujące z blokiem państw osi po przystąpieniu w 1941 r. do paktu trzech. Pozostałe tereny Jugosławii znalazły się pod **niemiecko-włoską okupacją**.

Również w **kwietniu 1941 r. III Rzesza zaatakowała Grecję**. Wcześniej, jesienią 1940 r., bezskuteczną próbę podporządkowania jej sobie podjęli Włosi z terenu zajętej w 1939 r. Albanii. Wojska greckie, wspomagane przez Brytyjczyków i Australijczyków, stawiały zacięty opór, ale 23 kwietnia 1941 r. zostały zmuszone do kapitulacji.

Korpus brytyjski i resztki armii greckiej wycofały się na strategicznie położoną Kretę, kontrolującą kluczowe szlaki. W maju 1941 r. Niemcy przeprowadzili desant powietrzny na wyspę, pierwszy na taką skalę w historii. Ponieśli tam dotkliwe straty, ale po tygodniu krwawych walk obrońcy ewakuowali się morzem. **Grecja** znalazła się **pod okupacją niemiecko-włoską**, a północno-wschodnią część kraju przekazano Bułgarii.

Wojna w Afryce (1940–1941)

Po wypowiedzeniu w czerwcu 1940 r. wojny Francji i Wielkiej Brytanii **Włochy** przystąpiły do **realizacji swoich imperialnych planów** – poszerzenia posiadłości w Afryce. Podjęta we wrześniu 1940 r. z Libii **ofensywa** na kontrolowany przez Brytyjczyków **Egipt** zakończyła się jednak sromotną klęską Włochów. Trzykrotnie słabsi brytyjscy obrońcy szybko

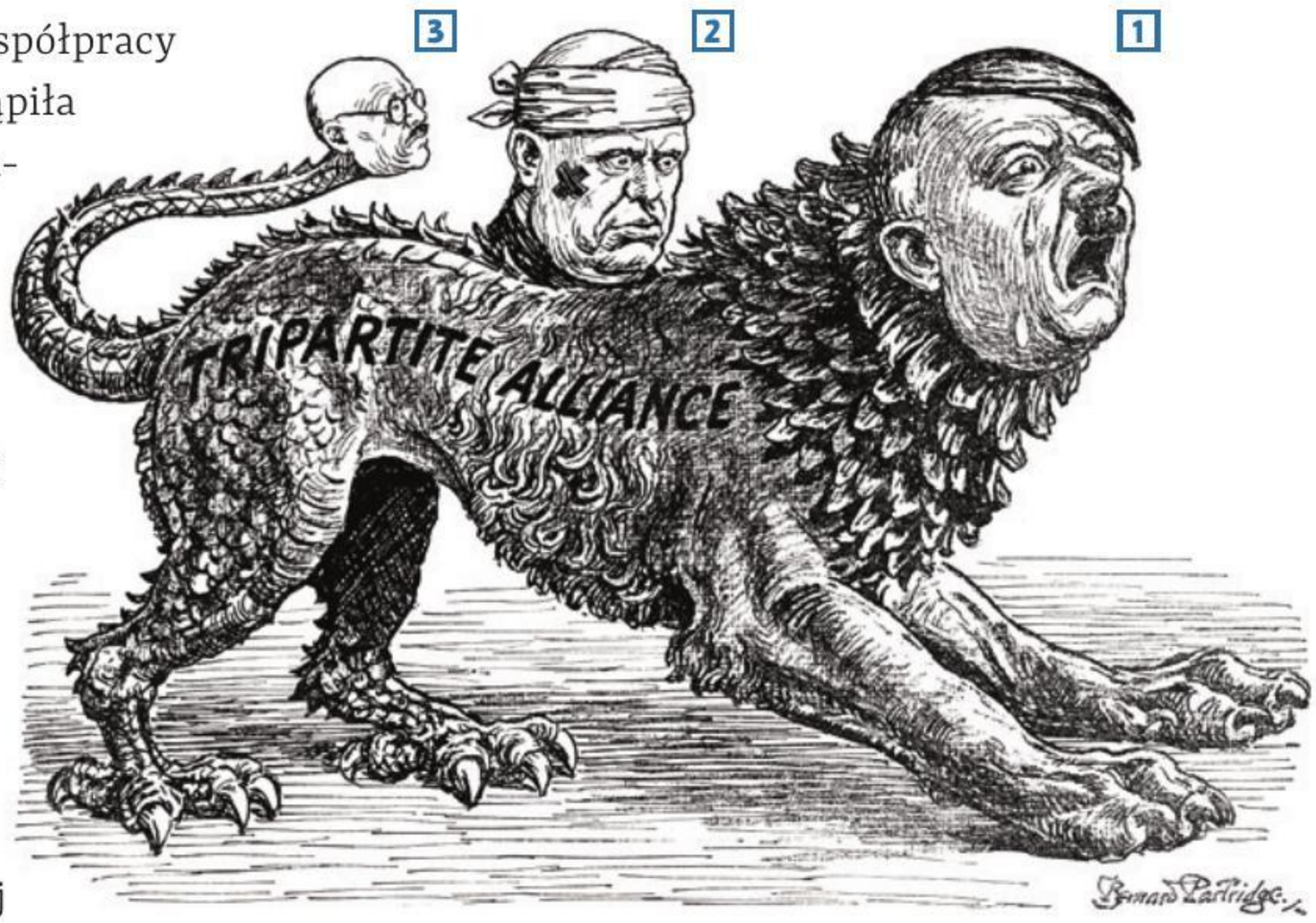

M7 Karykatura *Chimera* opublikowana w 1943 r. w brytyjskim czasopiśmie „Punch" (czyt. pancz) przedstawia przywódców państw osi jako etruską chimerę z Arezzo (czyt. arecco). Zamiast lwiego łba widać podobiznę Adolfa Hitlera [1]. Na miejscu głowy kozła, wyrastającej z grzbietu bestii, grafik umieścił poranioną głowę Benita Mussoliniego [2]. Z kolei na zakończeniu ogona zamiast łba węża widać podobiznę premiera Japonii Hidekiego Tōjō [3] (czyt. todźo). Na tułowiu chimery widnieje napis „trójstronny sojusz".

Praca z materiałami

1. Wymień główne postanowienia paktu trzech. **M6**
2. Rozstrzygnij, czy postanowienia paktu trzech zagrażały obowiązującym układom między III Rzeszą a ZSRS. Odpowiedź uzasadnij, odwołując się do **M6** i wiedzy pozaźródłowej.
3. Omów symbolikę karykatury. **M7**

0 200 km

ISLANDIA

Morze Norweskie

OCEAN ATLANTYCKI

USA

W. Owcze (duń.)

Szetlandy (bryt.)

Orkady

NORWEGIA

Narwik 1940

Luleå

Trondheim

Bergen 9 IV 1940

Oslo

SZWECJA

Sztokholm

Göteborg

FINLANDIA

Murmańsk

Kandałaksza (od 1940 sow.)

M. Białe

Archangielsk

Biełomorsk

Kotłas

Kuopio

Vaasa

30 XI 1939

(od 1940 sow.)

Helsinki

Leningrad

Wołogda

Jarosław

Narwa

Tallin

ESTONIA (od 1940 rep. sow.)

ZWIĄZEK

Moskwa 1941

SOCJALISTYCZNYCH

Ryga

ŁOTWA (od 1940 rep. sow.)

Dźwina

LITWA (od 1940 rep. sow.)

Smoleńsk 1941

Tuła

22 VI 1941

REPUBLIK

Witebsk

Wilno

WMG (od 1939 niem.)

Mińsk

Kursk

SOWIECKICH

Morze Bałtyckie

Aberdeen

Glasgow

Edynburg

WIELKA BRYTANIA

Morze Północne

DANIA 9 IV 1940

Kopenhaga

IRLANDIA

Dublin

Hull

Manchester

Coventry

Cardiff

Londyn

Bristol

Plymouth

Portsmouth

HOLANDIA 10 V 1940

Hamburg

Gdańsk

Berlin

Warszawa

POLSKA

1 IX 1939

17 IX 1939

Wrocław

Kijów 1941

Charków

Dniepr

Rostów

Dniepropietrowsk

Winnica

Lwów

Kraków

Praga

Protektorat Czech i Moraw

Dniestr

(do 1940 rum., 1941–1944 sow.)

Kercz

Odessa

Sewastopol

Konstanca

(od 1940 bułg.)

Synopa

Morze Czarne

BELGIA 10 V 1940

Kolonia

Ren

Dunkierka 1940

LUKS. 10 V 1940

Brest

Paryż

Nantes

FRANCJA

10 V 1940

(od 1940 niem.)

RZESZA NIEMIECKA

Monachium

Wiedeń

Austria

SŁOWACJA

Budapeszt

(od 1940 węg.)

Kluż

WĘGRY

RUMUNIA

Bukareszt

Zatoka Biskajska

Bordeaux

Genewa

SZWAJ.

Vichy

Lyon

Mediolan

(od 1941 niem.)

(od 1941 wł.)

Wenecja

Niezal. Państwo Chorwackie (od 1941)

Belgrad

Serbia

6 IV 1941

(od 1941 wł.)

(od 1941 wł.)

Dunaj

BUŁGARIA

Sofia

(od 1941 bułg.)

Albania (od 1939 wł.)

Saloniki

Stambuł

Ankara

TURCJA

Izmir

Antalya

Porto

Bilbao

Tuluza

Marsylia

PORTUGALIA

Lizbona

Madryt

Barcelona

HISZPANIA

Sewilla

Walencja

Baleary

Korsyka

Rzym

Neapol

Tarent

Sardynia

Cagliari

WŁOCHY

Palermo

Sycylia

GRECJA 6 IV 1941

Ateny

Gibraltar (bryt.)

Ceuta

Maroko Hiszp.

Rabat

Oran

Algier

Tunis

Morze Śródziemne

Chania

Kreta

Iraklion

Dodekanez (wł.)

Nikozja

Cypr (bryt.)

Bengazi

Tobruk 1941

Libia (wł.)

Aleksandria

Al-Alamajn

Kair

EGIPT 13 IX 1940

LEGENDA

- państwa neutralne w 1939 r.
- WĘGRY państwa osi
- WIELKA BRYTANIA państwa Wielkiej Koalicji (również USA, Kanada, a także m.in. Polska, Francja, Dania, Belgia, Holandia, Chiny, Australia)
- reżim Vichy
- tereny okupowane przez III Rzeszę
- cele niemieckich bombardowań w czasie bitwy o Wielką Brytanię w 1940 r.
- tereny zagarnięte przez III Rzeszę
- tereny zagarnięte przez ZSRS

- 1940 miejsce i rok najważniejszych bitew

Agresje:

- 1 IX 1939 III Rzeszy
- 17 IX 1939 ZSRS
- 6 IV 1941 państw osi
- 13 IX 1940 Włoch

- tereny przekazane Litwie przez ZSRS w 1939 r.
- blokada Leningradu przez Niemców (1941–1944)
- linia frontu wschodniego w XII 1941 r.
- aliancke konwoje
- udział Polaków w walkach lub ochronie konwojów (1940–1941)

M8 Działania wojenne w Europie i Afryce (1940–1941)

M9 Wojna na kontynencie afrykańskim różniła się od tej w Europie. Długie linie zaopatrzenia oraz uciążliwe warunki atmosferyczne utrudniały prowadzenie kampanii, dlatego działania podejmowano głównie wzdłuż morskiego wybrzeża. Przykładem mogą być walki o port oraz twierdzę Tobruk. Niemieckie oblężenie z użyciem artylerii i lotnictwa nie przyniosło rezultatów. Na fotografii lotnicy niemieccy przy myśliwcu Me-110, 1941 r.

przeszli do kontrofensywy. W styczniu 1941 r. zajęli niezwykle ważny libijski port **Tobruk**, będący również kluczowym punktem na jedynym szlaku lądowym wiodącym w kierunku Aleksandrii i Kairu. Włochów uratowały przybyłe na początku 1941 r. niemieckie posiłki pod dowództwem **Erwina Rommla**, znane potem jako Korpus Afrykański. Oblężony przez siły państw osi Tobruk bronił się jednak mężnie aż do czerwca 1942 r. Sławę zdobyła wówczas walcząca w twierdzy u boku Brytyjczyków od sierpnia do grudnia 1941 r. **Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich** dowodzona przez generała Stanisława Kopańskiego (zob. s. 107).

Na osobnym froncie w Afryce Wschodniej w maju 1941 r. oddziały brytyjskie uwolniły od wojsk włoskich Etiopię – pierwszy kraj koalicji wyzwolony spod panowania bloku państw osi.

Alianci

Tempo niemieckich zwycięstw w latach 1939–1940 było doprawdy zawrotne. Wehrmacht kontrolował całą Europę, od norweskiego Nordkapu po grecki Peloponez i od Paryża po Warszawę. Od przełomu 1940 i 1941 r. Niemcy odnosili też sukcesy w północnej Afryce. Jednak sytuacja polityczna Rzeszy nie była tak wspaniała. Wielka Brytania okazała się trudna do pokonania. Kłopotliwy był niepewny kooperant sowiecki. Stalin, zagarniający tanim kosztem kolejne terytoria, zdaniem Hitlera żądał za współpracę zbyt wiele. Gdyby Wehrmacht podjął ryzykowną próbę desantu na Wielką Brytanię, Armia Czerwona mogłaby się pokusić o atak na Rzeszę. A co najistotniejsze, zmieniało się nastawienie Amerykanów do przeciągającej się wojny. Początkowo za oceanem przeważał izolacjonizm, przejawiający się

Erwin Rommel

(1891–1944)

Niemiecki feldmarszałek. Doświadczenia bitewne zdobył w czasie Wielkiej Wojny na froncie zachodnim i na Bałkanach. Podczas II wojny światowej brał udział w inwazji na Francję, a w Afryce dowodził Korpusem Afrykańskim. Ze względu na przebiegłość oraz taktykę zwodzenia i zapędzanie oddziałów nieprzyjaciela w zasadzki nazwano go Lisem Pustyni. Od 1943 r. był coraz bardziej krytyczny wobec strategii Hitlera. Dowodził w północnych Włoszech. Ponieważ zdawał sobie sprawę, że nie da się przygotować skutecznej obrony przed inwazją we Francji państw sprzymierzonych, apelował o podpisanie z nimi układu. W rezultacie feldmarszałek, podejrzewany o udział w przygotowaniach do zamachu na Führera (czyt. firera), został zmuszony do popełnienia samobójstwa, co oficjalnie przedstawiono jako śmierć z powodu ran bitewnych. Zdjęcie z 1944 r.

Praca z materiałami

1. Omów działania zbrojne na Zachodzie w latach 1940–1941. Wykorzystaj **M8** i wiedzę pozaźródłową.
2. Wyjaśnij, na czym polegały trudności podczas walk w Afryce w latach 1940–1941. Odwołaj się do **M8**, **M9** oraz wiedzy pozaźródłowej.

M10 Opublikowana w 1941 r. w brytyjskim czasopiśmie „Punch" ilustracja zatytułowana *The Way of a Stork* (czyt. de łej of e stork, ang. „metoda bociana") komentuje sytuację po uchwaleniu przez amerykański Kongres ustawy o pomocy wojskowej dla Europy. Symbolizujący Amerykę orzeł z gwiazdami na piersi [1] trzyma w dziobie tobołek [2] opisany jako „Happy Event" (czyt. hapi iwent, ang. „szczęśliwe wydarzenie"), niczym bocian przynoszący dziecko. W tobołku znajduje się jednak sprzęt wojskowy z karteczką „Lease and Lend" [3]. W tle widać Statuę Wolności [4]. Jej płonąca pochodnia daje nadzieję, że wolność trafi także do innych krajów.

Praca z materiałami

1. Omów symbolikę ilustracji. **M10**
2. Przedstaw główne założenia operacji „Barbarossa". Odwołaj się do **M11** i wiedzy pozaźródłowej.
3. Porównaj siły militarne ZSRS z siłami Niemiec i ich sojuszników w czerwcu 1941 r. **M12**

w **ruchu America First** (czyt. amerika ferst, ang. „przede wszystkim Ameryka", tj. obowiązki mamy tylko wobec niej). Upadek Francji podważył to założenie. Prawdziwym przełomem okazało się jednak podpisanie paktu trzech w 1940 r. Antyamerykański sojusz, zawarty krótko przed wyborami prezydenckimi w USA, uznano za dowód, że realizują się ostrzeżenia prezydenta Franklina Delano Roosevelta (czyt. ruzwelta) o spisku dyktatorów. Roosevelt gładko wygrał wybory. Już wcześniej powoli, ale zręcznie i konsekwentnie angażował ogromny potencjał USA – jak mówił, „arsenału demokracji" – po stronie Brytyjczyków. Za możliwość korzystania z baz na terenie atlantyckich posiadłości Wielkiej Brytanii (Nowej Fundlandii, Bermudów, Antyli, Gujany) dostarczył jej okręty wojenne, a także część floty handlowej. W **marcu 1941 r.** na jego wniosek Kongres uchwalił **Lend-Lease Act** (czyt. lend liz akt, ang. „ustawa o pożyczkach i dzierżawie"). Uchwała pozwalała prezydentowi dostarczyć uzbrojenie i zaopatrzenie każdemu państwu, którego walka została uznana za korzystną dla bezpieczeństwa Stanów Zjednoczonych. W praktyce dotyczyło to Wielkiej Brytanii i walczących z Japonią Chin, a wkrótce również ZSRS. Wartość dostaw wyniosła 50 mld dolarów. Około 60% z nich otrzymała Wielka Brytania, 20% – ZSRS, resztę – pomniejsi alianci. Dla ZSRS, oprócz broni, liczyły się dostawy żywności dla wojska (konserwy), a przede wszystkim – ciężarówek. Prawie cały park samochodowy zapewniający mobilność Armii Czerwonej opierał się na dostawach z programu Lend-Lease. Wkrótce potem wojska USA, nie kryjąc, że szukają baz do walki z przewidywaną agresją niemiecką, wylądowały na duńskiej Grenlandii oraz Islandii.

W takich okolicznościach ukształtował się **brytyjsko-amerykański trzon sojuszu** nazwanego **Wielką Koalicją** (zob. s. 71), której członkowie określali się jako **alianci** (od franc. *alliance*, czyt. aliąs, „sojusz").

Bitwa o Atlantyk

W ten sposób Amerykanie stopniowo stawali się uczestnikami **bitwy o Atlantyk**, toczonej od początku wojny aż do końca konfliktu w 1945 r. Była ona kluczowa dla przetrwania Wielkiej Brytanii – w 1940 r. głównej siły koalicji skutecznie przeciwstawiającej się III Rzeszy. Na Wyspy żywność i wszystkie surowce oprócz węgla trzeba było dostarczać morzem. Kriegsmarine (czyt. kriksmarine, niem. Niemiecka Marynarka Wojenna) atakowała okręty handlowe, z czasem ochraniane przez towarzyszące im okręty wojenne. Niszcząc **alianckie konwoje**, Niemcy usiłowali odciąć Wielką Brytanię od dostaw i doprowadzić do jej załamania gospodarczego. Doszło do ponad 100 bitew oraz ponad 1000 starć, ale sprzymierzeni obronili swoje morskie linie komunikacyjne, a Wielka Brytania nie została odcięta od dostaw.

Do czerwca 1941 r. Niemcy zatopili statki aliantów i krajów neutralnych o olbrzymiej łącznej wyporności ponad 7 mln ton. Przeciw konwojom alianckim stosowali taktykę „**wilczych stad**", czyli skoordynowane ataki dwóch lub większej liczby okrętów podwodnych na jednostkę bądź grupę jednostek morskich przeciwnika. Działania U-Bootów (czyt. ubotów) wspie-

rała Luftwaffe (niemieckie lotnictwo) operująca z baz we Francji i w Norwegii. Choć Royal Navy (czyt. rojal nejwi, ang. Królewska Marynarka Wojenna) szybko słała na dno niemieckie okręty nawodne – tak w maju 1941 r. zakończył się rajd niemieckiego pancernika Bismarck (czyt. bismark) – to sytuacja stawała się dramatyczna. Jednak od 1941 r. konwojom transportującym dostawy z USA zaczęły towarzyszyć amerykańskie okręty.

Agresja Niemiec na ZSRS (1941)

Hitler, zawsze skłonny do ryzyka, już u schyłku 1940 r. postanowił rozstrzygnąć wojnę rozbiciem ZSRS. Krok taki miał stanowić uwieńczenie jego ideologicznych marzeń. Na Wschodzie chciał stworzyć germańskie imperium, w którym „rasa panów" rządziłaby milionami niewolników. Dzięki ogromnym liczbom pokonanych Sowietów potencjał takiego imperium byłby co najmniej równy amerykańskiemu. Starcie z USA uważano w Berlinie za nieuchronne, ale dopiero po zwycięstwie nad ZSRS. Likwidacja Armii Czerwonej miała również rozwiać – jak mniemano w Berlinie – nadzieje Brytyjczyków na rewanż i zmusić ich do pokoju.

Inwazję na ZSRS określono w **III Rzeszy** kryptonimem **„Barbarossa"**. Niemcy – inaczej niż podczas planowania wojny z Francją – zlekceważyli przyszłego przeciwnika. W sposób wręcz samobójczy nie zadbali o pomoc Japonii, mogącej otworzyć front na tyłach ZSRS. Gdy w kwietniu 1941 r. Japończycy zawierali na Kremlu układ o neutralności (myśląc naturalnie o potencjalnej wojnie z USA), Hitler nie próbował ich powstrzymać. Niewielką rolę w operacji „Barbarossa" wyznaczono wojskom rumuńskim, węgierskim, słowackim i włoskim. Najpoważniej zaangażowani Finowie zamierzali tylko dojść do terenów utraconych w wojnie zimowej z lat 1939–1940.

M11 Operacja „Barbarossa" zakładała szybkie zniszczenie głównych sił Armii Czerwonej na zachód od Dźwiny i Dniepru. Następnie zamierzano opanować kraje bałtyckie i ważne strategicznie miasto Leningrad. Dopiero w dalszej kolejności wojska Rzeszy miały zostać skoncentrowane w okolicach Moskwy i uderzyć w kierunku Archangielska i Astrachania. Choć napięcie między Niemcami a Sowietami narastało od drugiej połowy 1940 r., Armia Czerwona nie była przygotowana do skutecznej obrony. Stalin planował bowiem uderzenie na III Rzeszę, na co wskazuje rozmieszczenie sił ofensywnych i brak przygotowania linii obrony. Na zdjęciu niemieckie oddziały podczas przemarszu przez terytorium ZSRS, 1941 r. Zwracają uwagę liczne w Wehrmachcie – wbrew stereotypom – konie.

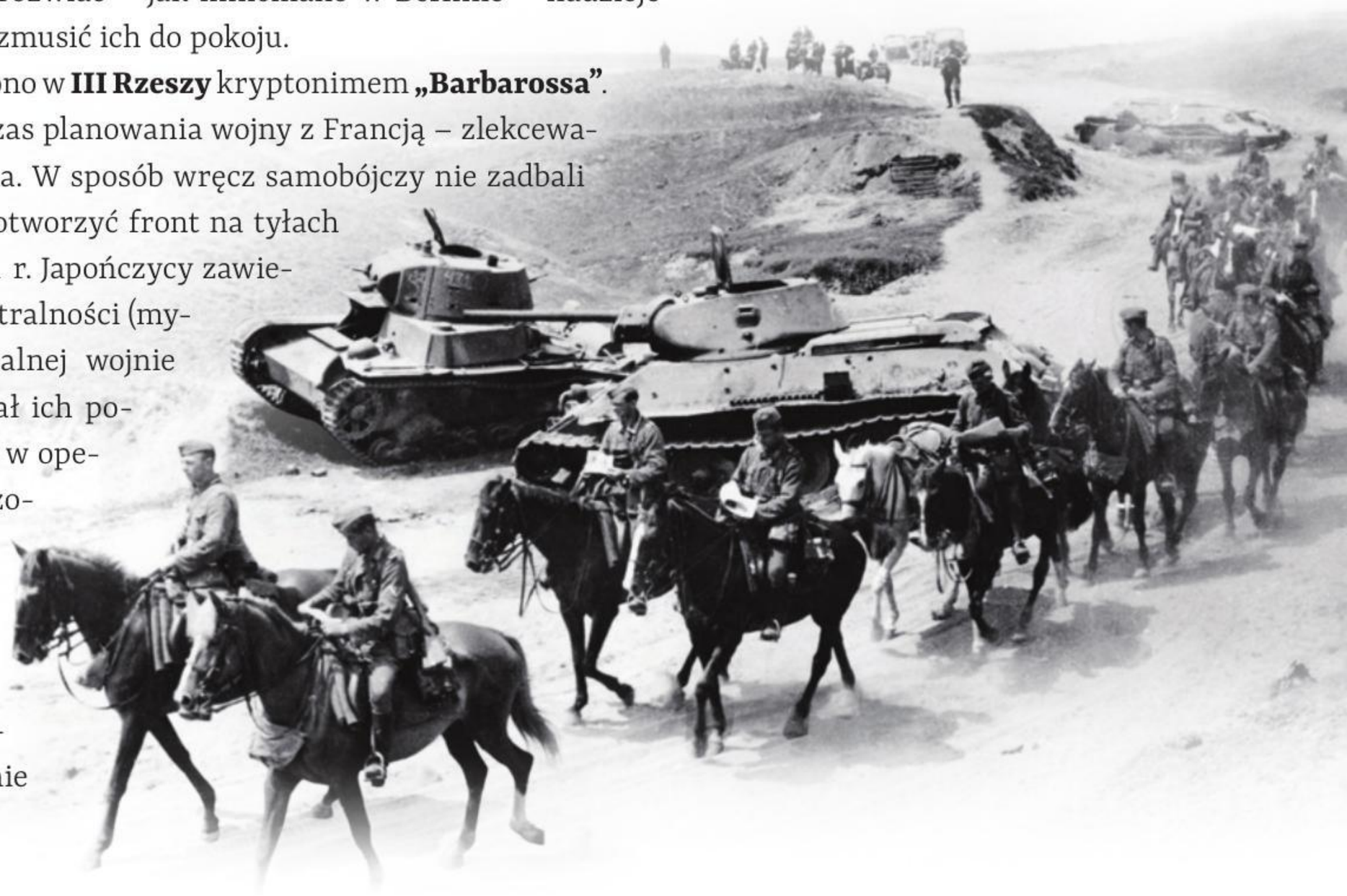

M12 **Tabela nr 2. Stosunek sił zbrojnych na początku operacji „Barbarossa"**

	Niemcy	Finlandia	Słowacja	Węgry	Rumunia	Włochy	ZSRS*
Żołnierze	4 150 000	396 600	50 600	108 000	353 700	61 700	3 240 000
Czołgi i działa samobieżne	3 811	150**	47	141	223	61	13 981
Działa i moździerze	25 964	2 161	brak danych	616	3 877	312	38 000
Samoloty	2 770	550	brak danych	125	572	89	10 371

* Dane dotyczące Armii Czerwonej w okręgach zachodnich ZSRS.
** Dane szacunkowe.

Źródło: Zestawienie własne na podstawie różnych źródeł.

M13 Część mieszkańców krajów bałtyckich traktowała wkroczenie wojsk III Rzeszy jako wyzwolenie z sowieckiego zniewolenia. Na terenie Litwy, Łotwy i Estonii żołnierzy niemieckich niejednokrotnie witano jak wybawicieli. Na ulicach widać było radość. Oporu nie stawiały również lokalne siły zbrojne. Niemcy nie przywrócili jednak krajom bałtyckim niepodległości, mimo że część społeczeństwa poparła narodowy socjalizm i podjęła współpracę z okupantem. Prześladowania dotknęły przede wszystkim ludność żydowską, później pozostałych obywateli. Na fotografii z 1941 r. brama powitalna w jednym z łotewskich miasteczek. Obok niemieckiego pozdrowienia „Heil (czyt. hajl) Hitler" widać na niej również swastyki.

Niemcy uderzyli na ZSRS **22 czerwca 1941 r.** na całej długości liczącego 1500 km **frontu wschodniego**. Na północy Wehrmacht stanął na początku września pod Leningradem i rozpoczął trwającą prawie 900 dni **blokadę miasta**. W centrum Armia Czerwona stawiła skuteczniejszy opór dopiero na początku lipca w **bitwie pod Smoleńskiem**, którą jednak przegrała. Na południu, po okrążeniu i zniszczeniu we wrześniu olbrzymich sił sowieckich w rejonie Kijowa, Niemcy doszli aż do Morza Azowskiego i Rostowa nad Donem.

Sowieci zostali rozgromieni. Na niektórych odcinkach twardo odpierali ataki wroga, ale na innych kapitulowały całe armie. Do końca 1941 r. do niewoli trafiło 3,5 mln czerwonoarmistów. Na jednego Niemca poległego na froncie wschodnim przypadało, wedle różnych szacunków, od dziesięciu do kilkunastu poległych żołnierzy Armii Czerwonej. Ów makabryczny stosunek strat był rezultatem zarówno braku umiejętności wojskowych sowieckich dowódców, jak i pogardy komunistycznych przywódców dla ludzkiego życia (w tym samego Stalina, nazywającego ludzi „śrubkami"). Ogromne sukcesy niemieckie wynikały też z nienawiści mieszkańców ZSRS do bolszewickiego ustroju. Część z nich postrzegała Niemców jako wyzwolicieli spod sowieckiego jarzma.

Najeźdźcy osiągnęli sukces powyżej swoich możliwości. Armia Czerwona górowała bowiem nad armią niemiecką nie tylko liczbą żołnierzy, lecz także sprzętem. Wbrew późniejszym twierdzeniom w pierwszym dniu walk miała co najmniej pięć razy więcej czołgów niż Wehrmacht, i to zazwyczaj dużo większych, o grubszych pancerzach i znacznie większej sile ognia. Szansą Hitlera mogło być wewnętrzne załamanie ZSRS. Zaprzepaścił ją, traktując ludność tego kraju jak niewolników. Co znamienne, Niemcy zachowali kołchozy będące symbolem komunistycznego wyzysku.

Rozpęd Wehrmachtu zahamowała jesienna aura. Długotrwałe opady deszczu zamieniły drogi, w większości nieutwardzone, w nieprzejezdne błotne szlaki, w których grzęzły pojazdy. Wczesne mrozy utrwaliły powstałe koleiny, co uniemożliwiło poruszanie się armii. 2 **grudnia 1941 r. wyczerpani Niemcy dotarli do Moskwy** (początkowej stacji moskiewskiego metra). Rozpoczęte trzy dni później **sowieckie kontruderzenie spod Moskwy**, z udziałem nowych dywizji ściągniętych z Syberii (strzegących jej dotąd przed Japończykami), do początku stycznia 1942 r. odrzuciło Niemców o 100–200 km od stolicy.

Praca z materiałami

1. Oceń postawy mieszkańców krajów bałtyckich wobec III Rzeszy w 1941 r. Wykorzystaj **M13** oraz wiedzę pozaźródłową.
2. Przedstaw stosunek Niemców do sowieckich jeńców wojennych. Odwołaj się do **M14** i wiedzy pozaźródłowej.

Los jeńców sowieckich w czasie agresji niemieckiej

Los jeńców sowieckich okazał się straszny. **Z wziętych do niewoli w ciągu całej wojny 5,7 mln żołnierzy zginęło 3,3 mln.** Stanowili oni zaraz po Żydach najliczniejszą grupę ofiar III Rzeszy. Niemcy rozstrzeliwali na miejscu komisarzy politycznych (nadzorców lojalności oficerów z ramienia partii komunistycznej), Żydów, a także – bezmyślnie – muzułmanów, gdyż podobnie jak Żydzi, byli oni obrzezani. Większość trafiała do obozów jenieckich,

które były nimi często tylko z nazwy. Przetrzymywano ich na ogrodzonych otwartych przestrzeniach, bez możliwości schronienia się przed piekącym słońcem, deszczem czy chłodem. **Zabijały ich głód i choroby**, a także **mordercza praca** w obozach koncentracyjnych, do których część z nich trafiła. W obozie Auschwitz (czyt. ałszfic) jeńców wykorzystano do testowania techniki masowej eksterminacji z użyciem specjalnych substancji.

Tragedię więźniów potęgowało postępowanie Stalina, który oznajmił, że „nie ma jeńców, są tylko zdrajcy". Dyktator zsyłał więc do łagrów żołnierzy, którzy przeżyli niemiecką niewolę. Represjom poddawał także ich rodziny, nie bacząc, że powinien zacząć od siebie. Syn Stalina również trafił do niewoli w 1941 r., w której po dwóch latach popełnił samobójstwo.

Los cywilów w oblężonym Leningradzie

Jesienią 1941 r. kierujący obroną Leningradu nie zarządzili możliwej jeszcze wówczas ewakuacji mieszkańców ani nie zadbali o odpowiednią aprowizację ogromnego, prawie trzymilionowego miasta. Jego **blokada trwała dwa i pół roku** (od września 1941 do stycznia 1944 r.).

Od początku oblężenia wprowadzono kartki na żywność. Najpierw osobie pracującej przysługiwało 600 g chleba dziennie, a niepracującej – 300 g. Racje żywnościowe nieustannie zmniejszano, aż osiągnęły poziom niezapewniający przeżycia dorosłej osobie. Ze względu na brak wystarczającej ilości mąki do wyrobu pieczywa dodawano celulozę pozyskaną z kory czy szmat. Chleb do kupienia z przydziału, po który trzeba było czekać w kolejce wiele godzin, bywał jedynym pożywieniem mieszkańców.

W rezultacie **głód – oprócz mrozu i niemieckiego ostrzału – zabił ok. miliona ludzi**. Symbolem ich gehenny stał się dziennik nastoletniej Tani Sawiczewej, na dziewięciu stronach informujący beznamiętnie o śmierci sześciu najbliższych dziewczynce osób. Autorka również nie przeżyła. Wkrótce po zakończeniu blokady zmarła w wyniku choroby głodowej.

Przystąpienie USA do II wojny światowej (1941)

Los wojny rozstrzygnęło przystąpienie do niej Stanów Zjednoczonych, spowodowane przez wydarzenia na Dalekim Wschodzie. Japonia już w 1931 r. zapoczątkowała tam podboje, zajmując luźno wtedy związaną z Chinami Mandżurię. Skala działań podczas rozpoczętej w **1937 r. wojny japońsko-chińskiej** przekraczała zaangażowanie wojsk w Europie w pierwszych dwóch latach II wojny światowej. Bohaterski opór Chińczyków wzbudził w Europie i USA sympatię dla ich sprawy oraz ich przywódcy Czang Kaj-szeka. **Podboje Japończyków**, którzy oprócz najludniejszych rejonów Chin zajęli też Indochiny Francuskie (dzisiejsze Wietnam, Laos i Kambodża), **zaniepokoiły Waszyngton**.

W lipcu 1941 r. Stany Zjednoczone zastosowały dotkliwe sankcje gospodarcze wobec Japonii. Za cel USA postawiły sobie powstrzymanie dalszej ekspansji Japończyków w Azji, ale przede wszystkim ostrzeżenie ich przed wła-

M14 Szacuje się, że tylko do końca 1941 r. Niemcy pojmali blisko 3,5 mln sowieckich żołnierzy. Na tak dużą liczbę jeńców nie byli przygotowani. Na terenie ZSRS nie istniała sieć obozów jenieckich. Do początku 1942 r. powstało ich 81. Wiele z tych, które utworzono, stanowiły tylko druty kolczaste i wykopane przez samych jeńców ziemianki. Warunki panujące w tych miejscach były trudne do zniesienia. Więźniowie cierpieli z głodu, pragnienia, wycieńczenia i chorób. W efekcie blisko $^2/_3$ wszystkich czerwonoarmistów, którzy znaleźli się w niewoli na początku wojny, w 1942 r. już nie żyło. Część z nich przetransportowano do obozów koncentracyjnych i zagłady (jeńcy pochodzenia żydowskiego trafili m.in. do obozu w Sobiborze) w Generalnym Gubernatorstwie oraz na terenach włączonych do Rzeszy (m.in. do Stutthofu, czyt. sztuthofu). Na zdjęciu sowieccy żołnierze pojmani na froncie wschodnim, 1941 r.

czeniem się do wojny z ZSRS. Roosevelt wierzył, że w ten sposób zmusi rząd w Tokio do negocjacji. Odpowiedzią było druzgocące, morsko-lotnicze uderzenie Cesarskiej Floty na amerykańską bazę **Pearl** (czyt. perl) **Harbor na Hawajach** na Pacyfiku. W ciągu trzech kwadransów **7 grudnia 1941 r.** marynarka amerykańska poniosła większe straty niż we wszystkich poprzednich konfliktach. W konsekwencji 8 grudnia USA oraz Wielka Brytania wypowiedziały wojnę Japonii. Kilka dni później, 11 grudnia Hitler i Mussolini wypowiedzieli wojnę Stanom Zjednoczonym. Doszedł nowy **front dalekowschodni** II wojny światowej. Przywódcy państw osi nie zdawali sobie jeszcze sprawy, że za sprawą ogromnego potencjału USA znajdują się tak naprawdę w beznadziejnym położeniu.

M15 Włoski plakat propagandowy z końca 1941 r. to komentarz do japońskiego ataku na Pearl Harbor. Artysta przedstawił na nim samuraja [1] potężnych rozmiarów, który mieczem niszczy amerykańskie okręty. Za jego plecami powiewają flagi państw osi: Niemiec [2], Japonii [3] oraz Włoch [4].

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jaki sposób na plakacie propagandowym ukazano dążenie Japonii do hegemonii na Pacyfiku. **M15**
2. Omów ekspansję Japonii na Dalekim Wschodzie w latach 1937–1941. **M16**

M16 Ekspansja Japonii na Dalekim Wschodzie (1937–1941)

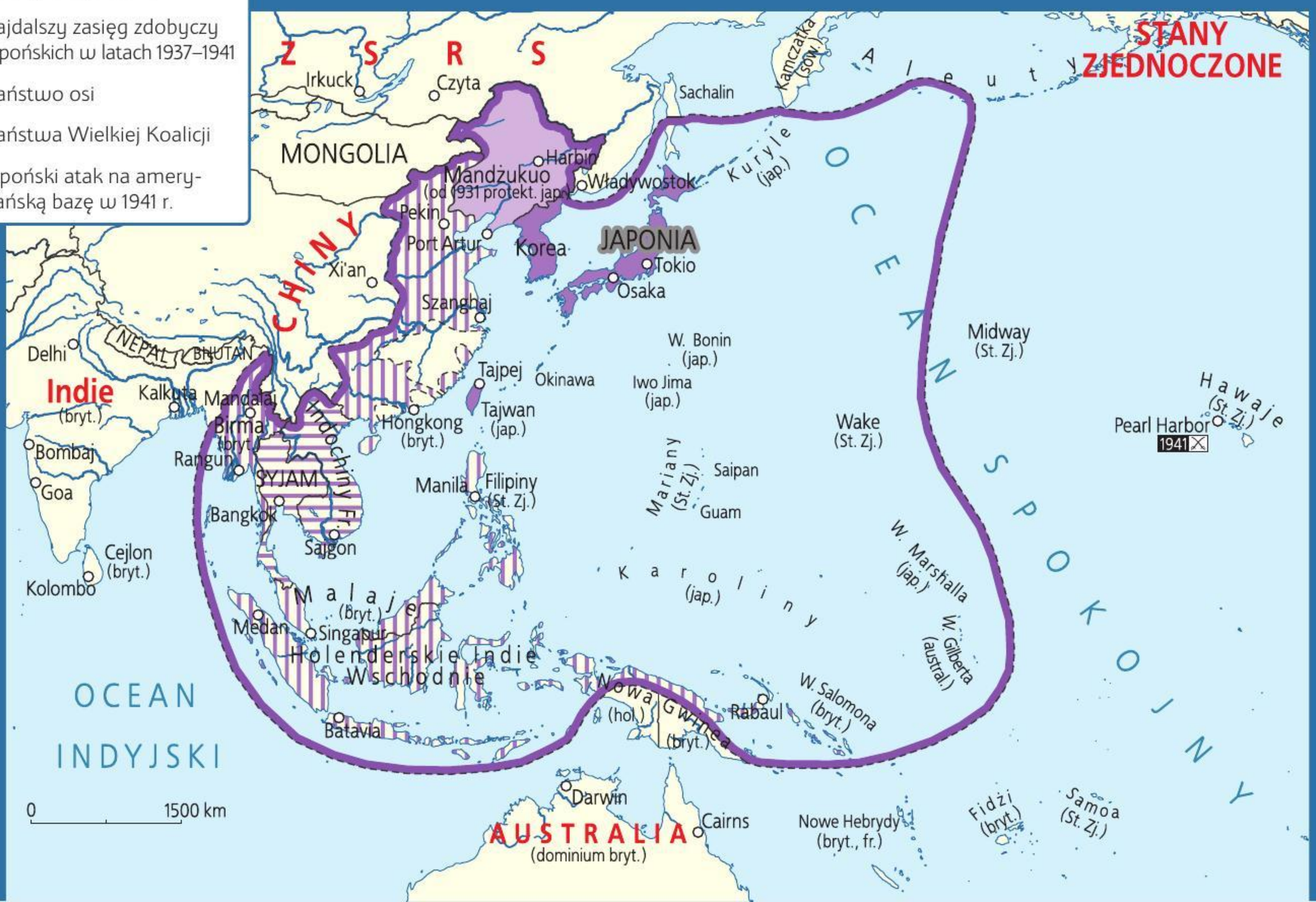

Działania zbrojne
w latach 1939–1941

Podsumowanie 2

Polecenia podsumowujące

1. Wyjaśnij, czym się charakteryzowała dziwna wojna.
2. Omów znaczenie paktu trzech dla sytuacji na frontach II wojny światowej.
3. Przedstaw działania państw sprzymierzonych w latach 1939–1941.

Dziwna wojna (1939–1940)

Stan bezruchu na froncie zachodnim w latach 1939–1940 po wypowiedzeniu wojny Niemcom przez Wielką Brytanię i Francję.

Wojna zimowa (1939–1940)

Ekspansja sowiecka na północnym wschodzie przyczyną wybuchu wojny zimowej z Finlandią w listopadzie 1939 r.
Na czele wojsk fińskich Carl Gustaf Mannerheim.
Mimo sukcesów militarnych i zadania Sowietom dużych strat Finowie zmuszeni do podpisania pokoju. Utrata $^1/_5$ terytorium za cenę suwerenności.

Inwazja III Rzeszy na państwa Europy Zachodniej (1940)

IV 1940 – inwazja Niemiec na Danię i Norwegię.
V 1940 – atak Niemiec na Francję z naruszeniem neutralności państw: Belgii, Holandii i Luksemburga.
Szybka kapitulacja Holandii i Luksemburga, a Belgii – po kilkunastu dniach walk.
V 1940 – wkroczenie wojsk niemieckich do Paryża.
VI 1940 – przystąpienie Włoch do wojny po stronie III Rzeszy.
VI 1940 – kapitulacja Francji i podział kraju na części okupowaną i tzw. wolną – państwo Vichy.
Na wschodzie przyłączenie do ZSRS krajów bałtyckich i części Rumunii (Besarabii) oraz częściowy rozbiór Rumunii przez sojuszników Hitlera.

Bitwa o Wielką Brytanię (1940)

VIII–X 1940 – bitwa o Wielką Brytanię: bombardowanie przez lotnictwo niemieckie celów militarnych i cywilnych na terenie Wysp.
Udział w bitwie polskich lotników z Dywizjonów 300, 301, 302 i 303.
Porażka wojsk niemieckich i rezygnacja z planów inwazji na Wyspy Brytyjskie.

Rozbudowa bloku państw osi Berlin–Rzym–Tokio (1940)

IX 1940 – podpisanie przez Niemcy, Włochy i Japonię sojuszu obronnego nazwanego paktem trzech.
Dołączenie do państw osi Węgier, Rumunii, Słowacji i Bułgarii.

Kampania na Bałkanach i w Afryce (1940–1941)

IV 1941 – atak III Rzeszy na Jugosławię, podział tego państwa między Niemcy, Włochy, Bułgarię i Węgry.
Wydzielenie z części Jugosławii pseudosamodzielnego Niezależnego Państwa Chorwackiego, ściśle współpracującego z państwami osi.
IV 1941 – wkroczenie wojsk III Rzeszy do Grecji po bezskutecznych próbach zajęcia tego państwa przez Włochów.
W Afryce nieskuteczne działania zbrojne prowadzone głównie przez Włochów.
Obrona Tobruku przez wojska alianckie.

Alianci i zmiana sytuacji na frontach II wojny światowej od 1941 r.

Zmiana postawy Stanów Zjednoczonych wobec wojny.
III 1941 – uchwalenie Lend-Lease Act i wsparcie USA dla państw sojuszniczych.
Początek kształtowania się Wielkiej Koalicji.
Bitwa o Atlantyk.
22 VI 1941 – atak III Rzeszy na ZSRS.
IX 1941 – I 1944 – blokada Leningradu.
XII 1941 – dotarcie Niemców do Moskwy.
Tragiczny los ludności cywilnej i jeńców sowieckich podczas inwazji wojsk niemieckich na ZSRS.
7 XII 1941 – atak Japonii na Pearl Harbor przyczyną przystąpienia USA do II wojny światowej.

Polecane publikacje

A. Beevor, *Druga wojna światowa*, przekł. G. Siwek, Kraków: Znak Horyzont, 2015.

E. Engle, L. Paananen, *Wojna zimowa. Sowiecki atak na Finlandię 1939–1940*, tłum. J. Sałajczyk, Gdańsk: Wyd. L&L, 2001.

J. Piekałkiewicz, *Cel Paryż. Kampania 1939–1940*, przekł. P. Seydak, Janki: Agencja Wydawnicza Jerzy Mostowski, 2008.

3 Europa pod okupacją

1939 początek okupacji Polski przez III Rzeszę i ZSRS (do 1941)
1939 powstanie ruchu oporu w Polsce
1940 początek okupacji Europy Zachodniej przez III Rzeszę
1940 powstanie ruchu oporu Francuzów
1940 powstanie francuskiego reżimu Vichy
1941 rozbiór Jugosławii przez III Rzeszę i sojuszników
1941 powstanie Niezależnego Państwa Chorwackiego
1941 początek okupacji Grecji przez III Rzeszę i Włochy
1942 utworzenie rządu Quislinga w Norwegii
1943 ustanowienie okupacji Włoch przez III Rzeszę

Przypomnij

- Jakie kraje znalazły się pod niemiecką okupacją?

Cel lekcji

- Dowiem się, jak wyglądało życie w okupowanej przez Niemców Europie.

Po lekcji

- Charakteryzuję politykę Niemiec na terenach okupowanej Europy.
- Omawiam różnice w polityce prowadzonej przez Niemców w Europie Zachodniej, w Europie Wschodniej oraz na Bałkanach.
- Opisuję kolaborację polityczną i wojskową w Europie w czasie II wojny światowej.

Różne formy okupacji niemieckiej w Europie

Państwa lub ich części podbite i podporządkowane przez III Rzeszę różniły się statusem. Niektóre opanowane tereny Niemcy **włączyli do Rzeszy** – np. zachodnie ziemie Polski, francuskie Alzację i Lotaryngię czy część jugosłowiańskiej Słowenii. Prowadzili tam politykę germanizacyjną, która miała doprowadzić do ujednolicenia stosunków na wzór niemiecki, a z mieszkańców uczynić lojalnych obywateli.

Terytoria opanowane na zachodzie Europy, takie jak: Dania, Norwegia, Holandia, Belgia, Luksemburg czy północno-środkowa Francja, zostały objęte **okupacją wojskową**. W wypadku duńskim była ona słabo dostrzegalna, w innych – znacznie bardziej restrykcyjna. Generalne Gubernatorstwo w Polsce (zob. s. 82) oraz zdobyte sowieckie tereny Ukrainy i Białorusi otrzymały **status kolonialny**. Panował tam terror dyktowany nazistowską teorią rasową. **Ludność żydowska miała zostać** – i została – **wyniszczona**. Zagładę europejskich Żydów podczas II wojny światowej nazwano **Holokaustem** (zob. s. 46). Ukraińców i Białorusinów, mimo podejmowanych niekiedy prób współpracy, dyrektywy Berlina kazały traktować jako „podludzi", nieco wyżej stawiając Litwinów, a zwłaszcza Łotyszy i Estończyków.

Leżącą w południowej Europie Jugosławię podzielono między sąsiadów. Wyodrębniono z niej Niezależne Państwo Chorwackie, a okrojone obszary

serbskie, zamieszkane przez ludność uznaną za najbardziej niepokorną, zostały przekształcone w rodzaj państwa marionetkowego. Wobec ludności serbskiej, zamieszkałej nie tylko na terenie Serbii, zastosowano bezlitosny terror. Podzielona między Bułgarów, Niemców i początkowo Włochów pozostawała też Grecja.

Okupacja Europy Zachodniej, gdzie funkcjonowały niemal wszystkie instytucje państwowe i uniwersytety, zasadniczo odbiegała od bestialstw terroru stosowanego przez okupantów **na Bałkanach**, a zwłaszcza **na Wschodzie**. Jednak również na Zachodzie oddziały SS potrafiły palić całe wsie wraz z mieszkańcami, jak np. Oradour-sur-Glane (czyt. oradur-sjur-glan) we Francji. W Protektoracie Czech i Moraw, gdzie okupacyjne porządki przypominały raczej te panujące w okupowanej Francji niż na okupowanych ziemiach polskich, taki los spotkał wieś Lidice.

Sytuacja mieszkańców krajów okupowanych

W powszechnej świadomości życie pod okupacją kojarzy się ze współpracą z okupantami i z uczestniczeniem w ruchu oporu. Najczęściej jednak zwykli ludzie nie należeli ani do jednej, ani do drugiej grupy. Większość mieszkańców **wiodła zwyczajne życie**, choć musieli znosić narzucone przez okupanta **restrykcje**, których stopień dotkliwości zależał od formy okupacji. Przepisy regulowały możliwość poruszania się po kraju oraz w mieście po godzinie policyjnej. Nie było swobody wypowiadania się czy tworzenia kultury. Ograniczano dostęp do edukacji, a nawet słuchania radia. Pozbawiano własności prywatnej, reglamentowano żywność. Odpowiedzią na wprowadzaną od początku wojny ścisłą reglamentację było pojawienie się **czarnego rynku i zamienników towarów** zwanych ersatzami (czyt. er-zacami). Brak rąk do pracy, spowodowany mobilizacją mężczyzn, Rzesza usiłowała zrekompensować wysyłaniem ludności obu płci z krajów okupowanych na **przymusowe roboty**. W ten sposób do Niemiec sprowadzono **ok. 10 mln osób** – najwięcej z terenów ZSRS (2,1 mln), Polski (1,4 mln) i Francji (1,1 mln). Ich traktowanie, ogólnie złe, władze niemieckie uzależniały od swoich kryteriów rasowych.

Wszyscy cierpieli z powodu bombardowań, ostrzału, grabieży oraz represji. Przemocy dopuszczały się armie okupacyjne oraz lokalne formacje współpracujące z wrogiem. Niektóre nacje doświadczyły **przesiedleń i czystek etnicznych** planowo stosowanych przez walczące strony, z niemiecką i sowiecką na czele.

M1 Symbolem zbrodni popełnionych przez Niemców na terytorium okupowanej Francji jest miejscowość Oradour-sur-Glane. W czerwcu 1944 r. żołnierze Waffen-SS rozstrzelali tam prawie wszystkich mężczyzn, a 240 kobiet i 205 dzieci umieścili w kościele, który następnie podpalili. Na koniec wysadzili większość budynków. Miał to być odwet za działania prowadzone przez francuską partyzantkę. W masakrze zginęły 642 osoby. Przeżyć udało się wyłącznie nielicznym. W listopadzie tego samego roku władze francuskie podjęły decyzję o zachowaniu zniszczeń miejscowości, jako świadectwa niemieckich zbrodni. Do dziś Oradour-sur-Glane jest miejscem, które przypomina o wojnie i stanowi przestrogę przed nią. Fotografia współczesna.

M2 Największe prześladowania w okupowanej Europie dotknęły Żydów. Zostali oni zmuszeni m.in. do noszenia stygmatyzujących emblematów, najczęściej w postaci żółtej gwiazdy Dawida. Z czasem rozpoczęły się wywózki do obozów koncentracyjnych i zagłady. Postawy wobec polityki Niemców w stosunku do Żydów w państwach okupowanej Europy były różne. W Holandii kolaborujący z okupantem Narodowo-socjalistyczny Ruch Holenderski (NSB) przyłożył rękę do zagłady ponad 102 tys. żydowskich obywateli spośród 140 tys. żyjących w tym kraju przed wybuchem II wojny światowej. Jednak wielu zwykłych Holendrów starało się ratować swoich sąsiadów. W lutym 1941 r. blisko 18 tys. osób strajkowało na północy kraju w obronie 400 Żydów wywożonych do obozu w Buchenwaldzie. Na fotografii dwóch holenderskich Żydów odcinających żółtą gwiazdę Dawida, 1945 r.

Praca z materiałami

1. Rozstrzygnij, czy Oradour-sur-Glane stanowi przestrogę przed konsekwencjami wojny. Odpowiedź uzasadnij. Wykorzystaj **M1** oraz wiedzę pozaźródłową.
2. Omów postawy mieszkańców Europy Zachodniej wobec prześladowania społeczności żydowskiej. Odwołaj się do **M2** i wiedzy pozaźródłowej.

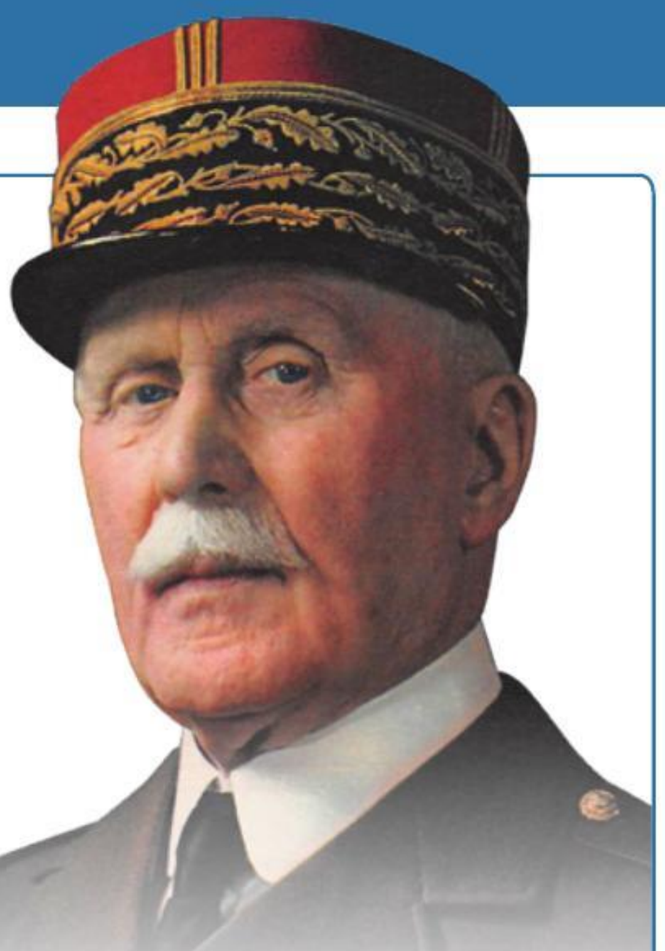

Philippe Pétain
(1856–1951)
Marszałek Francji, od 1940 r. premier Francji i przywódca reżimu Vichy. Podczas I wojny światowej przeprowadził skuteczną obronę w bitwie pod Verdun (czyt. werdę). W okresie międzywojennym był wykładowcą i ministrem wojny. Jego defensywna koncepcja obronna istotnie wpłynęła na budowę Linii Maginota (czyt. mażinota). W 1940 r. przyczynił się do kapitulacji Francji i stanął na czele współpracującego z Niemcami reżimu Vichy. Po ustanowieniu niemieckiej okupacji stał się marionetką Hitlera. Kolaborował z III Rzeszą, m.in. dostarczając siły roboczej i surowców dla niemieckiego przemysłu wojennego. Zezwolił na wywiezienie z Francji do obozów zagłady ponad 75 tys. Żydów. Po wojnie został skazany na śmierć za zdradę narodową. Ze względu na wiek karę zamieniono mu na dożywotnie więzienie. Fotografia z 1941 r.

Powszechny był również **głód**. W czasie strasznej zimy 1941/1942 r. w Grecji z jego powodu zmarło co najmniej 100 tys. osób, a katastrofę humanitarną powstrzymały dostawy brytyjskie, na które okupanci wyjątkowo pozwolili. W niewielkiej Holandii tzw. głód zimowy z przełomu 1944 i 1945 r., podczas którego ratowano się jedzeniem nawet cebulek tulipanów, pochłonął 20 tys. osób. W porównaniu z głodem panującym w gettach (zob. s. 48) czy w oblężonym Leningradzie oraz z biedą w okupowanej Europie Wschodniej mieszkańcy Europy Zachodniej znajdowali się mimo wszystko w lepszym położeniu.

Współpraca i kolaboracja rządów z III Rzeszą i blokiem państw osi

Dominacja III Rzeszy w Europie była możliwa nie tylko za sprawą ogromnego potencjału zbrojnego, lecz także dzięki sojusznikom, którzy stopniowo stawali się wasalami. Należące do paktu trzech **Rumunia, Węgry i Słowacja wspierały III Rzeszę w jej ekspansji**, np. w najeździe na ZSRS czy podboju Bałkanów. Współpracę wojskową z III Rzeszą podjęła peryferyjnie położona, demokratyczna **Finlandia**. Choć formalnie nie była sojusznikiem Niemiec i nie należała do paktu trzech, wzięła udział w agresji na ZSRS. Pierwszym i najdłuższym stażem sojusznikiem Hitlera były **Włochy** Benita Mussoliniego. Po ich kapitulacji we wrześniu 1943 r. uwięziony na rozkaz króla Mussoliniego został odbity przez niemieckich komandosów. Do śmierci w 1945 r. rządził położoną w północnej części państwa Włoską Republiką Socjalną od stolicy zwaną powszechnie Republiką Salò. Było wówczas jasne, że Niemcy (choć głosili co innego) są w tym kraju już nie sojusznikiem, ale okupantem.

Współpraca z wrogiem, wbrew oczywistemu interesowi własnego kraju, to zjawisko znane jako **kolaboracja**. Prowadzono ją zarówno na płaszczyźnie politycznej, jak i wojskowej. Najbardziej znane przykłady kolaboracji politycznej to powstały w 1940 r. **reżim Vichy** (czyt. wiszi) **Philippe'a Pétaina** (czyt. filipa petena) w nieokupowanej części Francji oraz utworzony w 1942 r. marionetkowy **rząd Vidkuna Quislinga** (czyt. kłislina) w Norwegii. Samo nazwisko przywódcy stało się synonimem kolaboracji. Kolaborację wojskową realizowały **ochotnicze formacje Waffen-SS** tworzone przez mieszkańców okupowanych krajów, np. Holandii, Belgii, Łotwy czy Estonii.

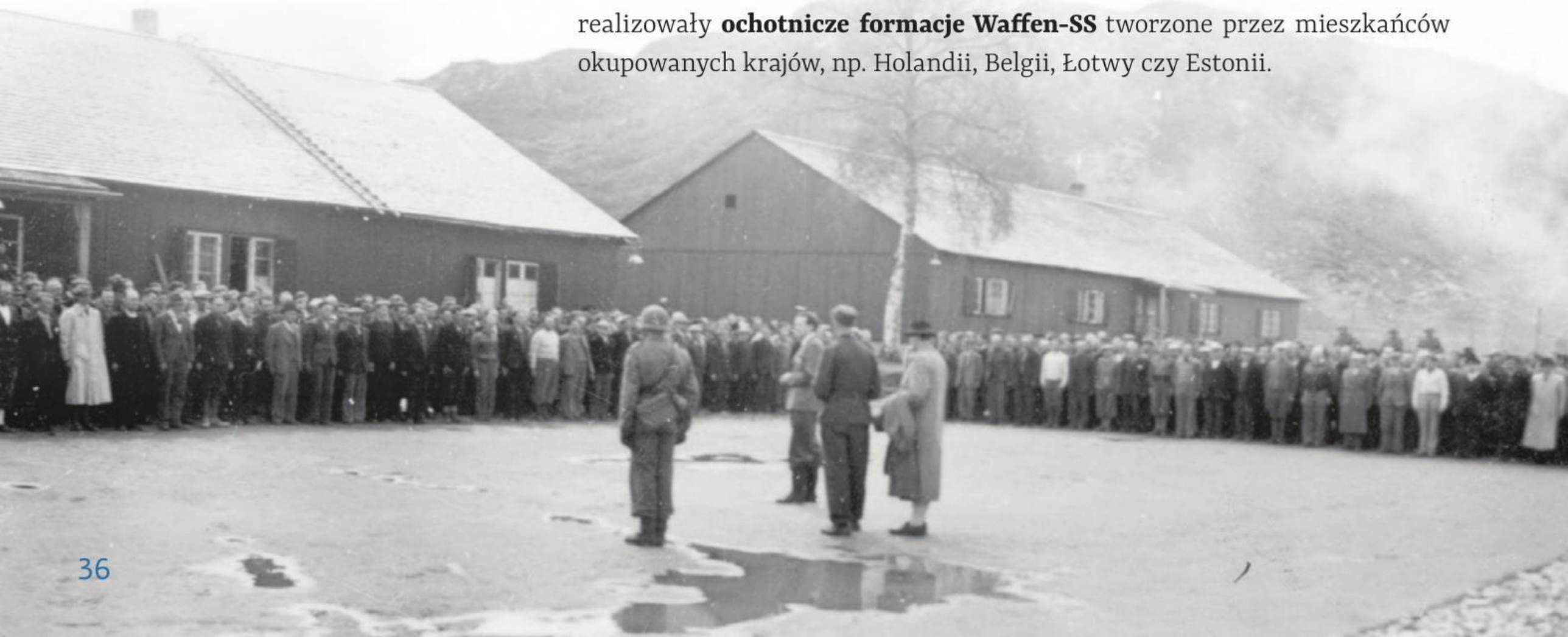

Kolaboracja polityczna

Wymownym przykładem kolaboracji politycznej stała się Francja. Po klęsce w 1940 r. południowa część kraju pozostała strefą wolną. Było to okrojone Państwo Francuskie, od stolicy zwane **państwem Vichy**. Jego przywódcą z nadania parlamentu francuskiego, który następnie dokonał samorozwiązania, został marszałek Philippe Pétain. Zdecydowana większość Francuzów wiązała z nim ogromne nadzieje. Przekonywał on, że uratował honor Francji, utrzymując odrębny rząd i kontrolę nad koloniami. Dyktatorskie rządy Pétaina, zakładające początkowo powściągliwą współpracę z III Rzeszą, stopniowo doprowadziły do pełnej kolaboracji. Niektóre kroki oficjeli Vichy wręcz wyprzedzały niemieckie życzenia. Tak było np. w wypadku premiera Pierre'a Lavala (czyt. piera lawala), wykazującego się służalczością względem Niemców, czy milicji kierowanej przez wiceministra Josepha (czyt. żozefa) Darnanda, zwalczającej partyzantów i prześladującej Żydów. Postawa Pétaina, utrzymującego, że chce ratować byt narodu, straciła wszelki sens w listopadzie 1942 r. Niemcy – w odpowiedzi na aliancki desant we francuskiej Afryce Północnej – zajęli wówczas nieokupowaną część Francji. Reżim Pétaina nie wezwał do oporu wobec Niemców ani nie ustąpił – wybrał trwanie, firmując tym samym niemiecki terror.

Kolaboracja z niemieckim okupantem miała różne natężenie. W **Danii**, gdzie stale funkcjonował król i parlamentarny, socjaldemokratyczny rząd, samo pojęcie jest problematyczne, skoro wszystko się działo za zgodą tej samej co przedwojenna, legalnej władzy. W **Belgii** Niemcy wykorzystywali antagonizmy między Walonami a Flamandami. Chaos i dramaty sumienia mieszkańców – wynikające z dylematu: walczyć czy kapitulować – nasiliła postawa

M4 Jedną z form współpracy między kolaboracyjnym rządem Vichy a III Rzeszą miało być powołanie do życia Trójkolorowego Legionu, czyli francuskiej jednostki z francuskim umundurowaniem oraz pod francuskim dowództwem i sztandarami, która walczyłaby na froncie wschodnim u boku Niemców. Na terenie państwa Vichy rozpoczęto zakrojoną na wielką skalę akcję propagandową, by pozyskać ochotników. Powstawały wówczas m.in. liczne plakaty odwołujące się do ducha narodowego, symboliki państwowej oraz wątków pangermańskich. Jeden z nich zagrzewał do boju hasłem: „Trójkolorowy Legion. Przeciw bolszewizmowi. Dla Francji – dla Europy". Ostatecznie do utworzenia Legionu nigdy nie doszło, a zwerbowanych ochotników włączono do już istniejącej francuskiej formacji kolaboracyjnej. Plakat powstał w 1942 r.

M3 Obóz w Falstad (czyt. folsta) w Norwegii powstał w 1941 r. Był przeznaczony przede wszystkim dla więźniów politycznych sprzeciwiających się kolaboracyjnej polityce Vidkuna Quislinga. Jednak z biegiem czasu zaczęli do niego trafiać również obywatele innych państw. Szacuje się, że przez cały okres funkcjonowania obozu przetrzymywano tam ok. 4,5 tys. więźniów z 13 krajów. Najliczniejszą grupę stanowili członkowie norweskiego ruchu oporu i Polacy. Dla większości więźniów politycznych był to tylko przystanek na drodze do obozów koncentracyjnych na terenie III Rzeszy oraz Generalnego Gubernatorstwa, m.in. do Auschwitz (czyt. ałszfic) i Stutthofu (czyt. sztuthofu). Na zdjęciu więźniowie przybyli do Falstad, 1945 r.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, jaki los spotykał przeciwników kolaboracyjnych rządów. Odwołaj się do **M3** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Omów formy kolaboracji politycznej i wojskowej z Niemcami. **M4**, **M5**, **M6**, **M7**

króla Leopolda III, który w 1940 r. oddał się do niewoli i potem firmował działania okupantów, choć rząd udał się na uchodźstwo do Londynu. W ośmiomilionowej **Holandii** liczba członków kolaboracyjnego Narodowosocjalistycznego Ruchu Holenderskiego wzrosła w 1941 r. do 100 tys., ale z roku na rok rosła też liczba rozstrzelanych za działalność wymierzoną przeciwko okupantowi. W **Norwegii** poparcie dla okupantów okazało się nikłe. Mianowany przez nich premierem Vidkun Quisling, najpierw sympatyk komunizmu i Stalina, a potem faszyzmu i Hitlera, stał się uosobieniem kolaboracji, nie miał jednak ani realnej władzy, ani choćby ograniczonego autorytetu w społeczeństwie.

M5 **Zajścia antyżydowskie w Paryżu w sierpniu 1940 r. opisane na łamach skrajnie prawicowego czasopisma „Au Pilori*"**

20 sierpnia 1940 roku na Polach Elizejskich miały miejsce wypadki. W kilku sklepach, szczególnie żydowskich, zniszczone zostały wystawy. Fakty te wskazują na pewne zdenerwowanie mas ludowych, które po stratach i nieszczęściach wojny źle znoszą arogancję i bezceremonialność żydów spokojnie otwierających swoje sklepiki.*

Podobne fakty zawsze są godne pożałowania, ale musimy stwierdzić, że Prefektura Sekwany – przyznając żydom prawo do ponownego otwarcia ich sklepików, podczas gdy kupcy francuscy spotykają się z wszelkiego rodzaju utrudnieniami – że Pan Villey, faworyzując hebrajczyków, wyraźnie i osobliwie angażuje swoje stanowisko.*

Gniew ludu grzmi w obliczu tych nazbyt krzyczących nadużyć i jak zawsze, na nieszczęście, ofiarą padają ludzie uczciwi. Zbyt wielu Francuzów zastanawia się nad swoją sytuacją, pytając z trwogą, czy prawo do życia i pracy jest zastrzeżone wyłącznie dla żydów, butnych i pysznych na progu swoich sklepików, podczas gdy setki tysięcy prawdziwych Francuzów żałośnie umierają z głodu.

Jest rzeczą niezaprzeczalną, że jeśli ta naprawdę nazbyt niesprawiedliwa sytuacja miałaby trwać nadal, reakcja może przybrać rozmiary nieskończenie większe, ponieważ, rzecz jasna, nie zmieni jej ani nie uporządkuje kilka stłuczonych szyb.

T. Szarota, *U progu Zagłady. Zajścia antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie. Warszawa, Paryż, Amsterdam, Antwerpia, Kowno*, Warszawa: Wyd. Sic!, 2000, s. 280–281.

M6 **Postawy Norwegów opisane przez norweskiego adwokata w tajnej depeszy do Brytyjczyków, 1941 r.**

Odnośnie do sytuacji ogólnej w Norwegii mam nadzieję, że nikt w Londynie nie myśli, że jesteśmy narodem Quislinga. [...] Quislingowcy prawdopodobnie stanowią 2% ludności, pozostałe 98% codziennie, na wszystkie sposoby, walczy ze zdrajcami. Martwi mnie myśl, że moglibyśmy uchodzić za naród godny pogardy dlatego, że mamy Quislinga i jego zwolenników. [...] Wszyscy robimy, co tylko można, opierając się biernie Niemcom i quislingowcom.

T. Szarota, *Życie codzienne w stolicach okupowanej Europy. Szkice historyczne. Kronika wydarzeń*, Warszawa: PIW, 1995, s. 134.

M7 **Postawy Belgów i Francuzów po zajęciu ich krajów przez Niemcy, opisane w powojennych wspomnieniach belgijskiego polityka i zwolennika narodowego socjalizmu Léona Degrelle'a***

Druga wojna światowa [...] zdruzgotała w Belgii wszystko, tak jak i wszędzie. Stare instytucje, doktryny waliły się jak zamki ze spróchniałego drewna, od dawna toczone przez robactwo. [...] Niemiecki atak nie spowodował w naszym kraju żadnego przewartościowania postaw. Dla dziewięćdziesięciu dziewięciu procent Belgów czy Francuzów w lipcu 1940 roku wojna była skończona; zwycięstwo Rzeszy było faktem, do którego zresztą stary demokratyczny i finansowy reżim pragnął jak najszybciej się dostosować! Każdy spośród miotających obelgi na Hitlera w 1939 roku jak najszybciej rzucił się do stóp zwycięzcy w 1940 roku: szefowie największych partii lewicowych, magnaci finansowi, właściciele najpoważniejszych dzienników, masońscy ministrowie, były rząd – wszyscy błagali, oferowali, żebrali o jeden uśmiech, możliwość współpracy. [...] Niemcy wydawali się prawie wszystkim obserwatorom ostatecznymi triumfatorami. Trzeba było podjąć decyzję. Czy mogliśmy ze strachu przed odpowiedzialnością zdać nasz kraj na łaskę losu?

L. Degrelle, *Front wschodni 1941–1945*, przekł. D. Tararako-Grzesiak, Kraków: Arkadiusz Wingert, 2003, s. 8.

* **Degrelle'a** (czyt. degrela)

* **Au Pilori** (czyt. o pilori)
żydów – tu i dalej autorzy tekstu celowo słowo Żyd napisali małą literą, mimo że zgodnie z regułami ortograficznymi powinni zapisać dużą
Villey – Achille Villey-Desmeserets (czyt. aszil vili desmesre), ówczesny prefekt departamentu Sekwany

Innym przykładem kolaboracji było proklamowane w 1941 r. **Niezależne Państwo Chorwackie (NDH)**. Twór ten, obejmujący też Bośnię i Hercegowinę, nominalnie miał być monarchią pod rządami włoskiego księcia, który jednak nie przybył, by objąć władzę. Faktycznym dyktatorem został Ante Pavelić, przywódca chorwackiego ruchu nacjonalistycznego Ustasza. Członkowie tej organizacji na własną rękę przeprowadzali czystki etniczne – eksterminację Żydów, Romów, a także Serbów. Choć wielu Chorwatów – np. arcybiskup Zagrzebia Alojzije (czyt. alojz-ije) Stepinac – potępiało zbrodnie reżimu Pavelicia, to jednak uważali oni NDH za własne chorwackie państwo. Podobny był stosunek Słowaków do utworzonego jeszcze przed wybuchem wojny **państwa słowackiego**. Działania jego prezydenta księdza Jozefa Tiso nie dorównywały co prawda bestialstwom Pavelicia, jednak pozwalał on Niemcom na wywożenie Żydów z kraju. Przyjął argumentację Hitlera, że dzielenie Żydów na nieochrzczonych i potencjalnie godnych ratunku ochrzczonych ma „nienaukowy" charakter.

Na zajętych przez Wehrmacht (czyt. wermacht) obszarach **Litwy**, **Łotwy** i **Estonii** część ich mieszkańców podjęła współpracę z Niemcami w celu restytucji swych państwowości zniszczonych przez Stalina. Skończyło się to fiaskiem i ogromnym rozczarowaniem w stosunku do Rzeszy.

Ukraińskie próby politycznej współpracy z niemieckim okupantem zakończyły się w lipcu 1941 r. aresztowaniem we Lwowie członków rządu Jarosława Stećki. Stosunek Rzeszy do elit najliczniejszego chcącego ją wspierać narodu niemiecki komisarz Erich Koch ujął w zdaniu: „Jeśli spotkam Ukraińca godnego usiąść ze mną przy jednym stole, będę musiał go zastrzelić". Postawa ta przyczyniła się walnie do klęski Niemiec na froncie wschodnim.

Doświadczenie życia pod rządami bolszewików powodowało, że Ukraińcy chętnie powoływali struktury administracyjne współpracujące z okupantem niemieckim. Postawę tę wzmacniało zachowanie działających na terenie Ukrainy sowieckich partyzantów (dowodzonych często przez oficerów NKWD). Palili oni zagrody, a ich mieszkańców rozstrzeliwali za prawdziwą lub tylko domniemaną nielojalność wobec ZSRS.

Próbę politycznego manewrowania, w istocie daremną, podjęła w celu odtworzenia samodzielnego państwa ukraińskiego Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów (OUN). Jej zbrojne ramię, Ukraińska Powstańcza Armia (UPA), w szczytowym momencie liczyło 40 tys. ludzi. UPA walczyła z Niemcami, znacznie częściej jednak z sowiecką i polską partyzantką. Na ludobójstwo dokonywane na Polakach i Żydach przez UPA (zob. s. 101) polscy i żydowscy partyzanci odpowiadali akcjami odwetowymi. Były one jednak niewspółmierne do strat i tylko podsycały konflikt. Przypomnieć wszakże należy, że w tym czasie miliony ukraińskich i białoruskich żołnierzy walczyły z Wehrmachtem w szeregach Armii Czerwonej. Ponieważ jednak świat kwalifikował ich jako Rosjan lub Sowietów, fakt ten utonął w niepamięci, a postsowiecka Rosja go nie przypominała.

Praca z materiałami

1. Omów różne postawy mieszkańców państw Europy Zachodniej wobec Niemców. **M5**, **M6**, **M7**
2. Przedstaw symbolikę pomnika w Budapeszcie. **M8**

M8 Prześladowania i deportacje ludności żydowskiej zaczęły się również na Węgrzech. Do zaostrzenia polityki antysemickiej doszło jesienią 1944 r., gdy władzę objęło faszystowskie ugrupowanie strzałokrzyżowców. Od grudnia 1944 do stycznia 1945 r. węgierscy milicjanci zamordowali blisko 20 tys. budapeszteńskich Żydów, którym przed egzekucją kazali zdjąć buty. Od 2005 r. o tej zbrodni przypomina położony nieopodal węgierskiego parlamentu pomnik. Stanowią go odlane z brązu buty, rozmieszczone na nabrzeżu Dunaju.

Léon Degrelle

(1906–1994)

Belgijski polityk, oficer Wehrmachtu i Waffen-SS. Przed II wojną światową założył walońskie faszystowskie ugrupowanie polityczne, które kolaborowało z Niemcami w czasie okupacji Belgii. W 1941 r. zainicjował utworzenie Legionu Walońskiego – ochotniczej formacji zbrojnej, która w ramach Wehrmachtu brała udział w starciach na froncie wschodnim. Po przekształceniu Legionu w brygadę SS walczył w jej szeregach. Zajmował się przejmowaniem majątków po Żydach, dzięki czemu bardzo się wzbogacił. W 1944 r. za kolaborację został zaocznie skazany przez belgijski sąd na śmierć. Po wojnie zbiegł z kraju. Negował Holokaust i istnienie obozów koncentracyjnych. Zdjęcie z 1943 r.

Kolaboracja wojskowa

Szczególnym zjawiskiem w czasie okupacji stała się walka przedstawicieli niemal wszystkich narodów Europy w szeregach armii III Rzeszy. Mieszkańców niektórych terenów włączonych do Niemiec (np. Alzacji, Lotaryngii, Śląska i Wielkopolski) wcielono do niej siłą. W Wehrmachcie oraz formacjach policyjnych służyli mieszkańcy opanowanych przez III Rzeszę terenów ZSRS, m.in. jeńcy sowieccy. Należy jednak pamiętać, że ich zdecydowana większość zginęła z głodu w niemieckich obozach jenieckich (zob. s. 30). W Wehrmachcie walczyło ok. miliona obywateli sowieckich.

Swoisty nazistowski internacjonalizm reprezentowały cudzoziemskie **ochotnicze formacje Waffen-SS**. Znalazły się wśród nich legiony: łotewski, estoński, holenderski i waloński oraz duński, ukraińska Dywizja SS „Galizien" (czyt. galicjen), francuska Dywizja Grenadierów SS „Charlemagne" (czyt. szarlemań) i skupiająca Chorwatów oraz muzułmańskich Bośniaków Dywizja Górska SS „Handschar" (czyt. handżar). Historycy wyliczający straty w ludziach poniesione w Europie Zachodniej podczas II wojny światowej rzadko wspominają, że obejmują one także poległych za Niemcy ochotników w szeregach SS. Tymczasem niekiedy (jak w Danii) liczba ta przekracza liczbę ofiar okupacji. Za najbardziej znanego kolaboranta w sferze wojskowej uważa się gorliwego zwolennika nazistów z Belgii **Léona Degrelle'a**.

Osobną kartą, tragiczną i kontrowersyjną, była próba utworzenia antysowieckiej armii walczącej u boku Wehrmachtu przez wziętego do niemieckiej niewoli generała Andrieja Własowa, wsławionego wcześniej udziałem w obronie Moskwy. Rzesza liczyła na propagandowe skutki działań Własowa, podczas gdy generał chciał otrzymać realne gwarancje polityczne: prawo samostanowienia dla „narodów Rosji" i zawarcie „honorowego pokoju" z Niemcami. Hitler długo nie chciał udzielić tych gwarancji i dlatego antystalinowski **Komitet Wyzwolenia Narodów Rosji (KONR)** został powołany dopiero w listopadzie 1944 r., gdy już nie mógł odegrać żadnej roli. Rozmaite wsławione okrucieństwem formacje złożone z Rosjan, a nazywane potocznie własowcami (np. tłumiące powstanie warszawskie oddziały SS dowódcy brygady Bronisława Kamińskiego) w istocie miały niewiele lub nic wspólnego z ruchem politycznym Własowa. Przywódcy KONR zostali wydani po wojnie Stalinowi i przez niego zgładzeni.

Ruch oporu w okupowanej Europie

W latach 1939–1941 przedwojenne władze państw podbitych przez Niemcy i Włochy znalazły się na uchodźstwie. Skorzystały z brytyjskiej gościnności i do końca okupacji działały na emigracji. Należały do Wielkiej Koalicji walczącej z ekspansją państw osi na frontach II wojny światowej.

Zmagania toczyły się również w opanowanych krajach. Niepogodzeni z okupacyjnym reżimem mieszkańcy organizowali **ruch oporu** – konspiracyjną działalność mającą na celu walkę z okupantem. Przybierała ona rozmaite formy – od rysowania na murach antyniemieckich i patriotycznych haseł czy czczenia świąt narodowych po zorganizowane akcje sabotażowe, dywersyjne, a nawet powstania. W okupowanej Polsce nie tylko tworzono organizacje konspiracyjne (od jesieni 1939 r.), lecz także powstało **Polskie Państwo Podziemne** z własną siłą zbrojną – **Armią Krajową** (zob. s. 117). Była to największa i najlepiej zorganizowana forma oporu w Europie w czasie II wojny światowej.

We Francji symbolem oporu stał się generał **Charles de Gaulle** (czyt. szarl de gol). W czerwcu 1940 r. z Londynu, popierany zaledwie przez kilkunastu zwolenników, wezwał rodaków do dalszej walki, co dało początek wojskowemu i politycznemu ruchowi o nazwie **Wolna Francja**. Zwierzchnictwo de Gaulle'a stopniowo uznały rozproszone francuskie organizacje podziemne określane jako **Résistance** (czyt. rez-isтąs, franc. „opór"). Dołączyli do nich nawet liczni w Résistance komuniści, u których uczucia patriotyczne wyzwolił dopiero atak Niemiec na ZSRS.

M9 Niemal od początku wojny III Rzesza starała się wykorzystać militarnie również muzułmanów. Sprzyjały temu napięcia między Arabami a Żydami na Bliskim Wschodzie i poparcie wielkiego muftiego Jerozolimy dla narodowego socjalizmu. W 1943 r. na prośbę Heinricha (czyt. hajnricha) Himmlera w Bośni utworzono specjalną jednostkę SS „Handschar". Wysłano ją do tłumienia działań partyzanckich na terenie Jugosławii. Wsławiła się ogromnym okrucieństwem i całkowitym posłuszeństwem wobec dowództwa SS. Na fotografii muzułmańscy żołnierze czytający publikację *Islam i judaizm*, prawdopodobnie 1943 r.

Charles de Gaulle

(1890–1970)

Francuski polityk, generał, mąż stanu i teoretyk wojskowości. Uczestniczył w obronie Francji w 1940 r. i był przeciwnikiem kapitulacji. Po zajęciu przez Niemców części Francji ewakuował się do Londynu i stanął na czele ruchu Wolna Francja. Stworzył francuskie siły zbrojne walczące u boku aliantów i uzyskał dla Francji status wielkiego mocarstwa w Wielkiej Koalicji. Dążył do zjednoczenia francuskiego ruchu oporu i utworzenia rządu uznawanego przez wszystkich aliantów. W 1943 r. współtworzył Francuski Komitet Wyzwolenia Narodowego, który w 1944 r. przekształcił się we francuski rząd tymczasowy, po czym objął władzę w wyzwolonej Francji. W latach 1959–1969 był prezydentem Francji. Jest uznawany za jednego z najwybitniejszych polityków XX w. Fotografia z 1940 r.

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, dlaczego część muzułmanów poparła politykę nazistowskich Niemiec i kolaborowała, tworząc ochotnicze oddziały. Odwołaj się do **M9** i wiedzy pozaźródłowej.

M10 Wojna zmieniła sytuację kobiet, które – podobnie jak w latach 1914–1918 – w wielu dziedzinach zastąpiły mężczyzn walczących na froncie. Zostały one zatrudnione w fabrykach uzbrojenia oraz innych zakładach produkujących na rzecz wojska. Szacuje się, że w 1945 r. 2 mln z nich pracowało w przemyśle. Panie działały również w ruchu oporu i służbach pomocniczych w wojsku, także bezpośrednio na froncie. Stosunkowo niewiele z nich walczyło z bronią w ręku. Właściwie dotyczyło to wyłącznie Rosjanek – Armia Czerwona miała ok. 800 tys. żołnierek w swoich szeregach. Wkład kobiet w działania przeciwko III Rzeszy i jej sojusznikom jest niepodważalny. Na fotografii z 1944 r. widać walczących z ukrycia Francuzów – kobietę i mężczyznę. Zdjęcie zostało zrobione na krótko przed kapitulacją armii niemieckiej i wyzwoleniem Paryża.

W Belgii, Holandii i Danii ruch oporu przybrał głównie formy niemilitarne (jak np. działalność wywiadowcza). W Norwegii, mającej lepsze warunki naturalne, powstała podziemna organizacja wojskowa Milorg, która współpracowała z Brytyjczykami. Jej działalność przyczyniła się m.in. do zniszczenia w 1943 r. zakładów Norsk Hydro niedaleko Rjukan, produkujących tzw. ciężką wodę, niezbędną dla niemieckiego programu atomowego, co zapobiegło jego kontynuowaniu przez Niemcy.

Poza okupowaną Polską największe rozmiary ruch oporu osiągnął w **Jugosławii**. Starciom z obcymi armiami towarzyszyły tam krwawe walki wewnętrzne. W Serbii, stanowiącej trzon dawnej monarchii jugosłowiańskiej, na czele **czetników** – członków organizacji zbrojnej uznającej zwierzchnictwo króla i rządu, którzy znaleźli się na uchodźstwie – stanął pułkownik Dragoljub Mihailović. Mianowany przez króla ministrem wojny i dowódcą sił zbrojnych w kraju, toczył walki na kilku frontach. Czetnicy zwalczali niemieckich i włoskich okupantów, chorwackich ustaszy, serbskich kolaborantów oraz lojalnych tylko wobec Moskwy komunistów. Ci ostatni – zgrupowani w **Narodowej Armii Wyzwolenia Jugosławii**, dowodzeni przez Josipa (czyt. jos-ipa) Broza znanego jako Tito (zob. s. 177) – szybko rośli w siłę. Z sukcesami walczyli przeciwko najeźdźcom, ale również zwalczali czetników i ustaszy. Czynnie wspierała ich ludność pragnąca zemsty za terror okupacyjny, ale jednocześnie obawiająca się restytucji utożsamianego z Serbami rządu królewskiego. Porachunkom narodowym towarzyszyły waśnie religijne (niektórzy księża katoliccy włączali się w terror wobec prawosławnych Serbów), walczący zaś z najeźdźcami Tito i Mihailović toczyli jednocześnie boje między sobą.

Do podobnych wydarzeń, ale na mniejszą skalę, dochodziło w **Grecji**. Wierna królowi i rządowi na uchodźstwie partyzantka, znana jako **EDES**, stawiała czoła zarówno okupantom, jak i znacznie silniejszym, prokomunistycznym oddziałom **ELAS**. Obie formacje co najmniej nieufnie traktowały mniejszość albańską, najpierw podejrzewaną o sprzyjanie Włochom, a potem – Niemcom. Dyskryminowały też zamieszkujących północ kraju Słowian faworyzowanych przez bułgarskich okupantów, którzy uważali ich za swoich

rodaków. Po kapitulacji Włoch (we wrześniu 1943 r.) Niemcy natychmiast zajęli bałkańskie strefy okupacyjne Włochów, co dodatkowo skomplikowało sytuację. Część ludności albańskiej traktującej pobliskie jugosłowiańskie Kosowo jako swoje uznała bowiem Niemców za potencjalnych partnerów. Inni z kolei rozpoczęli z nimi walkę, ale pod komunistycznym sztandarem.

Na okupowanych przez Rzeszę Ukrainie i Białorusi **sowieccy partyzanci**, dowodzeni często przez oficerów NKWD, pod hasłem walki z Niemcami palili wiejskie zagrody i rozstrzeliwali za prawdziwą czy domniemaną nielojalność wobec ZSRS. W ich zamyśle miało to powodować (i często powodowało) przyłączenie się zdesperowanych chłopów do ruchu oporu. Równie często skutkiem bywało jednak poparcie przez chłopów administracji niemieckiej lub wręcz zaciąganie się do antypartyzanckich oddziałów kolaboranckich.

Po wojnie pamięć o okupacji okazywała się niełatwa i była zakłamywana. Podsycane przez okupantów – niemieckich, ale także sowieckich – antagonizmy narodowościowe (np. między Walonami i Flamandami w Belgii) z trudem udawało się załagodzić. Na Wschodzie zwycięscy komuniści oskarżali swych przeciwników o „wysługiwanie się faszystom". Sformułowane w ten sposób uzasadnienia wyroków wydanych na oficerów polskiej Armii Krajowej czy na Mihailovicia w Jugosławii miały charakter mordów sądowych. Z kolei na Zachodzie dawni żarliwi kolaboranci i faszyści pod koniec wojny ochoczo zgłaszali akces do ruchu oporu. Pod jego szyldem komuniści, zwłaszcza włoscy i francuscy, zlikwidowali w latach 1944–1945 tysiące ludzi. Byli to często ich polityczni przeciwnicy. Dziedzictwo okupacji miało się okazać bardzo skomplikowane.

Praca z materiałami

1. Omów wkład kobiet w działania przeciwko III Rzeszy i jej sojusznikom podczas II wojny światowej. Wykorzystaj **M10** i wiedzę pozaźródłową.
2. Oceń postępowanie Francuzów w stosunku do kobiet, które w czasie wojny utrzymywały relacje z Niemcami. Odwołaj się do **M11** i wiedzy pozaźródłowej.

M11 Po zakończeniu wojny władze wielu państw przystąpiły do rozliczania zbrodniarzy wojennych i kolaborantów. We Francji doszło do oddolnego i bezprawnego oskarżania, a nawet karania kobiet za utrzymywanie kontaktów z Niemcami. Kobiety te publicznie piętnowano jako kolaborantki, a następnie oszpecone i poniżone, często pozbawione ubrań i bose, prowadzono ulicami miast ku uciesze tłumów. Na fotografii z sierpnia 1944 r. Francuzki oskarżone o kolaborację z Niemcami.

W okupowanej Francji

Zmiany kaloryczności racji żywnościowych ludności

W latach 1943–1944 Francja pokrywała zapotrzebowanie III Rzeszy na zboża chlebowe (4,4%), zboża paszowe (6%), mięso (12%) oraz tłuszcze (2%).

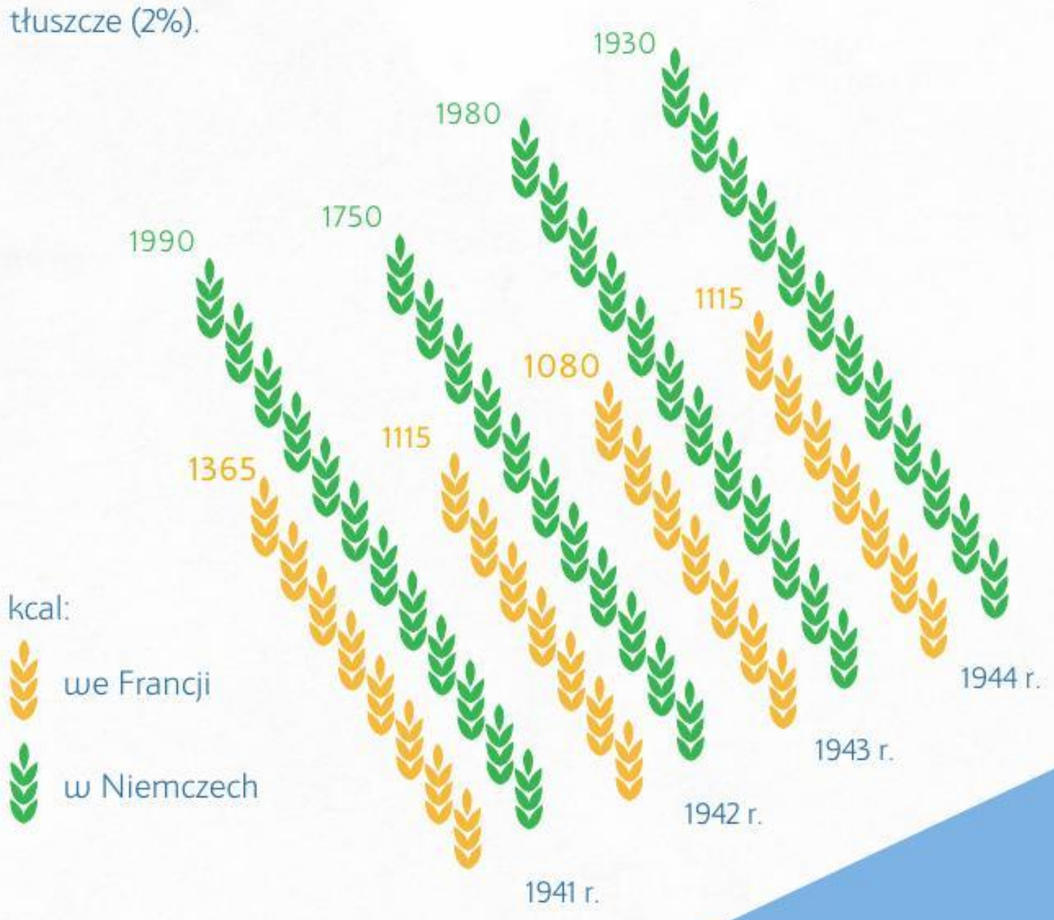

Koszty okupacji Francji

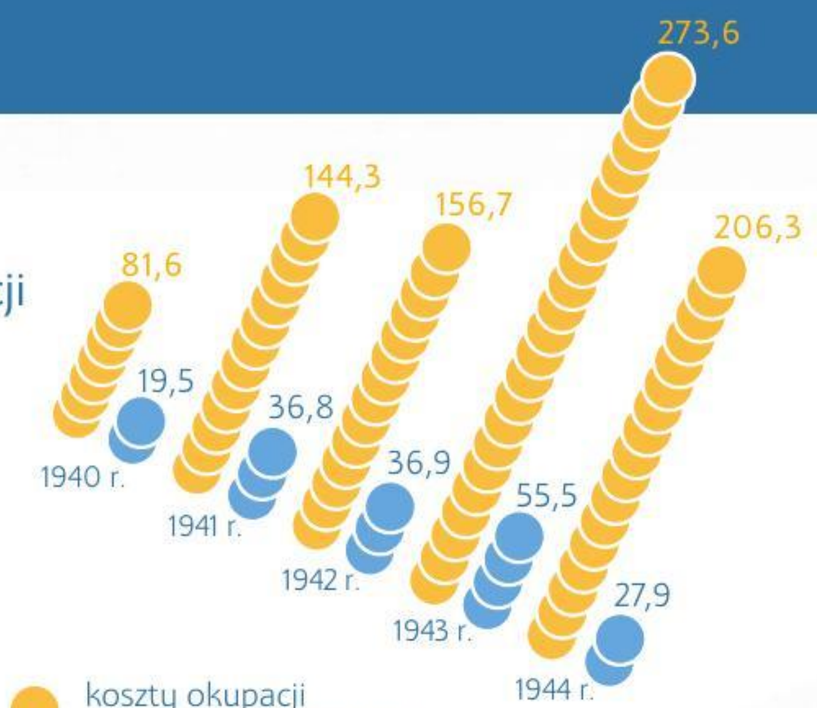

Ruch oporu
zewnętrzny – **Wolna Francja** – łącznie ok. 73 100 żołnierzy
wewnętrzny – **Résistance** – 31 450 partyzantów

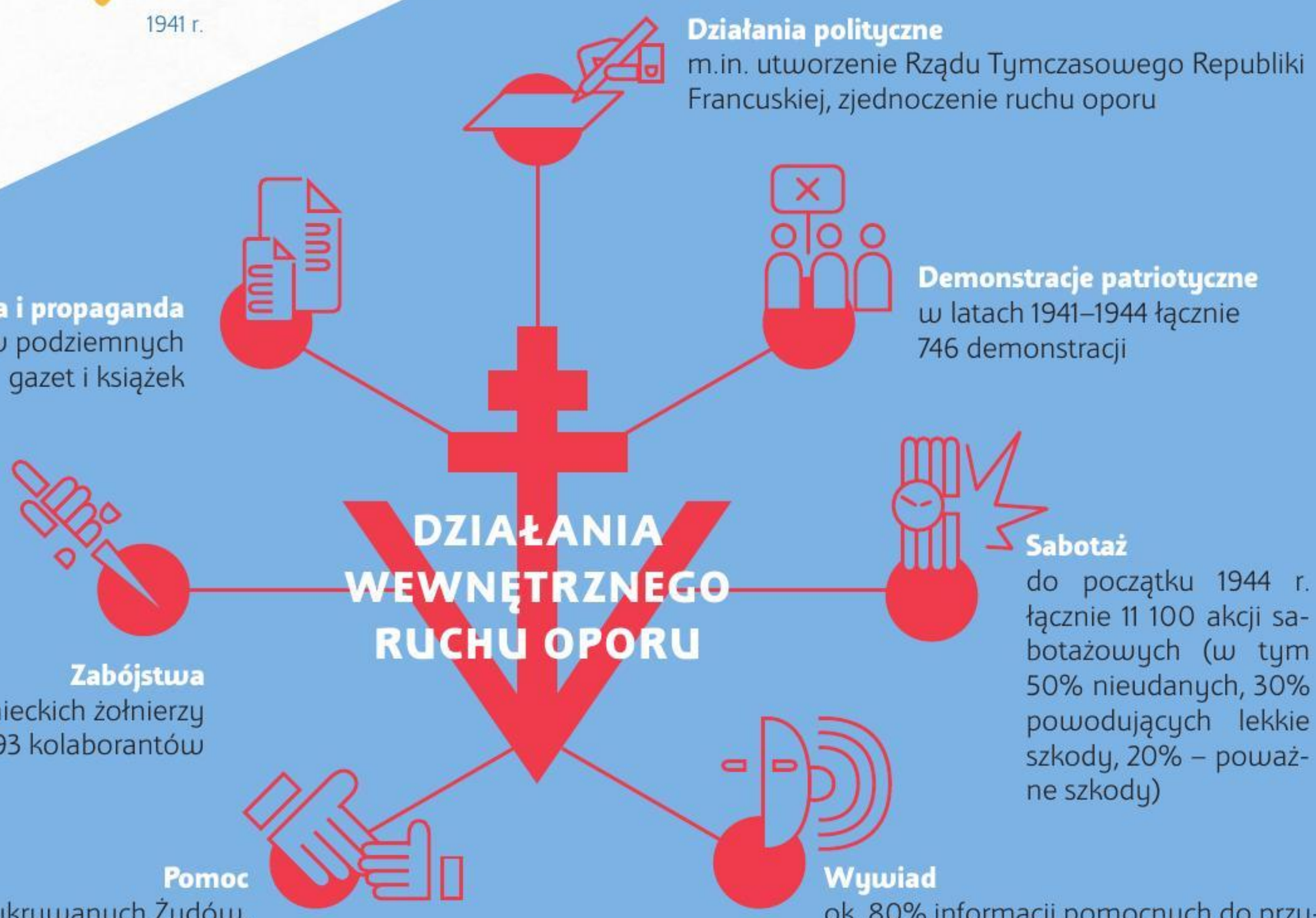

Działania polityczne
m.in. utworzenie Rządu Tymczasowego Republiki Francuskiej, zjednoczenie ruchu oporu

Informacja i propaganda
1100 tytułów podziemnych gazet i książek

Demonstracje patriotyczne
w latach 1941–1944 łącznie 746 demonstracji

Zabójstwa
400 niemieckich żołnierzy (do 6 VI 1944), 693 kolaborantów

Sabotaż
do początku 1944 r. łącznie 11 100 akcji sabotażowych (w tym 50% nieudanych, 30% powodujących lekkie szkody, 20% – poważne szkody)

Pomoc
ok. 25 000 ukrywanych Żydów, 28 000 ewakuowanych z Francji działaczy oraz alianckich pilotów

Wywiad
ok. 80% informacji pomocnych do przygotowania desantu aliantów w Normandii dostarczył francuski ruch oporu

Na podstawie: *II wojna światowa. Infografiki*, red. J. Lopez, N. Aubin, V. Bernard, N. Gullerat, przeł. J. Moderski, Poznań: Rebis, 2020, s. 38–39, 172, 175.

Praca z infografiką

1. Omów wpływ okupacji niemieckiej na życie Francuzów.

2. Przedstaw działania francuskiego ruchu oporu i oceń ich skuteczność.

Europa pod okupacją

Podsumowanie

3

Polecenia podsumowujące

1. Scharakteryzuj sytuację ludności cywilnej w okupowanej Europie.
2. Omów postawy poszczególnych narodów europejskich względem władz okupacyjnych.
3. Wskaż różnice między okupacją niemiecką w Europie Zachodniej i Wschodniej.

Różne formy okupacji niemieckiej w Europie

Tereny włączone do Rzeszy – np. zachodnia część Polski, Alzacja, Lotaryngia.
Okupacja wojskowa – np. Dania, Norwegia, północno-środkowa Francja.
Status kolonialny – Generalne Gubernatorstwo, zdobyte tereny sowieckie.

Sytuacja mieszkańców krajów okupowanych

Większość cywilnej ludności Europy wiodąca normalne życie, choć utrudnione różnymi ograniczeniami narzuconymi przez okupantów.
Część społeczeństw kolaborująca, część – działająca w ruchu oporu.
Pojawienie się czarnego rynku i zamienników produktów jako odpowiedź na reglamentację i niedobór towarów.
Niektóre nacje ofiarami czystek etnicznych i polityki przesiedleń.
Fale głodu niekiedy przyczyną większej śmiertelności niż represje okupantów.

Współpraca i kolaboracja rządów z III Rzeszą i państwami osi

Wspieranie III Rzeszy w podbojach przez państwa osi.
Kolaboracja wojskowa i polityczna – np. Francja Vichy oraz Norwegia pod rządami Vidkuna Quislinga.

Kolaboracja polityczna

Państwo Vichy symbolem kolaboracji na płaszczyźnie polityczno-państwowej.
Uosobieniem kolaboracji Vidkun Quisling – norweski premier z nadania nazistów (jednak bez realnej władzy w państwie i autorytetu społecznego).
Poparcie III Rzeszy przez nowo proklamowane państwa (np. Niezależne Państwo Chorwackie i państwo słowackie) oraz przez narody mające nadzieję na niezależność (np. Ukraińcy).
W wielu krajach Europy Zachodniej brak poparcia dla poczynań okupantów mimo działalności ugrupowań politycznych o charakterze kolaboracyjnym.

Kolaboracja wojskowa

Obowiązkowy pobór do armii niemieckiej mieszkańców ziem wcielonych do Rzeszy, np. Ślązaków, Wielkopolan.
Działalność cudzoziemskich ochotniczych formacji Waffen-SS.
Kolaboracyjna działalność antystalinowskiego Komitetu Wyzwolenia Narodów Rosji.

Ruch oporu w okupowanej Europie

Działalność rządów na uchodźstwie państw zajętych przez Niemców i Włochów.
Ruch oporu – organizowanie konspiracyjnej działalności mającej na celu walkę z okupantem
- w Europie Zachodniej największą organizacją podziemną Résistance
- w Polsce działalność Polskiego Państwa Podziemnego i Armii Krajowej
- w Jugosławii działalność czetników i partyzantki komunistycznej Narodowej Armii Wyzwolenia Jugosławii
- w Grecji funkcjonowanie partyzantki EDES i armii ELAS

Polecane publikacje

Ch. Belfoure, *Paryski architekt*, tłum. A. Borowska, Kraków: Znak Horyzont, 2016.

Okupacyjna codzienność, konsult. meryt. J. Cisek, E.C. Król, Warszawa: New Media Concept, 2009.

T. Szarota, *Życie codzienne w stolicach okupowanej Europy. Szkice historyczne. Kronika wydarzeń*, Warszawa: PIW, 1995.

4 Holokaust

1939
powstanie pierwszych gett dla ludności żydowskiej na terenie okupowanej Polski

VII 1941
mord w Jedwabnem

IX 1941
masakra w Babim Jarze

I 1942
konferencja w Wannsee

19 IV 1943
wybuch powstania w getcie warszawskim

III 1944
zamordowanie rodziny Ulmów za ukrywanie Żydów

Przypomnij

- Jaką politykę prowadzili naziści względem Żydów po dojściu do władzy Adolfa Hitlera?

Cel lekcji

- Dowiem się, jak się kształtował los społeczności żydowskiej w czasie II wojny światowej.

Po lekcji

- Opisuję politykę nazistów wobec Żydów w różnych częściach Europy w czasie II wojny światowej.
- Przedstawiam znaczenie konferencji w Wannsee dla kwestii zagłady europejskich Żydów.
- Omawiam różne postawy społeczeństw europejskich względem Szoah.

Eksterminacja Żydów i jej ideologiczne podstawy

W przeciwieństwie do faszyzmu włoskiego, który nie planował eksterminacji całych narodów i nie akcentował rasizmu, nacjonalizm niemieckich narodowych socjalistów miał **skrajnie rasistowski i antysemicki** charakter. Wizji Niemców jako aryjskich „nadludzi", rzekomo jedynych twórców cywilizacji, odpowiadał obraz Żydów jako swoistych „antyludzi", niszczycieli tejże cywilizacji. Wprowadzone w Rzeszy w 1935 r. specjalne ustawodawstwo rasowe odbierało Żydom większość praw obywatelskich (a także Romom i tzw. rasie czarnej). „Poprawianiu" rasy, oprócz zakazu międzyrasowych małżeństw i nieformalnych związków, miał także służyć – nienagłaśniany szerzej – program eutanazji i sterylizacji osób uznanych za mało wartościowe.

Owa stygmatyzacja, połączona z represjami, po wybuchu II wojny światowej stała się punktem wyjścia do zagłady Żydów – **Holokaustu** (**Szoah**). Pierwszym zaplanowanym ludobójstwem motywowanym ideologicznie w dziejach nowożytnego świata była czystka etniczna dokonana na Ormianach podczas I wojny światowej. Turcy wymordowali wówczas jedną trzecią tego narodu. Niemcy zadecydowali o doszczętnym i jak najszybszym zniszczeniu narodu z kobietami i dziećmi włącznie na niespotykaną dotychczas skalę. Zbrodnia, ze względów ideologicznych uzasadniana pseudonaukowymi teoriami, tylko w niewielkim stopniu mogła być motywowana kwestiami materialnymi. Sposób, w jaki została dokonana, wręcz przeszkadzał prowadzeniu wojny – np. angażował niezmiernie potrzebny wojsku tabor kolejowy.

Zbrodni dokonywano według „naukowych" (jak uważali sprawcy) kryteriów, a ofiar nie mogły uratować zasługi dla Niemiec ani zmiana wyznania czy samoidentyfikacji narodowej. Pod tym względem polityka wobec Żydów miała swe analogie tylko w stosunku do Romów i Sinti (czyt. s-inti), nazywanych dawniej Cyganami. Różniła się natomiast znacznie od polityki wobec Słowian, choć uznawanych za „podludzi". Niektóre państwa słowiańskie (np. Chorwacja, Bułgaria) były bowiem sojusznikami Rzeszy, a Niemcy pochodzenia słowiańskiego – np. słynny strateg Erich von Manstein (czyt. fon mansztajn), urodzony jako Lewiński – w ogóle nie byli represjonowani. Różniła się także od polityki względem homoseksualistów. Bezwzględnie ich prześladowano, jeśli deklarowali narodowość niemiecką, ale zwykle ignorowano ich wśród mieszkańców krajów okupowanych.

Holokaust
(z gr. *holocauston* – czyt. holokałston, „całopalenie")
Ludobójstwo europejskich Żydów dokonane przez Niemców w czasie II wojny światowej. W języku hebrajskim jest określane analogicznym terminem **Szoah** („zagłada").

Dyskryminacja i stygmatyzacja Żydów pod okupacją w Europie i Polsce

W czasie II wojny światowej w różnych częściach okupowanej Europy Niemcy z różnym nasileniem kontynuowali antysemicką politykę. Wprowadzali **niemieckie antyżydowskie ustawodawstwo**, na podstawie którego określano, kto jest, a kto nie jest Żydem. Pseudonaukowa definicja przypisywała żydowskie pochodzenie osobom, które trzy pokolenia wstecz miały żydowskich przodków, niezależnie od samookreślenia, poczucia tożsamości czy wyznania. **Żydom nakazano noszenie** wyraźnie odróżniających ich od innych osób **stygmatyzujących emblematów**. Najczęściej były to przyszyte do wierzchniej odzieży żółte łatki w kształcie gwiazdy Dawida ze słowem „Żyd" lub pierwszą literą tego słowa (w wielu językach zaczyna się ono literą „J"). W wielu okupowanych krajach w dokumentach tożsamości Żydom wbijano pieczęć ze słowem „Żyd". W Generalnym Gubernatorstwie w grudniu 1939 r. Niemcy nakazali Żydom nosić białe opaski z niebieską gwiazdą Dawida. Ci, którzy się temu nie podporządkowali, narażali się na dotkliwe konsekwencje.

Podobnie jak w Rzeszy, Żydzi w okupowanej Europie byli **pozbawiani majątku** oraz **możliwości wykonywania wielu zawodów**. Na ziemiach polskich pod okupacją odebrano im wszystkie dobra, np. majątek osobisty, przedsiębiorstwa, sklepy. Całkowicie zakazano im wykonywania dotychczasowej pracy, co pozbawiło ich środków do życia. Niemcy bardzo często w miejscach publicznych szykanowali czy wręcz upadlali Żydów.

M1 Na terenie okupowanej Polski Żydzi byli nie tylko stygmatyzowani, lecz także poddawani publicznym szykanom. Niemcy wyznaczali ich do wykonywania najgorszych prac, publicznie bili i w inny sposób poniżali, np. pobożnym Żydom zatrzymanym na ulicy obcinali brody i pejsy. Odbywało się to przy udziale przechodniów, często przez okupanta zmuszanych do oglądania tego typu „spektakli". Miało to potęgować w Żydach poczucie upokorzenia. Na fotografii niemiecki żołnierz obcina brody warszawskim Żydom, 1939 r.

Getta

Ważnym etapem prześladowania Żydów przez Niemców było ich fizyczne wykluczenie ze społeczeństwa. W tym celu tworzyli **getta** – wydzielone dzielnice w miastach i miasteczkach, do których przymusowo przesiedlali Żydów i pod karą śmierci zabraniali ich opuszczania. Propaganda niemiecka uzasadniała powstawanie gett potrzebą ochrony ludności „aryjskiej" przed epidemiami, ponieważ Żydzi rzekomo mieli roznosić różne groźne choroby.

Getta powstawały przede wszystkim w **okupowanej Polsce** (ok. 400), zarówno na ziemiach wcielonych, jak i w Generalnym Gubernatorstwie. Zaczęto je tworzyć jesienią 1939 r. Kilkanaście założono na **Łotwie**, **Litwie**, **Białorusi**, **Ukrainie** i **Węgrzech** (tam dopiero w 1944 r.) oraz jedno na okupowanym terenie **Czech**. **W Europie Zachodniej i Rzeszy gett nie tworzono**, a tamtejszych Żydów Niemcy początkowo przywozili do gett na ziemiach polskich.

Praca z materiałem

1. Omów sposoby stygmatyzacji i dyskryminacji społeczności żydowskiej przez Niemców w okupowanej Europie. Wykorzystaj **M1** i wiedzę pozaźródłową.

M2 **Zapis w kronice łódzkiego getta na temat panującej w nim sytuacji, czerwiec 1944 r.**

Po czterech latach getta okazało się, że sentymenty, przywiązanie do tradycji są tylko kajdanami dla tego, kto chce przeżyć wojnę, być wybawionym. Zerwać wszystkie powiązania, bez jednej łzy oddać dom, do którego się przywykło, zostawić z trudem zdobyte gospodarstwo domowe – to hasło wszystkich mieszkańców getta, którzy otrzymali „wezwanie do wyjazdu".

Pieniądze, biżuteria, futra, maszyny do szycia, gramofony, instrumenty muzyczne, znaczki pocztowe, sportowe buty, rowery, żelazka, elektryczne aparaty do gotowania, dywany, kryształy zostały już zarekwirowane. A teraz mówi się, że trzeba oddać ostatnią rzecz.

Na podwórzu domu przy Kirchplatz 4, przed magazynami Centralnego Punktu Skupu, leżą zapakowane w bele poduszki i kołdry, kolorowa pościel, kubły, naczynia, bielizna piętrzy się wokół stołu urzędników, których zadaniem jest wycena tych sprzętów gospodarstwa domowego i wypłacenie honorarium. Ci, którzy są gotowi do wyjazdu, przynoszą swój dobytek do Centralnego Punktu Skupu, aby za dochód zakupić trochę żywności na drogę [...]. Na podstawie wyceny otrzymują bon na marki gettowe i marki Rzeszy. Marki gettowe wręczane są im w Kasie Głównej, marki Rzeszy w Centralnym Więzieniu. I tak ludzie żegnają się z ostatnim kawałkiem swego ruchomego majątku. Nikt nie roni łez, nie pada żadne złe słowo. Fatalizm opanował mających wyjechać ludzi. Myślą – ostatni etap. Teraz nie można nam już nic więcej zabrać. Jesteśmy tak biedni, jak nas stworzył Bóg. Ubranie na ciele i kilka rzeczy na ostatnią potrzebę – to wystarczy [...] do tej chwili, kiedy los rozstrzygnie o życiu i śmierci.*

Kronika getta łódzkiego / Litzmannstadt Getto 1941–1944, t. 4, *1944*, oprac. i red. nauk. J. Baranowski i in., Łódź: Wyd. UŁ, 2009, s. 390.

* **Kirchplatz** (czyt. kirśplac)

W większych miastach getta na ogół otaczano murem z drutem kolczastym na szczycie. Bramy były pilnowane przez niemiecką policję, policję miejscową (w Generalnym Gubernatorstwie polską, tzw. granatową) i żydowskie służby porządkowe. W gettach panowała ogromna ciasnota i **warunki życia urągające ludzkiej godności**. Przydziały żywności dla Żydów były dużo niższe niż (niewysokie przecież) racje przysługujące Polakom. W 1941 r. wynosiły one zaledwie 184 kcal dziennie (dla Polaków 654, dla Niemców 2310). Przede wszystkim jednak mieszkańcy gett, dotychczas w ogromnej większości sprzedawcy, rzemieślnicy i przedstawiciele wolnych zawodów (np. adwokaci, lekarze, artyści), utracili wszelkie źródła utrzymania. Ich praca wymagała udziału nieżydowskich klientów. W nowych warunkach zostali skazani na życie z oszczędności, na co było stać (nie na długo) tylko najbogatszych. Do wyniszczenia mieszkańców gett przyczyniały się epidemie, będące skutkiem złych warunków sanitarnych oraz życia w ogromnym zagęszczeniu, które sprzyjało rozprzestrzenianiu się wielu chorób. Na przykład w warszawskim getcie (największym obok łódzkiego) na powierzchni ledwie ok. 4 km^2 stłoczono 450 tys. ludzi. Na jedno mieszkanie przypadało średnio 15 osób, czyli 6–7 na pokój. W tej sytuacji mieszkańcy getta mogli przetrwać tylko dzięki nielegalnej pomocy osób z „aryjskiej" części miasta. Zamordowany przez Niemców żydowski historyk Emanuel Ringelblum twierdził, że pomoc ta dotyczyła nie tylko stolicy, ale niemal wszystkich gett w Generalnym Gubernatorstwie. Ich mieszkańcy zginęliby, gdyby nie pomoc polskich szmuglerów (przemytników). Szmugiel przez mury getta najczęściej stanowił dla Żydów jedyne źródło żywności czy lekarstw. Mimo to **w wyniku epidemii i głodu w getcie warszawskim zmarło w ciągu niecałych 20 miesięcy ok. 80 tys. osób**.

M3 Elementem codzienności w gettach na terenie Generalnego Gubernatorstwa był powszechnie panujący głód. W getcie warszawskim, tak jak w całej stolicy, wprowadzono reglamentację żywności. Minimalne przydziały kartkowe nie wystarczały do przeżycia. Sytuację ratował nielegalny szmugiel, choć i tak wartość energetyczna nie przekraczała 1000 kcal na osobę. Na fotografii trójka żebrzących dzieci na ulicach warszawskiego getta. Zdjęcie wykonano między 1940 a 1942 r.

Masowe mordy na Żydach na Wschodzie

W czerwcu 1941 r. III Rzesza zaatakowała ZSRS. Postępującym oddziałom Wehrmachtu (czyt. wermachtu) towarzyszyły specjalne oddziały, których zadaniem było mordowanie milionów Żydów żyjących na tych terenach. Ponad połowa zamordowanych w Europie Żydów zginęła na Wschodzie – rozstrzelana w **masowych egzekucjach przez Einsatzgruppen** (czyt. ajnzacgrupen), czyli grupy operacyjne niemieckiej służby bezpieczeństwa. Jedną z największych zbrodni tego rodzaju była **masakra** w wąwozie na przedmieściach Kijowa, zwanym **Babim Jarem**. W ciągu kilku dni pod koniec września **1941 r.** Niemcy **rozstrzelali tam ponad 33 tys. Żydów**.

Praca z materiałami

1. Opisz sytuację panującą w gettach na terenie okupowanej Polski. **M2**, **M3**
2. Wskaż na mapie główne miejsca eksterminacji społeczności żydowskiej w Europie w latach 1939–1945. **M4**

M5 Zbrodnia w Jedwabnem, mimo że minęło od niej ponad 80 lat, do dziś rzuca cień na relacje polsko-żydowskie. Jej ujawnienie na początku XXI w. i tocząca się wokół niej debata mocno nadszarpnęły wizerunek Polaków z czasu II wojny światowej. Dotąd postrzegano ich na świecie jako ofiary oraz tych, którzy nieśli pomoc żydowskim sąsiadom. Badania przeprowadzone przez polskich historyków, m.in. związanych z Instytutem Pamięci Narodowej, wykazały, że przypadek Jedwabnego nie był odosobniony. Na zdjęciu pomnik upamiętniający ofiary mordu w Jedwabnem.

Cyklon B
Granulat nasycony cyjanowodorem, który w zetknięciu z powietrzem uwalniał ten silnie trujący związek chemiczny powodujący śmierć przez uduszenie w okropnych męczarniach.

Praca z materiałami

1. Oceń, jaki wpływ na postrzeganie Polaków z czasu II wojny światowej miało ujawnienie informacji o zbrodni w Jedwabnem. Odwołaj się do **M5** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wymień główne postanowienia konferencji w Wannsee. **M6**
3. Wyjaśnij, jaką rolę w zagładzie europejskich Żydów odegrał obóz Auschwitz-Birkenau. Odpowiedź uzasadnij, wykorzystując **M7** i wiedzę pozaźródłową.

Na okupowanych terenach ZSRS Einsatzgruppen mogły liczyć na współdziałanie miejscowej ludności, utożsamiającej często Żydów z władzą sowiecką. W wielu miastach i wsiach mieszkańcy, często zmanipulowani przez okupanta lub kolaborujące z nim organizacje, uczestniczyli w organizowanych przez Niemców **pogromach Żydów**, jak np. **we Lwowie w czerwcu** i **lipcu 1941 r.** Do zbrodni inspirowanej przez Niemców doszło też w **lipcu 1941 r. w Jedwabnem na Podlasiu**. Przy współudziale polskich mieszkańców wsi śmierć poniosło tu ponad 300 Żydów. Działania te miały haniebny charakter, jednak trudno je porównywać do okrucieństw jawnie współpracujących z Niemcami nacjonalistów ukraińskich, litewskich, a nawet białoruskich. Późniejsze ludobójstwo na Żydach potępiły wszystkie odłamy konspiracji. Część prasy o proweniencji endeckiej akcentowała jednak przy tym, że Żydzi są wrogami państwa polskiego.

„Ostateczne rozwiązanie kwestii żydowskiej"

Na przełomie 1941 i 1942 r. Niemcy przystąpili do **eksterminacji Żydów**. Pozostaje przedmiotem sporów, kiedy Hitler zdecydował się na całkowite wyniszczenie Żydów, zwane eufemistycznie **„ostatecznym rozwiązaniem kwestii żydowskiej"**. Pewne jest, że **obozy zagłady** – tzn. takie, których więźniowie nie pracowali nawet przez krótki czas, ale byli masowo mordowani – Niemcy zaczęli tworzyć jesienią 1941 r., zwykle wykorzystując funkcjonujące już obozy koncentracyjne. Usytuowano je wyłącznie na ziemiach polskich, co było spowodowane logistyką (bliskość gett), lecz także chęcią ukrycia zbrodni przed światową opinią publiczną.

Decydującym wydarzeniem dla przeprowadzenia **ludobójstwa Żydów** była **konferencja w Wannsee** (czyt. wanze) **w styczniu 1942 r.** Wysokiej rangi niemieccy urzędnicy państwowi pod przewodnictwem szefa Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy Reinharda Heydricha (czyt. rajnharda hajdricha) uzgodnili logistyczne szczegóły, w jaki sposób zrealizować zbrodniczy plan eksterminacji 11 mln europejskich Żydów z Niemiec, terenów przez nie okupowanych oraz z krajów współpracujących, jak Słowacja, Węgry czy Bułgaria.

Największym niemieckim **obozem zagłady** był **Auschwitz-Birkenau** (czyt. ałszfic birkenał), gdzie Niemcy zamordowali ok. miliona osób. Pozostałe obozy Niemcy założyli w **Chełmnie nad Nerem**, **Treblince**, **Bełżcu** i **Sobiborze**. To w tych obozach zamordowali większość Żydów – obywateli Polski. Przez pewien czas funkcję obozu zagłady pełnił **Majdanek** w Lublinie.

Ofiary grupowo **mordowano w komorach gazowych** cyklonem B (produkowanym jako środek owadobójczy). Ich zwłoki palono w krematoriach. W czasie II wojny światowej w obozach zagłady Niemcy zamordowali **2,7–2,9 mln Żydów**.

Żydzi z okupowanych terenów Europy Zachodniej oraz państw współpracujących z III Rzeszą byli **deportowani do obozów zagłady** na ziemie polskie pod pretekstem wywożenia do pracy na Wschodzie. Nieświadomi swojego losu trafiali do nich po kilkudniowej podróży w bydlęcych wagonach. Również mieszkańców likwidowanych gett w Generalnym Gubernatorstwie oraz na ziemiach wcielonych wysyłano do obozów zagłady.

Ludzie w gettach nie chcieli początkowo uwierzyć w straszny los wywożonych – i to nawet wówczas, gdy zaczęli do nich docierać nieliczni uciekinierzy z obozów. Totalna eksterminacja wydawała się nie tylko nazbyt potworna, lecz także absurdalna, bo sprzeczna z ekonomicznym interesem samych Niemców. Na takim rozumowaniu opierał swoje postępowanie **Chaim Rumkowski** – kontrowersyjny przywódca Judenratu (samorządu żydowskiego) w łódzkim getcie. Dowodząc znaczenia pracy tamtejszych Żydów dla niemieckiego wysiłku wojennego, doprowadził do przetrwania getta aż do sierpnia 1944 r. Dokonał tego metodami wątpliwymi moralnie. Mówiąc: „muszę odciąć gałęzie, by ocalić pień", m.in. zmuszał rodziców do wydania na śmierć dzieci młodszych niż dziesięcioletnie. Tłumaczył, że w ten sposób ocali dzieci starsze. Ostatecznie jednak niemal wszyscy łódzcy Żydzi – w tym sam Rumkowski – zginęli w komorach gazowych. Taki los spotkał też funkcjonariuszy Żydowskiej Służby Porządkowej (zwanej zwykle Policją Żydowską) wspierających w gettach poczynania Niemców, w złudnej nadziei uratowania życia.

Ogółem w obozach zagłady, a także w masakrach poza nimi Niemcy wymordowali **ok. 6 mln Żydów**, z czego większość – **3 mln** – **stanowili obywatele polscy**.

M7 Największym obozem zagłady był powstały w 1941 r. Auschwitz-Birkenau. To tam od 1942 r. przyjeżdżały transporty Żydów z całej Europy. Po dotarciu na miejsce na kolejowej rampie ludzi poddawano selekcji. Obozowi lekarze SS wskazywali osoby zdolne do pracy oraz te, które przeznaczano do natychmiastowej zagłady.
Na fotografii transport węgierskich Żydów przybyłych do Auschwitz-Birkenau, maj/czerwiec 1944 r.

M6 **Protokół konferencji w Wannsee, styczeń 1942 r.**

Od dziś, zgodnie z rozkazem Führera, ewakuacja Żydów na wschód zastępuje emigrację. Jest to jedynie częściowe rozwiązanie problemu. […] Żydzi mają być użyci jako siła robocza na terytoriach wschodnich. Ci, którzy są zdolni do pracy, zostaną podzieleni na grupy czy ekipy – osobno mężczyźni i kobiety – i ewakuowani do określonych miejsc. Podczas przesiedlania mają być użyci do budowy dróg, co w sposób znaczny wyeliminuje większą ich część. Ci, którym uda się przeżyć, […] muszą być traktowani w wiadomy sposób. Każde uchybienie w tej dziedzinie doprowadzić by mogło do odnowienia się żydostwa w Europie. […] W trakcie praktycznej realizacji ostatecznego rozwiązania zostanie Europa przeszukana z Zachodu na Wschód. Przede wszystkim należy dokonać tego na terytoriach Rzeszy z protektoratem Czech i Moraw włącznie – chociażby ze względu na kwestię mieszkaniową i inne konieczności społeczno-polityczne.*
Ewakuowani Żydzi będą stopniowo umieszczani w tzw. gettach przejściowych, skąd w dalszym ciągu przetransportuje się ich na Wschód. […]
Sekretarz stanu […] stwierdził, że Generalne Gubernatorstwo byłoby zadowolone, gdyby od niego rozpoczęto rozwiązywanie tego problemu, gdyż tutaj problem transportu nie jest skomplikowany i wzgląd na zatrudnienie nie hamowałby przebiegu tej akcji. Należałoby usunąć Żydów z terytorium Generalnego Gubernatorstwa jak najszybciej, bo właśnie tutaj Żyd stanowi duże niebezpieczeństwo jako nosiciel epidemii i poza tym wywołuje stałe zaburzenia w gospodarczej strukturze kraju z powodu ciągłego uprawiania pokątnego handlu. Zresztą wśród 2,5 miliona Żydów wchodzących w rachubę większość jest niezdolna do pracy.

R. Szuchta, P. Trojański, *Zrozumieć Holokaust. Książka pomocnicza do nauczania o zagładzie Żydów*, Warszawa: ORE, 2012, s. 211.

* **Führera** (czyt. firera)

Powstanie w getcie warszawskim (1943)

Pod koniec 1941 r. Niemcy przystąpili do likwidacji gett w okupowanej Polsce. Żydzi byli z nich wypędzani i wywożeni transportami kolejowymi do obozów zagłady. Ofiarą jednej z takich akcji w getcie warszawskim, nazwanej Wielką Akcją Deportacyjną, w sierpniu 1942 r. był **Janusz Korczak**. Deklarujący podwójną (polską i żydowską) tożsamość pedagog, pisarz i społecznik, twórca własnego systemu pracy z dziećmi został zamordowany w obozie zagłady w Treblince wraz ze swymi podopiecznymi, wychowankami warszawskiego Domu Sierot, i współtwórczynią sierocińca Stefanią Wilczyńską.

Coraz silniejsze przekonanie o prawdziwości doniesień o zagładzie Żydów wywożonych z gett zaowocowało rozpaczliwymi protestami, m.in. w sierpniu 1943 r. w Białymstoku i Będzinie. Do największego buntu – **powstania w getcie warszawskim** – doszło między **kwietniem a czerwcem 1943 r.** Zainicjowały go dwie organizacje – prawicowy Żydowski Związek Wojskowy i lewicowa Żydowska Organizacja Bojowa. Obie stawiły zbrojny opór, gdy Niemcy, wspierani przez kolaborantów litewskich, łotewskich i ukraińskich, **19 kwietnia 1943 r.** przystąpili do **likwidacji warszawskiego getta**.

Kilkuset słabo uzbrojonych żydowskich bojowników broniło się bohatersko, próbując stawić opór prawie 2 tys. przeciwników wspieranych przez czołgi i wozy pancerne. Walka była skazana na niepowodzenie i Żydzi mieli tego pełną świadomość. Zdecydowali, że chcą umrzeć godnie, z bronią w ręku. Odważna walka Żydów oskarżanych dotąd o bierność oraz wywieszenie przez nich flagi polskiej obok własnej wywołały wrażenie na mieszkańcach Warszawy.

W bardzo ograniczonym stopniu powstańców wsparły polskie podziemne formacje – Armia Krajowa i Gwardia Ludowa. Chociaż pomoc ta była niewielka, została zauważona przez dowódcę sił tłumiących powstanie. W swoim raporcie odnotował on, że trwał stały ostrzał spoza getta. Polska ludność cywilna była bezradna wobec tragedii rozgrywającej się za murami getta, choć zdarzały się próby niesienia pomocy, podobnie jak i zdarzały się obojętność czy niechęć do walczących Żydów.

M8 **Artykuł na temat walk w getcie warszawskim zamieszczony na łamach konspiracyjnego „Biuletynu Informacyjnego", 29 kwietnia 1943 r.**

Tydzień temu rozpoczął się akt drugi bestialskiego niszczenia Żydów w Polsce. Niemcy przystąpili do wywożenia pozostałych w Warszawie 40 tys. Żydów. Ghetto odpowiedziało zbrojnym oporem. Żydowska Organizacja Bojowa rozpoczęła nierówną walkę. Szczupłymi siłami, słabo wyposażonymi w broń i amunicję, pozbawieni wody, oślepieni dymem i ogniem bronili żydowscy bojownicy ulic i pojedynczych domów, ustępując w milczeniu krok za krokiem, nie tyle przed wyposażonym w nowoczesne środki walki przeciwnikiem, ile wypierani przez pożary ciasno stłoczonych domów. Zwycięstwem ich byłoby umożliwienie ucieczki części uwięzionych w murach ghetta; zwycięstwem ich byłoby osłabienie sił napastników; zwycięstwem ich będzie wreszcie śmierć z bronią w ręku.*

Dotychczasowa bierna śmierć mas żydowskich nie stwarzała nowych wartości – była bezużyteczna; śmierć z bronią w ręku wnieść może nowe wartości w życie narodu żydowskiego, nadając męce Żydów w Polsce blask orężnej walki o prawo do życia. Tak pojęło obronę ghetta społeczeństwo Warszawy, z uznaniem wsłuchując się w trzask salw obrońców i z niepokojem śledząc łuny i dymy coraz rozleglejszych pożarów. Walczący obywatele Państwa Polskiego zza murów ghetta stali się bliżsi, bardziej zrozumiali społeczeństwu stolicy, niż bierne ofiary, bez oporu dające się wlec na śmierć.

„Biuletyn Informacyjny" 1943, 29 kwietnia, s. 1–2.

* **ghetto** (czyt. getto)

M9 Symbolicznym momentem upadku powstania w getcie warszawskim było wysadzenie 16 maja 1943 r. Wielkiej Synagogi na Tłomackiem. Dowodzący niemieckim atakiem Jürgen Stroop (czyt. jurgen sztrop) odnotował w swoim raporcie, że tego dnia dzielnica żydowska przestała istnieć. W rzeczywistości wyburzanie getta trwało do początku czerwca. Ocalały wyłącznie nieliczne budynki. W kolejnych miesiącach na zgliszczach warszawskiego getta Niemcy utworzyli obóz koncentracyjny Warschau (czyt. warszał). Na fotografii płonące getto warszawskie, maj 1943 r.

Powstanie, mimo miażdżącej dysproporcji sił, trwało w niektórych częściach metodycznie niszczonego getta do czerwca, choć jego przywódcy, na czele z **Mordechajem Anielewiczem**, już nie żyli. W powstaniu **zginęło ok. 14 tys. Żydów** (bojowników i cywilów), a **ok. 7 tys.** tych, którzy przetrwali, zostało **wywiezionych do Treblinki i zgładzonych.**

Postawy wobec prześladowania i prześladowanych Żydów

Postawy Europejczyków, w tym Polaków, wobec Holokaustu były rozmaite – od bohaterskiej pomocy ratującej życie do największej podłości doprowadzającej do śmierci. Wielu zwykłych obywateli oraz instytucji, np. sierocińce czy zakony, pomagały Żydom się ukrywać, organizować dla nich fałszywą tożsamość i nowe dokumenty. Byli też tacy, którzy z różnych pobudek, czy to z obawy o życie własne i rodziny albo dla korzyści majątkowej, wydawali Niemcom ukrywających się Żydów. Większość społeczeństw okupowanych krajów w pomoc Żydom się nie angażowała. Decydujące znaczenie dla ich losu miało postępowanie władz niemieckich. Jeśli wykonywały one ściśle polecenia z Berlina, Żydzi byli zgubieni, a postawa ludności nieżydowskiej odgrywała drugorzędną rolę.

W **Holandii**, uważanej za kraj przyjazny Żydom, mieszkańcy tej narodowości byli właściwie w całości zasymilowani z rodzimą ludnością. Współobywatele próbowali pomagać Żydom. Przykład stanowi rodzina nastoletniej **Anne Frank** z Amsterdamu. Dzięki przyjaciołom i pracownikom ojca ona i jej bliscy zdołali przetrwać w ukryciu ponad dwa lata, co uwieczniła w słynnym potem dzienniku. Kilka tygodni przed wyzwoleniem północnej Holandii rodzina została zadenuncjowana i trafiła do obozu koncentracyjnego, którego Anne, jej matka i siostra nie przeżyły. Odsetek ocalałych holenderskich Żydów w stosunku do całej populacji był, z powodu bezwzględności okupanta, równie niewielki jak na Wschodzie.

W **Danii** zaledwie 7-tysięczna miejscowa społeczność żydowska w większości ocalała, odpłatnie przetransportowana do neutralnej Szwecji. Operacja zakończyła się powodzeniem dzięki temu, że władze okupacyjne sabotowały rozkazy z Berlina, ewakuację zaś współorganizował niemiecki attaché (czyt. atasze) morski.

Zarówno reżim francuski w **Vichy** (czyt. wiszi), jak i kolaboracyjny rząd Belgii początkowo próbowały ratować żydowskich obywateli swych krajów za cenę wydania uchodźców (Żydów bez obywatelstwa). Niemcy zajęli jednak w 1942 r. także nieokupowaną dotąd część Francji i reżim Vichy pozwolił na deportację wszystkich Żydów. W 1943 r. **rząd Belgii** nie przeciwstawił się deportacji na Wschód Żydów z obywatelstwem belgijskim.

Paradoksalnie największą szansę na uratowanie życia mieli Żydzi w państwach sprzymierzonych z Rzeszą. Pozostawali bowiem – do czasu zmiany sojuszów – poza zasięgiem niemieckiego aparatu terroru. Represje „własnych" władz – nawet w wyjątkowo antysemickiej **Rumunii**, gdzie zginęła $^1/_5$ Żydów – były bez porównania mniej skuteczne od niemieckich. Koniec przymierza i okupacja kraju przez III Rzeszę oznaczały jednak dla

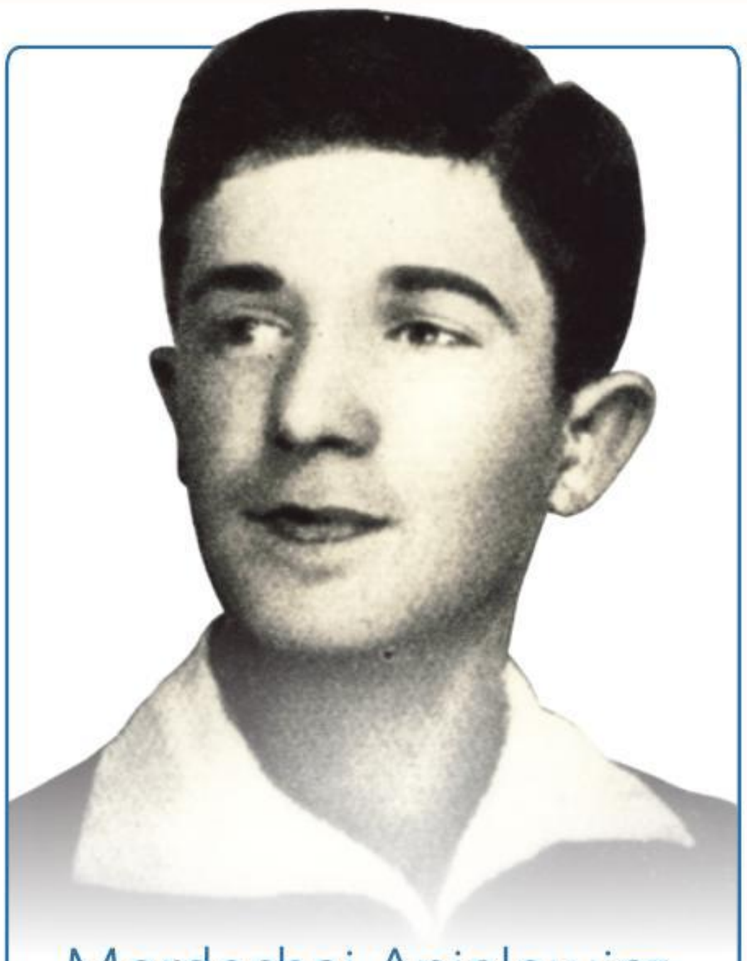

Mordechaj Anielewicz
(1919–1943)
Żydowski działacz lewicowy i syjonistyczny, przywódca powstania w getcie warszawskim. W latach 30. działał w żydowskiej organizacji młodzieżowej i organizował opór wobec antysemickich akcji Obozu Narodowo-Radykalnego. Podczas okupacji współtworzył konspiracyjne organizacje samoobrony Żydów w gettach na terenie Generalnego Gubernatorstwa. Od 1942 r. był komendantem Żydowskiej Organizacji Bojowej. W styczniu 1943 r. w getcie warszawskim zorganizował pierwszą akcję zbrojną, która przerwała drugą niemiecką deportację do Treblinki. W kwietniu 1943 r. stanął na czele powstania w getcie warszawskim, podczas którego zginął wraz z dowództwem ŻOB. Fotografia z 1938 r.

Praca z materiałami

1. Omów stosunek polskiego podziemia do powstania w getcie warszawskim. **м8**
2. Przedstaw przebieg powstania w getcie warszawskim. Odwołaj się do **м8**, **м9** i wiedzy pozaźródłowej.

Irena Sendlerowa

(1910–2008)

Polska działaczka społeczna i charytatywna. Na przełomie lat 20. i 30. XX w. studiowała w Warszawie prawo, które porzuciła dla polonistyki. W czasie studiów należała do lewicowej organizacji młodzieżowej i wspierała szykanowanych żydowskich kolegów. Już jako studentka podjęła pracę w pomocy społecznej. Podczas okupacji zaczęła organizować wsparcie dla prześladowanej ludności żydowskiej. Stworzyła sieć ludzi dobrej woli, dzięki czemu było możliwe dostarczanie do getta warszawskiego lekarstw i jedzenia oraz wyprowadzenie stamtąd żydowskich dzieci, które pod fałszywą tożsamością umieszczano w polskich rodzinach i ośrodkach opiekuńczych. W 1942 r. została kierowniczką Referatu Dziecięcego Rady Pomocy Żydom Żegota. Podczas powstania warszawskiego niosła pomoc jako sanitariuszka. W 1965 r. otrzymała tytuł Sprawiedliwy wśród Narodów Świata. Fotografia z 1942 r.

Żydów zagładę. Na przykład po zajęciu **Węgier** w marcu 1944 r. przez Wehrmacht większość Żydów – ok. 350 tys. – w ciągu kilku tygodni została deportowana do Auschwitz. Na litość nie mogli natomiast nigdy liczyć Żydzi na terenie ustaszowskiego **Niezależnego Państwa Chorwackiego**.

Pomoc Żydom udzielana przez Polaków

W Europie Zachodniej niesienie pomocy Żydom, w większości zasymilowanym, było bez porównania łatwiejsze niż w okupowanej Polsce. Także dlatego, że na Zachodzie społeczności żydowskie były niewielkie. Tymczasem w polskich miastach i miasteczkach Żydzi stanowili, zwłaszcza na Wschodzie, znaczny odsetek mieszkańców (czasem wręcz przeważający). Wielu z nich posługiwało się własnym językiem i nie znało dobrze ani mowy, ani zwyczajów swych chrześcijańskich sąsiadów, co minimalizowało szanse na ukrycie się. Znalezienie kryjówki dodatkowo utrudniał fakt, że **Polakom** (podobnie jak Serbom pod niemiecką okupacją) **za niesienie pomocy Żydom groziła kara śmierci**. Jako pomoc okupanci kwalifikowali przy tym nie tylko udzielanie schronienia, lecz także choćby podanie kromki chleba. Egzekucja groziła wszystkim członkom „przestępczych" rodzin, łącznie z małymi dziećmi. Zdarzały się też rozstrzeliwania za sam brak denuncjacji, za zachowanie dla siebie wiedzy, gdzie ukrywają się Żydzi.

Mimo tak poważnego zagrożenia część Polaków niosła pomoc swoim żydowskim sąsiadom. Blisko 700 Polaków za ukrywanie Żydów spotkała śmierć. W marcu 1944 r. w podkarpackiej wsi Markowa Niemcy zamordowali **rodzinę Ulmów** – **Józefa**, jego żonę **Wiktorię** będącą w zaawansowanej ciąży oraz ich sześcioro dzieci. Zabili również trzy ukrywane przez nich żydowskie rodziny. W innej sytuacji znalazł się dyrektor warszawskiego zoo **Jan Żabiński**. Wraz z żoną **Antoniną** przeżył wojnę, w czasie której oboje ukrywali uciekinierów z getta we własnym domu i na terenie zoo w opustoszałych pomieszczeniach dla zwierząt. Przeżył również – cudem, bo w ostatniej chwili wyłączony z transportu do obozu w Bełżcu – **Tadeusz Pankiewicz**, właściciel funkcjonującej w krakowskim getcie polskiej Apteki pod Orłem, służący Żydom lekarstwami, kontaktami i schronieniem. Setki żydowskich dzieci uratowała wraz ze współpracownikami z polskiego podziemia **Irena Sendlerowa**, związana przed wojną z piłsudczykowską lewicą.

Pomoc Żydom udzielana przez Kościół w Polsce

W pomoc Żydom w okupowanej Polsce zaangażował się także Kościół Katolicki. Jego nieformalny (wobec pobytu prymasa za granicą) przywódca arcybiskup krakowski **Adam Stefan Sapieha** zlecił wystawiać prześladowanym Żydom fałszywe metryki chrztu, które dawały chrześcijańską tożsamość, zwiększającą szansę na przeżycie. Część zgromadzeń zakonnych ukrywała żydowskie dzieci w prowadzonych przez siebie sierocińcach. Do największej takiej instytucji w Warszawie – Domu księdza Baudouina (czyt. bodłena) – trafiało w 1943 r. 8–10 dzieci miesięcznie. Siostra **Matylda Getter**, przełożona prowincji warszawskiej Zgromadzenia Sióstr Francisz-

Praca z materiałem

1. Oceń działania granatowej policji względem Żydów. Wykorzystaj **M10** i wiedzę pozaźródłową.

kanek Rodziny Maryi, nakazała podległym jej placówkom (sierocińcom) w 1942 r. przyjmować każde dziecko z getta. Choć i wśród kleru polskiego zdarzały się niechlubne wyjątki, nie było w nim jednak, jak w Chorwacji czy na Ukrainie, jednostek jawnie chwalących zbrodnie na Żydach. Jako całość Kościół mógł jednak pomóc relatywnie niewiele, tak jak niewiele mógł zrobić dla własnych kapłanów mordowanych przez Niemców.

Strach, obojętność i szmalcownictwo

Najczęstszą wśród Polaków postawą wobec zagłady Żydów był jednak **strach**. Porażone terrorem okupanta społeczeństwo koncentrowało się na własnych ofiarach, a nie na społeczności zwykle (z wzajemnością zresztą) uważanej za obcą. Niekiedy strach prowadził Polaków do **denuncjowania ukrywających się** lub **gróźb donosu**. Jeśli Żyd miał polskich krewnych lub bliskich znajomych, mógł na nich liczyć niemal zawsze. Były to jednak sytuacje wyjątkowe i dotyczyły właściwie jedynie wielkich miast.

Sytuacja w Europie Zachodniej wyglądała podobnie, z tym że Żydów było tam niewielu. **Obojętnie** reagowano na los Żydów niezasymilowanych (bez obywatelstwa). Okupant wzbudzał strach, choć represje, w porównaniu do tych na Wschodzie, były niewielkie. Na położonych u wrót Francji Wyspach Normandzkich – jedynej części Wielkiej Brytanii zajętej przez Niemców – tylko jeden urzędnik stale funkcjonującej administracji brytyjskiej zaprotestował przeciw narzuconym ustawom antyżydowskim. Miejscowych Żydów (w liczbie 17) deportowano do Auschwitz.

Skrajną postawą było **szmalcownictwo**, czyli szantażowanie ukrywających się Żydów oraz ich opiekunów w celu osiągnięcia korzyści materialnych, kończące się często donosem. Bywało, że Polacy wyrażali głośno satysfakcję z powodu żydowskiej tragedii. Zachowania takie zapadały jednak w pamięć nielicznych ocalałych. Tymczasem, jak pisał jeden z przywódców Żydowskiej Organizacji Bojowej Icchak Cukierman, „żeby spowodować śmierć stu Żydów, wystarczył jeden polski donosiciel, ale żeby pomóc jednemu Żydowi, potrzebna była czasami pomoc dziesięciu Polaków, pomoc całej polskiej rodziny". Informatorzy i kolaboranci bywali także wśród samych Żydów.

Polskie władze wobec Holokaustu

Niesieniem pomocy Żydom zajmowały się również władze polskie funkcjonujące w konspiracji. Działająca w ich strukturach **Rada Pomocy Żydom Żegota** była jedyną tego rodzaju organizacją w okupowanej Europie. Działały w niej czynnie także osoby znane przed wojną z niechęci do Żydów, jak jej współzałożycielka, słynna pisarka **Zofia Kossak** (uwięziona za to w Auschwitz, który przeżyła) czy działacz ONR-Falangi Witold Rothenburg-Rościszewski (czyt. rotenburg). Ogółem w okupowanym kraju przetrwało ok. 50 tys. uciekinierów z gett.

Tragedią Żydów usiłował zainteresować aliantów rząd RP na uchodźstwie. Nie powiodło się to jednak, mimo dostarczenia szczegółowych raportów

M10 Jednym z zadań utworzonej w grudniu 1939 r. Policji Polskiej Generalnego Gubernatorstwa, nazywanej od koloru munduru granatową, było pilnowanie gett. Dla części policjantów pełniących służbę stało się to okazją do dodatkowego zarobku. Szantażowali Żydów próbujących uciec z getta lub ukrywających się po aryjskiej stronie, niektórzy nawet bez zapłaty wyłapywali uciekinierów i przekazywali ich Niemcom. Jednak ocena granatowej policji nie jest jednoznaczna. Szacuje się, że blisko 30% funkcjonariuszy działało w polskim podziemiu. Na zdjęciu granatowi policjanci podczas kontrolowania cen na Rynku Głównym w Krakowie, 1940 r.

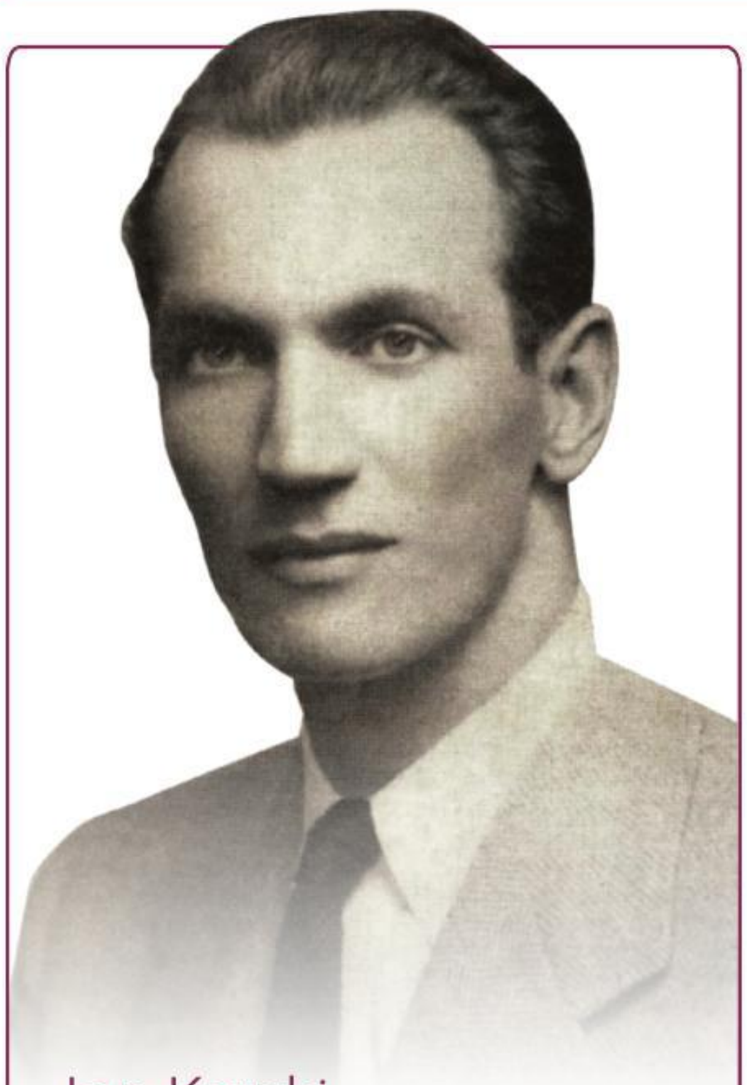

Jan Karski
(1914–2000)
Właśc. Kozielewski. Kurier i emisariusz władz Polskiego Państwa Podziemnego oraz rządu RP na uchodźstwie. Brał udział w kampanii polskiej 1939 r. Od 1940 r. działał w konspiracji. Na polecenie władz PPP wykonywał misje kurierskie do rządu polskiego na uchodźstwie. Zajmował się również dokumentowaniem działań Niemców w okupowanym kraju. Nielegalnie przedostał się do getta warszawskiego oraz był świadkiem deportacji Żydów do obozu zagłady. Tworzone przez niego raporty stały się źródłem wiedzy o zagładzie Żydów. W 1943 r. jako wysłannik polskiego rządu spotkał się z prezydentem USA i poinformował go o zagładzie Żydów. Po wojnie zamieszkał w USA. Za działalność konspiracyjną został odznaczony m.in. Orderem Virtuti Militari, a w 1982 r. uhonorowany tytułem Sprawiedliwy wśród Narodów Świata. Zdjęcie z 1954 r.

osobiście prezydentowi USA Franklinowi Delano Rooseveltowi (czyt. ruzweltowi) przez emisariusza **Jana Karskiego**.

Pomocy Żydom udzielali **polscy dyplomaci**. Urzędnik konsulatu RP w Bernie w Szwajcarii **Aleksander Ładoś** wraz z grupą współpracowników dostarczył sfałszowane paszporty ponad 3 tys. Żydów. Umożliwiły im one emigrację z Europy w bezpieczne miejsca, głównie do Ameryki Południowej oraz nadzorowanej przez Brytyjczyków Palestyny. Podobne działania prowadził **Henryk Sławik** wysłany przez polski rząd na uchodźstwie do Budapesztu. Organizował pomoc dla przebywających na Węgrzech internowanych polskich wojskowych oraz cywilów. Szacuje się, że ocalił życie ok. 30 tys. uchodźców, w tym 5 tys. Żydów. We współpracy z węgierskimi urzędnikami i katolickimi duchownymi ratował również żydowskie dzieci, które umieszczał w specjalnie utworzonym polskim sierocińcu.

Zagłada a relacje polsko-żydowskie

Zagłada zmieniła na zawsze etniczne oblicze Polski. Z ponadtrzymilionowej społeczności żydowskiej, stanowiącej niemal 9% mieszkańców międzywojennego państwa, wojnę przeżyło 200–300 tys. osób. Wydarzenia lat 1939–1945 zaciążyły też na relacjach między Żydami a Polakami. Głos tych ostatnich nie mógł być słyszany w świecie w czasach PRL, gdy na Zachodzie formowały się stereotypy na temat Holokaustu. Wielowiekowe relacje między obu narodami zaczęto postrzegać głównie w świetle Szoah. Niemniej jednak za pełną poświęcenia i ofiarną pomoc Żydom niesioną przez Polaków w czasie okupacji wielu z nich zostało po wojnie uhonorowanych specjalnym tytułem – Sprawiedliwy wśród Narodów Świata. Polacy są najliczniej reprezentowaną nacją wśród obdarzonych tym tytułem przez instytut Yad Vashem (czyt. jad waszem) w Izraelu. Należą do nich: Zofia Kossak, Irena Sendlerowa, siostra Matylda Getter, Jan i Antonina Żabińscy, Jan Karski, Henryk Sławik, Józef i Wiktoria Ulmowie czy Witold Rothenburg-Rościszewski, a także ponad 7100 innych Polaków.

Zagłada Romów i Sinti (Cyganów)

Osobną, a niesłusznie zapomnianą kartę niemieckiej polityki eksterminacyjnej stanowił los **Romów** i **Sinti** (**Cyganów**). Ich tragedia dorównywała żydowskiej, a zagłada była również planowa i masowa. Określa się ją romskim słowem **Porajmos** oznaczającym „pochłonięcie". Większość zginęła w obozach koncentracyjnych. Rozmiary zbrodni są trudne do oszacowania, gdyż ofiary zwykle nie miały dokumentów ani miejsca zameldowania. Wiadomo jednak, że likwidacja „obozu cygańskiego" w Auschwitz-Birkenau latem 1943 r. oznaczała zagazowanie ok. 20 tys. osób. Szacuje się, że Niemcy zgładzili połowę populacji Romów i Sinti z terenu Rzeszy i terytoriów okupowanych. Absurd prześladowań Romów w świetle rasistowskich praw III Rzeszy polegał na tym, że – jako pochodzący z Indii – byli oni rasowo najprawdziwszymi Aryjczykami.

Holokaust

Podsumowanie 4

Polecenia podsumowujące

1. Scharakteryzuj etapy polityki Niemców względem Żydów w czasie II wojny światowej.
2. Omów postawy Polaków wobec Żydów podczas okupacji.
3. Przedstaw sytuację Romów i Sinti w czasie II wojny światowej.

Terminy określające zagładę europejskich Żydów w czasie II wojny światowej

- Holokaust – gr. „całopalenie"
- Szoah – hebr. „zagłada"

Dyskryminacja i stygmatyzacja Żydów oraz ich wykluczenie ze społeczeństwa

Stygmatyzacja i dyskryminacja – m.in. wprowadzenie obowiązkowego oznakowania, np. żółtą gwiazdą Dawida, oraz wykluczenie z życia publicznego i gospodarczego.
Powstanie gett – osobnych dzielnic w miastach i miasteczkach dla ludności żydowskiej, głównie na ziemiach polskich, później w innych częściach Europy Środkowo-Wschodniej.

Zagłada Żydów

Masowe mordy na Żydach popełnione przez Einsatzgruppen na wschodzie Europy, m.in. masakra w Babim Jarze (IX 1941).
Wykorzystywanie antagonizmów między ludnością lokalną a Żydami jako jeden z elementów prześladowań (pogromy we Lwowie i w Jedwabnem).
Jesień 1941 – budowa pierwszych obozów zagłady.
I 1942 – konferencja w Wannsee – podjęcie decyzji o „ostatecznym rozwiązaniu", uzgodnienie logistyki dotyczącej zagłady.
Tworzenie obozów zagłady z przyczyn logistycznych na terenie Polski. Główne obozy: Auschwitz-Birkenau, Treblinka, Bełżec, Sobibór, Chełmno nad Nerem. Czasowe wykorzystanie do zagłady obozu Majdanek.
Wywożenie Żydów z krajów Europy Zachodniej do niemieckich obozów zagłady w okupowanej Polsce.
IV–VI 1943 – powstanie w getcie warszawskim.
Liczba zgładzonych w Holokauście Żydów – ok. 6 mln.

Postawy Europejczyków wobec Holokaustu

Zróżnicowane postawy ludzi wobec Holokaustu – od bohaterskiej pomocy ratującej życie do największej podłości doprowadzającej do śmierci.
Historia rodziny Anne Frank przykładem losu Żydów w Europie Zachodniej – otrzymanie pomocy, denuncjacja, deportacja, śmierć w obozie.
W niektórych krajach, jak Polska i Serbia, pomoc Żydom zagrożona karą śmierci.
Niesienie pomocy i ukrywanie Żydów, m.in. rodzina Ulmów z Markowej, Jan i Antonina Żabińscy z Warszawy, Irena Sendlerowa.
Zabiegi Kościoła Katolickiego w okupowanej Polsce na rzecz ratowania Żydów, m.in. ukrywanie żydowskich dzieci w sierocińcach – działalność siostry Matyldy Getter.
Informowanie opinii światowej o zagładzie przez polskich dyplomatów, m.in. Jana Karskiego.
Pomoc polskich dyplomatów w ratowaniu Żydów, m.in. Aleksander Ładoś ze współpracownikami.
Działalność Rady Pomocy Żydom Żegota.

Zagłada Romów i Sinti

Porajmos – zagłada Romów i Sinti.
Liczba ofiar niemożliwa do ustalenia – według szacunków śmierć poniosła połowa populacji Romów i Sinti z III Rzeszy i krajów okupowanych.

Polecane publikacje

D. Drywa, *Poselstwo RP w Bernie. Przemilczana historia*, Warszawa: MKiDN, 2020.

Strażnik. Marek Edelman opowiada, oprac. R. Assuntino, W. Goldkorn, przekł. I. Kania, Kraków: Znak, 2006.

A. Żbikowski, *Karski*, Warszawa: Świat Książki, 2014.

5 Przełom na frontach i koniec II wojny światowej

Przypomnij

- Jaki był przebieg działań zbrojnych na frontach II wojny światowej do końca 1941 r.?

Cel lekcji

- Dowiem się, jak doszło do pokonania bloku państw osi.

Po lekcji

- Charakteryzuję przebieg II wojny światowej na froncie wschodnim w latach 1942–1945.
- Przedstawiam znaczenie utworzenia drugiego frontu dla losów wojny w Europie Zachodniej.
- Omawiam działania zbrojne na Dalekim Wschodzie w latach 1942–1945.

Niemieckie ofensywy i porażki na frontach w latach 1942–1943

Potęga Stanów Zjednoczonych, których potencjał był większy niż wszystkich państw osi razem wziętych, sprawiała, że zakończenie wojny stało się – jak to określił brytyjski premier Winston Churchill (czyt. łynston czerczil) – kwestią „właściwego zastosowania przeważających sił". Niemniej 1942 r. okazał się najbardziej dramatycznym rokiem konfliktu, a kolejne lata przyniosły największe straty.

Na **froncie wschodnim** Wehrmacht (czyt. wermacht), do początku stycznia 1942 r. odrzucony od Moskwy o ponad 100 km, znalazł się w niezwykle trudnym położeniu. Żołnierze, niemający zimowego ekwipunku, byli bezradni wobec mrozów dochodzących do –35°C, a brak smarów zapobiegających zamarzaniu silników unieruchamiał pojazdy. Rozkazy Hitlera, nakazujące nieprzerwaną obronę doraźnych punktów oporu, zapobiegły panice i załamaniu frontu. Mimo ogromnych strat **Niemcy przetrwali zimowy kryzys**, a nawet do końca wiosny 1942 r. udało im się przeciwstawić nieudolnym próbom sowieckiej kontrofensywy w rejonie Leningradu, Rżewa oraz Kerczu, a zwłaszcza pod Charkowem, gdzie do niewoli trafiło 250 tys. czerwonoarmistów.

Latem 1942 r. wielkie uderzenie niemieckie, podjęte jednak tylko na południowym odcinku frontu, doszło aż do Wołgi w okolicach Stalingradu oraz do Kaukazu. Uderzenie rozdzielono jednak między oba te cele, rozpraszając siły. Walki w Stalingradzie, który nigdy nie został całkowicie zdobyty, przerodziły się w przypominający intensywnością I wojnę światową pojedynek na wyniszczenie. **W listopadzie 1942 r. Armia Czerwona podjęła kontratak**. Była teraz bardziej mobilna dzięki ciężarówkom przekazanym przez USA w ramach programu Lend-Lease (czyt. liz). Do końca wojny Amerykanie dostarczyli 375 tys. pojazdów, podczas gdy Niemcy, wbrew stereotypom, bazowali głównie na taborze konnym. Rosjanie okrążyli ponad 350-tysięczną armię niemiecką i jej sojuszników, a następnie zamknęli ich w **kotle pod Stalingradem**. Hitler nakazał utrzymać pozycje, zakazując wyrwania się z okrążenia, a próby przerwania go z zewnątrz się nie powiodły. Zaciekłe walki trwały aż do **niemieckiej kapitulacji 2 lutego 1943 r.** Straty wojsk państw osi były ogromne: operacja (także poza

Praca z materiałem

1. Przedstaw znaczenie wojsk pancernych dla działań na frontach II wojny światowej. Odwołaj się do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.

kotłem) pochłonęła 850 tys. zabitych, podczas gdy w okrążeniu skapitulowało 90 tys. ludzi, w tym mianowany feldmarszałkiem dowódca Friedrich (czyt. fridrich) Paulus. Niewolę przeżyło zaledwie 5 tys. żołnierzy. Straty sowieckie wyniosły 1,1 mln ludzi. Bitwa, jedna z największych podczas II wojny światowej, wywołała wstrząs w Niemczech, choć jeszcze nie złamała całkowicie zdolności ofensywnych III Rzeszy.

Niemcy podjęli kontrofensywę na 200-kilometrowym łuku frontu w rejonie Kurska. Wehrmacht skoncentrował tam niemal taką samą liczbę czołgów jak dwa lata wcześniej, przystępując do agresji na ZSRS na froncie o długości 1500 km. W **lipcu 1943 r.** doszło do **bitwy pod Kurskiem**, określanej największą bitwą pancerną II wojny światowej. Podczas tej bitwy, w pancernym starciu pod Prochorowką, Niemcy dysponujący 186 czołgami zniszczyli 235 z 672 maszyn sowieckich, sami tracąc jedynie 5. Strategicznie jednak ponieśli klęskę, zużyli bowiem niemal wszystkie rezerwy. Pod koniec sierpnia Hitler musiał powstrzymać ofensywę w chwili, gdy okrążenie nieprzyjaciela zdawało się być bliskie realizacji.

Niedługo potem równie **wielką klęskę ponieśli Niemcy w Afryce**, gdzie od 1941 r. wspierali Włochów. W **październiku 1942 r.** Erwin Rommel, niemiecki mistrz wojny manewrowej, przedarł się aż do **Al-Alamajn** w Egipcie. Został tam pobity przez siły brytyjskie, które uniemożliwiły mu przedarcie się przez Egipt na Bliski Wschód w celu opanowania roponośnych terenów, ważnych dla dalszego prowadzenia wojny. Po raz pierwszy w czasie tego konfliktu alianci zachodni rozgromili Niemców w wielkiej bitwie lądowej. Zwycięzca, brytyjski generał (potem marszałek) **Bernard Law** (czyt. lo) **Montgomery** zaczął spychać Niemców i Włochów w stronę Libii i Tunezji. Jednocześnie 7–8 **listopada 1942 r.** na zachodnim krańcu Afryki Północnej, we francuskich **Maroku i Algierii**, **wylądowały armie brytyjsko-amerykańskie**. Operacją, noszącą kryptonim „Torch" (czyt. torcz, ang. „pochodnia"), dowodził amerykański generał Dwight Eisenhower (czyt. dłajt ajzenhałer, zob. s. 62). Niemcy i Włosi, oskrzydleni przez aliantów idących z obu stron, w maju 1943 r. złożyli broń w Tunezji. Skapitulowało 230 tys. ludzi.

Wykorzystując Afrykę jako bazę, w **lipcu 1943 r. alianci wysadzili desant na Sycylii**. Gdy wyspa padła po miesiącu walk, we wrześniu wylądowali w kontynentalnych Włoszech, co otworzyło **front włoski**.

Sowiecka ofensywa na froncie wschodnim od 1943 r.

Po bitwie kurskiej Sowieci odnosili początkowo niewielkie sukcesy. Wiele z nich, jak choćby odzyskanie jesienią 1943 r. Smoleńska i Kijowa, miało charakter propagandowy. Natomiast ofensywa na Białorusi zakończyła się całkowitym niepowodzeniem. Jej częścią była krwawa i nieprzynosząca rozstrzygnięć **bitwa pod Lenino**, stoczona **12–13 października 1943 r.** z udziałem polskiej **1. Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki** sformowanej w ZSRS przez polskich komunistów (zob. s. 141).

M1 Na początku II wojny światowej sowieckie czołgi T-34 były uznawane za jedne z najlepszych. W rzeczywistości T-34 znacznie ustępował pod względem opancerzenia i uzbrojenia stosowanemu przez armię niemiecką od 1943 r. Panzerkampfwagen VI Tiger (czyt. pancerkampfwagen, niem. „samochód opancerzony"), czyli czołgowi potocznie nazywanemu tygrysem. Uwidoczniła to m.in. bitwa pod Kurskiem, podczas której niewielkie straty wśród Niemców wynikały przede wszystkim z zastosowania z przodu i z tyłu czołgów grubego pancerza, chroniącego załogę w trakcie ostrzału. Nawet przy trafieniu pociskiem z odległości 600–1000 m pancerz tygrysa pozostawał nienaruszony. Jednak czołgów T-34 wyprodukowano wielokrotnie więcej niż tygrysów i były one o wiele prostsze w obsłudze. Na ilustracji modele czołgu T-34 [1] i tygrysa [2].

0 400 km

OCEAN ATLANTYCKI

Morze Norweskie

ISLANDIA
Reykjavík

NORWEGIA
Narwik
Trondheim
Bergen
Oslo

SZWECJA
Luleå
Oulu
Sztokholm
Göteborg

FINLANDIA
Murmańsk
Kandałaksza
M. Białe
Archangielsk
Bielomorsk
Kotłas
Turku
Helsinki
Leningrad

ZWIĄZEK SOCJALISTYCZNYCH REPUBLIK SOWIECKICH
Kazań
Moskwa
Nowogród
Tallin
Estonia (od 1940 rep. sow.)
Ryga
Łotwa (od 1940 rep. sow.)
Litwa (od 1940 rep. sow.)
Smoleńsk
Lenino 1943
Wilno
Saratów
Woroneż
Kursk 1943
Stalingrad 1942–1943
Homel
Mińsk
Białystok
Brześć
Charków
Kijów
Stalino
Rostów
Dniepropietrowsk
Krasnodar
Odessa
Sewastopol
Batumi
Konstanca
Synopa
Stambuł
Ankara
Izmir
Antalya
Aleppo
Syria (mandat fr.)
Cypr (bryt.)
Liban (mandat fr.)
Damaszek
Jerozolima
Transjordania (mandat bryt.)
Akaba
Suez
Kair
Al-Alamajn 1942
EGIPT

Morze Bałtyckie
Morze Czarne

Morze Północne
USA
Afryka

IRLANDIA
Dublin
Belfast
Glasgow
Edynburg
Aberdeen
Liverpool
Birmingham
Londyn
Bristol
WIELKA BRYTANIA

DANIA
Kopenhaga

HOLANDIA
Arnhem 1944
1944

BELGIA
Essen
Kolonia 1944
LUKS.
Brest
Falaise 1944
Nantes
Paryż
Lubeka
Hamburg
Berlin 1945
Drezno
Gdańsk
Królewiec
Warszawa
Kraków
Lwów
Protekt. Czech i Moraw
Stuttgart
Wiedeń
SŁOWACJA
Budapeszt
WĘGRY
(do 1940 sow., 1941–1944 rum.)
RUMUNIA
Bukareszt
Belgrad
Serbia
Zagrzeb
Niezal. Państwo Chorwackie
BUŁGARIA
Sofia
GRECJA
Ateny
Saloniki
Albania (od 1939 wł.)
Monte Cassino 1944
Ankona 1944
Bolonia 1944
Mediolan
Wenecja
RZESZA NIEMIECKA
Zurych
Genewa
SZWAJ.
Monachium
Austria
Lyon
Vichy
Marsylia
Zatoka Biskajska
Bordeaux
Bilbao
FRANCJA
Porto
PORTUGALIA
Lizbona
Madryt
Barcelona
HISZPANIA
Walencja
Sewilla
Gibraltar (bryt.)
Baleary
Korsyka
WATYKAN
Rzym
Sardynia
Cagliari
Palermo
Mesyna
Sycylia
Malta (bryt.)
Dodekanez (wł.)
Kreta
Tunis
Tunezja (fr.)
Algier
Oran
Algieria (fr.)
Rabat
Casablanca
Maroko (fr.)
Maroko Hiszp.
1942
1943

LEGENDA

- tereny okupowane przez III Rzeszę w 1939 r.
- WĘGRY państwa osi
- WIELKA BRYTANIA państwa Wielkiej Koalicji (również USA, Kanada, a także m.in. Polska, Francja, Dania, Holandia)
- reżim Vichy (od XI 1942 okup. niem.)
- 1945 miejsce i data najważniejszych bitew
- 1943 miejsce i data bitew z udziałem Polaków
- najważniejsze cele alianckich nalotów (1942–1945)
- 1945 miejsce i rok podpisania bezwarunkowej kapitulacji przez III Rzeszę
- blokada Leningradu (1941–1944)
- trasy alianckich konwojów (1943–1945)
- udział polskich okrętów osłaniających konwoje
- 1942 alianckie desanty i ich rok
- spotkanie wojsk aliantów zachodnich oraz Sowietów 25 IV 1945 r. w Torgau
- linie niemieckich umocnień we Włoszech
- 1944 niemiecka kontrofensywa w Ardenach w 1944 r.

Front wschodni:
- w XI 1942 r.
- pod koniec 1944 r.
- w II 1945 r.

Front włoski:
- w VI 1944 r.
- w V 1945 r.

Drugi front:
- we IX 1944 r.
- w III 1945 r.

M2 **Działania wojenne w Europie i Afryce (1942–1945)**

Decydujący wpływ na sytuację na froncie wschodnim miała sowiecka operacja wojskowa o kryptonimie „Bagration" przeprowadzona w 1944 r. W **ofensywie** podjętej 22 **czerwca 1944 r.** (której datę Stalin z rozmysłem ustalił na trzecią rocznicę rozpoczęcia operacji „Barbarossa") **Armia Czerwona odbiła Białoruś**. Wcześniej, już w styczniu 1944 r., część wojsk przekroczyła dawną wschodnią granicę II Rzeczpospolitej, w lipcu przekroczyła Bug i pod koniec tego miesiąca osiągnęła nad Wisłą **przedpola Warszawy**. Dalszy marsz Armii Czerwonej decyzją Stalina został jednak wstrzymany. Umożliwiło to Niemcom stłumienie powstania warszawskiego, które wybuchło 1 sierpnia 1944 r. (zob. s. 128).

Armia Czerwona, zamiast dalej przeć na zachód, **główne siły skierowała na Bałkany**. Do końca 1944 r. wyparła Niemców z terenów Rumunii, Węgier i Bułgarii. W październiku 1944 r. Rosjanie wkroczyli do Jugosławii, ale większość kraju wyzwoliła komunistyczna partyzantka. Na głównym froncie, tym nad Wisłą, Armia Czerwona miała uderzyć dopiero w styczniu 1945 r.

Do września 1944 r. Sowieci opanowali Rumunię. Jej król Michał zręcznie (jak mniemał) zmienił obóz – wypowiedział wojnę Niemcom i podpisał rozejm z Sowietami. Wcześniejsza próba zmiany frontu przez dotąd pronazistowskie władze węgierskie została uniemożliwiona przez Niemców, którzy w marcu 1944 r. wkroczyli na Węgry i ustanowili okupację tego kraju. U boku Armii Czerwonej Rumuni nacierali więc na Węgry, aby odzyskać utracony na ich rzecz w 1940 r. północny Siedmiogród. Swą neutralność wobec ZSRS usiłowała utrzymać Bułgaria. Stalin wypowiedział jej jednak wojnę i przed końcem września 1944 r. zajął kraj. Sowieci – oficjalnie za zgodą wodza komunistycznych partyzantów Josipa (czyt. jos-ipa) Broza-Tito, który sam siebie mianował marszałkiem – wkroczyli też na terytorium Jugosławii. W październiku 1944 r. weszli do Belgradu. Większość kraju Tito opanował jednak samodzielnie.

Daremna okazała się podjęta przez Słowację próba uniezależnienia się od Niemiec. Pod koniec sierpnia 1944 r. słowackie powstanie rozpoczęła tam sprzymierzona dotąd z Niemcami armia słowacka, działająca w porozumieniu z czechosłowackim rządem na uchodźstwie. Oczekiwana pomoc sowiecka nie nadeszła na czas i do końca października Niemcy spacyfikowali cały kraj. Wehrmacht został usunięty z obszarów Słowacji i Czech dopiero wiosną 1945 r. W maju tego roku w Pradze doszło do niezbyt krwawego powstania. Miało raczej charakter demonstracji niż zaciętych walk, ponieważ III Rzesza już skapitulowała.

Walki na froncie włoskim w latach 1943–1945

Zainicjowana w **1943 r. kampania włoska** stała się żmudnym i krwawym marszem przez Półwysep Apeniński. Italia, za sprawą króla, który aresztował Benita Mussoliniego, poddała się aliantom już we wrześniu 1943 r. Jednak Niemcy w błyskawicznej akcji zajęli ponad połowę kraju wraz ze stolicą. W Apeninach w ciągu umocnień nazwanych Linią Gustawa stawili twardy

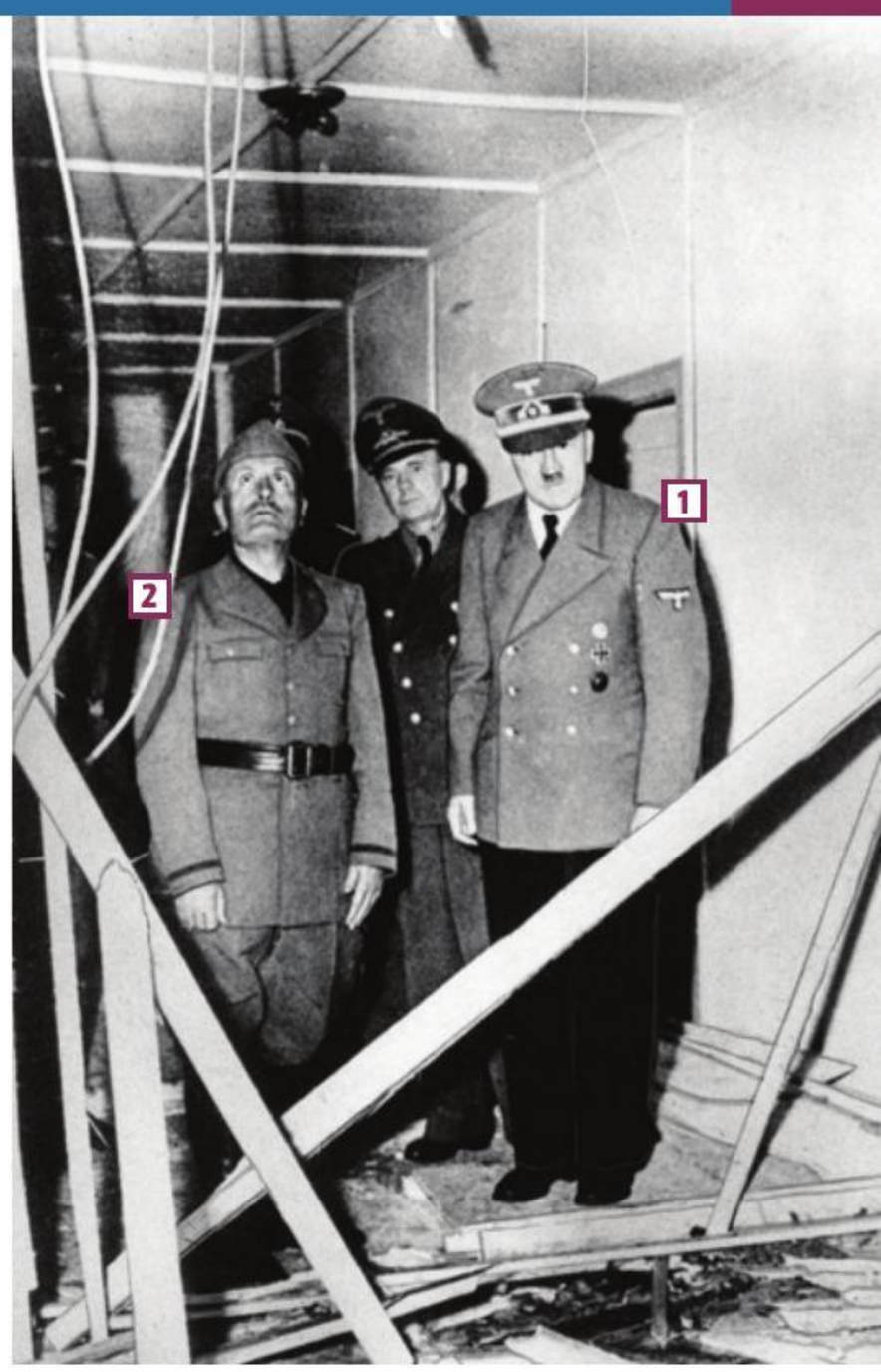

M3 20 lipca 1944 r. w kwaterze Hitlera koło Kętrzyna nazywanej Wilczym Szańcem doszło do nieudanego zamachu na życie Führera (czyt. firera). Zorganizowała go grupa niemieckich oficerów, a przeprowadził pułkownik Claus von Stauffenberg (czyt. klaus fon ształfenberg). Ujętych zamachowców ukarano torturami i śmiercią. Zgładzono również niektórych członków rodziny Stauffenberga i rodzin innych spiskowców, mimo że nie mieli nic wspólnego z zamachem. Część z nich trafiła do obozów koncentracyjnych. Na fotografii wykonanej po zamachu widać m.in. Adolfa Hitlera **1** i Benita Mussoliniego **2**.

Praca z materiałami

1. Omów główne kierunki działań zbrojnych w latach 1942–1945. **M2**
2. Wskaż na mapie front wschodni i zachodni. **M2**
3. Oceń, czy zamach na Hitlera miał szanse powodzenia oraz jak jego skuteczne przeprowadzenie mogłoby wpłynąć na dalszy przebieg wojny. Odpowiedź uzasadnij, odwołując się do **M3** i wiedzy pozaźródłowej.

M4 Bitwa pod Monte Cassino była jednym z największych sukcesów polskiego oręża w czasie II wojny światowej. W skład II Korpusu Polskiego (zob. s. 106) weszli żołnierze, którzy wcześniej walczyli w kampanii polskiej 1939 r., kampaniach norweskiej i francuskiej 1940 r., a także więźniowie sowieckich łagrów i obrońcy Tobruku. Ich doświadczenia miały duże znaczenie dla przebiegu walk, ale cena, jaką zapłacili za zwycięstwo, okazała się wysoka. W trakcie bitwy zginęło 923 żołnierzy, 2931 zostało rannych, a 345 uznano za zaginionych. Na zdjęciu żołnierze II Korpusu Polskiego wspinający się na wzgórze ze skrzynkami z amunicją.

opór. Zimą i wiosną 1944 r. alianci – w tym oddziały francuskie, kanadyjskie i polskie – 4-krotnie usiłowali ją przełamać. Udało się to po 14-dniowych walkach zakończonych **18 maja 1944 r. zajęciem masywu Monte Cassino** (czyt. kas-ino) przez **II Korpus Polski** pod dowództwem generała **Władysława Andersa** (zob. s. 110). Zwycięstwo to otworzyło aliantom drogę na Rzym, który 4 czerwca został zajęty przez Amerykanów. Latem Polacy zdobyli Ankonę, a Brytyjczycy – Florencję. Na północy półwyspu Niemcy zdołali jednak utworzyć nowe i mocne pozycje obronne – Linię Gotów. Alianci przełamali ją na przełomie sierpnia i września 1944 r., jednak nie rozstrzygnęło to jeszcze losów kampanii. Złe warunki pogodowe jesienią i zimą uniemożliwiły wykorzystanie sił pancernych oraz lotnictwa, przez co ofensywa została przesunięta na wiosnę. W kwietniu 1945 r. siły alianckie, wspierane przez polską 3. Dywizję Strzelców Karpackich oraz włoską partyzantkę, doprowadziły do klęski Niemców i **zakończenia walk we Włoszech 2 maja 1945 r.**

Lądowanie aliantów w Normandii i otwarcie drugiego frontu w 1944 r.

Wobec postępów Armii Czerwonej na froncie wschodnim dwa dni po zajęciu Rzymu na froncie włoskim, **6 czerwca 1944 r.**, **alianci lądowali na wybrzeżu Normandii we Francji i otworzyli drugi front**. Operacja oznaczona kryptonimem „Overlord" była **największą operacją powietrzno-desantową w Europie** w czasie II wojny światowej. Kierował nią generał **Dwight Eisenhower**, naczelny dowódca sił sojuszniczych w Europie. Zgromadzono 175 tys. żołnierzy, prawie 7 tys. jednostek pływających oraz ponad 11,5 tys. samolotów. Siły alianckie zostały wysadzone na plażach oznaczonych kryptonimami: „Juno" (czyt. dżuno, Kanadyjczycy), „Gold" i „Sword" (czyt. sord, Brytyjczycy), „Utah" (czyt. juta) i „Omaha" (Amerykanie). Na ostatniej z nich poniesiono poważne straty. Operacja była osłaniana przez flotę i lotnictwo, w tym polskie okręty wojenne i handlowe oraz polskie dywizjony bombowe i myśliwskie.

Aliantom udało się utrzymać w tajemnicy przygotowania do tej gigantycznej operacji, dlatego Niemcy, choć spodziewali się inwazji w rejonie kanału La Manche (czyt. mansz), zareagowali na nią zbyt późno. Siły sprzymierzonych ruszyły na południe i w **sierpniu 1944 r.** główne **siły niemieckie** zostały okrążone i pokonane w **bitwie pod Falaise** (czyt. falez). Kocioł domknęła polska **1. Dywizja Pancerna generała Stanisława Maczka**, która wyróżniła

Dwight Eisenhower

(1890–1969)

Amerykański generał, w latach 1944–1945 głównodowodzący siłami alianckimi w Europie, w latach 1953–1961 prezydent USA. Zdobył gruntowne wykształcenie wojskowe. W czasie II wojny światowej był dowódcą amerykańskich sił walczących w Afryce Północnej, na Sycylii i we Włoszech. Po zwycięskich operacjach na tych terenach mianowano go naczelnym dowódcą Alianckich Sił Ekspedycyjnych w Europie. Zasłynął zarówno jako wielki strateg, jak i znakomity koordynator dowodzenia i organizator. W 1944 r. kierował operacją lądowania aliantów w Normandii. Po wojnie był dowódcą wojsk amerykańskich stacjonujących w Europie, organizował także siły zbrojne NATO. Zdjęcie z 1943 r.

M5 Do inwazji na Normandię alianci przygotowywali się długo przed 6 czerwca 1944 r. Doświadczenie zdobyli w czasie operacji desantowych w Afryce oraz we Włoszech. Ogromną rolę odegrała także akcja dezinformacyjna wśród Niemców. Powodzenie największej operacji desantowej w historii zależało od utrzymania jej w tajemnicy. W dniu lądowania, nazwanym D-Day (czyt. di dej), wojska niemieckie były całkowicie zaskoczone, a dodatkowo błędy ich dowództwa spowodowały, że operacja zakończyła się sukcesem aliantów. Na zdjęciu wyładunek wojsk i zaopatrzenia na plaży „Omaha", 1944 r.

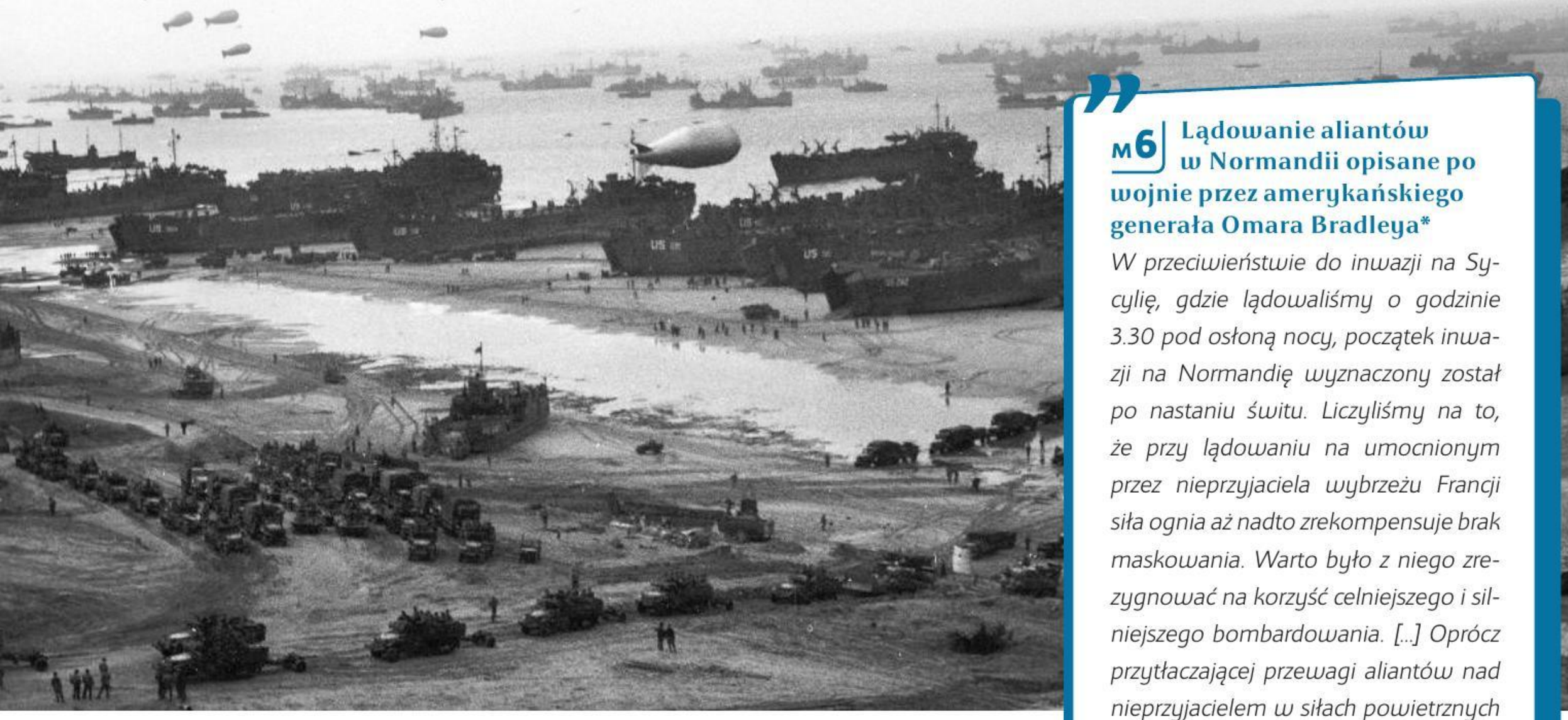

się w walce. Na wieść o postępach wojsk alianckich wybuchło w Paryżu powstanie, naprędce zorganizowane i nieuzgodnione z dowództwem sił sprzymierzonych. Zakończyło się sukcesem, ponieważ pod naciskiem Charles'a de Gaulle'a (czyt. szarla de gola) generał Eisenhower ruszył miastu z odsieczą. 26 sierpnia 1944 r. de Gaulle i wojska alianckie defilowały w wolnym Paryżu.

Po desancie w Normandii, równocześnie z ofensywą prowadzoną na południu, część wojsk skierowano na wschód. Amerykańskie siły pancerne pod dowództwem generała George'a (czyt. dżordża) Pattona parły błyskawicznie w kierunku granicy III Rzeszy, tak że nie nadążało za nimi zaopatrzenie. Rychłe dotarcie do Renu wzbudziło nazbyt optymistyczne nadzieje na szybki koniec wojny.

Dotarcie do centrum Niemiec i pokonanie III Rzeszy miała przyspieszyć forsowana przez Montgomery'ego **powietrznodesantowa operacja „Market Garden"** w Holandii. Podjęta we **wrześniu 1944 r.**, zakończyła się porażką (gdyż nie osiągnięto celu) oraz ogromnymi stratami żołnierzy i sprzętu w rejonie **Arnhem** (czyt. arnem). Osłaniająca odwrót głównych sił brytyjskich polska **1. Samodzielna Brygada Spadochronowa** pod dowództwem generała **Stanisława Sosabowskiego** poniosła duże straty.

Przegrupowana część sił Wehrmachtu 16 **grudnia 1944 r.** rozpoczęła zuchwałą **kontrofensywę w Ardenach**. Jej pierwsze sukcesy, spotęgowane za sprawą mgieł paraliżujących lotnictwo alianckie, wywołały popłoch. Niemcy w natarciu zużyli jednak swe ostatnie zasoby, a przytłaczająca przewaga aliancka w powietrzu sprawiła, że w styczniu 1945 r. odrzucono ich na pozycje wyjściowe.

M6 **Lądowanie aliantów w Normandii opisane po wojnie przez amerykańskiego generała Omara Bradleya***

W przeciwieństwie do inwazji na Sycylię, gdzie lądowaliśmy o godzinie 3.30 pod osłoną nocy, początek inwazji na Normandię wyznaczony został po nastaniu świtu. Liczyliśmy na to, że przy lądowaniu na umocnionym przez nieprzyjaciela wybrzeżu Francji siła ognia aż nadto zrekompensuje brak maskowania. Warto było z niego zrezygnować na korzyść celniejszego i silniejszego bombardowania. [...] Oprócz przytłaczającej przewagi aliantów nad nieprzyjacielem w siłach powietrznych i morskich, górowaliśmy nad nim jeszcze tym, że my wybraliśmy czas i miejsce lądowania. [...] Nie będąc w stanie przewidzieć, w którym miejscu nastąpi uderzenie, nieprzyjaciel musiał rozciągnąć swe oddziały wzdłuż całego wybrzeża europejskiego, tj. na przestrzeni 860 mil.*

O.N. Bradley, *Żołnierska epopeja*, tłum. E. Niemirska, Warszawa: Wyd. MON, 1989, s. 270.

* **Bradleya** (czyt. bradleja)
mila – 1600 m

Praca z materiałami

1. Oceń wartość ofiary poniesionej przez polskich żołnierzy pod Monte Cassino. Odwołaj się do **M4** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wyjaśnij znaczenie bitwy pod Monte Cassino w polskiej świadomości narodowej. Wykorzystaj **M4** i wiedzę pozaźródłową.
3. Przedstaw przebieg lądowania aliantów w Normandii. **M5**, **M6**

M7 Jednym z czynników mających wpłynąć na złamanie ducha oporu niemieckiego społeczeństwa miały być naloty dywanowe na ważne niemieckie miasta, rozpoczęte przez siły alianckie w 1942 r. bombardowaniem Lubeki. Najbardziej destrukcyjnym z nich było bombardowanie Drezna w nocy z 13 na 14 lutego 1945 r. Nalot przeprowadziło blisko 1350 bombowców, zabudowa miasta na obszarze 39 km² została prawie całkowicie zrównana z ziemią. Na fotografii ruiny Drezna, 1945 r.

Praca z materiałami

1. Oceń pod względem politycznym i moralnym prowadzone przez aliantów naloty dywanowe na niemieckie miasta. Odwołaj się do **M7** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wskaż na mapie główne tereny działań zbrojnych między USA a Japonią w latach 1942–1945. **M8**, **M10**

Alianckie uderzenie na III Rzeszę i jej klęska w 1945 r.

12 **stycznia 1945 r. Sowieci** podjęli na nowo **ofensywę znad Wisły w kierunku Berlina**, przy sześciokrotnej przewadze w czołgach i dziesięciokrotnej w samolotach. Odrę przekroczyli już w marcu. Znad Renu wyszli im na spotkanie alianci zachodni. **25 kwietnia sowieckie i amerykańskie armie spotkały się w Torgau** nad Łabą w Saksonii.

Niemcy leżały już wówczas w gruzach, zrujnowane przez **alianckie naloty dywanowe**. W atakach tych, prowadzonych niemal wyłącznie przez aliantów zachodnich, zginęło od 300 tys. do 600 tys. osób (w tym sprowadzeni do Niemiec robotnicy przymusowi). Najbardziej dramatyczne były **naloty na Hamburg** w końcu lipca 1943 r. (37 tys. ofiar i zniszczonych 75% budynków) i **na Drezno** w lutym 1945 r. (25 tys. ofiar i zniszczonych 60% budynków). Choć niemiecka produkcja przemysłowa, którą chciano w ten sposób unicestwić, spadała powoli, to w 1944 r. zostały zniszczone niemal w całości zakłady produkujące paliwa syntetyczne. Obrona przeciw nalotom angażowała $^2/_3$ sił Luftwaffe, więc tylko niewielka ich część mogła walczyć na froncie wschodnim.

W połowie **kwietnia 1945 r.** Armia Czerwona rozpoczęła **operację berlińską** – ofensywę na stolicę Rzeszy. 30 kwietnia Hitler, kierujący obroną miasta i niemal do końca wierzący w odmianę losu, popełnił samobójstwo. Wkrótce na dachu Reichstagu (czyt. rajchstagu) zatknięto flagi sowiecką i polską. Tę ostatnią wywiesili żołnierze walczącej pod dowództwem sowieckim **1. Dywizji im. Tadeusza Kościuszki** uczestniczącej w zdobyciu stolicy Niemiec. **Berlin skapitulował** jednak dopiero **2 maja. Bezwarunkowa kapitulacja Niemiec** została podpisana **8 maja 1945 r.**

Zanim do niej doszło, 7 maja w Reims (czyt. ręs) we Francji wysłannicy admirała Karla Dönitza (czyt. denica, następcy Hitlera) sygnowali ją w obliczu dowódcy aliantów zachodnich Eisenhowera. Obecny był przedstawiciel ZSRS, ale Stalin zażądał powtórzenia ceremonii w Berlinie przed faktycznym dowódcą Armii Czerwonej (formalnym wodzem był sam Stalin) marszałkiem Gieorgijem Żukowem. 8 maja 1945 r. w obecności przedstawicieli czterech zwycięskich mocarstw – USA, ZSRS, Wielkiej Brytanii oraz Francji – dokument podpisali dowódcy niemieccy z feldmarszałkiem Wilhelmem Keitlem (czyt. kajtlem) na czele. Walki miały zostać przerwane do północy tego dnia. Ponieważ wedle czasu moskiewskiego w momencie złożenia podpisów zaczął się już kolejny dzień, jako datę zakończenia II wojny światowej, po rosyjsku zwanej wielką wojną ojczyźnianą, w ZSRS oficjalnie przyjęto 9 maja.

Wojna na Dalekim Wschodzie w latach 1942–1945

W latach **1942–1943 Japonia** na wielką skalę rozwinęła **działania ofensywne na Dalekim Wschodzie**. Dzięki silnej flocie zreformowanej przez błyskotliwego admirała **Isoroku Yamamoto** (czyt. jamamoto) opanowała zachodni Pacyfik. W **lutym 1942 r.** Japończycy unicestwili resztki sił alianckich w **bitwie na Morzu Jawajskim**. Jednocześnie armia cesarska po kilkumiesięcznych zaciętych walkach wzięła dziesiątki tysięcy brytyjskich jeńców w ufortyfikowanym Singapurze na Półwyspie Malajskim. Zajęła holenderskie wyspy

Indonezji, amerykańskie Filipiny, brytyjską Birmę i stanęła u bram Indii – perły w koronie brytyjskiej. Dopiero morsko-powietrzna **bitwa** rozegrana na początku czerwca **1942 r.** wokół atolu **Midway** (czyt. midłej) zakończyła się pierwszą klęską Japonii. Prowadzone ze zmiennym szczęściem **od sierpnia 1942 do lutego 1943 r. walki o Wyspy Salomona** z główną wyspą **Guadalcanal** (czyt. gładalkanal) położyły **kres japońskiej ekspansji**. Pod japońskim panowaniem, z reguły niesłychanie okrutnym, znalazło się blisko pół miliarda ludzi. W ich oczach potęga dawnych mocarstw kolonialnych legła w gruzach.

W 1943 r. Amerykanie przeszli do kontrofensywy. Zastosowana przez charyzmatycznego generała **Douglasa MacArthura** (czyt. daglasa makartura) **taktyka „żabich skoków"** polegała na zdobywaniu wybranych, najważniejszych strategicznie wysp w drodze do Japonii, budowie na nich baz lotniczych i morskich oraz atakowaniu z tychże baz następnych wysp. Nieprzyjacielskie garnizony na pozostałych wyspach jedynie blokowano. Sile ognia i technice Japończycy przeciwstawiali zaciekłość.

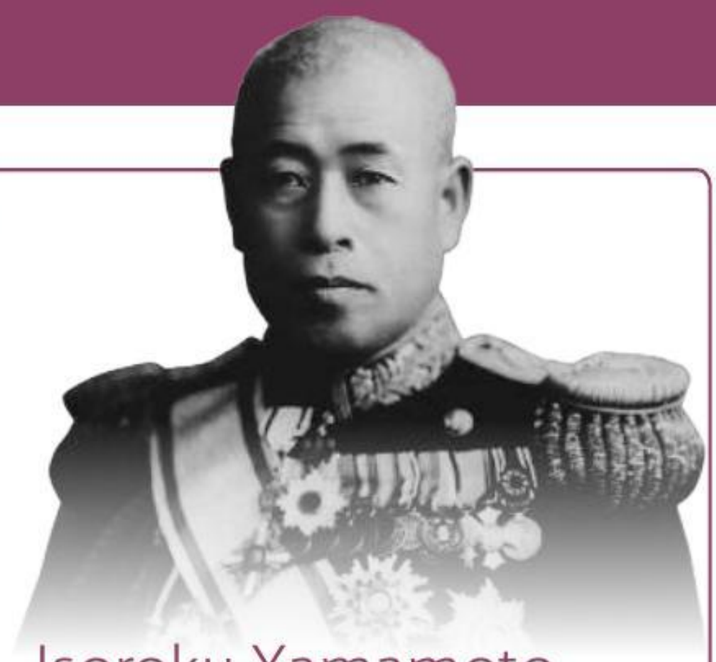

Isoroku Yamamoto

(1884–1943)

Japoński admirał, dowódca floty wojennej Japonii podczas II wojny światowej. Ukończył Cesarską Akademię Marynarki Wojennej, odbył studia językowe na Harvardzie (czyt. harwardzie) w USA. W latach 1925–1928 był attaché (czyt. atasze) wojskowym w USA. Pełnił funkcje dowódcze w marynarce i lotnictwie. Był orędownikiem budowy lotniskowców. Odpowiadał m.in. za wykorzystanie średnich bombowców, które mogły przenosić torpedy. Był przeciwnikiem wojny z USA, nie wierzył w ostateczne zwycięstwo Japonii. Mimo to w 1941 r. opracował plan ataku na Pearl (czyt. perl) Harbor i wyparcia USA z rejonu Pacyfiku. Przyczynił się do błyskotliwych sukcesów Japończyków w pierwszej fazie wojny. Zginął podczas walk o Wyspy Salomona. Fotografia z 1943 r.

M8 Wojna na Dalekim Wschodzie (1942–1945)

LEGENDA

Nabytki w latach 1937–1941:
- tereny zagarnięte przez Japonię
- tereny okupowane przez Japonię
- najdalszy zasięg zdobyczy japońskich w latach 1937–1941
- 1942 miejsce i rok bitew
- zrzucenie bomb atomowych przez Amerykanów w 1945 r.

JAPONIA państwo osi

ZSRS państwa Wielkiej Koalicji

Działania zbrojne na Dalekim Wschodzie:
- amerykańskie desanty morskie („żabie skoki")
- amerykańskie naloty
- brytyjskie
- chińskie
- sowieckie
- 1945 miejsce i rok podpisania bezwarunkowej kapitulacji przez Japonię

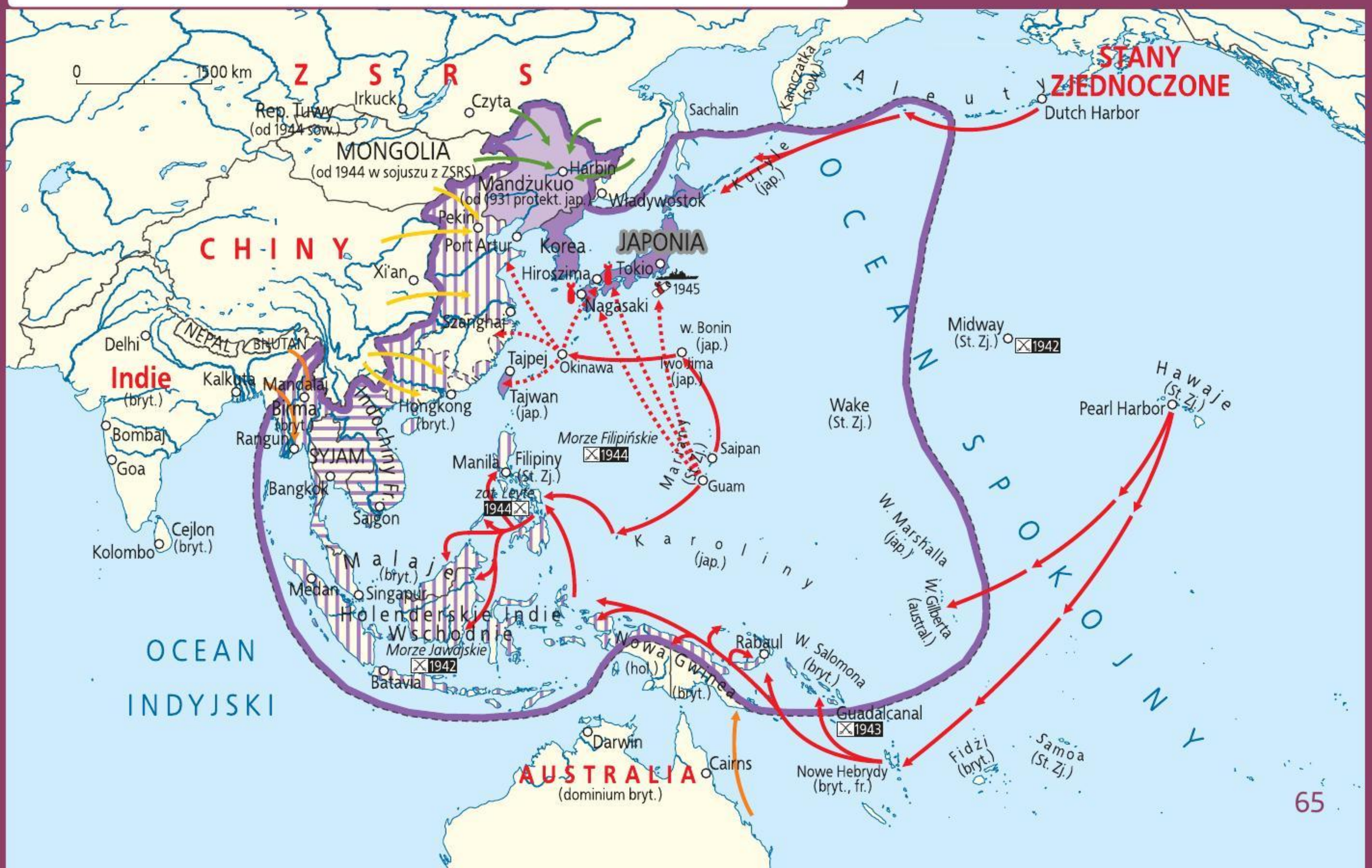

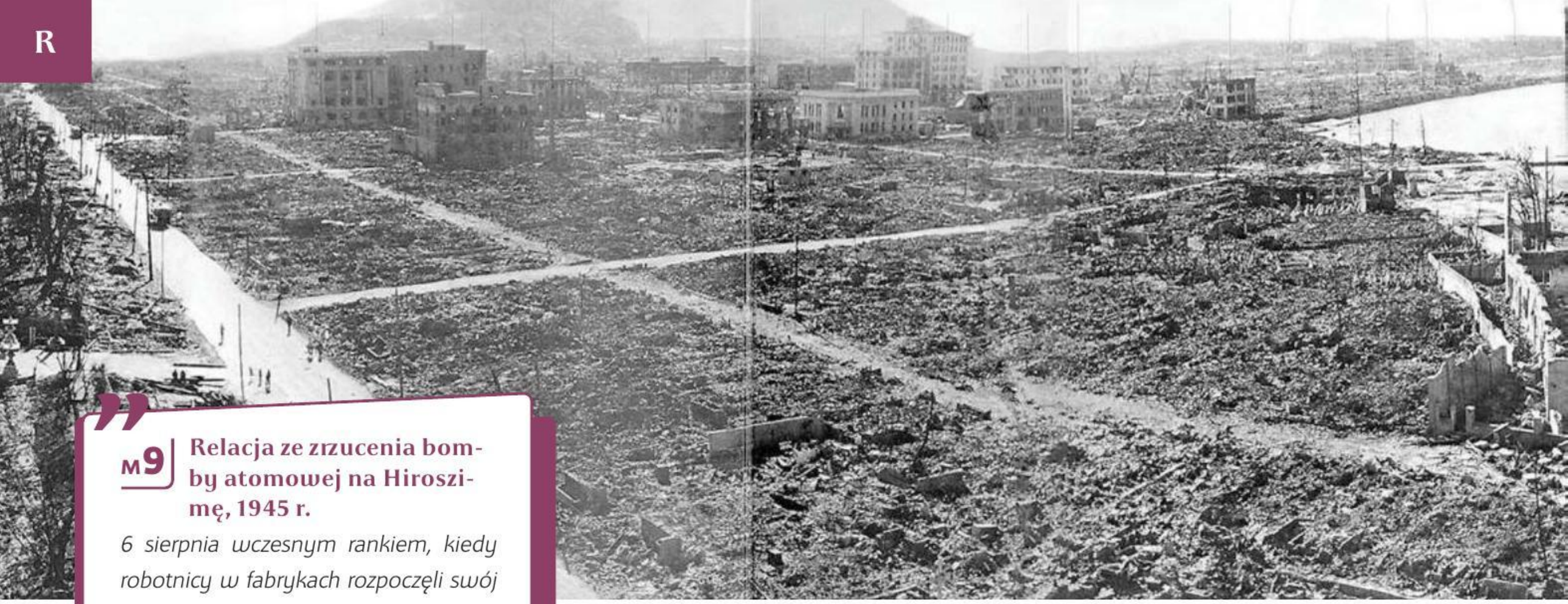

M9 Relacja ze zrzucenia bomby atomowej na Hiroszimę, 1945 r.

6 sierpnia wczesnym rankiem, kiedy robotnicy w fabrykach rozpoczęli swój dzień pracy, a dzieci w wieku szkolnym znajdowały się w szkołach, jeden samolot „B–29", mający na swym pokładzie jedenastu ludzi załogi, zbliżał się do Hiroszimy – miasta wybranego przez generała Spaatza jako pierwszy z jego dwóch celów. O godz. 8.15 jeden z członków załogi, celowniczy, nacisnąwszy lewarek, odczepił pocisk przymocowany do spadochronu, po czym samolot rzucił się do ucieczki przed spodziewanym wybuchem.*

W kilka chwil później dwie kule ogniste pojawiły się na wysokości paruset stóp nad ziemią nad północno-zachodnim centrum miasta. Temperaturę ich wnętrza obliczano na miliony stopni Celsjusza, a ciśnienie – na setki tysięcy ton na cal kwadratowy. Wybuchła „burza ognia", równocześnie powstały setki pożarów [...]. Ludzie czuli gorąco na ciele w odległości 24 000 stóp*, poparzenia występowały w oddaleniu 15 000 stóp, a promienie radioaktywne okazały się śmiertelne w promieniu 3000 stóp. W sumie 4,4 mil kwadratowych* miasta całkowicie spłonęło, a z 90 000 domów w części zabudowanej 62 000 zostało zniszczonych.*

T. Maresz, K. Juszczyk, *Historia w tekstach źródłowych. Wypisy*, t. 4, Toruń: Wyd. Temat, 1994, s. 25.

* **Spaatza** (czyt. spaca)
cal kwadratowy – 6,45 cm^2
stopa – 30,48 cm
mila kwadratowa – 2,59 km^2

W trakcie największych w dziejach **bitew morskich, stoczonych w 1944 r. na Morzu Filipińskim** (w czerwcu) **i w zatoce Leyte** (czyt. lejte, w październiku), Japończycy utracili jednak większość swojej floty. Ciosy te zadała im marynarka USA. Jej okręty podwodne, niszcząc japońską flotę handlową, niemal doprowadziły do klęski głodu w cesarstwie. Triumfy te przesłoniły fakt, że większość lądowych sił Japonii była związana nie przez USA, ale przez armię brytyjską (po części złożoną z Indusów) oraz przez chińskie wojska Czang Kaj-szeka.

Do maja 1945 r. Amerykanie odbili Filipiny, a Brytyjczycy – Birmę. Japończycy zdawali się jednak walczyć tym zacieklej, im bardziej beznadziejne stawało się ich położenie. Masowo zaczęli wykorzystywać rozwiązania mające skutecznie unicestwiać wroga, zwłaszcza że spadała produkcja uzbrojenia. Do precyzyjnych ataków wykorzystywano **żołnierzy straceńców**. Ponosili oni śmierć, sterując torpedą – nazywano ich **żywymi torpedami**, lub samolotem – tych zwano **kamikadze**. Metody te szokowały aliantów grozą i makabrą. Wpłynąć mogły jednak co najwyżej na spowolnienie ofensywy.

Między kwietniem a czerwcem 1945 r., po niezwykle zaciętych i krwawych walkach, Amerykanie opanowali leżącą u wrót Japonii wyspę Okinawę. Zanim do tego doszło, samobójcze ataki japońskich żołnierzy zniszczyły setki amerykańskich i brytyjskich okrętów. Jesienią z Okinawy miała wyruszyć na Japonię wielka armia inwazyjna. Desant zastąpiły jednak pierwsze w dziejach **ataki atomowe na Hiroszimę i Nagasaki** (6 i 9 sierpnia). Natychmiast zginęło ok. $^1/_3$ mieszkańców tych miast (90 tys. w Hiroszimie i 60 tys. w Nagasaki). Było to mniej niż podczas konwencjonalnego bombardowania Tokio w marcu 1945 r. (gdy zginęło 110 tys. osób), ale szok wynikał z faktu, że do zagłady miasta wystarczała teraz jedna bomba.

W dniu amerykańskiego ataku na Nagasaki Stalin zaatakował Japończyków w Mandżurii. Dowódcy japońscy zamierzali nadal walczyć, nawet za cenę samounicestwienia narodu. Przerwanie walk wymusił na nich cesarz **Hirohito**, w radiu wzywając poddanych (którzy nigdy dotąd nie słyszeli jego głosu) do złożenia broni. **2 września 1945 r.** na pokładzie zakotwiczonego w Zatoce Tokijskiej pancernika Missouri (czyt. mizuri) **bezwarunkową kapitulację Japonii** przyjął w imieniu wszystkich aliantów generał Douglas MacArthur.

M10 Bomba atomowa zrzucona na 350-tysięczną Hiroszimę spowodowała ogromne spustoszenia. Sama fala uderzeniowa objęła 13 km² miasta. W miejscu wybuchu pozostał tylko jeden betonowy budynek. W promieniu pół kilometra od epicentrum zostały zniszczone prawie wszystkie budynki z cegły, a drewniane, które przeważały w zabudowie, zostały całkowicie zmiecione z powierzchni ziemi. Ludzie dosłownie wyparowali lub strasznie poparzeni umierali w męczarniach. W kolejnych miesiącach liczba ofiar wskutek napromieniowania ciągle rosła. Na zdjęciu ruiny Hiroszimy po zrzuceniu bomby atomowej, 1945 r.

Los cywilów pod okupacją japońską

Pod okupacją japońską znalazła się większa liczba ludzi niż pod niemiecką i włoską łącznie (400 mln wobec 225 mln), a okupacja ta trwała znacznie dłużej. Była też co najmniej równie okrutna. Jeszcze przed wybuchem wojny w Europie, w grudniu 1937 i styczniu 1938 r., Japończycy prawdopodobnie wymordowali aż 400 tys. mieszkańców Nankinu, ówczesnej stolicy Chin. **Rzezie, głód i praca przymusowa** uśmierciły miliony ludzi w Chinach, na Malajach, w Indochinach i na wyspach Archipelagu Sundajskiego. Precyzyjne liczby nie są możliwe do podania, ale szacuje się, że były zbliżone do tych w Europie. Osobną tragiczną kartą stał się los 200 tys. kobiet z podbitych przez Japończyków krajów (m.in. Koreanek, Filipinek, Chinek), zmuszanych do prostytucji w wojskowych domach publicznych. Jedynie garstka z nich robiła to dobrowolnie i otrzymywała za to wynagrodzenie. W przeważającej większości kobiety te były niewolnicami seksualnymi – poniżanymi, okaleczanymi, a często mordowanymi. Zwycięzcy zapamiętali jednak przede wszystkim cierpienia 144 tys. amerykańskich i brytyjskich jeńców, których Japończycy traktowali tak jak Niemcy jeńców sowieckich i z których co trzeci nie przeżył niewoli. Tymczasem stanowili oni ułamek procenta ofiar japońskich, złożonych w przytłaczającej większości z Azjatów. W tym kontekście zapewnienia Tokio, że walczy o „Azję dla Azjatów", brzmiały niczym szyderstwo.

Przyczyny klęski państw osi

Państwa osi okazały się słabsze gospodarczo i ludnościowo od mocarstw alianckiej koalicji. Najszybciej stało się to jasne w wypadku Włoch, ale także Niemiec i Japonii. Berlin i Tokio mimo zawarcia sojuszu nie potrafiły skoordynować polityki ani strategii – np. wobec ZSRS. Ich brutalny, a często okrutny stosunek do ludności państw okupowanych wywoływał nienawiść i opór nawet na obszarach, na których początkowo zdobywców witano przychylnie. Błędy militarne, choć znaczne, odegrały rolę drugorzędną. Dowódcy niemieccy (jak feldmarszałek Rommel) czy japońscy (admirał Yamamoto) byli co najmniej równie dobrzy, a zwykle lepsi niż alianccy. Ich podwładni mieli często lepszy sprzęt. Żołnierze Führera dysponowali najlepszymi na świecie czołgami, a marynarze cesarza – najlepszymi torpedami. Niemcy i Japończycy jako pierwsi i jedyni użyli w wojnie odrzutowców. O wyniku wojny przesądziły aliancki (głównie amerykański) potencjał przemysłowy oraz zasoby ludzkie Związku Sowieckiego, którymi Stalin nieludzko szafował. Już w 1943 r. USA wyprodukowały więcej czołgów i samolotów niż wszystkie państwa osi razem, a ZSRS

Praca z materiałami

1. Oceń pod względem politycznym i etycznym użycie bomby atomowej przez USA. Uzasadnij odpowiedź. **M9**, **M10**
2. Omów rolę propagandy w walce z III Rzeszą i jej sojusznikami. Odwołaj się do **M11** oraz wiedzy pozaźródłowej.

M11 Do walki z III Rzeszą i jej sojusznikami alianci rzucili wszystkie siły i środki. W celach propagandowych wykorzystywano nawet zyskujące coraz większą popularność kreskówki i komiksy. To w tym czasie rodzi się *Kapitan Ameryka*, ucieleśnienie amerykańskiego superbohatera. Do walki z nazistami stanęli również Królik Bugs (czyt. baks) czy Kaczor Daffy (czyt. dafi). Ogromną popularnością cieszyła się też animacja stworzona przez wytwórnię Walta Disneya (czyt. łolta disneja) *Der Fuehrer's Face* (czyt. firers fejs, ang. „twarz Führera"). Perypetie Kaczora Donalda ukazane w tym propagandowym filmie miały karykaturalnie przedstawić Amerykanom realia życia w totalitarnym i zmilitaryzowanym państwie. Na ilustracji okładka płyty z muzyką do tego filmu, 1942 r.

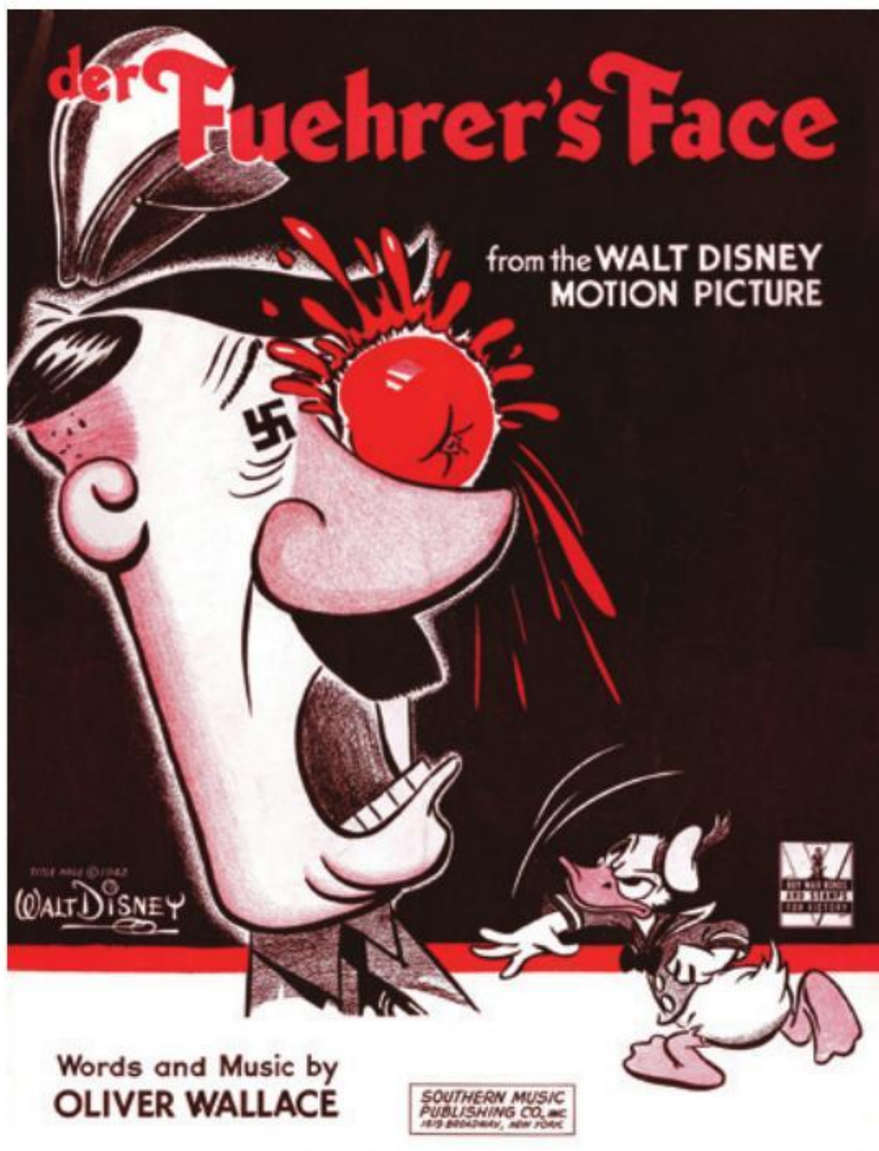

wytrzymywał straty bojowe 10-krotnie większe od przeciwnika. To, że mimo alianckiej przewagi po przystąpieniu USA do II wojny światowej w grudniu 1941 r. konflikt trwał jeszcze tak długo, było spowodowane zaciekłym oporem obu głównych państw osi (Niemiec i Japonii) oraz wielką wartością bojową ich żołnierzy. Ginęli oni jednak za jedną z najgorszych spraw, o jakie kiedykolwiek walczyli ludzie.

Straty ludnościowe w czasie II wojny światowej

Sześcioletnia wojna pochłonęła **ok. 60 mln ofiar**, co stanowiło **3% ogólnej liczby ludności na świecie**. Tę liczbę należy traktować jako szacunkową, wobec braku ścisłych danych z najbardziej ludnych i jednocześnie najbardziej skrwawionych krajów – ZSRS i Chin. Największe straty poniosły najprawdopodobniej Chiny. Straty sowieckie rozkładają się między Ukrainę, Białoruś i etniczną Rosję (niemal nietkniętą walkami). Straty Polski były proporcjonalnie do liczby ludności największe, pamiętać jednak trzeba, że ponad połowa z nich dotyczyła deklarujących zwykle odrębną tożsamość narodową Żydów. Tych ostatnich spotkała niewyobrażalna tragedia Holokaustu. Straty Niemców (7,6 mln) były w liczbach bezwzględnych nawet większe, ale znaczną ich część stanowiły osoby niebędące obywatelami Rzeszy w jej granicach z 1937 r. Szokującą cechą konfliktu był fakt, że **przeważającą liczbę jego ofiar** (inaczej niż podczas poprzedniej wojny światowej z lat 1914–1918) stanowiła **ludność cywilna**. Ginęła ona nie tylko na skutek ostrzału, bombardowań czy głodu, lecz także z powodu celowych **ludobójczych działań prowadzonych przez władze Niemiec, Japonii i ZSRS**.

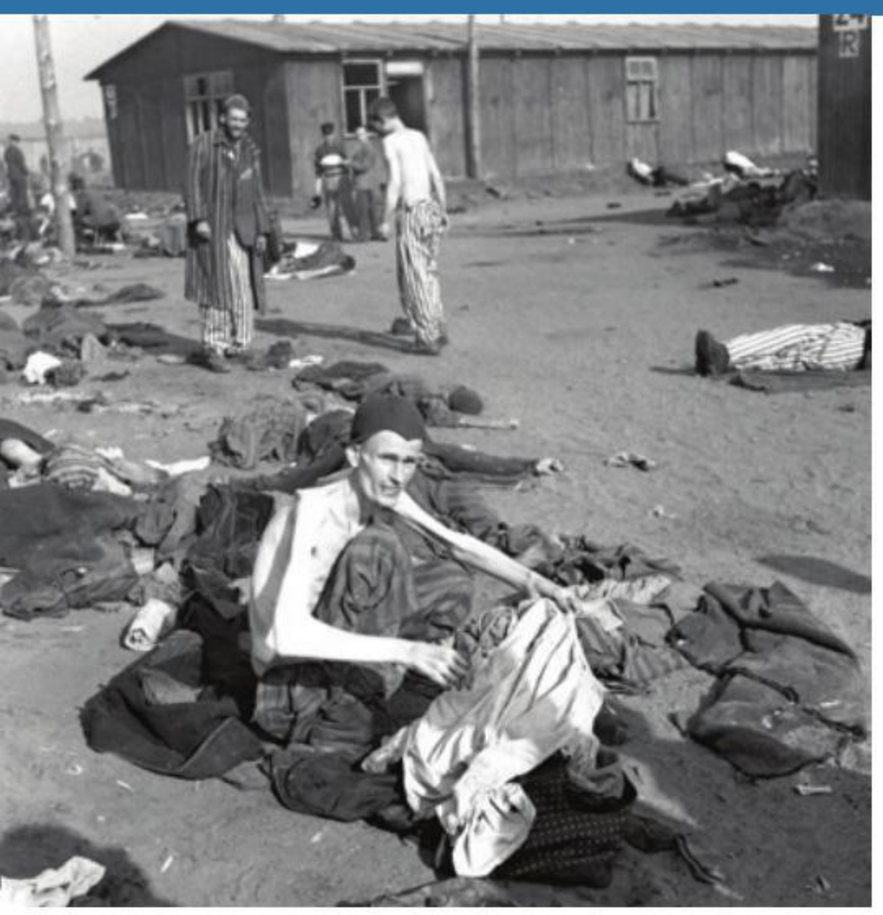

M12 Alianckim żołnierzom wyzwalającym obozy koncentracyjne ukazywały się dantejskie sceny – stosy martwych ciał i żywi więźniowie bardziej przypominający chodzące szkielety niż ludzi. Dla wielu wyzwolenie nie oznaczało jednak końca traumy. Po wojnie u więźniów często diagnozowano syndrom KZ, zwany syndromem poobozowym lub zespołem obozu koncentracyjnego. Wielu cierpiących na niego nie potrafiło wyjść z domu bez kromki chleba lub wpadało w panikę, gdy słyszało krzyki. Na zdjęciu więźniowie po wyzwoleniu obozu w Bergen-Belsen (czyt. belzen), 1945 r.

M13 Wkroczenie czerwonoarmistów na tereny należące do III Rzeszy nie przypominało wyidealizowanego obrazu znanego m.in. z kinematografii. W wielu miejscach żołnierze gwałcili kobiety i rabowali mienie. Żądni zemsty Sowieci traktowali Niemki jako swoje łupy, nie zwracając uwagi na ich wiek czy stan zdrowia. Szacuje się, że zimą i wiosną 1945 r. na terenie Niemiec zostało zgwałconych blisko 2 mln kobiet. Na zdjęciu czerwonoarmista zabierający rower mieszkance Berlina, 1945 r.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, czym jest syndrom KZ. Odwołaj się do **M12** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Oceń zachowania Sowietów po wkroczeniu do Berlina. Wykorzystaj **M13** i wiedzę pozaźródłową.

Przełom na frontach
i koniec II wojny światowej

5 Podsumowanie

Polecenia podsumowujące

1. Omów momenty przełomowe działań zbrojnych w latach 1942–1945, które przyczyniły się do zakończenia II wojny światowej.
2. Oceń decyzję Amerykanów o zrzuceniu bomb atomowych na Hiroszimę i Nagasaki.
3. Przedstaw straty ludnościowe w czasie II wojny światowej.

Niemieckie ofensywy i porażki w latach 1942–1943

Zima 1942 – pierwsze problemy wojsk niemieckich na froncie wschodnim spowodowane srogimi mrozami.
Lato 1942 – dotarcie wojsk niemieckich pod Stalingrad, początek zaciętych walk w kotle stalingradzkim.
1942–1943 – porażki wojsk niemieckich pod Stalingradem i Kurskiem.
Kolejne klęski Niemiec w Afryce, m.in. w bitwie pod Al-Alamajn.
XI 1942 – lądowanie aliantów w Maroku i Algierii.
VII 1943 – desant aliantów na Sycylii.

Sowiecka ofensywa na froncie wschodnim od 1943 r.

Jesień 1943 – nieudana ofensywa sowiecka na froncie białoruskim (bitwa pod Lenino).
Sukces sowieckiej operacji „Bagration" – odbicie Białorusi i dotarcie wojsk Armii Czerwonej pod Warszawę.
Zatrzymanie frontu na Wiśle i skierowanie wojsk sowieckich na Bałkany.

Walki na froncie włoskim w latach 1943–1945

VII 1943 – desant aliancki na Sycylii.
V 1944 – zajęcie masywu Monte Cassino.
Od VI 1944 – przejmowanie przez aliantów coraz więcej włoskich miast i miasteczek.
2 V 1945 – koniec walk we Włoszech.

Lądowanie aliantów w Normandii i otwarcie drugiego frontu w 1944 r.

6 VI 1944 – lądowanie aliantów w Normandii i utworzenie drugiego frontu.
VIII 1944 – porażka sił niemieckich w bitwie pod Falaise.
IX 1944 – powietrznodesantowa operacja „Market Garden" i porażki aliantów w rejonie Arnhem.
XII 1944 – kontrofensywa wojsk niemieckich w Ardenach zakończona porażką.

Alianckie uderzenie na Rzeszę i jej klęska w 1945 r.

I 1945 – wznowienie sowieckiej ofensywy znad Wisły na zachód.
Alianckie naloty dywanowe na cele przemysłowe i cywilne, m.in. zbombardowanie Hamburga i Drezna.
IV 1945 – rozpoczęcie operacji berlińskiej przez Sowietów.
2 V 1945 – kapitulacja Berlina.
8 V 1945 – podpisanie bezwarunkowej kapitulacji przez III Rzeszę; koniec II wojny światowej w Europie.

Wojna na Dalekim Wschodzie w latach 1942–1945

Na Dalekim Wschodzie rywalizacja głównie między USA a Japonią.
Okupacja japońska – śmierć milionów ludzi w wyniku rzezi, głodu i pracy przymusowej.
1942–1943 – walki o Wyspy Salomona kresem japońskiej ekspansji.
1943 – przejście Amerykanów do kontrofensywy, taktyka „żabich skoków".
VIII 1945 – zrzucenie przez Amerykanów bomb atomowych na Hiroszimę i Nagasaki.
2 IX 1945 – bezwarunkowa kapitulacja Japonii; zakończenie II wojny światowej na Dalekim Wschodzie.

Przyczyny klęski państw osi

Słabość gospodarcza. Mniejsze zasoby ludzkie.
Brak koordynacji polityki i strategii między sojusznikami.

Straty ludnościowe II wojny światowej

Około 60 mln ofiar, głównie cywilów.

Polecane publikacje

A. Beevor, *D-Day. Bitwa o Normandię*, przekł. M. Komorowska, Kraków: Znak, 2012.

A. Beevor, *Stalingrad*, przekł. M. Bielewicz, Kraków: Znak, 2015.

J. Toland, *Wschodzące Słońce. Schyłek i upadek Cesarstwa Japonii 1936–1945*, t. 2, tłum. J.M. Rawinis, Oświęcim: Wyd. Napoleon V, 2020.

6 Konferencje Wielkiej Trójki

14 VIII 1941
podpisanie Karty atlantyckiej

1 I 1942
podpisanie Deklaracji Narodów Zjednoczonych

28 XI – 1 XII 1943
konferencja w Teheranie

4–11 II 1945
konferencja w Jałcie

17 VII – 2 VIII 1945
konferencja w Poczdamie

Przypomnij

- Jakie były główne sojusze polityczno-wojskowe pod koniec 1941 r.?

Cel lekcji

- Dowiem się, w jaki sposób doszło do powstania Wielkiej Koalicji przeciwko III Rzeszy oraz jakie były postanowienia konferencji w Teheranie, Jałcie i Poczdamie.

Po lekcji

- Przedstawiam proces kształtowania się Wielkiej Koalicji.
- Omawiam znaczenie Karty atlantyckiej dla dalszych losów wojny.
- Wyjaśniam wpływ konferencji w Teheranie i Jałcie na przebieg II wojny światowej.

Geneza Wielkiej Koalicji

W 1939 r. Francja, Polska i Wielka Brytania z niemal wszystkimi swymi dominiami (tylko Irlandia ogłosiła neutralność) **utworzyły koalicję** mającą powstrzymać III Rzeszę. Dwa wielkie mocarstwa niewiele zrobiły w obronie Polski. W czerwcu 1940 r. pobita Francja wycofała się z wojny, choć zabraniały jej tego sojusznicze układy. Walczyła jednak Wspólnota Brytyjska, pozostająca do 1941 r. główną siłą koalicji. Ta ostatnia została znacznie powiększona o kraje, które w latach 1940–1941 padły ofiarą niemieckiej i włoskiej agresji. To, że rządy wielu z tych państw znalazły schronienie w Londynie, stało się ważnym argumentem politycznym za ich przystąpieniem do koalicji. Okazało się, że militarne zwycięstwa osi nie oznaczają końca wojny, a stan rzeczy ukształtowany przez te zwycięstwa jest uważany przez kraje uznające wygnańcze rządy za tymczasowy i potencjalnie nietrwały.

Pomniejsi uczestnicy koalicji wnieśli do niej niebagatelny wkład. Latem 1940 r. Polska dysponowała drugą co do wielkości po krajach Wspólnoty Brytyjskiej armią aliancką, większą od wojsk pozostałych sprzymierzeńców razem wziętych. Norwegowie udostępnili wielką flotę handlową (jakże cenną wobec prób wygłodzenia Wysp Brytyjskich przez Niemców), Belgowie dostarczali ze swoich kolonii ważne dla prowadzenia wojny surowce, Holendrzy zaś mieli oba te atuty.

Od jesieni 1940 r. uczestnikiem koalicji stawały się stopniowo i na razie nieformalnie Stany Zjednoczone. Prezydent Franklin Delano Roosevelt (czyt. ruzwelt) krok po kroku wspierał politycznie i gospodarczo zarówno Wielką Brytanię z sojusznikami, jak i walczące z Japonią Chiny Czang Kaj-szeka w ramach programu Lend-Lease (czyt. liz). Po niemieckiej agresji 22 czerwca 1941 r. pomoc ta została rozszerzona również na Związek Sowiecki.

M1 Po ataku Niemiec na ZSRS Stalin zmienił obóz. O jego względy zaczęła zabiegać Wielka Brytania, która w porozumieniu z Sowietami widziała szansę na szybsze pokonanie III Rzeszy i jej sprzymierzeńców. Satyryczne wyobrażenie tego powszechnie komentowanego w prasie sojuszu w 1941 r. sporządził amerykański rysownik Daniel R. Fitzpatrick (czyt. ficpatrik). Przedstawił brytyjskiego lwa i sowieckiego niedźwiedzia, które opierają się o tarcze z emblematami swoich państw.

Powstanie Wielkiej Koalicji (1941)

Zwycięstwa Niemców w Europie w latach 1939–1940 doprowadziły do podporządkowania im niemal całego kontynentu. Z kolei Japończycy w latach 1937–1940 zajęli ogromne tereny na Dalekim Wschodzie i Pacyfiku. Mimo dotychczasowej przewagi państw osi duch oporu nie zginął, a niepokonana Wielka Brytania oraz nieuczestniczące w konflikcie Stany Zjednoczone rozpoczęły proces tworzenia Wielkiej Koalicji. **14 sierpnia 1941 r.** u wybrzeży Nowej Fundlandii **Winston Churchill** (czyt. łynston czerczil) oraz Franklin Delano Roosevelt (czyt. ruzwelt) podpisali **Kartę atlantycką** – dokument formułujący zasady polityki koalicji. USA były jeszcze wówczas państwem formalnie neutralnym, dlatego deklarację współpracy sformułowano ogólnikowo. W stosunkach międzynarodowych potępiono aneksje i politykę siły, a zmiany terytorialne miały następować tylko za zgodą zainteresowanych stron. Uznano prawo narodów do suwerenności i wyboru formy rządów. Zapowiedziano równoprawną współpracę z innymi państwami. Zasady Karty atlantyckiej zostały zaaprobowane przez pozostałych uczestników nieformalnej koalicji tworzonej przez Wielką Brytanię i przedstawicielstwa wielu państw, które znalazły się pod niemiecką okupacją, w tym także przez Związek Sowiecki, od czerwca 1941 r. walczący przeciwko Niemcom i ich sojusznikom.

M2 **Karta atlantycka, 14 sierpnia 1941 r.**

Prezydent Stanów Zjednoczonych i Premier Wielkiej Brytanii podpisali poniższe oświadczenie: „Prezydent Stanów Zjednoczonych i Premier p. Churchill, reprezentujący Rząd Jego Królewskiej Mości w Zjednoczonym Królestwie, spotkali się na morzu. […]*

Zastanawiali się oni nad niebezpieczeństwami grożącymi cywilizacji świata ze strony polityki dążącej do panowania wojskowego opartego na podboju, na którą to drogę wstąpił hitlerowski rząd Niemiec i inne rządy z nimi stowarzyszone […].

Uzgodnili oni brzmienie poniższej deklaracji wspólnej: […]

Po pierwsze, ich kraje nie dążą do żadnego rozrostu ani pod względem terytorialnym, ani pod żadnym innym względem;

Po wtóre, nie pragną oni zrealizować żadnych zmian terytorialnych, które by nie zgadzały się ze swobodnie wyrażonymi życzeniami ludów zainteresowanych;

Po trzecie, szanują oni prawo wszystkich ludów do wybrania sobie formy rządów, pod jaką chcą żyć, i pragną oni, żeby przywrócono prawa suwerenne i autonomię tym, którym je odebrano siłą;

Po czwarte, bez uszczerbku dla swych zobowiązań będą oni usiłowali ułatwić wszystkim państwom wielkim i małym, zwycięzcom i zwyciężonym korzystanie z dostępu, na stopie równości, do handlu i surowców świata […];

Po piąte, pragną oni doprowadzić do skutku jak najściślejszą współpracę pomiędzy wszystkimi narodami w dziedzinie gospodarczej w celu zapewnienia wszystkim lepszych warunków pracy, postępu gospodarczego i bezpieczeństwa społecznego […]. Będą oni również popierali i zachęcali do wprowadzenia […] środków mogących zmniejszyć brzemię zbrojeń ciążących na ludach miłujących pokój".

Wiek XX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 205–206.

Winston Churchill

(1874–1965)

Brytyjski polityk, strateg, w latach 1940–1945 i 1951–1955 premier Wielkiej Brytanii. Ukończył Królewską Akademię Wojskową. Był korespondentem wojennym w czasie drugiej wojny burskiej, a następnie zajął się polityką z ramienia Partii Konserwatywnej. W 1940 r. objął urząd premiera. Był pierwszym politykiem brytyjskim sprzeciwiającym się polityce ustępstw wobec III Rzeszy. Motywował rodaków do walki swoimi przemówieniami, z których wiele przeszło do historii. W 1941 r. podpisał Kartę atlantycką i zainicjował powstanie Wielkiej Koalicji, która pokonała III Rzeszę. Wspierał ruch oporu w okupowanej Europie. Był członkiem Wielkiej Trójki decydującej o losach powojennego świata. Po 1945 r. jako jeden z pierwszych polityków popierał ideę zjednoczenia Europy. Zdjęcie z 1941 r.

* **na morzu** – tj. na okręcie u wybrzeży Nowej Fundlandii na Oceanie Atlantyckim

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jaki sposób autor karykatury zobrazował stosunki między Wielką Brytanią a ZSRS. **M1**
2. Wymień główne cele, jakie stawiali przed sobą sygnatariusze Karty atlantyckiej. **M2**

M3 W styczniu 1943 r. alianci zorganizowali tajną konferencję w Casablance (czyt. kasablance) we francuskim Maroku. W spotkaniu wzięli udział prezydent USA Franklin Delano Roosevelt, premier Wielkiej Brytanii Winston Churchill oraz przywódca Wolnej Francji Charles de Gaulle (czyt. szarl de gol). Zaproszono również Stalina, który jednak nie przybył. Wśród najważniejszych postanowień konferencji w Casablance należy wymienić doprowadzenie do bezwarunkowej kapitulacji państw osi, wsparcie ZSRS przez utworzenie drugiego frontu, zajęcie Sycylii i kontynentalnych Włoch oraz zintensyfikowanie bombardowań Niemiec. Na fotografii Roosevelt i Churchill w Casablance.

Grupa pracowników brytyjskiego wywiadu, absolwentów Uniwersytetu Cambridge (czyt. kembridż), tworzyła siatkę szpiegowską zwaną piątką z Cambridge. W czasie II wojny światowej szpiegowali oni na rzecz Sowietów. Dzięki ich działalności Stalin doskonale znał cele, jakie Anglosasi chcieli osiągnąć w Teheranie. Siatka działała do początku lat 50.

1 stycznia 1942 r. – a więc już po japońskim ataku na Pearl (czyt. perl) Harbor, skutkującym włączeniem się USA do wojny – **26 uczestników koalicji** (w tym Polska) podpisało w Waszyngtonie **Deklarację Narodów Zjednoczonych**. Sygnatariusze zobowiązywali się, że nie zawrą odrębnego pokoju i będą walczyć aż do zwycięstwa. W ten sposób powstała **Wielka Koalicja**. W Deklaracji na pierwszym miejscu znalazły się podpisy wielkich mocarstw (USA, Wielkiej Brytanii, ZSRS i Chin), a za nimi w porządku alfabetycznym pozostałych aliantów. Trzon Wielkiej Koalicji stanowiły Stany Zjednoczone, Wielka Brytania oraz ZSRS, a przywódcy tych krajów zostali nazwani Wielką Trójką. Najważniejsze decyzje dotyczące prowadzenia wojny oraz losów państw po jej zakończeniu podejmowano na **konferencjach Wielkiej Trójki** w latach **1943–1945**. Z inicjatywy Roosevelta Deklaracja Narodów Zjednoczonych zapowiadała kontynuację międzynarodowej współpracy po zakończeniu wojny na forum, którym stała się powołana do życia w 1945 r. Organizacja Narodów Zjednoczonych (ONZ).

Dysponując zasobami, bez których walka zarówno Brytyjczyków, jak i Sowietów byłaby niemożliwa, Roosevelt stawał się w istocie najważniejszą postacią sformowanej Wielkiej Koalicji. Będąc członkiem Partii Demokratycznej – tej samej, do której należał Woodrow Wilson (czyt. łudroł łylson) w okresie Wielkiej Wojny – inaczej jednak rozumiał podstawy powojennego ładu. Miał się on opierać nie na porozumieniu wszystkich członków wojennego przymierza, ale na faktycznym dyktacie czterech wielkich mocarstw: USA, Wielkiej Brytanii, ZSRS oraz Chin. Mocarstwa te Roosevelt wymownie nazywał „policjantami świata".

Znamienne było to, że do grona **Wielkiej Czwórki** prezydent USA początkowo nie zamierzał dopuścić Francji. Wynikało to z faktu, że za legalny rząd francuski ciągle uważał on reżim Vichy (czyt. wiszi). Powodem była również niechęć prezydenta USA do przywódcy walczącej z osią Wolnej Francji – generała Charles'a de Gaulle'a (czyt. szarla de gola).

Deklarowana jedność Wielkiej Koalicji była od początku problematyczna. Chiny zostały mianowane wielkim mocarstwem niejako na kredyt. Roosevelt słusznie przewidywał ich wielką rolę w świecie, dostrzegał też ich wkład w powstrzymywanie Japonii, w której wielu Amerykanów widziało głównego wroga. Jeśli jednak Chiny pozostawały przynajmniej formalnie w stanie wojny także z Niemcami i Włochami, to wojny między Japonią a ZSRS niemal do końca zmagań nie było. Co więcej, choć celem wojennym propagandowo uczyniono „zwycięstwo demokracji", to Związek Sowiecki nie miał z nią nic wspólnego. Był państwem totalitarnym w stopniu co najmniej takim samym jak Niemcy, a większym niż Japonia i Włochy, choć propaganda anglosaska doraźnie próbowała to ukryć. W Chinach Czang Kaj-szeka panował ustrój autorytarny, w którym partie inne niż rządząca nie miały szans dojść do władzy w drodze wyborów. Rzeczywistą demokrację reprezentowała Wielka Brytania, ale Roosevelt ostro krytykował kolonialny charakter jej imperium. Prezydent niezbyt ukrywał, że po rychłym – jak liczył – końcu ery kolonialnej nastąpi przejęcie przez USA wpływów na tych terytoriach. Antykolonializm nastawiał

go niechętnie także do Francuzów. Za imperium kolonialne nie uważał jednak ZSRS, którego republiki miały w istocie mniej samodzielności niż kolonie brytyjskie.

Choć Churchill i Roosevelt regularnie się spotykali, wysuwane od 1941 r. przez prezydenta USA pomysły spotkania całej Wielkiej Czwórki (czy choćby tylko szczytu Roosevelt–Stalin) były systematycznie torpedowane przez Kreml. Stalin nie chciał prowadzić rozmów w okresie niemieckich sukcesów, kiedy musiałby występować w charakterze petenta. Konferowano więc za pośrednictwem dyplomatów i najstarszego z grona, acz niestrudzenie podróżującego, Churchilla. Do spotkania przywódców, choć nie wszystkich czterech jednocześnie, doszło dopiero późną jesienią 1943 r. Ponieważ Stalin nie chciał prowokować Japończyków (przypomnijmy: nie był z nimi w stanie wojny), szczyt rozbito na dwa etapy. W **Kairze** 22–26 **listopada 1943 r.** amerykański prezydent i brytyjski premier spotkali się z Czang Kaj-szekiem. Chinom obiecano zwrot wszystkich terytoriów utraconych na rzecz Japonii. Natomiast szumne obietnice wsparcia wojskowego i finansowego zostały zrealizowane w stopniu nikłym lub wręcz żadnym. Znacznie bardziej istotne skutki przyniosło spotkanie Churchilla i Roosevelta ze Stalinem w Teheranie.

Konferencja Wielkiej Trójki w Teheranie (1943)

Do pierwszego spotkania Wielkiej Trójki doszło **28 listopada – 1 grudnia 1943 r. w Teheranie** – stolicy Iranu okupowanego przez Brytyjczyków i Sowietów od 1941 r. Roosevelt zaskakująco łatwo znalazł – lub przynajmniej tak mu się wydawało – wspólny język ze spotkanym po raz pierwszy sowieckim dyktatorem Józefem Stalinem, opromienionym już sukcesami na froncie wschodnim. Churchill został zmarginalizowany i odtąd jego rola, choć istotna, stale słabła.

Przywódcy zachodni poinformowali Stalina o zamiarze rychłego (do końca maja 1944 r., z uwzględnieniem drobnych przesunięć) **otwarcia drugiego frontu we Francji**. Było to spełnienie wielokrotnie wysuwanych żądań przywódcy ZSRS. Nie chciał on – co znamienne – uznać za drugi front walk trwających już od dwóch miesięcy na Półwyspie Apenińskim. Oznaczało też klęskę pomysłów brytyjskich zakładających uprzedzenie Armii Czerwonej w Europie Środkowej przez desant w innym rejonie kontynentu – na Bałkanach. Roosevelt i Churchill uzyskali akceptację Stalina na **przywrócenie po wojnie niepodległości Austrii** oraz wyprowadzenie wojsk sowieckich z Iranu. Pokonane **Niemcy** miały zostać **podzielone na trzy strefy okupacyjne**.

Z pozostałych ustaleń najistotniejsze było faktyczne uznanie przez Amerykanów i Brytyjczyków, że szeroko rozumiana **Europa Środkowo-Wschodnia znajdzie się**

Praca z materiałami

1. Wymień główne postanowienia konferencji w Casablance. **M3**
2. Rozstrzygnij, czy słusznie część historyków uważa, że decyzja o przeniesieniu się Roosevelta do sowieckiej ambasady miała wpływ na relacje między Stalinem a przywódcą USA. Odpowiedź uzasadnij, odwołując się do **M4** i wiedzy pozaźródłowej.

M4 Przywódcom mocarstw podczas konferencji w Teheranie towarzyszyli liczni doradcy, dyplomaci i ministrowie spraw zagranicznych. Początkowo każdy z przywódców zamieszkał we własnej ambasadzie. Jednak wskutek pogłoski o planowanym przez Niemców zamachu Stalin wysunął propozycję, aby Roosevelt i Churchill przenieśli się do sowieckiej ambasady. Przystał na to jedynie prezydent USA. W kolejnych latach część historyków wysunęła tezę, że fakt ten wpłynął na przyjazne relacje obu polityków. Na zdjęciu przywódcy Wielkiej Trójki: Stalin 1, Roosevelt 2 i Churchill 3. Teheran, listopad 1943 r.

M5 **Sprawozdanie z konferencji w Teheranie, grudzień 1943 r.**

My, prezydent Stanów Zjednoczonych Ameryki, premier Wielkiej Brytanii i premier Związku Radzieckiego, spotykaliśmy się w ciągu tych ubiegłych czterech dni w tej stolicy naszego sprzymierzeńca Iranu i określiliśmy oraz potwierdzili naszą wspólną politykę.

Wyraziliśmy nasze niezłomne postanowienie, że nasze narody będą współpracowały podczas wojny i w czasie pokoju, który po niej nastąpi.

Co się tyczy wojny, to nasze sztaby wojskowe wzięły udział w naszej dyskusji przy stole narad i uzgodniliśmy nasze plany w celu zniszczenia sił niemieckich. Osiągnęliśmy zupełne porozumienie co do zakresu i terminu operacji, które będą podjęte od wschodu, zachodu i południa.

Osiągnięte przez nas tutaj wspólne porozumienie jest rękojmią, że zwycięstwo będzie do nas należało.

Co się zaś tyczy pokoju, to jesteśmy pewni, że nasza zgoda uczyni ten pokój trwałym. Uznajemy w pełni, że na nas i na wszystkich Narodach Zjednoczonych ciąży najwyższa odpowiedzialność, żeby osiągnąć pokój, który by [...] na szereg pokoleń oddalił klęskę i grozę wojny.

[...] Dążyć będziemy do współpracy i czynnego udziału wszystkich narodów [...], których ludy, tak samo jak i nasze, w sercu i umyśle pragną usunięcia tyranii i niewolnictwa, ucisku i nietolerancji.

Historia 1789–1990. Wybór tekstów źródłowych dla szkół średnich, oprac. J. Eisler, M. Sobańska-Bondaruk, Warszawa: WN PWN, 1995, s. 183–184.

Praca z materiałami

1. Przedstaw główne cele, jakie wyznaczyli sobie przywódcy Wielkiej Trójki na konferencji w Teheranie. **M5**
2. Przedstaw główne postanowienia, jakie przyjęto w sprawie Niemiec w trakcie konferencji w Jałcie. **M6**

po wojnie w sowieckiej strefie operacyjnej, czyli w istocie w strefie wpływów ZSRS. Polska miała zostać „przesunięta" na zachód z potwierdzeniem zatrzymania przez Sowietów wszystkich obszarów zagarniętych w czasie współpracy z Hitlerem. W Jugosławii mocarstwa miały wspomagać „partyzantów", przez które to określenie rozumiano wyłącznie komunistów Josipa (czyt. jos-ipa) Broza-Tito. Roosevelt zgodził się bez wahania. Ze względu na Amerykanów pochodzących z Europy Środkowo-Wschodniej (w znacznej części z Polski) zaapelował o utrzymanie owych ustaleń w tajemnicy do czasu przypadających w następnym roku wyborów prezydenckich w USA. Stalin się zgodził i dotrzymał słowa. Zauważył jedynie, że przekonania elektoratu można kształtować za pomocą umiejętnej propagandy.

Teherańskie postanowienia dotyczące Polski łamały nie tylko zasady Karty atlantyckiej, lecz także ustalenia sojuszu polsko-brytyjskiego z sierpnia 1939 r.

Ustalenia w Teheranie wynikały w znacznej mierze z wcześniejszych decyzji podjętych w czasie spotkań dyplomatów. Prezydenta USA nie interesowała Europa Środkowo-Wschodnia, a Europa jako całość – niewiele więcej. Był skoncentrowany na wyborach (które wygrał nie bez trudu w listopadzie 1944 r.). Churchill w osobistych pertraktacjach ze Stalinem w tajnym układzie wynegocjował w październiku 1944 r. **podział Europy Środkowo-Wschodniej na strefy wpływów**. Ostatecznie po stronie brytyjskiej znalazła się jedynie Grecja. Roosevelt dążył głównie do utworzenia Organizacji Narodów Zjednoczonych jako ośrodka powojennego ładu i zdołał do tej koncepcji przekonać Stalina. Mało tego, przywódca ZSRS obiecał mu udział Armii Czerwonej w wojnie z Japonią (po pokonaniu Niemiec). Pozwalało to Rooseveltowi na zlekceważenie obietnic złożonych dysponującemu słabszym wojskiem Czang Kaj-szekowi. Zmarginalizowany Churchill liczył głównie na odbudowę Imperium Brytyjskiego w przedwojennych granicach.

Do mocarstwowej elity pod koniec wojny miała dołączyć, przynajmniej formalnie, Francja. Było to rezultatem zręcznej gry Charles'a de Gaulle'a, który przed aliantami twardo bronił praw Francji, mimo że obciążała ją współpraca reżimu Vichy z Niemcami. Generał zdobył w kraju niekwestionowany autorytet, mimo silnej pozycji partyzantki komunistycznej we Francji. Jednak zasadnicze znaczenie miało poparcie Churchilla, który potrzebował Francji dla zrównoważenia coraz silniejszego amerykańsko-sowieckiego frontu. Dzięki wsparciu premiera Wielkiej Brytanii Francja pod koniec wojny otrzymała formalne atrybuty przysługujące wielkiemu mocarstwu, m.in. własną strefę okupacyjną w Niemczech oraz stałe miejsce w Radzie Bezpieczeństwa ONZ.

Konferencja Wielkiej Trójki w Jałcie (1945)

Kolejna **konferencja Wielkiej Trójki** odbyła się w **Jałcie na Krymie w ZSRS 4–11 lutego 1945 r.** Uczestniczyli w niej Winston Churchill, Franklin Delano Roosevelt i Józef Stalin. Rozwijała ona jedynie i uściślała decyzje podjęte w Teheranie. W sprawie **Niemiec** ustalono, że zostaną one podzie-

lone na **cztery strefy okupacyjne**. Czwartą, francuską strefę wywalczył Churchill, który potrzebował Francji dla zrównoważenia coraz silniejszego amerykańsko-sowieckiego porozumienia. Widział w niej potencjalną sojuszniczkę przeciw ZSRS w razie szybkiego wycofania się Amerykanów z Europy. Podjęto również decyzję o **obciążeniu Niemiec reparacjami wojennymi** i zaakceptowano ustalenie dotyczące powojennej **odbudowy niepodległej Austrii**.

Potwierdzono, że **wschodnią granicę Polski** ma wyznaczać linia Curzona (czyt. ker-zona). Oznaczało to znaczne zmniejszenie obszaru Polski na wschodzie na rzecz ZSRS, jak przewidywał to również tajny protokół do paktu Ribbentrop–Mołotow. Rekompensata (w sposób jeszcze nieokreślony) miała nastąpić kosztem Niemiec. Zapowiedziano też **utworzenie nowego rządu RP**, którego podstawą miał być rząd działający już w kraju, a powołany przez Stalina (zob. s. 142). Istnienie legalnego, uznawanego przez aliantów, polskiego rządu na uchodźstwie pominięto milczeniem. Jeszcze większy sukces udało się Moskwie odnieść w sprawie Jugosławii. Jej rząd na uchodźstwie został (w przeciwieństwie do polskiego) całkowicie zlikwidowany, za symboliczną cenę wejścia jego dotychczasowego premiera do władz utworzonych w kraju przez komunistę Josipa Broza-Tito. Ponadto Stalin zobowiązał się przystąpić do wojny z Japonią w ciągu 2–3 miesięcy po kapitulacji Niemiec.

Rozwiązania te, przyjmowane niemal całkowicie po myśli ZSRS, zostały przeforsowane przez Roosevelta. Na przykład francuską strefę okupacyjną w Niemczech Amerykanie i Brytyjczycy mieli wykroić wyłącznie kosztem stref własnych. Spadek realnego znaczenia Wielkiej Brytanii był coraz bardziej widoczny. Churchill liczący, że za cenę oddania wschodniej połowy Polski będzie można uratować autonomię jej reszty, poniósł całkowitą klęskę. Swoje główne plany zrealizował za to prezydent USA. Postanowienia w sprawie okupacji Rzeszy uznawał za tymczasowe, skoro w miarę szybko zamierzał wycofać wojska z Europy. Dlatego bez trudu przystał na powołanie na terenie Niemiec skoordynowanej administracji (Sojuszniczej Rady Kontroli złożonej z naczelnych dowódców czterech mocarstw) i na obciążenie Niemców nieokreślonymi zresztą reparacjami. Za sukces uznał natomiast fakt, że Stalin raz jeszcze potwierdził chęć przystąpienia do przyszłej ONZ. Przywódca ZSRS zastrzegł jednak, że wielkie mocarstwa mające w tej organizacji prawo sprzeciwu będą mogły stosować weto także w sprawach, w których będą stroną. Ponadto Kreml zobowiązał się wystąpić przeciw Japonii po kapitulacji Niemiec. Wdzięczny Roosevelt hojną ręką obiecał za to Stalinowi japońskie Wyspy Kurylskie, strefę okupacyjną w Korei oraz bazy w chińskiej Mandżurii. Te ustępstwa zaplanowano kosztem Czang Kaj-szeka, którego o układzie nie poinformowano.

Wkrótce po zakończeniu konferencji jałtańskiej zmarł Roosevelt, do końca pozostający pod urokiem Stalina. Nie jest jasne, w jakiej mierze za politykę jego administracji odpowiadali wprowadzeni do niej sowieccy agenci. Ich liczba była rekordowa w historii wywiadu.

M6 Komunikat w sprawie Niemiec ogłoszony w Jałcie przez przywódców trzech wielkich mocarstw, 11 lutego 1945 r.

Osiągnęliśmy porozumienie w sprawie wspólnych planów i polityki, mających na celu wymuszenie bezwarunkowej kapitulacji, którą wszyscy razem narzucimy Niemcom narodowosocjalistycznym po ostatecznym złamaniu zbrojnego oporu niemieckiego. Warunki tej kapitulacji nie zostaną ujawnione, zanim ostateczna klęska Niemiec nie stanie się faktem dokonanym. Stosownie do uzgodnionego planu siły każdego z trzech mocarstw będą okupowały oddzielne strefy Niemiec. […]

Jest naszym niezłomnym zamiarem zniszczenie niemieckiego militaryzmu i narodowego socjalizmu i stworzenie gwarancji, że Niemcy już nigdy więcej nie będą w możności zakłócić pokoju świata.

Jesteśmy zdecydowani rozbroić i rozwiązać wszystkie niemieckie siły zbrojne; raz na zawsze zniszczyć niemiecki sztab generalny, który wielokrotnie doprowadzał do wskrzeszenia militaryzmu niemieckiego; usunąć lub zniszczyć wszelkie niemieckie urządzenia wojskowe; znieść lub poddać kontroli wszelkiego rodzaju przemysł niemiecki, który mógłby być użyty do produkcji wojennej; ukarać sprawiedliwie i szybko wszystkich zbrodniarzy wojennych oraz wyegzekwować odszkodowania w naturze za zniszczenia dokonane przez Niemców; unicestwić narodowosocjalistyczną partię, narodowosocjalistyczne ustawy, organizacje i instytucje […].

L. Mularska-Andziak, *Historia powszechna 1919–1991. Wybór tekstów źródłowych*, Pułtusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna, 1997, s. 92–93.

M7 Na miejsce trzeciej konferencji Wielkiej Trójki wybrano znajdujący się w Poczdamie Pałac Cecilienhof (czyt. ses-ilienhof). Miasto należało wówczas do sowieckiej strefy okupacyjnej. Berlin, stolica III Rzeszy, był tak bardzo zniszczony, że nie znaleziono w nim żadnego odpowiedniego budynku. Poczdamski pałac, który do 1945 r. stanowił własność Hohenzollernów (czyt. hoencolernów), nadawał się idealnie. Przed spotkaniem Sowieci wywieźli z niego oryginalne wyposażenie i dostosowali wnętrza do celów konferencyjnych, m.in. specjalnie z Moskwy przywieźli okrągły stół, przy którym toczyły się obrady. Na fotografii pałac w czasach współczesnych.

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, dlaczego Poczdam stał się miejscem konferencji Wielkiej Trójki. Czy jego położenie w sowieckiej strefie okupacyjnej mogło mieć wpływ na przebieg obrad? Uzasadnij odpowiedź, odwołując się do **M7** i wiedzy pozaźródłowej.

Już po śmierci prezydenta Roosevelta, a tuż przed kapitulacją III Rzeszy, w **kwietniu 1945 r.** zwołano w **San Francisco** (czyt. frans-isko) **pierwsze spotkanie ONZ**. Do tego czasu wojnę państwom osi zdążyły już wypowiedzieć Turcja i niemal wszystkie kraje Ameryki Łacińskiej. Ich realny wkład w zwycięstwo był symboliczny – oprócz Brazylii, która walczyła od 1942 r. i wysłała potężną armię na front włoski.

Konferencja Wielkiej Trójki w Poczdamie (1945)

Ostatnia konferencja Wielkiej Trójki odbyła się w podberlińskim **Poczdamie 17 lipca – 2 sierpnia 1945 r.** Zmarłego w kwietniu 1945 r. Roosevelta zastąpił nowy prezydent USA, **Harry Truman**, który z konieczności musiał polegać na doradcach poprzednika. Jego partnerem był premier Wielkiej Brytanii Winston Churchill, który jednak uczestniczył w konferencji tylko do 28 lipca, ponieważ po przegranych przez konserwatystów wyborach nowym premierem został socjalista **Clement Attlee** (czyt. klement atli). Na konferencję przybył również **Józef Stalin**. Rozmowy dotyczyły przede wszystkim powojennych losów pokonanej III Rzeszy i Niemców. Ustalono **zasady okupacji Niemiec** i przyjęto sowieckie koncepcje wschodnich granic Rzeszy (zob. s. 153). Mimo niezbyt jasnych sformułowań, jakich użyto, zatwierdzony **plan wysiedleń ludności niemieckiej z Polski** i Czechosłowacji (której granica z Niemcami się nie zmieniła) miał nadać tym rozwiązaniom cechy trwałości. Podjęto również decyzję o **ukaraniu niemieckich zbrodniarzy wojennych**. Kwestię zbrodni sowieckich pominięto milczeniem.

Decyzje Wielkiej Trójki ukształtowały powojenny świat. Przewidywana konferencja pokojowa z Niemcami nigdy się nie odbyła. W ojczyznach trzech przywódców rozstrzygnięcia te najpierw przyjęto entuzjastycznie. Potem stały się powodem wielu oskarżeń, wysuwanych od początku przez kraje Europy Środkowo-Wschodniej. Brytyjczycy i Amerykanie bronili się, tłumacząc, że Stalin otrzymał tylko to, co już faktycznie posiadał. Twierdzenia te były jawnie nieprawdziwe, przynajmniej w stosunku do Azji.

Choć nieugięta walka Brytyjczyków przydała blasku ich państwu, wychodziło ono z wojny jako gospodarczy bankrut i żegnało się ze statusem mocarstwa. Stany Zjednoczone umocniły swoją międzynarodową pozycję, którą w istocie miały już przed wojną, mimo głoszonego izolacjonizmu. Największym zwycięzcą okazał się ZSRS. Po pokonaniu byłego współpracownika niemieckiego zdobył status supermocarstwa. Z uwagi na totalitarny, nieludzki charakter komunistycznych rządów powojenne porządki często miały niewiele wspólnego ze szczytnymi hasłami Narodów Zjednoczonych.

Polecenia podsumowujące

1. Omów decyzje Wielkiej Trójki podjęte na konferencji w Teheranie.
2. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla powojennego ładu miała konferencja jałtańska.
3. Oceń politykę aliantów zachodnich wobec Józefa Stalina.

Konferencje Wielkiej Trójki

Podsumowanie

6

Geneza Wielkiej Koalicji

Wielka Brytania główną siłą koalicji do 1941 r.
Ogromny wkład mniejszych państw (np. Polski, Norwegii oraz Holandii) w działalność koalicji. Polska armia drugą co do wielkości armią aliancką.
Od jesieni 1940 r. USA nieformalnym uczestnikiem koalicji antyhitlerowskiej.

Powstanie Wielkiej Koalicji

Początkowo tworzenie nieformalnej koalicji przez Wielką Brytanię i USA.
1941 – Karta atlantycka dokumentem określającym politykę koalicjantów.
Przystąpienie ZSRS oraz państw znajdujących się pod niemiecką okupacją do koalicji.
1 I 1942 – podpisanie Deklaracji Narodów Zjednoczonych przez 26 członków koalicji; powstanie Wielkiej Koalicji.
Trzonem Wielkiej Koalicji – Wielka Trójka, tj. przywódcy USA, Wielkiej Brytanii i ZSRS.
XI 1943 – konferencja w Kairze – spotkanie przywódców Wielkiej Brytanii, USA i Chin.

Konferencje Wielkiej Trójki

Data	Miejsce	Uczestnicy	Postanowienia
28 XI – 1 XII 1943	Teheran	USA – Franklin Delano Roosevelt, ZSRS – Józef Stalin, Wielka Brytania – Winston Churchill	• zamiar rychłego utworzenia drugiego frontu we Francji • przywrócenie niepodległości Austrii • podział Niemiec na trzy strefy okupacyjne • Polska „przesunięta" na zachód, a jej wschodnie tereny w ZSRS • Europa Środkowo-Wschodnia w strefie wpływów ZSRS • wspomaganie przez aliantów „partyzantów" Josipa Broza-Tito
4–11 II 1945	Jałta	USA – Franklin Delano Roosevelt, ZSRS – Józef Stalin, Wielka Brytania – Winston Churchill	• podział Niemiec po wojnie na cztery strefy okupacyjne • obciążenie Niemiec reparacjami wojennymi • odbudowa niepodległej Austrii • linia Curzona wschodnią granicą Polski • zapowiedź utworzenia nowego polskiego rządu – podstawą ten działający już w kraju i podporządkowany Stalinowi • likwidacja jugosłowiańskiego rządu na uchodźstwie i przekazanie władzy komunistom • zobowiązanie się ZSRS do przystąpienia do wojny z Japonią w 2–3 miesiące po kapitulacji Niemiec
17 VII – 2 VIII 1945	Poczdam	USA – Harry Truman, ZSRS – Józef Stalin, Wielka Brytania – Winston Churchill (do 28 VII), Clement Attlee	• ustalenie zasad okupacji Niemiec • przyjęcie sowieckiej koncepcji dotyczącej wschodniej granicy Niemiec • zatwierdzenie planu wysiedlenia ludności niemieckiej z Polski i Czechosłowacji • decyzja o ukaraniu niemieckich zbrodniarzy wojennych

Polecane publikacje

N. Davies, *Wielka Koalicja. Raport*, tłum. P. Ukielski, P. Śliwowski, Warszawa: Muzeum Powstania Warszawskiego, 2005.

M. Folly, G. Roberts, O. Rzheshevsky, *Churchill i Stalin. Toksyczni bracia*, tłum. Z. Kościuk, Warszawa: Bellona, 2021.

S.M. Plokhy, *Jałta. Cena pokoju*, przeł. R. Bartołd, Poznań: Rebis, 2011.

I

Sprawdź się!

II wojna światowa

Wykonaj w zeszycie.

1. Ułóż wydarzenia w porządku chronologicznym.

- wybuch powstania w getcie warszawskim
- kapitulacja Francji
- inwazja Niemiec na Danię
- atak na Pearl Harbor
- konferencja w Jałcie
- zrzucenie bomb atomowych na Hiroszimę i Nagasaki
- konferencja w Poczdamie

2. Opisz działania zbrojne podczas kampanii polskiej 1939 r.

3. Scharakteryzuj życie ludności cywilnej w Europie Zachodniej pod okupacją niemiecką.

4. Wyjaśnij pojęcia.

- wojna zimowa
- Fall Weiss
- Wielka Koalicja
- kolaboracja
- konferencja w Wannsee
- operacja „Overlord"

5. Wskaż, które z poniższych twierdzeń jest prawdziwe, a które – fałszywe.

- USA przystąpiły do II wojny światowej w 1940 r. w następstwie działań floty niemieckiej, która niszczyła amerykańskie okręty handlowe.
- W czerwcu 1944 r. alianci przeprowadzili udaną akcję desantową w Normandii, dzięki czemu na zachodzie Europy udało się utworzyć drugi front.
- Jednym z krajów kolaborujących z III Rzeszą była Norwegia, na której czele stał Vidkun Quisling.
- W trakcie bitwy o Wielką Brytanię sławę zyskał walczący w RAF polski Dywizjon 203.
- We wrześniu 1939 r. Polska została zaatakowana nie tylko przez Niemcy, lecz także przez ZSRS. Jednak zanim to nastąpiło, Sowieci oficjalnie wypowiedzieli II RP wojnę.

6. Zapoznaj się z informacjami na temat postaci historycznych i ustal, kogo one dotyczą.

- Henryk Sucharski
- Erwin Rommel
- Charles de Gaulle
- Carl Gustaf Mannerheim
- Philippe Pétain

- Francuski polityk i generał, po upadku Francji działał na emigracji na czele ruchu Wolna Francja. W 1943 r. współtworzył Francuski Komitet Wyzwolenia Narodowego, który później przekształcił się w rząd tymczasowy. W latach 1959–1969 był prezydentem Francji.
- Fiński generał i polityk. Dowodził działaniami w czasie wojny zimowej. Aby odzyskać ziemie utracone w 1940 r., zdecydował się na współpracę wojskową z Niemcami przeciwko ZSRS. Później zmienił obóz.
- Niemiecki feldmarszałek i dowódca Korpusu Afrykańskiego, nazywany Lisem Pustyni. Od 1943 r. był coraz bardziej krytyczny w stosunku do polityki Hitlera. Oskarżony o zdradę oraz udział w spisku na życie Führera, został zmuszony do popełnienia samobójstwa.
- Polski wojskowy, major. Od 1938 r. był komendantem Wojskowej Składnicy Tranzytowej na Westerplatte, której obroną dowodził w momencie wybuchu II wojny światowej. Po kapitulacji Westerplatte trafił do niemieckiej niewoli.
- Marszałek Francji, bohater z czasów I wojny światowej. Swoimi decyzjami przyczynił się do kapitulacji Francji w 1940 r. i stanął na czele kolaboracyjnego reżimu Vichy. Po wojnie oskarżony o zdradę narodową został skazany na karę śmierci, którą zamieniono na dożywocie.

7. Przyjrzyj się uważnie ilustracji i określ, jakiego wydarzenia dotyczy, kiedy do niego doszło i jakie miało konsekwencje społeczne i polityczne w kontekście II wojny światowej.

8. Napisz pracę argumentacyjną.
Słowa Franklina Delano Roosevelta „Nie dbam o to, czy kraje sąsiadujące z Rosją zostaną skomunizowane" potwierdzają obojętność aliantów zachodnich wobec powojennego losu państw Europy Środkowo-Wschodniej. Odnieś się do powyższej tezy i uzasadnij swoje stanowisko, uwzględniając w argumentacji aspekty polityczny oraz społeczno-gospodarczy.

Polska i Polacy w czasie II wojny światowej

II

W wyniku **niemieckiej i sowieckiej agresji** w 1939 r. **Polska** znalazła się pod **dwiema okupacjami**. Część polskich ziem Niemcy przyłączyli do III Rzeszy, a z pozostałych utworzyli Generalne Gubernatorstwo. Codziennością dla mieszkańców pod niemiecką okupacją stały się **represje** i **terror**. Ich symbolami były m.in. **Piaśnica**, **Palmiry** oraz obóz koncentracyjny **Auschwitz**. Podobnie sytuacja przedstawiała się na ziemiach zajętych przez Sowietów. **Deportacje** i obawa o życie stale towarzyszyły Polakom na Kresach, które zostały włączone do ZSRS. Tragizmu dopełniła **zbrodnia katyńska** – na polecenie Stalina zamordowano blisko 22 tys. polskich obywateli, w tym prawie 18 tys. oficerów. Okupacja była również czasem wielkiego bohaterstwa. W Londynie działał **polski rząd na uchodźstwie**, a żołnierze **Polskich Sił Zbrojnych** walczyli u boku aliantów. W kraju utworzono **Polskie Państwo Podziemne**, kierujące oporem cywilnym i zbrojnym Polaków. W jego ramach działała **Armia Krajowa** – największa konspiracyjna formacja zbrojna w okupowanej Europie.

7 Polska i Polacy pod okupacją niemiecką

X 1939
włączenie m.in. Pomorza Gdańskiego, Wielkopolski i Górnego Śląska do III Rzeszy

X 1939
utworzenie Generalnego Gubernatorstwa

X 1939 – IV 1940
masowe egzekucje Polaków w lasach koło Piaśnicy

1940
mord przedstawicieli polskich elit w Palmirach

VI 1940
początek działalności KL Auschwitz

XI 1942 – VIII 1943
pacyfikacja Zamojszczyzny

Przypomnij

- Jak przebiegała kampania polska w 1939 r.?

Cel lekcji

- Dowiem się, jak wyglądało życie mieszkańców Polski pod okupacją niemiecką.

Po lekcji

- Przedstawiam prawnoustrojowe regulacje dotyczące terytorium państwa polskiego zajętego przez Niemcy.
- Opisuję realia życia codziennego pod okupacją niemiecką.
- Omawiam stosunek okupanta do mniejszości narodowych zamieszkujących ziemie polskie.
- Charakteryzuję postawy polskiego społeczeństwa wobec polityki okupanta niemieckiego.

Ziemie polskie włączone do Rzeszy i niemiecka polityka unifikacji

Zagarnięte ziemie polskie Niemcy podzielili na dwie części. Pomorze Gdańskie, Wielkopolska, Górny Śląsk, Suwalszczyzna, a także część województw krakowskiego i łódzkiego z Łodzią na mocy dekretu z **8 października 1939 r. zostały włączone w granice Rzeszy** i nazwane „wcielonymi ziemiami wschodnimi". Wprowadzono tam niemiecką administrację z językiem niemieckim jako urzędowym. Nawet nazwy miejscowości zmieniano na niemieckie, np. Łódź przemianowano na Litzmannstadt (czyt. licmansztat), bez najmniejszej tradycji historycznej, a Gdynię – na Gotenhafen. Podobnie polskie nazwy ulic zastąpiono niemieckimi z królującą w wielu miastach Adolf Hitler Strasse (czyt. sztrase, niem. „ulica"). Polacy byli wymieniani tylko w restrykcyjnych obwieszczeniach, np. zabraniających im wstępu do parków. W urzędowych proklamacjach Niemcy pisali słowo „Polacy" małą literą – wbrew zasadom ortografii, także niemieckiej.

Obszary, na których ludność niemiecka nie stanowiła nawet 6% mieszkańców, zamierzano całkowicie zgermanizować w myśl założeń **Generalnego Planu Wschodniego**. Metodą miały być terror i deportacje. W pierwszych miesiącach niemieckich rządów w **masowych egzekucjach** rozstrzelano ok. 40 tys. osób należących do „elementu przywódczego", tj. elit: urzędników państwowych, działaczy społecznych, byłych powstańców, nauczycieli, księży. Symbolem tej kaźni stała się pomorska **Piaśnica**, zwana „kaszubską Golgotą". W lasach położonych w okolicach tej kaszubskiej wsi **od początku października 1939 r. do kwietnia 1940 r.** w egzekucjach zamordowano 12–14 tys. osób, głównie Polaków.

Jesienią 1939 r. Niemcy rozpoczęli również **masowe wywózki** ludności polskiej, dając jej niewiele czasu na spakowanie i określając limit bagażu, który mogła ze sobą zabrać. Wysiedlenia dotknęły Polaków, m.in. tych, którzy nie urodzili się na terenach wcielonych do Rzeszy. Musieli oni wrócić do miejsca swojego pochodzenia. Ofiarami tych wywózek padło co najmniej 860 tys. Polaków i ponad 400 tys. Żydów.

Deportowanych zamierzano zastąpić Niemcami sprowadzanymi m.in. z terenów ZSRS, państw bałtyckich oraz Rumunii. Napływ osadników przebiegał jednak bardzo powoli. Aby zwiększyć liczbę niemieckich mieszkańców, w 1941 r. zdecydowano się na wprowadzenie **niemieckiej listy narodowej** (niem. *Deutsche Volksliste*, czyt. dojcze folksliste). Wpis na nią, w zależności od kategorii, zapewniał prawa obywatela Rzeszy na określony czas. Jednak nakładał też obowiązek służby w Wehrmachcie (czyt. wermachcie). Początkowo wpis był dobrowolny, w końcu zaczął mieć charakter przymusowy. Odmowa stawała się aktem odwagi, bo najczęściej kończyła się szykanami, a niejednokrotnie uwięzieniem lub wysłaniem nawet całej rodziny do obozu koncentracyjnego. Łącznie na **folksliście** znalazły się 2–3 mln Polaków.

Uniemożliwienie kształcenia po polsku choćby w szkołach podstawowych groziło szybką germanizacją dzieci. Przyspieszyć ją miało **uderzenie w Kościół Katolicki**, który przed 1918 r. był na rządzonych z Berlina ziemiach jedyną oazą polskiego języka i nauczania. Na obszarach włączonych do Rzeszy Niemcy zamknęli prawie 1720 kościołów i kaplic oraz zniszczyli ok. 240 świątyń. W Kraju Warty – okręgu administracyjnym pokrywającym się mniej więcej z Wielkopolską – zlikwidowano opatrzone zwykle polskimi napisami krzyże przydrożne oraz wszystkie kapliczki.

M1 Zbrodnia w Piaśnicy była jednym z pierwszych mordów dokonanych przez Niemców w czasie II wojny światowej na ludności cywilnej. Ofiarami zbrodni, nazywanej też „pomorskim Katyniem", byli przede wszystkim przedstawiciele polskich elit politycznych, gospodarczych i kulturalnych z Pomorza Gdańskiego, uwięzieni w wyniku trzech dużych akcji prowadzonych przez Niemców od początku września 1939 r. Ogromną rolę w aresztowaniach odegrali członkowie paramilitarnej organizacji Selbstschutz (czyt. zelpstszuc, niem. „samoobrona"). W jej skład wchodzili niemieccy mieszkańcy Pomorza Gdańskiego, w tym Kaszub, którzy doskonale się orientowali w sytuacji panującej w regionie. Jako sąsiedzi Polaków wiedzieli, kto działał w polskich organizacjach. Na zdjęciu egzekucja ludności polskiej w Piaśnicy, jesień 1939 r.

Generalny Plan Wschodni
Niemiecki plan realizujący narodowo-socjalistyczne idee zdobycia „przestrzeni życiowej" i panowania niemieckiej „rasy panów". Zakładał germanizację i eksploatację zdobytych terenów Europy Środkowo-Wschodniej na rzecz III Rzeszy oraz zasiedlanie ich przez Niemców.

Służący w Wojsku Polskim w randze pułkownika Karol Olbracht Habsburg (polski patriota pochodzący z historycznej austriackiej dynastii) odmówił służby w Wehrmachcie. Swoją decyzję przypłacił pobiciem, uwięzieniem i częściowym oślepnięciem. Życie uratowali mu spokrewnieni z nim monarchowie europejscy.

Praca z materiałem

1. Omów rolę, jaką odegrali niemieccy mieszkańcy Pomorza Gdańskiego w przygotowaniach do zbrodni w Piaśnicy. Wykorzystaj **M1** i wiedzę pozaźródłową.
2. Rozstrzygnij, czy słuszne jest stwierdzenie, że zbrodnia popełniona w Piaśnicy nie istnieje w świadomości społecznej Polaków. Uzasadnij odpowiedź, odwołując do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.

Hans Frank

(1900–1946)

Niemiecki prawnik, członek NSDAP. Od 1925 r. był doradcą prawnym Adolfa Hitlera, od 1927 r. – radcą prawnym NSDAP. Z ramienia tej partii w latach 1930–1945 zasiadał w Reichstagu (czyt. rajchstagu). W latach 1939–1945 pełnił funkcję generalnego gubernatora okupowanych ziem polskich. Ze względu na zakres władzy oraz fakt, że na swoją siedzibę wybrał Zamek Królewski na Wawelu, sarkastycznie nazywano go „królem", a Generalne Gubernatorstwo – „Rzeszą Franka". Odpowiadał za zbrodnie niemieckie na terenie GG, eksploatację ziem polskich i grabież dóbr kultury. W 1946 r. Międzynarodowy Trybunał Wojskowy w Norymberdze skazał go na karę śmierci. Fotografia z 1941 r.

Ziemie polskie okupowane przez Rzeszę – Generalne Gubernatorstwo

Z pozostałych terenów polskich zagarniętych przez Niemców, dekretem z **12 października 1939 r.**, utworzono **Generalne Gubernatorstwo** (**GG**). Po agresji na ZSRS w 1941 r. Niemcy przejęli też kontrolę nad resztą dawnych ziem polskich. Część z nich wcielili do Rzeszy (Okręg Białostocki), część przyłączyli do GG (Dystrykt Galicja), a na pozostałych wprowadzili okupację wojskową.

Generalne Gubernatorstwo było terenem okupowanym, bez kontynuacji państwowości, choćby tak szczątkowej, jaką zachował Protektorat Czech i Moraw. Władzę w GG sprawował rezydujący w Krakowie na Wawelu **Hans Frank**, a w skład jego rządu wchodzili wyłącznie Niemcy. Również administracją kierowali tylko Niemcy. Z polskich instytucji przetrwały jedynie restrykcyjnie nadzorowane władze lokalne (gminy i sołectwa), policja od koloru mundurów zwana granatową, sądy oraz szkolnictwo – ograniczone jednak tylko do podstawowego i średniego zawodowego.

Językiem urzędowym stał się niemiecki, a wszyscy mieszkańcy otrzymali niemieckie dokumenty tożsamości. Tutaj również zmieniono nazwy wielu ulic. Zachowano odrębną walutę, której emisją zajmowali się Niemcy. Nie zawierała ona nazwy państwa polskiego, a jedynie napis: „Bank emisyjny w Polsce".

Generalne Gubernatorstwo niemiecką kolonią

Hitler planował przekształcić Generalne Gubernatorstwo w tymczasowy rezerwat „dla Żydów i Polaczków". Zgodnie z założeniami Generalnego Planu Wschodniego miało ono stanowić **niemiecką kolonię**, wykorzystywaną jako źródło surowców naturalnych oraz taniej siły roboczej.

Niemcy czuli się panami w Generalnym Gubernatorstwie, co przejawiało się w pogardliwym stosunku do mieszkających tam Polaków. Ci ostatni musieli się kłaniać każdemu Niemcowi oraz schodzić mu z drogi. Nie mogli robić zakupów w tych samych sklepach, a w tramwajach i pociągach mieli zajmować miejsca w wydzielonych strefach. Musieli też pracować na rzecz Niemców. W Generalnym Gubernatorstwie ustanowiono **obowiązek pracy** – musiał ją podjąć każdy, kto ukończył **14. rok życia**. Kto nie pracował, ten nie otrzymywał kartek na żywność (poza dziećmi oczywiście), a reglamentowane były wszystkie najważniejsze produkty, takie jak: mięso, mąka, kasza, chleb, nabiał czy marmolada.

Młodych mężczyzn w wieku 17–18 lat powoływano do przymusowych prac fizycznych. Od 1942 r. za ich unikanie groziła nawet kara śmierci. Polacy z GG mieli pracować na rzecz Niemców także na terenie Rzeszy. Na **roboty przymusowe** trafiło tam ok. 1,3 mln osób (z ziem całej Polski – ponad 2,5 mln). Ponieważ brakowało ochotników, pozyskiwano ich m.in. podczas ulicznych **łapanek**.

W GG nastąpił gwałtowny **spadek stopy życiowej**. Zjawisko to było mniej odczuwalne na wsi, ceny żywności bowiem gwałtownie wzrosły.

Praca z materiałami

1. Przedstaw kary grożące Polakom za nieprzestrzeganie prawa Generalnego Gubernatorstwa. **M2**
2. Wymień ograniczenia, jakie po utworzeniu Generalnego Gubernatorstwa zostały wprowadzone przez okupanta wobec dawnych obywateli Polski. Wykorzystaj **M2**, **M3** i wiedzę pozaźródłową.

M2 **Rozporządzenie Hansa Franka w sprawie przeciwdziałania atakom na Rzeszę w Generalnym Gubernatorstwie, 31 października 1939 r.**

§ 1. Kto dopuszcza się czynu gwałtu przeciw Rzeszy Niemieckiej lub Niemieckiej władzy zwierzchniej wykonywanej w Generalnym Gubernatorstwie, ulega karze śmierci.

§ 2. Kto umyślnie uszkadza urządzenia władz Niemieckich, rzeczy służące do pracy władzom Niemieckim lub urządzenia użyteczności publicznej, ulega karze śmierci.

§ 3. Kto nawołuje lub zachęca do nieposłuszeństwa rozporządzeniom lub zarządzeniom władz Niemieckich, podlega karze śmierci.

§ 4. Kto dopuszcza się czynu gwałtu przeciw Niemcowi z powodu jego przynależności do narodu Niemieckiego, ulega karze śmierci.

§ 5. Kto dopuszcza się umyślnego podpalenia i przez to uszkadza majątek Niemca, ulega karze śmierci. […]

§ 8. Kto umawia się do popełnienia przestępstwa, określonego w §§ 1–5, kto w tym celu wchodzi w poważne porozumienie z innymi, kto ofiaruje się do popełnienia takiego przestępstwa lub zaofiarowania takie przyjmuje, ulega karze śmierci.

§ 9. Kto, otrzymawszy wiadomość o zamiarze popełnienia przestępstwa określonego w §§ 1–5, zaniecha władzy lub osobie, której przestępstwo to grozi, niezwłocznie lub w takim czasie donieść o nim, aby można było zamierzonemu przestępstwu zapobiec, ulega karze śmierci.

Okupacja i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka, t. 1, *1939–1945*, kierownictwo nauk. S. Płoski, tłum. D. Dąbrowska, M. Tomala, Warszawa: Książka i Wiedza, 1970, s. 126–127.

Z początkiem 1940 r. chłopi zostali jednak obciążeni dostawami przymusowymi – tzw. kontyngentami. Natomiast w miastach zapanowała bieda. Dotknęła ona polskich i żydowskich przedsiębiorców, którym skonfiskowano zakłady, przedstawicieli inteligencji pozbawionych pracy w zlikwidowanych instytucjach (szkołach średnich i wyższych, urzędach, wydawnictwach), a także uboższą ludność, obrabowaną na skutek przymusowej wymiany pieniędzy. Wprowadzony **system kartkowy** od początku był fikcją. Wyznaczone racje, będące ułamkiem przyznanych Niemcom, nie przekraczały $^1/_3$ normy żywieniowej. Produkty (głównie mięso, tzw. rąbankę) zdobywano więc na **czarnym rynku**, wbrew przepisom, z narażeniem życia, przemycając je, czyli **szmuglując**. Nie zapobiegło to jednak niedożywieniu i chorobom. Gwałtownie spadła liczba urodzeń, także na skutek wprowadzonej przez okupanta nieograniczonej i łatwo dostępnej aborcji. Mieszkańcy, którzy musieli bezwzględnie pracować na rzecz okupanta, znaleźli się w trudnej sytuacji materialnej. Dlatego Niemcy pozwolili na funkcjonowanie Polskiego Czerwonego Krzyża (PCK) oraz (od 1940 r.) Rady Głównej Opiekuńczej.

M3 Do stałych elementów przestrzeni publicznej w okupowanej Polsce należały tabliczki z napisem: „Nur für Deutsche" (czyt. fir dojcze, niem. „tylko dla Niemców"). Umieszczano je na budynkach użyteczności publicznej, w parkach czy środkach transportu, m.in. tramwajach. Był to przejaw segregacji rasowej. Polacy i Żydzi zostali uznani za „podludzi", którym nie przysługiwały te same prawa co Niemcom. O ile jednak Polacy mogli np. jeździć tymi samymi tramwajami co Niemcy, ale w osobnych wagonach, o tyle od lutego 1940 r. Żydom tego zabroniono. Mogli podróżować tylko w tramwajach oznaczonych napisem: „Nur für Juden". Na fotografiach wejścia do dwóch tramwajów – dla Niemców i dla ludności żydowskiej, 1940 r.

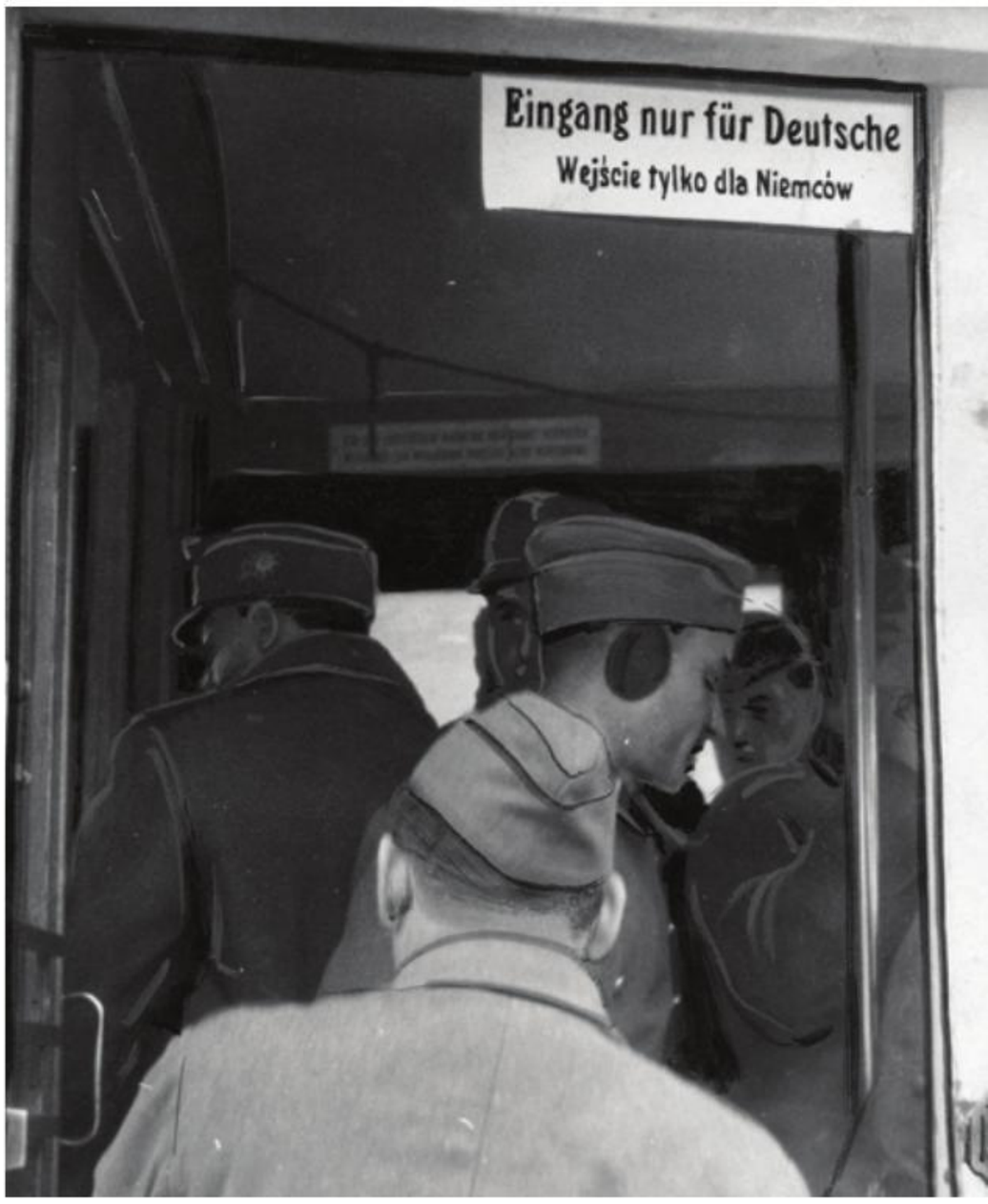

Akcja AB
Nadzwyczajna Akcja Pacyfikacyjna, którą Niemcy przeprowadzili w Generalnym Gubernatorstwie między majem a lipcem 1940 r. Zamordowali wtedy ok. 6,5 tys. Polaków, w tym 3,5 tys. przedstawicieli elit politycznych i intelektualnych. Największą zbrodnią w ramach akcji AB była masowa egzekucja w Palmirach.

Likwidacja polskich elit

Jednym z pierwszych działań Niemców po wkroczeniu do Polski stały się **egzekucje elit**. Polityka ta była kontynuowana po ustanowieniu okupacji. Już **6 listopada 1939 r.** Niemcy **aresztowali 183 pracowników naukowych krakowskich uczelni**, w większości związanych z Uniwersytetem Jagiellońskim. Kilkanaście dni później **wywieziono ich do obozu koncentracyjnego** Sachsenhausen (czyt. zaksenhałzen). Ci, którzy przeżyli, zostali uwolnieni po kilku miesiącach dzięki staraniom przedstawicieli państw zaprzyjaźnionych z Niemcami (m.in. Włoch, Węgier i Hiszpanii). Represje wobec polskich elit – do których Niemcy zaliczali nie tylko ludzi wykształconych, lecz także wszystkich utalentowanych, odnoszących sukcesy i wykazujących inicjatywę – dopiero się jednak zaczynały. **Wiosną 1940 r. w lesie w Palmirach** wymordowano w ramach **akcji AB** 1700 starannie wybranych więźniów przywiezionych z Warszawy. Byli wśród nich przywódcy polityczni (przedwojenny marszałek sejmu Maciej Rataj czy wybitny działacz socjalistyczny Mieczysław Niedziałkowski), a także związany z konspiracją Janusz Kusociński, zdobywca złotego medalu na igrzyskach olimpijskich 1932 r., i Maria Brodacka, współpracująca z niepodległościowym podziemiem córka generała Wojska Polskiego. Wcześniej, w niewyjaśnionych do dziś okolicznościach, został zgładzony bohaterski obrońca Warszawy prezydent Stefan Starzyński.

Po agresji Niemiec na ZSRS na rozkaz najwyższych władz Rzeszy specjalny oddział bezpieczeństwa **4 lipca 1941 r. we Lwowie zamordował 37 polskich profesorów i docentów**, a także członków ich rodzin i współlokatorów. Dodatkowe egzekucje odbyły się 11 i 26 lipca; w ostatniej z nich zginął Kazimierz Bartel – rektor Politechniki Lwowskiej, matematyk i pięciokrotny premier. Zbrodniom towarzyszyła grabież mienia profesorów, w tym cennych obrazów i starodruków.

M4 W Generalnym Gubernatorstwie okupant prowadził działania wymierzone w polską kulturę i jej symbole. Za cel obrano m.in. stojący na krakowskim rynku Pomnik Adama Mickiewicza. Latem 1940 r. zapadła decyzja o jego usunięciu. 17 sierpnia z rozkazu Niemców figurę wieszcza zrzucono i rozbito, a cokół w obecności tłumów wysadzono. Początkowo uważano, że pomnik wywieziono do III Rzeszy i tam przetopiono. Jak się jednak później okazało, szczęśliwie ocalał. Jego fragmenty odnaleziono w 1946 r. na wielkim złomowisku w Hamburgu, obok zrabowanych przez okupanta dzwonów i innych przedmiotów. Zrekonstruowany monument stanął ponownie na krakowskim rynku w 1955 r. Fotografia przedstawia akcję niszczenia Pomnika Adama Mickiewicza w Krakowie, 1940 r.

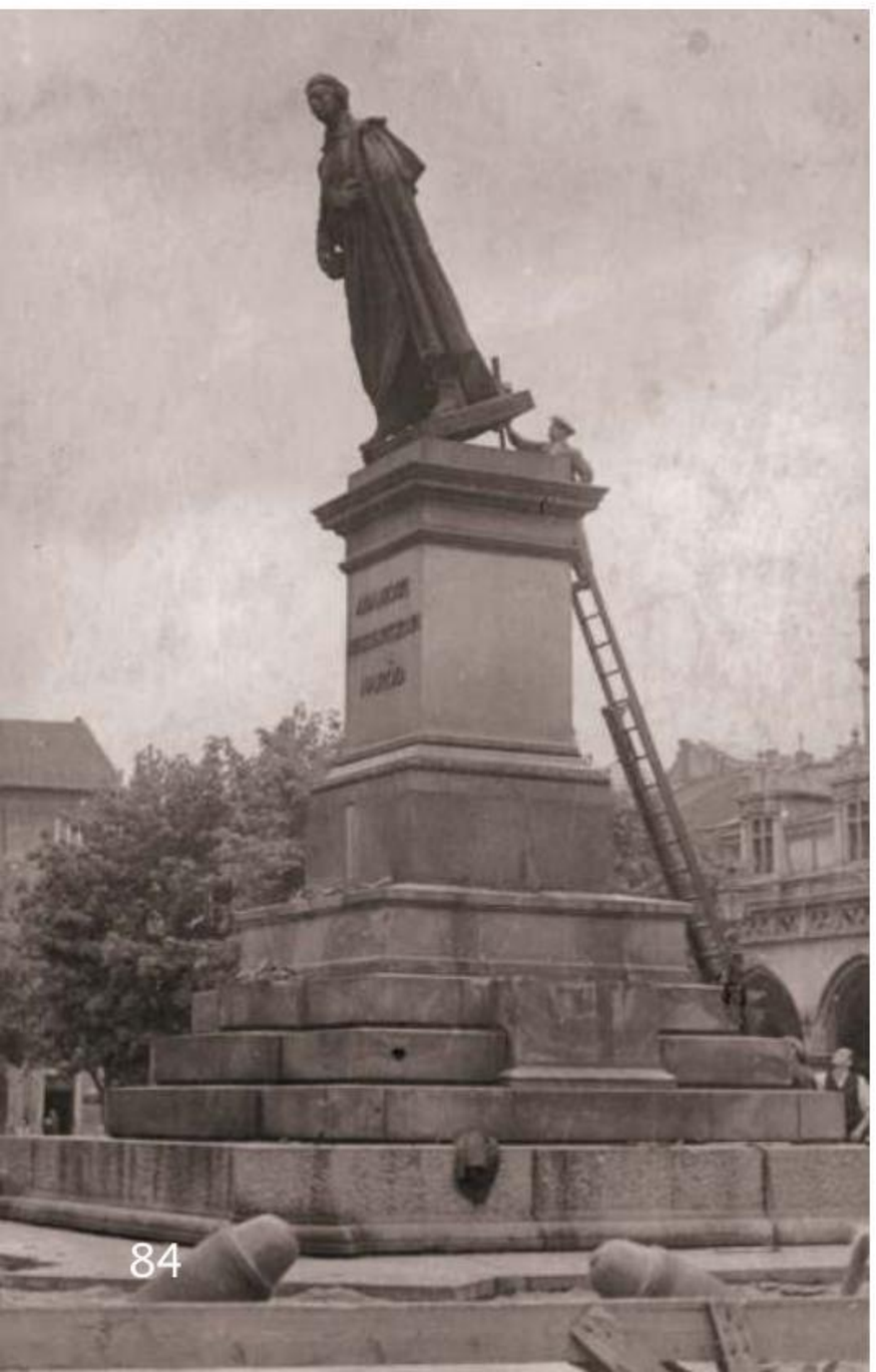

Niszczenie kultury polskiej

Niemcy systemowo **niszczyli kulturę i tożsamość narodową Polaków**. W Generalnym Gubernatorstwie zamknięto szkoły wyższe i średnie (oprócz zawodowych). W tych, które działały, **zakazano nauki historii i literatury Polski**, a także **geografii**. Dawne podręczniki oraz dzieła wybitnych pisarzy konfiskowano i niszczono. Polacy zostali pozbawieni swobody twórczej i dostępu do informacji. Niemcy wydawali dla nich propagandową prasę polskojęzyczną, nazywaną przez Polaków **prasą gadzinową** lub gadzinówką.

Do Rzeszy wywożono cenne dzieła sztuki, jak np. ołtarz Wita Stwosza. Rabunek miał charakter planowy, był prowadzony na podstawie sporządzonych jeszcze przed wojną wykazów. Dotyczył dzieł sztuki, archiwów, zbiorów bibliotecznych (z 70 mln tomów znajdujących się w zbiorach państwowych i prywatnych ocalało tylko 20 mln), a także np. dzwonów kościelnych. Tylko drobna część tych skarbów – jak właśnie ołtarz Wita

Stwosza czy obraz *Dama z gronostajem* Leonarda da Vinci (czyt. winczi), ukradziony osobiście przez gubernatora Franka – wróciła po wojnie do kraju. Natomiast obalanie pomników, jak Pomnika Grunwaldzkiego w Krakowie czy przedstawiających Mickiewicza lub Kościuszkę (niekojarzonych wszak z walką z Niemcami), miało wyraźnie niszczycielski charakter.

Wartościową literaturę i sztukę z premedytacją zastępowano powieściami i przedstawieniami na niskim poziomie. W rezultacie uznani twórcy rezygnowali z wykonywania zawodu równoznacznego wówczas z propagowaniem szmiry. Na przykład wybitna aktorka Mieczysława Ćwiklińska pracowała jako kelnerka.

Represje i terror okupanta

Zaprowadzony od pierwszych dni w Generalnym Gubernatorstwie terror zszokował wszystkich, którzy pamiętali ciężką, lecz praworządną okupację niemiecką z lat 1915–1918. Grozę budziły dwie instytucje: **Gestapo**, czyli niemiecka Tajna Policja Państwowa, jedna z najbardziej sprawnych i okrutnych policji politycznych w historii, oraz Drużyny Ochronne NSDAP, potocznie zwane **SS**. Esesmani, oprócz formacji walczących na froncie, tworzyli straż w obozach koncentracyjnych i obozach zagłady. Najgłośniejszymi katowniami były warszawski Pawiak i krakowskie więzienie przy ulicy Montelupich. Grozę wywoływała też nazwa warszawskiej Alei Szucha (od 1941 r. oficjalnie Strasse der Polizei, czyt. sztrase der policaj, niem. „ulica policji"), gdzie mieściła się siedziba niemieckiej policji, w tym Gestapo.

Represje, ze śmiercią włącznie, groziły nie tylko za jakąkolwiek działalność patriotyczną, jak np. zrywanie obwieszczeń okupacyjnych czy malowanie na murach antyniemieckich haseł. Niejednokrotnie były wymierzane na oślep. Gdy w grudniu 1939 r. w podwarszawskim Wawrze kryminaliści zabili dwóch niemieckich podoficerów, Niemcy w odwecie stracili 107 mieszkańców tej miejscowości. W późniejszych latach motywowane odwetem publiczne egzekucje losowo dobranych zakładników stały się dość częstym i powszechnym zjawiskiem stosowania **odpowiedzialności zbiorowej**. W rezultacie rosła znieczulica społeczna na śmierć i następowało coraz większe zdziczenie obyczajów, także wśród obywateli prowadzących przed wojną spokojne, przykładne życie. **Drakońskie wyroki za posiadanie radioodbiornika lub tylko słuchanie radia, za szmugiel** (głównie żywności), nie mówiąc już o **ukrywaniu Żydów**, nie odnosiły jednak skutku właśnie dlatego, że były powszechne. Ponury dowcip mówił, że wrażenie na polskim społeczeństwie mogłyby wywrzeć tylko kary wyższe od kary śmierci.

Praca z materiałami

1. Przedstaw sytuację Polaków na ziemiach wcielonych do Rzeszy i w Generalnym Gubernatorstwie. **м2**, **м3**, **м5**, **м6**
2. Wyjaśnij, czemu miało służyć niszczenie polskiej kultury w okupowanej przez Niemców Polsce. Odwołaj się do **м4** i wiedzy pozaźródłowej.

м5 Raport generała Michała Tokarzewskiego do generała Kazimierza Sosnkowskiego o sytuacji Polaków na ziemiach wcielonych do Rzeszy, 9 stycznia 1940 r.

Na ziemiach „wcielonych" panuje bezwzględny terror wobec ludności polskiej. Wywierane są bezwzględne represje w postaci rozstrzeliwania „winowajców" rzekomego terroru wobec mniejszości niemieckiej w okresie przedwojennym.

[...] Tam, gdzie nie można wykryć „sprawców bezpośrednich", rozstrzeliwuje się „odpowiedzialnych moralnie": wybitniejszych obywateli danej miejscowości, przywódców stronnictw politycznych, polskich działaczy społecznych itp., pobranych zakładników. Terror w mniejszych miastach jest ostrzejszy [...].

Na ziemiach „wcielonych" do Rzeszy masowe aresztowania są na porządku dziennym. Szczególnie ostre represje stosowane są wobec duchowieństwa i nauczycielstwa. [...] Ten sam los jest udziałem [...] korpusu polskiego sądownictwa, polskich działaczy zawodowych. [...] W stosunku do ogółu ludności polskiej [stosowana] jest – na wielką skalę zakrojona – akcja wysiedlania, mająca na celu b[ardzo] daleko idące osłabienie żywiołu polskiego drogą usunięcia bardziej czynnych społecznie i gospodarczo jednostek. Wobec wydalonych przymusowo stosuje się coraz ostrzejsze rygory. [...]

Cały pozostawiony przez wysiedleńców majątek podlega konfiskacie. [...] Na miejsce wysiedlonego żywiołu polskiego sprowadzają okupanci Niemców z państw bałtyckich, którzy opuszczają miejsce swego dotychczasowego pobytu na mocy umowy z rządami tych państw [...].

D. Ostapowicz, S. Suchodolski, D. Szymikowski, *Od Hammurabiego do Fukuyamy. Nowa matura z historii. Przekazy źródłowe z ćwiczeniami*, t. 2, *Od 1789 roku do współczesności*, Gdańsk: GWO, 2002, s. 234.

M6 Napis „Arbeit macht frei" (czyt. arbajt macht fraj, niem. „praca czyni wolnym") stanowi jeden z symboli niemieckiej polityki eksterminacyjnej. Hasło to jest parafrazą słów z Ewangelii wg św. Jana „Prawda was wyzwoli", mocno zakorzenionych w tradycji protestanckiej. W XIX w. słowo „prawda" zastąpiono „pracą" i taką formę wykorzystali naziści, którzy zwrot „Arbeit macht frei" umieszczali na głównych bramach obozów koncentracyjnych, m.in. Sachsenhausen, Dachau, Gross-Rosen (czyt. gros rozen) czy Auschwitz. Napis widział każdy więzień przekraczający bramę, zmuszany później do morderczej pracy. Na zdjęciu brama główna obozu Auschwitz, po 1941 r.

* **Gdanietza** (czyt. gdanieca)
komiśniak – ciemny chleb z mąki żytniej z dodatkami

M7 **Wyżywienie w KL Stutthof we wspomnieniach 16-letniego więźnia obozu Karola Gdanietza***

Wtedy dostawaliśmy dziennie 250––300 gramów suchego chleba komiśniaka, do tego łyżeczkę marmolady i małą kostkę margaryny dzieloną na 16 osób. Bez żadnego noża, widelca. To wszystko trzeba było ręcznie krajać, smarować i zjadać.*

W porze obiadu stał duży kocioł, stół z miskami, dawano więźniowi miskę, przychodził do kotła, dostawał litr zupy i szedł z tym dalej, nie mając łyżki do jedzenia. Trzeba było uważać, bo stał esesman i, jak więzień się rozglądał, kopał go, więzień się przewracał, wylewał zupę i było po obiedzie. Ja na początku tę ćwiartkę chleba, którą dostałem, próbowałem zostawić sobie na rano i ją chowałem, ale okazało się, że wszyscy byli głodni i do rana mój chleb skradziono. Potem byłem mądrzejszy i to, co otrzymałem, to zjadłem.

„Dorośli odbierają wydarzenia inaczej". Wspomnienia młodocianych więźniów Stutthofu, pod red. A. Kłys, Sztutowo: Muzeum Stutthof, 2020, s. 107.

Obozy koncentracyjne i obozy zagłady

Ofiary aresztowań, jeśli nie zostały zakatowane na śmierć w więzieniach w czasie przesłuchań, trafiały do **obozów koncentracyjnych** (niem. *Konzentrationslager*, czyt. koncentracjonslager – w skrócie **KL**). Na opanowanych przez Niemców ziemiach polskich zakładano je **od 1940 r.** na wzór istniejących w Rzeszy. Obozem budzącym największą grozę stał się funkcjonujący od czerwca 1940 r. **KL Auschwitz** (czyt. ałszfic), utworzony we włączonym do Rzeszy Oświęcimiu. Niemcy założyli również obozy na terenie Generalnego Gubernatorstwa – **KL Lublin**, potocznie nazywany **Majdankiem** (od nazwy dzielnicy, w której powstał), oraz na terenie wcielonego do Rzeszy Wolnego Miasta Gdańska – **KL Stutthof** (czyt. sztuthof) w Sztutowie.

Więźniowie Auschwitz i innych obozów morzeni głodem, umierali od morderczej pracy. W 1941 r. w sąsiedztwie kompleksu obozowego Auschwitz rozpoczęto budowę **obozu zagłady Auschwitz-Birkenau** przeznaczonego dla Żydów. Od 1942 r. stał się on miejscem, gdzie realizowano „ostateczne rozwiązanie". Zginęło tam ok. miliona Żydów, przy czym większość zabito od razu, bez nadania im nawet obozowych numerów.

Niemieckie obozy koncentracyjne przypominały w niejednym utworzone znacznie wcześniej obozy w ZSRS. Obozy w Rzeszy stworzono zresztą na wzór sowiecki – tak samo podporządkowano je policji bezpieczeństwa. W obu wypadkach podobnie akcentowano ich cele gospodarcze i „wychowawcze", symbolizowane przez hasła nad bramami. W KL Auschwitz brzmiało ono „Praca czyni wolnym". Zarówno w łagrach, jak i obozach koncentracyjnych więźniów odczłowieczono, redukując ich do numerów noszonych na więziennej odzieży (obowiązujące w Auschwitz tatuowanie przedramienia numerem było w obozach niemieckich wyjątkiem). W ZSRS nie powstał jednak odpowiednik niemieckich obozów zagłady, czyli takich, w których więźniowie byli likwidowani od razu, bez choćby zachowania pozorów pracy dla państwa.

м8 W obozach koncentracyjnych więźniowie byli przetrzymywani w nieludzkich warunkach. Mieszkali w drewnianych, słabo ogrzewanych barakach. Spali na piętrowych pryczach po kilka osób na jednym miejscu (zazwyczaj od trzech do sześciu). Za posłanie służyły im wypchane słomą sienniki, a za przykrycie – cienkie koce, w których roiło się od wszy, kąsających i roznoszących choroby. Więźniowie nie mieli możliwości dbania o higienę osobistą, chodzili więc brudni i w brudnych pasiakach. Wszystko to wraz z powszechnym głodem i morderczą pracą sprawiało, że przetrwanie w obozie było bardzo trudne. Na zdjęciu wnętrze jednego z baraków w obozie Auschwitz, 1944 r.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, na czym polegał cynizm hasła „Arbeit macht frei", umieszczanego na głównych bramach obozów koncentracyjnych. Odwołaj się do **м6** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Omów warunki panujące w obozach koncentracyjnych. **м7**, **м8**

Auschwitz był początkowo przeznaczony wyłącznie dla Polaków. Wśród nich znalazł się żołnierz podziemia **Witold Pilecki**. W 1940 r. umyślnie dał się aresztować Niemcom i umieścić w obozie. Tam stworzył Związek Organizacji Wojskowej, który nie tylko współdziałał w planowaniu uwolnienia więźniów, lecz także przekazywał poza obóz informacje o zbrodniczych działaniach Niemców. Pilecki po ucieczce z obozu w 1943 r. dotarł ze swymi raportami do dowództwa podziemia i został za swą ofiarność awansowany do stopnia rotmistrza. Jednak atak na KL Auschwitz tylko siłami polskiego podziemia uznano za niewykonalny. Alianci zachodni zaś odrzucili wszelkie plany ataku na obóz przedkładane przez polski rząd na uchodźstwie (zob. s. 104).

Obóz dla dzieci w Łodzi

Szczególnie okrutnym pomysłem okupanta było utworzenie w grudniu **1942 r. w Łodzi Prewencyjnego Obozu Policji Bezpieczeństwa dla Młodzieży Polskiej**. W obozie założonym we włączonym do Rzeszy mieście, na odizolowanym terenie żydowskiego getta, przetrzymywano dzieci z całej Polski w wieku 12–16 lat. W praktyce wielu małych więźniów było znacznie młodszych (z trzylatkami włącznie), wszystkich zaś obowiązywała praca na rzecz Niemców. Z 3 tys. nieletnich, którzy przewinęli się przez to miejsce, zmarło ok. 200. Najstarszych kierowano do obozów koncen-

Witold Pilecki

(1901–1948)

Rotmistrz Wojska Polskiego. W latach 1918–1921 służył w Wojsku Polskim, walczył podczas wojny polsko-bolszewickiej, brał udział w „buncie" Żeligowskiego. W 1939 r. uczestniczył w kampanii polskiej, a następnie służył w Armii Krajowej. Opracował pierwsze unikatowe świadectwo barbarzyństwa Niemców na ziemiach polskich podczas II wojny światowej, znane jako raporty Pileckiego. Walczył w powstaniu warszawskim, a po jego upadku znalazł się w niemieckiej niewoli. Po wojnie, na polecenie władz wojskowych na uchodźstwie, prowadził działalność wywiadowczą w kraju. Aresztowany i osądzony przez rządzących w Polsce komunistów, w 1948 r. został stracony. Fotografia sprzed 1939 r.

Wielkie Niemcy
XIX-wieczna idea rozległego państwa niemieckiego złożonego z Rzeszy i sąsiednich krajów pozbawionych samodzielności politycznej i gospodarczej. Ideę tę przejął Adolf Hitler. W propagandzie III Rzeszy nazwę tę stosowano na określenie obszaru Niemiec i terenów opanowanych przez nie do 1943 r.

tracyjnych, a najmłodszych, o rzekomo germańskich cechach rasowych, **przeznaczono do zniemczenia i wysłano w głąb Rzeszy**. Ten ostatni los spotkał także dzieci przewiezione do obozu w Łodzi z pacyfikowanej Zamojszczyzny.

Liczba polskich dzieci uznanych za nadające się do zgermanizowania i wywiezionych do Rzeszy z terytorium całego państwa polskiego wyniosła ostatecznie co najmniej **200 tys.** Tylko nieliczni spośród nich wrócili do ojczyzny i rodziców.

Pacyfikacja Zamojszczyzny

Generalny Plan Wschodni przewidywał, że GG stanie się niemiecką kolonią ostatecznie zasiedloną przez Niemców – zgodnie z ideą **Wielkich Niemiec**. Plan zakładał sprowadzenie ok. 60 tys. niemieckich osadników, głównie z opanowanych terenów ZSRS. W związku z tym najpierw podjęto **akcję wysiedlania Polaków**, najwcześniej z Zamojszczyzny. Niemieckie działania nazwano **pacyfikacją Zamojszczyzny**. **Od listopada 1942 r. do sierpnia 1943 r.** w brutalny sposób wywieziono 100–110 tys. mieszkańców z tego terenu, w tym 30 tys. dzieci. Część z tych ostatnich miała zostać przysposobiona przez niemieckie rodziny i zgermanizowana. Jednak w wyniku działań polskiego ruchu oporu z zakładanych ok. 1000 osad Niemcom udało się wysiedlić niespełna 300, a sprowadzono zaledwie ok. 12 tys. osadników niemieckich.

Polityka Niemców w stosunku do mniejszości narodowych

Z powodu rasistowskiej i antysemickiej polityki III Rzeszy najgorzej traktowaną przez Niemców nacją byli **Żydzi**. Zostali oni poddani masowej zagładzie (zob. s. 46).

Ukraińców w Generalnym Gubernatorstwie uznano za ludność sprzyjającą Rzeszy. Otrzymali oni osobne dokumenty, prawo do posiadania radioodbiornika, większe racje żywnościowe i ograniczoną swobodę kulturalną (w tym dostęp do szkolnictwa średniego). Po ataku Niemiec na ZSRS i włączeniu do GG Dystryktu Galicja ze stolicą we Lwowie liczba Ukraińców na terenie rządzonym przez gubernatora Franka znacznie wzrosła. Faworyzowanie Ukraińców, a zwłaszcza wspieranie przez Niemców ukraińskich organizacji nacjonalistycznych, miało przygotować grunt pod rozniecenie antagonizmów polsko-ukraińskich. W znacznej mierze Niemcy osiągnęli swój cel, w 1943 r. doszło bowiem do rzezi Polaków na Wołyniu (zob. s. 101).

M9 Znaczna część polskich górali potępiała politykę okupanta. Część środowisk skupiona w Komitecie Góralskim, kierowana ambicjami oraz korzyściami osobistymi, poparła propagowaną przez nazistów ideę Goralenvolk. Położyło się to cieniem na historii Podhala. Sam pomysł odrębności narodowej górali naziści zaczerpnęli z przedwojennych badań polskiego etnografa Włodzimierza Antoniewicza, który dowodził pochodzenia górali od germańskiego plemienia Gotów. Na fotografii górale w strojach regionalnych z Hansem Frankiem 1 i niemieckimi oficerami, Zakopane, ok. 1940 r.

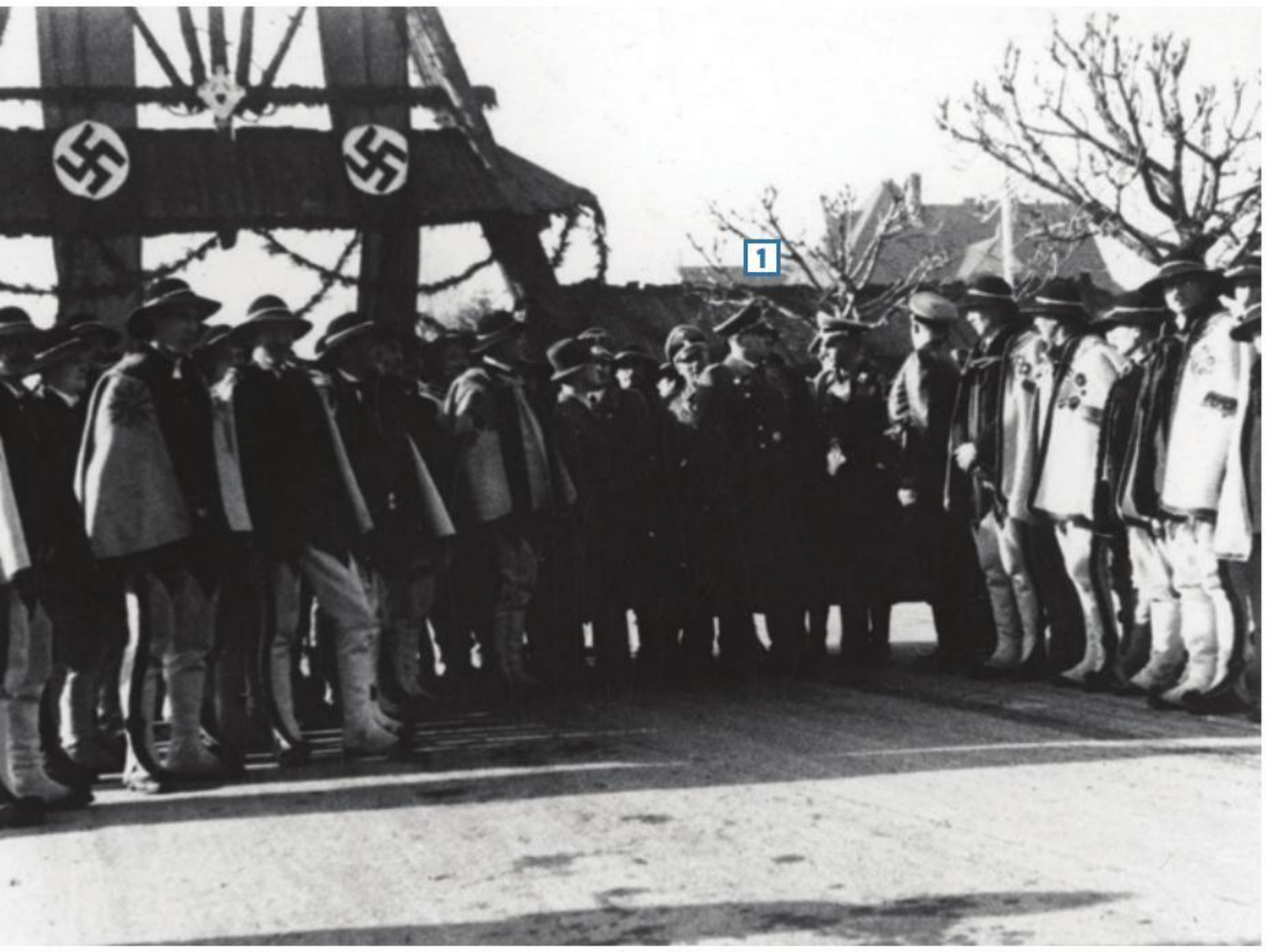

M10 Ziemie polskie pod okupacją niemiecką (1939–1944)

Inicjatywą jedyną w swoim rodzaju była próba utworzenia pod kuratelą Niemców osobnego **narodu góralskiego** (niem. *Goralenvolk*, czyt. goralenfolk). W porównaniu z Polakami górale cieszyli się uprzywilejowanym statusem prawnym (mieli osobne dokumenty) i otrzymali namiastkę samorządu w postaci Komitetu Góralskiego, który zabiegał o utworzenie odrębnego państwa. Odzew na Podhalu okazał się znikomy. Szefujący Komitetowi Wacław Krzeptowski, potępiony przez rodzinę, został jako kolaborant zlikwidowany przez polskie władze konspiracyjne.

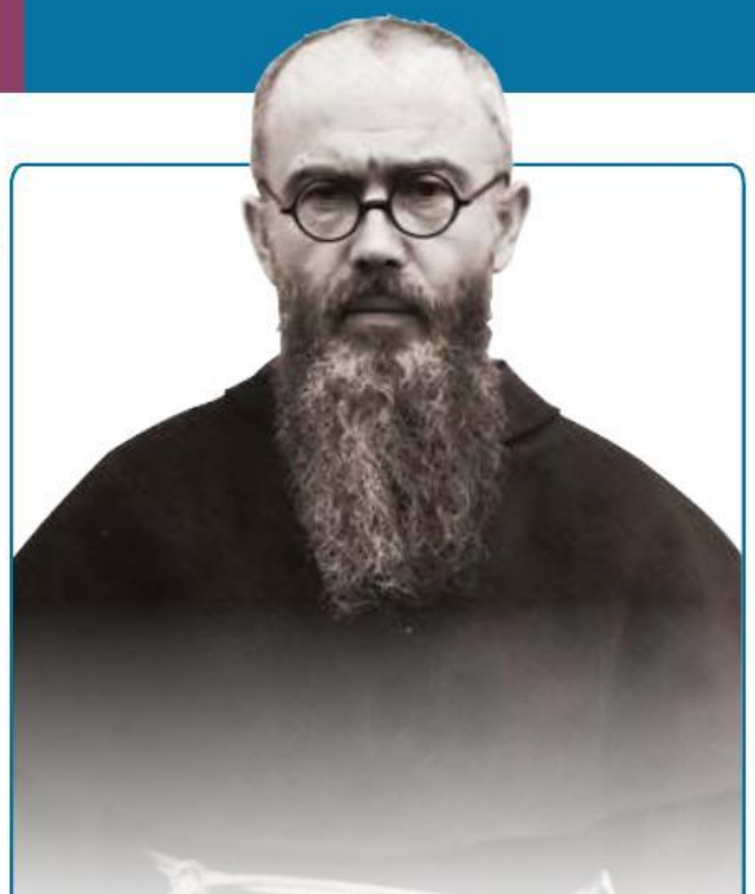

Maksymilian Maria Kolbe

(1894–1941)

Właśc. Rajmund Kolbe. Zakonnik i święty Kościoła Katolickiego. W 1910 r. wstąpił do zakonu franciszkanów. Wiele lat studiował teologię w Krakowie, a studia kontynuował w Rzymie, gdzie uzyskał doktorat z filozofii. Był założycielem duszpasterstwa propagującego kult Maryi o nazwie Rycerstwo Niepokalanej. W 1927 r. założył Klasztor Niepokalanów koło Sochaczewa. W latach 1931–1935 prowadził misję w Japonii i współorganizował klasztor franciszkański w Nagasaki. W maju 1941 r. trafił do KL Auschwitz, gdzie potajemnie pełnił posługę kapłańską dla więźniów. Dobrowolnie oddał życie za ocalenie jednego ze współwięźniów, którego skazano na śmierć za próbę ucieczki z obozu. Fotografia z 1936 r.

Prześladowanie Kościołów Katolickiego i Ewangelickiego

Niemcy w Generalnym Gubernatorstwie nie ograniczali mieszkańcom możliwości kultu religijnego. Niemniej w razie potrzeby **rekwirowali budynki kościelne** i zamieniali je na koszary czy magazyny. **Bogato wyposażone polskie kościoły** były metodycznie **grabione**. Niemcy kradli nie tylko dzieła sztuki, lecz także cenne naczynia liturgiczne oraz dzwony.

Obiektem szczególnych prześladowań stał się Kościół Katolicki jako największa instytucja religijna, ale również ostoja świadomości narodowej. W GG przewodził mu nieformalnie, po opuszczeniu kraju przez prymasa Augusta Hlonda, **arcybiskup krakowski Adam Stefan Sapieha**. Polacy widzieli w nim wielki autorytet, a okupant – niemal przywódcę narodu. Po klęskach Niemców w ZSRS Hans Frank naciskał na Sapiehę, aby wydał oświadczenie antybolszewickie, które gubernator zamierzał przedstawić jako poparcie dla Rzeszy. Arcybiskup odmówił, nie był jednak w stanie zapobiec mordowaniu polskiego kleru, słusznie uznawanego za ostoję ducha narodowego. Pogromu dokonali obaj najeźdźcy: podczas okupacji Niemcy i Sowieci zamordowali blisko 2 tys. księży (w tym sześciu biskupów) oraz setki zakonników i zakonnic. Życie straciło 20% duchownych, a w niektórych diecezjach wcielonych do Rzeszy – 45%. Symbolem ofiary duchownych stał się **ojciec Maksymilian Maria Kolbe**. W 1941 r. oddał życie za współwięźnia w KL Auschwitz.

Represje dotknęły również Kościół Ewangelicki. Został zamordowany m.in. zwierzchnik Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego **Juliusz Bursche** (czyt. bursze), znany działacz niepodległościowy. Piękną patriotyczną postawą wykazało się też wielu pastorów, choć byli oni często – podobnie jak Bursche – z pochodzenia Niemcami.

Terror okupacyjny dotykał wszystkich – również osoby, które nie miały nic wspólnego z szeroko rozumianym ruchem podziemnym, nie pomagały ukrywającym się Żydom, nie należały do elit i biernie przyjmowały wszelkie poczynania okupanta. Także oni w każdej chwili mogli zostać pozbawieni życia lub umieszczeni w obozie koncentracyjnym w odwecie za „działalność antyniemiecką" albo wygnani z domu w ramach akcji germanizacyjnej.

Praca z materiałami

1. Przedstaw politykę Niemców wobec mniejszości narodowych i etnicznych zamieszkujących II RP. Wykorzystaj **M9** i wiedzę pozaźródłową.
2. Rozstrzygnij, czy postawa Komitetu Góralskiego wobec polityki władz Generalnego Gubernatorstwa miała charakter kolaboracji. Odwołaj się do **M9** i wiedzy pozaźródłowej.
3. Wskaż na mapie tereny włączone do Rzeszy w następstwie II wojny światowej. **M10**

Stosunek Niemców do polityki okupacyjnej

Odbiegające od wszelkich norm prawnych postępowanie okupantów w Polsce wywołało sprzeciw nawet niektórych Niemców. Kierujący przed powstaniem GG tymczasowym zarządem wojskowym w Polsce generał Johannes Blaskowitz (czyt. blaskowic) potępił „bezsensowne wyrzynanie tysięcy Polaków i Żydów", żądał ukarania sprawców i wątpił, aby można było „naród polski zastraszyć terrorem i rzucić na kolana". W 1942 r., po daremnych próbach powstrzymania aparatu represji, z rządu GG ustąpili jego dwaj członkowie. Postawy te są dowodem, że niemieccy wojskowi i urzędnicy doskonale wiedzieli, jaki jest cel polityki Rzeszy na ziemiach polskich. Motywowany moralnie sprzeciw nie groził im niczym – może poza utrudnieniami w karierze. Przytłaczająca większość niemieckich urzędników i wojskowych nie widziała jednak w polityce wobec Żydów i Polaków nic złego.

Polska i Polacy pod okupacją niemiecką

7 Podsumowanie

Polecenia podsumowujące

1. Scharakteryzuj sytuację ludności polskiej zamieszkującej tereny wcielone do III Rzeszy.
2. Omów politykę niemiecką wobec polskich elit politycznych, kulturalnych i społecznych w Generalnym Gubernatorstwie.
3. Przedstaw stosunek Niemców do Kościołów chrześcijańskich działających na ziemiach polskich pod okupacją.

◆ Polityka Niemców na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy

Pomorze Gdańskie, Wielkopolska, Górny Śląsk, Suwalszczyzna oraz część województw krakowskiego i łódzkiego włączone do III Rzeszy.
Realizacja Generalnego Planu Wschodniego na ziemiach wcielonych.
Masowa eksterminacja polskich elit, m.in. w lasach w okolicach Piaśnicy na Kaszubach.
Wywózki ludności polskiej.
Zmiana polskich nazw miejscowości i ulic na niemieckie.
Brak możliwości kształcenia w języku polskim jednym z elementów polityki germanizacyjnej.
Wprowadzenie folkslisty, czyli niemieckiej listy narodowej.
Prześladowanie Kościoła Katolickiego.

◆ Polityka Niemców w Generalnym Gubernatorstwie

Utworzenie przez Niemców Generalnego Gubernatorstwa ze stolicą w Krakowie. Na czele gubernator Hans Frank.
Status terenów GG – ziemie okupowane, niemiecka administracja oraz niemiecki jako język urzędowy.
GG niemiecką kolonią mającą zapewnić tanią siłę roboczą (wysyłki na roboty przymusowe) i dostawy surowców naturalnych.

◆ Sytuacja ludności polskiej w Generalnym Gubernatorstwie

Likwidacja polskich elit politycznych i intelektualnych, m.in. w ramach akcji AB.
Niszczenie przez Niemców polskiego dziedzictwa kulturowego i tożsamości narodowej Polaków oraz wywóz dóbr kultury w głąb Rzeszy.
Trudna sytuacja ludności polskiej: złe warunki bytowe (system kartkowy, czarny rynek), roboty przymusowe w Rzeszy, ciągłe zagrożenie życia (łapanki, wysiedlenia, odpowiedzialność zbiorowa, obozy koncentracyjne).
Główne niemieckie obozy koncentracyjne na okupowanych ziemiach polskich: Auschwitz, Majdanek, Stutthof.
Prowadzenie polityki zniemczenia polskich dzieci, m.in. z pacyfikowanej Zamojszczyzny.
Prześladowania Kościołów Katolickiego i Ewangelickiego, m.in. zamordowanie księdza Maksymiliana Marii Kolbego oraz pastora Juliusza Burschego.

◆ Polityka Niemców w stosunku do mniejszości

Żydzi najgorzej traktowaną grupą narodowościową, poddani zagładzie.
Ukraińcy uznani początkowo za ludność sprzyjającą Rzeszy. Podsycanie przez Niemców antagonizmów polsko-ukraińskich.
Nieudana próba stworzenia przez Niemców narodu góralskiego – Goralenvolk.

Polecane publikacje

A. Chwalba, *Okupacyjny Kraków w latach 1939–1945*, Kraków: Wyd. Literackie, 2011.
S. Lehnstaedt, *Życie codzienne okupanta. Warszawa i Mińsk w czasie II wojny światowej*, tłum. R. Turczyn i in., Warszawa: WN PWN, 2017.
T. Snyder, *Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem a Stalinem*, przekł. B. Pietrzyk, Kraków: Znak Horyzont, 2018.

8 Polska i Polacy pod okupacją sowiecką

X 1939
wybory do zgromadzeń ludowych na terenach zagarniętych przez Sowietów

X 1939
przekazanie Wileńszczyzny Litwie przez Sowietów

II 1940 – VI 1941
masowe deportacje w głąb ZSRS

5 III 1940
decyzja Stalina o zamordowaniu polskich oficerów więzionych w Kozielsku, Starobielsku i Ostaszkowie

3 IV 1940
początek masowych egzekucji polskich oficerów

1943
rzeź wołyńska

Przypomnij

- Jak wyglądało życie Polaków pod okupacją niemiecką?

Cel lekcji

- Dowiem się, jak się przedstawiała sytuacja Polaków pod okupacją sowiecką.

Po lekcji

- Charakteryzuję życie codzienne Polaków pod okupacją sowiecką.
- Omawiam politykę narodowościową Sowietów na okupowanych terenach.
- Przedstawiam losy polskich oficerów więzionych przez Sowietów w Kozielsku, Ostaszkowie i Starobielsku.

Ziemie polskie włączone do ZSRS

Obszar Polski zagarnięty w 1939 r. przez ZSRS był nieznacznie większy od terytoriów zajętych przez Niemcy. Zgodnie z postanowieniem zawartym w tajnym protokole do paktu Ribbentrop–Mołotow Sowieci 10 października 1939 r. przekazali Wileńszczyznę Litwie. Pozostałe tereny podzielili na dwie części – Zachodnią Białoruś (ze stolicą w Białymstoku) i Zachodnią Ukrainę (ze stolicą we Lwowie). W celu sformalizowania aneksji Sowieci już 22 **października 1939 r.** zorganizowali **wybory do zgromadzeń ludowych**. Frekwencja była wysoka (ponad 90%), bojkot bowiem mógł oznaczać utratę kartek żywnościowych, a nawet podpalenie domu czy pobicie. Nagabywanie o uczestnictwo w wyborach przez przedstawicieli władzy oraz zmasowana agitacja nie pozostały bez znaczenia. Kandydaci, narzuceni przez władzę sowiecką, często byli całkowicie nieznani miejscowej ludności lub znani z jak najgorszej strony, np. jako wypuszczeni z więzień kryminaliści. Nie podlegali też wyborowi, bo na listach wyborczych zazwyczaj znajdowała się taka ich liczba, jaka miała być wyłoniona w danym okręgu. Koperty z listami kandydatów (notabene numerowane) bywały zaklejone, a ich otwieranie przez głosującego kwalifikowano jako „brak zaufania do władzy sowieckiej". Mimo wszystko niektórzy decydowali się na sprzeciw i skreślali niektórych kandydatów lub dopisywali na karcie „jeszcze Polska nie zginęła" lub „wynoście się, bolszewickie gady". Taki krok wiązał się jednak z wysokim ryzykiem, ponieważ głosowanie faktycznie nie było tajne.

Zgromadzenia ludowe wyłonione w takich okolicznościach zwróciły się z prośbą o **włączenie ziem polskich do Socjalistycznych Republik Sowieckich – Białoruskiej oraz Ukraińskiej** – a faktycznie **do ZSRS**. Prośbę spełniono natychmiast. **Polacy** i inni mieszkańcy dawnej Rzeczpospolitej automatycznie stali się **obywatelami państwa sowieckiego**. Okupanci szydzili z Polski. Według Wiaczesława Mołotowa była ona „pokracznym tworem traktatu wersalskiego", roztrzaskanym właśnie celnym ciosem niemieckich i sowieckich wojsk.

M1 Wybory przeprowadzone na anektowanych przez Sowietów terenach II RP były farsą demokracji. Kampania wyborcza przebiegała pod hasłami walki z obszarnikami i polskimi panami, a towarzyszyły jej terror i liczne aresztowania przeciwników politycznych. Same wyniki zostały sfałszowane. Wyłonione w ten sposób zgromadzenia ludowe rozpoczęły działalność w końcu października 1939 r. Na zdjęciu grupa deputowanych Zgromadzenia Ludowego Białorusi Zachodniej w Białymstoku, 1939 r.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla Sowietów miało przeprowadzenie wyborów na terenach anektowanych. Odwołaj się do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wskaż na mapie tereny zajęte przez ZSRS we wrześniu 1939 r. **M2**

M2 Polityka Sowietów na zajętych ziemiach polskich (1939–1941)

LEGENDA

- granice Polski do 1939 r.
- Generalne Gubernatorstwo od 1939 r.
- ziemie polskie zajęte przez ZSRS w 1939 r., a następnie włączone do sowieckich republik białoruskiej i ukraińskiej
- granice dystryktów GG
- Dystrykt Galicja włączony do GG w 1941 r.
- Okręg Białostocki włączony do Rzeszy w 1941 r.
- część Wileńszczyzny przekazana Litwie przez ZSRS w 1939 r.
- kierunki deportacji mieszkańców ziem polskich zagarniętych przez ZSRS
- obozy NKWD
- miejsca zbrodni katyńskiej

M3 Wkroczenie Armii Czerwonej na tereny II RP przez część mieszkańców zostało przyjęte entuzjastycznie. Budowali oni bramy powitalne, wkraczających żołnierzy sowieckich witali kwiatami, a także chlebem i solą. Ludność terenów wschodnich często również ochoczo fotografowała się z czerwonoarmistami. Postawy te dominowały wśród przedstawicieli ugrupowań komunistycznych i mniejszości narodowych. Nie wynikały one wcale z przekonań ideologicznych, ale z urazy będącej skutkiem polityki II RP wobec mniejszości narodowych na Kresach. W ZSRS i wejściu Armii Czerwonej upatrywali szansy na poprawę bytu i sprawiedliwość społeczną. Jak się później okazało, były to złudne nadzieje. Na fotografii mieszkańcy Kresów podczas spotkania z żołnierzami Armii Czerwonej, jesień 1939 r.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, dlaczego część obywateli II RP uroczyście witała wkraczającą Armię Czerwoną. Odwołaj się do **M3** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Omów rolę propagandy sowieckiej na ziemiach zajętych przez ZSRS we wrześniu 1939 r. Wykorzystaj **M4** i wiedzę pozaźródłową.

Sowiecka polityka na ziemiach polskich

Na terenach zaanektowanych przez ZSRS mieszkało znacznie mniej ludzi niż na przejętych przez III Rzeszę. Ponadto ludność ta była narodowościowo bardzo zróżnicowana. Oprócz Polaków (40%) pod rządami sowieckimi znaleźli się Ukraińcy, Żydzi, Białorusini, a także Litwini i przedstawiciele mniejszych grup etnicznych. Na wielu obszarach rozproszeni Polacy stanowili mniejszość. Fakt ten, oprócz kwestii ideologicznych, odegrał kluczową rolę w polityce władz ZSRS.

Sowieci wykorzystali antagonizmy narodowościowe. Miejscowa ludność żydowska przeważnie nie identyfikowała się z państwem polskim. Ukraińcy, w znacznie mniejszym stopniu Białorusini, uważali je za obce i wrogie. W takich okolicznościach już jesienią 1939 r. doszło do **pogromów ludności polskiej** organizowanych **przez Ukraińców**. Były one tolerowane, a niekiedy inicjowane przez Sowietów. Liczba ofiar samosądów i mordów, nie mówiąc o gwałtach, wandalizmie i grabieżach, sięgnęła może nawet tysięcy. Działania kierowane przez **Organizację Ukraińskich Nacjonalistów** (**OUN**), początkowo tolerowaną przez najeźdźców, objęły 20 powiatów. Jednoczesne wystąpienia białoruskie miały podłoże raczej społeczne niż narodowościowe. Polacy w kresowych miasteczkach zapamiętali jednak przede wszystkim poczynania Żydów. Często stanowili tu oni większość mieszkańców. Wyróżniali się językiem i strojem, przez co z łatwością można ich było rozpoznać. Ponieważ Ukraińcy i Białorusini mieszkali głównie na wsi, miejskie formacje milicyjne dokonujące samosądów, a potem pomagające układać listy aresztowanych i deportowanych, były często zdominowane przez żydowskich komunistów współpracujących z okupantem.

Prócz niechęci do Polaków utożsamianych z II Rzeczpospolitą, w której cierpieli biedę, do wystąpień narodowości niepolskich przyczyniła się wiara w sowieckie obietnice poprawy ich sytuacji kosztem „polskich panów". Nawet członkowie OUN, formacji ideologicznie wrogiej komunizmowi – której przywódcy musieli wiedzieć o koszmarze rządów bolszewickich w Ukraińskiej Socjalistycznej Republice Sowieckiej – początkowo liczyli na to, że rozpoczną legalną działalność. Nadzieje te okazały się złudne.

Celem komunistów była pełna **sowietyzacja** opanowanych terenów, czyli wprowadzenie zasad społeczno-gospodarczych na wzór panujących w ZSRS. Jednym z pierwszych kroków władzy sowieckiej była przymusowa **wymiana pieniędzy**. Okupanci nakazali wymianę złotówek na ruble w stosunku jeden do jednego. W rzeczywistości złotówka była 5-krotnie droższa od rubla, co oznaczało grabież oszczędności. Działanie to umożliwiło też błyskawiczne wykupienie towarów przez przybyszów z ZSRS. Uboga pod wieloma względami wschodnia Polska jawiła im się jako kraina obfitości. Sowieckie odezwy formułowane łamaną polszczyzną zapowiadały „dorobkowe szczęśliwe życie". Tymczasem już po kilku tygodniach **poziom życia** mieszkańców wszystkich narodowości **spadł** do poziomu biedy powszechnie panującej w ZSRS. Jak podsumował to pewien ukraiński działacz polityczny, najeźdźcy „»oswobodzili« Ukrainę Zachodnią i Białoruś od żywności, odzieży i wolności".

Przeprowadzone na wzór sowiecki **kolektywizacja rolnictwa** oraz **nacjonalizacja przemysłu** przyniosły tym ziemiom **gospodarczą ruinę**. Dla ukraińskich i białoruskich chłopów działania te przekreślały marzenia o ziemi, którą spodziewali się uzyskać kosztem polskich „osadników i obszarników", jak obiecywała to sowiecka propaganda. Nowe warunki pracy, jej wydłużony czas i wyśrubowane normy oznaczały niebywały wyzysk, tym bardziej że pracować musieli głodni ludzie. Ceny podstawowych produktów, dawniej łatwo dostępnych, a teraz osiągalnych tylko na **czarnym rynku**, wzrosły o tysiąc procent.

Sowieckie **represje wobec religii** uderzyły we wszystkie wyznania. Prześladowany był Kościół rzymskokatolicki jako ostoja polskości. Najdotkliwsze ciosy spadły na kapłanów i wiernych wyznania unickiego (greckokatolickiego), uważanego za najważniejsze dla ukraińskiej świadomości narodowej. W 1946 r. Stalin ogłosił, że wszyscy unici „dobrowolnie" wracają do Kościoła prawosławnego.

Szkoły, programy szkolne i podręczniki **zsowietyzowano**. Uczelnie wyższe straciły autonomię. Polskie książki drukowano tylko wtedy, gdy zawierały **bolszewicką propagandę**, w tym szkalowanie niepodległej Polski.

Jeśli głównym rysem niemieckiej okupacji była przerażająca dosłowność wszystkich zapowiadanych przez najeźdźcę kar i represji, to uderzającą cechą porządków sowieckich było **wszechobecne i monstrualne kłamstwo**. Hasła, takie jak: „demokracja", „wybory" i „władza ludu", miały treść zupełnie inną od ogólnie przyjętej. To samo dotyczyło wygłaszanych podczas zgromadzeń wyborczych przemówień na temat niezwykłego dobrobytu panującego w Związku Sowieckim. Z propagandowych wystąpień można było odnieść wrażenie, że w ZSRS cukier jakoby wydobywano w kopalniach, a pomarańcze produkowano w fabrykach. Wygląd żołnierzy i urzędników sowieckich oraz łapczywość, z jaką rabowali najpospolitsze przedmioty codziennego użytku, nie harmonizowały jednak z tymi opowieściami.

M4 Ogromną rolę w polityce sowieckiej na zajętych terenach Rzeczpospolitej odgrywała propaganda. W prasie pojawiały się informacje o rzekomych cierpieniach i biedzie przedstawicieli mniejszości narodowych. Przeciwstawiano temu obraz ZSRS jako kraju, w którym panują sprawiedliwość społeczna i szacunek do wartości demokratycznych, a ludzie żyją w dostatku. Na zebraniach towarzyszących wyborom do zgromadzeń ludowych nie tylko przedstawiano kandydatów (często o wątpliwej reputacji), lecz także rozsiewano pogłoski o rzekomych nadużyciach wyborczych, do jakich miało dochodzić w II Rzeczpospolitej. Zapewniano, że wybory do zgromadzeń będą uczciwe, gdyż nie będzie możliwości oddawania za pieniądze więcej głosów, niż przysługiwało wyborcom, jak to się rzekomo działo w II RP. Na fotografii żołnierze sowieccy rozdający propagandową prasę mieszkańcom Kresów, jesień 1939 r.

Praca z materiałami

1. Przedstaw sytuację Polaków pod okupacją sowiecką. **M5**, **M6**
2. Porównaj warunki panujące w sowieckich łagrach i niemieckich obozach koncentracyjnych w czasie II wojny światowej. Odwołaj się do **M5** i wiedzy pozaźródłowej.

M5 Spośród ponad 110 tys. Polaków aresztowanych przez Sowietów we wrześniu 1939 r. blisko 40 tys. trafiło do łagrów. Większość z nich znalazła się na terenie Komijskiej Autonomicznej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej (ASRS) w obozach w okolicach Workuty, Peczory i Uchty. Kilka tysięcy osób osadzono w obozach w dorzeczu Kołymy w Jakuckiej ASRS. W relacjach więźniów dominują opowieści o niewolniczej pracy, głodzie, przeludnieniu w prowizorycznych barakach i wysokiej śmiertelności. Na tragizm położenia więźniów miały też wpływ niesprzyjające warunki naturalne. W części miejsc nie ogradzano nawet terenu obozu, albowiem ucieczka w głąb Syberii była równoznaczna ze śmiercią. Na fotografii więźniowie szyjący buty w łagrze w Niżnym Tagile na Uralu, 1943 r.

Sytuacja Polaków na Wileńszczyźnie pod rządami Litwy

Los Polaków na przekazanej Litwie Wileńszczyźnie, stanowiących na tym obszarze zdecydowaną większość, był o wiele lepszy niż pod rządami niemieckimi czy sowieckimi. Władze litewskie stosowały raczej szykany niż represje, a wobec polskich uchodźców (także wojskowych), którzy znaleźli się na przedwojennym terytorium litewskim, zachowywały się przyzwoicie. Polacy nie utracili swoich majątków ziemskich ani domów. Litwini prowadzili jednak politykę **lituanizacji**, czyli stopniowego narzucania litewskich obyczajów, kultury i języka. Jej przejawem było przekształcenie uniwersytetu w Wilnie w uczelnię litewską. Polacy – ze względu na brak litewskiego obywatelstwa, które nadawano im niechętnie – mieli problemy ze znalezieniem pracy. Aneksja Litwy przez ZSRS latem 1940 r. i zaprowadzenie na jej obszarze porządków sowieckich pogorszyły sytuację Polaków. Po pewnym czasie okazało się, że krótki okres przynależności Wileńszczyzny do Litwy miał jeszcze jedną dobrą stronę – do wkroczenia Niemców w 1941 r. Sowietom zabrakło czasu na rozwinięcie aparatu represji.

Sowieckie represje

Choć prześladowania spotkały wszystkich mieszkańców terytoriów okupowanych przez Sowietów, ich ostrze najmocniej kierowało się przeciw Polakom. Na Kresach stanowili oni bowiem większość elit i tworzyli warstwę przywódczą. Była to również część społeczeństwa najbardziej świadoma swej narodowości oraz przynależności państwowej, która mogła przeciwstawiać się sowietyzacji i pełnej unifikacji. Represje były inicjowane, planowane i prowadzone przez funkcjonariuszy **NKWD**. Ta sowiecka policja polityczna dorównywała okrucieństwem niemieckim SS i Gestapo, jednak przewyższała je znacznie operatywnością i skutecznością działania.

Aresztowania „wrogów ludu” zaczęły się natychmiast po wkroczeniu Armii Czerwonej. Objęły – tak jak pod okupacją niemiecką – **przedstawicieli elit**. Zatrzymywano byłych ministrów, senatorów, posłów, oficerów Wojska Polskiego (także w stanie spoczynku), działaczy społecznych i sportowych. Wśród nich znaleźli się m.in. byli premierzy Aleksander Prystor, Leopold Skulski i Leon Kozłowski czy znany żeglarz, założyciel Tatrzańskiego Ochotniczego Pogotowia Ratunkowego generał Mariusz Zaruski. Powodem represji mogło być

pokrewieństwo, jak w wypadku rodziny marszałka Piłsudskiego, lecz także choćby uczestnictwo w wojnie polsko-bolszewickiej, kwalifikowane jako „aktywne działania lub czynna walka przeciwko klasie robotniczej lub ruchowi rewolucyjnemu". Oskarżeni nie mieli prawa do obrońcy ani apelacji. Uwięzionych „wrogów ludu" rzadko przetrzymywano na terenie okupowanym. Zwykle kierowano ich do **łagrów** znajdujących się w głębi ZSRS. Najczęściej wywożono ich w okolice **Workuty** w dorzeczu Peczory na północ od koła podbiegunowego i do liczącego 2,6 mln km^2 obszaru w dorzeczu **Kołymy** w syberyjskiej Jakucji.

Sowieckie łagry, administrowane przez podlegający NKWD Główny Zarząd Poprawczych Obozów, nazywany **Gułagiem**, przypominały w niejednym niemieckie obozy koncentracyjne, stworzone zresztą na wzór sowieckich. Propaganda akcentowała ich cele gospodarcze i wychowawcze, co znajdowało odzwierciedlenie w hasłach umieszczanych nad bramami – np. w obozach nad Kołymą brzmiało ono: „Praca jest sprawą honoru i chwały, dzielności i bohaterstwa". Więźniów pozbawiano tożsamości, redukowano ich do obozowych numerów noszonych na więziennej odzieży. Ich zadaniem była mordercza praca, którą dodatkowo utrudniały zabójczy arktyczny klimat czy gryzące owady w gorących regionach ZSRS.

M6 **Raport generała Michała Tokarzewskiego-Karaszewicza opisujący sytuację Polaków pod okupacją sowiecką, marzec 1940 r.**

Od 9 lutego począwszy, nastąpiło masowe wywożenie w głąb Rosji elementu pracującego dawniej nie tylko politycznie, ale i społecznie, i gospodarczo. Inteligencję wywieziono już poprzednio. Wywożono całe rodziny, starców, kobiety i nawet najmniejsze dzieci, zostawiając pół godziny czasu na spakowanie się. O rozmiarach wysiedlenia może świadczyć, że z pow[iatu] lidzkiego odszedł transport 300 wagonów towarowych nieogrzewanych. W pierwszej kolejności wywieziono rodziny wszystkich osadników i gajowych. Pozostałe mienie objęły pod swój zarząd miejscowe komitety komunistyczne. Wrażenie tego wysiedlenia bardzo duże, ale niekorzystne dla Sowietów, gdyż każdemu posiadaczowi ponad 5 ha ziemi grozi podobny los.

Nastrój ludności da się streścić w krótkim wyrażeniu chłopa z Dziśnieńszczyzny: tego, co Polaki nie potrafili z nami zrobić przez 20 lat, bolszewicy zrobili w ciągu kilku miesięcy – my teraz Polaki wszyscy. Poza niezwykle minimalną ilością sympatyków komunizmu, przeważnie materialnie zainteresowanych, tak ludność polska, jak i białoruska oczekują z utęsknieniem wskrzeszenia Polski; dawny element komunistyczny rozczarował się i wyrzekł komunizmu, dlatego wielu dawnych działaczy komunistycznych, organizatorów wiejskich komitetów i milicji siedzi dziś w kryminałach sowieckich; celem samoobrony w obawie przed wysiedleniem lub zaaresztowaniem ludność samorzutnie organizuje się i zakłada luźnie działające tajne organizacje, szykując się do działań partyzanckich mniej więcej od 15 kwietnia.

[...]

Walka o polską szkołę coraz bardziej się rozpala, szkoła polska podlega coraz szybszej likwidacji; dzieje się to przez ciągłe areszty nauczycieli polskich, przez masowe areszty młodzieży gimnazjalnej, przez ucieczkę nauczycieli, którzy nie chcą przyjąć służby konfidentów GPU. Ludność białoruska, która dawniej walczyła o szkołę białoruską, obecnie z wielkim charakterem walczy o szkołę polską, przeciwko wprowadzaniu białoruskiej, tylko dzięki tej twardej walce szkolnictwo polskie jeszcze nie zostało zlikwidowane. Młodzież szkolna, i to zarówno gimnazjalna, jak i ze szkół powszechnych, zdała i zdaje co dzień niezwykle chlubny egzamin, jeżeli chodzi o narodowy stan posiadania, najmniejsze dzieciaki staczały czynne walki przy usuwaniu godeł narodowych, zdzierały portrety wodzów komunizmu, walczyły o modlitwę w szkole, a do dziś w kościołach śpiewają „Boże, coś Polskę".*

[...]. Bolszewicy masowo wszędzie angażują konfidentów; niestety, należy przyznać, że sporo ludzi poszło na tę podłą służbę. [...] Oprócz agentów płatnych jest wielu donosicieli z amatorstwa – załatwiają dawne porachunki, pisząc „donosy", niestety, jest tego dużo. Stosunki gospodarcze pogarszają się z dnia na dzień. [...] Dziś miasta i miasteczka mają niezwykły wygląd: prawie wszystkie sklepy są puste i zamknięte.

Wiek XX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 254–255.

* **GPU** (ros. *Gosudarstwiennoje Politiczeskoje Uprawlenije*) – dawna sowiecka służba bezpieczeństwa, w 1934 r. wcielona do NKWD

Z początkiem 1940 r. rozpoczęły się **masowe deportacje** ludności. Zorganizowano je, korzystając z wcześniej przygotowanych list. Odbyły się w czterech falach: w **lutym, kwietniu i czerwcu 1940 r.** oraz w **czerwcu 1941 r.** Ogółem objęły **ok. 320 tys. osób**, w większości Polaków – przedstawicieli administracji państwowej II Rzeczpospolitej, oficerów, kolejarzy, policjantów, inteligencję i ziemiaństwo, a także członków ich rodzin.

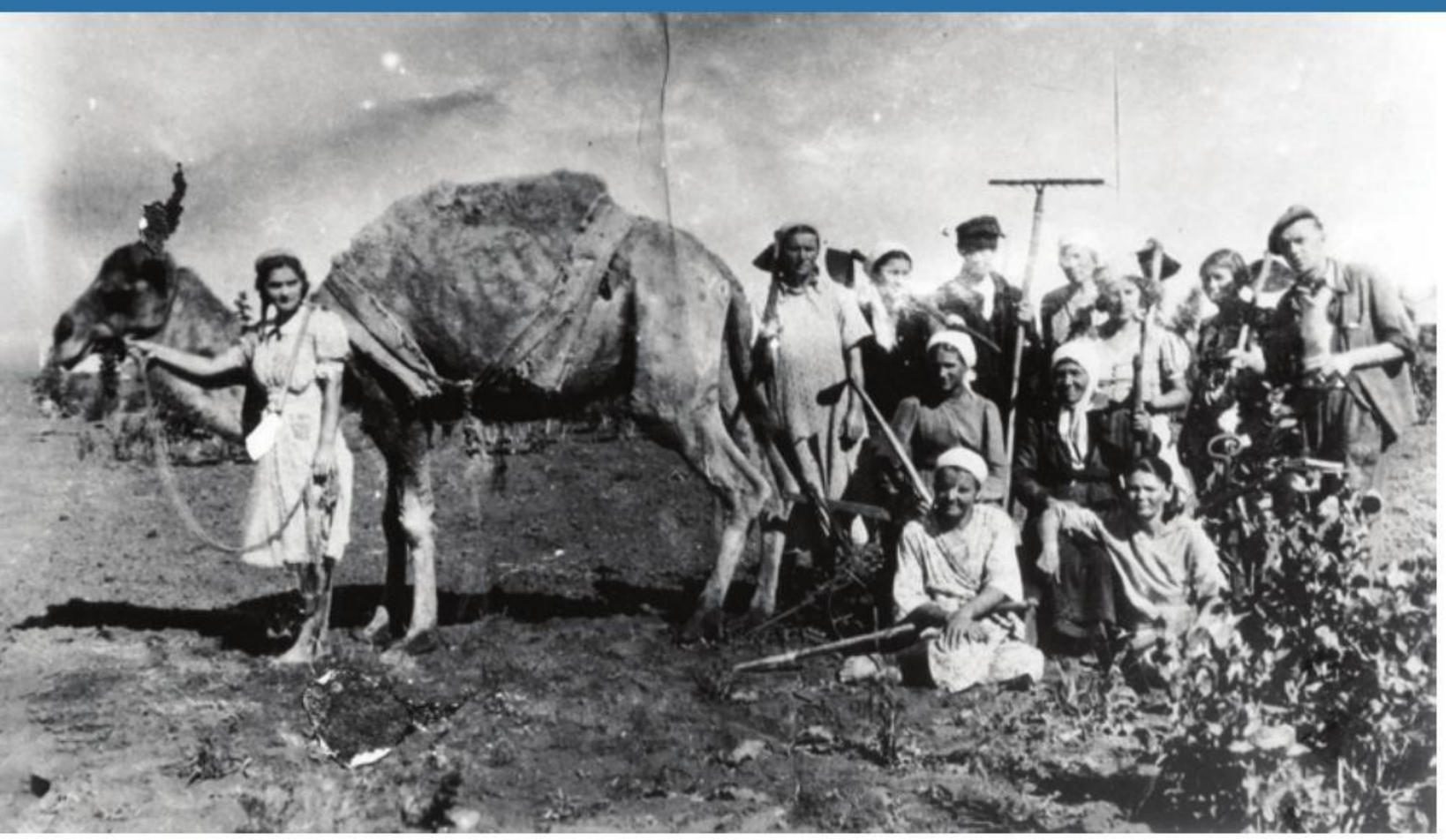

M7 W dwóch pierwszych deportacjach w głąb ZSRS wywieziono ponad 200 tys. osób. W większości były to kobiety, dzieci i osoby starsze. Władze ZSRS uznały, że na Kresach ludzie ci będą stanowić zagrożenie dla ich reżimu. Wśród nich znajdowały się rodziny polskich oficerów aresztowanych przez Sowietów i osadzonych w obozach w Starobielsku, Ostaszkowie i Kozielsku. Wiele osób nie przeżyło transportu. Szczególnie dużo ofiar pochłonęła wywózka z lutego 1940 r., w czasie której deportowanych przy siarczystym mrozie transportowano w bydlęcych wagonach bez ogrzewania. Osoby, które dotarły do miejsc docelowych, zostały ulokowane w osadach o specjalnym rygorze albo w kołchozach i sowchozach. Na zdjęciu brygada złożona z Polaków deportowanych do Kazachskiej SRS, lato 1941 r.

Praca z materiałami

1. Przedstaw losy obywateli Rzeczpospolitej deportowanych w głąb ZSRS. Odwołaj się do **M7** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wytłumacz, w jaki sposób władze sowieckie argumentowały decyzję o zamordowaniu polskich oficerów. **M8**
3. Wyjaśnij, dlaczego Stalinowi zależało na ukryciu zbrodni w Katyniu. Wykorzystaj **M9** i wiedzę pozaźródłową.

Wywożono również Żydów, Ukraińców i Białorusinów oskarżanych o „nacjonalizm".

Sowieci, podobnie jak Niemcy na obszarach wcielonych do Rzeszy, dawali na spakowanie się od kilku do kilkudziesięciu minut. O ile jednak deportowani przez Niemców odbywali krótką podróż do Generalnego Gubernatorstwa, o tyle ofiary sowieckich wywózek musiały wytrzymać podróż trwającą nieraz tygodnie, w niezwykle trudnych warunkach: w ścisku, bez możliwości zaopatrzenia się po drodze w cokolwiek i korzystania z toalety. Deportowani, w niektórych transportach były to niemal wyłącznie kobiety i dzieci, nierzadko umierali już w czasie podróży. Polaków wywożono do Kazachstanu w środkowo-południowej części ZSRS, Baszkirii w rejonie południowego Uralu lub na obszary nad środkową Wołgą. Na miejscu nie było szkół ani szpitali, a niejednokrotnie nawet domów. Panowały za to ekstremalnie trudne warunki klimatyczne, w których deportowani musieli ciężko pracować. W związku z tym umieralność sięgała wśród nich nawet 30%. Funkcjonariusze NKWD okazywali litość równie rzadko jak gestapowcy. Natomiast ludność sowiecka – w przeciwieństwie do mieszkańców Rzeszy Niemieckiej z reguły traktujących więźniów i robotników przymusowych z wyższością i pogardą – zwykle współczuła deportowanym.

Zbrodnia katyńska

Symbolem polityki Sowietów względem Polaków okazał się **los polskich oficerów**. W 1939 r. do niewoli sowieckiej trafiło ponad 200 tys. polskich jeńców, w tym 18 tys. oficerów. Szeregowi żołnierze dość szybko zostali zwolnieni, ale oficerowie trafili do **specjalnych obozów NKWD** w **Kozielsku**, **Starobielsku** i **Ostaszkowie**. Jako oficerowie rezerwy reprezentowali cały wachlarz zawodów polskiej inteligencji. Byli wśród nich: prawnicy, lekarze, nauczyciele (także akademiccy), dziennikarze i pisarze, urzędnicy, społecznicy oraz politycy. Wielu miało pochodzenie żydowskie. Kapelani reprezentowali wszystkie wyznania: katolickie, prawosławne, protestanckie i mojżeszowe. Uznani za „zajadłych wrogów władzy sowieckiej" **5 marca 1940 r.** zostali przeznaczeni do zlikwidowania. **Decyzję podjął sam Stalin** wraz z grupą najbliższych współpracowników. Od **3 kwietnia** jeńców stopniowo wywożono do **miejsc kaźni**. Tych z Kozielska zamordowano w **Katyniu**, ze Starobielska – w **Charkowie**, z Ostaszkowa – w **Miednoje**. W sumie rozstrzelano 14,7 tys. jeńców. Na podstawie tego samego rozkazu z 5 marca zamordowano innych obywateli polskich znajdujących się wówczas w więzieniach. Na przykład 7,3 tys.

więźniów zgładzono m.in. w lesie w pobliżu wsi Bykownia (w granicach administracyjnych Kijowa) oraz prawdopodobnie w Kuropatach koło Mińska. Dzisiaj pojęciem **zbrodni katyńskiej** określa się **eksterminację 22 tys. obywateli polskich** dokonaną na podstawie marcowej decyzji.

Planowe wymordowanie jeńców oficerów było wydarzeniem bezprecedensowym podczas II wojny światowej. Nie dopuścili się go nawet odrzucający międzynarodowe konwencje Japończycy. Współgrało natomiast z ówczesnymi poczynaniami Niemców, którzy także za cel obrali inteligencję.

M8 **Decyzja Biura Politycznego WKP(b) o rozstrzelaniu polskich oficerów, marzec 1940 r.**

W związku z tym, że wszyscy oni są zatwardziałymi i niepoprawnymi wrogami władzy radzieckiej, NKWD ZSRR uważa za niezbędne:

I. Polecić NKWD ZSRR:

1) sprawy znajdujących się w obozach dla jeńców wojennych 14 700 byłych polskich oficerów, urzędników, obszarników, policjantów, funkcjonariuszy wywiadu, żandarmów, osadników (wojskowych) i strażników więziennych,

2) a także sprawy aresztowanych i przebywających w więzieniach w zachodnich obwodach Ukrainy i Białorusi 11 000 członków różnych szpiegowskich i dywersyjnych organizacji kontrrewolucyjnych, byłych obszarników, fabrykantów, byłych polskich oficerów, urzędników i dezerterów – rozpatrzyć w trybie specjalnym, wymierzając im najwyższy wymiar kary – rozstrzelanie.

II. Sprawy rozpatrzyć bez wzywania aresztowanych, bez przedstawiania zarzutów, postanowienia o zakończeniu śledztwa i aktu oskarżenia.

D. Ostapowicz, S. Suchodolski, D. Szymikowski, *Od Hammurabiego do Fukuyamy. Nowa matura z historii. Przekazy źródłowe z ćwiczeniami*, t. 2, *Od 1789 roku do współczesności*, Gdańsk: GWO, 2002, s. 255.

W Katyniu została zamordowana jedna kobieta. Była to Janina Lewandowska, pilotka i radiotelegrafistka, córka generała Józefa Dowbora-Muśnickiego.

M9 Zbrodnia w Katyniu dokonana przez Sowietów na polskich oficerach i przedstawicielach elit wyszła na jaw dopiero po ataku Niemiec na ZSRS. 11 kwietnia 1943 r. wiadomość o odnalezieniu masowych grobów jako pierwsza podała niemiecka agencja prasowa (a 13 kwietnia – Radio Berlin). Dwa dni później informacje te potwierdzono na specjalnej konferencji w Berlinie. Stalin, aby ukryć zbrodnię, zrzucił winę za mord na Niemców, twierdząc, że polscy oficerowie mieli rzekomo dla nich pracować w czasie robót budowlanych. III Rzesza jednak postanowiła wykorzystać odnalezienie grobów w celach propagandowych. Po zakończonych fiaskiem staraniach, aby sprawą zajął się międzynarodowy Czerwony Krzyż, powołano międzynarodową komisję do zbadania zbrodni. W jej skład weszli przedstawiciele wielu narodów, w tym alianci przebywający w obozach jenieckich. Na fotografii jeden z masowych grobów polskich oficerów w Katyniu, 1943 r.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, jakie czynniki decydowały o kształtowaniu się postaw mieszkańców Kresów względem sowieckiego okupanta. Odwołaj się do **M10** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Omów postawy Ukraińców wobec rzezi wołyńskiej. Wykorzystaj **M11** i wiedzę pozaźródłową.

M10 Postawy mieszkańców Kresów wobec Sowietów z czasem się zmieniły. O ile w początkowej fazie okupacji część przedstawicieli mniejszości narodowych zauroczona ZSRS wierzyła w poprawę swojego bytu, o tyle kolejne miesiące pokazywały, że była to tylko iluzja. Wszechobecne deportacje, terror, kradzieże pokazywały, że sowiecka wizja świata nie jest tak idealna, jak ją przedstawiała propaganda. Dlatego większość mieszkańców Kresów już od początku 1940 r. zaczęła odnosić się wrogo do sowieckiego okupanta. Na fotografii tłumy przed lokalem wyborczym w okręgu grodzieńskim. Wielu zgromadzonych trzyma transparenty z komunistycznymi hasłami. Nad wejściem do budynku widać również portret Józefa Stalina, październik 1939 r.

Pozorna zmiana polityki Sowietów

Już w 1940 r. stosunki sowiecko-niemieckie zaczęły się psuć. Choć obie strony zapewniały się nawzajem o przyjaźni, w rzeczywistości zaczęły się szykować do uderzenia. Przyniosło to pewne zmiany w polityce Stalina na ziemiach polskich. Już wcześniej polecił on oszczędzić z masakry polskich oficerów ok. 450 starannie wyselekcjonowanych osób. Byli wśród nich szczerzy patrioci, uznani jednak za przydatnych dla ZSRS (np. znawcy gospodarki Rzeszy Niemieckiej), ale także garstka kandydatów na kolaborantów. Zamierzano uczynić z nich kadrę armii polskiej pod sowieckim kierownictwem, czego jednak nie zdołano zrealizować przed inwazją Hitlera na ZSRS.

Pewne gesty poczyniono także wobec ludności polskiej. Na raczej zsowietyzowanym niż zukrainizowanym uniwersytecie we Lwowie zezwolono na otwarcie katedry literatury polskiej lub katedry kierowanej przez przedwojennych profesorów. Na Białorusi pozwolono na przywrócenie pewnej liczby szkół polskich. Korzystając z dość przypadkowej okazji, Sowieci nagłośnili 85. rocznicę śmierci Adama Mickiewicza.

Postawy wobec Sowietów

Okupanci sowieccy wzbudzali w większości Polaków uczucie nienawiści, ale – inaczej niż Niemcy – także wyższości i pogardy. Uważano ich za prostaków, szydzono z nich i z ich braku obycia. Uważano, że gdyby nie niemiecka napaść, Wojsko Polskie odparłoby takiego przeciwnika. Kompromitacja Armii Czerwonej w wojnie z Finlandią zwiększyła tylko te odczucia. Były one błędne i groźne. Z polską konspiracją i partyzantką Sowieci radzili sobie znacznie lepiej niż Niemcy. Co gorsza, Polacy w walce z ZSRS nie mogli liczyć na wsparcie Zachodu.

Od początku 1940 r., mimo wcześniejszej przychylności, większa część kresowych narodowości odnosiła się do okupanta z nienawiścią. Białorusini i Ukraińcy czuli się ugodzeni kolektywizacją, kampanią antyreligijną, prześladowaniem wszystkich niekomunistycznych organizacji (takich jak Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów). Żydów dodatkowo rujnowała likwidacja ich zakładów pracy. Aresztowano większość członków partii żydowskich, zwłaszcza socjalistycznego Bundu. Jako „szpiegów" zatrzymywano też i wywożono na wschód Żydów uciekających spod niemieckiej okupacji.

Wszechobecny w ZSRS **strach** rodził **służalstwo**, **donosicielstwo** i **często obojętność** na los najbliższych. Łamaniu charakterów sprzyjała możliwość zrobienia kariery w partii bolszewickiej i NKWD, podczas gdy w NSDAP i Gestapo absolutnie nie było to dopuszczalne. W opinii pisarza Józefa Mackiewicza, który doświadczył obu okupacji, niemiecka czyniła z ludzi bohaterów, a sowiecka – szmaty.

Z władzami sowieckimi współpracowali polscy komuniści (zob. s. 138). Nie mieli jednak własnej partii, gdyż Komunistyczna Partia Robotnicza Polski została w 1938 r. formalnie rozwiązana przez Komintern. Jej czołowych działaczy wymordowało NKWD. Pozostali, zdaniem Władysława Gomułki (zob. s. 278), który po wojnie zrobił wielką karierę, „żywili wobec Polski, jako niepodległego i suwerennego państwa, kosmopolityczne poczucie obojętności, a nawet wrogości, przyjmowali bezkrytycznie i z aplauzem ówczesną politykę Związku Sowieckiego i Kominternu, czynili wszystko, aby zaskarbić sobie łaski swoich nowych rzeczników politycznych".

Rzeź wołyńska (1943)

Antagonizmy polsko-ukraińskie, silne już przed 1939 r., były w dobie okupacji sowieckiej dodatkowo rozniecane przez okupanta. Po wkroczeniu Niemców w 1941 r. działania te trwały nadal, przy czym strona polska była traktowana gorzej, jako zdecydowanie bardziej antyniemiecka. Stała kontrola Rzeszy, wobec bliskości angażującego większość sił zbrojnych frontu, ograniczała się przy tym głównie do ośrodków miejskich. Fakt ten umożliwił rozbudowę powstałej pod koniec 1942 r. **Ukraińskiej Powstańczej Armii** (**UPA**). Formacja ta była wroga i Sowietom, i Niemcom, lecz w 1943 r. dążyła głównie do oczyszczenia z ludności polskiej ziem uważanych przez UPA za ukraińskie.

Wiosną 1943 r. UPA rozpoczęła **czystkę etniczną** zwaną **rzezią wołyńską**. W latach 1943–1944 ukraińscy nacjonaliści dokonali **ludobójstwa** – **zamordowali ok. 100 tys. Polaków**, także na obszarze pobliskiej Małopolski Wschodniej. Polacy, bez względu na wiek i płeć, ginęli zabijani w okrutny sposób, nierzadko z rąk sąsiadów inspirowanych przez UPA. Palono całe miejscowości. Z ok. 2500 istniejących w 1939 r. na Wołyniu polskich wsi ok. 1500 przestało istnieć.

Przeciw prowadzonej rzezi wystąpiły nieliczne formacje miejscowej samoobrony, a tylko doraźnie Armia Krajowa. Jednym z organizatorów samoobrony był komendant Batalionów Chłopskich na Wołyniu porucznik **Zygmunt Jan Rumel**. W lipcu 1943 r. z ramienia Okręgowego Delegata Rządu podjął negocjacje z UPA w celu zatrzymania eksterminacji. Został jednak bestialsko zamordowany wraz z towarzyszącym mu oficerem.

Oprócz Polaków UPA eksterminowała także Żydów i Ormian oraz licznych na Wołyniu Czechów. Dowodzi to, że celem rzezi było oczyszczenie terytorium z „obcych". Nie stanowiła ona, jak to potem czasem utrzymywano, reakcji na poczynania polskich władz przed wrześniem 1939 r.

M11 Rzeź wołyńska w powojennych wspomnieniach Stanisława Kazimierów mieszkającego w 1943 r. we wsi Kołodno

Gdy szliśmy doić krowy, na podwórze weszło trzech uzbrojonych banderowców po cywilnemu [...] i jeden Ukrainiec z naszej wioski [...], który pokazał na nas palcem: „To Lachy*". [...] Wówczas ci trzej kazali nam wejść do mieszkania, ponieważ, jak powiedzieli, chcą zrobić u nas rewizję. Gdy weszliśmy, od razu jeden z tych trzech kazał się mamie położyć na ziemi. Mama zaczęła prosić, żeby nas nie mordowali. Drugi powiedział do mnie, abym też się kładł. Chciałem złapać mamę za rękę, ale on odtrącił mnie kolbą. Położyłem się pierwszy, a mama dalej prosiła. Wtedy jeden z trójki dźgnął mamę w pierś bagnetem, następnie usłyszałem cztery strzały z karabinu. Nie widziałem, kto strzelał, bo ze strachu leżałem twarzą do ziemi. Prosiłem Boga, żebym się nie męczył. Miałem twarz zakrytą rękami i w czasie strzałów nic nie czułem. Gdy Ukraińcy wyszli z domu, wstałem i wziąłem mamę za głowę. Zobaczyłem masę krwi i dziurę wielkości pięści. Ciało było jeszcze w konwulsjach. Zauważyłem też, że mam całe spodnie zakrwawione, myślałem, że to krew mamy. Wyszedłem na strych, żeby się ukryć. Słyszałem jęki sąsiada, mieszkającego 30 metrów od nas, konał na swoim podwórzu chyba z pół godziny. Nagle zobaczyłem, że z lewej nogi sika mi krew i zaczęło mi się robić słabo, a jednocześnie pomyślałem, że mogą spalić dom. Zszedłem ze strychu i gdy już byłem w korytarzu, utraciłem siły w nogach. Udało mi się jedynie wyjść z mieszkania i na drodze straciłem przytomność. [...] Znalazł mnie sąsiad Ukrainiec Antoni G. i wziął do domu. Jego rodzina ukryła mnie w pokrzywach za domem i powiedziała o mnie mojemu bratu, który po napadzie też przyszedł do tego sąsiada. Brat poszedł do wioski Netreba, już w galicyjskiej części Wołynia, zorganizować transport. Poprosił Ukraińca o imieniu Jarsen, u którego miał dług wdzięczności, żeby przywiózł mnie wozem konnym. On faktycznie przyszedł i wziął wóz od Antoniego G., ponadto Antoni G. dał swojego syna do powożenia. Syn Antoniego G., który mnie wiózł do Netreby, stanął za to przed banderowskim sądem i został skazany na karę śmierci, ale im uciekł i ukrywał się nawet po wojnie.*

B. Odnous, *Lato 1943*, „Karta" 2005, nr 46, s. 114.

* **banderowiec** – członek Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów kierowanej przez Stepana Banderę (OUN-B)
Lachy – pogardliwe określenie Polaków

Antyukraińskie polskie akcje odwetowe, podjęte w końcu przez oddziały AK, Batalionów Chłopskich i Narodowych Sił Zbrojnych, pochłonęły 10–12 tys. ofiar. Rozpoczęły się latem 1944 r. głównie na Lubelszczyźnie (rzadko w Galicji Wschodniej i na Wołyniu). Niejednokrotnie ginęli przypadkowi cywile, jak np. w Sahryniu w powiecie hrubieszowskim, gdzie żołnierze AK-BCh zamordowali ponad 200 Ukraińców.

Zwłoki zamordowanych przez UPA mieszkańców wsi Lipniki w powiecie kostopolskim na Wołyniu. Podczas masakry dokonanej 26 marca 1943 r. zginęły 182 osoby. Fotografia z 1943 r.

Grzegorz Motyka – profesor związany z Instytutem Studiów Politycznych PAN, historyk specjalizujący się w XX-wiecznych dziejach Ukrainy
irredenta – dążenie do uzyskania niepodległości, powstanie narodowowyzwoleńcze

Praca z tekstem

1. Wyjaśnij, co – zdaniem profesora Motyki – spowodowało rzeź wołyńską. **T1**
2. Rozstrzygnij, czy słuszne jest stwierdzenie, że błędna polityka II RP względem mniejszości narodowych prowadziła do radykalizacji ich poglądów na temat Polaków i państwa polskiego. Uzasadnij odpowiedź. **T1**

O tym się pisze

T1 Przyczyny rzezi wołyńskiej w opinii Grzegorza Motyki* – fragment wywiadu z 2012 r.

– Naszkicujmy, jaka była sytuacja wyjściowa, tzn. struktura narodowościowa na Wołyniu i w Galicji Wschodniej u progu wojny.

– W II Rzeczypospolitej mieszkało około pięciu milionów Ukraińców, tj. 16 proc. wszystkich obywateli państwa polskiego. Na Wołyniu było jednak dokładnie odwrotnie – to Polaków było 16 proc. Ukraińcy stanowili większość także w Galicji Wschodniej [...].

– Wspomniał Pan, że II RP prowadziła błędną politykę wobec mniejszości ukraińskiej.

– I w dodatku niekonsekwentną. Część środowisk politycznych (m.in. piłsudczycy) opowiadała się za programem asymilacji państwowej mniejszości narodowych, czyli zagwarantowaniem im pełni praw obywatelskich i autonomii kulturalnej. Inne jednak (w tym endecy) nawoływały do wprowadzenia w życie wizji asymilacji narodowej, zakładającej całkowite podporządkowanie mniejszości polskiej dominacji. Jednak nawet piłsudczycy w odpowiedzi na sabotaże OUN w 1930 roku zastosowali odpowiedzialność zbiorową wobec ludności ukraińskiej – w teren wysłano oddziały wojska i policji, które prowadziły tzw. dokuczliwe rewizje, w czasie których niszczono mienie i bito mieszkańców. Z kolei w 1938 roku na Lubelszczyźnie zniszczono 138 prawosławnych obiektów sakralnych, w tym mające dużą wartość historyczną. Tego typu akcje wywoływały wśród wielu Ukraińców uzasadnione poczucie krzywdy. [...]

– Co zatem było bezpośrednią iskrą, która wywołała rzeź wołyńską? Po stronie ukraińskiej są głosy mówiące o narodowowyzwoleńczym buncie. Porównuje się to czasami wręcz do powstania Chmielnickiego w XVII wieku. Tymczasem w 1943 roku trudno mówić o spontanicznej akcji ludności ukraińskiej przeciwko Polakom.

– Jestem przekonany, że całą odpowiedzialność za rzeź wołyńsko-galicyjską ponosi kierownictwo Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów Stepana Bandery (OUN-B), które wymyśliło i konsekwentnie przeprowadziło antypolską czystkę etniczną. Pokusa, aby wywołać antypolską irredentę, była wśród nacjonalistów bardzo silna. Już przed wojną pisali wprost, że w przyszłym państwie ukraińskim nie ma miejsca dla ziemian i kolonistów polskich, którzy osiedlili się na tych terenach po 1918 roku. Najpóźniej jesienią 1942 roku w kierownictwie banderowskim zapadła decyzja, by w momencie wybuchu powstania polską ludność ze wszystkich ziem, które OUN-B uznawała za ukraińskie, wypędzić pod groźbą śmierci, przy czym od razu zamierzano zabić tzw. aktyw polski, czyli liderów lokalnych społeczności – nauczycieli, księży itp.*

G. Motyka, *Wołyński konflikt pamięci*, rozmowa przeprowadzona przez M. Semczyszyn i F. Gańczaka, „Pamięć.pl" 2012, nr 4–5, s. 14–18.

Polecenia podsumowujące

1. Omów politykę władz sowieckich na zajętych ziemiach polskich.
2. Scharakteryzuj politykę Litwinów względem ludności polskiej na Wileńszczyźnie.
3. Przedstaw stosunek ludności zamieszkującej Kresy do władz sowieckich.

Polska i Polacy pod okupacją sowiecką

Podsumowanie

8

Sowiecka polityka na ziemiach polskich

X 1939 – przeprowadzenie przez Sowietów wyborów do zgromadzeń ludowych w celu sformalizowania aneksji ziem państwa polskiego.
Włączenie ziem polskich przejętych przez Sowietów do Białoruskiej i Ukraińskiej Socjalistycznych Republik Sowieckich – dawni obywatele II RP obywatelami sowieckimi.
Przekazanie Wileńszczyzny Litwie.
Na ziemiach przejętych przez Sowietów Polacy w mniejszości.
Wystąpienia narodowości niepolskich wyrazem niechęci do państwa polskiego i jego obywateli oraz wiary w obietnice Sowietów.
Jesień 1939 – pierwsze pogromy ludności polskiej przeprowadzone przez OUN.
Główny cel komunistów na opanowanych terenach – pełna sowietyzacja.
Represje wobec Kościołów, najsilniej atakowane Kościoły Katolicki i Greckokatolicki.

Sytuacja Polaków na Wileńszczyźnie pod rządami litewskimi

Stosowana przez władze litewskie polityka szykan, a nie represji.
Lituanizacja.
Pogorszenie sytuacji ludności polskiej na Wileńszczyźnie po aneksji Litwy przez ZSRS.

Sowieckie represje na terenach okupowanych

Represje wymierzone w ludność polską postrzeganą jako elity i warstwa przywódcza.
Pierwsze aresztowania „wrogów ludu" tuż po wkroczeniu Armii Czerwonej.
Główne miejsce zsyłki aresztowanych – łagry w okolicach Workuty i Kołymy.
Od początku 1940 r. masowe deportacje Polaków i przedstawicieli innych narodowości w głąb ZSRS.
5 III 1940 – decyzja Stalina o wymordowaniu polskich oficerów.
Zbrodnia katyńska – eksterminacja przez Sowietów 22 tys. polskich obywateli.

Pozorna zmiana polityki Sowietów

Przygotowania Sowietów do wojny z Niemcami przyczyną zmiany polityki na ziemiach polskich
- darowanie życia ok. 450 przedstawicielom polskich elit, przydatnych z punktu widzenia Sowietów
- przywrócenie niektórych profesorów na zsowietyzowanym uniwersytecie lwowskim oraz uruchomienie części polskich szkół na Białorusi

Stosunek do Sowietów

Wśród Polaków w większości wrogie i pogardliwe nastawienie do sowieckiego okupanta.
Początek 1940 – zmiana nastawienia innych narodowości z przychylnego na wrogie, spowodowana działaniami ZSRS (kolektywizacją rolnictwa, prześladowaniami i aresztowaniami członków niekomunistycznych organizacji).
Współpraca z władzami sowieckimi polskich komunistów.

Rzeź wołyńska (1943)

Wiosna 1943 – początek rzezi wołyńskiej, ludobójstwa dokonanego na Polakach przez Ukraińską Powstańczą Armię.
Liczba ofiar szacowana na ok. 100 tys. osób.
Próby powstrzymania rzezi i negocjacji z ukraińskimi nacjonalistami zakończone niepowodzeniem.
Antyukraińskie akcje odwetowe polskich oddziałów AK, BCh i NSZ zakończone śmiercią ok. 10–12 tys. osób.

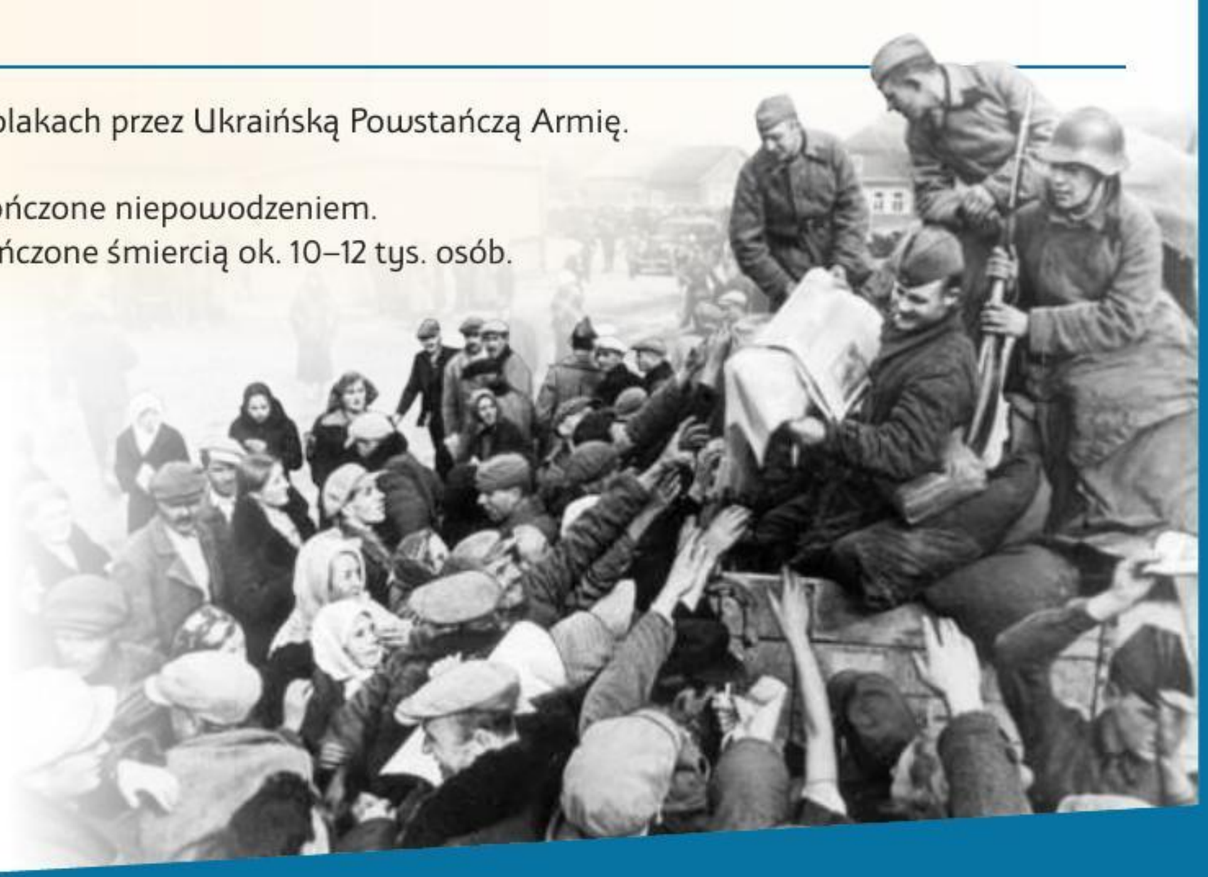

Polecane publikacje

G. Herling-Grudziński, *Inny świat. Zapiski sowieckie*, Kraków: Wyd. Literackie, 2022.

T.A. Kisielewski, *Katyń. Zbrodnia i kłamstwo*, Poznań: Dom Wydawniczy Rebis, 2017.

Lwowskie pod okupacją sowiecką (1939–1941), red. T. Bereza, Rzeszów: IPN, 2006.

G. Motyka, *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła". Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*, Kraków: Wyd. Literackie, 2016.

9 Rząd RP na uchodźstwie i Polskie Siły Zbrojne na obczyźnie

IX 1939 Władysław Raczkiewicz nowym prezydentem RP i powstanie rządu RP w Paryżu

VI 1940 przeniesienie rządu do Londynu

VII–X 1940 udział Dywizjonów 302 i 303 w bitwie powietrznej o Wielką Brytanię

30 VII 1941 podpisanie układu Sikorski–Majski

VIII 1941 powstanie Polskich Sił Zbrojnych w ZSRS

IV 1943 ujawnienie przez Niemców informacji o mordzie w Katyniu

VII 1943 katastrofa lotnicza w Gibraltarze, śmierć generała Sikorskiego

Przypomnij

- Jakie działania podjęły polskie władze państwowe w pierwszych dniach wojny?

Cel lekcji

- Dowiem się, jak funkcjonowały polskie władze państwowe na uchodźstwie w czasie II wojny światowej.

Po lekcji

- Omawiam działalność rządu RP na uchodźstwie.
- Przedstawiam udział polskich żołnierzy w walkach na różnych frontach II wojny światowej.
- Oceniam znaczenie układu Sikorski–Majski dla relacji polsko-sowieckich w czasie II wojny światowej.

Polskie władze na uchodźstwie w latach 1939–1942

Mimo klęski Polski we wrześniu 1939 r. oraz ustanowienia okupacji przez Niemcy i ZSRS **państwo polskie prawnie nadal istniało**, ponieważ działał jego **legalny rząd**. Aby kontynuować działalność, polskie władze – m.in. prezydent RP Ignacy Mościcki oraz wódz naczelny marszałek Edward Rydz-Śmigły – udały się do sąsiadującej z Polską Rumunii z zamiarem przedostania się do Francji.

Wbrew postanowieniom polsko-rumuńskiego układu sojuszniczego z 1921 r. władze polskie tam internowano. W związku z tym, zgodnie z uprawnieniami zapisanymi w konstytucji kwietniowej z 1935 r., prezydent Ignacy Mościcki wyznaczył swojego następcę. **30 września 1939 r. prezydentem RP** został piłsudczyk **Władysław Raczkiewicz**. Nowy prezydent desygnował na **szefa rządu** generała **Władysława Sikorskiego**, który wkrótce został też **wodzem naczelnym Polskich Sił Zbrojnych**. Premier sformował gabinet złożony z polityków należących do czterech ugrupowań przedwojennej opozycji: Polskiej Partii Socjalistycznej, Stronnictwa Ludowego, Stronnictwa Narodowego oraz niewielkiego, związanego z Sikorskim Stronnictwa Pracy. Siedzibą rządu był najpierw Paryż, potem Angers (czyt. ąże) **we Francji**. Po kapitulacji Francuzów siedzibą władz polskich w czerwcu 1940 r. stała się stolica **Wielkiej Brytanii** – Londyn.

M1 Pierwszą większą jednostką Wojska Polskiego utworzoną we Francji była 1. Dywizja Grenadierów. Jej sformowanie zlecił naczelny wódz generał Władysław Sikorski. Na czele jednostki stanął generał Stanisław Maczek. Na zdjęciu przegląd pododdziałów dokonywany przez Sikorskiego podczas obchodów święta Konstytucji 3 maja, 1940 r.

Powstałe **władze polskie na uchodźstwie stanowiły ciągłość władz polskich II Rzeczpospolitej**. Dzięki brawurowemu wywiezieniu z kraju rezerw złota Banku Polskiego, a także istnieniu polskich depozytów w bankach Europy Zachodniej oraz USA polskie władze miały – niezależnie od sojuszniczego wsparcia w tej kwestii – zaplecze finansowe.

Prawowitość powołanych na uchodźstwie władz uznawał, z wyjątkiem Niemiec i ZSRS, cały świat, także Japonia i Włochy. Spośród państw neutralnych najbardziej liczyła się postawa Stanów Zjednoczonych. Prezydent Franklin Delano Roosevelt (czyt. ruzwelt) w ten sposób potępiał agresorów. Polskie władze na uchodźstwie od początku były aktywnym uczestnikiem alianckiej koalicji, a w 1942 r. wraz z innymi jej członkami podpisały Deklarację Narodów Zjednoczonych.

Rząd reprezentował Rzeczpospolitą na forum międzynarodowym i sprawował zwierzchnictwo nad odtwarzanym na obczyźnie Wojskiem Polskim. Niezmiernie istotny był jeszcze jeden aspekt jego działalności – zwierzchnictwo nad budowanym w kraju Polskim Państwem Podziemnym i kierowanie prowadzoną przez nie walką z okupantem (zob. s. 117).

Tworzenie Polskich Sił Zbrojnych

Od początku istnienia polskich władz na uchodźstwie priorytetem było **odtworzenie polskiej armii**, która u boku aliantów miała walczyć o odzyskanie przez Rzeczpospolitą niepodległości. Armia otrzymała nazwę: **Polskie Siły Zbrojne** (**PSZ**). W skład wojska weszły ocalałe polskie okręty wojenne oraz jednostki utworzone na emigracji. Ich formowanie rozpoczęto na terenie Francji oraz podlegającej jej Syrii. W **czerwcu 1940 r.** PSZ liczyły już **40 tys. żołnierzy**. Tworzyli je głównie żołnierze, którzy ewakuowali się z kraju i przedostali na Zachód oraz Bliski Wschód. Wojsko powstawało dzięki przychylności oraz wsparciu francuskich władz i znajdowało się pod rozkazami francuskimi. Umożliwiała to podpisana we wrześniu 1939 r. umowa wojskowa. Jednak nowe władze RP dużo czasu poświęciły na szykanowanie osób związanych z sanacją, którą obwiniano o klęskę wrześniową. Utrudniano im przyjazd do Francji i odmawiano prawa do służby w wojsku (nawet na niższych stanowiskach). Usiłowano także izolować ich w Cerizay (czyt. serize) – punkcie zbornym, a faktycznie obozie dla polskich oficerów. Takie postępowanie w pewnym sensie rozgrzeszało Niemców i Sowietów, a także biernych we wrześniu 1939 r. sojuszników, i całą winę za klęskę kampanii polskiej przerzucało na władze sanacyjne. Niechęć do sanacyjnych oficerów cechowała również członków polskich władz na uchodźstwie wywodzących się z dawnej opozycji. Podsycał ją oczywiście fakt, że przywódcą ocalałych piłsudczyków stawał się automatycznie ich przedstawiciel – prezydent Władysław Raczkiewicz. Wyjątek stanowił generał Kazimierz Sosnkowski, najbliższy przyjaciel i współpracownik Piłsudskiego do co najmniej 1921 r. W walkach we wrześniu 1939 r. wykazał się wielkim talentem i odwagą, dlatego miał silną pozycję i cieszył się dużym uznaniem.

Władysław Sikorski

(1881–1943)

Generał Wojska Polskiego, w latach 1939–1943 premier rządu RP na uchodźstwie oraz wódz naczelny. W czasie I wojny światowej walczył w szeregach armii austro-węgierskiej i Legionach Polskich. W II Rzeczpospolitej służył w Wojsku Polskim oraz sprawował funkcje premiera i ministra spraw wojskowych. W latach 30. pozostawał w opozycji do sanacji. Nie wziął udziału w wojnie obronnej w 1939 r., gdyż nie otrzymał przydziału. Opuścił Polskę i przedostał się do Francji. Został premierem rządu na uchodźstwie i wodzem naczelnym Polskich Sił Zbrojnych. Po odkryciu zbrodni w Katyniu odmówił uznania jej sowieckiej interpretacji i zażądał międzynarodowego śledztwa. Zginął w katastrofie samolotu w Gibraltarze. Zdjęcie z 1924 lub 1925 r.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla rządu na uchodźstwie miało posiadanie na Zachodzie własnych struktur wojskowych. Wykorzystaj **м1** i wiedzę pozaźródłową.
2. Przedstaw szlak bojowy 1. Dywizji Grenadierów podczas II wojny światowej. Odwołaj się do **м1**, **м5** oraz wiedzy pozaźródłowej.

M2 Jednym z najsłynniejszych polskich okrętów podwodnych z czasów II wojny światowej był ORP Orzeł. 16 września 1939 r. doszło do jego brawurowej ucieczki z estońskiego Tallina. Mimo braku map okręt patrolował Bałtyk aż do 7 października. Później przez cieśninę Sund przepłynął do Wielkiej Brytanii. Razem z jednostkami brytyjskimi wziął udział w walkach u wybrzeży Norwegii. Z niewyjaśnionych powodów nie wrócił z ostatniego patrolu, na który wypłynął 23 maja 1940 r. Na fotografii wodowanie ORP Orzeł w holenderskiej stoczni Vlissingen (czyt. wlis-inen), 1938 r.

Praca z materiałami

1. Przedstaw udział zbrojny Polaków w walkach u boku Brytyjczyków w latach 1940–1941. Odwołaj się do **M2**, **M3**, **M4** i wiedzy pozaźródłowej.

Korpus Polski
Najwyższy związek taktyczny Polskich Sił Zbrojnych w latach 1940–1947. Były dwa korpusy – I Korpus Polski powstał we Francji w 1940 r., a II Korpus Polski – w 1943 r. na Bliskim Wschodzie.

Udział Polaków w walkach w latach 1940–1941

W kwietniu 1940 r. Niemcy uderzyli na Danię i Norwegię. Jeden z pierwszych transportowców niemieckich został zatopiony przez polski podwodny Okręt Rzeczpospolitej Polskiej (ORP) Orzeł. W odbiciu kluczowego portu w Narwiku uczestniczyła polska **Samodzielna Brygada Strzelców Podhalańskich** pod dowództwem generała Zygmunta Bohusza-Szyszki. Wkrótce jednak Polacy musieli opuścić Norwegię i zostali skierowani na front francuski. Polskie jednostki walczyły we Francji w rozproszeniu. Z dwóch dywizji piechoty jedna, po wyczerpaniu możliwości walki, zwarcie przekroczyła granicę i udała się do Szwajcarii. Żołnierze drugiej, na wieść o zaprzestaniu walki przez Francuzów, próbowali pojedynczo przedzierać się przez front. W walkach o Montbard (czyt. mąbar) wyróżniła się dowodzona przez generała Stanisława Maczka **10. Brygada Kawalerii Pancernej**. Polskie formacje stawiały opór dłużej niż sami Francuzi, którzy podpisali rozejm 22 czerwca 1940 r.

Walczące z zaangażowaniem i ledwo odtworzone Wojsko Polskie zostało niemal całkowicie rozbite. Z pogromu uratowało się i ewakuowało do Wielkiej Brytanii zaledwie 25 tys. żołnierzy. Jeszcze w trakcie toczących się walk generał Sikorski opuścił Francję, za co spotkała go krytyka. Mówiono, że podobnie jak Rydz-Śmigły, który opuścił swoich żołnierzy w 1939 r., tak i Sikorski uciekł z pola bitwy do Wielkiej Brytanii. Naczelny wódz, by odeprzeć te oskarżenia, powrócił do przegrywającej Francji na jeden dzień. Powszechnie krytykowany, omal nie utracił w lipcu 1940 r. stanowiska szefa rządu. Po otrzymaniu dymisji od prezydenta – dzięki mediacjom generała Kazimierza Sosnkowskiego oraz zdecydowanemu poparciu Winstona Churchilla (czyt. łynstona czerczila) – po 24-godzinnym przesileniu pozostał premierem.

W szeregach ewakuowanego z Francji polskiego wojska znajdowała się większość **lotników**. Odegrali oni bardzo ważną rolę w wielkiej **bitwie powietrznej o Wielką Brytanię w 1940 r.** Polski myśliwski **Dywizjon 303** uznano za najskuteczniejszy ze wszystkich biorących udział w bitwie. Polacy walczyli też w **Dywizjonie 302** i pojedynczo w innych brytyjskich eskadrach. Szacunek, wręcz podziw brytyjskich kolegów zyskali tacy lotnicy, jak: Witold Urbanowicz (dowódca Dywizjonu 303), Stanisław Skalski (najskuteczniejszy polski pilot w wojnie) czy Josef František (czyt. jozef frantiszek), Czech służący ochotniczo w Dywizjonie 303, w chwili śmierci w 1940 r. as myśliwski i polskiego, i czechosłowackiego lotnictwa.

Następny rok okazał się złotą erą polsko-brytyjskiego przymierza. Nie licząc krajów Wspólnoty Brytyjskiej, Polska była wtedy jej głównym sojusznikiem. W Szkocji wybrzeża bronili żołnierze **I Korpusu Polskiego**, a angielskiego nieba strzegli **polscy lotnicy** walczący w RAF (Royal Air Force, czyt. rojal er fors, ang. Królewskie Siły Powietrzne). Polskie załogi, m.in. **bombowe Dywizjony 300, 301 oraz 304 i 305**, uczestniczyły w nalotach na Niemcy. Polskie **okręty wojenne** eskortowały konwoje, patrolowały wody terytorialne (m.in. Wielkiej Brytanii) oraz brały udział w wielu innych akcjach. Na przykład niszczyciele ORP Kujawiak i ORP Krakowiak uczestniczyły w brytyjskich operacjach u wybrzeży Norwegii, a niszczyciel ORP Piorun –

w akcji zatopienia niemieckiego pancernika Bismarck (czyt. bismark). Na lądowym froncie w Afryce sławę zdobyła **Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich**, która u boku Australijczyków od sierpnia do grudnia 1941 r. broniła twierdzy Tobruk. Brygada, dowodzona przez pułkownika Stanisława Kopańskiego, rychło mianowanego generałem, miała za sobą długą drogę. Sformowana w podległej Francji Syrii została przez Kopańskiego ewakuowana – z uwagi na grożące żołnierzom internowanie po klęsce Francuzów – do brytyjskiej Palestyny. Do Tobruku brygada przybyła morzem. Obrońców twierdzy Niemcy nazwali „szczurami Tobruku". Określenie to – z założenia pogardliwe – szybko jednak stało się zaszczytne.

W Polskich Siłach Zbrojnych służyły też kobiety, których liczba pod koniec wojny wyniosła 6700 (5% stanu osobowego PSZ). Należały one do **Pomocniczej Służby Kobiet** (**PSK**), powołanej do życia przy Armii Polskiej w ZSRS. „Pestki", jak je potocznie nazywano, zwykle były urzędniczkami, magazynierkami, sanitariuszkami i wartowniczkami. Kobiety służące w kompaniach transportowych PSK dowoziły na front (nierzadko pod ostrzałem) sprzęt, amunicję i paliwo. Te wchodzące w skład Pomocniczej Lotniczej Służby Kobiet pełniły podobne funkcje. Niektóre, jak Jadwiga Piłsudska (córka Marszałka), przeszły do służby pomocniczej lotnictwa brytyjskiego, w którym dostarczały samoloty (także wielkie bombowce) z fabryk na lotniska oraz uszkodzone samoloty do remontu.

M3 Szacuje się, że piloci z polskiego Dywizjonu 303 zestrzelili co najmniej 298 niemieckich samolotów. Dla porównania – Dywizjon 306 miał na koncie 68 maszyn, a Dywizjon 302 – 44. Polacy zasłużyli się zwłaszcza w czasie bitwy o Wielką Brytanię, dlatego cieszyli się wśród Brytyjczyków uznaniem i popularnością. Wielu pilotów innych jednostek starało się naśladować polski akcent, aby mieć większe względy u pań. Na fotografii samoloty Spitfire (czyt. spitfajer) Dywizjonu 303 w Wielkiej Brytanii podczas lotu w szyku bojowym, między 1941 a 1944 r.

M4 Pod koniec 1941 r. w Wielkiej Brytanii rozpoczęto tworzenie w ramach PSZ Pomocniczej Służby Kobiet. Początkowo mało liczna formacja rozwinęła się na Bliskim i Środkowym Wschodzie za sprawą Polek, które wraz z Armią Andersa opuściły ZSRS. Wtedy też naczelny wódz przekształcił PSK w Pomocniczą Wojskową Służbę Kobiet, Pomocniczą Lotniczą Służbę Kobiet i Pomocniczą Morską Służbę Kobiet. W jednostkach tych służyło kilka tysięcy Polek. Na fotografii kobiety z Pomocniczej Służby Kobiet artylerii przeciwlotniczej przy urządzeniu nasłuchowym, 1944 r.

M5 Polacy na frontach II wojny światowej

LEGENDA

- granice Polski do 1939 r.
- kierunki ewakuacji polskich żołnierzy po kampanii polskiej w 1939 r.
- punkty przerzutowe polskich żołnierzy do Francji w 1939 r.
- miejsca formowania I Korpusu Polskiego w 1939 i 1940 r.
- miejsce formowania Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich od 1940 r.
- miejsca formowania Armii Andersa od 1941 r.
- trasy ewakuacji Armii Andersa (1942–1943)
- miejsca formowania II Korpusu Polskiego od 1943 r.
- miejsce formowania 1. Dywizji Piechoty im. T. Kościuszki (Wojska Polskiego w ZSRS) od 1943 r.
- miejsca formowania innych polskich jednostek w ZSRS
- 1944 / 1940 / 1943 — miejsca i rok walk z udziałem żołnierzy PSZ na Zachodzie
- 1945 — miejsca i rok walk z udziałem berlingowców

Stosunki z ZSRS

Po ataku Niemiec na ZSRS Sowieci stali się dla Wielkiej Brytanii sojusznikiem bez porównania silniejszym i ważniejszym niż Polacy. Wspólna brytyjsko-sowiecka walka była jednak źródłem dyplomatycznych problemów. Brytyjczycy – sprzymierzeni zarówno z ZSRS, jak i z Polską, czyli z państwami dotąd faktycznie nieprzyjacielskimi – musieli dążyć do normalizacji stosunków między nimi. Naturalnie działo się to kosztem strony słabszej, czyli polskiej.

Pod naciskiem Winstona Churchilla premier polskiego rządu Władysław Sikorski **30 lipca 1941 r.** w Londynie podpisał z ambasadorem sowieckim Iwanem Majskim układ, który potem od nazwisk obu sygnatariuszy został nazwany **układem Sikorski–Majski**. Na jego podstawie doszło do nawiązania stosunków dyplomatycznych między Polską a ZSRS, zerwanych w wyniku sowieckiej agresji 17 września 1939 r. Układ przewidywał utworzenie na terytorium ZSRS polskiej armii pod polskim dowództwem. W związku z tym strona sowiecka zobowiązała się do ogłoszenia amnestii dla obywateli polskich. Mieli być zwolnieni z łagrów i więzień, by zasilić szeregi wojska. Szczegóły dotyczące tworzenia polskiej amii miała określić osobna umowa. Po podpisaniu układu Kreml ogłosił, że traktaty Sowietów z Niemcami z 1939 r. „utraciły swą moc".

Sikorski działał bez porozumienia z prezydentem i ministrem spraw zagranicznych. Przeciwni zawarciu układu członkowie rządu, którym przewodził generał Kazimierz Sosnkowski, demonstracyjnie podali się do dymisji. Słusznie wskazywali, że układ Sikorski–Majski nie normalizuje stosunków, ponieważ nie gwarantuje przywrócenia przedwojennej wschodniej granicy Polski. Sowieci bowiem podkreślali, że nowa granica została ustanowiona na podstawie woli mieszkańców wyrażonej w wyborach z 1939 r. do zgromadzeń ludowych. Oburzenie polityków budził też termin „amnestia" użyty w układzie na określenie zwolnienia więźniów polskich w ZSRS. Osoby te nie były przecież przestępcami, większość z nich przetrzymywano bez wyroków sądowych. Słowa „amnestia" potrzebowali Sowieci, by międzynarodowa opinia uwierzyła w zasadność prześladowania przez nich niewinnych ludzi.

Sikorski jednak zwyciężył, także dzięki poparciu brytyjskiemu. Jako mieszkaniec dawnego zaboru austriackiego nie miał żadnych doświadczeń w kontaktach politycznych z Rosjanami. W grudniu 1941 r. złożył wizytę w Moskwie, znajdującej się wówczas niemal na linii frontu. Nie podjął jednak dyskusji na temat granic, choć w czasie całej wojny pozycja ZSRS nie była tak słaba jak wówczas. Na obszarze państwa sowieckiego zaczęły działać ambasada RP i jej delegatury, wspierające zwalnianych z łagrów obywateli polskich. Sikorski bez wątpienia uratował życie tysiącom spośród nich.

M6 Układ Sikorski–Majski, 30 lipca 1941 r.

Art. 1. Rząd ZSRR uznaje, że traktaty radziecko-niemieckie z 1939 r., dotyczące zmian terytorialnych w Polsce, utraciły swoją moc.

Rząd Polski oświadcza, że Polska nie jest związana żadnym układem z jakimkolwiek trzecim państwem, zwróconym przeciwko ZSRR.

Art. 2. Po podpisaniu tego układu zostaną przywrócone stosunki dyplomatyczne między obydwoma Rządami, po czym natychmiast nastąpi wymiana ambasadorów.

Art. 3. Oba Rządy zobowiązują się wzajemnie do udzielania sobie wszelkiego rodzaju pomocy i poparcia w obecnej wojnie przeciw hitlerowskim Niemcom.

Art. 4. Rząd ZSRR wyraża swoją zgodę na utworzenie na terytorium ZSRR Armii Polskiej, której dowództwo będzie mianowane przez Rząd Polski w porozumieniu z Rządem ZSRR.

Armia Polska na terytorium ZSRR podlegać będzie w sprawach operacyjnych Naczelnemu Dowództwu ZSRR, w skład którego wejdzie przedstawiciel Armii Polskiej.

Wszystkie szczegóły dotyczące organizacji dowództwa i użycia tej siły zbrojnej będą ustalone późniejszym porozumieniem.

Protokół II

1. Z chwilą przywrócenia stosunków dyplomatycznych rząd Związku Socjalistycznych Republik Rad udzieli amnestii wszystkim obywatelom polskim, którzy są obecnie pozbawieni swobody na terytorium Związku Socjalistycznych Republik Rad bądź jako jeńcy wojenni, bądź z innych odpowiednich powodów.

R. Sudziński, *Historia Polski 1939–1945 w świetle źródeł*, cz. 2, Toruń: Wyd. UMK, 1984, s. 28.

Praca z materiałami

1. Wskaż na mapie miejsca bitew z udziałem polskich jednostek wojskowych na zachodzie Europy podczas II wojny światowej. **M5**
2. Wymień główne postanowienia układu Sikorski–Majski. **M6**

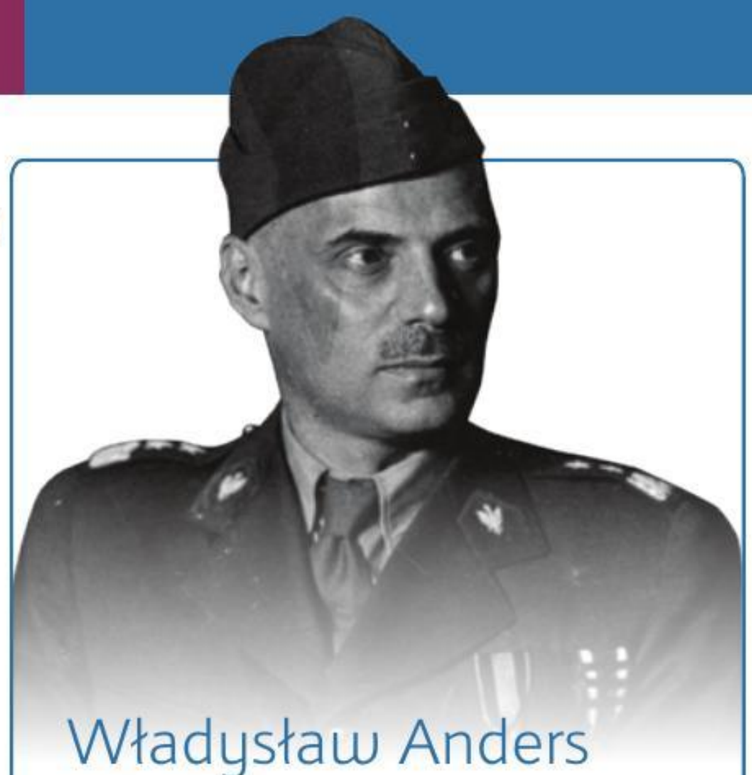

Władysław Anders

(1892–1970)

Generał Wojska Polskiego i dowódca II Korpusu Polskiego. Karierę wojskową rozpoczął w armii carskiej i jako jej żołnierz brał udział w I wojnie światowej. W niepodległej Rzeczpospolitej walczył w powstaniu wielkopolskim i wojnie polsko-bolszewickiej. Studiował we francuskiej akademii wojskowej. W czasie kampanii polskiej 1939 r. był dowódcą jednostek kawaleryjskich i dostał się do sowieckiej niewoli. Więziony w Moskwie, odmówił współpracy z Sowietami. Po uwolnieniu na podstawie amnestii w 1941 r. został dowódcą tworzonej armii polskiej w ZSRS, którą po ewakuacji na Bliski Wschód przekształcono w II Korpus. Dowodził nim w walkach na froncie włoskim, m.in. o Monte Cassino, Ankonę i Bolonię. Od 1945 r. przebywał na emigracji w Londynie. Zdjęcie z 1943 r.

M7 W 1942 r. z ewakuowanych Polskich Sił Zbrojnych w ZSRS i Wojska Polskiego na Środkowym Wschodzie utworzono Armię Polską na Wschodzie. Jej dowódcą został generał Władysław Anders. W październiku 1942 r. jednostka liczyła ok. 74 tys. żołnierzy, w tym 4,5 tys. młodocianych i ochotniczek. Na zdjęciu polscy żołnierze wśród beduinów na Bliskim Wschodzie, 1942 r.

Tworzenie Armii Andersa

14 **sierpnia 1941 r.** strony polska i sowiecka podpisały **umowę wojskową**, określającą szczegóły **formowania Polskich Sił Zbrojnych w ZSRS**. Armia miała liczyć 30 tys. żołnierzy, których wyposażenie i utrzymanie znajdowało się w gestii Sowietów. Dowództwo powierzono zwolnionemu z więzienia w Moskwie generałowi **Władysławowi Andersowi**. Od jego nazwiska wojsko nazywano **Armią Andersa**. Jej żołnierze przebyli długi i heroiczny szlak przez ZSRS, Iran, Irak, Palestynę i Włochy, ale nigdy nie powrócili jako wojsko do Polski.

Formowanie armii rozpoczęto we wrześniu 1941 r. Wojsko stacjonowało początkowo w europejskiej części Rosji, w okolicach Kujbyszewa (dziś Samara). Jednak niemieckie sukcesy na froncie wschodnim wymusiły przeniesienie armii do azjatyckiej części ZSRS niedaleko granicy z Iranem.

Żołnierzom nie dostarczano obiecanych przydziałów żywności, sprzętu i broni. Stalin nie potrafił też odpowiedzieć na pytania Sikorskiego i Andersa, gdzie są potrzebni tej armii polscy oficerowie, którzy w 1939 r. trafili do sowieckiej niewoli. W ZSRS odnalazła się tylko garstka z nich.

Coraz liczniejsza polska armia, której liczebność rosła dzięki ogromnemu napływowi ochotników nawet z najbardziej odległych stron ZSRS (w dodatku integrująca wokół siebie cywilów), stanowiła niemały kłopot dla władz sowieckich. Problemów przysparzał zwłaszcza jej dowódca. Rosjanie liczyli, że będzie sowiecką marionetką, a tymczasem generał Anders był człowiekiem wyjątkowego charakteru. Nie zgodził się na stopniowe wysyłanie swych niewystarczająco przygotowanych oddziałów na front wschodni. Trafnie ocenił, że zostaną w ten sposób zniszczone, zanim ktokolwiek zauważy ich walkę. Ostatecznie, stosując rozmaite naciski, Stalin zmusił stronę polską do **ewakuacji Armii Andersa do Iranu**. Do końca sierpnia 1942 r. ZSRS opuściło 116 tys. osób, w tym 78 tys. żołnierzy.

Po wycofaniu się Armii Andersa z ZSRS Sowieci zlikwidowali delegatury ambasady RP oraz punkty werbunkowe. W uzasadnieniu w styczniu 1943 r. oznajmili, że placówki te nie są już potrzebne, ponieważ wszyscy dawni obywatele Rzeczpospolitej są obywatelami sowieckimi.

Sprawa zbrodni w Katyniu

Ważną kwestią utrudniającą relacje polsko-sowieckie była sprawa polskich oficerów. Rząd na uchodźstwie wiedział, że duża ich grupa trafiła w 1939 r. do sowieckiej niewoli. Gdy się okazało, że oficerowie ci nie stawiają się w punktach werbunkowych tworzonej Armii Andersa, władze systematycznie, aczkolwiek bezskutecznie, dopytywały o ich los.

13 kwietnia 1943 r. Niemcy podali informację o **odkryciu w lesie katyńskim koło Smoleńska masowych grobów pomordowanych polskich oficerów**. O zbrodnię oskarżyli Sowietów. Ci z oburzeniem zaprzeczyli i przypisali mord Niemcom. Odkrycie zbrodni było wstrząsem dla Sikorskiego. Do tej pory starał się on wierzyć w dobrą wolę – jeśli nie rządu ZSRS, to samego Stalina. Strona polska zwróciła się do międzynarodowego Czerwonego Krzyża (CK) z prośbą o przeprowadzenie śledztwa w tej sprawie. Przypadkowo w tym samym dniu uczynili to również Niemcy. Korzystając z okazji, 25 **kwietnia 1943 r. Stalin zerwał stosunki dyplomatyczne z rządem Rzeczpospolitej** i oskarżył go

Praca z materiałami

1. Opisz losy polskich żołnierzy na Bliskim Wschodzie w czasie II wojny światowej. Odwołaj się do **M7** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Przedstaw stanowisko władz sowieckich wobec polskiego rządu po ujawnieniu zbrodni w Katyniu. **M8**
3. Omów postawę Wielkiej Brytanii w sprawie stosunków polsko-sowieckich. **M9**

M9 Oświadczenie ministra spraw zagranicznych Wielkiej Brytanii Anthony'ego Edena* złożone w Izbie Gmin w sprawie zerwania stosunków między rządami sowieckim i polskim, maj 1943 r.

Izba oczekuje ode mnie [...] oświadczenia w sprawie pożałowania godnych trudności, jakie wyłoniły się w stosunkach między rządami Sowietów i Polski [...]. Chciałbym jedynie zwrócić uwagę, jak to zresztą rządy Sowietów i Polski już uczyniły w swych publicznych oświadczeniach, na cynizm, pozwalający hitlerowcom, którzy zamordowali setki tysięcy niewinnych Polaków i Rosjan, na korzystanie z opowieści o morderstwie masowym dla próby zakłócenia jedności Sprzymierzonych. Rząd JKM skierował od początku swe wysiłki na przekonanie zarówno Polaków, jak i Rosjan, że nie powinni dopuścić, by te niemieckie zabiegi uzyskały chociaż pozór sukcesu. Dlatego dowiedział się z ubolewaniem, że w konsekwencji apelu Rządu Polskiego do międzynarodowego Czerwonego Krzyża, by przeprowadził dochodzenia w sprawie niemieckich twierdzeń, Rząd Sowiecki czuł się zmuszonym zerwać swe stosunki z Rządem Polskim. Rząd JKM nie pragnie uczynić za ten rozwój kogokolwiek odpowiedzialnym z wyjątkiem wspólnego wroga. Jedynym jego pragnieniem jest, by te różnice zdań między dwoma narodami zjednoczonymi możliwie szybko zostały usunięte i by stosunki między Związkiem Sowieckim a Polską zostały wznowione na tej platformie współpracy, która – mimo wszelkich trudności – została przez marsz[ałka] Stalina i przez gen. Sikorskiego stworzona i która okazała się tak korzystną dla sprawy Narodów Zjednoczonych, reprezentując dalekosiężną doniosłość dla przyszłej pomyślności Europy.*

Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów, z przedm. W. Andersa, Londyn: Wyd. Gryf, 1982, s. 94.

M8 Pismo ministra spraw zagranicznych ZSRS Wiaczesława Mołotowa do ambasadora RP w Moskwie, kwiecień 1943 r.

Rząd Sowiecki uważa zachowanie się Rządu Polskiego ostatnio w stosunku do ZSSR za zupełnie nienormalne i gwałcące wszelkie przepisy oraz zwyczaje w stosunkach pomiędzy dwoma Państwami sprzymierzonymi. Oszczercza kampania, wroga w stosunku do Związku Sowieckiego, rozwinięta przez Niemieckich Faszystów w związku z morderstwem polskich oficerów, które to morderstwo popełnili oni sami w okolicy Smoleńska na obszarze zajętym przez niemieckie wojska, została natychmiast podjęta przez Rząd Polski oraz prowadzona wszelkimi sposobami przez polską prasę oficjalną. Daleki od dania odprawy podłemu faszystowskiemu oszczerstwu w stosunku do ZSSR, Rząd Polski nie uznał nawet za potrzebne zwrócić się do Rządu Sowieckiego z zapytaniem albo żądaniem wyjaśnień w tej sprawie.

Popełniwszy potworną zbrodnię przeciw polskim oficerom, władze hitlerowskie inscenizują obecnie farsę śledztwa [...]. W sprawie tego „śledztwa" oba rządy, Polski i Hitlerowski, zaprosiły międzynarodowy Czerwony Krzyż [...]. Jest jasne, że tego rodzaju „śledztwo", prowadzone za plecami Rządu Sowieckiego, nie może wzbudzić zaufania u ludzi posiadających choćby najmniejsze poczucie uczciwości. [...] Podczas gdy ludy Związku Sowieckiego, obficie krwawiąc w ciężkiej walce przeciw Hitlerowskim Niemcom, czynią wszelkie wysiłki celem pokonania wspólnego wroga [...], Rząd Polski, aby przypodobać się tyranii Hitlera, zadaje zdradziecki cios Związkowi Sowieckiemu. [...] W związku z tym wszystkim Rząd Sowiecki postanowił zerwać stosunki z Rządem Polskim.

Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów, z przedm. W. Andersa, Londyn: Wyd. Gryf, 1982, s. 91–92.

* **Anthony'ego Edena** (czyt. antonego idena)
JKM – jego królewska mość

Kazimierz Sosnkowski
(1885–1969)
Generał Wojska Polskiego, w latach 1939–1940 komendant główny Związku Walki Zbrojnej, w latach 1943–1944 wódz naczelny Polskich Sił Zbrojnych. Jako członek Polskiej Partii Socjalistycznej był działaczem Organizacji Bojowej, twórcą Związku Walki Czynnej i Związku Strzeleckiego. W czasie I wojny światowej walczył w Legionach Polskich. Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę wziął udział w wojnie polsko-bolszewickiej i służył w Wojsku Polskim. W latach 20. jako minister spraw wojskowych i minister spraw zagranicznych negocjował sojusze z Francją i Rumunią. Podczas kampanii polskiej 1939 r. powierzono mu dowodzenie obroną na południu kraju. Po klęsce przedostał się do Francji. W rządzie emigracyjnym pełnił funkcje wicepremiera i ministra stanu. Po wojnie pozostał na emigracji. Fotografia z 1930 r.

o współpracę z Niemcami. Do powołania komisji CK nie doszło, ale Niemcy pozwolili przybyć na teren ekshumacji przedstawicielom Polskiego Czerwonego Krzyża (PCK). Ci na podstawie gazet i listów znalezionych przy ofiarach oraz stopnia rozkładu zwłok określili czas zbrodni na wiosnę 1940 r. W tym czasie Niemców na terenie ZSRS jeszcze nie było. Wysłannicy PCK podzielili się swoimi wnioskami z polskimi władzami na uchodźstwie, a ci z aliantami zachodnimi. Jednak przywódcy Wielkiej Brytanii i USA udzielili milczącego poparcia przywódcy sowieckiemu, choć obaj doskonale wiedzieli, kto dokonał zbrodni. Przeciętny Anglosas był przekonany, że polskie oskarżenia są oszczerstwem. Media brytyjskie i amerykańskie, zafascynowane dzielną walką Armii Czerwonej, przedstawiały bowiem ZSRS jako państwo praworządne i demokratyczne.

Polski rząd na uchodźstwie w latach 1943–1944

W tej trudnej sytuacji międzynarodowej 4 **lipca 1943 r.** premier polskiego rządu i naczelny wódz Polskich Sił Zbrojnych generał **Władysław Sikorski zginął w katastrofie lotniczej w Gibraltarze**. Przyczyn wypadku w pełni nie wyjaśniono do dziś, dlatego niektórzy podejrzewali zamach. Śmierć generała bez wątpienia była na rękę Sowietom. Sikorski – świetny żołnierz, wielki patriota, ale kontrowersyjny polityk – nie miał szans na odwrócenie losu Polski. Jako premier znany w świecie, także z dumy narodowej, wykluczającej kolaborację z kimkolwiek, stał się symbolem sprawy polskiej. Nie byłoby dla niego roli w sowieckich planach zniewolenia Rzeczpospolitej.

Nowym premierem został przywódca Stronnictwa Ludowego **Stanisław Mikołajczyk** (zob. s. 245). Nie cieszył się on międzynarodowym autorytetem jak Sikorski. Łączyła go z nim natomiast (był Wielkopolaninem) zupełna nieznajomość Rosji i Rosjan. Co gorsza, Mikołajczyk był skonfliktowany z nowym wodzem naczelnym – generałem **Kazimierzem Sosnkowskim**. Widział w nim jednego z przywódców znienawidzonych piłsudczyków. Głównym źródłem sporu był stosunek do Sowietów, którzy w 1943 r. przeszli do kontrofensywy na froncie wschodnim, a w styczniu 1944 r. przekroczyli dawne granice II Rzeczpospolitej. Mikołajczyk sądził, że bolesne (także według niego) ustępstwa w sprawie granic wystarczą do normalizacji stosunków. Sosnkowski takie myślenie uważał za naiwne.

Los Polski w znacznej mierze został przesądzony podczas spotkania przywódców Wielkiej Trójki w Teheranie na przełomie listopada i grudnia 1943 r. Przywódcy aliantów bez sprzeciwu wysłuchali wówczas oszczerstw Stalina o niechęci rządu polskiego do walki z Niemcami lub wręcz o współpracy z nimi. Obaj zaakceptowali też stalinowską wizję granic Polski. Na

M10 Śmierć premiera i naczelnego wodza generała Władysława Sikorskiego była ciosem dla polskiego rządu na uchodźstwie. Po jego śmierci zabrakło osoby, z którą liczyliby się zarówno Brytyjczycy, jak i Amerykanie. W związku z nie do końca wyjaśnionymi przyczynami katastrofy przez wiele lat narosło wokół niej sporo kontrowersji. Pojawiły się hipotezy, że mógł to być zamach, za którym stali Sowieci, alianci czy nawet nieprzychylni Sikorskiemu Polacy. W ostatnich latach wykluczono udział osób trzecich w katastrofie. Na fotografii generał Sikorski wsiadający do samolotu, 1943 r.

wschodzie miała ona biec wzdłuż nieco zmodyfikowanej linii wyznaczonej w tajnym protokole do paktu Ribbentrop–Mołotow. Jej przebieg nawiązywał do linii Curzona (czyt. ker-zona) z 1919 r. zaproponowanej przez Wielką Brytanię i Francję jako wschodnia granica odradzającej się Polski. Wstępnie przyjęto, że na zachodzie granica ma dochodzić do Odry. Ustalono też, że Polacy powinni zachować „przyjazne stosunki" z ZSRS, co mogło oznaczać konieczność zaakceptowania co najmniej sowieckiej hegemonii. Dla Roosevelta nie liczyła się Polska. Najważniejsza była zgoda ZSRS na udział w wojnie z Japonią (który okazał się niepotrzebny).

Polskie Siły Zbrojne na frontach w latach 1942–1945

Armia Andersa, ewakuowana z ZSRS w 1942 r. i przeorganizowana na Bliskim Wschodzie, przekształciła się w **II Korpus Polski**. Od 1943 r. żołnierze korpusu brali udział w walkach na froncie włoskim. W **maju 1944 r.** zdobyli silny punkt niemieckiego oporu na stokach **Monte Cassino** (czyt. kas-ino), dzięki czemu otworzyli aliantom drogę na Rzym. Przełamano w ten sposób linię umocnień zwaną Linią Gustawa, przecinającą cały Półwysep Apeniński. Stało się to po wielu nieudanych alianckich próbach, w ekstremalnych warunkach terenowych, w górzystym i śliskim terenie utrudniającym dowóz amunicji oraz ewakuację rannych. Transport zapewniały „Pestki" z Pomocniczej Służby Kobiet. Było to największe – okupione stratą niemal tysiąca zabitych – polskie zwycięstwo w wojnie. Pod dowództwem generała Andersa żołnierze II Korpusu zdobyli potem Ankonę, a w kwietniu 1945 r. doszli do Bolonii. Jednostka, w której szeregach znaleźli się przedstawiciele wszystkich niemal narodowości i wyznań dawnych Kresów, była serdecznie witana przez miejscową ludność.

W lipcu 1944 r. na drugim froncie we Francji rozpoczęła pochód **1. Dywizja Pancerna generała Stanisława Maczka**. Rozbudowana w Szkocji, w **sierpniu 1944 r.** odegrała decydującą rolę w **bitwie pod Falaise** (czyt. falez) w Normandii. Potem przeszła przez Francję i Belgię. W Holandii szybkim uderzeniem z niebronionej strony oswobodziła Bredę, co uratowało to historyczne miasto, które Niemcy chcieli przekształcić w twierdzę.

Praca z materiałami

1. Oceń, czy śmierć generała Sikorskiego mogła być korzystna dla Sowietów i aliantów. Odpowiedź uzasadnij. Odwołaj się do **M10** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Omów, jaką rolę w budowaniu wizerunku polskiego żołnierza na frontach II wojny światowej odgrywa cmentarz na Monte Cassino. **M11**

M11 Jednym z symboli bohaterstwa polskich żołnierzy na frontach II wojny światowej jest Polski Cmentarz Wojskowy na Monte Cassino. Decyzję o jego utworzeniu podjął generał Władysław Anders jeszcze podczas bitwy (18 maja 1944 r.). Cmentarz znajduje się w miejscu, przez które w trakcie walk szły główne natarcia polskich wojsk. Uroczyste oddanie cmentarza nastąpiło 1 września 1945 r. Pochowanych jest na nim ok. 1000 polskich żołnierzy różnych wyznań. Na fotografii widok na nekropolię na Monte Cassino.

Praca z materiałem

1. Przedstaw największe sukcesy polskiego wywiadu w czasie II wojny światowej. Odwołaj się do **M12** i wiedzy pozaźródłowej.

M12 Najwybitniejszą agentką brytyjskiego wywiadu w czasie II wojny światowej była – według opinii Winstona Churchilla – Polka Krystyna Skarbek. Działała w powołanej przez premiera Wielkiej Brytanii tajnej służbie Kierownictwa Operacji Specjalnych (SOE), posługując się pseudonimem Christine Granville (czyt. kristin grenwyl). Zbierała informacje wywiadowcze na Bałkanach i Bliskim Wschodzie. Organizowała ucieczki internowanych na terenie Węgier polskich żołnierzy. Odbyła kilka podróży kurierskich do okupowanej Polski. Z ramienia SOE organizowała pomoc dla francuskich partyzantów. Sławę zyskało wiele przeprowadzonych przez nią brawurowych akcji. Jedną z nich było wykupienie z rąk Gestapo członków złapanej we Francji siatki sabotażowo-dywersyjnej Jockey (czyt. dżoki). Zdjęcie z 1940 r.

Dywizja zakończyła swój szlak bojowy w zajętej w maju 1945 r. niemieckiej bazie morskiej w Wilhelmshaven (czyt. wilhelmshafen). Żołnierze generała Maczka w kwietniu 1945 r. oswobodzili 1700 uczestniczek powstania warszawskiego przetrzymywanych w obozie jenieckim w Oberlanden.

Chlubny, lecz krwawo okupiony udział w **operacji desantowej pod Arnhem** (czyt. arnem) w Holandii **we wrześniu 1944 r.** miała **Samodzielna Brygada Spadochronowa** pod dowództwem generała **Stanisława Sosabowskiego**. Tworzona na terenie Wielkiej Brytanii w Szkocji w celu wsparcia powstania powszechnego, gdy wybuchnie w okupowanej ojczyźnie, uratowała od zagłady inne jednostki alianckie w czasie wspomnianego desantu. Sosabowskiego, który wcześniej głośno ostrzegał przed ryzykiem źle zaplanowanej operacji, doceniono dopiero długo po wojnie.

Do końca walczyły **Polskie Siły Powietrzne**, dysponujące w chwili zakończenia wojny 168 samolotami skupionymi w 14 dywizjonach. Największą sławę zdobyli piloci myśliwców, niesłusznie przyćmiewając wykrwawione lotami nad Niemcy dywizjony bombowe. **Polska Marynarka Wojenna**, operująca na Atlantyku i Morzu Śródziemnym, w momencie zakończenia wojny dysponowała jednym krążownikiem (drugi zatonął podczas desantu w Normandii), pięcioma niszczycielami (z których dwa wyprowadzono w 1939 r. z Bałtyku) oraz dwoma okrętami podwodnymi. Cała polska armia na Zachodzie liczyła w chwili kapitulacji Rzeszy blisko 200 tys. ludzi. Do tej liczby należy dodać Polaków przymusowo wcielonych do Wehrmachtu (czyt. wermachtu), którzy dostali się do alianckiej niewoli, a także dawnych żołnierzy wrześniowych i powstańców warszawskich oswobodzonych z obozów jenieckich.

Polskie Siły Zbrojne miały – w stosunku do formacji innych okupowanych krajów – nieproporcjonalnie duży udział w wojnie jak na państwo pozbawione własnego terytorium. Walka Polaków szczególnie się uwidoczniła w czasie powietrznych zmagań o Wielką Brytanię oraz w pierwszej fazie bitwy o Atlantyk, kiedy liczył się każdy samolot i okręt. Wielka Brytania – długo będąca jedynym walczącym mocarstwem alianckim – dzięki obecności polskiego sojusznika nie czuła, że jest sama. Natomiast społeczeństwa państw alianckich nie wiedziały wiele o osiągnięciach polskiego wywiadu, takich jak choćby zdobycie egzemplarzy niemieckiej tajnej broni rakietowej V-2 (zob. s. 122). To samo dotyczyło pracy polskich kryptologów, którzy złamali niemieckie szyfry. Według niektórych ocen ich dokonania umożliwiły skrócenie wojny o 2–3 lata. Wysiłek marynarzy pływających na statkach handlowych przewożących broń, surowce i żywność, mechaników naprawiających samoloty i samochody, kobiet prowadzących ciężarówki na froncie i dostarczających samoloty z fabryk na lotniska pozostał anonimowy. Stanowił – jak stwierdził jeden z pisarzy – „szare korzenie bujnych kwiatów". Przyczynił się jednak do zwycięstwa nie mniej niż walka żołnierzy na pierwszej linii frontu.

Rozformowanie Polskich Sił Zbrojnych nastąpiło w 1947 r. Do Polski wróciło ponad 100 tys. żołnierzy, większość pozostała na emigracji, wśród nich 106 generałów (20 zdecydowało się na powrót).

Polecenia podsumowujące

1. Omów proces powstawania polskich władz na uchodźstwie.
2. Przedstaw losy Armii Andersa.
3. Scharakteryzuj znaczenie sprawy polskiej w polityce wielkich mocarstw.

Rząd RP na uchodźstwie i Polskie Siły Zbrojne na obczyźnie

9

Podsumowanie

Powstanie polskich władz na uchodźstwie

Internowanie polskich władz w Rumunii.
Prezydent – Władysław Raczkiewicz. Premier i wódz naczelny Polskich Sił Zbrojnych – generał Władysław Sikorski.
Siedziba rządu we Francji, a po jej klęsce – w Wielkiej Brytanii. Władze na uchodźstwie kontynuacją władz II Rzeczpospolitej.
Główne zadania: reprezentowanie Polski na forum międzynarodowym, tworzenie Wojska Polskiego na obczyźnie i zwierzchnictwo nad budowanym Polskim Państwem Podziemnym.

Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie i ich udział w działaniach zbrojnych na frontach II wojny światowej

Polskie Siły Zbrojne – armia polska odtworzona u boku aliantów.
VI 1940 – w PSZ 40 tys. polskich żołnierzy.

Udział niektórych formacji polskich w walkach w latach 1940–1945

Nazwa jednostki	Miejsce walk	Data
ORP Orzeł	Norwegia	IV 1940
Samodzielna Brygada Strzelców Podhalańskich	Narwik (Norwegia)	IV 1940
10. Brygada Kawalerii Pancernej	Montbard (Francja)	VI 1940
Dywizjony 302 i 303	bitwa powietrzna o Wielką Brytanię	VII–X 1940
I Korpus Polski	wybrzeże Szkocji	1941
Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich	bitwa o Tobruk (Afryka)	VIII–XII 1941
II Korpus Polski	walki na froncie włoskim (m.in. Monte Cassino)	1943–1945
1. Dywizja Pancerna	bitwa pod Falaise (Francja), Belgia, Holandia, Rzesza	VIII 1944 – V 1945
Samodzielna Brygada Spadochronowa	desant pod Arnhem (Holandia)	IX 1944

Stosunki z ZSRS

30 VII 1941 – układ Sikorski–Majski
- nawiązanie stosunków dyplomatycznych między Polską a ZSRS
- zapowiedź utworzenia polskiej armii na terytorium ZSRS pod polskim dowództwem
- zapowiedź amnestii dla obywateli polskich – zobowiązanie Sowietów do ich zwolnienia z łagrów i więzień

13 IV 1943 – ujawnienie przez Niemców informacji o odkryciu grobów polskich oficerów w Katyniu.
Starania strony polskiej o przeprowadzenie śledztwa w sprawie mordu w Katyniu przyczyną zerwania przez Stalina stosunków dyplomatycznych z rządem Rzeczpospolitej.

Armia Andersa

VIII 1941 – powstanie Polskich Sił Zbrojnych w ZSRS, na ich czele generał Władysław Anders.
Początkowo stacjonowanie PSZ w ZSRS, a następnie przeniesienie się w okolice granicy z Iranem.
Mimo zapewnień niewywiązanie się przez Sowietów z zobowiązań zaopatrzenia polskiego wojska.

Rząd na uchodźstwie w latach 1943–1944

VII 1943 – śmierć generała Władysława Sikorskiego w katastrofie lotniczej w Gibraltarze.
Nowym premierem Stanisław Mikołajczyk, naczelnym wodzem Kazimierz Sosnkowski.
Konflikty wewnątrz polskiej emigracji dotyczące stosunków z Sowietami.
XI/XII 1943 – konferencja w Teheranie – akceptacja przez aliantów zachodnich planów Stalina dotyczących przyszłości państwa polskiego.

Polecane publikacje

J. Kirszak, B. Polak, M. Polak, *Generał broni Władysław Anders 1892–1970. Czyny i pamięć*, Warszawa: IPN, 2022.

E. McGilvray, *Marsz Czarnych Diabłów. Odyseja dywizji pancernej generała Maczka*, przekł. J. Kotarski, Poznań: Dom Wydawniczy Rebis, 2014.

M. Pestkowska, *Za kulisami rządu polskiego na emigracji*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2000.

10 Polskie Państwo Podziemne

IX 1939 powstanie Służby Zwycięstwu Polski

XI 1939 utworzenie Związku Walki Zbrojnej

1940 powstanie reprezentacji politycznej Polskiego Państwa Podziemnego

II 1942 powstanie Armii Krajowej z przekształcenia ZWZ

1942 powstanie Kedywu

1943 akcja pod Arsenałem

1944 powstanie Rady Jedności Narodowej

Przypomnij

- Jak wyglądało życie Polaków pod niemiecką i sowiecką okupacją?

Cel lekcji

- Dowiem się, jak Polacy zorganizowali ruch oporu w okupowanym kraju.

Po lekcji

- Charakteryzuję organizację i cele Polskiego Państwa Podziemnego.
- Opisuję działalność polityczną i militarną polskich organizacji konspiracyjnych w czasie II wojny światowej.

Początki oporu

W Polsce – inaczej niż w większości krajów zajętych przez okupanta – nie nastąpiła formalna kapitulacja ani państwa, ani wojska. Szeregowi żołnierze rozbitej armii powracali najczęściej do życia cywilnego, ale broń – jeśli jej wcześniej nie zniszczono – zwykle zabezpieczali i zakopywali do ponownego (jak zakładano) użycia. Niektóre oddziały **kontynuowały wrześniową walkę**. Jej symbolem stał się major **Henryk Dobrzański „Hubal”**, przed wojną mistrz sportów konnych. Na czele ok. 200 kawalerzystów bił się otwarcie (tj. w mundurze) na **Kielecczyźnie**. W kwietniu 1940 r. został zabity przez Niemców w starciu pod Anielinem. Jego oddział, wokół którego narosła legenda, został rozwiązany dwa miesiące później. Podobny los spotkał oddziały operujące nad Biebrzą, rozbite przez Sowietów w lesie Kobielno w czerwcu 1940 r.

Wstrząs spowodowany klęską oraz rozgoryczenie (nie zawsze słuszne) działaniami dotychczasowej, sanacyjnej ekipy rządzącej nie powstrzymały oddolnych aktów cywilnego oporu. W listopadzie 1939 r. studentka Elżbieta Zahorska została rozstrzelana za zerwanie okupacyjnego plakatu – czyn określany potem jako mały sabotaż. Spontanicznie powstawały też liczne, zwykle niewielkie, organizacje podziemne. Powszechnie wierzono w potęgę i zwycięstwo aliantów.

M1 Po klęsce Polski w 1939 r. major Henryk Dobrzański wbrew rozkazowi nie złożył broni, tylko ze swoim oddziałem czekał na wznowienie działań zbrojnych przez sojuszników. Hubalczykom ukrywającym się przed Niemcami w lasach na Kielecczyźnie udało się przetrwać do wiosny 1940 r. Na fotografii major Henryk Dobrzański 1 ze swoim oddziałem, 1940 r.

Pierwsze organizacje zbrojne w okupowanej Polsce

Budowa **Polskiego Państwa Podziemnego** – czyli działającego w tajemnicy przed okupantami – zaczęła się już w czasie wrześniowych walk. Polscy oficerowie przystąpili do tworzenia **konspiracji wojskowej**. 27 **września 1939 r.** generał **Michał Tokarzewski-Karaszewicz** – piłsudczyk, jeden z dowódców kampanii polskiej na Pomorzu – powołał **Służbę Zwycięstwu Polski** (**SZP**). W zamyśle była to organizacja wojskowa o ogólnokrajowym zasięgu, która miała przygotować zbrojny opór wobec obydwu okupantów Polski – Niemców i Sowietów. Pomysł pochodził jeszcze od wodza naczelnego marszałka Edwarda Rydza-Śmigłego.

SZP podporządkowała się rządowi na uchodźstwie, jednak premier i wódz naczelny generał Władysław Sikorski uznał Tokarzewskiego i jego oficerów za nazbyt bliskich władzom sanacyjnym. W grudniu 1939 r. SZP została więc włączona do **Związku Walki Zbrojnej** (**ZWZ**) utworzonego już w **listopadzie 1939 r.** z inicjatywy Sikorskiego. W założeniu ZWZ miał być jedyną zbrojną formacją w kraju – ponadpartyjną, ponadklasową i ogólnonarodową. Jej dowódcą, czyli **komendantem głównym ZWZ**, został generał **Kazimierz Sosnkowski**. Ponieważ jednak przebywał on poza krajem (we Francji), na plan pierwszy wysunął się wybitnie zdolny komendant obszaru pod okupacją niemiecką – pułkownik Stefan Rowecki, pseudonim „Grot". Komendantem terenów pod okupacją sowiecką został generał Tokarzewski-Karaszewicz. Bolszewicy ujęli go (co prawda nie rozpoznając), gdy przekraczał granicę między obu strefami. Działalność na ziemiach zajętych przez ZSRS okazała się jednak niezwykle trudna. Podjęta w styczniu 1940 r. próba wzniecenia lokalnego powstania w Czortkowie zakończyła się rozstrzelaniem 24 osób.

Kierowanie ZWZ z zagranicy przy braku stałej łączności z krajem stawało się coraz mniej wykonalne, dlatego w czerwcu 1940 r. Sosnkowskiego na stanowisku komendanta głównego ZWZ zastąpił **generał Stefan Rowecki „Grot"**. Położył on ogromne zasługi w rozwinięciu konspiracyjnych struktur wojskowych. Na czele ZWZ stała Komenda Główna z rozbudowanym sztabem. Struktury terytorialne – okręgi, obwody i placówki – pokryły obszar całej II RP. Dzięki świetnej organizacji w terenie werbowano i szkolono żołnierzy oraz gromadzono broń. Tworzono podziemną armię, która w sprzyjających okolicznościach – załamania sił Niemców – miała podjąć walkę z okupantem w formie powstania powszechnego.

Stefan Rowecki „Grot"

(1895–1944)

Generał Wojska Polskiego, w latach 1940–1942 komendant główny Związku Walki Zbrojnej, w latach 1942–1943 komendant główny Armii Krajowej. W czasie I wojny światowej walczył w Legionach Polskich. W II Rzeczpospolitej studiował w Wyższej Szkole Wojennej i dowodził formacją piechoty Wojska Polskiego. Tuż przed wybuchem II wojny światowej zorganizował brygadę pancerno-motorową, na której czele walczył w kampanii polskiej. Po klęsce współtworzył konspiracyjne organizacje wojskowe. Był zastępcą komendanta Służby Zwycięstwu Polski. W 1942 r. został dowódcą formowanej Armii Krajowej. Po aresztowaniu w 1943 r. przez Gestapo trafił do obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen (czyt. zaksenhałzen), gdzie go zamordowano. Fotografia z lat 30.

Powstanie Armii Krajowej (1942)

14 **lutego 1942 r.** ZWZ przemianowano na **Armię Krajową** (**AK**). Dzień ten jednak był jedynie swoistym dniem imienin tej stale rozbudowywanej organizacji, której urodziny przypadły na 1939 r. Siły AK stale rosły: wiosną 1944 r. liczyła ona już ponad 350 tys. żołnierzy. Po uwzględnieniu bardzo dużych strat można uznać, że przez ZWZ-AK przewinęło się 400–450 tys. ludzi. Armia Krajowa była **strukturą wojskową Polskiego Państwa**

Praca z materiałem

1. Oceń postawę majora Henryka Dobrzańskiego. Czy – twoim zdaniem – przyjął słuszne założenie i dobrze, że nie złożył broni po zakończeniu kampanii polskiej 1939 r.? Odpowiedź uzasadnij. **M1**

Podziemnego i **integralną częścią Polskich Sił Zbrojnych** podporządkowaną naczelnemu wodzowi. Jej członkowie składali przysięgę żołnierską. Jednak znacznie więcej Polaków współpracowało z podziemiem bez formalnej przysięgi. Z uwagi na rozmaite formy tego współdziałania (mogło ono polegać na przekazaniu podziemnej ulotki, podwiezieniu furmanką zorganizowanej grupki młodych ludzi, „niezauważeniu" uciekiniera) jego skalę trudno oszacować, niemniej była znaczna.

Cywilne struktury Polskiego Państwa Podziemnego

W **1940 r.** przedstawiciele najważniejszych stronnictw politycznych w kraju: PPS-Wolność, Równość, Niepodległość, Stronnictwa Ludowego, Stronnictwa Narodowego oraz Stronnictwa Pracy utworzyli **reprezentację polityczną Polskiego Państwa Podziemnego**, która otrzymała uprawnienia podziemnego parlamentu. Od 1944 r. nosiła znamienną nazwę **Rady Jedności Narodowej** (**RJN**). Przewodniczył jej socjalista Kazimierz Pużak. Władzą wykonawczą była Delegatura Rządu na Kraj, na której czele stał powołany w grudniu 1940 r. **Delegat Rządu na Kraj**, obdarzony w końcu przez gabinet w Londynie rangą wicepremiera. Funkcje delegata sprawowali kolejno: Cyryl Ratajski, Jan Piekałkiewicz (ujęty i zamordowany przez Niemców), Jan Stanisław Jankowski i Stefan Korboński. Delegatura Rządu na Kraj dzieliła się na departamenty, stanowiące rodzaj ministerstw. Im z kolei podlegały agendy wojewódzkie i powiatowe składające się na **Tajną Administrację Cywilną**. Szacuje się, że w konspiracyjnych strukturach administracyjnych działało ok. 50 tys. osób.

W Polskim Państwie Podziemnym istniało **konspiracyjne sądownictwo** (Wojskowe Sądy Specjalne, Cywilne Sądy Specjalne oraz Komisje Sądzące), które rozpatrywało sprawy niegodnych i szkodliwych działań Polaków. Karano za pięć najważniejszych przestępstw: zdradę, szpiegostwo, prowokację, denuncjację oraz nieludzkie prześladowanie ludności polskiej. Nie orzekano kary więzienia, niemożliwej do wykonania w warunkach okupacji, a najwyższym wymiarem kary była śmierć.

Z Delegaturą Rządu na Kraj współpracowała **Tajna Organizacja Nauczycielska** (**TON**), której członkowie organizowali lekcje w konspiracji, nazywane tajnymi kompletami. **Tajne nauczanie** istniało głównie na terenie Generalnego Gubernatorstwa i obejmowało uczniów wszystkich poziomów – podstawowego, gimnazjalnego oraz licealnego. Funkcjonowały również tajne komplety na poziomie uniwersyteckim. W konspiracji zdawano maturę, broniono prac magisterskich i doktorskich, a nawet habilitacyjnych. Szacuje się, że tajnym nauczaniem objęto ok. miliona dzieci i młodzieży, w tym 100 tys. w szkołach średnich i 11 tys. na uczelniach wyższych.

M2 Tajne nauczanie w czasie II wojny światowej rozpoczęło się już we wrześniu 1939 r. Początkowo miało charakter spontaniczny. Po utworzeniu TON działania przybrały bardziej zorganizowany charakter. Zajęcia prowadzono na wszystkich poziomach przedwojennej edukacji. Lekcje odbywały się zarówno w prywatnych mieszkaniach czy na świeżym powietrzu, jak i w szkołach w czasie lekcji. Nauczyciel zazwyczaj wpisywał wówczas do dziennika temat lekcji narzucony przez okupanta, a realizował treści zabronione. Ważne było przy tym zachowanie pozorów i wielkiej ostrożności. Konsekwencje mogły być bardzo surowe, z wysłaniem do obozu koncentracyjnego włącznie. Szacuje się, że tylko na poziomie edukacji podstawowej w 1944 r. na terenie przedwojennej Polski w tajne nauczanie było zaangażowanych ok. 7 tys. nauczycieli i objęło ono prawie 150 tys. uczniów. Na fotografii lekcja języka polskiego w trakcie tajnego nauczania, Łopiennik Górny, 1941 r.

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla mieszkańców okupowanej Polski miała organizacja tajnego nauczania. Odwołaj się do **M2** i wiedzy pozaźródłowej.

infografika

Polskie władze na uchodźstwie i Polskie Państwo Podziemne w okupowanym kraju w 1944 r.

PREZYDENT RP

wybór, odwołanie

opiniowanie, doradzanie

wybór, odwołanie

NACZELNY WÓDZ

RZĄD RP

opiniowanie, doradzanie

RADA NARODOWA

wybór, odwołanie

wybór, odwołanie

KOMENDA GŁÓWNA ARMII KRAJOWEJ

DELEGAT RZĄDU NA KRAJ

opiniowanie, doradzanie

RADA JEDNOŚCI NARODOWEJ

Armia Krajowa

- wywiad
- dywersja
- sabotaż
- walka partyzancka
- dokonywanie zamachów na niemieckich funkcjonariuszy
- wykonywanie wyroków sądów specjalnych

Sądy specjalne

- rozprawy sądowe
- wydawanie wyroków

Biuro Informacji i Propagandy

- wydawanie podziemnej prasy
- mały sabotaż
- dywersja propagandowa

Kierownictwo Walki Podziemnej

- odbijanie więźniów
- przygotowanie zamachów na niemieckich funkcjonariuszy
- dokumentowanie zbrodni okupanta
- piętnowanie niegodnych postaw Polaków
- propagowanie biernego oporu
- publikowanie ku przestrodze wyroków śmierci sądów specjalnych

Tajna Administracja Cywilna

(okręgowa i powiatowa)

Praca z infografiką

1. Przedstaw strukturę Polskiego Państwa Podziemnego.

2. Omów główne zadania Armii Krajowej.

M4 Znak Polski Walczącej, który tworzą połączone w kształt kotwicy litery P i W, powstał już w początkach 1941 r. Wyłoniono go w konkursie ogłoszonym przez Biuro Informacji i Propagandy Komendy Głównej AK. Symbol ten zyskiwał coraz większą popularność, malowano go na murach wielu budynków Warszawy. Kotwica Walcząca była symbolem niezłomności Polaków oraz ich walki z okupantem. Znak dawał wielu ludziom nadzieję i krzepił serca w trudnych czasach. Kotwicę malowali najczęściej harcerze z Organizacji Małego Sabotażu „Wawer". Jedną z najsłynniejszych była ta namalowana na Pomniku Lotnika w Warszawie przez Janka Bytnara „Rudego" w 1942 r. Właśnie tę kotwicę przedstawia fotografia.

Opór cywilny

Najbardziej powszechną formą oporu był **opór cywilny**. Polacy nie wchodzili w relacje towarzyskie z okupantem ani współpracującymi z nim rodakami, a także bojkotowali tworzone przez Niemców instytucje rozrywkowe i prasę. Organizowali tajne nauczanie wszelkich szczebli, drukowali i kolportowali podziemną prasę. W przemyśle starano się pracować mało wydajnie i psuć narzędzia. Rolnicy ukrywali wysokość plonów, a w obowiązkowych dostawach przekazywali zbiory gorszej jakości. Działalność tę koordynowało **Kierownictwo Walki Cywilnej**, utworzone przez ZWZ na przełomie 1940 i 1941 r.

W ramach oporu cywilnego aktywną działalność prowadzili młodzi ludzie skupieni w Związku Harcerstwa Polskiego, który w czasie okupacji przyjął kryptonim **Szare Szeregi**. Młodzież obu płci (organizacje żeńskie znane były jako „Związek Koniczyn" i „Bądź Gotów") uczyła się na tajnych kompletach, zajmowała małym sabotażem, odbywała w konspiracji przeszkolenie wojskowe. Szczególnie dobrze udokumentowana jest działalność harcerzy w Warszawie. Byli oni skupieni w podlegającej Armii Krajowej **Organizacji Małego Sabotażu „Wawer"**. Pisali na murach patriotyczne oraz antyniemieckie hasła, w widocznych miejscach umieszczali symbol

M3 **Dziesięć przykazań walki cywilnej sformułowane przez Kierownictwo Walki Cywilnej, maj 1942 r.**

1. Polska walczy z wrogiem nie tylko poza granicami Kraju, ale na swoich obecnie okupowanych ziemiach. 2. Do chwili rozpoczęcia rozprawy zbrojnej – wyrazem wojny na ziemiach polskich jest walka cywilna. 3. Udział w walce cywilnej jest obowiązkiem każdego obywatela polskiego. 4. Podstawowym nakazem i obowiązkiem jest poszanowanie prawowitych władz polskich na emigracji oraz posłuch wobec zarządzeń czynników miarodajnych w Kraju. 5. Nakazem walki cywilnej w stosunku do okupanta jest bojkot jego zarządzeń i wezwań, utrudnianie mu wszelkiej akcji – w granicach nakreślonych mu przez kierownictwo życia polskiego – oraz absolutny bojkot w stosunkach handlowych, kulturalnych i towarzyskich. 6. Obowiązuje konieczność solidarności społeczeństwa, wspieranie bliźniego Polaka wszędzie, gdzie grozi mu zguba lub nędza. 7. Utrzymywać należy na najwyższym poziomie poczucie honoru narodowego i zgodnie z tym honorem postępować. 8. Należy przeciwdziałać w spotykanych wypadkach odstępstwa Polaka od obowiązujących go zasad postępowania, a to drogą perswazji, napomnień, bojkotu towarzyskiego, wreszcie rejestrowania występnych faktów i przekazania ich odpowiednim czynnikom polskim. 9. Wobec odstępców i zaprzańców obowiązuje bojkot jak wobec wroga i rejestrowanie ich jako zdrajców. 10. Powinnością każdego Polaka jest troska o ocalenie i zachowanie polskości we wszelkiej postaci, a więc ludzkiej, kulturalnej i materialnej, jako sił potrzebnych do wywalczenia wolności i odbudowania Ojczyzny.

Polacy! Stopień podporządkowania się powyższym zasadom i nakazom będzie sprawdzianem naszej wartości obywatelskiej wobec przyszłych pokoleń. Pamiętajcie, że w dniach wolności wszyscy będziemy musieli zdać rachunek z naszego obecnego stanowiska i naszych czynów.

S. Salmonowicz, *Polskie Państwo Podziemne. Z dziejów walki cywilnej 1939–45*, Warszawa: WSiP, 1994, s. 133.

Polski Walczącej, zarzucali polskie flagi na druty tramwajowe, z których trudno było je zdjąć (trzeba było wstrzymać ruch i wezwać wagony naprawcze). Symboliczny wydźwięk miało usunięcie przez **Aleksego Dawidowskiego „Alka”** niemieckojęzycznej płyty z Pomnika Kopernika, którą Niemcy zasłonili polski napis: „Mikołajowi Kopernikowi Rodacy”. Napisem w języku niemieckim „Wielkiemu astronomowi Mikołajowi Kopernikowi” chcieli zawłaszczyć postać wybitnego astronoma.

Konspiracja i walka były w znacznej mierze dziełem pokolenia ludzi młodych, czasem wręcz nastolatków. Przed wojną marszałek Piłsudski przepowiadał, że pokolenie to, niezdemoralizowane zaborami, bo urodzone w wolnym kraju, „będzie solidne, ideowe, patriotyczne. [...] Polski tknąć nie da”.

Poparcie społeczne dla tych czynów (w większości zagrożonych karą śmierci) było znaczne. Stanowiło również inspirację. Na murach i płotach powstawały setki analogicznych napisów wykonywanych przez anonimowych autorów, niezwiązanych z konspiracją. Mniejszy skutek przynosiły napisy „tylko świnie siedzą w kinie” i gazowanie cuchnącymi substancjami sal kinowych, w których Niemcy wyświetlali przede wszystkim propagandowe materiały dokumentalne i filmy fabularne. Nawet najbardziej patriotyczna młodzież chciała, jak mówiła, „przed śmiercią zobaczyć Gretę Garbo” (wówczas najsławniejszą aktorkę Hollywood, czyt. holiłud).

Działalność wojskowa Polskiego Państwa Podziemnego

Do czasu zorganizowania powszechnego powstania Związek Walki Zbrojnej, a następnie Armia Krajowa prowadziły różne formy działalności niebędące bezpośrednią walką zbrojną. Jednymi z najważniejszych były **sabotaż** i **dywersja**. Planowaniem akcji, szkoleniem wykonawców i przygotowaniem potrzebnych materiałów zajmowało się utworzone w 1942 r. **Kierownictwo Dywersji** (**Kedyw**). Jego pierwszym komendantem został pułkownik **August Emil Fieldorf** (czyt. fildorf) **„Nil”**. Sabotaż stosowano głównie w transporcie kolejowym i przemyśle. Dywersję podejmowały wyspecjalizowane oddziały, takie jak „Wachlarz”, paraliżujące i blokujące niemieckie linie komunikacyjne na zapleczu frontu niemiecko-sowieckiego. Rodzajem dywersji psychologicznej była akcja N. Miała ona osłabić niemiecką wolę walki przez rozpowszechnianie wśród Niemców ulotek i gazetek, publikowanych rzekomo przez powstały w Rzeszy ruch oporu. Inną formą działalności dywersyjnej było **likwidowanie przedstawicieli niemieckiej administracji**. W ten sposób akcentowano, że okupant nie jest bezkarny i że władze podziemne działają. Do największych tego rodzaju akcji należał udany zamach przeprowadzony w Warszawie 1 lutego 1944 r. pod nazwą **akcja Kutschera** (czyt. kuczera). Zginął w niej Franz (czyt. franc) Kutschera, dowódca SS i policji okręgu warszawskiego, zwany „katem Warszawy”. Na jego polecenie Niemcy w odwecie lub w celu zastraszenia ludności rozstrzeliwali nawet 300 niewinnych Polaków tygodniowo. Rozkaz zlikwidowania esesmana wydał osobiście dowódca Kedywu pułkownik Fieldorf. Choć sześciu żołnierzy Kedywu przypłaciło akcję

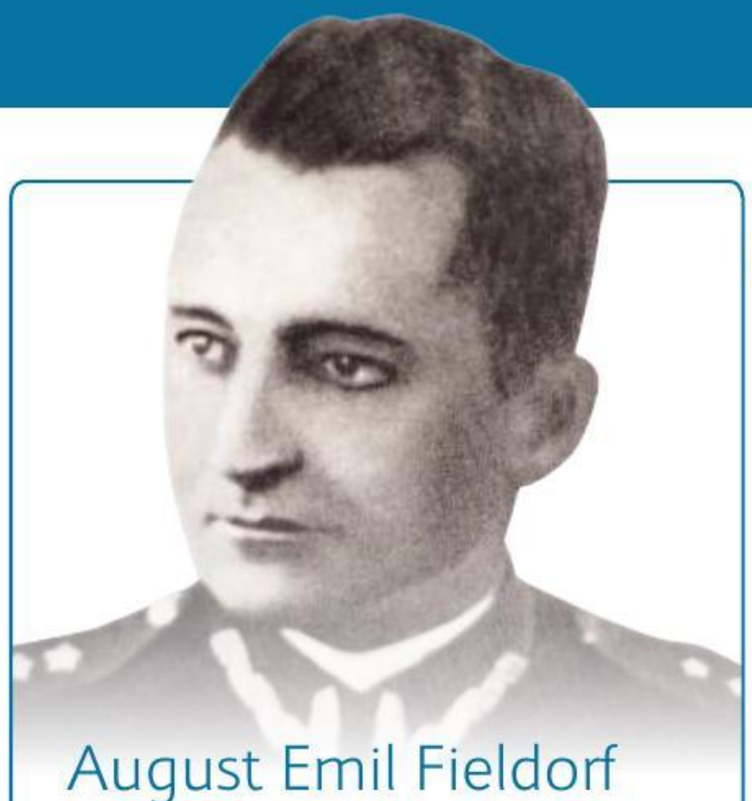

August Emil Fieldorf „Nil"

(1895–1953)

Generał Wojska Polskiego, w latach 1942–1944 organizator i dowódca Kedywu. Od 1918 r. służył w Wojsku Polskim. Brał udział w wojnie polsko-bolszewickiej. Od 1935 r. był dowódcą jednostek Korpusu Ochrony Pogranicza na wschodniej granicy Polski, gdzie walczył w kampanii polskiej 1939 r. Po przegranej włączył się w tworzenie Polskich Sił Zbrojnych we Francji. W 1940 r. został wysłany do okupowanego kraju, by rozbudowywać struktury wojskowe. Służył w Związku Walki Zbrojnej, a następnie w Armii Krajowej. W 1945 r. został aresztowany przez NKWD. Nierozpoznany spędził dwa lata w łagrze na Uralu. Ujawnił się po ogłoszeniu amnestii przez rządzących w kraju komunistów. W 1950 r. został aresztowany i uwięziony. Torturowany odmówił współpracy z komunistami, którzy skazali go na śmierć. Fotografia z lat 20.

Praca z materiałami

1. Przedstaw główne zadania stawiane przed Polakami w zakresie walki cywilnej. **M3**
2. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla Polaków miał symbol Polski Walczącej. Odwołaj się do **M4** i wiedzy pozaźródłowej.

M5 Sprawozdanie generała Stefana Roweckiego „Grota" z przebiegu akcji N, kwiecień 1942 r.

[Akcja N] zasadniczo [...] nie występuje w imieniu polskim, a podszywa się całkowicie pod akcję rzekomo ściśle niemiecką, pozorując fermenty wewnętrzne i niemieckie ruchy opozycyjne. Dzięki tej metodzie akcja ta jest dość trudna i wymaga specjalnych wysiłków redakcyjnych i nakładu pracy. Na ogół jednak, na podstawie relacji z terenów niemieckich, traktowana jest przez ogół odbiorców jako akcja niemiecka i nie wzbudza podejrzeń, że jest pochodzenia polskiego.

Z tych założeń wynika ogólny ton wydawnictw, mający charakter patriotyczny niemiecki, lecz [skierowany] przeciw hitleryzmowi i wojnie. [...]

Periodyki. W okresie sprawozdawczym wydawano dwa stałe pisma [...]. 1) „Der Hammer". Pismo tematycznie było nastawione na rozpowszechnianie zarówno wśród wojska, jak i cywilnej ludności niemieckiej i poruszało zagadnienia społeczno-polityczne, jak również momenty ściśle wojskowe. W pierwszym numerze (lipiec 1941) omówiono sytuację na froncie, podkreślając krwawość strat niemieckich. [...] Numer ze stycznia 42 w artykule wstępnym omawia sytuację ogólną na przełomie nowego roku. Następnie poruszał nieumiejętność prowadzenia wojny przez Hitlera, odsuwanie przez niego dobrych generałów, zamykając w konkluzji stwierdzeniem, że z Hitlerem wojna nie będzie miała końca, bez Hitlera będzie pokój w Europie. [...] 3) „Der Soldat" ukazał się pięciokrotnie [...]. Pierwszy numer, z 14 IX 41, wykazywał błędy dowództwa niemieckiego, które nie umiało przewidzieć przebiegu kampanii wschodniej i nie liczy się zupełnie ze stratami i krwią niemiecką. Oddzielny artykuł poświęcony niedoli i fatalnym warunkom, w jakich znajdują się ranni. [...] „Soldat" z października 41 krytycznie omawia mowę Hitlera z 2 X i przewiduje ciągłość walk na froncie wschodnim w okresie zimowym, przypominając losy Napoleona w Moskwie. W dalszych artykułach omawia doskonałą sytuację partyjniaków, bogacących się na terenach okupowanych, podczas gdy żołnierz cierpi i walczy, niedomagania i złą organizację poczty polowej oraz cenzurę wojenną listów żołnierskich. Poruszano też znowu temat rannych żołnierzy. Zamieszczono też krótkie artykuliki obrazujące sytuację w Niemczech i na terenach okupowanych. [...]

Dział Specjalny.

Zadaniem działu jest prowadzenie akcji dywersji moralnej wśród Niemców, tak na ziemiach polskich, jak w Rzeszy, wykraczającej poza ramy kolportażu wydawnictw drukowanych. Prace działu polegają na wysyłaniu donosów na Niemców do władz niemieckich, szerzeniu plotek, zamieszania, obniżania nastrojów i sianiu niepewności, wysyłaniu listów indywidualnych i zbiorowych. Akcje te mają na celu obniżyć nastrój wśród Niemców i wywołać wśród nich zamęt, intrygi i zamieszanie.

Akcja dywersyjna „N". Dokumenty i materiały z archiwum Tadeusza Żenczykowskiego, oprac. G. Mazur, Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum, 2000, s. 52–54, 56.

Praca z materiałami

1. Przedstaw główne założenia akcji N. Odwołaj się do **M5** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Omów rolę cichociemnych w działaniach polskiej konspiracji. Wykorzystaj **M6** i wiedzę pozaźródłową.

życiem, osiągnęła ona swój cel także w szerszym sensie. Po śmierci Kutschery okupant przeprowadził bowiem w Warszawie już tylko jedną egzekucję uliczną.

Akcje zbrojne miały na celu zdobycie broni, środków finansowych, ukaranie zbrodniarzy lub **odbicie więźniów**. To ostatnie należało bodaj do najtrudniejszych zadań, ponieważ wymagało dokładnego spenetrowania środowiska Gestapo. Zapewne do najgłośniejszych przedsięwzięć należała przeprowadzona **w marcu 1943 r. akcja pod Arsenałem**. Jej celem było uwolnienie podharcmistrza Jana Bytnara „Rudego", przewożonego z warszawskiej siedziby Gestapo na Alei Szucha do osławionego więzienia na Pawiaku. Skatowany w czasie śledztwa „Rudy" zmarł cztery dni po oswobodzeniu, ocalało jednak 20 innych odbitych więźniów (połowę stanowiły kobiety). Do równie brawurowej operacji **odbicia 13 uwięzionych żołnierzy AK** doszło w **styczniu 1943 r. w Pińsku**. Dokonała tego grupa bojowa zorganizowana i poprowadzona przez kapitana **Jana Piwnika „Ponurego"**. Za skuteczną akcję „Ponury" został odznaczony osobiście przez komendanta głównego AK Orderem Virtuti Militari.

Inną, niezwykle ważną formą aktywności ZWZ-AK była **działalność wywiadowcza** i **kontrwywiadowcza**. Jeszcze przed 1939 r. polscy kryptolodzy w służbie wywiadu II Rzeczpospolitej złamali kody niemieckiej maszyny szyfrującej Enigma. Wielkim sukcesem wywiadu Polskiego Państwa Podziemnego było zlokalizowanie ośrodka badawczego w pobliżu Peenemünde (czyt. peneminde) na wyspie Uznam, w którym Niemcy prowadzili badania nad tajną, wyprzedzającą epokę bronią rakietową – pociskami latającymi V-1 i V-2. Dzięki informacjom Polaków alianci zbombardowali ośrodek, co skutecznie opóźniło prace nad rozwojem tej broni. Natomiast bodaj największym osiągnięciem polskiego wywiadu było dostarczenie aliantom danych i opisów technicznych pocisku V-2 – pierw-

szego w dziejach rakietowego pocisku balistycznego. Niewybuch V-2, wystrzelony na poligonie w rejonie Mielca, został przechwycony przez AK w maju 1944 r. pod wsią Sarnaki we wschodnim Mazowszu. Jego fragmenty przesłano do Londynu. W ramach działalności kontrwywiadowczej żołnierze AK zajmowali się likwidacją agentów oraz **wykonywali wyroki sądów podziemnych**. Szacuje się, że wykonano 2500 wyroków śmierci, najczęściej przez zastrzelenie.

Łączność podziemia z rządem na uchodźstwie zapewniali wyspecjalizowani **kurierzy**. Były to osoby wyszkolone, znające biegle języki obce (zwłaszcza niemiecki) oraz odznaczające się niezwykłą odpornością psychiczną. Pod fałszywą tożsamością kurierzy przekraczali punkty graniczne w całej Europie (czasem drogą powietrzną, a nawet morską – przez Szwecję), przez które przewozili pocztę i pieniądze. Do najsławniejszych należeli: Wacław Felczak (kurier tatrzański), Jan Nowak-Jeziorański, Jan Karski czy **Elżbieta Zawacka „Zo"**.

Inną drogą – skacząc ze spadochronem na zrzutowiska chronione przez AK – pod osłoną nocy przybywali do Polski **cichociemni**. Określano tak elitarnych żołnierzy, wyszkolonych do działań sabotażowych, dywersyjnych i związanych z łącznością. Z ponad prawie 2500 kandydatów ekstremalnie trudne szkolenie w Wielkiej Brytanii pomyślnie ukończyło 605 osób, w tym tylko jedna z 15 kobiet – właśnie Elżbieta Zawacka. Niektórym powierzano wysokie funkcje w podziemiu. Cichociemnymi byli ostatni komendant AK generał Leopold Okulicki „Niedźwiadek" oraz wspomniany kapitan Jan Piwnik „Ponury" – jeden z najsławniejszych dowódców partyzantów (działał w Górach Świętokrzyskich i na Wileńszczyźnie), po śmierci awansowany na majora. Swe poświęcenie cichociemni okupili jednak olbrzymimi stratami. Z ponad 300 cichociemnych zrzuconych do kraju zginęła więcej niż jedna trzecia, a kilku z nich – już po wojnie – zostało zamordowanych przez komunistów.

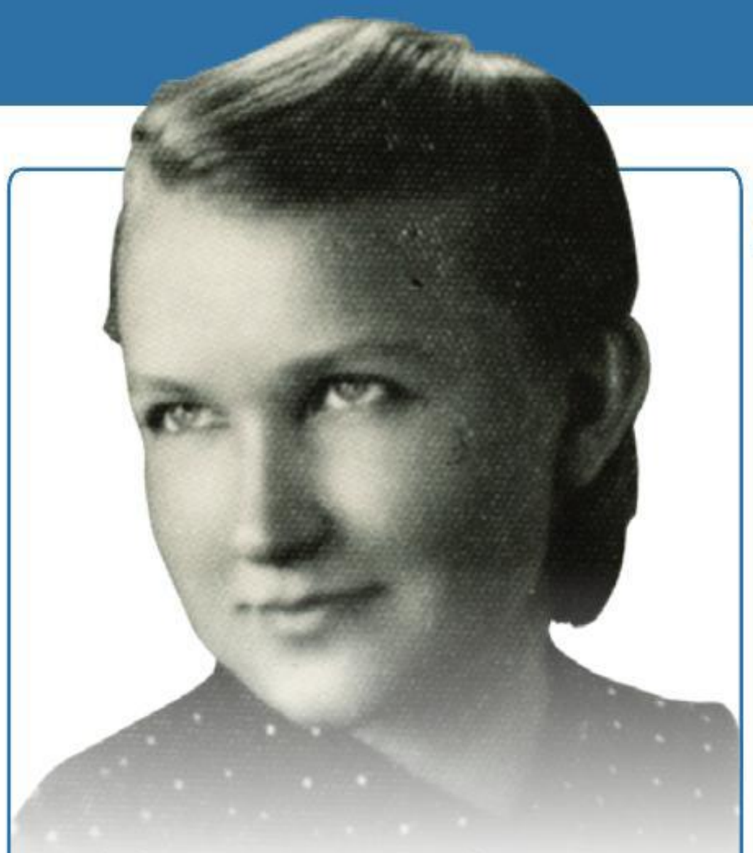

Elżbieta Zawacka „Zo"

(1909–2009)

Cichociemna, kurierka Komendy Głównej Armii Krajowej. Przed II wojną światową ukończyła studia matematyczne i działała w organizacji Przysposobienie Wojskowe Kobiet. We wrześniu 1939 r. brała udział w obronie Lwowa. Podczas okupacji działała w konspiracji. Organizowała tajne nauczanie, a od 1940 r. była kurierką: przewoziła meldunki i raporty dla władz na uchodźstwie. Do okupowanego kraju wróciła po szkoleniu jako cichociemna. W 1944 r. przeniesiono ją do dowództwa Wojskowej Służby Kobiet. Walczyła w powstaniu warszawskim. W podziemiu działała do 1946 r. w randze kapitana. Za działalność konspiracyjną była represjonowana przez władze komunistyczne. W 2006 r. została awansowana do stopnia generała. Zdjęcie z 1943 r.

M6 Cichociemni byli szkoleni na terenie Wielkiej Brytanii od 1940 r., najczęściej w Szkocji. To właśnie tam miała zostać użyta po raz pierwszy nazwa stosowana na określenie żołnierzy, którzy przeszli tajne szkolenia z dywersji. Prowadzono je w brytyjskich ośrodkach Specjalnej Szkoły Treningowej. W kursie brało zwykle udział 12–15 kandydatów. Spośród 605 żołnierzy, którzy ukończyli kurs, do Polski trafiło 316. Część z nich, jak widoczny na fotografii obok generała Władysława Sikorskiego [1] podporucznik Michał Fajka „Kawa" [2], zostali odznaczeni za zasługi Orderem Virtuti Militari. Zdjęcie z 1942 r.

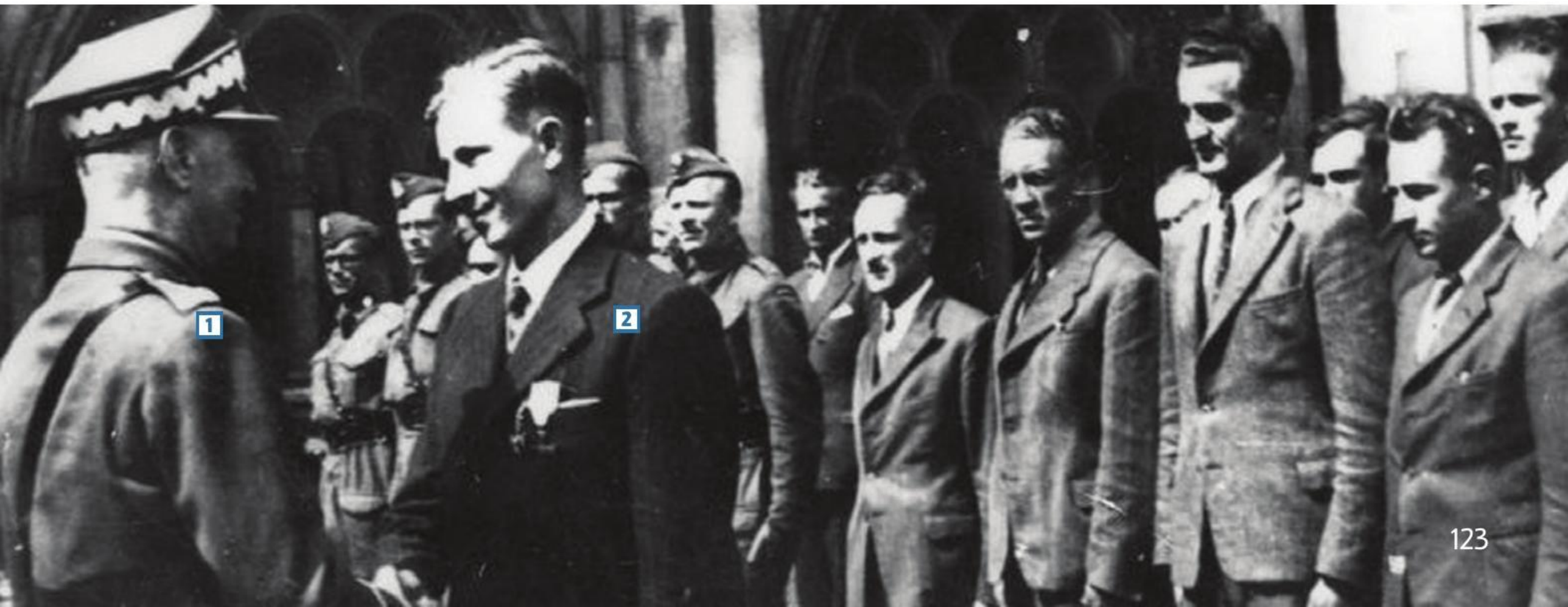

M7 Narodowe Siły Zbrojne powstały we wrześniu 1942 r. Głównymi celami, jakie stawiała przed sobą organizacja, były walka o niepodległość Polski i jej odbudowa na wschodzie w granicach sprzed 1939 r., a na zachodzie – na Odrze i Nysie Łużyckiej. W kwestiach politycznych i społecznych członkowie NSZ opowiadali się za zmianą systemu sprawowania władzy oraz za wzmocnieniem roli prezydenta i senatu. Ponadto postulowali ugruntowanie pozycji rodziny w społeczeństwie oraz edukację opartą na katolickich zasadach etycznych. Polska według nich miała być państwem narodowym. Na fotografii grupa żołnierzy z pułku NSZ imienia generała Władysława Sikorskiego podczas powstania warszawskiego, Śródmieście Północne, 1944 r.

Praca z materiałem

1. Oceń cele, jakie stawiali przed sobą członkowie Narodowych Sił Zbrojnych. Odwołaj się do **M7** i wiedzy pozaźródłowej.

Niedługo przed tragiczną śmiercią generała Władysława Sikorskiego na polskie podziemie spadł potężny cios. 30 czerwca 1943 r. Niemcy aresztowali generała Stefana Roweckiego „Grota". Komendant główny AK odmówił jakiejkolwiek współpracy. Po ponad roku Niemcy zamordowali go w obozie koncentracyjnym w Sachsenhausen (czyt. zaksenhałzen). Aresztowanie pokazało, jak bardzo podziemie zostało zinfiltrowane przez wroga, skoro Niemcy (potem się okazało, że także Sowieci) znali personalia jego przywódców. Nowym komendantem AK mianowano **Tadeusza Komorowskiego „Bora"**.

Organizacje wojskowe spoza Polskiego Państwa Podziemnego

Poza Armią Krajową – najważniejszą i najliczniejszą zbrojną organizacją polskiego podziemia – istniały mniejsze organizacje zbrojne. Tworzyły je partie polityczne, polegające w znacznej mierze na swoich przedwojennych młodzieżówkach. Z sił tych największą przyszłość miały mieć **Bataliony Chłopskie** (**BCh**) powołane w **1940 r.** przez Stronnictwo Ludowe. Ludowcy, podkreślający rolę wsi w przeważająco rolniczym kraju, utworzyli formację militarną liczącą co najmniej 150 tys. osób. Z powodu skonfliktowania z sanacją odnosili się nieufnie do sanacyjnego, jak twierdzili, kierownictwa ZWZ-AK. Bataliony Chłopskie uznały zwierzchnictwo AK dopiero w 1943 r., i to nie wszystkie oddziały.

Z podobnych przyczyn powoli integrowała się z podziemnym wojskiem **Gwardia Ludowa**, utworzona przez socjalistów już w **1939 r.** (organizacji tej nie należy mylić z późniejszą formacją komunistyczną o tej nazwie). Działała ona przede wszystkim w miastach. Najbardziej niezależna okazała się zbrojna konspiracja Stronnictwa Narodowego, powstała w 1939 r., a od 1941 r. występująca pod nazwą **Narodowej Organizacji Wojskowej** (**NOW**). Narodowcy, bardzo zresztą osłabieni na początku wojny ciosami zadanymi przez Niemców (partia ta miała najszersze wpływy na obszarach włączonych do Rzeszy), żywili największą wrogość do kierownictwa ZWZ-AK. Byli też co najmniej nieufni do socjalistów i ludowców.

Scalanie, czyli podporządkowywanie Armii Krajowej wszystkich działających w kraju zbrojnych organizacji, mającej być jedynym wojskiem Polskiego Państwa Podziemnego, było procesem żmudnym i nigdy całkiem zakończonym. Podjęta przez kierownictwo NOW w 1942 r. decyzja o scaleniu wywołała rozłam tej organizacji. Jej część utworzyła **Narodowe Siły Zbrojne** (**NSZ**) liczące ok. 75 tys. żołnierzy. NSZ uznawały zwierzchnictwo prezydenta na uchodźstwie, ale nie wykonywały rozkazów komendanta głównego AK.

Polecenia podsumowujące

1. Przedstaw przykłady działań Polskiego Państwa Podziemnego.
2. Scharakteryzuj główne organizacje konspiracyjne działające w okupowanej Polsce.
3. Omów formy oporu cywilnego Polaków w stosunku do okupanta niemieckiego.

Polskie Państwo Podziemne

Podsumowanie 10

Początki organizacji zbrojnych w okupowanej Polsce

Brak formalnej kapitulacji państwa i wojska polskiego.
Działalność oddziału majora Henryka Dobrzańskiego „Hubala" na Kielecczyźnie.
IX 1939 – powstanie Służby Zwycięstwu Polski, na czele generał Michał Tokarzewski-Karaszewicz.
XII 1939 – włączenie Służby Zwycięstwu Polski do powstałej organizacji wojskowej – Związku Walki Zbrojnej. Komendantem głównym generał Kazimierz Sosnkowski.
VI 1940 – nowym komendantem głównym ZWZ generał Stefan Rowecki „Grot". Rozbudowywanie struktur terytorialnych organizacji.

Armia Krajowa

II 1942 – przemianowanie ZWZ na Armię Krajową, największą armię podziemną w czasie II wojny światowej.
AK integralną częścią Polskich Sił Zbrojnych, pod względem organizacyjnym strukturą wojskową Polskiego Państwa Podziemnego.

Cywilne struktury Polskiego Państwa Podziemnego

1940 – powstanie reprezentacji politycznej PPP skupiającej najważniejsze polskie ugrupowania polityczne.
Władza wykonawcza w PPP w rękach Delegata Rządu na Kraj.
Działalność konspiracyjnego sądownictwa, tajne nauczanie.

Opór cywilny i wojskowy wobec okupanta

Opór cywilny najbardziej rozpowszechnioną formą oporu wobec okupanta.
Działalność Szarych Szeregów, m.in. pisanie patriotycznych haseł, malowanie symbolu Polski Walczącej oraz gazowanie sal kinowych.
Organizacje o charakterze wojskowym prowadzące akcje sabotażowe i dywersyjne.
1942 – powstanie Kierownictwa Dywersji (Kedywu), na czele August Emil Fieldorf „Nil".
Akcja N przykładem dywersji psychologicznej przeciw okupantowi.
Odbijanie więźniów, m.in. akcja pod Arsenałem i odbicie podharcmistrza Jana Bytnara „Rudego" (1943).
Likwidacja przedstawicieli niemieckiej administracji, np. zamach na Franza Kutscherę (1944).
Działalność wywiadowcza i kontrwywiadowcza (np. zlokalizowanie niemieckiego ośrodka badawczego w pobliżu Peenemünde).
Kontakty podziemia z rządem emigracyjnym zapewniane dzięki kurierom.
Na ziemiach okupowanych przez Niemców działalność cichociemnych wyszkolonych do działań sabotażowych, dywersyjnych i utrzymania łączności.
Po aresztowaniu Stefana Roweckiego „Grota" nowym komendantem AK Tadeusz Komorowski „Bór".

Inne organizacje wojskowe

Gwardia Ludowa – powstała z inicjatywy socjalistów w 1939 r.
Bataliony Chłopskie – utworzone przez ludowców w 1940 r.
Narodowa Organizacja Wojskowa – powstała z inicjatywy Stronnictwa Narodowego w 1941 r.
Narodowe Siły Zbrojne – utworzone w następstwie rozłamu w NOW, nieuznające zwierzchnictwa Armii Krajowej.

Polecane publikacje

T. Strzembosz, *Rzeczpospolita podziemna. Społeczeństwo polskie a państwo podziemne 1939–1945*, Warszawa: Krupski i S-ka, 2000.

Wielka księga Armii Krajowej, oprac. zbior., Kraków: Znak Horyzont, 2015.

11 Akcja „Burza" i powstanie warszawskie

XI 1943
rozkaz realizacji planu „Burza"

VII 1944
operacja „Ostra Brama" w Wilnie

1 VIII 1944
wybuch powstania warszawskiego

5 VIII 1944
początek rzezi Woli

VIII 1944
walki pod Surkontami

2/3 X 1944
koniec powstania warszawskiego

Przypomnij

- Czym była Armia Krajowa i jakie cele przed nią postawiono?

Cel lekcji

- Dowiem się, jakie było znaczenie powstania warszawskiego w historii Polski.

Po lekcji

- Przedstawiam cele akcji „Burza".
- Charakteryzuję przyczyny, przebieg i konsekwencje powstania warszawskiego.
- Opisuję różne opinie historyków na temat powstania warszawskiego.

Akcja „Burza"

Od 1941 r. rosło zaangażowanie armii niemieckiej na froncie wschodnim. Skutkowało to korzystnym dla Polaków zmniejszeniem się sił okupacyjnych na ziemiach polskich. Ponadto porażki III Rzeszy na wschodzie, dotkliwe zwłaszcza od 1943 r., podsycały nadzieję na odzyskanie niepodległości. Jednak **postępy Armii Czerwonej i jej zbliżanie się do granicy Polski**, którą wkrótce miała przekroczyć w styczniu 1944 r., zaniepokoiły polskie władze, zwłaszcza władze Polskiego Państwa Podziemnego. W tych okolicznościach w **listopadzie 1943 r.** komendant główny Armii Krajowej generał **Tadeusz Komorowski „Bór"** wydał rozkaz realizacji **planu „Burza"**, czyli wzmożenia działań dywersyjnych przeciwko okupantowi niemieckiemu. Zakładano wspólne wyzwalanie ziem polskich przez Armię Krajową i Armię Czerwoną. Planowano również ujawnienie się przedstawicieli administracji Polskiego Państwa Podziemnego i wystąpienie wobec Sowietów w roli gospodarza. Wszystko to miało ich skłonić do uznania władz polskich, wschodniej granicy Polski sprzed 1939 r. oraz nie dopuścić do przekształcenia kraju w sowiecką strefę wpływów.

Armia Czerwona skwapliwie przyjmowała wsparcie na polu bitwy (zob. mapę na s. 147). Jednak gdy walki ustały, dowódców (zwykle zapraszanych pod pretekstem prowadzenia negocjacji) oraz żołnierzy AK rozbrajano i aresztowano. Przetrzymywano ich często w dotychczasowych niemieckich katowniach, a następnie wywożono w głąb ZSRS. Podobnie postępowano z ujawniającymi się przedstawicielami administracji cywilnej.

W wyniku działań Sowietów na Kresach zostały **zlikwidowane lokalne struktury wojskowe AK oraz administracji PPP**.

Akcja „Burza" na Kresach

Realizacja planu „Burza" rozpoczęła się na Wołyniu, w rejonie Sarn, gdzie Armia Czerwona po raz pierwszy przekroczyła przedwojenną granicę Rzeczpospolitej. Działająca w rejonie Kowla 27. Wołyńska Dywizja Piechoty AK współdziałała tu z czerwonoarmistami i poniosła ciężkie straty. Jej dowódca, pułkownik Jan Kiwierski „Oliwa", poległ, a jego żołnierze przebili się z niemieckiego okrążenia na Lubelszczyznę. Fakt, że sprawcami tych strat nie byli Sowieci, podtrzymał polskie nadzieje na porozumienie z nimi. Jak się okazało – całkowicie płonne. Dowiodły tego podjęte na początku **lipca 1944 r.** walki o Wilno, znane jako **operacja „Ostra Brama"**. Oddziały pułkownika Aleksandra Krzyżanowskiego „Wilka" uczestniczyły w **zdobyciu Wilna** wraz z Armią Czerwoną. Po zajęciu miasta Sowieci aresztowali 5 tys. polskich żołnierzy. Pułkownik „Wilk", przetrzymywany w różnych obozach NKWD, zmarł w więzieniu w Warszawie w 1951 r. W **lipcu 1944 r.** podjęto także **walki o Lwów**. Po pięciu dniach zwycięskich zmagań o miasto, w czasie których między AK a Armią Czerwoną nawiązała się harmonijna współpraca, dowództwo sowieckie zapowiedziało uznanie i uzbrojenie 5. Dywizji Piechoty AK „Dzieci Lwowskich". Dowódcę dywizji, pułkownika Władysława Filipkowskiego, oraz (nieco później) jego sztab wezwano na odprawę. Zakończyła się ona podstępnym aresztowaniem pułkownika oraz masowymi wywózkami oficerów i żołnierzy.

Na Wileńszczyźnie ocalały z pułapki oddział pułkownika Macieja Kalenkiewicza został zniszczony przez Armię Czerwoną **pod Surkontami w sierpniu 1944 r.** Armia Krajowa przetrwała tylko na Białostocczyźnie, gdzie walczące z Niemcami formacje pozostały zakonspirowane przed Sowietami.

M1 Operacja „Ostra Brama" zakładała wyzwolenie Wilna spod okupacji niemieckiej i opanowanie go przed zbliżającymi się oddziałami Armii Czerwonej. Walki o miasto AK podjęła 7 lipca 1944 r. Do szturmu przystąpiły też jednostki sowieckie. 13 lipca nad Wilnem powiewała biało-czerwona flaga. Radość nie trwała jednak długo. Sowieci chcieli włączyć znajdujące się w mieście oddziały AK w struktury armii Berlinga (zob. s. 141). Wskutek sprzeciwu 17 lipca aresztowali pułkownika Aleksandra Krzyżanowskiego „Wilka", który dowodził działaniami zbrojnymi w Wilnie. Rozbrojono zdobywców miasta oraz ulokowane w jego pobliżu oddziały Armii Krajowej. Szacuje się, że Sowieci internowali łącznie prawie 6 tys. polskich żołnierzy. Większość z nich wywieziono do położonej pod Moskwą Kaługi, a następnie włączono do wojskowych batalionów roboczych, które pracowały przy wyrębie lasów. Na fotografii polscy i sowieccy żołnierze na ulicy wyzwolonego Wilna, 13 lipca 1944 r.

Tadeusz Komorowski „Bór"

(1895–1966)

Generał Wojska Polskiego, w latach 1943–1944 komendant główny Armii Krajowej, w latach 1944–1946 wódz naczelny Polskich Sił Zbrojnych. Ukończył prestiżową austriacką akademię wojskową i walczył w armii austro-węgierskiej, a od 1918 r. służył w Wojsku Polskim. Brał udział w wojnie polsko-bolszewickiej. W czasie kampanii polskiej 1939 r. dowodził kawalerią w Armii „Lublin". Po klęsce podjął wojskową działalność konspiracyjną w ramach Związku Walki Zbrojnej. Wydał rozkaz rozpoczęcia akcji „Burza". Bez konsultacji z wodzem naczelnym podjął decyzję o wybuchu powstania warszawskiego. Po jego upadku trafił do niemieckiej niewoli. Po uwolnieniu w 1945 r. pozostał na emigracji w Wielkiej Brytanii. Fotografia z 1945 r.

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, czemu miało służyć aresztowanie przez Sowietów żołnierzy Armii Krajowej w Wilnie. Odwołaj się do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.

M2 Wybuch powstania warszawskiego zaplanowano na godzinę 17.00. Uważano bowiem, że o tej porze w mieście będzie największy ruch, co pozwoli żołnierzom AK wtopić się w tłum i przedostać na miejsca zbiórek. Tłok na ulicach miał również ułatwić transport broni i amunicji. Jednak nie wszystkie oddziały rozpoczęły walki o Godzinie „W". Na Żoliborzu strzały padły już o 14.00, kiedy drużyna osłaniająca transport broni zmusiła do odwrotu niemiecki patrol. Z kolei o 16.00 została zdekonspirowana siedziba Komendy Głównej AK, którą jeszcze przed wybuchem powstania otoczyły oddziały niemieckie i odcięły od powstańców. Na zdjęciu zbiórka powstańców z Batalionu „Pięść" na Woli, 1944 r.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, dlaczego dowództwo AK zdecydowało się rozpocząć powstanie o godzinie 17.00. Odwołaj się do **M2** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wskaż główne problemy powstańców w pierwszych dniach walk. Wykorzystaj **M2**, **M3** i wiedzę pozaźródłową.

Przyczyny powstania warszawskiego i jego wybuch

Naczelny wódz generał Kazimierz Sosnkowski uznał, że postawa sowiecka wymusza natychmiastowe przerwanie akcji „Burza". Jednak premier Stanisław Mikołajczyk, naciskany przez brytyjskiego premiera Winstona Churchilla (czyt. łynstona czerczila), wciąż liczył na porozumienie z ZSRS. Wierząc, że ten konflikt jest wyłącznie sporem terytorialnym, zakładał, że strona sowiecka potraktuje przedstawicieli Polskiego Państwa Podziemnego inaczej na terenach, do których ZSRS nie rości sobie formalnych pretensji. Na pewno zaś wierzył, że Sowieci zachowają się inaczej w samej Warszawie. Jak się miało okazać, całkowicie się pomylił. Już w lipcu 1944 r. Sowieci poinformowali o powstaniu zdominowanego przez komunistów Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (PKWN, zob. s. 142), którego członków ZSRS uznał za jedynych legalnych „reprezentantów polskiej władzy państwowej". Aliantom zachodnim Stalin wyjaśniał, że uznał PKWN, ponieważ Polskie Państwo Podziemne w istocie nie istnieje, a jego władze wojskowe i cywilne to „efemerydy pozbawione wpływów".

Pod koniec lipca 1944 r. sowieckie czołgi były już pod Warszawą. Przez stolicę wycofywały się pobite, niejednokrotnie spanikowane, oddziały niemieckie. Wiadomości o sukcesach mocarstw zachodnich we Francji i o dokonanym 20 lipca zamachu na Hitlera rodziły nadzieje na szybkie zakończenie wojny. Z Moskwy rozgłośnia komunistycznego Związku Patriotów Polskich wzywała Warszawian do natychmiastowego, spontanicznego chwycenia za broń.

W tej sytuacji komendant główny AK Tadeusz Komorowski „Bór", ponaglany przez szefa sztabu generała Tadeusza Pełczyńskiego i pułkownika Leopolda Okulickiego, zadecydował o podjęciu walki o stolicę. Stało się tak, choć plan „Burza" wykluczał działania zbrojne w samej Warszawie. Sądzono, że w wyzwolonej polskimi siłami stolicy Sowieci będą musieli pertraktować z Delegatem Rządu na Kraj. Liczono również na interwencję aliantów, gdyby po usunięciu Niemców Sowieci ustosunkowali się wrogo do przywódców podziemia. Ci ostatni, nieinformowani przez premiera Mikołajczyka, nie zdawali sobie sprawy z tego, że w istocie los Polski był aliantom zachodnim obojętny – zwłaszcza prezydentowi USA Franklinowi Delano Rooseveltowi (czyt. ruzweltowi).

1 sierpnia 1944 r. o godzinie 17.00 – nazwanej **Godziną „W" – w Warszawie wybuchło powstanie**. Około 30 tys. żołnierzy AK rozpoczęło natarcie. Tylko co szósty atakujący był uzbrojony.

Przebieg walk

Powstaniem kierował pułkownik **Antoni Chruściel „Monter”**. Komendant główny AK generał Tadeusz Komorowski „Bór” pozostawał w walczącej stolicy. Mimo ciężkich strat – wbrew temu, co zakładały wcześniejsze plany, uderzano w biały dzień – w ciągu czterech pierwszych dni walk **opanowano większość dzielnic** Warszawy. Wyjątkiem była położona za Wisłą Praga, gdzie powstańcy po dwudniowych bojach musieli powrócić do konspiracji. Niemcy utrzymali jednak wiele umocnionych punktów, w tym tak kluczowych jak lotniska, dworce i mosty na Wiśle. Należy zaznaczyć, że zarówno „Bór”, jak i „Monter” zakładali, że walki potrwają trzy, maksymalnie cztery dni.

W wyzwolonych częściach Warszawy zaczynały **jawnie funkcjonować struktury państwa polskiego**. Wszystkie stronnictwa drukowały swoją prasę, nadawało powstańcze radio, pojawiły się namiastki życia kulturalnego. Ujawnione władze publikowały akty prawne w Dzienniku Ustaw RP. Działały sądy i policja oraz poczta. Roznoszeniem listów zajmowali się najmłodsi harcerze z Szarych Szeregów. Powszechnym zjawiskiem było spontaniczne współdziałanie ludności cywilnej z wojskiem.

M3 Jednym z największych problemów powstańców warszawskich był brak uzbrojenia i amunicji. W momencie rozpoczęcia walki okazało się, że powstańcy mieli dostęp do zaledwie 40% zasobów przygotowanego arsenału. W praktyce oznaczało to, że dysponowali 7 ciężkimi karabinami maszynowymi, 35 karabinami przeciwpancernymi, 60 ręcznymi karabinami maszynowymi, 300 pistoletami maszynowymi, 1000 karabinów, 1700 pistoletami i 25 000 granatów. Ci, którzy broni nie mieli, mogli ją zdobyć jedynie w trakcie walk, przejmując ją od wroga lub poległych. Wiele do życzenia pozostawiał też stan rynsztunku. Znaczna część karabinów była zniszczona, praktycznie nienadająca się do użytku. Ponadto zapas amunicji pozwalał na prowadzenie walk tylko przez kilka dni. Na fotografii grupa uzbrojonych powstańców w Śródmieściu, sierpień 1944 r.

M4 **Pierwsze dni powstania warszawskiego we wspomnieniach Jerzego Grundmana „Jura", 2 sierpnia 1944 r.**

Powrót na stanowiska był może taki, jak sobie niejeden z nas wymarzył. Były i kwiaty, i ludzie, i łzy, i wszystko, co trzeba. Opanował nas jakiś wzniosły nastrój, który udzielił się całej ulicy. Jadąc zdobycznymi samochodami, śpiewaliśmy co sił „Warszawiankę", „Szturmówkę" i inne jeszcze bojowe pieśni.

Z ulicy dobiegały nas okrzyki, padały kwiaty. Trochę wilgotno się robiło w okolicy oczu i w gardłach coś ściskało. I teraz serca biły przyśpieszonym rytmem w takt piosenki żołnierskiej, ale biły jakoś inaczej, świątecznie. Coś rozsadzało piersi. Czy duma? Nie. Może trochę. Ale przede wszystkim – szczęście. Wystarczyło spojrzeć na twarze tych ludzi płaczących i wzruszonych widokiem polskiego żołnierza, orzełka na czapce, opaski biało-czerwonej, wsłuchanych w śpiew polski [...].

Pamiętniki żołnierzy baonu „Zośka". Powstanie warszawskie, oprac. T. Sumiński, Warszawa: Nasza Księgarnia, 1986, s. 35.

M5 **Relacja Witolda Sikorskiego „Boruty" z powstania warszawskiego, koniec sierpnia 1944 r.**

Wyszliśmy na podwórze, gdzie odbyła się krótka zbiórka plutonu, i po odliczeniu zapuściliśmy się do piwnic. Wszędzie tłumy ludzi. Ktoś od przodu zawołał:

– Dać przejście dla wojska!

W odpowiedzi z dalekiego, ciemnego kąta piwnic dobiegły naszych uszu głośne szepty:

– Macie ich, wojsko... Wojny im się zachciało. Całe miasto zniszczyli... Ludzki dobytek, szczeniaki, spalili!...

Ludzie stali wzdłuż ścian z pospuszczanymi głowami, nie patrząc na przechodzących żołnierzy. Odprowadził nas tylko pełen gorzkiej nienawiści wzrok tych, którzy przed chwilą rzucili nam tragiczne oskarżenie. [...]

Trudno nam było uwierzyć, że to ci sami ludzie, którzy jeszcze niedawno, w pierwszych dniach Powstania, witali nas ze łzami w oczach na ulicach Warszawy, karmili nas i poili, troszczyli się o nas jak najbliżsi. Jeszcześmy mieli w pamięci łzy radości i entuzjazmu ulicy na widok naszych mundurów i biało-czerwonych sztandarów. Wtedy nikt nie nazywał nas niszczycielami miasta, barbarzyńcami, bandytami...

Pamiętniki żołnierzy baonu „Zośka". Powstanie warszawskie, oprac. T. Sumiński, Warszawa: Nasza Księgarnia, 1986, s. 327.

W związku z tym, że sowiecka armia nie wsparła powstania, niemiecki dowódca **Erich von dem Bach-Zelewski** dobrze wykorzystał nagły zastój na froncie. Jego taktyka polegała na odcinaniu poszczególnych dzielnic za pomocą ciężkiej artylerii i lotnictwa, a następnie na ich zdobywaniu. Celem pierwszego natarcia stały się dzielnice Ochota i Wola. W tej drugiej dopuszczono się makabrycznych zbrodni nazwanych **rzezią Woli**. Następnie, od 11 sierpnia, atakowano Stare Miasto. Podczas natarć ludność cywilna nieustannie ginęła jako żywe tarcze, pędzona przed szturmującymi barykady oddziałami SS i Wehrmachtu (czyt. wermachtu). Krwawe żniwo zbierały jednak głównie bombardowania dokonywane przez lotnictwo i artylerię oraz pociski rakietowe, zwane w Warszawie (ze względu na wydawany przez nie charakterystyczny dźwięk) „krowami".

„Monter" twardo bronił Starego Miasta, a jednocześnie wydał rozkaz rozpoczęcia przeciwuderzenia z rejonu Śródmieścia. Przyniosło to pewne sukcesy – np. zdobyto gmach centrali telefonicznej, tzw. PAST-ę – ale nie doczekano się sowieckiej odsieczy. Dowódca powstania nakazał więc ewakuację obrońców Starówki do Śródmieścia i na Żoliborz. Przechodzono kanałami, w ekstremalnie trudnych warunkach. **Cywile**, którzy nie brali udziału w walkach, musieli pozostać. **Stłoczeni w piwnicach**, nieraz w strasznych warunkach sanitarnych, **narażeni na nieustanne bombar-**

M6 Pierwszą reakcją mieszkańców na wybuch powstania była euforia. Warszawianie przystąpili do budowy barykad i umocnień, na podwórkach organizowali kuchnie, w których wydawali posiłki żołnierzom. Wielu cywilów zdecydowało się przyłączyć do powstańców, by walczyć o wyzwolenie stolicy. Mężczyźni głównie na pierwszej linii frontu, kobiety jako sanitariuszki albo łączniczki, część z bronią w ręku lub jako saperki. Na fotografii mieszkańcy Warszawy pomagający powstańcom napełniać worki piaskiem do budowy barykad, sierpień 1944 r.

dowania, głodujący, czuli się niejednokrotnie oszukani i porzuceni. Ich początkowo wysokie morale i entuzjazm z czasem zmieniły się w rozgoryczenie, a niekiedy – we wrogość wobec AK.

Władze RP na uchodźstwie – w sferze wojskowej głównie generał Kazimierz Sosnkowski – próbowały wesprzeć powstańców. **Zrzuty broni i zaopatrzenia** wykonywało startujące z południowych Włoch lotnictwo polskie, brytyjskie i południowoafrykańskie, a potem także amerykańskie. Operacje te były jednak mało skuteczne, nie dostarczały bowiem wystarczającej ilości broni, amunicji czy niezbędnych środków sanitarnych. Były też nieliczne ze względu na odległość, którą musiały pokonać samoloty. Po zrzutach lotnicy musieli wracać do baz we Włoszech, ponieważ Stalin do 10 września nie godził się, by lądowali oni na sowieckich lotniskach leżących tuż za pobliską linią frontu. Już wówczas stało się oczywiste, że zaledwie jeden sowiecki dywizjon myśliwski operujący nad Warszawą mógłby nie tylko uniemożliwić zakłócanie zrzutów, lecz także wymieść z nieba niemieckie eskadry bombardujące cywilów i żołnierzy AK. Armia Czerwona nie przeprowadziła żadnych działań, by pomóc powstaniu, choćby niszcząc z powietrza stanowiska najcięższej niemieckiej artylerii, np. te miotające osławione „krowy". Za to w drugiej połowie września, po zajęciu Pragi przez Armię Czerwoną, desant przeprowadzili żołnierze podporządkowanej dowództwu sowieckiemu 1. Armii Wojska Polskiego (zob. s. 143). Z powodu braku wsparcia artyleryjskiego czerwonoarmistów zostali oni rozbici i ponieśli duże straty. W zamierzeniach Stalina brak wsparcia, podobnie jak nieliczne zrzuty dokonane w końcu przez lotnictwo ZSRS miały przedłużyć walkę i zwiększyć liczbę polskich ofiar. Niemcy panowali już wówczas nad znacznym obszarem miasta i większość zrzutów wpadała w ich ręce.

M7 Po pierwszych sukcesach powstańców dla Warszawian nastał trudny czas. Niemcy rozpoczęli kontrofensywę i bombardowanie miasta. Cywile musieli żyć ściśnięci w piwnicach w fatalnych warunkach sanitarnych. Bardzo szybko zaczęło im brakować jedzenia, wody pitnej oraz środków opatrunkowych i lekarstw. W piwnicach rodziły się dzieci, umierali chorzy, których chowano na podwórkach. Na zdjęciu cywile w jednej z warszawskich piwnic, sierpień 1944 r.

Rzeź Woli

Natarcie na Wolę, zapoczątkowane **5 sierpnia**, ukazało sposób Niemców na zdławienie powstania. Na mieszkańcach tej dzielnicy dopuszczono się **rzezi** wyjątkowej nawet jak na poczynania Rzeszy w okupowanej Polsce. Nigdzie, poza obozami zagłady, Niemcy w tak krótkim czasie nie zabili tak wielu ludzi. Skala zbrodni zbliżyła się do działań armii japońskiej w Nankinie w Chinach i Manili na Filipinach. Ofiarami rzezi na Woli padło **ok. 38 tys. cywilów**, w znacznej mierze dzieci i kobiet (w tym ciężarnych). Wśród wymordowanych byli pacjenci i personel miejscowego szpitala. Bestialstwo cechowało pułk SS sformowany z kryminalistów oraz jeszcze bardziej morderczą brygadę złożoną z ochotników z terenów ZSRS. Dowodził nią pochodzący z Białorusi Bronisław Kamiński. Wspierający Rzeszę

Praca z materiałami

1. Omów stosunek Warszawian do powstania w momencie jego wybuchu i po kilku tygodniach walk. **M4**, **M5**, **M6**, **M7**
2. Wyjaśnij, z czego wynikała zmiana podejścia mieszkańców miasta do powstańców warszawskich. **M4**, **M5**, **M6**, **M7**

Leopold Okulicki „Niedźwiadek"
(1898–1946)
Generał Wojska Polskiego, w latach 1944–1945 ostatni komendant główny Armii Krajowej. Walczył w Legionach Polskich i wojnie polsko-bolszewickiej. W 1939 r. brał udział w obronie Warszawy. Po zakończeniu walk działał w konspiracji, ale został aresztowany przez NKWD i wywieziony do Moskwy. W 1941 r. zwolniony z więzienia rozpoczął służbę w tworzonej w ZSRS armii polskiej. Był szefem sztabu Władysława Andersa i dowódcą dywizji piechoty na Bliskim Wschodzie. Służył w sztabie naczelnego wodza w Londynie. W 1944 r. jako cichociemny wrócił do kraju i został zastępcą komendanta głównego AK. Po kapitulacji powstania warszawskiego stanął na czele AK. Aresztowany przez NKWD był sądzony podczas procesu szesnastu. Według Sowietów zmarł na zawał serca w czasie odbywania kary 10 lat więzienia. Zdjęcie z 1942 r.

dawni obywatele sowieccy byli niekiedy skłonni darować życie osobom oferującym złoto i diamenty lub przerwać rozstrzeliwanie, by zająć się rabunkiem. Nadzorujący ich esesmani zwalczali jednak takie praktyki, gdyż spowalniały egzekucje.

Upadek powstania warszawskiego

Szybko stało się jasne, że Sowieci uważają powstanie za znakomitą szansę wyniszczenia polskich elit niepodległościowych. Znakomitą, bo dokonaną rękami Niemców. Przywódca ZSRS oficjalnie nazwał powstanie „awanturą" i odmówił wsparcia. Stanisław Mikołajczyk, na początku sierpnia przyjęty w Moskwie dzięki interwencji Churchilla, został dotkliwie upokorzony. Liczył na to, że zwycięskie powstanie wzmocni jego pozycję wobec Stalina, z którym zamierzał negocjować jako zwierzchnik oswobodzonej stolicy i tamtejszej podziemnej armii. Tymczasem, w obliczu tragedii walczącej samotnie Warszawy, został odesłany przez Stalina do członków marionetkowego PKWN jako do faktycznych, wedle Moskwy, przedstawicieli społeczeństwa polskiego. To ich miał prosić o wstawiennictwo na Kremlu w sprawie pomocy dla Warszawy. Polscy protegowani Stalina najpierw negowali sam fakt wybuchu powstania w stolicy, potem twierdzili, że rozpoczęła je komunistyczna Armia Ludowa (zob. s. 139), wreszcie uznali wszczęcie walk za przestępstwo.

Decyzję o kapitulacji, rozważaną już od początku września, generał „Bór" podjął w obliczu braku żywności i leków, tragicznej sytuacji ludności cywilnej, a zwłaszcza ze względu na brak amunicji i nadziei na pomoc aliantów. Po **63 dniach walki**, w nocy **z 2 na 3 października 1944 r.**, w Ożarowie pod Warszawą przedstawiciele Komendy Głównej AK i Wehrmachtu podpisali **układ o zaprzestaniu działań wojennych w Warszawie**. Choć komendant główny AK trafił do niemieckiej niewoli, AK nie pozostała bez dowódcy. Został nim generał **Leopold Okulicki „Niedźwiadek"**. Delegat Rządu na Kraj wraz z ministrami wydostali się z Warszawy i kontynuowali podziemną działalność. Wkrótce odtworzono sieć łączności.

Skutki powstania warszawskiego

W powstaniu warszawskim **zginęło 18 tys. żołnierzy AK**, a **25 tys. zostało rannych**. Życie straciło ok. **150 tys. cywilów**. Straty niemieckie wyniosły 16 tys. żołnierzy. Do niewoli trafiło 15 tys. powstańców, wśród nich 2 tys. kobiet walczących w powstaniu. Dowództwo AK uzyskało dla składających broń podkomendnych (także kobiet oraz członków NSZ i AL) status żołnierzy, w związku z czym Niemcy traktowali ich zgodnie z konwencją genewską regulującą prawa jeńców. Takiego statusu żołnierze AK nigdy nie uzyskali od władz ZSRS. Paradoksalnie, gdyby powiodły się plany militarne AK i Warszawę zajęliby Sowieci, powstańcy na pewno podzieliliby los akowców walczących w akcji „Burza" na Kresach: zostaliby wysłani do sowieckich łagrów.

Praca z materiałem

1. Omów los ludności cywilnej po upadku powstania warszawskiego. Odwołaj się do **M8** i wiedzy pozaźródłowej.

Symbolem tragicznej hekatomby Polaków stała się śmierć powstańca podchorążego **Krzysztofa Kamila Baczyńskiego**, uważanego za najwybitniejszego wówczas poetę młodego pokolenia. Jego los podzielił inny młody poeta powstaniec Tadeusz Gajcy oraz wielu innych twórców, także starszej generacji, jak choćby Juliusz Kaden-Bandrowski. Już współcześni zapytywali, czy ludzie tacy (zwani „diamentami" lub „brylantami") powinni walczyć w pierwszym szeregu, czy raczej należałoby ich chronić i ocalić dla powojennej Polski. Oni sami opowiadali się bezwzględnie za pierwszym z tych wyborów. Ceną płaconą przez młodych ludzi, także tych niemających związków z konspiracją, były lata wykreślone z normalnego życia. Również sama walka i związane z nią tragiczne doświadczenia, utrata najbliższych, wreszcie klęska wielkich nadziei naznaczyły całe wojenne pokolenie na resztę życia.

Niemal od pierwszych dni powstania na podstawie bezprecedensowej decyzji niemieckich władz **wypędzano ludność cywilną**. Niemieckie formacje wojskowe i policyjne wygnały z domów blisko 550 tys. Warszawian oraz ok. 100 tys. mieszkańców podwarszawskich miejscowości. Większość wypędzonych trafiła do obozu w Pruszkowie, skąd byli wywożeni do innych rejonów Generalnego Gubernatorstwa (pozostawiani w szczerym polu musieli organizować sobie życie), do obozów koncentracyjnych albo na roboty do Rzeszy.

Do listy ofiar w ludziach należy dopisać straszliwe **straty kulturowe**. Spalono wszystkie najważniejsze w kraju archiwa i biblioteki. W gruzy obrócono zabytki, w tym Zamek Królewski (zrujnowany już w 1939 r.), Pałac Saski, Kolumnę Zygmunta. Już po powstaniu zostały unicestwione zbiory biblioteczne i muzealne oraz 963 zabytkowe budowle, a także zrównano z ziemią ponad 30% zabudowy lewobrzeżnej części miasta (więcej niż zniszczono w czasie dwumiesięcznych walk). Stało się tak na osobisty rozkaz Hitlera, korzystającego ze wstrzymania ofensywy przez Stalina, w wyniku ponadtrzymiesięcznej akcji **planowego zniszczenia stolicy** (**październik 1944 – styczeń 1945 r.**).

M8 Po upadku powstania warszawskiego Niemcy wypędzili ze stolicy i okolicznych miejscowości ludność cywilną i skierowali ją do obozu przejściowego w Pruszkowie. Szacuje się, że przeszło przez niego od 340 tys. do 650 tys. osób. Zazwyczaj więźniowie przebywali tam jeden lub dwa dni, niektórzy kilka tygodni, w zaadaptowanych dla nich halach produkcyjnych. Przeludnienie, brak żywności oraz złe warunki sanitarne w obozie pogarszały już i tak beznadziejną sytuację ludności cywilnej. Po selekcjach osoby zdolne do pracy wysyłano na roboty przymusowe do Niemiec. Przyjmuje się, że było to od 87 tys. do 160 tys. osób. Najliczniejszą grupę, liczącą 168 tys. – 360 tys., stanowiły osoby uznane za niezdolne do pracy. Były to głównie kobiety z małymi dziećmi i starcy, przesiedlani do innych części Generalnego Gubernatorstwa. Pozostałe 60–70 tys. wypędzonych trafiło do obozów koncentracyjnych. Na fotografii Warszawianie opuszczający miasto po upadku powstania, październik 1944 r.

Oceny powstania

Przywódcy dogorywającego Polskiego Państwa Podziemnego odchodzili w atmosferze oskarżeń przypominających te z września 1939 r. Na pewno brakowało wśród nich postaci formatu Piłsudskiego czy Dmowskiego. Jest jednak wątpliwe, czy w zaistniałych okolicznościach poradziłby sobie nawet genialny polityk. Powstanie warszawskie do dziś wzbudza ogromne spory o konieczność i sens poniesionej wtedy ofiary. A przecież obecnie są w większości znane rzeczywiste motywy wszystkich stron z 1944 r. O ileż trudniej decyzję było podjąć rządowi RP i dowódcom AK, pragnącym ratować sprawę polską w sytuacji, gdy nieznane im były plany nie tylko jawnych bądź ukrytych wrogów, ale nawet oficjalnych sojuszników.

Sprawa polska po powstaniu warszawskim

Skutkiem klęski powstania był wstrząs psychiczny, może nawet większy niż ten po kampanii polskiej 1939 r., gdy rozgoryczeniu z powodu postawy ówczesnych władz towarzyszyła jednak niezłomna wiara w sens dalszej walki u boku aliantów. U schyłku powstania naczelny wódz generał Kazimierz Sosnkowski w rozkazie wydanym w symbolicznym dniu 1 września 1944 r. potępił pozostawienie Polski samej sobie przez sojuszników, odwołując się do słów z *Wesela* Stanisława Wyspiańskiego: „[...] podłość, kłam / Znam, zanadto dobrze znam".

Pod presją Brytyjczyków, z którymi premier Mikołajczyk co najmniej się solidaryzował, generał Sosnkowski został odwołany ze stanowiska wodza naczelnego przez prezydenta RP Władysława Raczkiewicza. Zastąpił go generał Tadeusz Komorowski „Bór", raczej symbolicznie, ponieważ kilka dni później trafił do niemieckiej niewoli. W społeczeństwie zaczął się szerzyć brak wiary w możliwość porozumienia rządu z ZSRS i uratowania sprawy polskiej przez legalne władze. Polskie Państwo Podziemne doznało wstrząsu, pojawiły się pytania o sens jego istnienia w dotychczasowej formie. Zakładano przecież, że po wyparciu Niemców podziemna administracja rozpocznie normalne urzędowanie, żołnierze AK zaś założą mundury regularnej armii. Założenia te obecnie okazały się nierealne, a przyszłość rysowała się niejasna i dla wielu ponura.

Mikołajczyk, który podczas wizyty w Moskwie w sierpniu 1944 r. nie zdołał niczego osiągnąć, powrócił do stolicy ZSRS w październiku 1944 r. Chciał, by Stalin uznał go za premiera rządu Rzeczpospolitej (choćby o terytorium ograniczonym na wschodzie linią Curzona – czyt. ker-zona), polityka występującego w imieniu Polski, a nie

M9 W 2004 r. sporządzono specjalny raport, w którym oszacowano straty poniesione przez Warszawę w czasie II wojny światowej. Zostały one wycenione na 18,2 mld zł według wartości polskiej waluty z sierpnia 1939 r. W przeliczeniu na dolary według kursu z 2004 r. było to 45,3 mld dolarów. Największe zniszczenia powstały w trakcie powstania warszawskiego. Niemcy zrównali wówczas z ziemią ponad 30% zabudowy lewobrzeżnej części stolicy. Najbardziej ucierpiało Stare Miasto. W 1945 r. do zamieszkania nadawała się tam tylko jedna kamienica. Dalsze 30% powierzchni miasta obrócono w gruzy w wyniku planowego i systematycznego bombardowania Warszawy już po zakończeniu powstania. Na zdjęciu widok na zbombardowaną kamienicę na ul. Mokotowskiej w Warszawie, 1944 r.

tylko w imieniu Stronnictwa Ludowego na emigracji. Liczył na pomoc Churchilla, który w tym samym czasie pojawił się w Moskwie. Brytyjski premier wywierał jednak presję na Mikołajczyka, by ten w sprawie granic i rządu uznał wolę Stalina. Nie powiodła się też podjęta przez Mikołajczyka próba interwencji u Roosevelta. Prezydent USA – mimo zachowywania pozorów – w rzeczywistości popierał postulaty Stalina dotyczące Polski. Odpowiedź Roosevelta nadeszła dopiero po jego wyborze na czwartą kadencję, gdy nie musiał już zabiegać o głosy Amerykanów polskiego pochodzenia. Załamany Mikołajczyk uznał w tej sytuacji, że jedynym wyjściem jest zgoda na warunki sowieckie. Ponieważ jednak nie mógł uzyskać akceptacji prezydenta i ministrów dla tego stanowiska, w listopadzie 1944 r. podał się do dymisji. Już tylko jako faktyczny lider Stronnictwa Ludowego akceptował utratę ziem wschodnich. Kilkadziesiąt dni później premierem został socjalista Tomasz Arciszewski. Jego rząd miał być ostatnim gabinetem na uchodźstwie czasu wojny.

Praca z materiałami

1. Przedstaw straty materialne Warszawy w czasie II wojny światowej. Odwołaj się do **M9** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Oceń, czy w świetle poniesionych strat ludzkich i zniszczeń decyzja o wybuchu powstania warszawskiego była słuszna. Odpowiedź uzasadnij. Wykorzystaj **M3**, **M9** oraz wiedzę pozaźródłową.

O tym się pisze

T1 Ocena powstania warszawskiego dokonana przez Stanisława Salmonowicza*

Czyż jakikolwiek naród godny tej nazwy może skapitulować wobec obcej przemocy ze swej suwerenności bez walki? – Być może, iż rozsądek nakazywałby działanie inne, kierowane instynktem samozachowawczym. Czyż jednak Polacy po to podjęli walkę z Hitlerem w obronie części terytorium i swej niezawisłości wobec Niemiec hitlerowskich, by po latach strasznych ofiar poniesionych na wszystkich frontach zrezygnować dobrowolnie wobec presji sowieckiej prowadzącej do utraty suwerenności, a może nawet i niepodległości w sensie formalnym [...]? – Oczywiście, ci, którzy łudzili się ciągle, iż ze Stalinem można zawrzeć kompromis w miarę korzystny i w miarę uczciwy, odpowiadali, że obok kapitulacji i walki pozbawionej szans jest i droga trzecia – droga kompromisu. Od nadziei tych (mimo zwątpień czas długi ukrywanych) niewolny był i Mikołajczyk. Czyż jednak czynniki krajowe, które znały prawdę [...] o partyzantce radzieckiej na terenach polskich, o reżimie stalinowskim w Rosji, o Katyniu i polskich losach na nieludzkiej ziemi, to czy te czynniki [...] mogły mieć jakiekolwiek złudzenia? Czy działania rosyjskie w Wilnie i we Lwowie w latach 1939–1941, jak i w 1944 r., mogły przynosić jakiekolwiek akcenty optymizmu?
Powstawał więc straszliwy dylemat.

A. Nowosielski [właśc. S. Salmonowicz], *Powstanie warszawskie. Próba uporządkowania problemów genezy i oceny ogólnej*, Warszawa: Wyd. Krąg, 1981, s. 18–19.

* **Stanisław Salmonowicz** (1931–2022) – historyk, profesor Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, specjalizował się w historii prawa

Wystawa stała Muzeum Powstania Warszawskiego. Na zdjęciu stanowisko z nagraniami relacji powstańców.

Praca z tekstami

1. Przedstaw drogi wyjścia, jakie – zdaniem profesora Salmonowicza – mieli Warszawianie w przededniu wkroczenia do stolicy wojsk sowieckich. Oceń te możliwości. **T1**
2. Omów stosunek profesora Ciechanowskiego do powstania warszawskiego. **T2**

T2 Powstanie warszawskie w opinii Jana M. Ciechanowskiego*

Panie profesorze, jakby znowu miał pan czternaście lat i byłby 1 sierpnia 1944 roku, to poszedłby pan do Powstania Warszawskiego?

Poszedłbym, bo jeszcze jedną rzecz powiem na zakończenie. Dla mnie, jako czternastoletniego chłopca, Powstanie było chyba najpiękniejszym okresem w moim życiu. Właściwie wszystko było proste. Trzeba bić się z Niemcami, bo jeżeli ktoś się podda, to go zabiją. Lepiej bić się i czekać na pomoc, która – zresztą wiadomo już później było, że nie przyjdzie, więc myśmy bili się do końca. Taki był rozkaz, to myśmy ten rozkaz wykonywali. Dla mnie to była wielka gra z ostrą amunicją, więc marzyłem w czasie okupacji o tym. Ale dzisiaj, jako historyk, jako dojrzały człowiek, jak pomyślę, że zginęło dwieście tysięcy ludzi, osiemdziesiąt trzy procent miasta zostało zniszczone, Niemcy – tylko o tym się tak głośno nie mówi – 1570 zabitych mieli i 9043 rannych, to właściwie ich straty były niewspółmierne. Tak jak generał Anders powiedział kiedyś, że Powstanie właściwie ułatwiło komunistom skomunizowanie tego kraju, a Niemcom wyniszczenie całej naszej Warszawy, elity, skarbów narodowych. Jest pytanie: czy to się opłacało? Są ludzie, którzy mówią: „A tak, opłacało się, bo przez sześćdziesiąt trzy dni byliśmy wolni". Co to znaczy wolni? Siedzieli ludzie w piwnicy, dostawali rozgrzeszenie i czekali. Na co? Bo myśmy jednak byli w akcji, a ci ludzie? I to ginęli starcy. Nie, tu trzeba się zastanowić, czy to było warte.

Rozm. z Janem Ciechanowskim „Jastrzębiem" przepr. M. Brama, https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/jan-ciechanowski,1367.html (dostęp 7.04.2025).

* **Jan M. Ciechanowski** (1930–2016) – historyk, profesor i wykładowca akademicki, uczestnik powstania warszawskiego

Kamienica przy ul. Szkolnej w Śródmieściu zbombardowana w czasie powstania warszawskiego. Fotografia z 1944 r.

Polecenia podsumowujące

1. Scharakteryzuj akcję „Burza" na ziemiach polskich.
2. Przedstaw uwarunkowania polityczne i społeczne powstania warszawskiego.
3. Opisz stosunek aliantów do powstania warszawskiego.

Akcja „Burza" i powstanie warszawskie

Podsumowanie

11

◆ Akcja „Burza"

Przyczyny realizacji planu „Burza"
- porażki armii niemieckiej na froncie wschodnim
- zmniejszenie liczebności sił okupacyjnych na ziemiach polskich
- zbliżanie się Sowietów do przedwojennej granicy Polski

Założenia planu „Burza"
- wspólna walka Armii Krajowej i Armii Czerwonej przeciwko Niemcom
- ujawnienie się przedstawicieli polskiej administracji mających przed Sowietami występować jako gospodarze wyzwolonych ziem

Działania w ramach akcji „Burza" na terenie Wołynia, w Wilnie (operacja „Ostra Brama") i we Lwowie.
Likwidacja przez Sowietów lokalnych struktur AK oraz administracji PPP na Kresach.
Aresztowanie przez Sowietów członków polskiego podziemia na Kresach.

◆ Powstanie warszawskie (1 VIII – 2/3 X 1944)

Okoliczności wybuchu
- VII 1944 – powstanie zdominowanego przez komunistów Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego, uznanego przez ZSRS za legalną „reprezentację polskiej władzy państwowej"
- koniec VII – Armia Czerwona pod Warszawą
- wiara dowódców Armii Krajowej, że oswobodzenie stolicy własnymi siłami doprowadzi do pertraktacji Sowietów z Delegatem Rządu na Kraj
- wiara dowództwa AK we wsparcie powstania przez aliantów

1 VIII 1944 – Godzina „W", wybuch powstania warszawskiego
- sukcesy powstańców w pierwszych dniach – opanowanie większości dzielnic Warszawy
- brak wsparcia ze strony Sowietów

Kontrdziałania wojsk niemieckich mające na celu odcięcie poszczególnych dzielnic przy pomocy ciężkiej artylerii i lotnictwa, wykorzystanie ludzi jako żywych tarcz.
Próby udzielenia pomocy podejmowane przez aliantów i rząd RP na uchodźstwie (zrzuty broni i zaopatrzenia) mało skuteczne z powodu braku wsparcia ze strony Sowietów.
Próba udzielenia pomocy walczącym przez 1. Armię Wojska Polskiego, zakończona fiaskiem.
5 VIII 1944 – początek rzezi Woli, zamordowanie ok. 38 tys. cywilów.
2/3 X 1944 – koniec powstania warszawskiego.

◆ Konsekwencje powstania warszawskiego

Zmiana komendanta głównego AK, nowym Leopold Okulicki „Niedźwiadek".
Straty polskie – zabitych ok. 150 tys. cywilów i 18 tys. żołnierzy, rannych 25 tys. żołnierzy, 15 tys. żołnierzy w niewoli.
Straty niemieckie – 16 tys. żołnierzy.
Prawie całkowite zniszczenie miasta przez Niemców.
Straty kulturalne, m.in. zniszczenie Zamku Królewskiego, Pałacu Saskiego, Kolumny Zygmunta.
Przymusowe wypędzenia ludności Warszawy i podwarszawskich miejscowości – łącznie ok. 650 tys. osób.
Pogorszenie się relacji w rządzie na uchodźstwie. Pod presją Brytyjczyków odwołanie generała Kazimierza Sosnkowskiego, krytykującego brak wsparcia aliantów dla powstania.
Wstrząs dla przywódców PPP – pytania o sens jego istnienia w dotychczasowej formie.

◆ Sprawa polska na arenie międzynarodowej po upadku powstania

X 1944 – zakończona niepowodzeniem wizyta premiera Stanisława Mikołajczyka w Moskwie.
W sprawie granic Polski przyjęcie przez aliantów zachodnich optyki Stalina.
Dymisja Mikołajczyka w następstwie niepowodzeń, nowym premierem Tomasz Arciszewski.

Polecane publikacje

N. Davies, *Powstanie '44*, przekł. E. Tabakowska, Kraków: Znak, 2014.

G. Rutkowski, M. Żuczkowski, *Akcja „Burza"*, Warszawa: Edipresse Polska, 2018.

Zagłada miasta. Świadectwa ludzi Powstania, wybór A. Dębska, Warszawa: Ośrodek „Karta", 2020.

12 Początki Polski podporządkowanej ZSRS

I 1942 powstanie Polskiej Partii Robotniczej

1942 utworzenie przez komunistów Gwardii Ludowej

1943 powstanie w ZSRS Związku Patriotów Polskich

XII 1943 utworzenie Krajowej Rady Narodowej

1944 powstanie Armii Ludowej

VII 1944 powstanie Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego

I 1945 rozwiązanie Armii Krajowej

VI 1945 proces szesnastu

Przypomnij

- Jaki był stosunek Józefa Stalina do sprawy polskiej w czasie II wojny światowej?

Cel lekcji

- Dowiem się, jak wyglądało przejmowanie władzy w Polsce przez komunistów.

Po lekcji

- Charakteryzuję proces przejmowania władzy w Polsce przez komunistów.
- Omawiam wkład zbrojny polskich komunistów w przebieg walk podczas II wojny światowej.
- Przedstawiam znaczenie „Polski lubelskiej" dla władzy komunistów w kraju.

Tworzenie komunistycznych władz Polski

Pod koniec 1943 r. stało się jasne, że Niemców wyprą z okupowanej Polski nie alianci zachodni, ale Armia Czerwona. Co gorsza, jej wkroczenie na ziemie polskie miało nastąpić przy braku stosunków dyplomatycznych między rządami RP a ZSRS, zerwanych w kwietniu 1943 r. przez Sowietów po odkryciu zbrodni w Katyniu. W dodatku Stalin przygotował przejęcie kontroli politycznej nad wyzwalanymi ziemiami polskimi. Wykorzystał w tym celu polskich komunistów, którzy pozostawali poza strukturami Polskiego Państwa Podziemnego i realizowali wytyczne Sowietów. Do 1941 r. nie prowadzili działań przeciwko Niemcom, wobec ZSRS zaś zachowywali się jak kolaboranci.

5 **stycznia 1942 r.** w okupowanej Polsce utworzono prosowiecką **Polską Partię Robotniczą** (**PPR**). Nie używała ona niepopularnego w polskim społeczeństwie określenia „komunistyczna". Wzywała za to Polaków do natychmiastowej, czynnej walki z okupantem. Było to zgodne z ówczesnym interesem wojennym ZSRS, ale sprzeczne z interesem narażonego na nieuchronne represje społeczeństwa polskiego.

Oficjalny program PPR sformułowano tak ogólnikowo, że trudno go było odróżnić od postulatów polskiej lewicy niekomunistycznej. Tym, co wyróżniało PPR, była powszechnie znana jej zależność od Moskwy (nazwę partii często tłumaczono jako „Płatne Pachołki Rosji") oraz zgoda na postulowane przez Stalina zrzeczenie się wschodniej Polski. Ponieważ jednak ZSRS przez pewien czas utrzymywał poprawne stosunki z rządem RP na uchodźstwie, komuniści początkowo zadeklarowali chęć porozumienia z Polskim Państwem Podziemnym. Negocjacje stały się jednak bezprzedmiotowe. PPR zakwestionowała integralność przedwojennych granic oraz odmówiła oświadczenia, że nie podlega żadnemu niepolskiemu ośrodkowi władzy.

Wpływy komunistów w okupowanym kraju były nikłe. W dodatku w łonie partii, po niespełna roku jej działalności, doszło do porachunków wewnętrznych. W 1943 r. kierownictwo objął obdarzony silnym charakterem **Władysław Gomułka** (zob. s. 278). Z jego inicjatywy 31 **grudnia 1943 r.** partia powołała do życia **Krajową Radę Narodową** (**KRN**). Na jej czele stanął **Bolesław Bierut** (zob. s. 246), agent sowieckiego wywiadu, oficjalnie występujący jako bezpartyjny. KRN oznajmiła, że rząd RP na uchodźstwie

Praca z materiałami

1. Wskaż główne cele PPR. **M1**
2. Wyjaśnij, jakie czynniki decydowały o tym, że niektórzy Polacy wstępowali do partyzantki komunistycznej. Odwołaj się do **M2** i wiedzy pozaźródłowej.

oraz struktury Polskiego Państwa Podziemnego są władzą nielegalną. Siebie ogłosiła podziemnym parlamentem i zapowiedziała wyłonienie Rządu Tymczasowego. Mimo pozorów, że jest inaczej, w skład KRN wchodzili wyłącznie komuniści oraz zwerbowani przez nich drobni rozłamowcy z innych stronnictw. Wobec zbliżania się do granic Polski Armii Czerwonej owe samozwańcze pretensje do władzy były jednak groźne.

M1 **„O co walczymy?" – deklaracja programowa Polskiej Partii Robotniczej, wydana w Warszawie w listopadzie 1943 r.**

I. Wszystkie organy władzy, poczynając od demokratycznego Rządu Tymczasowego, a kończąc na samorządach miejskich i wiejskich, zostaną wyłonione w kraju zgodnie z wolą większości narodu polskiego, to jest robotników, chłopów i inteligencji. Rząd Tymczasowy winien się oprzeć na antyfaszystowskim froncie narodowym, a wszystkie jego zarządzenia muszą być zgodne z duchem demokracji i wolności.

Tymczasowy Rząd przystąpi natychmiast do przeprowadzenia demokratycznych wyborów do Zgromadzenia Narodowego (Konstytuanty) na podstawie pięcioprzymiotnikowego prawa wyborczego. [...]

Rząd emigracyjny, wyłoniony przez przypadkowo zebrane na emigracji elementy, opierający się na antydemokratycznej, nielegalnej i nieuznanej przez naród ozonowej konstytucji z 23 kwietnia 1935 r., nie może być powołany do realizowania ustroju demokratycznego w odrodzonej Polsce.*

II. Wszystkie ziemie polskie muszą być włączone do państwa polskiego.

1. Na zachodzie i nad Bałtykiem musimy odzyskać ziemie etnograficznie polskie, wynarodowione i zgermanizowane przemocą, zwłaszcza w okresie porozbiorowej niewoli i obecnej okupacji niemieckiej.

2. Na wschodzie, na terenach zamieszkanych od wieków przez etniczną większość ukraińską i białoruską, naród polski, który tak krwawo opłaca własną wolność, uznając zasadę prawa narodów do samostanowienia, nie może odmawiać bratnim narodom ukraińskiemu i białoruskiemu prawa określenia swej przynależności państwowej zgodnie z wolą ludności. Zabezpieczy nam to pokój na wschodzie i wzmocni naszą pozycję na zachodzie i nad Bałtykiem.

Dokumenty programowe polskiego ruchu robotniczego 1878–1984, pod red. N. Kołomejczyka, B. Syzdka, Warszawa: Książka i Wiedza, 1986, s. 298–299.

* **ozonowa** – mowa o środowisku Obozu Zjednoczenia Narodowego

Organizacje zbrojne utworzone przez komunistów

Zbrojnym ramieniem Polskiej Partii Robotniczej była założona w **1942 r. Gwardia Ludowa** (**GL**). Nazwa została zawłaszczona, należała do powstałej wcześniej organizacji militarnej PPS (od 1941 r. stanowiącej część Armii Krajowej). Chrzest bojowy pierwszego oddziału GL zakończył się jego rozbiciem. Na mocy dekretu KRN w **styczniu 1944 r.** bojówkę partyjną przemianowano na **Armię Ludową** (**AL**). Nazwa miała sugerować, że to ogólnonarodowa siła zbrojna, ale tak naprawdę do lata 1944 r. liczebność

M2 Zawłaszczona nazwa Gwardii Ludowej, utworzonej z rozkazu Moskwy, miała przyciągnąć do formacji młodych, niezorientowanych w realiach politycznych ludzi. Okazało się to jednak mało skuteczne. Najbardziej świadoma i patriotycznie zaangażowana młodzież służyła już bowiem w organizacjach niepodległościowych. Do GL wstępowały zazwyczaj osoby nienależące do żadnej organizacji. Byli wśród nich zarówno ci, którzy wierzyli, że będą walczyć o wolną Polskę, jak i pospolici przestępcy, którzy widzieli w partyzantce komunistycznej sposób na wzbogacenie się i awans społeczny. Na zdjęciu oddział partyzantki komunistycznej na Lubelszczyźnie w latach 1942–1945. W środku Mieczysław Moczar – jeden z dowódców GL, po wojnie czołowy działacz komunistyczny.

GWARDZISTA

ORGAN GWARDII LUDOWEJ

Rok I. 28 Września 1942 r. Nr. 8.

HONOR I OJCZYZNA

W SPRAWIE TWORZENIA ODDZIAŁÓW PARTYZANCKICH

Dowództwo Główne Gwardii Ludowej

M3 Organem prasowym Gwardii Ludowej, a później Armii Ludowej, był konspiracyjny dwutygodnik „Gwardzista", wydawany w latach 1942–1944 w Warszawie. Motto pisma brzmiało: „Nic nie złamie walki Narodu Polskiego". Łącznie ukazały się 42 numery. Większość tekstów miała wydźwięk propagandowy i służyła indoktrynacji żołnierzy. „Gwardzista" był pierwowzorem dla innych pism komunistycznych – „Trybuny Wolności" czy „Trybuny Chłopskiej". Na fotografii pierwsza strona „Gwardzisty" z 25 września 1942 r.

AL nie przekroczyła **6 tys. osób**. Byli wśród nich sowieccy partyzanci, ale także pospolici kryminaliści. Niekiedy partyzanci komunistyczni przyjmowali do swego grona ukrywających się Żydów, ale czasami także ich mordowali. Około stu Żydów, wcześniej nakłanianych do płacenia haraczu, zostało ograbionych przez oddział Grzegorza Korczyńskiego w grudniu 1942 r. we wsi Ludmiłówka w powiecie kraśnickim. Ofiarami rabunkowych rajdów komunistów, pozyskujących w ten sposób tzw. fanty (obrączki, zegarki, walutę), padały wsie, dwory oraz leśniczówki. Dopiero latem 1944 r., gdy zbliżał się front, AL we współpracy z partyzantką sowiecką stoczyła kilka potyczek z Niemcami.

Do początku 1944 r. poczynania komunistów nie zagrażały bezpośrednio Polskiemu Państwu Podziemnemu. Dla jego władz były jednak znacznym problemem. Z jednej strony, propaganda sowiecka nagłaśniała rzekome sukcesy PPR i GL, przeciwstawiając je rzekomej bierności Armii Krajowej, która jakoby „stała z bronią u nogi". Propaganda ta znajdowała odbicie w mediach mocarstw zachodnich. Z drugiej strony, polska ludność cywilna żądała od władz podziemia reakcji na kryminalne poczynania komunistów. AK reagowała jednak tylko w wyjątkowych sytuacjach, by uniknąć zarzutu podejmowania bratobójczych walk. Inaczej rozumowali dowódcy Narodowych Sił Zbrojnych, od początku traktujący komunistów jako zagrożenie. W sierpniu 1943 r. oddział NSZ rozstrzelał pod Borowem na Lubelszczyźnie rozbrojonych wcześniej partyzantów Gwardii Ludowej. Wrogi stosunek NSZ do komunistów był powodowany wieściami napływającymi z Kresów Wschodnich. Partyzantka sowiecka mordowała tam nie tylko żołnierzy polskiego podziemia, lecz także ich rodziny. Taki los spotkał w sierpniu 1943 r. na Wileńszczyźnie 80 żołnierzy podporucznika Antoniego Burzyńskiego „Kmicica", zaproszonego do sowieckiego obozu na negocjacje. Nieco wcześniej (w maju) sowieckie oddziały leśne zamordowały ok. 128 mieszkańców wsi Naliboki na Białorusi, wspierającej oddziały AK. W tej sytuacji część polskiego podziemia, zwłaszcza na Nowogródczyźnie, decydowała się na zawieszanie broni w porozumieniu z lokalnymi komendami niemieckimi. Dowództwo AK potępiło te praktyki, choć w lokalnych warunkach Kresów zagrożenie bolszewickie było co najmniej równie realne jak niemieckie.

Praca z materiałami

1. Omów rolę prasy w działaniach polskich komunistów. **M3**
2. Wyjaśnij, dlaczego twórcy polskiej armii walczącej u boku Stalina tak bardzo dbali o zachowanie pozorów i propagandę. Odwołaj się do **M4** i wiedzy pozaźródłowej.

Polskie formacje wojskowe pod rozkazami ZSRS

W związku z planami podporządkowania sobie Polski Stalin, ze względów propagandowych, potrzebował Polaków dla legitymizacji swoich działań. Nie udało mu się zdominować i wykorzystać tworzonej przez Polaków Armii Andersa, która w 1942 r. opuściła ZSRS i później walczyła u boku aliantów zachodnich. Postanowił więc powołać do życia nową formację.

Najpierw jednak w marcu 1943 r. (formalnie w czerwcu tego roku) utworzył związek polityczny komunistów polskich w ZSRS – **Związek Patriotów Polskich**, któremu przewodziła Wanda Wasilewska. Z inicjatywy tej organizacji rozpoczęto **tworzenie polskiego wojska**. Nie realizowało ono polskiego interesu narodowego i walczyło pod rozkazami sowieckimi, ale było tak samo waleczne jak to, które biło się u boku aliantów zachodnich. Wojsko formowano na wzór Armii Czerwonej w **Sielcach nad Oką w ZSRS**, a na jego oficjalnego dowódcę wyznaczono **Zygmunta Berlinga**. Na rozkaz Stalina zdezerterował on z Armii Andersa, za co Sowieci mianowali go generałem.

W składzie nowego wojska, oprócz ochotników, którzy m.in. nie zdążyli dotrzeć do tworzonej Armii Andersa, znaleźli się również Polacy rozproszeni po ZSRS, a także Żydzi. Dowództwo należało jednak do Sowietów. Pierwszą utworzoną formacją była **1. Dywizja Piechoty im. Tadeusza Kościuszki**. 12–13 **października 1943 r.** u boku Armii Czerwonej wzięła udział w **bitwie pod Lenino** na Białorusi. Starcie, niezmiernie krwawe, potwierdziło wartość bojową polskich żołnierzy, ale i niewielkie umiejętności dowodzących nimi oficerów sowieckich. Propaganda komunistyczna uznała jednak bitwę za wielkie zwycięstwo.

Razem z Armią Czerwoną dywizja uczestniczyła w **ofensywie na zachód**, a po przekroczeniu przedwojennej granicy II Rzeczpospolitej w styczniu 1944 r. – w **wyzwalaniu ziem polskich spod niemieckiej okupacji**. Do posuwającej się szlakiem bojowym formacji napływali ochotnicy z Kresów i w **marcu 1944 r.** 1. Dywizję przekształcono w **1. Korpus Polskich Sił Zbrojnych w ZSRS**, a wkrótce – w **1. Armię Polską**. Polskimi formacjami nadal oficjalnie dowodził generał Zygmunt Berling, dlatego nazywano je **armią Berlinga**, a samych żołnierzy – **berlingowcami**.

Zygmunt Berling

(1896–1980)

Generał „ludowego" Wojska Polskiego, organizator oddziałów polskich w ZSRS. W czasie I wojny światowej walczył w Legionach Polskich. Podczas wojny polsko-bolszewickiej odznaczył się w walkach o Lwów. We wrześniu 1939 r. nie został zmobilizowany. Aresztowany przez NKWD, do 1940 r. był więziony w obozie w Starobielsku. Jako jeden z nielicznych więźniów nawiązał współpracę z Sowietami. W 1941 r. został żołnierzem Armii Andersa. Nie ewakuował się z armią do Iranu, za co go zdegradowano i wydalono z wojska. Od 1943 r. pod auspicjami Sowietów tworzył polskie wojsko. Jako dowódca 1. Armii Wojska Polskiego we wrześniu 1944 r. próbował wesprzeć powstanie warszawskie. Odwołany z funkcji dowódcy przez Stalina i wezwany do Moskwy, wrócił do kraju w 1947 r. Fotografia z lat 1961–1968.

M4 Wielu ochotników wstępujących do wojska tworzonego przez polskich komunistów odczuwało niepewność i strach. Większość z nich stanowili ludzie, którzy dużo już przez Sowietów wycierpieli i nie zamierzali walczyć w ich armii. Dlatego zadbano o każdy szczegół, by nic nie odwiodło rekrutów od wstąpienia do polskiej armii podległej Stalinowi. Na miejsce skoszarowania wybrano miejscowość o polsko brzmiącej nazwie – Sielce nad Oką. Wszyscy żołnierze mieli mieć polskie mundury i oznaczenia wojskowe, a nad wejściem do obozu powiewały polskie flagi. Zdjęcie przedstawia Wandę Wasilewską w towarzystwie żołnierzy 1. Dywizji Piechoty, 1943 r.

M5 **Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego, 22 lipca 1944 r.**

Rodacy!

Wybiła godzina wyzwolenia. Armia Polska obok Armii Czerwonej przekroczyła Bug. Żołnierz polski bije się na naszej ziemi ojczystej. Nad umęczoną Polską powiały znów biało-czerwone sztandary. Naród Polski wita żołnierza Armii Ludowej, zjednoczonego z żołnierzem Armii Polskiej w ZSRR. Wspólny jest wróg, wspólna walka i wspólne sztandary. [...] Naród walczący z okupantem niemieckim o wolność i niepodległość stworzył swą reprezentację, swój podziemny parlament – Krajową Radę Narodową. Weszli do Krajowej Rady Narodowej reprezentanci stronnictw demokratycznych – ludowcy, demokraci, socjaliści, członkowie PPR i innych organizacji. [...]

Krajowa Rada Narodowa, powołana przez walczący naród, jest jedynym legalnym źródłem władzy w Polsce.

Emigracyjny „rząd" w Londynie i jego delegatura w Kraju jest władzą samozwańczą, władzą nielegalną, opiera się na bezprawnej faszystowskiej konstytucji z kwietnia 1935 roku. „Rząd" ten hamował walkę z okupantem hitlerowskim, swą awanturniczą polityką pchał Polskę ku nowej katastrofie.

[...] Krajowa Rada Narodowa, tymczasowy parlament narodu polskiego, powołała Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego jako legalną tymczasową władzę wykonawczą dla kierowania walką wyzwoleńczą narodu, zdobycia niepodległości i odbudowy państwowości polskiej.

Krajowa Rada Narodowa i Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego działają na podstawie konstytucji 17 marca 1921 roku, jedynie obowiązującej konstytucji legalnej, uchwalonej prawnie. [...]

Stawajcie do walki o wolność Polski, o powrót do Matki-Ojczyzny starego polskiego Pomorza i Śląska Opolskiego, o Prusy Wschodnie, o szeroki dostęp do morza, o polskie słupy graniczne nad Odrą! [...]

Krajowa Rada Narodowa i powołany przez nią Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego uznają, że uregulowanie granicy polsko-radzieckiej powinno nastąpić w drodze wzajemnego porozumienia. [...] ziemie polskie – Polsce, ziemie ukraińskie, białoruskie i litewskie – Radzieckiej Ukrainie, Białorusi i Litwie. Trwały sojusz z naszymi bezpośrednimi sąsiadami, ze Związkiem Radzieckim i Czechosłowacją, będzie podstawową zasadą zagranicznej polityki polskiej, realizowanej przez Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego.

[...] Aby przyspieszyć odbudowę Kraju i zaspokoić odwieczny pęd chłopstwa polskiego do ziemi, Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego przystąpi natychmiast do urzeczywistnienia na terenach wyzwolonych szerokiej reformy rolnej. [...] Jednym z najpilniejszych zadań Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego będzie na terenach oswobodzonych odbudowa szkolnictwa i zapewnienie bezpłatnego nauczania na wszystkich szczeblach.

Manifest i pierwsze dekrety Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego, https://polona.pl/item/manifest-i-pierwsze-dekrety-polskiego-komitetu-wyzwolenia-narodowego,NTc5NjEw/0/#info:metadata (dostęp 7.04.2025).

Powstanie PKWN (1944)

Wraz z posuwaniem się ofensywy Armii Czerwonej na zachód oraz za sprawą ustaleń jałtańskich narastała ofensywa polityczna Stalina na ziemiach polskich. 22 **lipca 1944 r.** władze ZSRS za pośrednictwem radia moskiewskiego poinformowały o powstaniu w wyzwolonym Lublinie **Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego** (**PKWN**).

Niemal zupełnie nieznani ludzie, na czele z również nieznanym **Edwardem Osóbką-Morawskim** (przedstawicielem rozłamowej grupki działaczy PPS), zostali uznani przez państwo sowieckie za jedynych legalnych „reprezentantów polskiej władzy państwowej". Naprawdę PKWN powstał w Moskwie 21 lipca i był całkowicie kontrolowany przez komunistów oraz NKWD. Także w Moskwie napisano manifest PKWN (zwany później manifestem lubelskim), ogłoszony 22 lipca, a propagowany na wyzwalanych terenach Polski. W manifeście deklarowano walkę Wojska Polskiego przeciwko Niemcom w ścisłym sojuszu z ZSRS oraz reformy (m.in. reformę rolną) zapowiedziane już wcześniej przez władze Polskiego Państwa Podziemnego. Komuniści mieli odmienny stosunek do wschodniej granicy Polski niż legalne władze polskie na uchodźstwie i Polskie Państwo Podziemne. W manifeście górnolotnie zapisali, że granica ta „powinna być linią przyjaznego sąsiedztwa, a nie przegrodą między nami a naszymi sąsiadami" i przebiegać

Praca z materiałami

1. Wymień główne postanowienia manifestu PKWN. **M5**
2. Przedstaw stosunek ludności cywilnej do berlingowców. Odwołaj się do **M6** i wiedzy pozaźródłowej.

zgodnie z zasadą „ziemie polskie – Polsce, ziemie ukraińskie, białoruskie i litewskie – Radzieckiej Ukrainie, Białorusi i Litwie". Jednak dokument nie precyzował, jak owa granica będzie przebiegać. Komuniści zapowiedzieli również powrót Pomorza, Śląska Opolskiego i Prus Wschodnich do Polski, szeroki dostęp do morza oraz granicę zachodnią na Odrze. Informacji, że połowę Prus Wschodnich ze stolicą, tj. Królewcem (dziś Kaliningrad), otrzyma ZSRS, a nie Polska, nie podano.

Dla legitymizacji władzy w manifeście wyjaśniono, że PKWN działa na podstawie konstytucji marcowej z 1921 r. Demagogicznie uzasadniono, że to jedyna legalna polska konstytucja, w przeciwieństwie do „faszystowskiej" konstytucji kwietniowej z 1935 r., na podstawie której działają polskie władze na uchodźstwie. Ponieważ konstytucja marcowa zawierała gwarancje szerokich swobód obywatelskich, których PKWN nie zamierzał wprowadzać, brzmiało to niczym kpina.

M6 W większości miejsc wyzwalanych spod niemieckiej okupacji berlingowców witano jak bohaterów. Na ich cześć budowano bramy powitalne, wręczano im kwiaty. Przez wielu byli traktowani jak polskie wojsko, które po blisko sześciu latach niewoli niesie wolność. Na fotografii żołnierze „ludowego" Wojska Polskiego w Lublinie, lipiec 1944 r.

Szlak bojowy „ludowego" Wojska Polskiego

W lipcu 1944 r. 1. Armia Polska znajdowała się już na linii Wisły. Została wówczas podporządkowana PKWN i komuniści ogłosili jej scalenie z Armią Ludową, w wyniku czego powstało **Wojsko Polskie**. Formalnym naczelnym dowódcą (nie wodzem naczelnym!) proklamowanego przez komunistów wojska został **Michał Rola-Żymierski**. Ten przedwojenny generał, w czasach II RP wyrzucony z wojska i zdegradowany za przyjmowanie łapówek, od lat był związany z wywiadem sowieckim. Natomiast Berlinga, wykazującego zbyt wielkie ambicje polityczne, odwołano do Moskwy na rzekome studia w tamtejszej Akademii Sztabu Generalnego.

Komuniści rozbudowywali podległe sobie wojsko, zwane nieformalnie „ludowym", drogą przymusowej mobilizacji. Pobór napotykał opór, którego przejawem były liczne dezercje. Od wojska odstręczała kadra oficerska, złożona z Rosjan lub zsowietyzowanych osób polskiego pochodzenia. Znaleźli się wśród nich i tacy, którzy po pewnym czasie zaczęli odnajdywać swe polskie korzenie i służyć temu, co uważali za polski interes narodowy. Większość jednak ślepo służyła interesom Kremla.

W składzie 1. Korpusu Polskich Sił Zbrojnych w ZSRS znajdował się 1. Samodzielny Batalion Kobiecy im. Emilii Plater. Był pododdziałem piechoty, istniał w latach 1943–1945. Wziął udział w walkach o wyzwolenie Polski spod niemieckiej okupacji.

Oddziały **1. Armii Wojska Polskiego** nie zdołały przyjść z wystarczającą pomocą powstaniu warszawskiemu. W tym samym czasie, w lipcu i sierpniu 1944 r., jej jednostki skutecznie, choć za cenę wielkich strat, utrzymały przyczółki na lewym brzegu Wisły w rejonie Warki i Magnuszewa. W **bitwie pod Studziankami** (9–16 **sierpnia 1944 r.**) kontruderzenie niemieckie zostało powstrzymane przez czołgi 1. Brygady Pancernej im. Bohaterów Westerplatte – jednej z najlepiej uzbrojonych, ale też najbardziej zsowietyzowanych (biorąc pod uwagę kadrę dowódczą) formacji tej armii.

Od stycznia 1945 r. 1. Armia Wojska Polskiego brała udział w ofensywie Armii Czerwonej. Jej żołnierze przełamywali ufortyfikowany **Wał Pomorski** nad Bałtykiem (**styczeń–luty 1945 r.**). Szczególnie zasłużyli się w 11-dniowych ciężkich walkach (**7–18 marca**) i kosztem krwawych strat **zdobyli Kołobrzeg**. Smutniejszy okazał się szlak sformowanej już na terenie wyzwalanej Polski **2. Armii Wojska Polskiego**. Nieudolnie dowodzona przez generała Karola Świerczewskiego w **kwietniu 1945 r.** poniosła olbrzymie straty w **walkach o Budziszyn** na terenie Niemiec. Licząc wraz z zaginionymi, straciła tam 7700 żołnierzy. Były to straty osiem razy większe od poniesionych niespełna rok wcześniej przez II Korpus Polski pod Monte Cassino (czyt. kas-ino), w bitwie uważanej za niezmiernie krwawą. Szlak bojowy „ludowego" wojska został symbolicznie zakończony udziałem elitarnej, tzw. kościuszkowskiej 1. Dywizji w **szturmie na Berlin**, który zdobyto 2 maja 1945 r.

M7 17 stycznia 1945 r. żołnierze „ludowego" Wojska Polskiego i Armii Czerwonej wkroczyli do zniszczonej Warszawy. Walki z Niemcami trwały krótko. Zaledwie dwa dni później odgruzowanymi Alejami Jerozolimskimi defilowali żołnierze 1. Armii Wojska Polskiego. Przyglądali się im najważniejsi polscy działacze komunistyczni z Bolesławem Bierutem na czele oraz nieliczni mieszkańcy miasta. Sama Warszawa przypominała morze ruin. Była zniszczona w ponad 80%. Część odpowiedzialności za ten stan spadła na Sowietów, którzy zgodnie z planem Stalina nie udzielili pomocy polskim powstańcom. Na fotografii widać maszerujących żołnierzy „ludowego" Wojska Polskiego na tle ruin Warszawy. Plac Trzech Krzyży, styczeń 1945 r.

Ustalenia aliantów w sprawie Polski bez udziału Polaków

Gdy w 1945 r. toczyły się zaciekłe walki, los Polski był już nie tylko przesądzony, lecz także ogłoszony. Stało się to – bez udziału Polaków – podczas **konferencji Wielkiej Trójki w Jałcie w lutym 1945 r.** Potwierdzono na niej decyzję o odebraniu Polsce ziem wschodnich przy bliżej nieokreślonych („znacznych") rekompensatach na zachodzie. Nastąpiło też wówczas ostateczne odwrócenie się mocarstw zachodnich od legalnego rządu RP. W komunikacie z konferencji nie było o nim nawet wzmianki. Postanowiono natomiast, że powstanie Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej, który będzie szeroką reprezentacją polityczną. Zapewnienia o pluralizmie politycznym miały stworzyć pozory, że będzie panować demokracja. Stalin nie zamierzał utracić kontroli nad rządem w Polsce. Przed nowym gabinetem postawiono zadanie przeprowadzenia wolnych wyborów, których terminu jednak nie określono.

Formuła, że mogą wziąć w nich udział tylko partie „demokratyczne i antynazistowskie", zakrawała na kolejną kpinę. W Polsce nie powstała bowiem nigdy partia ideologicznie zbliżona do partii Hitlera, a jedyną partą niedemokratyczną była PPR.

„Aż trzasło. Targu dobili i gwałtu: raz Teheranem w łeb, drugi raz Jałtą" – napisał o owych ustaleniach poeta Kazimierz Wierzyński. Wrażenie było porażające. Pochodzący głównie z Kresów żołnierze II Korpusu poważnie myśleli o zaprzestaniu walki. Zadawali sobie pytanie o sens powrotu do Polski – nawet okrojonej – którą będą

Praca z materiałem

1. Rozstrzygnij, czy słuszne jest stwierdzenie, że Sowieci ponoszą część odpowiedzialności za zniszczenie Warszawy. Odpowiedź uzasadnij, odwołując się do **M7** i wiedzy pozaźródłowej.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, czemu mogły służyć aresztowania członków AK przez NKWD i Resort Bezpieczeństwa Publicznego. Wykorzystaj **M8** i wiedzę pozaźródłową.
2. Wskaż na mapie miejsca bitew „ludowego" Wojska Polskiego. **M9**

M8 Politykę NKWD i Resortu Bezpieczeństwa Publicznego dobrze pokazują losy żołnierzy 27. Dywizji Piechoty AK. Po akcji „Burza" zostali oni podstępnie aresztowani przez NKWD w czasie spotkania. Wkrótce potem trafili do utworzonego przez Sowietów specjalnego obozu filtracyjnego, najpierw w Skrobowie, a potem na Majdanku w Lublinie. Były to jedne z kilkudziesięciu obozów internowania założonych przez NKWD na ziemiach polskich. Część żołnierzy w kolejnych miesiącach rozstrzelano, m.in. w Kąkolewnicy i na zamku w Lublinie. Na fotografii żołnierze z 27. Dywizji Piechoty AK, 1944 r.

kierować agenci Stalina. Opuszczony rząd Arciszewskiego daremnie protestował. Działacze Polskiego Państwa Podziemnego stracili wiarę w swoje możliwości. Rada Jedności Narodowej (czyli podziemny parlament) zaprotestowała, po czym jednak wyraziła gotowość do podporządkowania się jałtańskim decyzjom. Był to zarazem wyraz bezsilności, jak i pokładania nadziei w obiecanych wyborach.

Początki rządów komunistów w „Polsce lubelskiej"

Zanim 1 sierpnia 1944 r. członkowie PKWN znaleźli się w Lublinie i mogli rozpocząć rządy, najpierw musieli podpisać w Moskwie brzemienną w skutki umowę. 26 lipca 1944 r. Edward Osóbka-Morawski wyraził zgodę, by władza zwierzchnia w strefie działań wojennych na ziemiach polskich należała do wodza naczelnego wojsk sowieckich. Następnego dnia delegaci PKWN podpisali z ZSRS tajną umowę o polsko-sowieckiej granicy, która miała przebiegać wzdłuż linii Curzona (czyt. ker-zona) z niewielkim odchyleniem na korzyść Polski.

W centralnej Polsce – bez ziem wcielonych do ZSRS i tych na zachód od Wisły, wciąż okupowanych przez Niemców – PKWN przystąpił do tworzenia komunistycznej administracji. Obszar ten nazwano **„Polską lubelską"**, od siedziby PKWN. Nominalni przywódcy tego Komitetu, w tym jego przewodniczący Osóbka-Morawski, nie mieli rzeczywistej władzy. Więcej do powiedzenia miał Bolesław Bierut, występujący jako głowa państwa. Pozostawał bowiem przewodniczącym fasadowej Krajowej Rady Narodowej, pretendującej do miana parlamentu. W skład KRN, prócz garstki socjalistycznych rozłamowców z grupy Osóbki, wchodzili reprezentanci utworzonego przez komunistycznych działaczy Stronnictwa Ludowego-Wola Ludu. Te fikcyjne grupy udawały przedstawicielstwo ugrupowań wspierających legalny rząd w Londynie – PPS i Stronnictwa Ludowego.

W PKWN znajdował się **Resort Bezpieczeństwa Publicznego**, którego celem była **likwidacja niepodległościowego podziemia**. Kierownikiem resortu był Stanisław Radkiewicz nadzorowany przez szefa NKWD w Polsce generała Iwana Sierowa (czyt. s-ierowa). Podstawą terroru stały się dwa dokumenty – Dekret o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy oraz dla zdrajców Narodu Polskiego, a także Kodeks karny Wojska Polskiego. Za takich „zbrodniarzy" i „zdrajców" uznano żołnierzy Armii Krajowej i Narodowych Sił Zbrojnych. Kara śmierci, którą szafowano nader hojnie, mogła być (i była) wykonywana np. za posiadanie radia, jakoby wykorzystywanego „przez elementy wrogie i szpiegów pozostawionych przez nieprzyjaciela na tyłach wojsk sowieckich". W maju 1945 r., a więc już po ustaniu działań wojennych na ziemiach polskich, za takie „przestępstwo" rozstrzelano mieszkankę Poznania Stanisławę Marinczenko.

M9 Ziemie polskie (1944–1945)

LEGENDA

- granice Polski do 1939 r.
- Przebieg frontu wschodniego:
  - w VI 1944 r.
  - w II 1945 r.
  - pod koniec IX 1944 r.
- miejsca najważniejszych bitew stoczonych przez żołnierzy AK z Niemcami w czasie akcji „Burza"
- najważniejsze miejscowości wyzwolone w czasie akcji „Burza" przez AK lub przy współudziale Armii Czerwonej
- 1945 miejsca najważniejszych bitew stoczonych przez berlingowców z Niemcami
- 1 VIII – 3 X 1944 powstanie warszawskie i jawne funkcjonowanie polskich władz w stolicy
- Siedziby komunistycznych władz polskich:
  - Chełm PKWN
  - Warszawa Rządu Tymczasowego
- obozy NKWD dla żołnierzy AK w 1944 r.

Na terenie „Polski lubelskiej" NKWD i Resort Bezpieczeństwa Publicznego, ale przede wszystkim skoncentrowana w pasie przyfrontowym olbrzymia Armia Czerwona zupełnie sparaliżowały ocalałe struktury Polskiego Państwa Podziemnego. Ostatni dowódca AK, generał **Leopold Okulicki „Niedźwiadek"**, uznał, że jedynym ratunkiem dla jego częściowo zdekonspirowanych żołnierzy jest **rozwiązanie Armii Krajowej**. Nastąpiło to 19 **stycznia 1945 r.** Ponury dla Polski rok 1944 Stalin zamknął podniesieniem stworzonego przez siebie PKWN do godności **Rządu Tymczasowego**. Na jego czele pozostawiono Osóbkę-Morawskiego. Wicepremierem został przywódca komunistycznej Polskiej Partii Robotniczej Władysław Gomułka. Fikcję koalicyjności władzy starannie podtrzymywano.

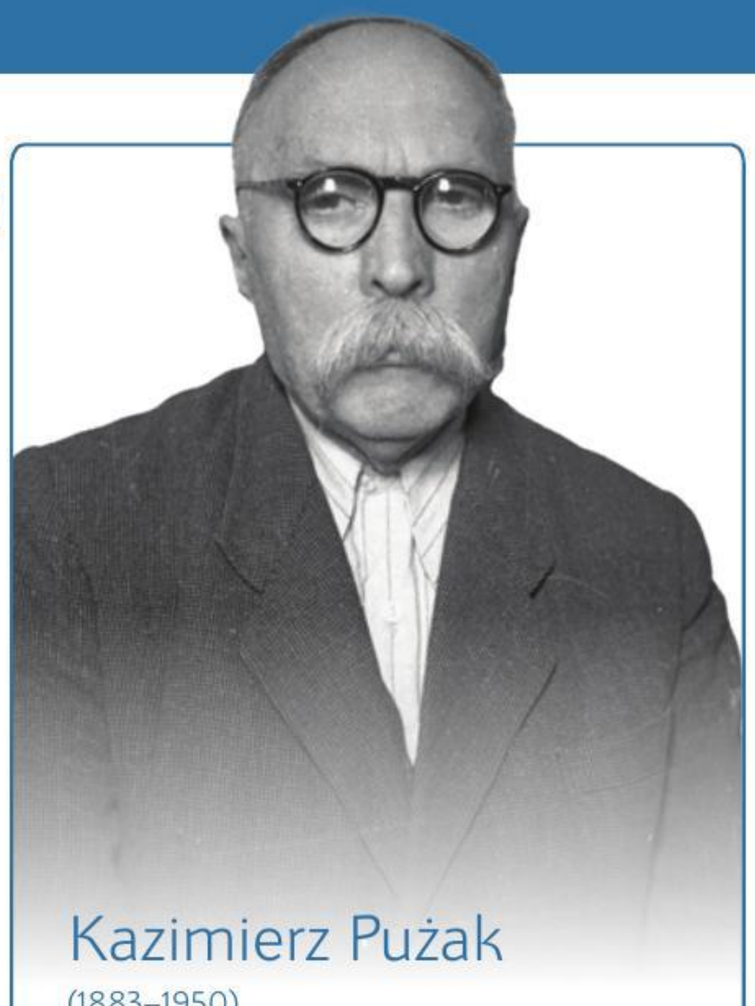

Kazimierz Pużak
(1883–1950)
Działacz socjalistyczny, w latach 1944–1945 szef Rady Jedności Narodowej. Od 1904 r. członek PPS. Za egzekucję policyjnego prowokatora w 1913 r. został skazany na 8 lat katorgi. W latach 1919–1935 zasiadał w sejmie jako poseł. W czasie okupacji działał w konspiracji, był przywódcą PPS, głównym komendantem Gwardii Ludowej oraz przewodniczącym Rady Jedności Narodowej. W czasie powstania warszawskiego współpracował z Delegatem Rządu na Kraj oraz dowództwem AK. W 1945 r. został skazany w procesie szesnastu na 1,5 roku więzienia. Po odbyciu kary wrócił do Polski, gdzie w 1947 r. aresztowali go rządzący komuniści. Zasądzono mu 10 lat. Zmarł w więzieniu. Zdjęcie z 1948 r.

Proces szesnastu (1945)

Nie był to jeszcze koniec polskiej tragedii. W marcu 1945 r. zwierzchnik NKWD w Polsce Iwan Sierow, podając się za generała Iwanowa, zaprosił przywódców Polskiego Państwa Podziemnego na spotkanie z faktycznie dowodzącym Armią Czerwoną marszałkiem Gieorgijem Żukowem. Wśród zaproszonych byli m.in. Delegat Rządu na Kraj Jan Stanisław Jankowski i jego zastępca Adam Bień, przewodniczący Rady Jedności Narodowej **Kazimierz Pużak** oraz kilkoro innych członków Rady, a także ostatni dowódca rozwiązanej już Armii Krajowej generał Leopold Okulicki. Bezpieczeństwo zagwarantowano „słowem honoru oficera sowieckiego". Okulicki, dawny więzień NKWD, podejrzewał podstęp. Odmowa zostałaby jednak nagłośniona przez Kreml jako dowód złej woli strony polskiej. Sposób doręczenia zaproszenia dowodził zresztą całkowitego zdekonspirowania władz podziemnych.

Zaproszonych Polaków aresztowano i wywieziono do Moskwy. Ich proces pokazowy – zwany **procesem szesnastu** – odbył się 18–21 **czerwca 1945 r.** Moskiewska rozprawa była w istocie **sądem nad niepodległą Polską i Polskim Państwem Podziemnym**. Sowieci ogłosili arbitralnie „nielegalność" podziemia oraz jego „współpracę" z Niemcami, z którymi przecież oskarżeni całą wojnę walczyli. Okulicki został skazany na 10 lat więzienia, a Jankowski – na 8 lat. Obaj nie wyszli z niego żywi. Pozostali otrzymali niższe kary, ale po powrocie do kraju postawiono ich ponownie przed sądem. Gdy Okulicki potępił fakt podstępnego aresztowania, zaznaczając, że uwierzył w gwarancje poręczone słowem honoru oficera Armii Czerwonej, na sali rozległ się (wedle urzędowego stenogramu) „śmiech wśród członków sądu".

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla przejmowania władzy w Polsce przez komunistów miał proces szesnastu. Odpowiedź uzasadnij, odwołując się do **M10** i wiedzy pozaźródłowej.

M10 W czasie procesu szesnastu Sowieci oskarżyli przedstawicieli Polskiego Państwa Podziemnego nie tylko o współpracę z Niemcami, lecz także o – jak to określili – „terrorystyczne akty dywersji" i „szpiegostwo" na tyłach Armii Czerwonej. Mimo że informacje o zatrzymaniu trafiły do aliantów zachodnich, ci nie byli w stanie pomóc. Churchill (czyt. czerczil) pisał do Stalina w sprawie przywódców Polskiego Państwa Podziemnego, ale został posądzony o utrudnianie formowania Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej i wspieranie aresztowanych. 21 czerwca, gdy ogłaszano wyrok w procesie szesnastu, podpisano wstępne porozumienie dotyczące powołania TRJN. Na fotografii członkowie Polskiego Państwa Podziemnego podczas procesu szesnastu, czerwiec 1945 r.

Polecenia podsumowujące

1. Przedstaw szlak bojowy „ludowego" Wojska Polskiego.
2. Scharakteryzuj główne etapy przejmowania przez komunistów władzy w kraju.
3. Omów stosunek aliantów do sprawy polskiej w początkach 1945 r.

Początki Polski pod-porządkowanej ZSRS

Podsumowanie 12

Tworzenie się komunistycznych władz Polski

Założenie przejęcia władzy w Polsce przez Stalina – narzędziem ulegli wobec niego polscy komuniści.
Powstanie Polskiej Partii Robotniczej wzywającej do czynnej walki z okupantem.
Główne hasła programu PPR zgodne z wytycznymi Stalina, m.in. zrzeczenie się ziem wschodnich.
Powołanie przez polskich komunistów Krajowej Rady Narodowej (1943), która ogłosiła się podziemnym parlamentem.

Organizacje zbrojne komunistów

1942 – utworzenie Gwardii Ludowej nawiązującej nazwą do organizacji zbrojnej PPS.
1944 – powstanie Armii Ludowej z przekształcenia Gwardii Ludowej.
Współpraca GL, a później AL z Sowietami.
Nieufność polskiego podziemia do komunistycznych organizacji zbrojnych.

Polskie formacje wojskowe pod rozkazami ZSRS

Związek Patriotów Polskich zapleczem politycznym polskich komunistów w ZSRS.
Tworzenie na terenie ZSRS zależnego od Sowietów wojska polskiego pod dowództwem generała Zygmunta Berlinga.
12–13 X 1943 – udział 1. Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki w bitwie pod Lenino.
Udział berlingowców w sowieckiej ofensywie na zachód i wyzwalaniu ziem polskich spod okupacji niemieckiej.
Powstanie 1. Armii Polskiej.

Powstanie PKWN

VII 1944 – utworzenie w Moskwie Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego. Na czele Edward Osóbka-Morawski.
PKWN uznany przez Sowietów za jedyne legalne przedstawicielstwo polskiej władzy państwowej.
Ogłoszenie manifestu PKWN
- wspólna walka z Sowietami przeciwko Niemcom
- zapowiedź reform, m.in. reformy rolnej
- zapowiedź zrzeczenia się dawnych ziem wschodnich
- zapowiedź przyłączenia Pomorza, Śląska Opolskiego i Prus Wschodnich do Polski, szeroki dostęp do morza i granica zachodnia na Odrze

Szlak bojowy „ludowego" Wojska Polskiego

Michał Rola-Żymierski naczelnym dowódcą Wojska Polskiego utworzonego przez komunistów.
Odwołanie Zygmunta Berlinga ze stanowiska dowódcy 1. Armii Polskiej.
VII–VIII 1944 – udział wojsk 1. Armii Wojska Polskiego w walkach w rejonie Warki i Magnuszewa.
VIII 1944 – bitwa pod Studziankami.
I–II 1945 – przełamanie przez 1. Armię Wojska Polskiego umocnień Wału Pomorskiego.
IV–V 1945 – udział w zdobyciu Berlina.

Ustalenia aliantów w sprawie Polski bez udziału Polaków

Konferencje Wielkiej Trójki – omawianie przyszłości Polski bez udziału polskiej delegacji.
W Jałcie podjęcie decyzji o odebraniu Polsce ziem wschodnich, zapowiedź rekompensaty, ale bez jej dookreślenia.
Zapowiedź utworzenia Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej.

Początki rządów komunistów w „Polsce lubelskiej"

1 VIII 1944 – PKWN w Lublinie.
Działalność Resortu Bezpieczeństwa Publicznego wymierzona w polskie podziemie niepodległościowe.
Działania komunistów przeciwko podziemiu jedną z przyczyn rozwiązania AK (19 I 1945).
VI 1945 – proces szesnastu.

Polecane publikacje

E. Kospath-Pawłowski, *Chwała i zdrada. Wojsko Polskie na Wschodzie 1943–45*, Warszawa: Inicjał, 2010.

R.K. Nowak, *Związek Patriotów Polskich w zachodnich obwodach Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej (1944–1946)*, Łódź: IPN, 2021.

S.M. Plokhy, *Jałta. Cena pokoju*, przeł. R. Bartołd, Poznań: Dom Wydawniczy Rebis, 2011.

II

Sprawdź się!

Polska i Polacy w czasie II wojny światowej

Wykonaj w zeszycie.

1. Scharakteryzuj życie codzienne mieszkańców Generalnego Gubernatorstwa pod okupacją niemiecką.

2. Oceń działania podejmowane przez polski rząd na uchodźstwie wobec wielkich mocarstw.

3. Ułóż wydarzenia w porządku chronologicznym.

- wybuch powstania warszawskiego
- powstanie Służby Zwycięstwu Polski
- ogłoszenie manifestu PKWN
- akcja pod Arsenałem
- ujawnienie przez Niemców informacji o mordzie w Katyniu

4. Wyjaśnij pojęcia.

- rzeź wołyńska
- akcja AB
- układ Sikorski–Majski
- Kedyw
- cichociemni
- Krajowa Rada Narodowa

5. Zapoznaj się z informacjami dotyczącymi postaci historycznych i ustal, kogo dotyczą.

• August Emil Fieldorf • Tadeusz Komorowski
• Władysław Sikorski • Władysław Anders • Leopold Okulicki

- Generał Wojska Polskiego, w następstwie kampanii polskiej trafił do sowieckiej niewoli. Tam odmówił współpracy z ZSRS. Po ogłoszeniu amnestii i podpisaniu układu Sikorski–Majski powierzono mu dowództwo nad armią polską w ZSRS. Podjął decyzję o jej ewakuacji na Bliski Wschód.
- Polski wojskowy i generał, po kampanii polskiej znalazł się we Francji. W 1940 r. wrócił do okupowanego kraju z zadaniem rozbudowy struktur wojskowych w podziemiu. Od 1942 r. stał na czele Kierownictwa Dywersji.
- Polski wojskowy i generał, po kampanii polskiej zaangażował się w działalność konspiracyjną. Służył w Związku Walki Zbrojnej i Armii Krajowej. W latach 1943–1944 stał na czele AK. Podjął decyzję o rozpoczęciu akcji „Burza" i wybuchu powstania warszawskiego.
- Polski polityk, wojskowy i generał, po kampanii polskiej mianowany wodzem naczelnym Polskich Sił Zbrojnych oraz premierem. Cieszył się wielkim uznaniem wśród zachodnich polityków. Mimo niechęci zdecydował się na podpisanie układu z ZSRS. Zginął w katastrofie lotniczej.
- Polski wojskowy, generał. Po upadku kampanii polskiej działał w konspiracji. W 1944 r. został przerzucony do okupowanego kraju jako cichociemny. Był ostatnim dowódcą Armii Krajowej. Podjął decyzję o jej rozwiązaniu w styczniu 1945 r. Aresztowany przez Sowietów i osądzony w procesie szesnastu.

6. Wskaż, które z poniższych stwierdzeń jest prawdziwe, a które – fałszywe.

- Jedną z pierwszych zbrodni przeciw ludności cywilnej popełnionych przez Niemców w czasie II wojny światowej był mord przedstawicieli polskich elit z Pomorza Gdańskiego w lasach nieopodal Piaśnicy.
- W skład Generalnego Gubernatorstwa weszły tereny centralnej Polski, Pomorza i Wielkopolski. Poza GG znalazła się Małopolska z Krakowem.
- Manifest PKWN był dokumentem propagandowym, mającym umocnić władzę polskich komunistów i kontrolę ZSRS nad ziemiami polskimi.
- W trakcie powstania warszawskiego żołnierze „ludowego" Wojska Polskiego nie udzielili żadnej pomocy walczącym Polakom.

7. Przyjrzyj się uważnie ilustracji i określ, jakiego wydarzenia ona dotyczy i jakie były jego konsekwencje dla sytuacji w Polsce.

8. Napisz pracę argumentacyjną.
Decyzja o rozpoczęciu powstania warszawskiego była błędem.
Zajmij stanowisko wobec podanej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w argumentacji aspekty polityczny i społeczny.

Świat po 1945 r.

III

Połowa 1945 r. przyniosła nową, powojenną rzeczywistość. Debatujący na **konferencji w Poczdamie** przedstawiciele Wielkiej Trójki ustalili nowy porządek w Europie. Jedną z ich decyzji był podział Niemiec na strefy okupacyjne. Szybko jednak ujawniły się różnice między niedawnymi sojusznikami. Doprowadziło to do powstania dwóch niemieckich państw – **Republiki Federalnej Niemiec** i **Niemieckiej Republiki Demokratycznej**. O wiele większy zasięg miał inny podział, który narodził się po konferencji poczdamskiej. Uformowały się dwa rywalizujące ze sobą obozy (demokratyczny i komunistyczny), a świat podzieliła **żelazna kurtyna**. Państwa zachodnie modernizowały się i zacieśniały współpracę międzynarodową, tworząc m.in. **Wspólnotę Europejską** czy **NATO**. Na przeciwległym biegunie powstały **Rada Wzajemnej Pomocy Gospodarczej** i **Układ Warszawski**. Narzucany przez ZSRS model sprawowania władzy nie cieszył się jednak poparciem. W bloku wschodnim występowali przeciwko niemu m.in. Węgrzy (1956 r.) czy Czechosłowacy (1968 r.). Nie wyciągnięto również wniosków z II wojny światowej. Po jej zakończeniu wybuchały kolejne konflikty – wojna w Korei i Wietnamie czy konflikty na Bliskim Wschodzie to tylko niektóre z nich. Zapobiegać im miała **Organizacja Narodów Zjednoczonych**.

13 Powojenna rzeczywistość

17 VII – 2 VIII 1945
konferencja w Poczdamie

24 X 1945
powstanie Organizacji Narodów Zjednoczonych

XI 1945 – X 1946
proces w Norymberdze

10 II 1947
podpisanie traktatów pokojowych w Paryżu

1948
uchwalenie Powszechnej deklaracji praw człowieka

1961
proces Adolfa Eichmanna

Przypomnij

- Jak się zakończyła II wojna światowa?

Cel lekcji

- Dowiem się, w jaki sposób kształtował się powojenny ład na świecie.

Po lekcji

- Charakteryzuję główne działania aliantów wobec pokonanych Niemiec.
- Wskazuję pierwsze nieporozumienia w obozie aliantów.
- Omawiam główne zadania Organizacji Narodów Zjednoczonych.

Konsekwencje II wojny światowej

II wojna światowa w zasadniczy sposób **zmieniła układ sił politycznych na całej kuli ziemskiej**. Świat przedwojenny zdominowany przez kilka mocarstw (głównie europejskich) został zastąpiony takim, w którym przez kolejne cztery dekady rywalizowali ze sobą już tylko dwaj główni zwycięzcy, czyli Stany Zjednoczone i Związek Sowiecki. Wynik wojny szczególnie wpłynął na sytuację krajów w Europie i Azji. W ciągu kilku powojennych lat podzieliły się one na państwa komunistyczne, uznające zwierzchnictwo ZSRS, oraz pozostałe, pozostające w większości w ściślejszych lub słabszych związkach z USA. Walka dwóch supermocarstw o wpływy, toczona na wszystkich kontynentach i na wielu różnych polach, nigdy nie przybrała formy bezpośredniego konfliktu zbrojnego, dlatego została nazwana **zimną wojną**. Trwała ona z różnym natężeniem aż do rozpadu Związku Sowieckiego w 1991 r. (zob. s. 358) i wywarła olbrzymi wpływ nie tylko na światową politykę, lecz także na życie społeczne, gospodarcze i kulturalne. Jej wybuchowi nie zapobiegło **powstanie w 1945 r. Organizacji Narodów Zjednoczonych** (**ONZ**), zrzeszającej niemal wszystkie państwa świata. W założeniu miała ona służyć pokojowemu rozwiązywaniu sporów między nimi.

W wymiarze społeczno-gospodarczym II wojna światowa doprowadziła do znacznego **zwiększenia udziału władz państwowych w życiu ekonomicznym** większości krajów, w tym także tych, które zachowały gospodarkę wolnorynkową. Przybierało to zarówno formę nacjonalizacji niektórych gałęzi gospodarki, uznawanych za szczególnie ważne dla bezpieczeństwa państwa, jak i różnych rodzajów interwencjonizmu. W celu łagodzenia napięć społecznych zaczęto tworzyć lub rozbudowywać **programy socjalne** adresowane zwykle do najuboższych. Konieczność zastąpienia mężczyzn służących w armii przez kobiety, które masowo przejęły nowe role zawo-

M1 W wyniku II wojny światowej w ręce Sowietów dostały się setki tysięcy niemieckich jeńców wojennych, zarówno żołnierzy, jak i cywili. Szacuje się, że w trakcie operacji berlińskiej Armia Czerwona wzięła do niewoli blisko 480 tys. osób. Część z nich trafiła później do specjalnie utworzonych we wschodnich Niemczech obozów wzorowanych na sowieckich łagrach. Nie byli to jednak czołowi działacze NSDAP i przedstawiciele władz III Rzeszy. Ci w większości zbiegli do stref okupowanych przez aliantów zachodnich. Na zdjęciu kapitulacja wojsk niemieckich w Berlinie, 1945 r.

dowe, sprzyjała ich emancypacji. Nasilił się proces przyznawania praw wyborczych kobietom w poszczególnych krajach. W ślad za **aktywizacją zawodową kobiet** zaczął się zmieniać model rodziny. Sytuacja, w której pracę podejmowali oboje rodzice, skłaniała władze państwowe do rozwinięcia systemu opieki nad najmłodszymi przez budowę publicznych żłobków i przedszkoli.

Konferencja w Poczdamie (1945)

Za ostatni przejaw współpracy dotychczasowych sojuszników – ZSRS, USA i Wielkiej Brytanii – uznaje się konferencję Wielkiej Trójki, która odbyła się w podberlińskim **Poczdamie 17 lipca – 2 sierpnia 1945 r.** W jej trakcie **Józef Stalin** spotkał się z nowym amerykańskim prezydentem **Harrym Trumanem** (zajął on miejsce zmarłego Franklina Delano Roosevelta, czyt. ruzwelta) oraz z **Winstonem Churchillem** (czyt. łynstonem czerczilem), którego w czasie konferencji zastąpił nowy premier brytyjski **Clement Attlee** (czyt. klement atli). Głównym celem rozmów było ustalenie najbliższych działań wobec pokonanych Niemiec. Potwierdzono wcześniejsze decyzje konferencji w Jałcie dotyczące okupacji Niemiec i ich podziału na **cztery strefy okupacyjne**: amerykańską, brytyjską, sowiecką oraz francuską. Postanowiono, że w każdej z nich zostanie utworzony aparat administracyjny pod postacią zarządów wojskowych, a do ich zadań będą należały: **denazyfikacja**, **demilitaryzacja**, **dekartelizacja** i **demokratyzacja** podległych im terenów. Działania te nazwano planem „czterech D". Ich koordynatorem w Niemczech jako całości miała być Sojusznicza Rada Kontroli, a w **Berlinie** – również **podzielonym na cztery sektory** – Sojusznicza Komendantura. Nie rozstrzygnięto natomiast kwestii państwowości pokonanych Niemiec, które już wkrótce stały się jednym z głównych obszarów sowiecko-amerykańskiej rywalizacji (zob. s. 168). Podjęto także decyzję o przywróceniu państwowości austriackiej, przy czym tak jak Niemcy Austria miała być okupowana przez USA, Wielką Brytanię, Francję i ZSRS.

Uczestnicy obrad w Poczdamie zadecydowali też o **ściganiu i sądzeniu zbrodniarzy wojennych** oraz określili sposób uzyskania od Niemiec **reparacji wojennych**. Każde mocarstwo okupacyjne miało je wyegzekwować z podległej mu strefy okupacyjnej, ponadto ZSRS miał otrzymać dodatkowe odszkodowania ze stref zachodnich. Z sowieckiej puli reparacji miała też skorzystać Polska, w której od czerwca 1945 r. działał zdominowany przez komunistów Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej, uznawany za legalny rząd polski przez wszystkie państwa uczestniczące w konferencji poczdamskiej. W jej trakcie określono **tymczasowy kształt zachodniej granicy Polski**. Jego zatwierdzenie miało nastąpić w przyszłym traktacie pokojowym z Niemcami. Do tego czasu niemieckie tereny na wschód od Odry i Nysy Łużyckiej miały się znajdować pod zarządem państwa polskiego, choć faktycznie stały się częścią Polski. Prusy Wschodnie zostały podzielone między Polskę i ZSRS, przy czym Sowietom przypadła północna część tego terytorium z Królewcem (przemianowanym na Kaliningrad).

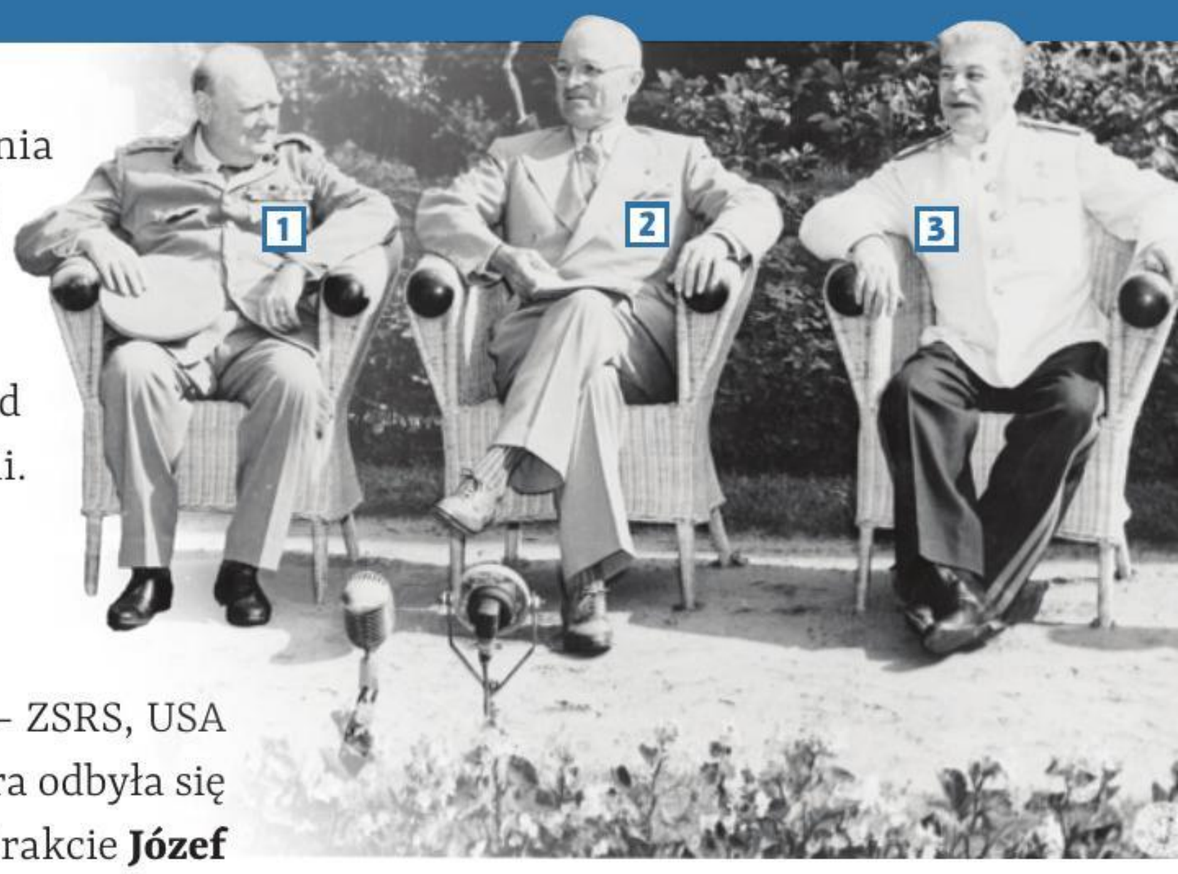

M2 Konferencja w Poczdamie była symbolicznym końcem II wojny światowej. Jednak różnice zdań, jakie zarysowały się w Poczdamie między dotychczasowymi sojusznikami, zwiastowały nowy konflikt. Niezrealizowanie ustaleń i towarzysząca temu rywalizacja podzieliły świat na dwa wrogie sobie obozy. W krajach znajdujących się w strefie wpływów ZSRS zamiast zapowiedzianych demokratycznych wyborów Stalin zaczął instalować władzę komunistyczną. Alianci zachodni pragnęli odbudować państwo niemieckie i do tego celu zamierzali wykorzystać wielu mniej skompromitowanych ludzi z aparatu państwowego III Rzeszy. Na fotografii przywódcy Wielkiej Trójki: Churchill 1, Truman 2 i Stalin 3, lipiec 1945 r.

Praca z materiałami

1. Oceń politykę Sowietów względem pokonanych Niemców. Odwołaj się do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Rozstrzygnij, czy słuszne jest twierdzenie, że konferencja w Poczdamie była ostatnim przejawem zgody w obozie aliantów. Odpowiedź uzasadnij. Wykorzystaj **M2** i wiedzę pozaźródłową.

Z decyzjami terytorialnymi związana była przyjęta w Poczdamie uchwała o zorganizowanym **przesiedleniu ludności niemieckiej** z Polski, Czechosłowacji i Węgier. Wraz z przesiedlonymi z terenów Jugosławii, Rumunii i ZSRS dotknęło to łącznie ponad **7 mln Niemców**, z czego największa grupa, bo licząca 3 mln ludzi, została usunięta z ziem przyznanych Polsce kosztem Niemiec. Ich miejsce do 1950 r. zajęło blisko 5 mln Polaków. Około 1,5 mln z nich pochodziło z ziem wschodnich II Rzeczpospolitej, które pozostały częścią ZSRS (zob. s. 234). Spośród licznych przesiedleń powojennych była to największa tego rodzaju operacja w Europie.

LEGENDA

Strefy okupacyjne Niemiec i Austrii:
- amerykańska
- brytyjska
- francuska
- sowiecka
- granice Austrii od 1945 r.
- granice RFN od 1949 r.
- granice NRD od 1949 r.
- granice Polski do 1939 r.
- Berlin podzielony na 4 sektory okupacyjne (1945–1949)
- miejsce konferencji Wielkiej Trójki w 1945 r.
- miejsce konferencji pokojowej w 1946 r.
- miejsce działalności Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości (1945–1946)
- miejsce powstania Kominformu w 1947 r.

POLSKA kraje bloku wschodniego (od 1949 również NRD, do 1948 Jugosławia, a do 1961 Albania)

1. Wolne Miasto Gdańsk (1919–1939, do 1945 niem.)
2. tereny niemieckie (1938–1945)
3. tereny węgierskie (1938–1947)
4. tereny polskie (1938–1939)
5. Ukraina Zakarpacka (do 1938 czes., 1938–1947 węg., od 1947 sow.)
6. Wolne Miasto Rijeka (1946–1954)
7. obwód kaliningradzki od 1945 r.
8. tereny niemieckie (1940–1945)

M3 Zmiany terytorialne w Europie Środkowo-Wschodniej po II wojnie światowej

W trakcie konferencji poczdamskiej postanowiono powołać do życia **Radę Ministrów Spraw Zagranicznych** ZSRS, USA, Wielkiej Brytanii, Francji i – bardziej symbolicznie niż realnie – Chin. Był to stały organ współpracy międzynarodowej, mający przygotować traktaty pokojowe z byłymi sojusznikami Niemiec. Wypracowane przez Radę dokumenty zostały zatwierdzone w 1946 r. Nie udało się natomiast uzyskać porozumienia w sprawie utworzenia lub reorganizacji rządów w Bułgarii i Rumunii, w których po władzę, podobnie jak w Polsce, sięgnęli komuniści. W Poczdamie poruszono również kwestię kapitulacji Japonii. Postanowiono, że musi być bezwarunkowa, a Japonia znajdzie się pod okupacją. Za udział w wojnie na Dalekim Wschodzie ZSRS miał otrzymać m.in. południowy Sachalin i Wyspy Kurylskie, a także okupować północną Koreę (zob. s. 189).

Konferencja poczdamska stanowiła finał wojennej współpracy Wielkiej Trójki, a pojawiające się w jej trakcie liczne różnice zdań zapowiadały nadejście zimnej wojny.

M4 Postanowienia konferencji poczdamskiej dotyczące Niemiec, 2 sierpnia 1945 r.

3. Cele okupacji Niemiec, którymi powinna kierować się Rada Kontroli, są następujące:

I. Zupełne rozbrojenie i demilitaryzacja Niemiec oraz zlikwidowanie lub nadzór nad całym przemysłem niemieckim, który mógłby być użyty do produkcji wojskowej. Z tego względu:

a) wszystkie niemieckie siły zbrojne lądowe, morskie i powietrzne, SS, SA, SD i Gestapo [...] będą zniesione całkowicie i ostatecznie [...];

b) wszystka broń, amunicja i sprzęt wojenny, a także [...] specjalne środki do ich wyrobu [...] będą zniszczone. Zabroni się posiadania i produkcji [...] samolotów, broni, amunicji i sprzętu wojennego. [...]

III. Zniszczyć partię narodowosocjalistyczną i związane z nią i przez nią kontrolowane organizacje; [...] nie dopuścić do jakiejkolwiek narodowosocjalistycznej i militarnej działalności lub propagandy.

IV. Poczynić przygotowania do przyszłej odbudowy niemieckiego życia politycznego na podstawie demokratycznej i do przyszłej współpracy pokojowej Niemiec w życiu międzynarodowym. [...]

7. Nad wychowaniem w Niemczech rozciągnie się kontrolę w tym duchu, żeby [...] umożliwić pomyślny rozwój idei demokratycznych.

8. Sądownictwo będzie zreorganizowane zgodnie z zasadami demokracji, praworządności i równości praw [...]. [...]

10. Z zastrzeżeniem, że będzie utrzymane bezpieczeństwo wojskowe, będzie dozwolona wolność słowa, prasy i religii, a instytucje religijne będą szanowane. Z tym zastrzeżeniem będzie również dozwolone tworzenie nowych związków zawodowych. [...]

12. Gospodarka niemiecka będzie w możliwie najkrótszym czasie zdecentralizowana w celu usunięcia obecnej nadmiernej koncentracji potęgi gospodarczej, przejawiającej się [...] pod postacią kartelów, trustów i innych form monopolizacji.

Wiek XX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 2002, s. 232–234.

Rozliczenia zbrodniarzy wojennych

Mimo coraz wyraźniejszego sporu o przyszłość powojennego świata koalicjanci zdołali utworzyć międzynarodowe trybunały, mające osądzić niektórych przywódców III Rzeszy i Cesarstwa Japonii. Z europejskiej perspektywy najważniejsza była działalność **Międzynarodowego Trybunału Wojskowego w Norymberdze**, przed którym postawiono 22 osoby należące w większości do nazistowskiej elity władzy. Oskarżono je o planowanie i przygotowywanie wojny oraz dokonanie w jej trakcie zbrodni wojennych oraz zbrodni przeciwko ludzkości. W skład trybunału weszli sędziowie reprezentujący cztery państwa zwycięskiej koalicji: ZSRS, USA, Wielką Brytanię i Francję. **Proces**, trwający w **Norymberdze od listopada 1945 do października 1946 r.**, doprowadził do skazania na karę śmierci 12 oskarżonych, w tym marszałka Hermanna Göringa (czyt. geringa), najwyższego rangą spośród żyjących

Praca z materiałami

1. Wskaż na mapie zmiany terytorialne w Europie Środkowo-Wschodniej po 1945 r. **M3**
2. Omów główne postanowienia konferencji poczdamskiej w kwestii pokonanych Niemiec. **M4**

M5 Procesy w Norymberdze stanowiły zwycięstwo prawa nad bezprawiem Niemców i bezmiarem zła wyrządzonego przez nich w czasie II wojny światowej. Na ławie oskarżonych zasiedli m.in. Hermann Göring – marszałek Rzeszy i dowódca sił powietrznych, Rudolf Hess – zastępca Adolfa Hitlera, Hans Frank – generalny gubernator okupowanych ziem polskich. Początkowo oskarżyciele nie mieli pełnej wiedzy o niemieckich zbrodniach. Sytuację zmienił dopiero materiał dowodowy, w tym zeznania więźniów obozów koncentracyjnych i filmy dokumentalne nakręcone przez aliantów w momencie ich wyzwalania. Na zdjęciu ława oskarżonych podczas posiedzenia Międzynarodowego Trybunału Wojskowego w Norymberdze, listopad 1945 r.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jaki sposób rozliczono się ze sprawcami zbrodni popełnionych podczas II wojny światowej. Odwołaj się do **M5**, **M6** oraz wiedzy pozaźródłowej.

jeszcze wówczas przywódców III Rzeszy. Trzy osoby uniewinniono, co wywołało protest sowieckiego sędziego. W trakcie procesu sowieccy prokuratorzy usiłowali bezskutecznie dołączyć zbrodnię katyńską do aktu oskarżenia, by przerzucić na Niemców odpowiedzialność za ten mord popełniony przez NKWD w 1940 r. Pozostali prokuratorzy, w tym pełniący funkcję głównego oskarżyciela reprezentant USA, nie wyrazili jednak na to zgody. Wyrokiem Trybunału Gestapo, SS oraz NSDAP uznano za organizacje zbrodnicze.

W latach **1947–1948** przeprowadzono w Norymberdze jeszcze **12 innych procesów przeciwko zbrodniarzom niemieckim**, w których oskarżono blisko 200 osób. Rozprawy toczyły się już jednak przed trybunałami wojskowymi, powołanymi samodzielnie przez gubernatora amerykańskiej strefy okupacyjnej Niemiec. Wśród oskarżonych znaleźli się m.in. wybrani wyżsi dowódcy Wehrmachtu (czyt. wermachtu) i SS, niektórzy funkcjonariusze nazistowskiego sądownictwa i dyplomacji, a także przedsiębiorcy szczególnie zasłużeni dla rozbudowy niemieckiej machiny wojennej. Po powstaniu w 1949 r. dwóch państw niemieckich proces rozliczania niemieckich zbrodniarzy wojennych został zahamowany.

W 1946 r. Amerykanie utworzyli w Tokio **Międzynarodowy Trybunał Wojskowy dla Dalekiego Wschodu**. Postawiono przed nim 28 polityków i wojskowych, pomijając jednak – w obawie przed reakcją Japończyków – cesarza Hirohito. Po trwającym dwa lata procesie siedmiu oskarżonych (w tym dwóch byłych premierów) skazano na karę śmierci, a pozostałych – na kary dożywocia lub długoletniego więzienia.

Na powołanie międzynarodowego trybunału Amerykanie nie zdecydowali się w trzecim z państw osi, czyli we Włoszech, gdzie w kwietniu 1945 r. partyzanci rozstrzelali bez procesu Benita Mussoliniego, a późniejsze rozliczenia faszystów trwały bardzo krótko.

M6 Inny los niż część przywódców III Rzeszy spotkał ich sojusznika – dyktatora faszystowskich Włoch Benita Mussoliniego. Został aresztowany przez włoskich partyzantów podczas próby ucieczki do Szwajcarii. Nie stanął jednak przed sądem. 28 kwietnia 1945 r. został rozstrzelany wraz ze swoją partnerką Clarą Petacci (czyt. klarą petaczi). Jego ciało przewieziono następnie do Mediolanu. Tam publicznie było bite, kopane, deptane i opluwane przez rozwścieczony tłum. Na koniec powieszono je na stacji benzynowej. Fotografia zamordowanego dyktatora i jego partnerki, kwiecień 1945 r.

Do procesów zbrodniarzy wojennych i kolaborantów doszło natomiast w wielu innych państwach, w tym w Polsce, gdzie Najwyższy Trybunał Narodowy w siedmiu procesach osądził m.in. kilku wysokich rangą dygnitarzy niemieckich władz okupacyjnych. Znaleźli się wśród nich namiestnik Kraju Warty Arthur Greiser (czyt. artur grajzer) oraz niektórzy członkowie załogi obozu zagłady Auschwitz-Birkenau (czyt. ałszfic), np. jego komendant Rudolf Höss (czyt. hes). We Francji z kolei osądzono szefa Gestapo w Lyonie (czyt. ljonie) Klausa Barbiego, który dopuścił się wielkich okrucieństw wobec ludności cywilnej, więźniów i partyzantów. Przed francuskim Trybunałem Stanu stanął marszałek Pétain (czyt. petę), przywódca państwa Vichy (czyt. wiszi).

Najgłośniejszym przypadkiem późniejszych rozliczeń była sprawa **Adolfa Eichmanna** (czyt. ajchmana) – **jednego z głównych organizatorów Holokaustu**. Po wojnie żył w Argentynie, gdzie pod fałszywą tożsamością wiódł normalne życie. W 1961 r. został tam wytropiony i porwany przez agentów izraelskich służb specjalnych, a następnie przewieziony do Izraela. Sąd w Jerozolimie skazał go na karę śmierci. Proces Eichmanna zyskał olbrzymi międzynarodowy rozgłos i przyczynił się do wznowienia akcji ścigania i rozliczania zbrodniarzy w wielu innych krajach.

Tropienie i stawianie przed sądami osób oskarżanych o różne zbrodnie z czasów II wojny światowej wciąż się odbywa, ale nie ulega wątpliwości, że większości winnych udało się uniknąć kary. Bardzo wielu niemieckich zbrodniarzy zdołało się ukryć w Ameryce Południowej, głównie w Argentynie, gdzie żyła spora mniejszość niemiecka.

Adolf Eichmann

(1906–1962)

Członek NSDAP i SS od 1932 r., funkcjonariusz Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy. W 1938 r. przeprowadził pogromy Żydów w Austrii, w wyniku których wielu z nich ograbiono, zamordowano, zesłano do obozów koncentracyjnych lub zmuszono do emigracji. Uczestniczył w konferencji w Wannsee (czyt. wanze) w 1942 r., a następnie koordynował wykonanie planu „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej". Po wojnie uciekł z Niemiec i osiedlił się w Argentynie. Został tam odnaleziony dzięki staraniom „łowcy nazistów" Szymona Wiesenthala (czyt. wizentala). W 1961 r. sąd w Izraelu skazał go na karę śmierci przez powieszenie za zbrodnie przeciwko ludzkości. Fotografia z 1942 r.

Traktaty pokojowe w Paryżu (1947)

Na trwającej **od lipca do października 1946 r. konferencji pokojowej w Paryżu** zarysowały się wyraźne różnice zdań między ZSRS a USA, Wielką Brytanią i Francją. Kreml dążył do zapewnienia korzystnych rozstrzygnięć terytorialnych dawnym sojusznikom Rzeszy, którzy znaleźli się w jego strefie wpływów. Najbardziej znamienne było poparcie Moskwy dla bułgarskich roszczeń do greckiej Tracji Zachodniej. Jej przyłączenie do Bułgarii dałoby temu państwu dostęp do Morza Egejskiego, co miało duże znaczenie strategiczne także dla ZSRS. Opowiedzenie się Moskwy po stronie kraju satelickiego Niemiec, a przeciw państwu Wielkiej Koalicji, jakim była Grecja, wywołało ostry sprzeciw delegacji amerykańskiej oraz brytyjskiej. W konsekwencji negocjacje w sprawie treści układów pokojowych kontynuowano na sesji Rady Ministrów Spraw Zagranicznych w Nowym Jorku.

O tym się pisze

Niemieccy jeńcy po kapitulacji Berlina, 1945 r.

T1 **Brytyjski historyk Ian Kershaw* na temat stosunku do Niemców i ich sojuszników w 1945 r.**

Zanim Europa mogła zrobić pierwszy krok na drodze do uzdrowienia, trzeba było rozliczyć się z osobami odpowiedzialnymi za niedawny horror. Koniec wojny nie oznaczał tylko zniszczeń. Był to również dziki kontynent. Panował chaos i bezprawie. Siły okupacyjne z trudem radziły sobie z utrzymaniem porządku i wszystko przychodziło stopniowo. […] Nierzadko na rozległych obszarach panowała kompletna anarchia. Władze, jeśli gdziekolwiek istniały jakiekolwiek władze, nie były w stanie zapobiec brutalnemu „wyrównywaniu rachunków", nawet tam, gdzie otwarcie do takich działań nie zachęcały. Zemsta była jakąś formą katharsis*, *nawet jeśli oczyszczenie było niepełne, ze zbrodni, doznanych gwałtów, tortur, trudnego do zniesienia bólu i bezgranicznej nędzy, jaką ludzie musieli znosić. Gdy tylko wojna dobiegła końca, dla wielu Europejczyków szał zemsty przysłonił wszystko inne, nawet radość z wyzwolenia. Gwałtowna przemoc pokonanych, mszczących się na oprawcach, początkowo miała charakter powszechny i często niczym nieskrępowany. Więźniów obozu koncentracyjnego czasami zachęcano do zemsty. A przynajmniej żołnierze armii wyzwalających obozy koncentracyjne w Dachau, Buchenwaldzie, Natzweiler-Struthof*, Bergen-Belsen* i w wielu innych miejscach kaźni nie robili nic, aby temu zapobiec. Czasami zdarzało się, że więźniowie atakowali byłych strażników w morderczym szale. Grupy wysiedleńców i byłych robotników przymusowych plądrowały sklepy w pijackim szale, wyżywając się na niemieckich cywilach. W samych Niemczech sytuację opanowano stosunkowo szybko, ale w innych krajach Niemcy byli bardziej zagrożeni. […] W Europie Zachodniej […] dochodziło do niekontrolowanych aktów zemsty za to, co wycierpieli zwykli ludzie. Najwięcej tego typu działań miało miejsce we Włoszech, gdzie liczbę zabitych w końcowej fazie konfliktu szacuje się na 12 000 ludzi, w większości byłych faszystów. Przez kilka tygodni partyzanci w niektórych północnych miastach i miasteczkach dokonywali arbitralnych egzekucji faszystowskich liderów, funkcjonariuszy, współpracowników i informatorów. Tłumy zajmowały więzienia i linczowały faszystów, których tam trzymano. We Francji zamordowano około 9000 prominentnych zwolenników reżimu Vichy […]. Wśród ofiar były też osoby niepowiązane z okupantem – czasami chodziło o wyrównanie rachunków sąsiedzkich lub usunięcie z drogi konkurencyjnego przedsiębiorcy na lokalnym rynku. […]*

Po ogromnej fali przejawów niepowstrzymanej nienawiści wynikającej z chęci zemsty, opisywanej powyżej, […] żądania dotyczące wymierzenia kary dla oprawców skanalizowały się w ramach działań aparatu państw. Stało się to szybciej tam, gdzie obywatele w jakimś stopniu ufali nowo utworzonym rządom, wierząc, że uda im się wprowadzić dobre zmiany, oczyścić administrację z kolaborantów, wyłapując ich, a potem przeprowadzając uczciwe procesy, surowo karząc winnych nieprawości. Udział w rządach przedstawicieli szanowanego narodowego ruchu oporu zwykle pomagał przyspieszać ten proces. Podobnie jak szybkie działania policji, jak to miało miejsce w Norwegii, Danii i Francji, które przyczyniły się w pewnym stopniu do przywrócenia zaufania do aparatu państwowego. Ludność w zdecydowanej części Europy – zmęczona przez lata walki, zbyt mocno pragnąca powrotu tego, co można nazwać „normalnością" – nie chciała więcej żyć w świecie przemocy i konfliktów i była gotowa podporządkować się władzom.

I. Kershaw, *Do piekła i z powrotem. Europa 1914–1949*, tłum. A. Romanek, Kraków: Znak Horyzont, 2016, s. 573–580.

* **Ian Kershaw** (czyt. ijan kerszo) – brytyjski historyk, emerytowany profesor Uniwersytetu Sheffield (czyt. szefild), specjalizujący się w historii III Rzeszy
katharsis (czyt. katar-z-is) – tu: oczyszczenie
Natzweiler-Struthof (czyt. nacwajler sztruthof)
Bergen-Belsen (czyt. belzen)

Praca z tekstem

1. Wyjaśnij, dlaczego – zdaniem Kershawa – zwykli obywatele dopuszczali się przemocy wobec Niemców i ich sojuszników. **T1**
2. Podaj, jakie czynniki decydowały o tym, że przemoc wobec pokonanych ustąpiła miejsca rozwiązaniom prawnym. **T1**

Ostatecznie udało się podpisać traktaty pokojowe z dawnymi sprzymierzeńcami III Rzeszy: Włochami, Bułgarią, Finlandią, Rumunią i Węgrami, ale nie z samymi Niemcami. Różnice zdań między Moskwą a Waszyngtonem okazały się zbyt duże.

Podpisanie **traktatów pokojowych** nastąpiło w **Paryżu 10 lutego 1947 r.** Na ich mocy **Włochy** pozbawiono wszystkich kolonii. Dla Etiopii oznaczało to uznanie jej niepodległości, jednak Libia musiała na to czekać jeszcze kilka lat, pozostając do tego czasu pod kontrolą Wielkiej Brytanii. Włochy straciły też niewielkie terytoria na rzecz Francji, Grecji i Jugosławii. **Bułgaria** powróciła do granic z początku 1941 r., zachowując uzyskaną w 1940 r. od Rumunii Dobrudżę Południową, natomiast nie zatrzymała żadnych terenów zagarniętych w czasie wojny kosztem Grecji. Dzięki wsparciu Kremla była jedynym sojusznikiem III Rzeszy, który wyszedł z wojny powiększony terytorialnie. **Finlandia** została zmuszona do uznania kształtu swojej wschodniej granicy (korzystnego dla ZSRS), będącego rezultatem wojny sowiecko-fińskiej z 1940 r. **Węgry** utraciły wszystkie zdobycze terytorialne uzyskane od 1938 r. i powróciły do granic określonych po I wojnie światowej. Oznaczało to pozostawienie wielu Węgrów w granicach Czechosłowacji i **Rumunii**, która odzyskała węgierski Siedmiogród. Z kolei Rumuni, poza utratą wspomnianej Dobrudży Południowej, musieli też zaakceptować oddanie ZSRS terenu Besarabii. Wszystkie pokonane kraje zobowiązano do wypłaty odszkodowań wojennych oraz ograniczenia liczebności sił zbrojnych.

Traktaty pokojowe usankcjonowały jedynie część zmian terytorialnych, jakie zaszły na mapie Europy w konsekwencji II wojny światowej. Większość pozostałych zmian była związana z ekspansją terytorialną **ZSRS**, który nie tylko utrzymał w swoich granicach Litwę, Łotwę i Estonię oraz wschodnią część Polski (zagarnięte jeszcze w latach 1939–1940), lecz także nakłonił Czechosłowację do przekazania mu Ukrainy Zakarpackiej.

Organizacja Narodów Zjednoczonych (1945)

Procesy w Norymberdze i Tokio miały być zwiastunem nowego, pokojowego ładu na świecie, o którego utrzymanie miała się starać **Organizacja Narodów Zjednoczonych**. Utworzono ją w trakcie konferencji w San Francisco (czyt. frans-isko), trwającej **od kwietnia do czerwca 1945 r.** z udziałem 50 państw. Podpisana na jej zakończenie **Karta Narodów Zjednoczonych** zaczęła obowiązywać od **24 października 1945 r.** i tę datę uznaje się za dzień narodzin ONZ. Polska, choć jej przedstawiciele nie uczestniczyli w konferencji, gdyż w tym czasie trwały negocjacje dotyczące utworzenia Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej, podpisała kartę jeszcze przed jej wejściem w życie i dlatego należy do 51 członków założycieli ONZ.

Do głównych zadań ONZ karta zalicza utrzymanie pokoju i bezpieczeństwa narodów na świecie, rozwijanie przyjaźni między państwami na zasadach równouprawnienia i samostanowienia, stanie na straży poszanowania prawa międzynarodowego oraz organizację współpracy międzynarodowej na rzecz rozwoju gospodarczego, społecznego i kulturalnego na świecie.

M7 Jedną ze stron podpisujących pokój paryski była Finlandia. Państwo to zgodziło się na daleko idące ustępstwa terytorialne wobec ZSRS (zob. mapę na s. 154), ale wbrew planom Sowietów nie stało się satelitą potężnego sąsiada. Sowieci zgodzili się na zachowanie przez Finów demokracji parlamentarnej i gospodarki rynkowej w zamian za ograniczenie jej niezależności w polityce zagranicznej. Taki stan został nazwany finlandyzacją i trwał przez cały okres zimnej wojny. Akceptowali go kolejni przywódcy Finlandii, w tym zwłaszcza długoletni premier i prezydent Urho Kaleva Kekkonen. Na fotografii znaczek pocztowy z jego podobizną z ok. 1980 r.

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, na czym polegała finlandyzacja. Oceń jej mocne i słabe strony. Odwołaj się do **M7** i wiedzy pozaźródłowej.

M8 **Karta Narodów Zjednoczonych, 26 czerwca 1945 r.**

Preambuła

MY, LUDY NARODÓW ZJEDNOCZONYCH, ZDECYDOWANE

uchronić przyszłe pokolenia od klęski wojny, która dwukrotnie za naszego życia wyrządziła ludzkości niewypowiedziane cierpienia, przywrócić wiarę w podstawowe prawa człowieka, godność i wartość jednostki, równość praw mężczyzn i kobiet oraz narodów wielkich i małych, stworzyć warunki umożliwiające utrzymanie sprawiedliwości i poszanowanie zobowiązań wynikających z umów międzynarodowych i innych źródeł prawa międzynarodowego, popierać postęp społeczny i poprawę warunków życia w większej wolności,

I W TYM CELU

postępować tolerancyjnie i żyć ze sobą w pokoju jak dobrzy sąsiedzi, zjednoczyć swe siły dla utrzymania międzynarodowego pokoju i bezpieczeństwa, zapewnić przez przyjęcie zasad i ustalenie metod, aby siła zbrojna używana była wyłącznie we wspólnym interesie, korzystać z organizacji międzynarodowych w celu popierania gospodarczego i społecznego postępu wszystkich narodów,

POSTANOWILIŚMY ZJEDNOCZYĆ NASZE WYSIŁKI DLA WYPEŁNIENIA TYCH ZADAŃ.

Zgodnie z tym rządy nasze, przez zgromadzonych w mieście San Francisco przedstawicieli, którzy okazali swoje pełnomocnictwa, uznane za dobre i sporządzone w należytej formie, zgodziły się przyjąć niniejszą Kartę Narodów Zjednoczonych i niniejszym tworzą organizację międzynarodową pod nazwą „Organizacja Narodów Zjednoczonych".

Karta Narodów Zjednoczonych, https://www.unic.un.org.pl/dokumenty/karta_onz.php (dostęp 7.04.2025).

Realizację celów miały zapewnić organy tworzące strukturę ONZ. W 1945 r. należały do nich: Rada Bezpieczeństwa, Zgromadzenie Ogólne, Rada Społeczno-Gospodarcza, Rada Powiernicza, Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości, Sekretariat i Sekretarz Generalny. Choć Karta Narodów Zjednoczonych zobowiązywała wszystkich członków do przestrzegania wielu zasad, w tym wzajemnego poszanowania, pokojowego współistnienia i respektowania prawa międzynarodowego, wkrótce jednak się okazało, że ONZ stała się jedną z głównych aren rywalizacji supermocarstw. Było to widoczne w działalności każdego z kilku głównych organów ONZ, zwłaszcza Rady Bezpieczeństwa oraz Zgromadzenia Ogólnego, w których każde państwo członkowskie ma jeden głos.

W skład **Rady Bezpieczeństwa** weszło pięciu stałych członków (Chiny, Francja, Wielka Brytania, USA i ZSRS) oraz początkowo sześciu członków niestałych (obecnie dziesięciu), wybieranych na dwa lata przez Zgromadzenie Ogólne. Do głównych kompetencji Rady Bezpieczeństwa należy monitorowanie zaistniałych na świecie sytuacji konfliktowych, formułowanie sposobów ich pokojowego rozwiązywania oraz nakładanie sankcji ekonomicznych i politycznych na państwa naruszające prawo międzynarodowe. Rada może też inicjować akcje o charakterze militarnym, wykorzystując **siły pokojowe ONZ**, które tworzą oddelegowani przez armie państw członkowskich żołnierze (od koloru nakrycia głowy potocznie nazywani błękitnymi hełmami lub błękitnymi beretami). Zwykle ich rola polega na pilnowaniu przestrzegania rozejmu między walczącymi stronami. Polscy żołnierze uczestniczyli w wielu **misjach pokojowych ONZ**, głównie w Azji i Afryce.

Formalnie decyzje Rady Bezpieczeństwa ONZ są podejmowane większością głosów, ale wszyscy stali członkowie mają prawo weta (także wtedy, gdy sami są stroną sporu), co bardzo często paraliżowało działania ONZ. Tylko w pierwszym dziesięcioleciu istnienia tej organizacji ZSRS, który na forum Rady Bezpieczeństwa zwykle znajdował się w mniejszości, skorzystał z prawa weta ponad sto razy. Bieżącymi pracami ONZ kieruje **Sekretarz Generalny**, powoływany na pięcioletnią kadencję przez Zgromadzenie Ogólne na wniosek Rady Bezpieczeństwa. Pierwszym Sekretarzem Generalnym ONZ wybranym w ten sposób w 1946 r. został Norweg Trygve Lie (czyt. trigwe li).

W **1948 r.**, przy wstrzymującym się głosie przedstawicieli ZSRS i jego sojuszników, Zgromadzenie Ogólne ONZ uchwaliło **Powszechną deklarację praw człowieka**, która stanowiła odpowiedź na mające rasistowskie podłoże ludobójstwo, jakiego dopuszczono się w latach II wojny światowej.

Praca z materiałami

1. Wymień główne cele, jakie stawiała przed sobą ONZ. **M8**
2. Wyjaśnij, czym się kierowała ONZ, uchwalając Powszechną deklarację praw człowieka. **M9**
3. Rozstrzygnij, czy słuszne jest stwierdzenie, że na podpisanie Powszechnej deklaracji praw człowieka miały wpływ zbrodnie dokonane w czasie II wojny światowej. Odpowiedź uzasadnij. Odwołaj się do **M10** i wiedzy pozaźródłowej.

W tworzących deklarację 30 artykułach wymieniono uniwersalne prawa przysługujące każdemu człowiekowi – bez względu na płeć czy miejsce urodzenia. W szczególności były to prawa do: własności, swobodnego wyrażania opinii, wolności sumienia i wyznania, a także swobody podróżowania. „Każdy człowiek ma prawo opuścić jakikolwiek kraj, włączając w to swój własny, i powrócić do swego kraju" – głosi art. 13 ust. 2 deklaracji. Z kolei art. 21 ust. 1 stwierdza, że „Każdy człowiek ma prawo do uczestniczenia w rządzeniu swym krajem bezpośrednio lub poprzez swobodnie wybranych przedstawicieli", przy czym ci ostatni powinni być wyłaniani w „rzetelnych wyborach opartych na zasadzie powszechności, równości i tajności". Za niedopuszczalne uznano: niewolnictwo, stosowanie tortur oraz bezprawne pozbawianie wolności. Deklaracja, choć nieustannie łamana pod różnymi szerokościami geograficznymi, pozostaje wraz z Kartą Narodów Zjednoczonych **jednym z fundamentów prawa międzynarodowego**.

M9 **Powszechna deklaracja praw człowieka, 10 grudnia 1948 r.**

ZWAŻYWSZY, że uznanie przyrodzonej godności oraz równych i niezbywalnych praw wszystkich członków wspólnoty ludzkiej jest podstawą wolności, sprawiedliwości i pokoju świata,

ZWAŻYWSZY, że nieposzanowanie i nieprzestrzeganie praw człowieka doprowadziło do aktów barbarzyństwa, które wstrząsnęły sumieniem ludzkości, i że ogłoszono uroczyście jako najwznioślejszy cel ludzkości dążenie do zbudowania takiego świata, w którym ludzie korzystać będą z wolności słowa i przekonań oraz z wolności od strachu i nędzy,

ZWAŻYWSZY, że konieczne jest zawarowanie praw człowieka przepisami prawa, aby nie musiał – doprowadzony do ostateczności – uciekać się do buntu przeciw tyranii i uciskowi,

ZWAŻYWSZY, że konieczne jest popieranie rozwoju przyjaznych stosunków między narodami,

ZWAŻYWSZY, że Narody Zjednoczone przywróciły swą wiarę w podstawowe prawa człowieka, godność i wartość jednostki oraz w równouprawnienie mężczyzn i kobiet, oraz wyraziły swe zdecydowanie popierania postępu społecznego i poprawy warunków życia w większej wolności, [...]

ZWAŻYWSZY, że jednakowe rozumienie tych praw i wolności ma olbrzymie znaczenie dla ich pełnej realizacji,

PRZETO ZGROMADZENIE OGÓLNE ogłasza uroczyście niniejszą

Powszechną Deklarację Praw Człowieka

jako wspólny najwyższy cel wszystkich ludów i wszystkich narodów, aby wszyscy ludzie i wszystkie organy społeczeństwa, mając stale w pamięci niniejszą Deklarację – dążyły w drodze nauczania i wychowywania do rozwijania poszanowania tych praw i wolności i aby zapewniły za pomocą postępowych środków o zasięgu krajowym i międzynarodowym powszechne i skuteczne uznanie i stosowanie tej Deklaracji zarówno wśród Państw Członkowskich, jak i wśród narodów zamieszkujących obszary podległe ich władzy.

Powszechna deklaracja praw człowieka, https://www.unesco.pl/fileadmin/import24/user_upload/pdf/Powszechna_Deklaracja_Praw_Czlowieka.pdf (dostęp 7.04.2025).

M10 Powszechna deklaracja praw człowieka została uchwalona większością głosów członków ONZ. Dokument był rezolucją, nie miał więc charakteru obowiązującego prawa międzynarodowego, ale stał się ważnym punktem odniesienia w ocenie działań państw. Na zdjęciu posiedzenie ONZ 10 grudnia 1948 r. w Paryżu.

infografika

Rada Bezpieczeństwa ONZ

Zadania Rady Bezpieczeństwa ONZ:

- badanie sporów i sytuacji zagrażających pokojowi na świecie, proponowanie ich rozwiązań
- orzekanie o zastosowaniu odpowiednich środków (siłowych lub ekonomicznych) w celu przywrócenia międzynarodowego bezpieczeństwa
- rekomendowanie Zgromadzeniu Ogólnemu ONZ nowych członków i kandydatów na Sekretarza Generalnego
- wraz ze Zgromadzeniem Ogólnym ONZ wybór sędziów Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości

Członkowie niestali są wybierani na dwuletnie kadencje. Do 1966 r. było to 6 państw, obecnie – 10.

Mają prawo weta. Podjęcie decyzji wymaga jednomyślności członków stałych Rady Bezpieczeństwa ONZ.

Praca z infografiką

1. Omów główne zadania Rady Bezpieczeństwa ONZ.

2. Przedstaw mocne i słabe strony systemu bezpieczeństwa Organizacji Narodów Zjednoczonych.

13 Podsumowanie

Polecenia podsumowujące

1. Omów politykę aliantów wobec pokonanych Niemiec i ich sojuszników.
2. Oceń działania aliantów mające na celu ukaranie zbrodniarzy wojennych.
3. Oceń, czy kompetencje poszczególnych organów ONZ umożliwiały jej skuteczną realizację celów statutowych.

Konferencja w Poczdamie (17 VII – 2 VIII 1945)

Uczestnicy: Józef Stalin (ZSRS), Harry Truman (USA), Winston Churchill, a po wygranych wyborach – Clement Attlee (Wielka Brytania).
Cel: uzgodnienie dalszych działań wobec pokonanych Niemiec.
Główne postanowienia
- podział Niemiec na cztery strefy okupacyjne (amerykańską, brytyjską, francuską i sowiecką)
- podział Berlina na cztery sektory
- wprowadzenie planu „czterech D" – denazyfikacja, demilitaryzacja, dekartelizacja, demokratyzacja
- decyzja o ściganiu i osądzeniu zbrodniarzy wojennych
- tereny na wschód od Odry i Nysy Łużyckiej pod zarządem państwa polskiego, Prusy Wschodnie podzielone między Polskę i ZSRS
- przesiedlenie ludności niemieckiej, głównie z Polski, Czechosłowacji i Węgier
- postanowienie o powołaniu do życia Rady Ministrów Spraw Zagranicznych

Procesy norymberskie i inne rozliczenia zbrodniarzy wojennych

XI 1945 – X 1946 – proces w Norymberdze; osądzenie 22 osób, w większości należących do nazistowskiej elity władzy (m.in. Hermanna Göringa).
1947–1948 – kolejne procesy w Norymberdze i oskarżenie blisko 200 osób.
Działalność Międzynarodowego Trybunału Wojskowego dla Dalekiego Wschodu w Tokio.
Działalność w Polsce Najwyższego Trybunału Narodowego sądzącego m.in. wysokich rangą dygnitarzy niemieckich władz okupacyjnych i niektórych członków załogi obozu zagłady Auschwitz-Birkenau.
1961 – proces Adolfa Eichmanna.

Traktaty pokojowe w Paryżu (1947)

Konferencja pokojowa w Paryżu mająca na celu doprowadzenie do podpisania traktatów pokojowych z sojusznikami Niemiec.
10 II 1947 – podpisanie traktatów paryskich.
Główne postanowienia
- Włochy – utrata wszystkich kolonii, strata części terytorium na rzecz Francji, Grecji i Jugosławii
- Bułgaria – powrót do granic z początku 1941 r., zachowanie Dobrudży Południowej dzięki wsparciu Kremla
- Finlandia – zmuszona do uznania granicy z ZSRS z 1940 r.
- Węgry – utrata wszystkich nabytków terytorialnych uzyskanych po 1938 r.
- Rumunia – utrata Dobrudży Południowej (na rzecz Bułgarii) i Besarabii (na rzecz ZSRS), odzyskanie Siedmiogrodu
- wszystkie państwa sojusznicze III Rzeszy zobowiązane do wypłaty odszkodowań wojennych i ograniczenia liczebności sił zbrojnych

Organizacja Narodów Zjednoczonych (1945)

IV–VI 1945 – konferencja w San Francisco mająca na celu określenie zasad pokojowego współistnienia na świecie – gwarantem ONZ.
24 X 1945 – wejście w życie Karty Narodów Zjednoczonych i początek działalności ONZ.
Główne zadania ONZ
- utrzymanie pokoju i bezpieczeństwa na świecie
- rozwijanie przyjaźni między państwami na zasadach równouprawnienia i samostanowienia
- stanie na straży poszanowania prawa międzynarodowego
- wspieranie współpracy międzynarodowej na rzecz rozwoju gospodarczego i społecznego państw na świecie

Główne organy ONZ
- Zgromadzenie Ogólne
- Rada Bezpieczeństwa
- Sekretarz Generalny

1948 – uchwalenie przez ONZ Powszechnej deklaracji praw człowieka.

Polecane publikacje

H. Arendt, *Eichmann w Jerozolimie. Rzecz o banalności zła*, tłum. A. Szostkiewicz, Kraków: Znak, 2022.

J.J. Heydecker, J. Leeb, *Proces norymberski. Trzecia Rzesza przed sądem*, tłum. M. Zeller, Warszawa: Wyd. RM, 2015.

P. Machcewicz, A. Paczkowski, *Wina, kara, polityka. Rozliczenia ze zbrodniami II wojny światowej*, Kraków: Znak Horyzont, 2021.

14 Powstanie dwubiegunowej Europy

Przypomnij

- Jakie były główne postanowienia konferencji w Poczdamie w sprawie Niemiec?

Cel lekcji

- Dowiem się, jak doszło po II wojnie światowej do podziału świata na dwa wrogie obozy.

Po lekcji

- Omawiam pierwsze lata zimnej wojny.
- Przedstawiam proces powstania dwóch państw niemieckich.
- Wyjaśniam symbolikę muru berlińskiego w kontekście podziału świata na dwa wrogie obozy.

Żelazna kurtyna

Początkowo Amerykanie wierzyli, że monopol na posiadanie broni atomowej, której kilka dni po zakończeniu konferencji poczdamskiej użyli w Hiroszimie i Nagasaki (6 i 9 sierpnia 1945 r.), zapewni im przewagę nad ZSRS. Na zbudowanie własnej bomby atomowej Stalin czekał wprawdzie aż do 1949 r., ale nie powstrzymało go to przed sowietyzacją Europy Środkowo-Wschodniej i rozszerzeniem wpływów komunistycznych na inne części świata. Zauważył to Winston Churchill (czyt. łynston czerczil), który podczas przemówienia wygłoszonego w marcu **1946 r. w amerykańskim Fulton** zaatakował ekspansjonistyczną politykę ZSRS: „Od Szczecina nad Bałtykiem do Triestu nad Adriatykiem opuściła się żelazna kurtyna w poprzek kontynentu". Na wschód od niej, zdaniem byłego brytyjskiego premiera, władzę przejmowały uzależnione od Kremla „rządy policyjne", czyli nieprzestrzegające elementarnych standardów demokratycznych ani praw człowieka. Pojęcie **żelaznej kurtyny** stało się drugim (obok zimnej wojny) sformułowaniem przywoływanym przez kolejne kilkadziesiąt lat, by zdefiniować podział Europy, jaki się dokonał wkrótce po zakończeniu II wojny światowej.

M1 **Przemówienie Winstona Churchilla w Fulton, 5 marca 1946 r.**

Od Szczecina nad Bałtykiem do Triestu nad Adriatykiem opuściła się żelazna kurtyna w poprzek kontynentu. Poza tą linią znajdują się wszystkie stolice byłych państw środkowej i wschodniej Europy: Warszawa, Praga, Wiedeń, Budapeszt, Bukareszt i Sofia – wszystkie te sławne miasta i zamieszkująca wokół nich ludność leżą, że tak się wyrażę, w sferze radzieckiej, i wszystkie, w takiej czy innej formie, podlegają nie tylko wpływom radzieckim, ale kontroli z Moskwy w bardzo wysokim, niekiedy rosnącym stopniu. [...] Partie komunistyczne, które były bardzo małe w tych wszystkich państwach Europy Wschodniej, otrzymały stanowisko nadrzędne i władzę, o wiele przewyższającą ich liczebność, i dążą wszędzie do zdobycia wpływów totalistycznych. Prawie wszędzie panują rządy policyjne, z wyjątkiem Czechosłowacji, nie ma tam prawdziwej demokracji. [...] Nie sądzę, żeby Rosja radziecka pragnęła wojny. Pragnie ona tylko wyciągnąć zyski z wojny i rozszerzać bez granic swoją potęgę i swoje doktryny. Dopóki jest jeszcze czas, to powinniście obecnie zastanowić się nad stałym zapobieżeniem wojnie i stworzeniem możliwie najprędzej we wszystkich krajach warunków dla wolności i demokracji.

Historia 1789–1990. Wybór tekstów źródłowych dla szkół średnich, oprac. J. Eisler, M. Sobańska-Bondaruk, Warszawa: WN PWN, 1995, s. 211–212.

Plan Marshalla i narodziny RWPG

W marcu **1947 r.** – w odpowiedzi na likwidowanie przez komunistów demokracji w krajach Europy Środkowo-Wschodniej – prezydent USA Harry Truman zapowiedział udzielenie pomocy wojskowej i ekonomicznej narodom, które przeciwstawiają się presji zewnętrznej lub próbom przejęcia siłą władzy nad nimi przez uzbrojone mniejszości. Ten program polityki zagranicznej Stanów Zjednoczonych został nazwany **doktryną Trumana**. Zdecydowana polityka

USA uniemożliwiła komunistom m.in. przejęcie władzy w Grecji i Turcji, ponieważ Amerykanie udzielili pomocy wojskowej rządom tych państw. Kongres USA zdecydował również o powołaniu w 1947 r. Rady Bezpieczeństwa Narodowego, mającej wspierać prezydenta w prowadzeniu polityki zagranicznej. Utworzono też wówczas Centralną Agencję Wywiadowczą (CIA, czyt. s-i aj ej) – najbardziej znaną z amerykańskich służb specjalnych. Jej najważniejszym zadaniem miało być zbieranie informacji o sowieckiej ekspansji na całym świecie oraz wspieranie różnorodnych działań o charakterze antykomunistycznym.

Również w **1947 r.** władze USA ogłosiły **Program Odbudowy Europy**, który od nazwiska jego inicjatora, amerykańskiego sekretarza stanu George'a Marshalla (czyt. dżordża marszala), nazwano **planem Marshalla**. Przewidywał on udzielenie państwom europejskim pomocy zarówno w postaci dostaw towarów oraz bezzwrotnych pożyczek, jak i kredytów udzielanych na preferencyjnych warunkach. Z ostrą krytyką planu wystąpił ZSRS, obawiający się rozszerzenia za jego pomocą wpływów politycznych USA. Pod presją Kremla z udziału w projekcie zrezygnowały wszystkie państwa europejskie rządzone przez komunistów, w tym Polska. Z amerykańskiej oferty skorzystało natomiast kilkanaście krajów Europy Zachodniej (w tym trzy zachodnie strefy okupacyjne Niemiec), a pomoc udzielona im w latach **1948–1952** – wedle współczesnej wartości pieniądza szacowana na ponad 100 mld dolarów – ułatwiła odbudowę zrujnowanych wojną gospodarek. Rozdziałem środków zajęła się powołana do życia w **1948 r. Organizacja Europejskiej Współpracy Gospodarczej** (**OEEC**).

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, czym – według Churchilla – była żelazna kurtyna. **M1**
2. Oceń skuteczność planu Marshalla w procesie odbudowy Europy Zachodniej po II wojnie światowej. Odwołaj się do **M2** i wiedzy pozaźródłowej.

M2 Największymi beneficjentami planu Marshalla były Wielka Brytania (ok. 3,4 mld dolarów wg ówczesnej wartości), Francja (ok. 2,7 mld dolarów) oraz Włochy (ok. 1,5 mld dolarów). W ramach programu przekazano ok. 1,5 mld dolarów na odbudowę Niemiec w trzech strefach znajdujących się pod zarządem zachodnich aliantów. Dzięki amerykańskiemu wsparciu w 1952 r. produkcja przemysłowa w Europie Zachodniej przewyższyła przedwojenne wskaźniki o 35%, a w rolnictwie – o 10%. Na fotografii austriaccy rolnicy podczas żniw na maszynie rolniczej, której zakup sfinansowano ze środków z planu Marshalla, 1947 r.

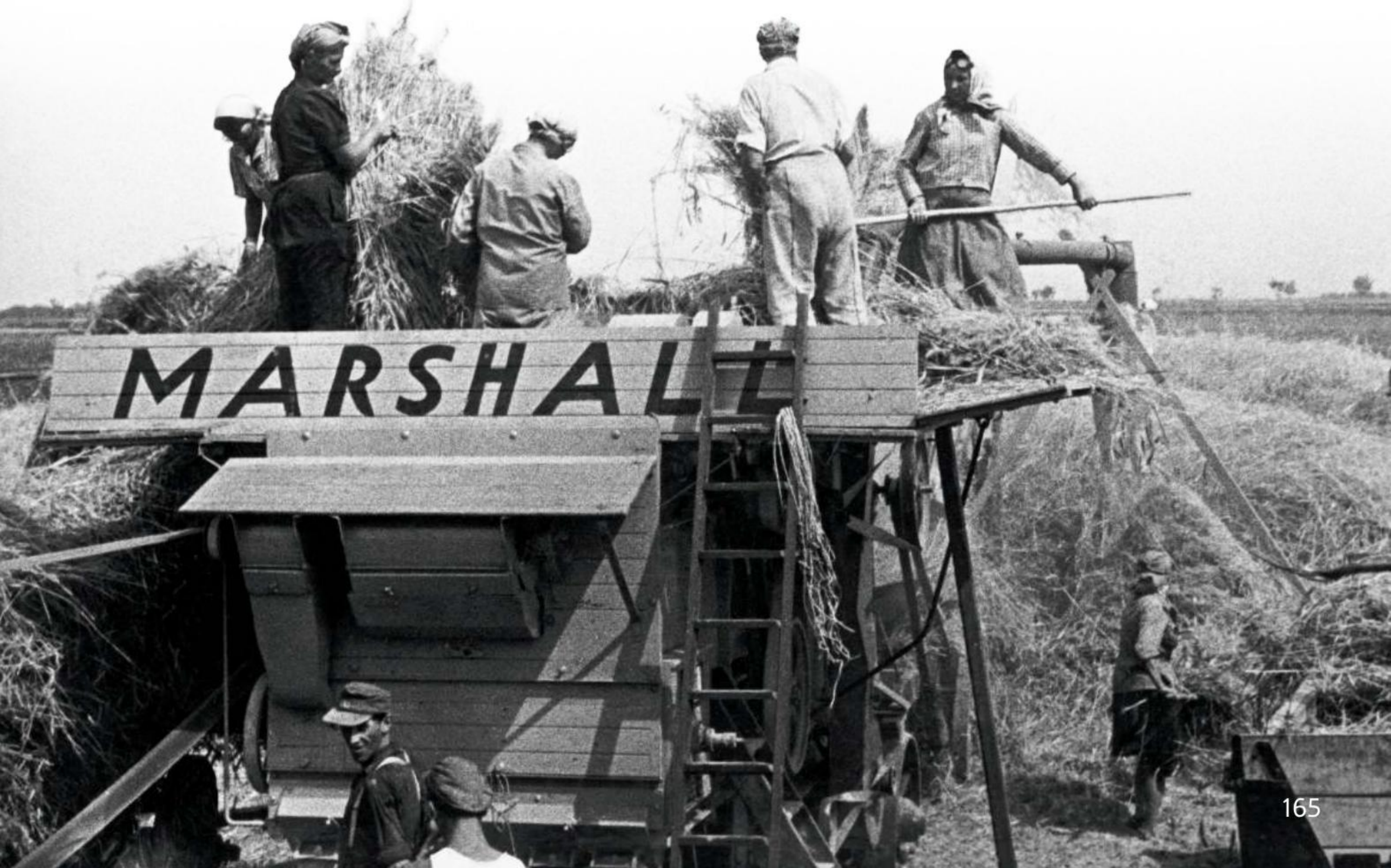

M3 Prezydent Stanów Zjednoczonych Harry Truman o dwóch koncepcjach świata, 12 marca 1947 r.

Pierwsza z tych koncepcji opiera się na woli większości i wyróżnia się istnieniem wolnych instytucji politycznych, reprezentatywnym rządem, wolnymi wyborami, gwarancjami indywidualnej wolności, swobodą wypowiedzi, religii i pełną swobodą wypowiedzi politycznych. Druga z tych koncepcji opiera się na woli mniejszości, siłą narzuconej większości. Posługuje się ona terrorem i uciskiem, kontrolowaną prasą i radiem, manipulowanymi wyborami i dławieniem osobistej wolności.

H. Kissinger, *Dyplomacja*, tłum. S. Głąbiński, G. Woźniak, I. Zych, Warszawa: Philip Wilson, 2002, s. 494.

Plan Marshalla jest uważany za fundament powojennego rozwoju ekonomicznego Europy Zachodniej i Południowej, a zarazem za istotny impuls do rozpoczętego w latach 50. procesu integracji europejskiej.

W odpowiedzi na amerykańskie zaangażowanie ekonomiczne w Europie Moskwa w styczniu **1949 r.** powołała do życia **Radę Wzajemnej Pomocy Gospodarczej** (**RWPG**), której członkami założycielami były: Bułgaria, Czechosłowacja, Polska, Rumunia, Węgry i ZSRS. W następnych latach do organizacji przystąpiły kolejne państwa rządzone przez komunistów, w tym także pozaeuropejskie, m.in. Kuba i Mongolia. RWPG, utworzona z przyczyn ideologicznych, mimo podejmowania wspólnych przedsięwzięć

M4 Dwubiegunowa Europa

(np. budowy rurociągu „Przyjaźń” zapewniającego dostarczanie ropy naftowej z ZSRS do krajów RWPG), nigdy nie zdołała doprowadzić do rzeczywistej integracji ekonomicznej krajów członkowskich. Na przeszkodzie stał m.in. brak wymienialnej waluty międzynarodowej. Próby jej zastąpienia rublem transferowym nie dały pozytywnych rezultatów, ponieważ nie można było nim płacić za dowolne zakupy w ZSRS, a w konsekwencji także w innych krajach RWPG. Rubel transferowy służył jedynie do ustalania relacji wymiany z góry określonego kontyngentu towarów.

Powstanie NATO i Układu Warszawskiego

W **1949 r.** USA, Kanada oraz 10 państw europejskich, m.in. Francja, Wielka Brytania oraz Włochy, utworzyły **Organizację Paktu Północnoatlantyckiego**, czyli **NATO** (ang. North Atlantic Treaty Organization, czyt. norf atlantik triti organizejszn), co było wynikiem rywalizacji między USA i ZSRS o wpływy zarówno na terenie Niemiec, jak i innych krajów w Europie. Ten **wojskowo-polityczny sojusz**, do którego w następnych latach przystąpiły kolejne państwa europejskie, ma charakter obronny i funkcjonuje w ramach systemu zbiorowego bezpieczeństwa, opartego na wypracowanych przez ONZ zasadach, przyznających krajom prawo do samoobrony. Zgodnie z nimi napaść na którekolwiek z państw członkowskich obliguje do reakcji zbrojnej wszystkich pozostałych członków, co określa Artykuł 5. paktu. Najwyższą władzę w NATO stanowi Rada Północnoatlantycka, w której skład wchodzą ministrowie spraw zagranicznych i obrony krajów członkowskich. Ponieważ organ ten zbiera się stosunkowo rzadko, zastępuje go Rada Stałych Przedstawicieli w randze ambasadorów. Bieżącymi pracami NATO kieruje sekretarz generalny. Mimo dominacji USA w NATO, wynikającej z potencjału militarnego tego państwa, stanowisko sekretarza generalnego zawsze obejmował polityk pochodzący z Europy. Oprócz struktury politycznej w ramach paktu istnieje rozbudowana sieć instytucji wojskowych wraz ze sztabami przeznaczonymi do kierowania poszczególnymi teatrami działań wojennych. Główna siedziba NATO początkowo mieściła się w Paryżu, a w 1966 r. przeniesiono ją do Brukseli.

W 1955 r. do NATO została przyjęta Republika Federalna Niemiec, powstała z połączenia zachodnich stref okupacyjnych. Władze ZSRS uznały to za akt wrogości i postanowiły odpowiedzieć utworzeniem konkurencyjnego **sojuszu wojskowego**, który oficjalnie był porozumieniem o charakterze obronnym. Ponieważ powołujący go do życia w **1955 r.** Układ o przyjaźni, współpracy i pomocy wzajemnej podpisano w Warszawie, sojusz ten nazwano **Układem Warszawskim**. Został zawarty na 20 lat i później był dwukrotnie przedłużany. Poza ZSRS w jego skład weszło siedem państw europejskich rządzonych przez komunistów, m.in. Bułgaria, Czechosłowacja oraz Polska. Wojska krajów członkowskich były zobowiązane do udzielenia natychmiastowej pomocy militarnej w wypadku agresji innych państw oraz nie mogły brać udziału w koalicjach sprzecznych z sojuszem. Powstanie Układu Warszawskiego w rzeczywistości wiązało się

М5 Według oficjalnych założeń RWPG miała doprowadzić do integracji gospodarczej państw bloku wschodniego. W rzeczywistości stała się skutecznym narzędziem uzależnienia państw demokracji ludowej od Sowietów. Każdy członek musiał podpisać z ZSRS osobną umowę handlową. Władze sowieckie wyznaczały również krajom członkowskim kierunki rozwoju produkcji. Przykładowo, Polska miała być dostawcą węgla, koksu i cynku do ZSRS, Czechosłowacji, NRD oraz na Węgry. Na ilustracji mongolski znaczek pocztowy przedstawiający flagi państw członkowskich RWPG, 1987 r.

Praca z materiałami

1. Przedstaw dwie koncepcje świata prezentowane przez Harry'ego Trumana. **М3**
2. Wskaż na mapie państwa, które po 1945 r. znalazły się w strefie wpływów ZSRS. **М4**
3. Rozstrzygnij, czy słuszne jest stwierdzenie, że RWPG była narzędziem kontroli gospodarczej ZSRS nad innymi państwami bloku wschodniego. Odpowiedź uzasadnij, odwołując się do **М5** i wiedzy pozaźródłowej.

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, jakie skutki społeczne i gospodarcze miało utworzenie mostu powietrznego. Odwołaj się do **M6** i wiedzy pozaźródłowej.

ze zmianą sposobu kierowania przez ZSRS armiami krajów zależnych od Moskwy. Zamiast wysyłania wszechobecnych doradców lub – jak w Polsce – bezpośredniego obejmowania stanowisk dowódczych przez sowieckich oficerów zdecydowano się na utworzenie formalnej struktury nadzorującej armie państw członkowskich. Dowódcami wojsk Układu Warszawskiego przez cały okres jego istnienia byli Sowieci, a sam sojusz stanowił wygodne narzędzie ingerowania w wewnętrzne sprawy krajów członkowskich. Doprowadziło to do wystąpienia z układu Albanii (1961 r.), która popadła w konflikt z ZSRS, opowiadając się po stronie komunistycznych Chin (zob. s. 188).

Kryzys w Berlinie i powstanie dwóch państw niemieckich

W miarę nasilania się zimnej wojny ZSRS i trzy zachodnie mocarstwa okupacyjne Niemiec zaczęły prowadzić w kontrolowanych przez siebie strefach odmienną politykę. Z początkiem **1947 r.** Amerykanie i Brytyjczycy **połączyli swoje strefy okupacyjne** i utworzyli **Bizonię**, która objęła większość niemieckiego terytorium. W czerwcu 1948 r., dążąc do odbudowy gospodarczej tego obszaru, zdecydowali się na przeprowadzenie reformy walutowej mającej zahamować wysoką inflację. Planowali też zorganizować na tym terenie demokratyczne wybory. Działania te zostały przez ZSRS odebrane jako chęć utworzenia odrębnego państwa niemieckiego i wywołały reakcję Sowietów w postaci **kryzysu w Berlinie**. Dawna stolica Niemiec, znajdująca się w sowieckiej strefie okupacyjnej, miała od zakończenia wojny specjalny status. Miasto zostało podzielone na cztery sektory, przy czym cała władza należała do Sojuszniczej Komendantury, złożonej z przedstawicieli czterech mocarstw okupacyjnych. Reagując na wprowadzenie nowej waluty w zachodniej części miasta, Sowieci zablokowali wszystkie połączenia drogowe, kolejowe i wodne z zachodnimi sektorami Berlina, określanymi jako Berlin Zachodni. By przeciwdziałać blokadzie,

M6 Operacja niesienia pomocy zablokowanemu przez Sowietów Berlinowi Zachodniemu otrzymała kryptonim „Vittles" (czyt. witlz, ang. „prowiant"). Za pomysłodawcę utworzenia mostu powietrznego uważa się gubernatora wojskowego amerykańskiej strefy okupacyjnej generała Luciusa D. Claya (czyt. luszusa di kleja). Do swojego planu udało mu się przekonać rząd USA. Podczas operacji wykonano prawie 190 tys. lotów. Koszty mostu powietrznego przekroczyły 1,49 mld dolarów (według wartości z 2015 r.). Na fotografii mieszkańcy Berlina przyglądający się lądowaniu amerykańskiego samolotu na lotnisku Tempelhof, sierpień 1948 r.

Stany Zjednoczone uruchomiły **most powietrzny**. W okresie **od czerwca 1948 r. do maja 1949 r.** samoloty zaopatrywały miasto we wszystkie niezbędne surowce (np. węgiel) i produkty (łącznie blisko 2,5 mln ton). Była to wielka demonstracja siły ze strony amerykańskich sił powietrznych i jedna z największych operacji transportu lotniczego w dziejach świata.

Stalin, nie chcąc ryzykować eskalacji konfliktu, zgodził się na podjęcie rozmów. W ich rezultacie w maju 1949 r. podpisano w Nowym Jorku układ znoszący ograniczenia w handlu i komunikacji między Berlinem Zachodnim a **Trizonią**, powstałą kilka miesięcy wcześniej (**styczeń 1949 r.**), po przyłączeniu do Bizonii francuskiej strefy okupacyjnej.

Powstanie Trizonii było ostatnim etapem poprzedzającym utworzenie we **wrześniu 1949 r. Republiki Federalnej Niemiec** (**RFN**), z tymczasową stolicą w nadreńskim mieście Bonn (czyt. bon). Zasady funkcjonowania RFN regulował początkowo Statut okupacyjny ograniczający kompetencje rządu niemieckiego na rzecz Wysokiej Komisji Sojuszniczej. Sprawowała ona nadzór nad polityką zagraniczną, produkcją przemysłową oraz ustawodawstwem RFN. Na terenie Niemiec Zachodnich pozostały też wojska amerykańskie, brytyjskie i francuskie. Zasadniczym celem pierwszego rządu RFN, którego kanclerzem został **Konrad Adenauer**, było doprowadzenie do uzyskania przez republikę **pełnej suwerenności** oraz do **zjednoczenia**, czyli połączenia się z częścią Niemiec znajdującą się pod kontrolą

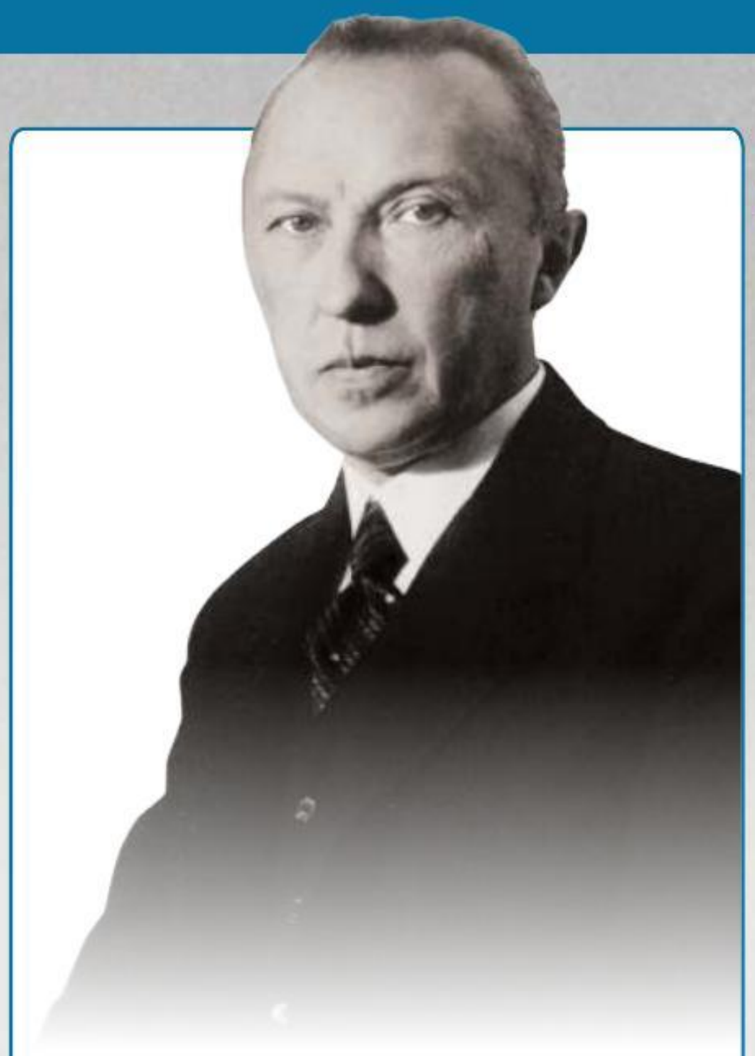

Konrad Adenauer

(1876–1967)

Niemiecki polityk, w latach 1949–1963 kanclerz RFN. Jako przeciwnik nazizmu był prześladowany. W 1945 r. założył Unię Chrześcijańsko-Demokratyczną (CDU) i przez wiele lat jej przewodził. Z ramienia partii w 1949 r. został pierwszym kanclerzem RFN. Jego sukcesem było uzyskanie pomocy w ramach planu Marshalla, dzięki czemu nastąpiła odbudowa kraju. Za największe zagrożenie dla RFN uważał ZSRS i komunizm, a za największych sojuszników – USA i Francję. Opowiadał się za integracją gospodarczą Europy i doprowadził do wejścia RFN do NATO. Uznał, że Niemcy są zobowiązane zrekompensować Izraelowi Holokaust, ale też prowadził politykę, w której konsekwencji wielu nazistów przetrwało w aparacie państwowym RFN. Fotografia z ok. 1960 r.

LEGENDA

Strefy okupacyjne Niemiec i Austrii:

- amerykańska
- brytyjska
- francuska
- sowiecka
- granice Austrii od 1945 r.
- granice RFN od 1949 r.
- granice NRD od 1949 r.
- Berlin podzielony na 4 sektory okupacyjne (1945–1949)

M7 Powstanie dwóch państw niemieckich

ZSRS. Suwerenność Republice Federalnej Niemiec przyznały **traktaty paryskie z 1954 r.**, pozostawiające jednak mocarstwom prawo decydowania o kwestii jedności Niemiec. W latach 50. w RFN nastąpił okres przyspieszonego rozwoju ekonomicznego, co później nazwano niemieckim cudem gospodarczym. Fundament jego powodzenia stanowiła amerykańska pomoc ekonomiczna, uzyskana w ramach planu Marshalla. Pozycję RFN na arenie międzynarodowej wzmocniło przyjęcie tego państwa do NATO w 1955 r. i stacjonowanie na jego terenie wojsk sojuszniczych.

W odpowiedzi na powstanie RFN Stalin zdecydował o utworzeniu w **październiku 1949 r.** na terenie sowieckiej strefy okupacyjnej **Niemieckiej Republiki Demokratycznej** (**NRD**). Jej stolicą stała się wschodnia część Berlina. Natomiast **Berlin Zachodni** zyskał status enklawy na terytorium NRD, będącej odrębną jednostką polityczną i prawną, pozostającą pod kontrolą trzech mocarstw zachodnich. Berlin Zachodni funkcjonował od 1950 r. na mocy własnej konstytucji, a traktaty paryskie z 1954 r. umożliwiły zacieśnienie kontaktu miasta z RFN, która m.in. reprezentowała je w międzynarodowych organizacjach gospodarczych. Bezpieczeństwo Berlina Zachodniego opierało się na oświadczeniu państw NATO, w którym uznały one atak na jego terytorium za wymierzony w nie same.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, dlaczego Bonn, a nie Berlin Zachodni zostało stolicą RFN. Odwołaj się do **M7** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Omów znaczenie powstania berlińskiego z czerwca 1953 r. dla sytuacji w państwach bloku wschodniego. Wykorzystaj **M8** i wiedzę pozaźródłową.

RFN i NRD

NRD, w przeciwieństwie do RFN, została uznana na arenie międzynarodowej jedynie przez Moskwę i jej sojuszników. Na utrwalenie tego stanu wpływała polityka RFN, która – konsekwentnie dążąc do zjednoczenia obu państw niemieckich – przez pierwsze 20 lat istnienia wykluczała utrzymywanie stosunków dyplomatycznych z krajami uznającymi NRD. Wyjątek uczyniono dla ZSRS. Jednak nawet sam Stalin nie traktował NRD jako trwałego bytu państwowego i był skłonny zgodzić się na jej zjednoczenie z RFN, jednak pod warunkiem zachowania neutralności całych Niemiec. Taką ofertę przewidywała nota rządu ZSRS z 1952 r. skierowana do USA, Francji oraz Wielkiej Brytanii. Adresaci oferty zdawali sobie wszakże sprawę, że takie rozwiązanie – z uwagi na znacznie większy potencjał RFN – byłoby niekorzystne dla układu sił militarnych i gospodarczych Zachodu.

Komuniści niemieccy, rządzący w NRD pod ścisłym nadzorem Moskwy, prowadzili politykę olbrzymich inwestycji w przemyśle ciężkim, co powodowało znaczny spadek stopy życiowej społeczeństwa. Narastające na tym tle niezadowolenie doprowadziło w **czerwcu 1953 r.** do wybuchu **strajków i demonstracji**. Do wystąpień doszło w ponad 200 miastach na terenie całej NRD, jednak największe rozmiary przybrały one w Berlinie Wschodnim, dlatego zostały nazwane **powstaniem berlińskim**. Nastąpiły tam regularne walki demonstrantów z wyposażonymi w czołgi żołnierzami Armii Czerwonej, którzy stłumili rewoltę. Zabili ponad 200 osób. Dwa lata później, w 1955 r. władze ZSRS, reagując na przyznanie suwerenności RFN przez mocarstwa zachodnie, zdecydowały się na podobny krok wobec NRD. Jednak w rzeczywistości kraj ten przez kilka kolejnych dekad pozostawał pod wyjątkowo silnym nadzorem Kremla, którego symbolem były stacjonujące w tym kraju wojska sowieckie, liczące ok. 300 tys. żołnierzy.

M8 Powstanie czerwcowe 1953 r. w NRD było pierwszym tak wyraźnym przejawem sprzeciwu wobec władzy komunistów w państwach podporządkowanych Sowietom. Do wystąpień doszło głównie w Berlinie Wschodnim, w którym na ulice wyszli nie tylko robotnicy, lecz także przedstawiciele innych warstw społecznych. Żądali m.in. demokracji, przeprowadzenia wolnych wyborów i zjednoczenia Niemiec. Powstanie wybuchło spontanicznie, w tym czasie nie istniała opozycja polityczna w NRD. Wystąpienia zdławiła Armia Czerwona. Kilkaset osób zostało zabitych, ponad 2 tys. rannych, wiele osób aresztowano. Komunistyczne władze NRD wykorzystały rewoltę propagandowo. Zaczęły upowszechniać tezę, że inicjatorami wydarzeń są dawni naziści, którzy swoimi działaniami dążą do obalenia reżimu komunistycznego. Na fotografii demonstranci maszerujący ulicami Berlina Wschodniego, 17 czerwca 1953 r.

M9 Budowa muru wywołała poruszenie nie tylko wśród mieszkańców Berlina, lecz także w wielu państwach Europy Zachodniej. Kwestia „muru wstydu" – jak nazywano go na Zachodzie – była omawiana m.in. na spotkaniach Europejskiego Zgromadzenia Parlamentarnego (poprzednika Parlamentu Europejskiego). Już w październiku 1961 r. na posiedzeniu w Berlinie Zachodnim jego posłowie wyrazili sprzeciw wobec budowy muru, a miasto uznali za symbol wolnej Europy. Jednak w tamtym czasie zgromadzenie nie dysponowało żadnymi środkami pozwalającymi zapobiec powstaniu muru berlińskiego. Na zdjęciu prace nad budową muru w okolicach Bramy Brandenburskiej, 1961 r.

Mur berliński

Reżim komunistyczny panujący w NRD należał do najsurowszych w całym bloku sowieckim, a Stasi (czyt. sztaz-i), wschodnioniemiecka tajna policja, była – w stosunku do liczby ludności – najbardziej rozbudowana. W połączeniu z rosnącą z każdym rokiem dysproporcją w poziomie życia w stosunku do coraz bogatszych Niemiec Zachodnich powodowało to coraz częstsze **ucieczki obywateli NRD do RFN**. Przez całą dekadę lat 50. stosunkowo łatwo bowiem było się przedostać z Berlina Wschodniego do Berlina Zachodniego. Z tej możliwości skorzystało ponad 2,5 mln Niemców, czyli blisko 15% wszystkich obywateli NRD.

W **1961 r.** doszło do **kryzysu berlińskiego**. Aby zapobiec masowym ucieczkom, które mogłyby mieć negatywne konsekwencje gospodarcze (brak rąk do pracy) czy społeczne (utrwalenie wrażenia, że zachodnia demokracja jest bardziej atrakcyjna), w **sierpniu 1961 r. władze NRD zbudowały mur dzielący Berlin na dwie części**. W kolejnych latach ponad 200 osób zostało zastrzelonych podczas prób jego pokonania, a wiele innych po zatrzymaniu skazano na więzienie. Mur stał się spektakularnym symbolem podziału Europy, a konieczność jego zbudowania okazała się porażką komunistów, ponieważ wbrew ich propagandzie mur jasno pokazywał, że Niemcy wolą żyć w kapitalistycznej RFN, a nie w komunistycznej NRD. Wykorzystując to, prezydent USA John F. Kennedy (czyt. dżon ef kenedi, zob. s. 192) w 1963 r. w Berlinie Zachodnim wygłosił przemówienie, w którym padły zdania: „Wszyscy wolni ludzie, gdziekolwiek żyją, są obywatelami Berlina. I dlatego ja, jako wolny człowiek, z dumą wypowiadam słowa: »Jestem Berlińczykiem«". To zdanie było przez lata uważane za symbol solidarności całego świata zachodniego z obywatelami tej jedynej enklawy wolności położonej we wnętrzu bloku sowieckiego.

M10 Przemówienie prezydenta USA Johna F. Kennedy'ego wygłoszone w Berlinie 23 czerwca 1963 r.

Jestem dumny, że przyjechałem do tego miasta jako gość waszego wybitnego burmistrza, który na całym świecie stał się symbolem walecznego ducha Berlina Zachodniego. Jestem też dumny, że odwiedzam Republikę Federalną i waszego wybitnego kanclerza, który przez tak wiele lat prowadził Niemcy ku demokracji, wolności i postępowi. [...]

Dwa tysiące lat temu najbardziej dumne słowa brzmiały: Civis Romanus sum*. *Dziś, w świecie wolności, z największą dumą mówimy:* Ich bin ein Berliner*. *[...]*

Wielu ludzi na świecie naprawdę nie rozumie lub mówi, że nie rozumie, jaka to ważna kwestia dzieli wolny świat i świat komunistyczny. Niech więc przyjadą do Berlina. Niektórzy mówią, że komunizm to powiew przyszłości. Niech przyjadą do Berlina. Są również tacy, którzy twierdzą, że w Europie i na świecie możemy współpracować z komunistami. Niech przyjadą do Berlina. [...]

Wolność stwarza wiele problemów, a demokracja nie jest doskonała, ale przecież nigdy nie musieliśmy wznosić muru, by trzymać ludzi na uwięzi, by zapobiegać ich ucieczkom z kraju. [...] Nie znam żadnego innego miasta, oblężonego przez osiemnaście lat, które zachowałoby witalność i siłę, nadzieję i determinację Berlina Zachodniego. Mur jest najbardziej oczywistym, jaskrawym dowodem niepowodzeń systemu komunistycznego i widzi to cały świat.

„Para Bellum, Si Vis Pacem. Niezależny Magazyn Strategiczny" 2016, nr 8, s. 8–9.

Praca z materiałami

1. Omów reakcję państw Europy Zachodniej na wieść o budowie muru berlińskiego Odwołaj się do **M9** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Przedstaw główne tezy przemówienia prezydenta Johna F. Kennedy'ego w Berlinie. **M10**
3. Wytłumacz, jakie znaczenie dla Berlińczyków miało użycie przez Kennedy'ego słów „Jestem Berlińczykiem". Wykorzystaj **M10**, **M11** i wiedzę pozaźródłową.

* **Civis Romanus sum** (czyt. cywis) – łac. „jestem obywatelem rzymskim"
Ich bin ein Berliner (czyt. iś bin ajn berliner) – niem. „jestem Berlińczykiem"

Mimo zdarzających się w kolejnych latach incydentów granicznych budowa muru berlińskiego doprowadziła do stopniowego złagodzenia napięcia między oboma państwami niemieckimi. Po latach negocjacji, w grudniu **1972 r.**, podpisano w Berlinie **układ o podstawach stosunków między NRD a RFN**. Państwa te zobowiązały się do rozwijania relacji na zasadach równouprawnienia i jednocześnie potwierdziły nienaruszalność istniejącej między nimi granicy. Ustalono też, że NRD i RFN wymienią stałe przedstawicielstwa i nie będą podejmować prób reprezentowania drugiej strony na arenie międzynarodowej. Umożliwiło to wstąpienie w 1973 r. obu państw niemieckich do ONZ.

M11 Dziś się uważa, że w czasie pogłębiającego się kryzysu oraz przybierającej na sile zimnowojennej rywalizacji między dwoma wrogimi sobie obozami wygłoszenie przez prezydenta USA przemówienia w Berlinie było mistrzowskim posunięciem. Nie tylko zadeklarował on amerykańską solidarność z obywatelami RFN, lecz także uczynił z Berlina Zachodniego symbol wolności i demokracji. Jedno zdanie Kennedy'ego – „Jestem Berlińczykiem" – wypowiedziane pod wzniesionym dwa lata wcześniej murem dzielącym miasto, okazało się o wiele skuteczniejsze niż ewentualna akcja wojskowa czy presja ekonomiczna. Na fotografii prezydent John F. Kennedy przemawiający w Berlinie Zachodnim, czerwiec 1963 r.

Mur berliński (1961–1989)

Długość muru okalającego Berlin Zachodni – 155 km, w tym wewnątrz miasta – 43 km.

Do budowy muru wykorzystano 45 tys. betonowych płyt.

Liczba ucieczek: 5 043.

Liczba ofiar: 239.

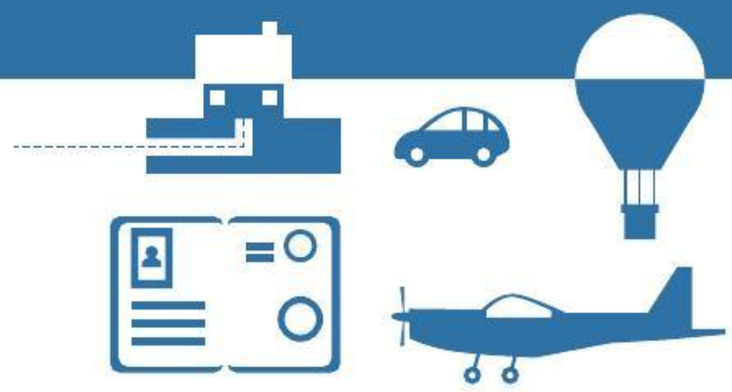

Sposoby ucieczki
fałszywe paszporty, tunele, balony, samoloty lub przerobione samochody, w których można było ukryć ludzi

Berlin Wschodni

186 wież wartowniczych o wysokości ok. 10 m każda, wyposażonych w punkty strzelnicze

ogrodzenie betonowe lub z siatki drucianej

stalowe zapory

2-metrowe ogrodzenie z siatki drucianej

kabel alarmowy

259 stanowisk strzeżonych przez psy

zasieki z drutu kolczastego

lampy

codziennie grabiony pas ziemi, na niektórych odcinkach zaminowany

rów o głębokości 3–5 m

25 przejść granicznych na całej długości muru: 13 drogowych, 4 kolejowe i 8 rzecznych

ściana z betonowych płyt o wysokości 3,60 m i szerokości 2,10 m

50 tys. funkcjonariuszy straży granicznej wyposażonych w karabiny maszynowe i ostrą amunicję

Berlin Zachodni

Praca z infografiką

1. Wyjaśnij, dlaczego władzom NRD zależało na budowie muru oddzielającego Berlin Zachodni.

2. Podaj sposoby ucieczek mieszkańców Berlina Wschodniego na Zachód i oceń ich szanse.

Polecenia podsumowujące

1. Oceń wpływ planu Marshalla na powojenną Europę.
2. Omów znaczenie dla świata powstania dwóch wrogich sojuszy wojskowych – NATO i Układu Warszawskiego.
3. Przedstaw politykę aliantów zachodnich i Sowietów względem Niemiec po 1945 r.

Powstanie dwubiegunowej Europy

Podsumowanie

14

Żelazna kurtyna

III 1946 – przemówienie Churchilla w Fulton, użycie po raz pierwszy pojęcia: żelazna kurtyna.

Plan Marshalla i utworzenie RWPG

1947 – zapowiedź udzielenia przez USA pomocy wojskowej i materialnej państwom zagrożonym przez komunizm – doktryna Trumana.
1947 – ogłoszenie amerykańskiego Programu Odbudowy Europy (planu Marshalla) – wsparcia finansowego w postaci pożyczek i kredytów na preferencyjnych warunkach dla zniszczonych przez wojnę krajów Europy; odrzucony przez kraje znajdujące się pod wpływem ZSRS.
1948 – powstanie Organizacji Europejskiej Współpracy Gospodarczej (OEEC) odpowiedzialnej za rozdział pieniędzy w ramach planu Marshalla.
1949 – powstanie Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (RWPG) w odpowiedzi państw bloku wschodniego na plan Marshalla.

Powstanie NATO i Układu Warszawskiego

1949 – powstanie NATO – sojuszu wojskowo-politycznego o charakterze obronnym i funkcjonującego na zasadach ONZ. Pierwsi członkowie: USA, Kanada i 10 państw Europy Zachodniej.
1955 – utworzenie Układu Warszawskiego przez ZSRS w odpowiedzi na przyjęcie Republiki Federalnej Niemiec do NATO.

Podział Niemiec

Odmienna polityka ZSRS i pozostałych aliantów w stosunku do okupowanych stref Niemiec.
1947 – połączenie amerykańskiej i brytyjskiej strefy okupacyjnej w Bizonię; reformy mające odbudować gospodarczo Niemcy.
1948–1949 – most powietrzny.
I 1949 – powstanie Trizonii (poszerzenie Bizonii o strefę francuską).
IX 1949 – przekształcenie Trizonii w Republikę Federalną Niemiec ze stolicą w Bonn, pierwszym kanclerzem Konrad Adenauer.
X 1949 – utworzenie z sowieckiej strefy okupacyjnej Niemieckiej Republiki Demokratycznej ze stolicą w Berlinie Wschodnim.
Berlin Zachodni demokratyczną enklawą na terenie komunistycznej NRD, z własną konstytucją i gwarancjami bezpieczeństwa NATO; współpraca z RFN.
NRD ściśle powiązana z ZSRS i rządzona przez niemieckich komunistów.
1953 – powstanie berlińskie.

Mur berliński

Reżim komunistyczny w NRD jednym z najsurowszych w całym bloku sowieckim. Obywatele kontrolowani przez tajną policję – Stasi.
Pogłębiające się dysproporcje poziomu życia między dwoma państwami niemieckimi przyczyną ucieczek z NRD do RFN.
1961 – budowa muru berlińskiego przez władze NRD na polecenie ZSRS.
Mur berliński symbolem podziału Europy.
1972 – układ między NRD a RFN gwarantujący rozwijanie stosunków na zasadach równouprawnienia i potwierdzający nienaruszalność granic.

Polecane publikacje

J.L. Gaddis, *Zimna wojna. Historia podzielonego świata*, tłum. B. Pietrzyk, Kraków: Znak, 2007.

H. Jähner, *Czas wilka. Powojenne losy Niemców*, przeł. A. Żychliński, Poznań: Wyd. Poznańskie, 2021.

M. Orzechowski, *Zdarzyło się w Berlinie. Polak patrzy na Mur*, Warszawa: Muza, 2012.

15 Sowietyzacja państw Europy Środkowo-Wschodniej

1947 powstanie Kominformu

1953 śmierć Stalina

1956 tajny referat Chruszczowa potępiający politykę Stalina

1956 powstanie węgierskie

1968 Praska Wiosna

Przypomnij

- Które kraje zostały „wyzwolone" przez Sowietów?

Cel lekcji

- Dowiem się, jak się kształtowała zależność państw Europy Środkowo-Wschodniej od ZSRS.

Po lekcji

- Opisuję proces powstawania bloku sowieckiego.
- Omawiam cechy charakterystyczne totalitaryzmu w państwach Europy Środkowo-Wschodniej.
- Przedstawiam główne przejawy oporu wobec komunizmu w państwach bloku sowieckiego.

Ustanowienie rządów komunistów w Europie Środkowo-Wschodniej

Proces sowietyzacji, czyli **instalowania rządów komunistów i wprowadzania ustroju komunistycznego** we wszystkich państwach Europy zajętych przez Armię Czerwoną w czasie II wojny światowej, przebiegał podobnie, choć w różnym tempie. Wszędzie początkowo powstawały rządy koalicyjne, w których komuniści – nawet jeśli stanowili mniejszość – od początku kontrolowali wojsko i formacje policyjne. Głównym zadaniem tych rządów miało być zorganizowanie wyborów parlamentarnych. W **Rumunii** i **Bułgarii** przeprowadzono je w 1946 r., ale zarówno przebieg kampanii wyborczej, jak i samo liczenie głosów nie odpowiadały demokratycznym standardom. Wedle oficjalnie ogłoszonych wyników w obu tych krajach zwyciężyły koalicje wyborcze, jednak liderzy niekomunistycznych formacji wchodzących w ich skład wkrótce po wyborach trafili do więzień. Na **Węgrzech**, gdzie do pierwszych wyborów doszło jeszcze w 1945 r., komuniści nie zdołali sfałszować wyników, co sprawiło, że większość w parlamencie zdobyła partia niezależna. Nie na wiele się to jednak zdało, bo komuniści – korzystając z obecności wojsk sowieckich – nie oddali kontroli nad ministerstwem bezpieczeństwa. Wykorzystując władzę w jego ramach, niespełna dwa lata później doprowadzili do kolejnych wyborów, w których rzekomo zwyciężyli. W ten sposób przejęli pełnię władzy.

W **Czechosłowacji** komuniści w demokratycznych wyborach przeprowadzonych w 1946 r. uzyskali największą liczbę głosów, ale nie dało im to większości w parlamencie. Początkowo musieli się dzielić władzą z prezydentem Edvardem Benešem (czyt. beneszem), zwolennikiem ustroju demokratycznego i niezależności od ZSRS, a także tolerować w rządzie związanych z nim ministrów. Dopiero w lutym 1948 r. komuniści dokonali przewrotu, w wyniku którego doprowadzili do usunięcia z rządu wszystkich niezależnych polityków, a wkrótce potem zorganizowali pseudowybory. Wszyscy kandydaci znaleźli się na jednej liście zdominowanego przez komu-

M1 Chociaż w 1945 r. komunistom nie udało się przejąć władzy na Węgrzech, stosując „taktykę salami", stopniowo (plasterek po plasterku) za sprawą tajnych współpracowników opanowywali struktury państwa i prowokowali rozłamy w konkurencyjnych partiach. Na zdjęciu premier Węgier Zoltán Tildy 1 (czyt. tildi) w otoczeniu sowieckich oficerów, 1945 r.

nistów Frontu Narodowego. Obywatele nie wybierali poszczególnych przedstawicieli, mogli tylko oddać głos na listę, co automatycznie skutkowało wyborem wszystkich znajdujących się na niej kandydatów. Ten mechanizm wyborczy wzorowano oczywiście na stosowanym w ZSRS. Stał się on standardem we wszystkich krajach bloku sowieckiego, również w Polsce (zob. s. 251).

Do bloku sowieckiego początkowo należały także **Jugosławia** i **Albania**. W latach II wojny światowej główną antyniemiecką siłą militarną na terenie Jugosławii stała się komunistyczna partyzantka dowodzona przez Josipa (czyt. jos-ipa) Broza-Tito. Dzięki temu po klęsce III Rzeszy Tito przejął władzę w Jugosławii bez sowieckiej pomocy wojskowej. W 1949 r. blok sowiecki poszerzył się o powstałą w tym roku **Niemiecką Republikę Demokratyczną** (**NRD**).

Kominform i konflikt sowiecko-jugosłowiański

We wrześniu **1947 r.** z inicjatywy władz sowieckich w **Szklarskiej Porębie** spotkali się przedstawiciele najważniejszych europejskich partii komunistycznych. Oprócz reprezentantów partii z krajów zależnych od ZSRS byli też obecni wysłannicy dwóch największych zachodnich partii komunistycznych (włoskiej i francuskiej), które liczyły na przejęcie władzy w swoich krajach w wyniku demokratycznych wyborów. W trakcie narady Andriej Żdanow, wysłannik Stalina, zaproponował **utworzenie Biura Informacyjnego Partii Komunistycznych i Robotniczych**, określanego od rosyjskiego skrótu **Kominformem**. Organizacja ta miała zastąpić zlikwidowaną w 1943 r. Międzynarodówkę Komunistyczną (Komintern) i w praktyce stać się nowym narzędziem sterowania partiami komunistycznymi przez Stalina.

Powołanie Kominformu spotkało się początkowo z przychylnym przyjęciem ze strony reprezentantów Komunistycznej Partii Jugosławii (KPJ), którzy nawet zaproponowali, aby to Belgrad stał się siedzibą nowej organizacji. Najpierw uznawali oni przywództwo Stalina, wierzyli bowiem, że ten pozostawi im dużą autonomię. Korzystając ze swej silnej pozycji, przywódca Jugosławii **Josip Broz-Tito** rozpoczął rozmowy z komunistycznym przywódcą Bułgarii Georgim Dimitrowem na temat połączenia obu państw w federację bałkańską, której częścią miała zostać również Albania. Stalin uznał to jednak za zagrożenie dla swej władzy i z początkiem 1948 r. podjął działania, których celem było obalenie Tity. Ten jednak okazał się szybszy i wcześniej doprowadził do uwięzienia prosowieckich działaczy swojej partii.

Moskwa nie zdecydowała się na interwencję zbrojną w Jugosławii, natomiast przez kolejne lata, aż do śmierci Stalina, zarówno władze ZSRS, jak i wszystkich państw zależnych od Kremla toczyły walkę z tzw. **titoizmem**, uznając niezależność Belgradu za wielkie zagrożenie dla spójności całego bloku komunistycznego. Temperaturę tego sporu dobrze oddaje tytuł referatu wygłoszonego na jednym z kolejnych spotkań Kominformu (z którego oczywiście partię jugosłowiańską usunięto): *KPJ we władzy morderców i szpiegów*. W efekcie tego konfliktu Jugosławia przestała należeć do bloku wschodniego.

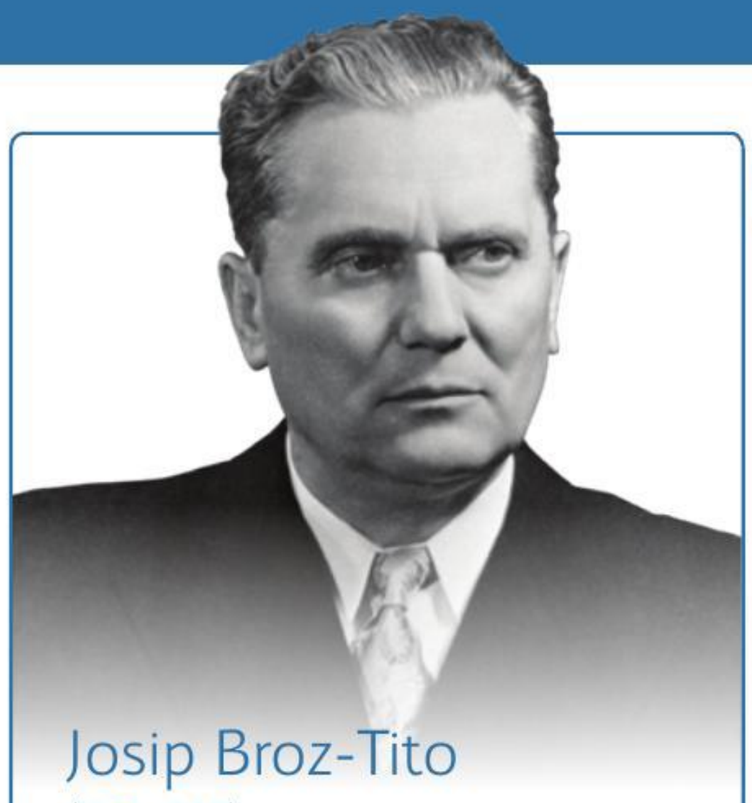

Josip Broz-Tito

(1892–1980)

Przywódca komunistycznej partyzantki w latach 1941–1945, od 1945 r. przywódca Jugosławii. W 1945 r. przyczynił się do przejęcia władzy w kraju przez komunistów, proklamując rząd tymczasowy. Po przeprowadzeniu pseudowyborów zdetronizował króla i ogłosił Jugosławię republiką federacyjną. W latach 1945–1963 Tito sprawował urząd premiera Jugosławii, a od 1953 r. aż do śmierci również prezydenta. Prowadził politykę niezależną od ZSRS. Był współzałożycielem Kominformu oraz jednym z pomysłodawców Ruchu Państw Niezaangażowanych. Fotografia z 1954 r.

Titoizm

Ideologia Komunistycznej Partii Jugosławii, zakładająca dążenie do osiągnięcia komunistycznych celów metodami dostosowanymi do realiów kraju. W opozycji do systemu sowieckiego próbowano zwłaszcza rozwijać instytucje samorządu pracowniczego i terytorialnego, które jednak pozostawały pod ścisłym nadzorem KPJ.

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, dlaczego komuniści na Węgrzech zdecydowali się na zastosowanie „taktyki salami". Odwołaj się do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.

Praca z materiałami

1. Oceń, czy fotografia ma charakter propagandowy. Odpowiedź uzasadnij. **M2**
2. Omów wydźwięk propagandowy Pomnika Stalina w Pradze. **M3**

M2 Kolektywizacja rolnictwa odgrywała istotną rolę w przejmowaniu władzy przez komunistów w poszczególnych krajach. Miała ona nie tylko podłoże ekonomiczne, lecz także ideologiczne. W propagandzie komunistycznej często „złego" kułaka przeciwstawiano „dobremu" chłopu, który podporządkowywał się komunistycznym dyrektywom. Mimo całej machiny propagandowej poziom kolektywizacji nie był jednakowy we wszystkich państwach bloku wschodniego. Najwięcej ziemi skolektywizowano i upaństwowiono w Bułgarii, najmniej – w Polsce i Rumunii. Na fotografii zwózka zboża po żniwach, ZSRS, sierpień 1947 r.

Wprowadzanie totalitaryzmu w państwach bloku wschodniego

Konflikt sowiecko-jugosłowiański i nasilająca się zimna wojna stały się czynnikami przyspieszającymi proces **uniformizacji życia politycznego, gospodarczego i kulturalnego w krajach Europy Środkowo-Wschodniej**. W latach 1947–1948, zgodnie z zaleceniem Kominformu, nastąpiło w nich tzw. zjednoczenie ruchu robotniczego, co w praktyce oznaczało wchłonięcie ugrupowań socjalistycznych i socjaldemokratycznych przez partie komunistyczne. Wkrótce potem w tych ostatnich doszło do masowych czystek, w ramach których starano się zdemaskować rzekomych wrogów, próbujących (jakoby na zlecenie USA i innych państw zachodnich) zablokować zmiany ustrojowe zmierzające do wprowadzenia ustroju komunistycznego. Ofiarami aresztowań i pokazowych procesów organizowanych na przełomie lat 40. i 50. w krajach bloku sowieckiego byli już nie tylko działacze partii opozycyjnych czy przedstawiciele różnych niezależnych organizacji (z Kościołami na czele), lecz także czołowi komuniści. Tych ostatnich oskarżano najczęściej o titoizm, szpiegostwo, dywersję, względnie jakąś inną działalność antypaństwową. Ich procesy często się kończyły wyrokami śmierci i egzekucjami.

W rezultacie we wszystkich państwach bloku sowieckiego rozpoczęto **budowę ustroju totalitarnego**, systematycznie ograniczając zakres wolności obywateli. **Masowy terror**, który stosowały służby bezpieczeństwa organizowane z pomocą doradców z NKWD, służył nie tylko zastraszaniu ludzi, lecz także próbie narzucenia im innego światopoglądu. Obywateli starano się zmusić do porzucenia tradycyjnych wartości i zwyczajów (zwłaszcza religijnych) oraz przyjęcia tzw. moralności komunistycznej, której kanony na bieżąco wyznaczało kierownictwo partii. Szczególny nacisk położono na wychowywanie w tym duchu młodego pokolenia, przymusowo wcielając młodzież do specjalnych organizacji będących partyjnymi młodzieżówkami. Ten okres w dziejach bloku Europy Środkowo-Wschodniej nazwano **stalinizmem**, ponieważ poglądy sowieckiego dyktatora uważano za najważniejsze we wszystkich dziedzinach życia, łącznie z językoznawstwem i meteorologią. Stałą praktyką były regularne podróże do Moskwy przywódców partii rządzących poszczególnymi państwami bloku wschodniego. Tam podczas audiencji u Stalina otrzymywali oni wiążące dyrektywy w najważniejszych kwestiach.

Coraz bardziej powszechnemu terrorowi towarzyszyły radykalne **zmiany w polityce gospodarczej**. Po

przeprowadzeniu reformy rolnej, w ramach której wywłaszczano bez odszkodowania właścicieli większych majątków ziemskich, przystąpiono zgodnie z decyzją Kominformu do **kolektywizacji rolnictwa**. Polegała ona na zmuszaniu chłopów do oddawania uprawianej ziemi spółdzielniom produkcyjnym, wzorowanym na sowieckich kołchozach. By złamać opór, stosowano różnego rodzaju naciski i presję ekonomiczną, a gdy to nie wystarczało, zsyłano chłopów do obozów pracy lub zamykano w więzieniach. Jednocześnie, po **znacjonalizowaniu** niemal całego **przemysłu**, systematycznie **ograniczano prywatną własność** w handlu i usługach. Wszędzie, zgodnie z sowieckim wzorem, wprowadzano **centralne planowanie** eliminujące gospodarkę wolnorynkową. Urzędnicy państwowi nadzorowani przez funkcjonariuszy partyjnych opracowywali wieloletnie plany gospodarcze. Określano w nich, co, gdzie i w jakiej ilości ma być produkowane, a następnie po jakiej cenie sprzedawane. Z określaniem wielkości produkcji, opartej na nierealnych przesłankach, wiązało się narzucanie robotnikom **wyśrubowanych norm pracy**. Aby mogli oni zrealizować oczekiwania, funkcjonariusze partyjni, działający we wszystkich zakładach pracy, sztucznie tworzyli **współzawodnictwo** między pracownikami.

W krajach bloku sowieckiego nie tylko nie istniała swoboda rozwoju gospodarczego, lecz także nie było wolności twórczej. To urzędnicy państwowi decydowali o kierunkach rozwoju kultury, w której – niezależnie, czy dotyczyło to literatury, teatru, filmu, malarstwa czy muzyki – królować miał **realizm socjalistyczny** (**socrealizm**). Jego założenia sformułowano w ZSRS jeszcze w latach 30. Podstawowym celem kultury miało być opiewanie ciężkiej pracy robotników, propagowanie różnych inicjatyw partii komunistycznych (np. współzawodnictwa w pracy), wreszcie piętnowanie wrogów, wśród których czołowe miejsce zajmowali amerykańscy imperialiści.

Socrealizm zaczął też dominować w architekturze, co zaowocowało powstawaniem budynków wzorowanych na sowieckich, a także wznoszeniem licznych pomników Stalina. Jego kult osiągnął apogeum w 1949 r., gdy we wszystkich krajach bloku sowieckiego uroczyście obchodzono 70. urodziny dyktatora. Największy Pomnik Stalina zaczęto wówczas budować w Pradze, a rozmachem przewyższył on nawet te stawiane w ZSRS.

W nauce i szkolnictwie wszystkich szczebli systematycznie upowszechniano sowieckie wzorce, zakładające, że sfery te powinny służyć przede wszystkim kształtowaniu obywateli zgodnie z ideologią marksistowsko-leninowską. W wielu dziedzinach wiedzy doprowadziło to do regresu, gdyż w stalinowskim ZSRS, a w ślad za nim w państwach odeń zależnych, nie uznawano za naukę np. genetyki czy socjologii. Nie było swobody badań naukowych, a awans uzależniano od przynależności do partii rządzącej. W połączeniu ze szczelnym zamknięciem granic oraz całkowitym opanowaniem prasy i radia przez **komunistyczną propagandę** sprawiało to, że systemy polityczne uformowane w końcu lat 40. we wszystkich państwach bloku sowieckiego można określić jako **totalitarne**, czyli dążące do totalnej kontroli obywateli.

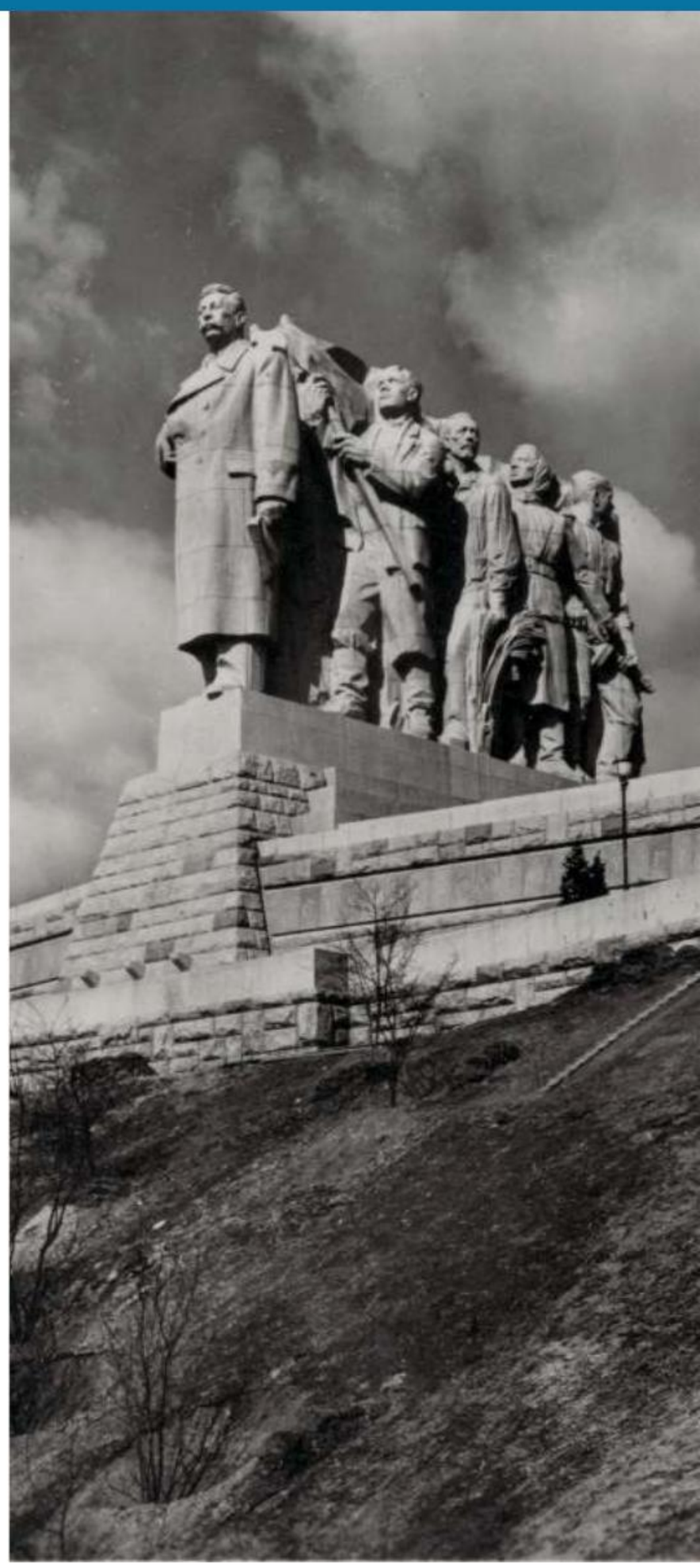

M3 Pomnik Stalina w Pradze był największym na świecie monumentem postawionym na cześć sowieckiego przywódcy. Miał 15,5 m wysokości, 12 m szerokości i 22 m długości. Wzniesiony na wzgórzu dominował nad miastem. Przedstawiał rząd ludzi, którym przewodził Józef Stalin. Po lewej (wschodniej) stronie stali przedstawiciele ludu ZSRS: robotnik ze sztandarem, inteligent (agrobiolog), kołchoźnica oraz sowiecki żołnierz spoglądający za siebie. Po stronie prawej (zachodniej) ukazano reprezentantów ludu Czechosłowacji. Podobnie jak po stronie sowieckiej byli to: robotnik ze sztandarem, inteligent (agrobiolog), kobieta ze wsi oraz czechosłowacki żołnierz (partyzant). Budowę pomnika ukończono w 1955 r., już po śmierci Stalina.

ROK IX
Nr 56 (2833)

DZIENNIK POLSKI

KRAKÓW
Piątek 6 III 1953

A

Cena 20 gr.

PRZESTAŁO BIĆ SERCE WODZA LUDZKOŚCI WIELKIEGO STALINA

Od Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego, Rady Ministrów Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich i Prezydium Rady Najwyższej ZSRR.

Do robotników, chłopów i inteligencji pracującej!
Do kobiet polskich i młodzieży!
Do żołnierzy polskich!
Do narodu polskiego!

M4 W państwach bloku wschodniego śmierć Stalina została wykorzystana przez komunistów do utrwalenia kultu jednostki oraz umocnienia władzy. Ludzi zmuszano do uczestniczenia w wiecach i manifestacjach na cześć zmarłego przywódcy. W prasie masowo publikowano bałwochwalcze artykuły. W Polsce na cześć wodza komunistyczne władze zdecydowały się nawet na przemianowanie Katowic na Stalinogród. Do pierwotnej nazwy powrócono w 1956 r. Na zdjęciu strona tytułowa „Dziennika Polskiego" z 6 marca 1953 r.

Śmierć Stalina (1953) i zmiany w ZSRS

Śmierć Józefa Stalina 5 marca **1953 r.** zapoczątkowała głębokie zmiany w ZSRS. Z walki o władzę, jaka rozgorzała w gronie najbliższych współpracowników dyktatora, początkowo zwycięsko wyszedł szef tajnych służb **Ławrientij Beria**. Jednak jego główny przeciwnik – **Nikita Chruszczow** – zdołał przeciągnąć na swoją stronę innych czołowych działaczy Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego (KPZR), jak oficjalnie nazywano partię bolszewicką od 1952 r. W rezultacie Beria został nie tylko pozbawiony władzy, lecz także aresztowany, a w końcu 1953 r. poinformowano o jego procesie i egzekucji jako „agenta obcego kapitału zmierzającego do podważenia państwa sowieckiego". Był to ostatni w dziejach ZSRS wypadek pozbawienia życia wysokiego rangą działacza rządzącej partii komunistycznej.

Nikita Chruszczow jako nowy przywódca KPZR zapoczątkował ostrożną politykę liberalizacji systemu nazwaną **destalinizacją**. W jej ramach złagodzono terror, czego najbardziej spektakularnym przejawem stało się zwolnienie z łagrów większości z kilku milionów przebywających tam więźniów. Nastąpiło też odejście od monopolu socrealizmu w kulturze, ograniczono poziom ideologizacji nauki, koncentrując partyjny nadzór nad humanistyką i naukami społecznymi, co pozwoliło na większą swobodę w dziedzinie nauk ścisłych i przyrodniczych.

Chruszczow zdecydował się na złagodzenie kursu w polityce zagranicznej, proklamując „pokojowe współistnienie" państw bloku wschodniego z USA i jego sojusznikami. Doprowadził też do likwidacji Kominformu (w 1956 r.) oraz wznowienia stosunków z komunistyczną Jugosławią, choć kraj ten nadal się znajdował poza sowiecką strefą wpływów. Tito wraz z przywódcami socjalistycznych Indii i Egiptu stał się jednym z liderów Ruchu Państw Niezaangażowanych (zob. s. 196), które w trwającej zimnej wojnie starały się zachować względną neutralność. Chruszczow zgodził się również na rozwiązanie problemu Austrii, podzielonej po II wojnie światowej – podobnie jak Niemcy – na cztery strefy okupacyjne. W 1955 r. ZSRS przystał na wycofanie swoich wojsk z Austrii w zamian za ogłoszenie przez nią neutralności. W ten sposób Austria odzyskała pełną suwerenność i zdołała pozostać demokratycznym państwem z gospodarką rynkową.

W lutym **1956 r.**, na **XX Zjeździe KPZR**, w czasie zamkniętego posiedzenia ograniczonego do ścisłego kierownictwa partii, Chruszczow wygłosił referat ***O kulcie jednostki i jego następstwach***. Potępił w nim Stalina za stosowanie nieuzasadnionych represji wobec innych komunistów, ujawnił mechanizm czystek politycznych oraz wskazał błędy popełnione przez dyktatora w trakcie II wojny światowej, które doprowadziły do wiel-

Nikita Chruszczow

(1894–1971)

Sowiecki polityk, od 1918 r. członek partii bolszewików, w latach 1953–1964 I sekretarz Komitetu Centralnego KPZR, w latach 1958–1964 premier ZSRS. Od końca lat 20. XX w. należał do struktur partyjnych na sowieckiej Ukrainie, a w 1934 r. został członkiem Komitetu Centralnego KPZR. Był współodpowiedzialny za Wielki Głód na Ukrainie w latach 30. W 1956 r. na XX Zjeździe KPZR wystąpił z krytyką stalinizmu. Przeprowadził w ZSRS wiele reform politycznych, gospodarczych oraz w dziedzinie kultury i nauki. Na arenie międzynarodowej balansował między polityką „pokojowego współistnienia" z Zachodem a próbami zdominowania USA, co doprowadziło do kryzysów międzynarodowych, m.in. berlińskiego (1961 r.) i kubańskiego (1962 r.). W 1964 r. został odsunięty od władzy w wyniku spisku współpracowników. Zdjęcie z 1959 r.

Praca z materiałami

1. Rozstrzygnij, czy słuszne jest stwierdzenie, że w momencie śmierci Stalina jego kult jako jednostki osiągnął swoje apogeum. Wykorzystaj **M4** i wiedzę pozaźródłową.
2. Przedstaw główne zarzuty, jakie stawiał Stalinowi Nikita Chruszczow. **M5**
3. Omów konsekwencje tajnego referatu Nikity Chruszczowa dla państw bloku wschodniego. Odwołaj się do **M5** i wiedzy pozaźródłowej.

kich strat i klęsk. Udostępniony po kilku miesiącach tekst referatu wywołał wstrząs w szeregach partii komunistycznych i w różnym stopniu wpłynął na politykę ugrupowań znajdujących się u władzy w bloku sowieckim. Chruszczow nie krytykował samego systemu komunistycznego, a jedynie jego tzw. wypaczenia, za które uznał zwłaszcza kult jednostki, czyli Stalina. Jednak nawet taka ograniczona ocena podważała pozycję przywódców partii komunistycznych w państwach zależnych od Kremla, gdyż lokalny kult stanowił replikę kultu potępionego właśnie Stalina.

Powstanie węgierskie (1956)

Zmiany, jakie w krajach bloku sowieckiego nastąpiły za sprawą destalinizacyjnej polityki Chruszczowa, następowały w różnym tempie i zakresie. Najbardziej dramatyczne wydarzenia rozegrały się na Węgrzech, gdzie w poprzednich latach reżim komunistyczny należał do najsurowszych. Na eksplozję **społecznego niezadowolenia w Budapeszcie w październiku 1956 r.** wpłynęła sytuacja w Polsce (zob. s. 277). Manifestacja solidarności z Polakami, zorganizowana przed Pomnikiem Józefa Bema, przerodziła się w zamieszki. W ich trakcie zniszczono Pomnik Stalina oraz opanowano siedzibę radia. Na stronę demonstrantów przeszła część skierowanych do stłumienia zamieszek żołnierzy i milicjantów. Wojska sowieckie początkowo przystąpiły do pacyfikacji zrewoltowanego miasta, jednak po kilku dniach wycofały się na żądanie nowego węgierskiego rządu. Na jego czele stanął były komunistyczny premier **Imre Nagy** (czyt. nodź), który rok wcześniej popadł w niełaskę i został usunięty ze stanowiska.

Rząd Nagya bezskutecznie próbował zapanować nad demonstracjami, które w ciągu kilku dni rozprzestrzeniły się na całe Węgry i przybrały charakter ogólnonarodowy. Wystąpienia te nazwano **powstaniem węgierskim**. Ulegając radykalizującym się nastrojom społecznym, premier zapowiedział wprowadzenie systemu wielopartyjnego, ogłosił wystąpienie Węgier z Układu Warszawskiego i zadeklarował ich neutralność. Skłoniło to **Kreml** do podjęcia drugiej **interwencji zbrojnej na Węgrzech**. Sowieci wykreowali powstanie nowego, wiernego Moskwie rządu, na którego czele stanął więziony w poprzednich latach działacz János (czyt. janosz) Kádár. Poprosił on dowództwo armii ZSRS o pomoc

M5 **Tajny referat Nikity Chruszczowa wygłoszony na XX Zjeździe KPZR, 25 lutego 1956 r.**

Stalin wprowadził pojęcie „wróg ludu". Ten termin od razu zwalniał od konieczności wszelkiego udowadniania błędów ideologicznych człowieka albo ludzi, z którymi polemizowano; umożliwiał on zastosowanie najokrutniejszych represji, wbrew wszelkim normom praworządności rewolucyjnej, wobec każdego, kto w czymkolwiek nie zgadzał się ze Stalinem, kto był tylko podejrzany o wrogie zamiary, kto został po prostu oszkalowany. To pojęcie „wróg ludu" w gruncie rzeczy już samo wykluczało możliwość jakiejkolwiek walki ideologicznej lub wyrażania swych poglądów na to lub inne zagadnienie nawet o charakterze praktycznym. Jako główny i w gruncie rzeczy jedyny dowód winy traktowano, wbrew wszelkim normom współczesnej nauki prawa, „przyznanie się" samego oskarżonego, przy czym to „przyznanie się", jak stwierdziła później kontrola, uzyskiwano przez fizyczne środki oddziaływania na oskarżonego.

Doprowadziło to do jaskrawego gwałcenia praworządności rewolucyjnej, do tego, że ofiarą padło wielu ludzi zupełnie niewinnych, którzy w przeszłości bronili linii partii. [...]

Komitet Centralny Partii rozpatrzył ostatnio, zwłaszcza po zdemaskowaniu bandy Berii, szereg spraw sfabrykowanych przez tę bandę. Odsłonił się przy tym bardzo brzydki obraz brutalnej samowoli związanej z niewłaściwym postępowaniem Stalina. Jak dowodzą fakty, Stalin, korzystając ze swej nieograniczonej władzy, pozwalał sobie na wiele nadużyć, działając w imieniu KC, nie pytając o zdanie członków KC i nawet członków Biura Politycznego KC, częstokroć nie powiadamiając ich o swoich indywidualnie podejmowanych decyzjach w bardzo ważnych sprawach partyjnych i państwowych.*

Rozpatrując kwestię kultu jednostki, powinniśmy przede wszystkim wyjaśnić, jaką szkodę przyniosło to interesom naszej partii.

O kulcie jednostki i jego następstwach, http://www.historycy.org/index.php?showtopic=140423&mode=linearplus (dostęp 7.04.2025).

* **KC** – Komitet Centralny KPZR

M6 Powstanie węgierskie we wspomnieniach polskiego studenta Eryka Bazylczuka, spisanych w 2011 r.

Nadszedł rok 1955, szczególnie 1956. Gotowało się politycznie na Węgrzech i w Polsce. Nikita Chruszczow wygłasza słynne przemówienie o kulcie jednostki na zamkniętym zjeździe KPZR [...]. [...] Nasz akademik – na Górze Zamkowej (obok Baszt Rybackich, obecnie naprzeciwko Hotelu Hilton) – gdzie mieszkało ok. 1000 chłopa, staje się centrum politycznym studentów. Nawiązujemy kontakt z innymi uczelniami, w tym z jedną z wojskowych (oczywiście imienia Józefa Bema). Wielka jadalnia staje się miejscem spotkań, dyskusji, wieców. Udział Polaków w ruchu studenckim był czymś spontanicznym i normalnym zarazem. [...]

Nadchodzą dni zmian politycznych w Polsce. [...] Słynne przemówienie Gomułki z 21 października, wskazujące błędy polityczno-gospodarcze poprzedników i przedstawiające nowe, śmiałe jak na tamte czasy propozycje, ukazuje się na Węgrzech w poniedziałek 22 października. Gazety rozkupiono w godzinach porannych, sam pobiegłem do redakcji „Népszava" („Głos Ludu" [...]), by może tam dostać gazetę, nic z tego. [...]*

Manifestację solidarności ze zmianami politycznymi w Polsce zdecydowano urządzić dnia następnego, 23 października (wtorek), oczywiście pod Pomnikiem Bema [...]. Tam też odczytano czternaście punktów żądań zmian politycznych, gospodarczych i kulturalnych, opracowanych przez studentów Politechniki. Żądania te przenieśliśmy tuż po wiecu do Parlamentu. [...]

Wieczorem, po dwudziestej, po skandalicznym radiowym wystąpieniu sekretarza Gerő, opluwającym wszystkich demonstrantów, rozpoczęła się strzelanina pod budynkiem radia, byli pierwsi ranni [i] zabici po obydwu stronach (demonstranci, ochrona studia), a w nocy oddziały stacjonujących na Węgrzech jednostek radzieckich, przede wszystkim czołgi, na telefoniczną prośbę Gerőego rozpoczęły pierwszy etap pacyfikacji. W prasie polskiej ukazują się kłamliwe informacje, że jednostki radzieckie zachowały neutralność. O początku walk pisze się: w późnych godzinach wieczornych w bliżej nam nieznanych okolicznościach doszło w stolicy Węgier do zaburzeń koncentrujących się głównie w okolicy radia. Zaburzeń!*

E. Bazylczuk, *Węgry 1956: wspomnienia własne*, https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/67257/edition/73762/content (dostęp 7.04.2025).

* **Népszava** (czyt. nepsowo)
Ernő Gerő (czyt. gery) – I sekretarz Węgierskiej Partii Pracujących w czasie powstania 1956 r.

militarną „w rozbiciu sił reakcji". Przy wsparciu lotnictwa sowieckie jednostki pancerne w ciągu kilku dni wyparły powstańców z kolejnych dzielnic Budapesztu. Ci ostatni próbowali się przedrzeć do Austrii. Części się to udało, jednak większość natrafiła na uszczelniające granicę oddziały sowieckie, które przed końcem listopada 1956 r. opanowały też sytuację na prowincji. W trakcie powstania zginęło prawie 3 tys. Węgrów, a blisko 200 tys. uciekło na Zachód. W setkach procesów politycznych skazano ponad 28 tys. ludzi, z których stracono co najmniej kilkaset (w tym samego Nagya i grupę jego współpracowników).

Po zakończeniu trwających kilkanaście miesięcy akcji represyjnych, które skutecznie spacyfikowały społeczeństwo, **reżim Kádára** nie

M7 Obecność sowieckich czołgów na ulicach węgierskich miast stała się jednym z elementów wydarzeń 1956 r. Cena, jaką przyszło zapłacić Węgrom za powstanie, była wysoka. Represje nie ominęły nawet czołowych działaczy politycznych i społecznych. Imre Nagy schronił się początkowo w jugosłowiańskiej placówce dyplomatycznej. Jednak w wyniku podstępu został aresztowany i w 1958 r. stracony przez rządzących komunistów. Z kolei popierający powstanie prymas József Mindszenty (czyt. jożef mindsenti) najpierw przez 15 lat chronił się w ambasadzie amerykańskiej, następnie musiał wyemigrować. Na zdjęciu sowieckie czołgi na ulicach Budapesztu w 1956 r.

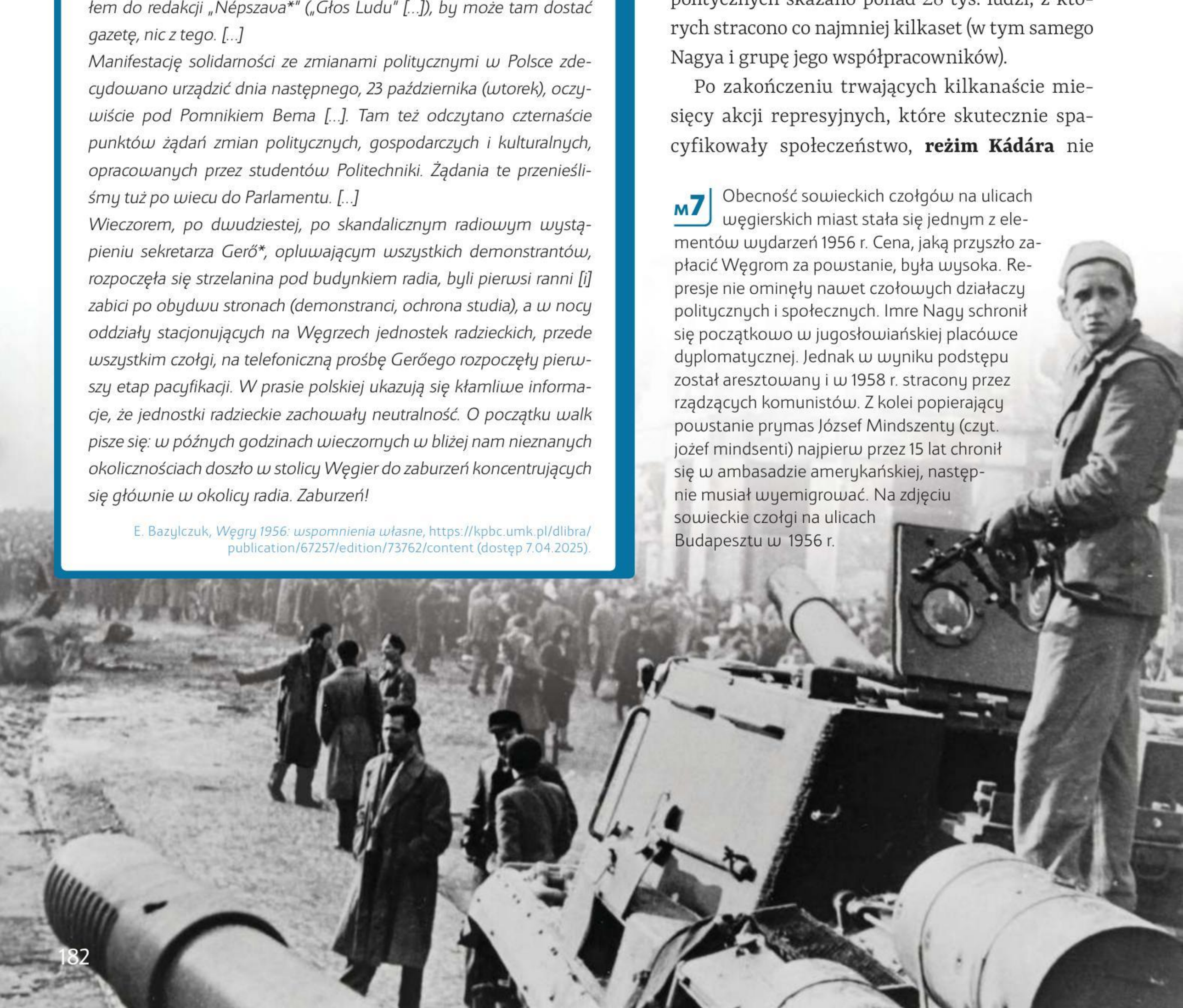

powrócił już jednak do wszystkich praktyk z czasów stalinowskich. Z tego powodu w latach 60. Węgry stały się drugim (obok Polski) krajem bloku sowieckiego, w którym panował relatywnie większy zakres swobód. W tym czasie Kádár zainicjował też **ostrożne reformy gospodarcze**. W efekcie wprowadzenia elementów wolnego rynku do zdominowanej przez państwo gospodarki poprawiła się sytuacja ekonomiczna Węgrów. Poziom ich życia budził zazdrość mieszkańców większości państw komunistycznych z ZSRS włącznie. Ten model rządów nazwano **„gulaszowym socjalizmem"**, czyli systemem łączącym – jak w popularnej węgierskiej potrawie – różne składniki: wierność Moskwie i monopolistyczną władzę komunistów z prowadzoną przez nich względnie liberalną polityką gospodarczą, nakierowaną na podnoszenie poziomu życia obywateli.

Praca z materiałami

1. Omów atmosferę, jaka panowała na Węgrzech w przededniu wybuchu powstania węgierskiego. **M6**
2. Przedstaw następstwa powstania węgierskiego w 1956 r. Odwołaj się do **M7** i wiedzy pozaźródłowej.

Praska Wiosna (1968)

Inaczej niż na Węgrzech, w sąsiedniej Czechosłowacji system stalinowski utrzymał się aż do początku lat 60., kiedy tamtejszy komunistyczny dyktator Antonín Novotný (czyt. nowotni) zgodził się nie tylko na demontaż wspomnianego gigantycznego Pomnika Stalina w Pradze, lecz także na zwolnienie większości więźniów politycznych. Jednak przez większość dekady złagodzeniu terroru i liberalizacji cenzury nie towarzyszyły istotniejsze zmiany polityczne. Te ostatnie postanowił zapoczątkować dopiero w 1968 r. przywódca partii komunistycznej **Alexander Dubček** (czyt. dubczek), który zamierzał zwiększyć zakres swobód przysługujących obywatelom. Ferment społeczny, jaki wywołały jego propozycje budowy **„socjalizmu z ludzką twarzą"**, został nazwany **Praską Wiosną**. W stolicy Czechosłowacji, a później także w innych miastach zaczęły żywiołowo powstawać niezależne ruchy społeczne, których uczestnicy krytykowali reżim komunistyczny i domagali się jego radykalnej przebudowy lub likwidacji.

Ujawnione wówczas dążenia Czechów i Słowaków do wolności miały – inaczej niż na Węgrzech – całkowicie pokojowy charakter. Mimo to Praska Wiosna wywołała olbrzymie zaniepokojenie we władzach innych krajów bloku sowieckiego, zwłaszcza w Polsce i NRD. Rządzący tam komuniści obawiali się, że ich społeczeństwa też będą się domagały przebudowy, co mogłoby doprowadzić do utraty przez nich władzy. Decydujące znaczenie miało jednak stanowisko ZSRS, w którym po obaleniu w 1964 r. Chruszczowa rządy objął **Leonid Breżniew**. To on podjął decyzję o rozpoczęciu w **sierpniu 1968 r. interwencji wojsk Układu Warszawskiego w Czechosłowacji**. Poza sowieckimi, uczestniczyły w niej wojska z Polski, NRD, Węgier i Bułgarii. Udziału odmówił jedynie komunistyczny przywódca Rumunii Nicolae Ceauşescu (czyt. nikolae czałszesku), co nie wynikało jednak z jego sympatii dla Praskiej Wiosny, ale z obawy, że może w przyszłości podzielić los Dubčeka. Tego ostatniego wywieziono do Moskwy i zmuszono do odstąpienia od przeprowadzenia reform oraz do wyrażenia zgody na sowiecką interwencję zbrojną. Nie uratowało go to przed utratą stanowiska, co nastąpiło kilka miesięcy później.

Alexander Dubček

(1921–1992)

Czechosłowacki polityk, w latach 1963––1968 I sekretarz KC Komunistycznej Partii Słowacji, a w latach 1968–1969 – Komunistycznej Partii Czechosłowacji. W czasie wojny brał udział w słowackim powstaniu przeciw Niemcom. Po wojnie został szeregowym członkiem rządzącej w Czechosłowacji partii komunistycznej, studiował nauki polityczne w Moskwie. Był głównym projektantem programu reform zmierzających do liberalizacji stosunków w państwie, który w 1968 r. zainicjował Praską Wiosnę. Pod presją Sowietów wycofał się z wielu reform. Po interwencji wojsk Układu Warszawskiego został w 1970 r. wykluczony z partii. Zdjęcie z lat 80.

M8 **Praska Wiosna we wspomnieniach czechosłowackiego działacza komunistycznego Zdenka Mlynáře*, spisanych w 1978 r.**

Ściany domów pokryte były napisami, hasłami i różnymi ręcznie wykonanymi afiszami. Ludzie czytali gazety i plakaty, które mimo wszelkich zabiegów okupanta wypuszczały najrozmaitsze drukarnie. Był to obraz miasta, którego mieszkańcy zjednoczyli się w biernym oporze przeciw obcym najeźdźcom. Chorągwie i herby państwa w różnych postaciach zdobiły ulice, wystawy oraz klapy marynarek przechodniów. W miejscach, gdzie ktoś padł od sowieckiej kuli, wznosiły się improwizowane pomniczki, pokryte mnóstwem kwiatów i państwowymi flagami. Tabliczki z nazwami ulic albo były zerwane, albo też zaklejone innymi nazwami (często np. „Aleja Dubčeka" itp.), ewentualnie zastąpione tabliczkami z nazwami niewłaściwymi. Drogowskazy na skrzyżowaniach były połamane, obrócone w niewłaściwych kierunkach, często także przemalowane i uzupełnione innymi napisami, jak np. „Moskwa – 2000 km". Ściany domów nosiły gdzieniegdzie ślady pocisków, podobnie jak wystawy sklepów, które w wielu wypadkach zmieniły się w wystawy twórczości ludowej, pomysłowo agitujące przeciwko okupacji.

Treść większości haseł poświęcona była obronie suwerenności państwa i narodu, lecz bardzo często występowały one w powiązaniu z postulatami demokratycznego socjalizmu.

Z. Mlynář, *Mróz ze Wschodu*, przeł. P. Heartman, Warszawa: Niezależna Oficyna Wydawnicza, 1981, s. 144–145.

Praca z materiałami

1. Przedstaw postawy obywateli Czechosłowacji wobec wydarzeń z 1968 r. Wykorzystaj **M8** oraz wiedzę pozaźródłową.
2. Omów stosunek opinii międzynarodowej do wydarzeń Praskiej Wiosny. Odwołaj się do **M9** i wiedzy pozaźródłowej.

* **Mlynář** (czyt. mlynarza)

Mimo wstrzymania się armii czechosłowackiej od działań oraz powszechnych wezwań do zachowania biernego oporu, w różnych starciach z wojskami Układu Warszawskiego zginęło ok. 200 osób. Ponad 100 tys. obywateli Czechosłowacji udało się na emigrację. Symbolem pokojowego oporu, jaki wybrali Czesi i Słowacy, stał się czyn studenta **Jana Palacha**. W styczniu 1969 r. w centrum Pragi dokonał on samospalenia w proteście przeciwko inwazji zbrojnej oraz bierności społeczeństwa w jej obliczu. Nie powstrzymało to polityki „socjalistycznej normalizacji", w ramach której partia komunistyczna pozbyła się $^1/_3$ członków, a ponad 200 tys. osób usunięto z zajmowanych stanowisk. Dokonało tego nowe kierownictwo partii komunistycznej na czele z całkowicie lojalnym wobec ZSRS Gustávem Husákiem.

Interwencja w Czechosłowacji, uzasadniana **doktryną Breżniewa**, zwaną również doktryną o ograniczonej suwerenności państw socjalistycznych, wywołała protesty na całym świecie. Spotkała się także z otwartą krytyką części partii komunistycznych działających na Zachodzie. W dramatyczny sposób pokazała też jasno, czy i w jakim zakresie jest możliwe reformowanie państwa komunistycznego, nawet jeśli inicjatywa pochodzi z samego szczytu aparatu władzy.

M9 Przeprowadzona przez państwa Układu Warszawskiego operacja o kryptonimie „Dunaj" miała na celu zdławienie demokratycznych dążeń Czechów i Słowaków. Ci, zaskoczeni, w większości stosowali wobec wkraczających wojsk taktykę biernego oporu: organizowali demonstracje, blokowali drogi czy obiekty o strategicznym znaczeniu. Wysłanie wojsk do Czechosłowacji, w której zmiany miały całkowicie pokojowy charakter, spotkało się z krytyką świata zachodniego. Postawa Kremla doprowadziła do tego, że partie komunistyczne, np. z Włoch czy Hiszpanii, zaczęły się odżegnywać od komunizmu w wydaniu moskiewskim. Na zdjęciu mieszkańcy Pragi przyglądający się czołgom wojsk Układu Warszawskiego, sierpień 1968 r.

Polecenia podsumowujące

1. Omów proces sowietyzacji państw Europy Środkowo-Wschodniej.
2. Wyjaśnij, na czym polegała różnica między czasami stalinowskimi a okresem zmian w ZSRS i państwach bloku sowieckiego po śmierci dyktatora.
3. Scharakteryzuj genezę, przebieg i skutki Praskiej Wiosny.

Sowietyzacja państw Europy Środkowo-Wschodniej

Podsumowanie 15

Początki przejmowania władzy przez komunistów w Europie Środkowo-Wschodniej

Podobny schemat
- tworzenie przez komunistów rządów koalicyjnych
- resorty siłowe (policja i wojsko) pod nadzorem komunistów
- zwycięstwa komunistów w wyborach parlamentarnych, m.in. w wyniku fałszerstw (z wyjątkiem Węgier)
- uwięzienie liderów konkurencyjnych partii

Kraje bloku sowieckiego: Polska, Rumunia, Czechosłowacja, Bułgaria, Węgry; do 1948 r. Jugosławia i do 1961 r. Albania; od 1949 r. Niemiecka Republika Demokratyczna.

Kominform i konflikt sowiecko-jugosłowiański

1947 – powstanie Kominformu, wykorzystywanego przez Stalina do sterowania partiami członkowskimi.
Na czele Komunistycznej Partii Jugosławii Josip Broz-Tito dążący do uniezależnienia Jugosławii od ZSRS.

Tworzenie podstaw totalitaryzmu

Uniformizacja życia politycznego, gospodarczego i kulturalnego w krajach Europy Środkowo-Wschodniej.
Kolejne działania mające na celu podporządkowanie państw ZSRS
- wchłonięcie socjalistów i socjaldemokratów przez partie komunistyczne
- masowy terror
- kolektywizacja rolnictwa, nacjonalizacja przemysłu, ograniczenie własności prywatnej, centralne planowanie
- dominacja socrealizmu w kulturze i architekturze
- kult Stalina
- wzorce sowieckie w nauce i szkolnictwie
- propaganda komunistyczna

Śmierć Stalina i zmiany w ZSRS

1953 – śmierć Stalina początkiem zmian w ZSRS.
Nikita Chruszczow zwycięzcą w walce o władzę po Stalinie.
Początek destalinizacji – zwolnienie z łagrów większości więźniów, odejście od monopolu socrealizmu w kulturze, ograniczenie ideologizacji nauki.
1956 – XX Zjazd KPZR i tajny referat Chruszczowa, potępienie polityki Stalina.
Odchodzenie od stalinizmu w krajach bloku wschodniego.

Powstanie węgierskie (1956)

Zamieszki w Budapeszcie spowodowane niezadowoleniem społecznym z reżimu komunistycznego i wydarzeniami w Polsce.
Nieudana próba pacyfikacji miasta przez wojska sowieckie.
Objęcie władzy w kraju przez Imre Nagya. Zapowiedź wprowadzenia systemu wielopartyjnego, neutralności i wystąpienia Węgier z Układu Warszawskiego.
Powstanie rządu Jánosa Kádára podporządkowanego Sowietom.
Upadek powstania po interwencji wojsk sowieckich; skutki: prawie 3 tys. Węgrów zabitych, ponad 28 tys. skazanych w procesach politycznych, blisko 200 tys. na emigracji; początek reżimu Kádára.

Praska Wiosna (1968)

System stalinowski utrzymujący się w Czechosłowacji do początku lat 60.
„Socjalizm z ludzką twarzą" – plan reform Alexandra Dubčeka.
Praska Wiosna – masowe pokojowe ruchy społeczne Czechów i Słowaków przeciw systemowi komunistycznemu.
Zbrojna interwencja wojsk państw Układu Warszawskiego w Czechosłowacji i starcia z manifestującymi obywatelami Czechosłowacji.

Polecane publikacje

J. Pirjevec, *Tito*, przekł. J. Pomorska, J. Sławińska, Warszawa: Wyd. Akademickie Sedno, 2022.

G. Pongrátz, *Zaułek Corvina 1956*, przekł. A. Snopek i in., Warszawa: IPN, 2020.

Wokół Praskiej Wiosny. Polska i Czechosłowacja w 1968 roku, pod red. Ł. Kamińskiego, Warszawa: IPN, 2004.

16 Konflikty okresu zimnej wojny i dekolonizacja

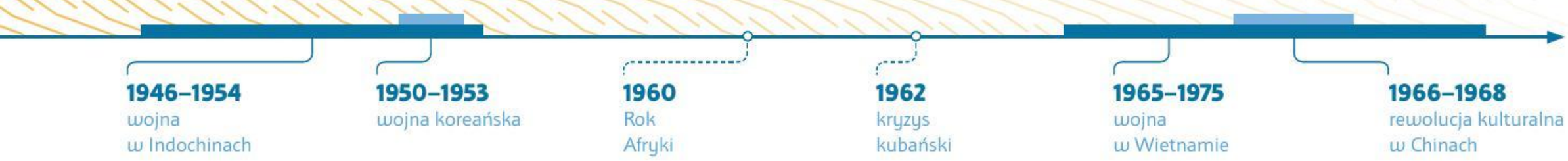

Przypomnij

- Jakie były główne płaszczyzny rywalizacji między ZSRS a USA w Europie w czasach zimnej wojny?

Cel lekcji

- Poznam najważniejsze konflikty okresu zimnej wojny.

Po lekcji

- Wyjaśniam, jaką rolę w zimnej wojnie odegrała wojna w Korei.
- Charakteryzuję politykę komunistów w krajach azjatyckich na przykładzie Chin i Wietnamu.
- Omawiam proces dekolonizacji.

Chińska wojna domowa

Zimna wojna toczyła się z różnym nasileniem na różnych kontynentach, niekiedy doprowadzając do działań zbrojnych na dużą skalę. Najważniejsze były konflikty, do jakich doszło w Azji Wschodniej. Areną pierwszego z nich stały się Chiny, gdzie od końca lat 20. XX w. trwała walka o władzę między nacjonalistycznym rządem **Czang Kaj-szeka** a komunistyczną partyzantką dowodzoną przez **Mao Zedonga** (czyt. dzedonga). Rozpoczęta w 1937 r. japońska agresja na Chiny zamroziła ten konflikt, ale w **1946 r.** przybrał on ponownie postać brutalnej **wojny domowej**, w której stopniowo przewagę uzyskali komuniści. Zlekceważenie przez Amerykanów kolejnych porażek wojsk Czanga i nieudzielenie mu większego wsparcia doprowadziło do tego, że w grudniu 1949 r. musiał on wraz z resztką swojej armii ewakuować się na Tajwan. Formalnie nadal rządził Republiką Chińską uznawaną przez USA i inne państwa zachodnie oraz mającą przedstawicielstwo w Radzie Bezpieczeństwa ONZ. Tymczasem w październiku **1949 r.** Mao proklamował w Pekinie powstanie **Chińskiej Republiki Ludowej** (**ChRL**), czym zasadniczo zmienił układ sił w Azji na korzyść obozu komunistycznego.

Wielki Skok Naprzód i rewolucja kulturalna w Chinach

Polityka wewnętrzna **Mao Zedonga** odznaczała się wyjątkową, nawet jak na realia państw komunistycznych, skłonnością do forsowania zbrodniczych eksperymentów na własnym społeczeństwie. Po przeprowadzeniu **kolektywizacji rolnictwa**, polegającej na zmuszeniu chłopów do oddania ziemi i jej uprawiania w ramach **komun ludowych**, **w 1958 r.** Mao ogłosił **Wielki Skok Naprzód**. Był to program uprzemysłowienia rolniczych Chin, który miał zaowocować tempem wzrostu niespotykanym w dziejach światowej gospodarki. W jego ramach miliony rolników zamiast uprawą roli zajęły się m.in. budową prymitywnych pieców hutniczych służących do wytapiania olbrzymich ilości stali. Przyniosło to efekty dokładnie odwrotne do

Praca z materiałami

1. Przedstaw przebieg rewolucji kulturalnej w Chinach. Odwołaj się do **M1**, **M2**, **M3** oraz wiedzy pozaźródłowej.
2. Wymień powinności Chińczyków wobec władzy komunistycznej. **M2**

M1 W okresie zaledwie dwóch lat istnienia organizacji (1966–1968) czerwonogwardziści dopuścili się wielu zbrodni i okrucieństw. Byli najbardziej gorliwymi wyznawcami doktryny Mao Zedonga, nie cofali się przed popełnianiem licznych zbrodni. Ich działania cechowało szczególne okrucieństwo wobec przeciwników politycznych. Na fotografii zgromadzenie Czerwonej Gwardii, 1966 r.

zamierzonych, a najistotniejszą konsekwencją dezorganizacji całego systemu gospodarczego okazała się największa w dziejach ludzkości klęska głodu, której ofiarą padło ok. 30 mln Chińczyków. Było to w istocie największe ludobójstwo w dziejach świata po II wojnie światowej.

Nieskuteczna polityka ekonomiczna osłabiła pozycję Mao, dlatego w **1966 r.** podjął on próbę wzmocnienia władzy, proklamując tym razem **rewolucję kulturalną**. Był to ruch społeczno-polityczny mający na celu wyeliminowanie politycznych konkurentów Mao i wprowadzenie jego ideologii i wizji społeczeństwa (maoizmu). Rewolucję miała przeprowadzić młodzież – starsi uczniowie oraz studenci. Zorganizowani w formacje **Czerwonej Gwardii** młodzi ludzie, nazywani hunwejbinami, najpierw doprowadzili do zamknięcia szkół (większość wykładowców wysłano do obozów reedukacyjnych), a następnie szybko zaczęli dezorganizować pracę kolejnych instytucji

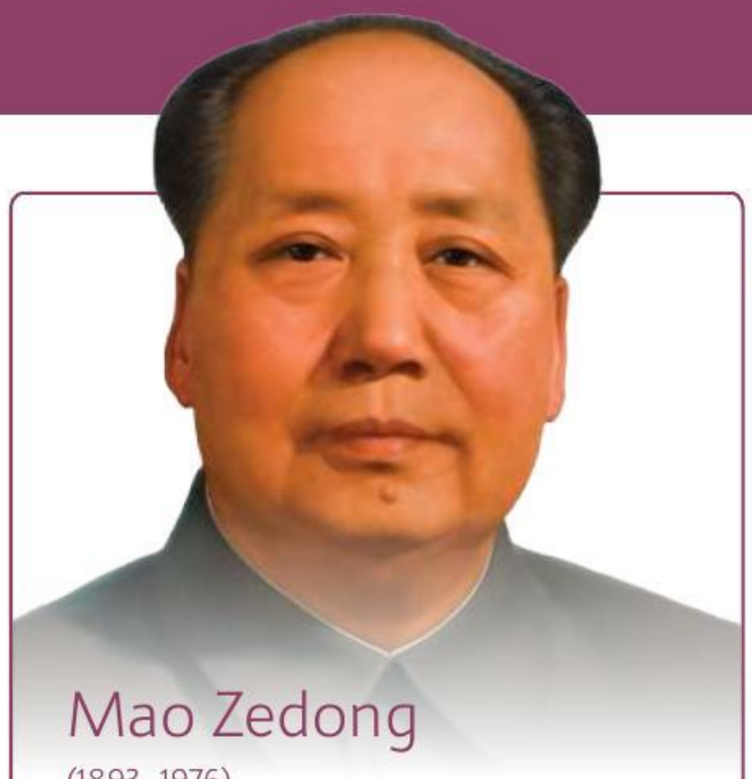

Mao Zedong

(1893–1976)

Chiński komunista, w latach 1949–1976 przywódca Chin. Był jednym z założycieli Komunistycznej Partii Chin, od 1943 r. jej przewodniczącym. Uczestniczył w wojnie domowej, a po zwycięstwie w niej komunistów w 1949 r. ogłosił powstanie Chińskiej Republiki Ludowej, w której władzę zachował do śmierci. Ambicją Mao było uczynienie z Chin światowego mocarstwa. Prowadził agresywną politykę, co spowodowało wiele konfliktów, m.in. z Koreą Południową, USA, Indiami czy ZSRS. Dążył do przekształcenia ChRL z kraju rolniczego w potęgę przemysłową (Wielki Skok Naprzód), nie licząc się z kosztami, a zwłaszcza ludzkim życiem. Jest odpowiedzialny za śmierć ok. 70 mln mieszkańców Chin. Oficjalny portret Mao z 1950 r.

M2 Obowiązki Chińczyków w myśl publikacji *Sto zasad zniszczenia starego i ustanowienia nowego*, 1965 r.

1. Wszystkie komitety powinny być odpowiedzialne za ustawienie na każdej ulicy tablic z cytatami dzieł Mao; odpowiedzialne za to, aby w każdym domu i każdym mieszkaniu znajdował się portret Mao i tablica z cytatami z jego dzieł.

2. We wszystkich parkach należy ustawić ile tylko można tablic z cytatami Mao. Konduktorzy autobusów i obsługa pociągów pasażerskich muszą wiedzieć, że ich najważniejszym zadaniem jest propagowanie maoizmu i studiowanie wraz z pasażerami Zbioru cytatów *[z dzieł Mao].*

3. Dzieła Mao należy wydrukować i rozprowadzić w jak największej ilości, tak by maoizm oświetlił każdy zakątek naszego kraju.

4. Wszystkie wydawnictwa powinny rzucić na rynek Zbiór cytatów *w takiej ilości, by książka ta dotarła do każdego obywatela.*

5. Każdy obywatel powinien nosić zawsze przy sobie Zbiór cytatów, *stale je studiować i postępować zgodnie z nimi.*

Sto zasad zniszczenia starego i ustanowienia nowego,
„Karta" 1992, nr 7, s. 79–80.

M3 W Chinach, podobnie jak w innych państwach totalitarnych, silnie rozwinięty był kult jednostki. Wizerunki przewodniczącego Mao były wszechobecne w sferze publicznej. Często przedstawiano go w otoczeniu szczęśliwych i wiwatujących na jego cześć tłumów. Dopełnienie stanowiły opowieści o nieosiągalnych dla przeciętnego człowieka czynach wodza. Bardzo ważna dla budowania wizerunku Mao była tzw. czerwona książeczka. Wydana w 1965 r., zawierała najważniejsze myśli przywódcy i stała się wkrótce jedyną obowiązującą w Chinach wykładnią polityczną. Jej posiadanie, studiowanie, a nawet uczenie się na pamięć było obowiązkowe i stanowiło podstawę rewolucji kulturalnej. Na propagandowym plakacie z lat 60. widać Mao trzymającego w dłoniach czerwoną książeczkę oraz wymachujących książeczkami ludzi. Plakat uzupełnia podpis: „Niech żyje przewodniczący Mao, najczerwieńsze słońce w naszych sercach".

Praca z materiałami

1. Omów propagandowy wydźwięk plakatu. **M3**
2. Przedstaw działania zbrojne w Korei w latach 1950–1953. Odwołaj się do **M4** i wiedzy pozaźródłowej.

państwowych oraz komitetów partii komunistycznej. Hunwejbini nieustannie powoływali się na nauki przewodniczącego Mao, doszukując się wszędzie jego rzekomych przeciwników, których następnie pozbawiano stanowisk, a często także i wolności. Powodowało to coraz większy chaos we wszystkich sferach funkcjonowania państwa. Dopiero w **1968 r.**, kiedy anarchia szerzona przez czerwonogwardzistów zaczęła zagrażać spoistości armii, Mao zarządził koniec rewolucji kulturalnej, a następnie z pomocą wojska rozwiązał formacje hunwejbinów terroryzujące cały aparat państwowy. Jego władza została umocniona, ale Chiny zapłaciły za to kolejną długoletnią zapaścią.

Szanse na rozwój pojawiły się dopiero po śmierci Mao Zedonga w 1976 r., gdy po trwającej dwa lata walce o sukcesję zwyciężył **Deng Xiaoping** (czyt. teng siaoping). Zapoczątkowane przez niego reformy ekonomiczne, zakładające odejście od totalnej dominacji państwa w gospodarce, przy zachowaniu pełni władzy politycznej przez partię komunistyczną, doprowadziły w końcu XX w. do wejścia Chin na ścieżkę wzrostu gospodarczego. W rezultacie już po rozpadzie ZSRS w 1991 r. komunistyczne Chiny stały się z czasem supermocarstwem, walczącym coraz częściej z USA o wpływy już nie tylko w Azji, lecz także na innych kontynentach.

Relacje sowiecko-chińskie

Mao aż do śmierci Stalina w 1953 r. formalnie deklarował lojalność wobec ZSRS, odwdzięczając się za otrzymaną wcześniej pomoc. Jednak od początku chińscy komuniści, którzy zdobyli władzę samodzielnie, mieli znacznie większą swobodę działania niż ci z zajętej przez Armię Czerwoną Europy Środkowo-Wschodniej. Rozbieżności między Moskwą a Pekinem zaczęły się pojawiać po dojściu do władzy w ZSRS Nikity Chruszczowa, a ich praprzyczyną była walka o przywództwo w światowym ruchu komunistycznym. **Mao krytykował** lansowaną przez Chruszczowa **ideę „pokojowego współistnienia"** państw o odmiennych ustrojach i zapowiadał rychły wybuch III wojny światowej, a w jej wyniku – ostateczną zagładę kapitalizmu. Jednak poza komunistami z Albanii oraz z kilku państw azjatyckich większość partii komunistycznych poparła w tym sporze Moskwę, uznając maoizm za zbyt skrajny.

Z tego powodu Sowieci stopniowo ograniczali pomoc gospodarczą i techniczną dla Pekinu, co powodowało narastanie konfliktu. Jego apogeum nastąpiło w drugiej połowie lat 60., gdy Chińczycy zgłosili pretensje terytorialne wobec ZSRS. Zbiegło się to w czasie ze skonstruowaniem przez Chiny pierwszej bomby atomowej. W Pekinie dochodziło wówczas do ataków demonstrantów na ambasadę ZSRS, a w Moskwie milicja pobiła chińskich studentów manifestujących na Placu Czerwonym. W 1969 r. doszło nawet do starć żołnierzy obu państw nad graniczną rzeką Ussuri.

Konflikty między ZSRS a ChRL wykorzystał prezydent USA **Richard Nixon** (czyt. riczard nikson). W 1972 r. **doprowadził do wznowienia relacji z Chinami**, mimo że nie wycofał poparcia Stanów Zjednoczonych dla Tajwanu, niezmiennie uznawanego przez Pekin za zbuntowaną prowincję. Amery-

kanie zgodzili się natomiast, by przedstawiciel Pekinu zastąpił reprezentanta Tajwanu w Radzie Bezpieczeństwa ONZ. Dopiero po śmierci Mao **relacje chińsko-sowieckie stopniowo się normalizowały**. Układ kończący spory terytorialne podpisano w 1991 r., tuż przed rozpadem ZSRS (zob. s. 358).

Powstanie dwóch państw koreańskich

Pod koniec II wojny światowej terytorium Korei okupowanej dotąd przez Japończyków zostało zajęte w części północnej przez wojska sowieckie, a w części południowej – przez armię amerykańską. Linia podziału przebiegała wzdłuż 38. równoleżnika, zgodnie z amerykańsko-sowieckim uzgodnieniem z 1945 r. Toczone następnie negocjacje w sprawie utworzenia zjednoczonego państwa koreańskiego nie zakończyły się, podobnie jak w wypadku Niemiec, sukcesem. W 1948 r. na obszarze znajdującym się pod administracją amerykańską odbyły się wybory do parlamentu, który wkrótce proklamował powstanie **Republiki Koreańskiej** ze stolicą w Seulu. W odpowiedzi ZSRS powołał do życia na północy półwyspu **Koreańską Republikę Ludowo-Demokratyczną** (**KRLD**) ze stolicą w Pjongjangu. Na czele państwa stanął **Kim Ir Sen**.

Wojna koreańska (1950–1953)

Między obu państwami koreańskimi od momentu ich powstania panowały wrogie stosunki, odzwierciedlające narastanie napięcia między USA a ZSRS, ponieważ KRLD znalazła się w sowieckiej, a Republika Koreańska – w amerykańskiej strefie wpływów. Mnożyły się incydenty graniczne. W **czerwcu 1950 r. armia KRLD zaatakowała terytorium Korei Południowej** i doszło do **wojny koreańskiej** (**1950–1953**) – pierwszego gorącego konfliktu zimnowojennego. Na początku agresor odnosił sukcesy, opanował bowiem 95% terenu całego Półwyspu Koreańskiego. Sytuacja się zmieniła, gdy Rada Bezpieczeństwa ONZ, która – pod nieobecność przedstawiciela ZSRS bojkotującego posiedzenia rady w ramach solidarności z komunistycznymi Chinami – uchwaliła wysłanie do Korei sił zbrojnych ONZ. W praktyce główny ciężar ich utworzenia spadł na USA. Siły składały się głównie z wojsk amerykańskich, a kontyngenty dziewięciu innych państw miały symboliczny udział. W połowie **września 1950 r.** daleko na tyłach armii północnokoreańskiej nastąpił **desant morski sił ONZ** (50 tys. amerykańskich żołnierzy), równocześnie zaś od południa ruszyła kontrofensywa wojsk południowokoreańskich, również wspieranych przez Amerykanów. W ciągu kilku dni ci ostatni wyparli oddziały północnokoreańskie za 38. równoleżnik, a następnie kontynuowali natarcie i do końca października 1950 r. opanowali większość terytorium KRLD.

Kiedy pod koniec października 1950 r. wojska ONZ zbliżyły się do granicy chińsko-koreańskiej, do wojny po stronie KRLD przystąpiła duża część olbrzymiej **armii chińskiej**, oficjalnie złożona jedynie z „ochotników". W ciągu kilku miesięcy opanowali oni większość półwyspu (w tym Seul), ale w maju 1951 r. Amerykanom udało się ponownie przesunąć linię

M4 W działaniach na froncie koreańskim istotną rolę odegrało lotnictwo. Samoloty zwiadowcze pomagały rozpoznać teren wroga, dzięki czemu można było prowadzić skuteczne naloty bombowe. Samoloty transportowe natomiast nie tylko przewoziły niezbędne towary, lecz także ewakuowały rannych. Użycie ciężkich samolotów Fairchild C-119 Flying Boxcar (czyt. ferczajld flajing bokskar) podczas jesiennej ofensywy wojsk ONZ w 1950 r. pozwoliło po raz pierwszy w dziejach na zrzut na spadochronach ciężkiego sprzętu, jak działa czy samochody. Na zdjęciu desant spadochronowy wojsk ONZ w Korei w 1951 r.

frontu w okolice 38. równoleżnika. Rozpoczął się trwający ponad dwa lata etap wojny pozycyjnej. Mimo podejmowanych przez obie strony działań ofensywnych do poważniejszych zmian linii frontu już nie doszło.

W **połowie 1953 r.**, wkrótce po śmierci Stalina – który również udzielał pomocy KRLD, choć nie wysłał tam do walki swoich żołnierzy – parafowano **układ o linii demarkacyjnej**, która przebiegała w okolicy **38. równoleżnika**. Oba państwa koreańskie rozdzielił wówczas istniejący do dzisiaj neutralny pas ziemi o szerokości 4 km. W wojnie zginęło ok. 4 mln Koreańczyków, 250 tys. Chińczyków i 34 tys. Amerykanów. Lata wojny koreańskiej stanowiły szczytowy okres zimnej wojny, powodując gwałtowny wzrost wydatków na zbrojenia w państwach NATO i bloku komunistycznego.

Korea Południowa po trzech dekadach autorytarnych rządów wojskowych weszła w latach 80. na drogę demokracji, budując równocześnie nowoczesną gospodarkę. Natomiast komunistyczna Korea Północna, pod rządami syna, a następnie wnuka Kim Ir Sena zamieniła się w totalitarny, komunistyczny skansen, dysponujący jednak bronią atomową, którą pomogli jej zbudować protektorzy z Pekinu.

M5 Pod koniec wojny w Indochinach Amerykanie pomogli Francuzom w ewakuacji z Wietnamu Północnego. Ze względów propagandowych operacja otrzymała kryptonim „Przejście do wolności". Na przełomie 1954 i 1955 r. amerykańska marynarka wojenna umożliwiła przedostanie się do demokratycznego Wietnamu Południowego 310 tys. Wietnamczyków – cywilów oraz żołnierzy. W tym samym czasie Francuzi przetransportowali kolejne 500 tys. osób. Z południa na komunistyczną północ podążyło dobrowolnie niewiele ponad 4 tys. Wietnamczyków. Na fotografii z października 1954 r. widać amerykański okręt biorący udział w operacji. Napis na rufie głosi: „Twoje przejście do wolności".

Wojna w Indochinach (1946–1954)

Po zakończeniu japońskiej okupacji Indochin (obejmujących Wietnam, Laos i Kambodżę) Francuzi zamierzali reaktywować na tym obszarze swoją administrację kolonialną. Natrafili jednak na opór ze strony partyzantów z kierowanej przez komunistów Ligi Niepodległości Wietnamu (Viet Minh, czyt. wiet min), z **Ho Chi Minhem** (czyt. szi minem) na czele. W **1945 r.** ogłosili oni w północnej części regionu utworzenie **Demokratycznej Republiki Wietnamu** (**DRW**) ze stolicą w Hanoi. Początkowo Paryż uznał nowe państwo, ale już rok później rozpoczęła się **wojna Francji z DRW** trwająca w latach **1946–1954**. W jej trakcie Francuzi, próbując pozyskać miejscową ludność, powołali profrancuski rząd, a następnie na podstawie francusko-wietnamskiego porozumienia w **1949 r.** proklamowali utworzenie **Wietnamu Południowego** ze stolicą w Sajgonie. Głową państwa został były cesarz Bao Dai.

Wojna toczyła się ze zmiennym szczęściem aż do 1954 r., kiedy oddziałom Viet Minhu udało się zmusić do kapitulacji wielki garnizon wojsk francuskich. To ostatecznie skłoniło Paryż do podjęcia rozmów pokojowych. Na podstawie zawartych w **1954 r. w Genewie układów pokojowych** doszło do **utrwalenia podziału kraju** na położoną na północy komunistyczną Demokratyczną Republikę Wietnamu oraz leżący na południu Wietnam Południowy.

Wojna w Wietnamie (1965–1975)

Pokój między obu krajami nie trwał jednak długo, z końcem lat 50. bowiem na terenie Wietnamu Południowego podjęła działalność wspierana przez DRW komunistyczna partyzantka **Wietkong**. Słabnącym władzom Wietnamu Południowego z pomocą ruszyli Amerykanie, obawiający się rozszerzenia wpływów komunistycznych w Azji Południowo-Wschodniej, tym bardziej że w tym czasie rosły też one w sąsiednich państwach – Laosie i Kambodży. Początkowo amerykańska pomoc polegała na wysyłaniu broni oraz szkoleniu żołnierzy południowowietnamskich, ale w 1964 r. prezydent USA **Lyndon B. Johnson** (czyt. bi dżonson), wykorzystując ostrzelanie przez Wietnamczyków z północy amerykańskiego niszczyciela w Zatoce Tonkińskiej u wybrzeży Wietnamu, uzyskał zgodę Kongresu na podjęcie działań zbrojnych wobec DRW. W **1965 r.** rozpoczęła się trwająca **10 lat wojna**.

Cztery lata później w Wietnamie walczyło już ponad pół miliona amerykańskich żołnierzy, którzy jednak nie byli w stanie zlikwidować Wietkongu, wspomaganego na dużą skalę przez Sowietów i Chińczyków. W 1968 r. partyzantka komunistyczna przeprowadziła wielką ofensywę o kryptonimie „Tet", którą Amerykanie i wspierająca ich część Wietnamczyków zatrzymali dopiero na ulicach Sajgonu. W odpowiedzi wojska USA zaczęły atakować bazy Wietkongu położone na terenie sąsiedniej Kambodży. Jednak działania te, podobnie jak wkroczenie wojsk Wietnamu Południowego do Laosu w celu sparaliżowania szlaków komunikacyjnych komunistycznych partyzantów, nie przyniosły spodziewanych rezultatów.

M7 Prowadzona przez Amerykanów w imię demokracji i wolności wojna przeciw komunistycznemu Wietnamowi w wielu wypadkach niewiele miała wspólnego z tymi ideami. Praktyką były bombardowania szkół i szpitali, wiosek i pól uprawnych, stosowanie broni chemicznej czy masakry bezbronnych cywilów. Przykładem zbrodni wojennej był mord w My Lai (czyt. mi laj) z marca 1968 r. Amerykańscy żołnierze zabili tam od 347 do 504 nieuzbrojonych mieszkańców wsi, w większości kobiet i dzieci. Ujawnienie tego faktu wywołało oburzenie opinii publicznej na całym świecie, a w USA spadek poparcia dla amerykańskiej obecności w Wietnamie. Na zdjęciu ciała ofiar mordu w My Lai, 1968 r.

M6 **Przyczyny interwencji USA w Wietnamie według amerykańskiego publicysty politycznego Normana Podhoretza*, 1982 r.**

W rzeczywistości dla wielu ludzi [...] poparcie amerykańskiej interwencji w Wietnamie opierało się na pamięci o Monachium [...]. Dla owych ludzi lekcja Monachium polegała na tym, że nie można powstrzymać ekspansywnego, totalitarnego mocarstwa ustępowaniem przed jego żądaniami i że ograniczony opór jest jedynym sposobem, by wcześnie uniknąć późniejszej wojny na dużą skalę. [...] Oczywiście, Wietnam pod wieloma znaczącymi względami różnił się od Europy Środkowej z końca lat 30. Lecz istniało jedno wielkie podobieństwo, górujące nad owymi różnicami [...]. [...] wówczas w Wietnamie, podobnie jak wcześniej w Europie Środkowej, totalitarna siła polityczna – wtedy hitleryzm, teraz komunizm – próbowała rozszerzyć kontrolowany przez siebie obszar.*

N. Podhoretz, *Dlaczego byliśmy w Wietnamie?*, tłum. M.M. Malinowski, Warszawa: Wyd. Niepodległość, 1988, s. 4.

* **Podhoretza** (czyt. padoreca)
Monachium – mowa o układzie monachijskim z 1938 r.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij wydźwięk propagandowy nazwy operacji „Przejście do wolności". Wykorzystaj **M5** i wiedzę pozaźródłową.
2. Omów uzasadnienie amerykańskiej interwencji w Wietnamie. **M6**
3. Oceń działania wojsk USA w Wietnamie. Odwołaj się do **M6**, **M7** i wiedzy pozaźródłowej.

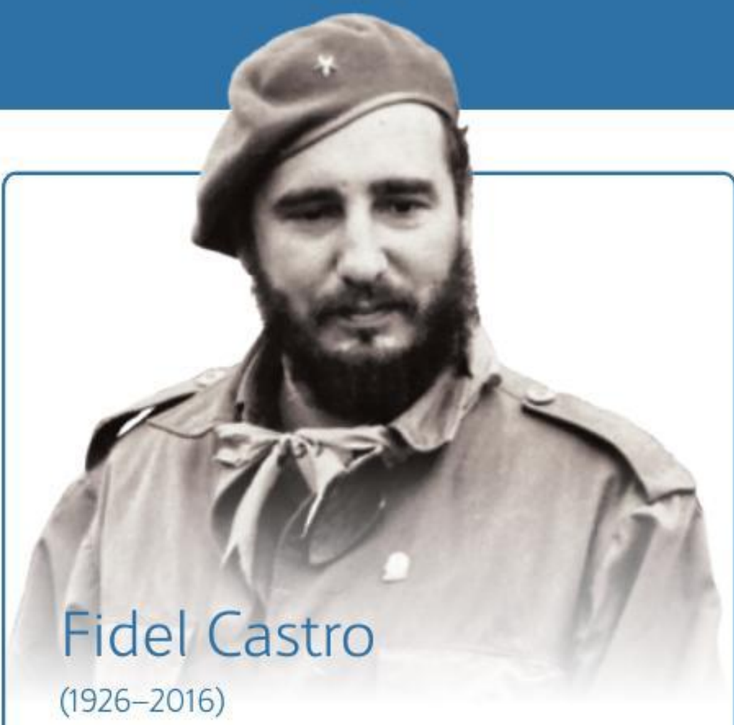

Fidel Castro

(1926–2016)

Kubański rewolucjonista, w latach 1959–2008 przywódca Kuby. W 1959 r. obalił proamerykański reżim Batisty. Początkowo piastował stanowisko premiera, następnie – I sekretarza Komunistycznej Partii Kuby. Przeprowadził reformę rolną i nacjonalizację zagranicznego kapitału oraz zacieśnił relacje z ZSRS. Wspierał finansowo i militarnie lewicowe ruchy wyzwoleńcze w Ameryce Południowej oraz Afryce, rozszerzając sowiecką strefę wpływów. W 2006 r. ze względu na stan zdrowia przekazał swoje funkcje bratu, a dwa lata później zrezygnował ze sprawowania władzy. Fotografia z 1959 r.

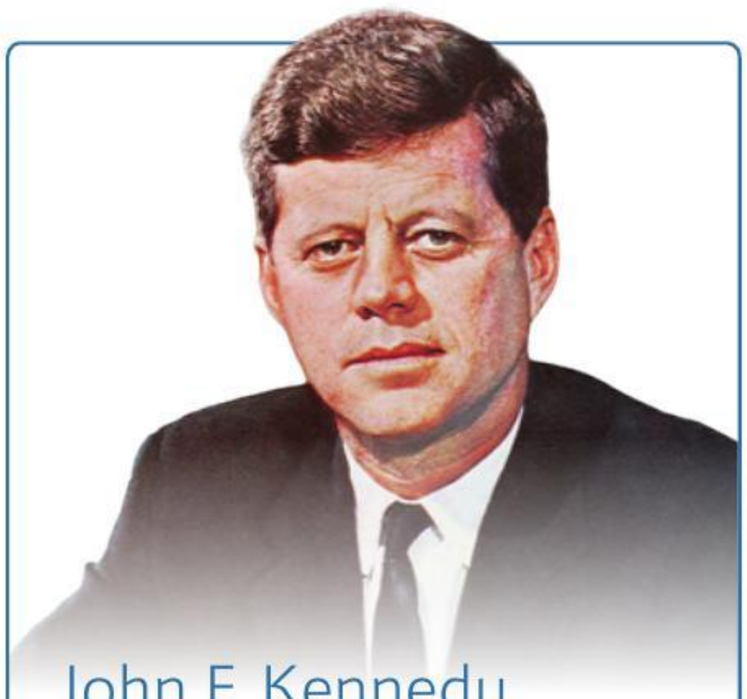

John F. Kennedy

(1917–1963)

Amerykański polityk, kongresmen, w latach 1961–1963 prezydent USA. W czasie II wojny światowej walczył na Dalekim Wschodzie. W 1946 r. rozpoczął karierę polityczną z ramienia Partii Demokratycznej. Zmusił ZSRS do usunięcia wyrzutni rakietowych z Kuby, ale nie udało mu się obalić reżimu Fidela Castro. Popierając Izrael, doprowadził do pogorszenia się stosunków USA z państwami arabskimi. Podpisał projekt ustawy o likwidacji segregacji rasowej, uchwalony przez Kongres w 1964 r. Zginął w zamachu. Zdjęcie z lat 1961–1963.

Protesty na arenie międzynarodowej, w szczególności rosnący opór części amerykańskiego społeczeństwa, zwłaszcza młodzieży (zob. s. 224), wobec wysyłania kolejnych żołnierzy do Wietnamu, skłoniły ostatecznie Waszyngton do rozpoczęcia w 1969 r. rozmów pokojowych. Zakończono je jednak dopiero w okresie administracji Richarda Nixona. Na podstawie **porozumienia podpisanego w Paryżu w 1973 r.** z obu państwami wietnamskimi Amerykanie wycofali swoje wojska, co oznaczało wyrok dla słabszego militarnie Wietnamu Południowego. W **1975 r.** wojska DRW bez większego trudu opanowały całe terytorium tego ostatniego i w **1976 r.** ogłoszono **zjednoczenie obu państw wietnamskich w Socjalistyczną Republikę Wietnamu**. Kraj ten w kolejnych latach prowadził politykę ekspansji, podporządkowując sobie pod koniec 1978 r. Kambodżę. Wietnamska interwencja położyła tam kres **ludobójczym rządom Czerwonych Khmerów** (czyt. kmerów), którzy pod przywództwem Pol Pota w ciągu niespełna czterech lat rządów wymordowali $^1/_5$ ludności swojego kraju. Wietnamska ekspansja zaniepokoiła popierającą Czerwonych Khmerów ChRL i doprowadziła do wybuchu w 1979 r. krótkiego wietnamsko-chińskiego konfliktu zbrojnego, zakończonego bez wyraźnego rozstrzygnięcia. Była to pierwsza w dziejach wojna między państwami rządzonymi przez komunistów.

Kryzys kubański (1962)

Przez pierwsze powojenne lata cała półkula zachodnia pozostawała w cieniu dominacji USA. Dlatego szokiem dla Waszyngtonu stało się obalenie na Kubie na początku **1959 r.**, po dwuletniej wojnie domowej, proamerykańskiej dyktatury Fulgencia (czyt. fulhencja) Batisty i przejęcie tam władzy przez **Fidela Castro** (czyt. kastro). Przeprowadził on nacjonalizację gospodarki, co mocno uderzyło w interesy amerykańskich przedsiębiorców, i nie ukrywał wrogości wobec USA. Amerykanie próbowali doprowadzić do obalenia Castro. W tym celu wysłali na wyspę uzbrojonych kubańskich emigrantów, ale dokonana przez nich w **kwietniu 1961 r. inwazja w Zatoce Świń** zakończyła się klęską. Umocniło to skłaniającego się ku komunizmowi Castro w przekonaniu, że przetrwanie jego rządów wymaga wsparcia militarnego ze strony ZSRS.

W październiku **1962 r.** amerykański samolot zwiadowczy U-2 (czyt. ju tu) sfotografował budowane na Kubie przez Sowietów wyrzutnie pocisków balistycznych średniego zasięgu (2–4 tys. km) wyposażonych w głowice jądrowe. Rozmieszczenie ich ok. 130 km od wybrzeży USA oznaczało potencjalne niebezpieczeństwo zniszczenia całego kraju aż po granice Kanady. Działanie to doprowadziło do największego kryzysu między obu supermocarstwami w całym okresie zimnej wojny. **Świat stanął na krawędzi konfliktu nuklearnego**. Prezydent USA **John F. Kennedy** (czyt. dżon ef kenedi) podjął decyzję o rozpoczęciu blokady morskiej Kuby, żądając równocześnie od Moskwy demontażu wyrzutni. Siły nuklearne obu państw zostały postawione w stan najwyższej gotowości, a amerykańskie dowództwo rozpoczęło przygotowania do inwazji na wyspę.

M8 Daleki Wschód po II wojnie światowej

LEGENDA

- strefa demarkacyjna wzdłuż 38. równoleżnika między państwami koreańskimi ustanowiona w 1953 r.
- Indochiny Francuskie do 1954 r.
- strefa demarkacyjna wzdłuż 17. równoleżnika dzieląca Wietnam na dwie części w 1954 r.
- Wietnam Południowy (1949–1976)
- Demokratyczna Republika Wietnamu (1945–1976)
- posiadłości brytyjskie do 1945 r.
- Holenderskie Indie Wschodnie do 1949 r.
- 1. Pakistan Wschodni (1947–1971 prowincja Pakistanu, od 1971 Bangladesz)

Do amerykańskiego ataku na Kubę ostatecznie nie doszło, gdyż po kilku dniach nerwowych negocjacji Chruszczow zgodził się zdemontować instalacje wojskowe na Kubie, w zamian za gwarancje bezpieczeństwa ze strony USA dla reżimu Castro oraz usunięcie przez Amerykanów posiadanych przez nich wyrzutni rakiet na terenie Turcji. W rezultacie Kuba, wspierana gospodarczo przez ZSRS i inne państwa bloku sowieckiego, stała się najważniejszą redutą komunizmu na półkuli zachodniej, a sam Castro – wzorem dla większości lewicowych ruchów w całej Ameryce Łacińskiej.

Praca z materiałem

1. Wskaż na mapie miejsca, w których toczyły się konflikty zbrojne na Dalekim Wschodzie po zakończeniu II wojny światowej. Wykorzystaj **M8** oraz wiedzę pozaźródłową.

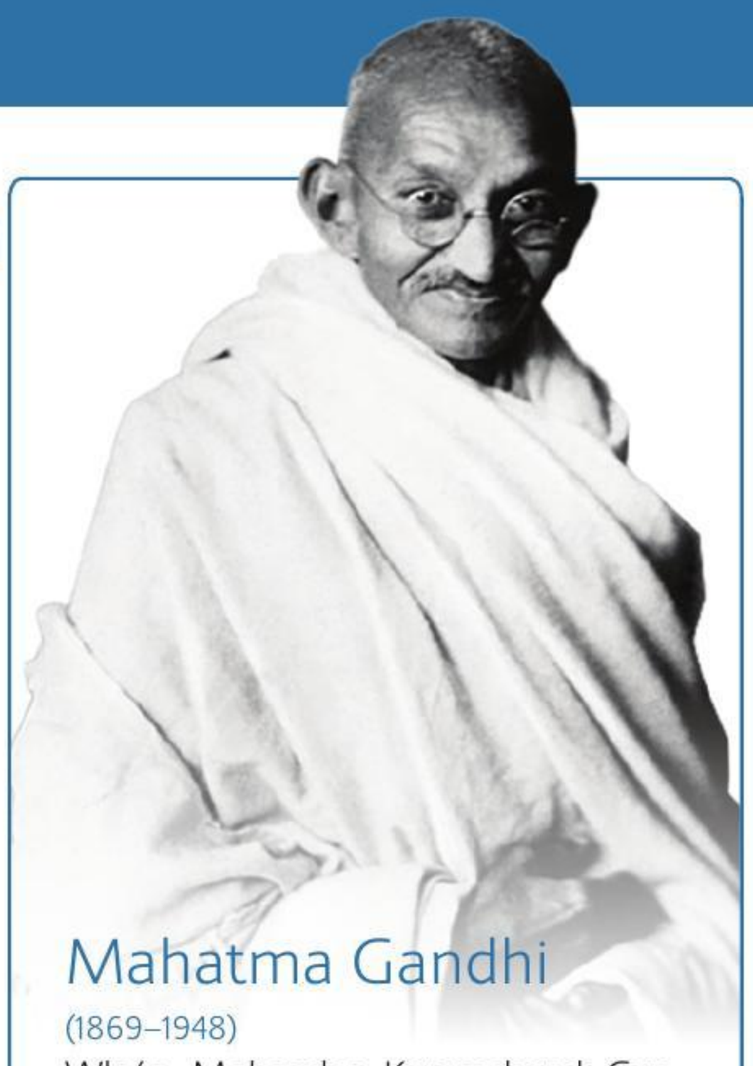

Mahatma Gandhi

(1869–1948)

Właśc. Mohandas Karamchand Gandhi (czyt. karamćand gandi). Indyjski prawnik, działacz polityczny i aktywista, orędownik równości i sprawiedliwości społecznej. Po ukończeniu studiów w Wielkiej Brytanii był prawnikiem w brytyjskiej Afryce Południowej, gdzie m.in. działał na rzecz zniesienia dyskryminacji rasowej. W 1914 r. wrócił do Indii, został członkiem Indyjskiego Kongresu Narodowego i zaangażował się w walkę o niepodległość Indii. Zainicjował walkę bez stosowania przemocy: strajki, bojkot brytyjskich towarów oraz inne formy biernego oporu. Był prześladowany i więziony przez Brytyjczyków. Jest uznawany za ojca indyjskiej niepodległości. Zginął z rąk religijnego fundamentalisty. Zdjęcie z lat 30.

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, dlaczego w krajach afrykańskich tak często do władzy dochodzili dyktatorzy. Odwołaj się do **M9** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Oceń, czy Idi Amin słusznie jest nazywany „rzeźnikiem z Ugandy". Odpowiedź uzasadnij. Wykorzystaj **M9** i wiedzę pozaźródłową.

Geneza dekolonizacji

II wojna światowa doprowadziła do osłabienia pozycji wszystkich mocarstw kolonialnych. Wzmocniło to działające w wielu dotychczasowych koloniach ruchy narodowowyzwoleńcze, których celem było zrzucenie zależności od europejskich metropolii i uzyskanie niepodległości. Proces ten, nazywany **dekolonizacją**, był wspierany zarówno przez ZSRS, jak i USA, które dostrzegały w nim nie tylko realizację uniwersalnego prawa narodów do samostanowienia, lecz także sposób na rozbudowę własnych wpływów. Moskwa liczyła na to, że w konsekwencji dekolonizacji władzę w kolejnych państwach Azji i Afryki przejmą lokalne partie komunistyczne. W Waszyngtonie zaś zakładano, że nowe państwa zachowają gospodarkę rynkową i będą prowadzić proamerykańską politykę zagraniczną.

Dekolonizacja w Azji

Po II wojnie światowej nastąpił zmierzch imperiów kolonialnych. W relatywnie najbardziej pokojowy sposób nastąpiła dekolonizacja brytyjskich posiadłości w południowej Azji, do czego wstęp stanowiło uznanie w **1947 r. niepodległości Indii**. Doprowadziła do tego pokojowa walka prowadzona kilkadziesiąt lat przez Indyjski Kongres Narodowy, którego duchowym przywódcą był **Mahatma Gandhi** (czyt. gandi). Organizowane przez niego strajki, demonstracje i marsze zyskały z czasem tak duże poparcie, że w praktyce paraliżowały funkcjonowanie brytyjskiego aparatu kolonialnego. Był to najbardziej znany w dziejach przykład skutecznego zastosowania na masową skalę w walce o niepodległość strategii **non-violence** (czyt. nonwajelens), czyli oporu bez użycia przemocy.

Równolegle z ogłoszeniem niepodległości Indii, gdzie dominowała religia hinduistyczna, proklamowano też **niepodległość Pakistanu**, państwa utworzonego dla indyjskich muzułmanów. Podział Pendżabu i Bengalu – dwóch prowincji, w których żył zbliżony procent muzułmanów i wyznawców hinduizmu – spowodował wybuch krwawego konfliktu i wymuszone migracje wielu milionów ludzi.

W **1948 r. przyznano suwerenność** dwóm innym posiadłościom brytyjskim, które wchodziły w skład Indii, a mianowicie **Birmie** (obecnie Mjanma) oraz **Cejlonowi** (obecnie Sri Lanka). Zdecydowanie dłużej trwało uniezależnianie się od Wielkiej Brytanii Federacji Malajskiej.

W 1948 r. wybuchło powstanie malajskie, które nie wygasło mimo formalnego proklamowania niepodległości w 1957 r. Dopiero po sześciu latach walk wewnętrznych i przyłączeniu północnego Borneo proklamowano w **1963 r. powstanie państwa Malezja**.

Również Holendrzy bardzo szybko, bo jeszcze w 1946 r., pogodzili się z utratą swej głównej azjatyckiej kolonii, czyli Holenderskich Indii Wschodnich, które w 1945 r. ogłosiły niepodległość, a w **1949 r.** powstało **państwo Indonezja**.

W 1945 r., po zakończeniu okupacji japońskiej, ujawniły się dążenia niepodległościowe we francuskich **Indochinach**. Francja dość długo nie

chciała się pogodzić z utratą kolonii, ponieważ mogło to wpłynąć na utratę przez nią mocarstwowej pozycji. Ostatecznie jednak w 1954 r., po przegranej wojnie w Indochinach, uznała ich niezależność. Z terenów dawnej francuskiej kolonii wyłoniły się trzy nowe państwa: **Laos**, **Kambodża** oraz **Wietnam**.

Dekolonizacja w Afryce

W latach 50. rozpoczął się proces dekolonizacji w Afryce, gdzie w chwili zakończenia II wojny światowej niepodległe były jedynie trzy państwa: Egipt, Etiopia i Liberia. Jako pierwszy w 1956 r. suwerenność uzyskał brytyjski Sudan, ale najbardziej spektakularny był **rok 1960**, nazywany **Rokiem Afryki**, niepodległość bowiem uzyskało wtedy aż **17 państw** będących dotąd koloniami brytyjskimi, francuskimi, portugalskimi i belgijskimi.

Szczególnie krwawy konflikt poprzedził uznanie przez Paryż **niepodległości Algierii**, w której osiedliło się wielu Francuzów. Trwająca od 1954 r. wojna w tym kraju wywołała nad Sekwaną głęboki kryzys polityczny, który stopniowo przezwyciężył po powrocie do władzy generał Charles de Gaulle (czyt. szarl de gol). Mimo ostrego sprzeciwu części armii oraz opinii publicznej przeforsował on w 1962 r. uznanie prawa Algierczyków do własnego państwa. Najpóźniej, bo dopiero w latach 70., po upadku rządów autorytarnych w Portugalii, niezależność zyskały jej afrykańskie posiadłości – Angola i Mozambik.

W wielu państwach afrykańskich, których granice zostały niegdyś wytyczone przez mocarstwa kolonialne, znalazły się skłócone ze sobą plemiona. Po zakończeniu rządów kolonizatorów zaczęły rywalizować ze sobą o dominację. W przebieg konfliktów często ingerowały supermocarstwa, próbując rozbudowywać w ten sposób swoje strefy wpływów. Tak było m.in. podczas wojen domowych w Demokratycznej Republice Konga i Nigerii w latach 60., a w kolejnej dekadzie także w Angoli.

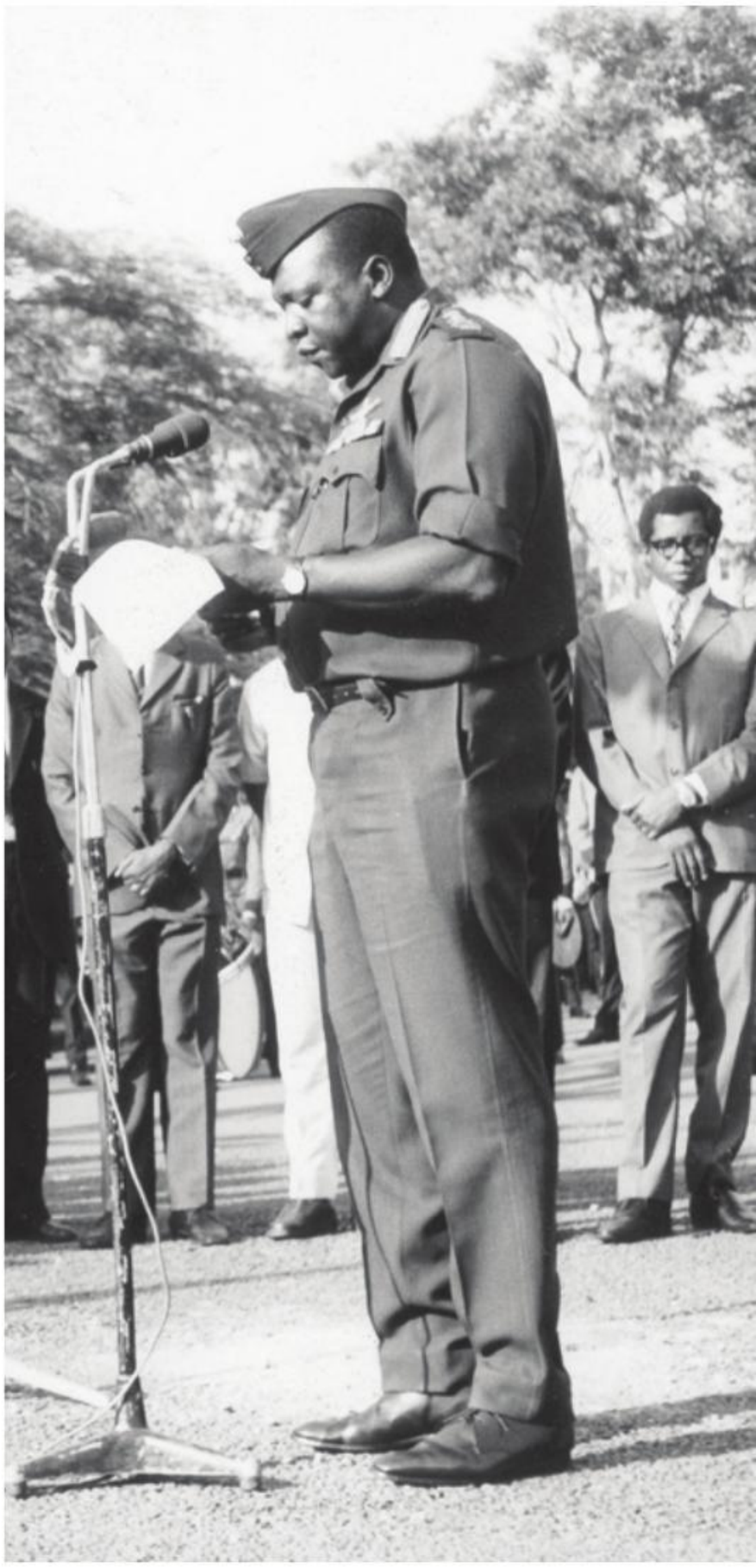

M9 W większości państw afrykańskich po uzyskaniu niepodległości demokracja była bardzo niestabilna. Władza bardzo szybko przechodziła w ręce dyktatorów, którzy w jej sprawowaniu nie stronili od przemocy, a nawet masowych mordów. Do takich polityków należał Idi Amin, dyktator Ugandy w latach 1971–1979. W trakcie sprawowania rządów z jego polecenia zamordowano blisko pół miliona rzeczywistych i domniemanych wrogów. Ta liczba oraz wyjątkowe bestialstwo (w zamrażarkach miał przechowywać głowy swoich przeciwników politycznych) spowodowały, że zyskał miano „rzeźnika z Ugandy". W 1979 r. uciekł z kraju i nigdy nie został osądzony za swoje zbrodnie. Znalazł schronienie najpierw w Libii, a później w Arabii Saudyjskiej. Na zdjęciu Idi Amin podczas przemówienia w 1974 r.

Skutki dekolonizacji

Państwa, które powstały w wyniku procesu dekolonizacji, były określane jako **postkolonialne**. Często używano też szerszego pojęcia – państwa **Trzeciego Świata**. Miało to z jednej strony podkreślać ich odmienność od państw zachodnich, z drugiej zaś – od komunistycznych.

Państwa Trzeciego Świata były położone w większości na południowej półkuli. Wprawdzie poziom ich rozwoju był bardzo zróżnicowany, jednak większość z nich – zwłaszcza te postkolonialne – zmagała się z problemem **biedy**, która w skrajnej postaci (zwłaszcza w Afryce) często przybierała formę **klęsk głodu**. Bogatsze państwa z północy próbowały temu zaradzić, organizując różnorodne akcje humanitarne (największe prowadziły wyspecjalizowane agendy ONZ), jednak zazwyczaj były one niewystarczające. Do zaangażowania pomocy na większą skalę dochodziło w czasach zimnej wojny głównie w tych państwach, które z racji swojego

Neokolonializm
Utrzymywanie niepodległych państw, które kiedyś były koloniami, w różnych formach zależności (zwłaszcza gospodarczej) przez dawne państwa kolonialne.

położenia geograficznego lub posiadanych zasobów naturalnych stanowiły obiekt szczególnego zainteresowania ze strony rywalizujących ze sobą supermocarstw. Jednak bardzo często kraje będące areną takiej rywalizacji, zamiast na tym skorzystać, pogrążały się w ogniu **wojen domowych**.

Większość nowo powstałych krajów, zarówno w Azji, jak i w Afryce, przyłączyła się do **Ruchu Państw Niezaangażowanych**. Jego geneza sięgała konferencji w Bandungu (Indonezja) w 1955 r., ale apogeum rozwoju przypadło na dwie kolejne dekady. W szczytowym momencie ruch objął ponad 100 państw z całego świata, które deklarując walkę z **neokolonializmem** (co odpowiadało ZSRS), równocześnie wzywały do ograniczenia wyścigu zbrojeń oraz pokojowego rozwiązywania sporów. Poczynając od szczytu zorganizowanego w 1961 r. w Belgradzie, przywódcy tych państw spotykali się co trzy lata na kolejnych konferencjach. Jednak ogromne zróżnicowanie ustrojowe państw tworzących ten ruch, a także ich lepiej lub gorzej ukrywane powiązania z jednym z supermocarstw spowodowały, że nie odegrał on istotniejszej roli w światowej polityce.

Praca z materiałem

1. Wskaż na mapie te państwa w Afryce, które najwcześniej uzyskały niepodległość. **M10**
2. Rozstrzygnij, czy słusznie rok 1960 nazywa się Rokiem Afryki. Odpowiedź uzasadnij. **M10**

M10 Dekolonizacja Afryki

Polecenia podsumowujące

1. Scharakteryzuj politykę wewnętrzną Chin w okresie rządów Mao Zedonga.
2. Przedstaw genezę, przebieg i konsekwencje wojny w Wietnamie.
3. Wyjaśnij, dlaczego rok 1960 nazywamy Rokiem Afryki.

Konflikty okresu zimnej wojny i dekolonizacja

Podsumowanie 16

Chiny

1946–1949 – wojna domowa w Chinach, zakończona zwycięstwem komunistów.
1949 – proklamowanie Chińskiej Republiki Ludowej przez Mao Zedonga.
Polityka zagraniczna Chin – rywalizacja z ZSRS (lata 60.) i wznowienie stosunków z USA (lata 70.).
Polityka wewnętrzna Chin – Wielki Skok Naprzód oraz rewolucja kulturalna, w ich efekcie śmierć milionów ludzi.
1976 – zmiana polityki w Chinach po śmierci Mao i przejęciu władzy przez Deng Xiaopinga – zachowanie władzy politycznej przez partię przy stopniowym odchodzeniu od dominacji państwa w gospodarce.

Wojna koreańska (1950–1953)

Rywalizacja między USA i ZSRS w Korei jedną z przyczyn wybuchu wojny.
Powstanie dwóch wrogich sobie państw – Republiki Koreańskiej (popieranej przez USA) i Koreańskiej Republiki Ludowo-Demokratycznej (popieranej przez ZSRS).
1950 – atak KRLD na Koreę Południową – początek wojny koreańskiej.
Wysłanie sił pokojowych przez ONZ, złożonych głównie z żołnierzy USA.
Skutki wojny w Korei
- ustalenie linii demarkacyjnej między oboma państwami wzdłuż 38. równoleżnika
- śmierć ok. 4 mln Koreańczyków, 250 tys. Chińczyków i 34 tys. Amerykanów
- utrwalenie podziału na dwa państwa koreańskie

Wojna w Indochinach i Wietnamie

1945 – utworzenie rządzonej przez komunistów Demokratycznej Republiki Wietnamu (DRW).
1946–1954 – wojna Francuzów z DRW i utworzenie Wietnamu Południowego (1949).
Koniec lat 50. – ataki DRW i partyzantki komunistycznej na Wietnam Południowy.
1965–1975 – wojna w Wietnamie, przyczyną wspieranie Wietnamu Południowego przez USA w walce z DRW.
Sowieci i Chińczycy po stronie DRW.
Przeciągający się konflikt i porażki w Wietnamie przyczynami narastania oporu części Amerykanów wobec wysyłania wojsk do Wietnamu.
1973 – podpisanie w Paryżu porozumienia i wycofanie się wojsk amerykańskich z Wietnamu.
1975 – zajęcie Wietnamu Południowego przez DRW, koniec wojny w Wietnamie.
1976 – powstanie Socjalistycznej Republiki Wietnamu.

Kryzys kubański

1959 – przejęcie władzy na Kubie przez wrogo nastawionego do USA Fidela Castro.
1961 – niepowodzenie inwazji w Zatoce Świń w celu obalenia Castro; zwrot Kuby w kierunku komunizmu i sojuszu z ZSRS.
1962 – kryzys kubański; przyczyną rozlokowanie przez ZSRS wyrzutni broni jądrowej na Kubie.

Dekolonizacja

Rozpad imperiów kolonialnych po II wojnie światowej.
1947 – uzyskanie niepodległości przez Indie.
Lata 50. – początek procesu dekolonizacji w Afryce.
1960 – Rok Afryki – uzyskanie niepodległości przez 17 państw afrykańskich.
Ruch Państw Niezaangażowanych – zapowiedź walki z neokolonializmem.

Polecane publikacje

M. Hastings, *Wojna koreańska*, przeł. B. Cendrowska-Werner, Wrocław: Wyd. Dolnośląskie, 2010.

J. Polit, *Pod wiatr. Czang Kaj-szek 1887–1975*, Kraków: Wyd. Arcana, 2008.

R.D. Schulzinger, *Wojna w Wietnamie 1941–1975*, przekł. G. Smółka, Kraków: Wyd. Astra, 2020.

17 Konflikty na Bliskim Wschodzie

1948 powstanie niepodległego państwa Izrael
1948–1949 wojna o niepodległość Izraela
1956 kryzys sueski
1964 powstanie OWP
1967 wojna sześciodniowa
1973 wojna Jom Kippur
1979 rewolucja islamska w Iranie
1980–1988 wojna iracko-irańska
1987–1993 pierwsza intifada
1990–1991 pierwsza wojna w Zatoce Perskiej

Przypomnij

- Czym był syjonizm?

Cel lekcji

- Dowiem się, jak przebiegały najważniejsze konflikty na Bliskim Wschodzie.

Po lekcji

- Wyjaśniam, jakie znaczenie dla sytuacji na Bliskim Wschodzie miało powstanie państwa Izrael.
- Charakteryzuję konflikt izraelsko-arabski.
- Omawiam wpływ rewolucji islamskiej w Iranie na sytuację w Zatoce Perskiej.

Utworzenie państwa Izrael i wojna o niepodległość

Terenem licznych konfliktów zbrojnych, które nie zakończyły się wraz z końcem zimnej wojny, pozostaje Bliski Wschód. Wybuch najdłuższego z nich nastąpił w **1948 r.**, kiedy Żydzi proklamowali **powstanie w Palestynie państwa Izrael**, wieńcząc w ten sposób trwające od końca XIX w. wysiłki ruchu syjonistycznego na rzecz utworzenia własnego państwa w tej części świata. Upoważniała ich do tego rezolucja podjęta rok wcześniej przez Zgromadzenie Ogólne ONZ, przewidująca równoczesne utworzenie na terenie Palestyny dwóch państw – żydowskiego i arabskiego. To drugie miało być przeznaczone dla miejscowej ludności arabskiej nazywanej Palestyńczykami.

Jednak taki podział Palestyny, kontrolowanej od końca I wojny światowej przez Brytyjczyków, nie zadowalał żadnej strony i z chwilą powstania Izraela rozpoczęła się pierwsza wojna w tym regionie. W jej trakcie wspierające Palestyńczyków wojska z sąsiednich państw arabskich: Egiptu, Syrii, Jorda-

M1 Po zakończeniu II wojny światowej tysiące europejskich Żydów, w tym ocalałych z Holokaustu, pozbawionych rodzin oraz dobytku, pragnęło wyemigrować do Palestyny. Podróż często się odbywała w warunkach zagrażających ich życiu. Tak było w wypadku Żydów, którzy w 1947 r. wyruszyli z Marsylii we Francji na statku Exodus (łac. „wyjście"). Na przebudowanym okręcie, mogącym pierwotnie pomieścić kilkuset pasażerów, w podróż udało się 4,5 tys. osób. Gdy dotarli na miejsce, Brytyjczycy ostrzelali statek, by zmusić go do powrotu. Ostatecznie Żydzi zostali przetransportowani do Europy i umieszczeni w obozach przejściowych na terenie brytyjskiej strefy okupacyjnej Niemiec. Historia Exodusu zbulwersowała opinię publiczną i miała wpływ na przyjęcie przez ONZ rezolucji umożliwiającej powstanie państwa żydowskiego w Palestynie. Na zdjęciu Exodus po dotarciu do Hajfy w Palestynie, 1947 r.

M2 Wskutek sprzeciwu strony arabskiej wobec rezolucji ONZ o utworzeniu w Palestynie dwóch państw sytuacja na Bliskim Wschodzie się zaogniła. Organizacje żydowskie się spodziewały, że gdy w 1948 r. wygaśnie brytyjski mandat do sprawowania kontroli nad Palestyną, może dojść do wybuchu wojny i utworzenie własnego państwa będzie niemożliwe. Dlatego postawiły na politykę faktów dokonanych. 14 maja 1948 r. żydowski przywódca David Ben Gurion [1] ogłosił niepodległość Izraela. Powoływał się nie tylko na historyczne prawo Żydów do Erec Israel (hebr. „ziemia Izraela"), lecz także na udział żydowskich żołnierzy po stronie aliantów, a przede wszystkim na tragedię Zagłady. Na zdjęciu ogłoszenie deklaracji niepodległości Izraela, 1948 r.

nii i Libanu bezskutecznie próbowały zniszczyć nowo powstałe państwo żydowskie. Walki, nazywane w Izraelu **wojną o niepodległość (1948–1949)**, zakończyły się opanowaniem przez Żydów całej Palestyny, z czym nie pogodziły się ani sąsiednie państwa arabskie, ani miejscowa ludność arabska. Dzięki wsparciu Stanów Zjednoczonych, w których po II wojnie światowej rosły coraz bardziej wpływy żydowskiej diaspory, Izrael zdołał zbudować bardzo silną armię. W następnych dekadach z powodzeniem stawiała ona czoła przeważającym liczebnie przeciwnikom.

Praca z materiałami

1. Oceń postawę władz brytyjskich wobec migracji żydowskiej do Palestyny. Odwołaj się do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Przedstaw argumentację środowisk żydowskich na rzecz prawa do utworzenia niepodległego państwa na terenie Palestyny. **M2**, **M3**

M3 **Deklaracja niepodległości Izraela, 1948 r.**

Naród żydowski powstawał w Ziemi Izraela. Tutaj ukształtowała się jego duchowa, religijna i państwowa tożsamość. Tutaj po raz pierwszy stworzył on państwo. Tutaj stworzył skarby kultury ogólnoludzkiej i przekazał całemu światu wieczną Księgę nad księgami. [...]*

Kierowani tym historycznym i tradycyjnym przywiązaniem, Żydzi w każdym pokoleniu dążyli do tego, by powrócić do swojej dawnej ojczyzny. W ostatnich dekadach zaczęli powracać masowo. Pionierzy [...] i obrońcy spowodowali, że zakwitła pustynia, przywrócili do życia język hebrajski, zbudowali wsie i miasta, stworzyli kwitnącą społeczność, która kontroluje swoją ekonomię i kulturę. Zbudowali społeczność, która kocha pokój, ale wie, jak się bronić. Która przynosi innym błogosławieństwo postępu i pragnie niezależnego bytu narodowego. [...]

Katastrofa, która niedawno spadła na naród żydowski – mord milionów Żydów w Europie – była kolejnym wyrazistym potwierdzeniem konieczności rychłego rozwiązania problemu bezdomności narodu poprzez odbudowanie w Ziemi Izraela państwa żydowskiego. Państwa, które otworzyłoby swoje bramy szeroko dla każdego Żyda, a narodowi przydałoby status uznanego członka społeczności narodów.

Żydzi ocaleni z Holocaustu w Europie, Żydzi z innych części świata napływali do Ziemi Izraela, niezrażeni trudnościami, ograniczeniami i niebezpieczeństwami. Nigdy nie zaprzestali głosić i potwierdzać prawa do życia w godności, wolności i uczciwego trudu w swojej ojczyźnie.*

Deklaracja niepodległości Izraela, https://pl.wikipedia.org/wiki/Deklaracja_niepodleg%C5%82o%C5%9Bci_Izraela (dostęp 7.04.2025).

* **Księga nad księgami** – mowa o Biblii
Holocaustu (czyt. holokałstu)

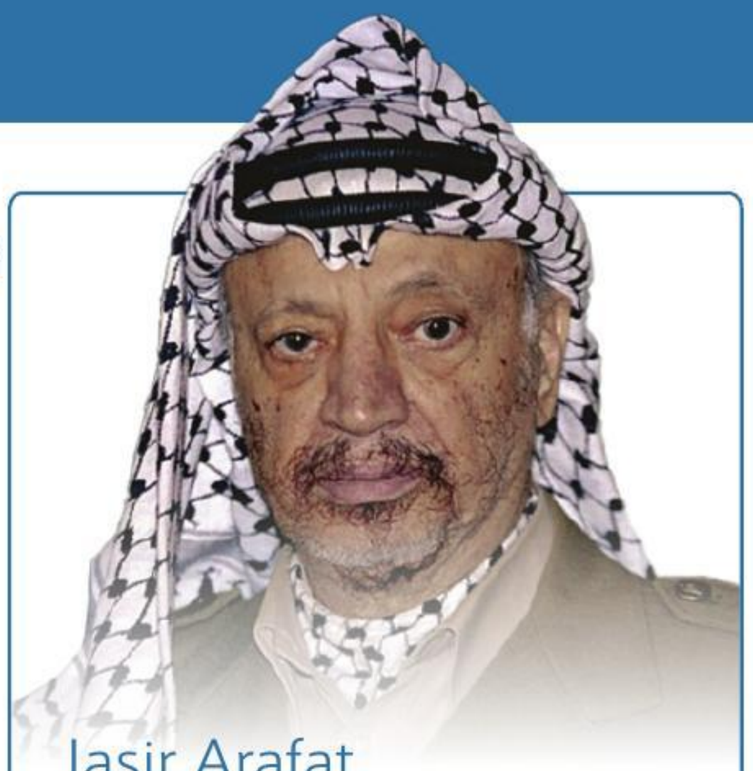

Jasir Arafat

(1929–2004)

Polityk palestyński, w latach 1969–2004 przywódca Organizacji Wyzwolenia Palestyny, w latach 1996–2004 pierwszy prezydent Autonomii Palestyńskiej. Był aktywnym działaczem narodowym, organizował partyzantkę i walczył w wojnie 1956 r. Dzięki niemu OWP została uznana za jedyne legalne przedstawicielstwo narodu palestyńskiego. Zainicjował rozmowy pokojowe z Izraelem, co doprowadziło do utworzenia Autonomii Palestyńskiej oraz przyznania mu Pokojowej Nagrody Nobla w 1994 r. W związku z nasileniem działalności terrorystycznej Palestyńczyków i zahamowaniem dialogu pokojowego, Arafat przez ostatnie lata życia przebywał w areszcie domowym. Zdjęcie z 1994 r.

Strefa Gazy
Sporny obszar na wybrzeżu Morza Śródziemnego na pograniczu egipsko-izraelskim. W latach 1949–1967 znajdował się pod zarządem wojskowym Egiptu, a w latach 1967–1994 nadzór nad nim sprawował Izrael. Od 1994 r. jest częścią Autonomii Palestyńskiej.

Zachodni Brzeg Jordanu
Część Palestyny, która w latach 1948–1967 należała do Jordanii (wcześniejszej Transjordanii), a następnie znalazła się pod kontrolą Izraela. Jest przedmiotem sporu izraelsko-palestyńskiego.

Wzgórza Golan
Teren pogranicza izraelsko-syryjsko-libańskiego, będący przedmiotem sporu między Izraelem a Syrią. Od 1967 r. większość obszaru znajduje się pod kontrolą Izraela.

Kryzys sueski (1956)

Do ponownego zaostrzenia sytuacji doszło w połowie lat 50., gdy władzę w Egipcie przejęła grupa oficerów pod dowództwem **Gamala Abdela Nasera**, który rozpoczął przygotowania do wojny z Izraelem. Zanim jednak do niej doszło, Egipt podjął w lipcu 1956 r. decyzję o nacjonalizacji Kanału Sueskiego, co uderzyło w interesy Francji, a zwłaszcza Wielkiej Brytanii. Wykorzystał to zagrożony **Izrael**, który w **październiku 1956 r.** z pomocą obu tych państw europejskich jako pierwszy **zaatakował Egipt**. Wojska izraelskie bardzo szybko opanowały półwysep Synaj i dotarły do Kanału Sueskiego, gdzie pojawili się również francuscy i brytyjscy żołnierze. Przed ostateczną klęską uchroniła Nasera presja dyplomatyczna zarówno USA, jak i ZSRS, które wyjątkowo wystąpiły wspólnie przeciwko interwencji brytyjsko-francuskiej, gdyż odebrały ją jako próbę odbudowy wpływów na Bliskim Wschodzie przez dawne mocarstwa kolonialne. Londyn i Paryż okazały się niezdolne do przeciwstawienia się Amerykanom, co potwierdziło spadek ich znaczenia w polityce światowej.

W rezultacie, mimo porażki militarnej, Egipt odzyskał kontrolę nie tylko nad Kanałem Sueskim, lecz także nad półwyspem Synaj, a pogranicze izraelsko-egipskie zostało obsadzone przez siły pokojowe ONZ. Od tego czasu Bliski Wschód pozostawał areną, na której ścierały się już przede wszystkim interesy Waszyngtonu i Moskwy. Z pomocą tej ostatniej Naser przystąpił do budowy na Nilu olbrzymiej tamy w Asuanie. W ślad za Egiptem także kolejne państwa arabskie zaczęły postrzegać ZSRS jako sojusznika w walce z Izraelem. Dzięki amerykańskiej pomocy państwo żydowskie stopniowo zbudowało nowoczesną gospodarkę, z bardzo istotną rolą przemysłu obronnego. Równolegle jednak stabilności wewnętrznej Izraela zaczęła zagrażać istniejąca od **1964 r. Organizacja Wyzwolenia Palestyny** (**OWP**), która uważała się za reprezentanta interesów Palestyńczyków i dążyła do utworzenia niepodległego państwa palestyńskiego. W kolejnych latach – gdy na czele OWP stanął **Jasir** (czyt. jas-ir) **Arafat** – coraz częściej stosowała **metody terrorystyczne**, zyskując poparcie wielu krajów arabskich, ZSRS i innych państw bloku sowieckiego.

Wojna sześciodniowa (1967)

W 1967 r. Naser zażądał usunięcia sił pokojowych ONZ z granicy z Izraelem, a następnie zablokował jedyny izraelski port na Morzu Czerwonym. Także i tym razem władze Izraela, mając informacje o sojuszu wojskowym Egiptu z Syrią i Jordanią, wykonały ruch wyprzedzający i zaatakowały te trzy państwa. W trakcie błyskawicznej **wojny sześciodniowej**, trwającej od 5 do 10 **czerwca 1967 r.**, wojsko izraelskie nie tylko zdołało całkowicie zniszczyć lotnictwo tych państw, lecz także zająć ich obszar o łącznej powierzchni trzykrotnie przekraczającej terytorium Izraela. Egipt utracił kontrolę nad **Strefą Gazy** i **półwyspem Synaj**, Jordania – nad **wschodnią częścią Jerozolimy** i **Zachodnim Brzegiem Jordanu**, a Syria – nad **Wzgórzami Golan**.

Do przerwania działań wojennych doszło wskutek presji supermocarstw, za pośrednictwem mediacji ONZ. Przebieg wojny został jednak uznany za dowód przewagi amerykańskiego uzbrojenia, wykorzystywanego przez Żydów, nad sowieckim, w które były wyposażone wojska państw arabskich. W ślad za ZSRS stosunki dyplomatyczne z Izraelem zerwały wówczas wszystkie państwa bloku sowieckiego z wyjątkiem Rumunii.

Wobec fiaska militarnych prób pokonania Izraela jego przeciwnicy w świecie arabskim często sięgali po **metody terrorystyczne**. Największy rozgłos zyskała akcja podjęta przez skrajny odłam OWP o nazwie **Czarny Wrzesień**. W 1972 r., podczas igrzysk olimpijskich w Monachium bojownicy wzięli jako zakładników kilkunastu izraelskich sportowców, żądając uwolnienia Palestyńczyków więzionych przez Izrael. Nieudana interwencja zachodnioniemieckiej policji doprowadziła do śmierci wszystkich zakładników oraz większości terrorystów.

Wojna Jom Kippur (1973) i szok naftowy

W **październiku 1973 r. Egipt i Syria** postanowiły wziąć odwet za upokorzenie doznane podczas wojny sześciodniowej i w dniu najbardziej uroczystego żydowskiego święta – **Jom Kippur** (czyt. kipur, hebr. „sądny dzień") – **zaatakowały Izrael**. Mimo początkowych sukcesów agresorów armia izraelska po kilku dniach kolejny raz uzyskała przewagę na obu frontach, a po kilkunastu kolejnych zaczęła zagrażać stolicom obu państw, które rozpoczęły tę wojnę. Ponowna interwencja Moskwy i Waszyngtonu doprowadziła do przerwania walk z końcem października. Po raz drugi militarne wsparcie USA dla Izraela okazało się znacznie skuteczniejsze od analogicznej pomocy udzielanej przez ZSRS Egiptowi i Syrii.

W ramach solidarności z Egiptem i Syrią kraje arabskie na czele z Arabią Saudyjską, należące do największych na świecie eksporterów ropy naftowej, wprowadziły **embargo** na jej dostawy do USA i przejściowo ograniczyły wydobycie tego surowca. Spowodowało to **szok naftowy** – gwałtowny wzrost cen paliw, które w ciągu niespełna dwóch lat podrożały czterokrotnie. Zakończyło to ostatecznie epokę taniej ropy i zapoczątkowało stan **chronicznego kryzysu energetycznego**. Szok naftowy doprowadził do długotrwałego kryzysu ekonomicznego w całym świecie zachodnim, uświadamiając strategiczne znaczenie Bliskiego Wschodu dla globalnej gospodarki.

M4 W momencie wybuchu wojny sześciodniowej Izrael dysponował 75 tys. ludzi, 1000 czołgów i 350 samolotami. Koalicja państw arabskich przewyższała przeciwnika pod tym względem. Przeciwstawiła mu ponad 410 tys. żołnierzy, 1800 czołgów i 500 samolotów. Wynik starcia pokazał jednak, jak duża była dysproporcja między liczbą a jakością bojową żołnierzy i uzbrojenia obu stron. W wyniku wojny sześciodniowej Izrael stracił 776 żołnierzy, 2563 zostało rannych, a 15 wzięto do niewoli. Straty arabskie wyniosły szacunkowo: egipskie od 10 do 15 tys. żołnierzy, jordańskie ok. 6 tys., syryjskie 2,5 tys. Na fotografii izraelscy żołnierze w trakcie wojny sześciodniowej w Betlejem, 1967 r.

Praca z materiałem

1. Wyjaśnij, z czego mogła wynikać przewaga militarna Izraela nad państwami arabskimi w trakcie wojny sześciodniowej. Odwołaj się do **M4** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Rozstrzygnij, czy słusznie wojnę sześciodniową uważa się za wielki sukces militarny Izraela. Odpowiedź uzasadnij, wykorzystując **M4** i wiedzę pozaźródłową.

M5 Porozumienie w Camp David z 1978 r. zapoczątkowało długotrwały proces pokojowy na Bliskim Wschodzie. Inicjatorem mediacji między stronami był w 1977 r. prezydent USA Jimmy Carter (czyt. dżimi karter). W listopadzie tego roku z wizytą do Izraela, jako pierwszy przywódca państwa arabskiego, przybył prezydent Egiptu Anwar as-Sadat. W swoim wystąpieniu w Knesecie (parlamencie izraelskim) zaapelował o wycofanie wojsk izraelskich z terenów okupowanych, w zamian oferując gwarancje bezpieczeństwa granic państwa żydowskiego i pokój. W grudniu 1977 r. do Kairu przybył premier Izraela Menachem Begin. Jego wizyta wywołała oburzenie w świecie arabskim i doprowadziła do zerwania przez państwa arabskie kontaktów dyplomatycznych z Egiptem. Temu ostatniemu jednak umożliwiła zawarcie pokoju z Izraelem w 1979 r. Na fotografii prezydenci As-Sadat i Carter oraz premier Begin podpisują porozumienie w Camp David, 1978 r.

Porażka militarna w wojnie Jom Kippur skłoniła nowego prezydenta Egiptu **Anwara as-Sadata** do rezygnacji z prosowieckiego kursu w polityce zagranicznej zapoczątkowanego przez Nasera. Rozpoczynając współpracę z Amerykanami, As-Sadat liczył na ich pomoc w pokojowym odzyskaniu utraconych terytoriów. Udało się to za sprawą **porozumienia w Camp David** (czyt. kemp dejwid), wynegocjowanego w **1978 r.** w rezydencji prezydenta USA przez przywódców Egiptu i Izraela. Kompromis zawarty przez As-Sadata z izraelskim premierem Menachemem Beginem przyniósł wprawdzie obu politykom Pokojową Nagrodę Nobla, ale został zdecydowanie odrzucony przez inne państwa arabskie. Sam zaś As-Sadat zginął w 1981 r. w zamachu zorganizowanym przez radykalnych **islamistów**.

Wojna w Libanie

W **połowie lat 70.** w spokojnym dotąd **Libanie** wskutek konfliktu między chrześcijanami a muzułmanami rozgorzała **wojna domowa**. Szybko wmieszały się w nią zarówno wojska syryjskie, jak i izraelskie. Te ostatnie walczyły także z bojownikami OWP, którzy na terenie Libanu zbudowali swoje najważniejsze bazy. W rezultacie przez całą dekadę lat 80. kraj ten był areną krwawych starć zwalczających się zbrojnie formacji religijno-politycznych. Prowadziło to do rozkładu państwa, co nazwano libanizacją. Walki wygasły dopiero w kolejnym dziesięcioleciu, gdy Liban znalazł się pod kontrolą Syrii, która utrzymywała w nim swoje wojska aż do początku XXI w.

Powstanie Państwa Palestyńskiego (2013)

Równolegle z wojną w Libanie w dalszym ciągu trwała walka Palestyńczyków z Izraelem o stworzenie własnego państwa. Zasadnicze znaczenie miała rozpoczęta w **1987 r. pierwsza intifada** (*intifada* – arab. „bunt"), jak nazwano ciąg zbrojnych protestów ludności palestyńskiej w Strefie Gazy i na Zachodnim Brzegu Jordanu. Doprowadziła ona do podpisania w **1993 r. w Oslo** – znów pod amerykańskim patronatem – **porozumienia izraelsko-palestyńskiego**. Na jego podstawie na wspomnianych obszarach powstała **Autonomia Palestyńska** – tymczasowa struktura administracyjna, której prezydentem został Jasir Arafat. Jednak nie zakończyło to wciąż tlącego się

konfliktu, podsycanego przez spór o **status Jerozolimy**, uznawanej przez obie strony za stolicę. W **2000 r.** wybuchła **kolejna intifada**, która wygasła dopiero po śmierci Arafata w 2004 r. W **2013 r.** ogłoszono przekształcenie Autonomii w **Państwo Palestyńskie**. Wprawdzie doczekało się ono międzynarodowego uznania, ale wciąż nie zostało zaakceptowane przez Izrael i nieustannie dochodzi do incydentów zbrojnych między tymi krajami.

Rewolucja islamska w Iranie (1979)

Iran wyszedł z II wojny światowej jako sojusznik aliantów. Rządził nim młody szach (król) Mohammad Reza Pahlawi. Związał on swój kraj silnymi więzami z USA, a równocześnie – głosząc hasła perskiego nacjonalizmu – skutecznie tłumił wszelkie przejawy opozycji. W latach 60. zapoczątkował **białą rewolucję**, której celem – oprócz szerokich zmian gospodarczych – miała być szybka laicyzacja Iranu. Ten postulat wywołał opór muzułmańskiego duchowieństwa, którego liderem stał się z czasem **ajatollah Ruhollah Chomeini**. Zmuszony przez szacha do emigracji przez wiele lat kierował ruchem oporu rosnącym w siłę w latach 70. Najważniejszą rolę odgrywali w nim islamscy duchowni, czyli mułłowie. W styczniu **1979 r.**, po trwających blisko rok strajkach, demonstracjach i rozruchach, szach został obalony i uciekł za granicę, a władza przeszła w ręce Chomeiniego, który jako imam (przywódca duchowy) przystąpił do **przekształcenia Iranu w republikę islamską**.

Korzystając ze zbrojnych formacji **Strażników Rewolucji**, Chomeini zbudował system polityczny, w którym najwyższa władza należy do islamskich duchownych. Mogą oni uchylać decyzje pochodzących z wyborów prezydenta i parlamentu, jeśli uznają je za niezgodne z islamem. Chomeini radykalnie zmienił też kurs polityki zagranicznej, zrywając więzi łączące dotąd Iran z USA. Symbolem kryzysu we wzajemnych stosunkach stała się trwająca ponad rok okupacja ambasady USA w Teheranie, w trakcie której Amerykanie podjęli nieudaną próbę uwolnienia kilkudziesięciu zakładników przetrzymywanych przez islamskich radykałów. Oswobodzenie przez Iran pracowników ambasady na początku 1981 r. nie wpłynęło jednak na poprawę relacji Iranu ze Stanami Zjednoczonymi, które Chomeini w oficjalnych wystąpieniach nazywał „wielkim szatanem".

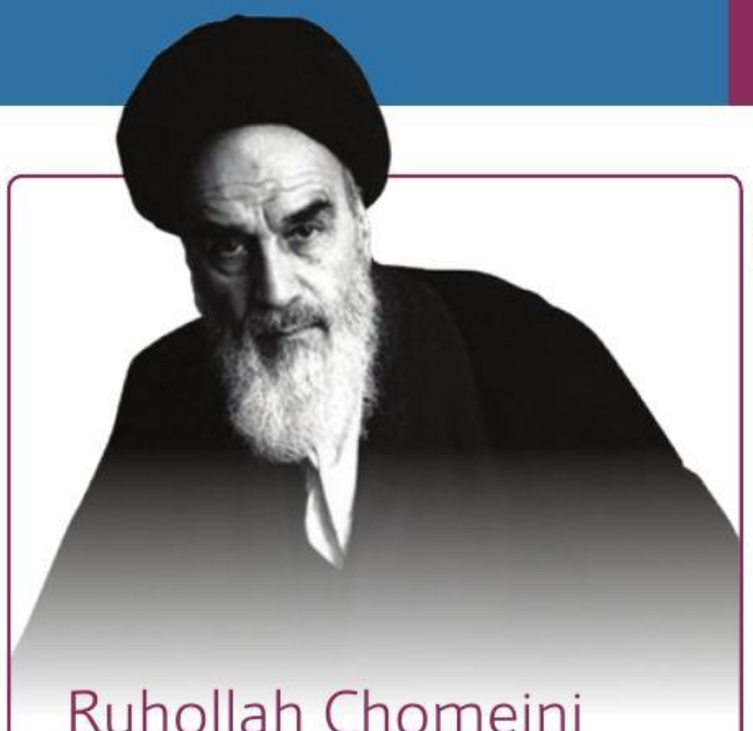

Ruhollah Chomeini

(1902–1989)

Szyicki przywódca duchowy i polityczny, w latach 1979–1989 najwyższy przywódca polityczny Iranu. Aresztowany w 1964 r. za krytykę reform przeprowadzanych przez szacha, został zmuszony do emigracji. Jego zwolennicy doprowadzili do wybuchu rewolucji islamskiej w Iranie, dzięki czemu wrócił do kraju. W 1979 r. proklamował powstanie pierwszego rządu islamskiego, który narzucił surowy islamski kodeks oparty na Koranie. Bezwzględnie zwalczał działania opozycji przeciwko republice islamskiej. Zdjęcie z ok. 1980 r.

Ajatollah
Tytuł przywódcy religijnego szyitów, czyli wyznawców jednego z głównych odłamów islamu.

Republika islamska
Państwo, w którym obowiązuje konstytucja, a władze są wyłaniane w wyniku wyborów. Konstytucja jednak jest oparta na prawie religijnym islamu (szariacie). Ogranicza też swobody obywatelskie, zakazując np. głoszenia poglądów sprzecznych z Koranem czy tworzenia partii propagujących ideologię liberalną.

M6 Przyczyn pierwszej intifady (1987–1993) należy upatrywać w wielu czynnikach: pogarszającej się sytuacji ekonomicznej Izraela, napięciach wywołanych przede wszystkim polityką społeczną tego państwa na terenach okupowanych oraz w rozwoju skrajnych ugrupowań islamskich. Za pretekst do wybuchu intifady posłużył wypadek izraelskiej ciężarówki wojskowej, w którego następstwie zginęło czterech Palestyńczyków, a ośmiu odniosło rany. W kolejnych dniach w Strefie Gazy oraz na Zachodnim Brzegu Jordanu doszło do masowych demonstracji ludności palestyńskiej. Przeciwko niej władze Izraela wysłały żołnierzy wyposażonych w ostrą amunicję. Natomiast młodzi bojownicy obrzucali izraelskie posterunki kamieniami, dlatego powstanie nazwano intifadą kamieni. Na fotografii Palestyńczycy w czasie zamieszek, 1987 r.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla procesu pokojowego na Bliskim Wschodzie miały działania podejmowane przez prezydentów Jimmy'ego Cartera i Anwara as-Sadata oraz premiera Menachema Begina. Odwołaj się do **M5** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Przedstaw przyczyny wybuchu pierwszej intifady. **M6**
3. Rozstrzygnij, czy słuszne jest stwierdzenie, że do wybuchu pierwszej intifady doprowadziła błędna polityka Izraela względem Palestyńczyków. Odpowiedź uzasadnij. Wykorzystaj **M6** i wiedzę pozaźródłową.

M7 Jedną z przyczyn wzrostu znaczenia Iranu w świecie arabskim było wykluczenie z niego w sferze politycznej Egiptu. Wpływ na to miała polityka egipskiego prezydenta Anwara as-Sadata wobec państwa żydowskiego. W marcu 1979 r., gdy As-Sadat podpisał traktat pokojowy z Izraelem, na ulice Teheranu wyszły tłumy, by wyrazić swój sprzeciw. Wśród wielu wrogich Egiptowi haseł można było znaleźć również nawoływania do zabicia przywódcy tego kraju. Na fotografii widać grupę mężczyzn z transparentem o treści „Powiesić Sadata za to, że zdradził świat arabski". Niektórzy trzymają zdjęcia z podobizną ajatollaha Chomeiniego, 1979 r.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, jaką rolę w świecie arabskim odgrywała kwestia państwa izraelskiego. Odwołaj się do **M7** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Omów wpływ nowoczesnych technologii na sposób prowadzenia działań zbrojnych w Zatoce Perskiej. Wykorzystaj **M8** i wiedzę pozaźródłową.
3. Przedstaw sytuację Kurdów w czasie pierwszej wojny w Zatoce Perskiej. Odwołaj się do **M9** i wiedzy pozaźródłowej.

Wojna iracko-irańska (1980–1988)

Wykorzystując osłabienie Iranu, rządzący sąsiednim Irakiem dyktator **Saddam Husajn** postanowił rozstrzygnąć na swoją korzyść spór graniczny między obu państwami. Jednak zamiast spodziewanego błyskawicznego zwycięstwa przeprowadzony we **wrześniu 1980 r. atak wojsk irackich** zapoczątkował trwającą blisko osiem lat krwawą wojnę iracko-irańską. Istotnym aspektem tego konfliktu były różnice wyznaniowe między tymi dwoma islamskimi krajami, odzwierciedlające najważniejszy wśród muzułmanów podział na przeważających w Iranie szyitów oraz dominujących w Iraku sunnitów.

Wojska irańskie, których najbardziej zaangażowaną część stanowiły formacje Strażników Rewolucji, początkowo były zaskoczone atakiem. Jednak w 1981 r. przejęły inicjatywę na froncie. Po upływie półtora roku Irańczykom udało się stopniowo odzyskać wszystkie utracone tereny i przenieść walki na terytorium Iraku, gdzie wojna szybko nabrała charakteru pozycyjnego. Część działań wojennych była prowadzona na wodach Zatoki Perskiej, utrudniając tankowcom transport ropy, co oczywiście odbijało się na cenie tego surowca. Ostatecznie starcia, w których po obu stronach zginęło ok. miliona ludzi (z czego ok. $^2/_3$ stanowili Irańczycy), **zakończyły się bez wyraźnego rozstrzygnięcia w 1988 r.**, przy czym **granica powróciła do pierwotnego kształtu**, uważanego w Iraku za niesprawiedliwy.

Pierwsza wojna w Zatoce Perskiej (1990–1991)

Olbrzymie koszty wojny z Iranem, a także pożyczki, jakie Irak zaciągnął w jej trakcie u małego, ale bardzo bogatego sąsiedniego **Kuwejtu**, skłoniły Saddama Husajna do zaatakowania tego kraju w **sierpniu 1990 r.** Zapoczątkowało to **pierwszą wojnę w Zatoce Perskiej**. Także i w tym wypadku Husajn wystąpił wobec sąsiada z roszczeniami terytorialnymi, a ich odrzucenie przez Kuwejt potraktował jako pretekst do ataku. Iracka agresja wywołała powszechne oburzenie na całym świecie, a od agresora odwrócił się m.in. sprzedający mu wcześniej na dużą skalę uzbrojenie ZSRS. Na wniosek Stanów Zjednoczonych Rada Bezpieczeństwa ONZ w listopadzie 1990 r. uchwaliła rezolucję, która upoważniała państwa członkowskie współdziałające z rządem Kuwejtu (poza USA było to ponad 30 krajów, w tym Polska) do użycia siły wobec Iraku, o ile ten do połowy stycznia 1991 r. nie wycofa się z Kuwejtu.

Po upływie terminu ultimatum, 28 **stycznia 1991 r.** rozpoczęła się **operacja „Pustynna Burza"**. Nastąpił atak bombowy lotnictwa (głównie amerykańskiego) na Irak. Drugą część operacji – atak lądowy – rozpoczęto w końcu lutego. Również w tym wypadku większość sił interwencyjnych

tworzyły wojska amerykańskie, ale znaczne siły zaangażowały też Arabia Saudyjska, Wielka Brytania i Francja. Po zaledwie trzech dniach ofensywy, w czasie której rozbito główne zgrupowania armii irackiej, Husajn ogłosił wycofanie wojsk z Kuwejtu. W rezultacie działania zbrojne zostały wstrzymane i nie doszło do ostatecznego zniszczenia sił irackich, co umożliwiło Husajnowi utrzymanie się przy władzy oraz stłumienie powstań szyitów i Kurdów.

Problem kurdyjski

Kurdowie to największy na świecie naród, liczący ponad 25 mln ludzi, a pozbawiony własnego państwa. Jego członkowie żyją w diasporach głównie na terytorium Turcji, Iranu, Iraku i Syrii. Kolejne próby utworzenia państwa podejmowane przez Kurdów zarówno po I, jak i II wojnie światowej spotkały się z ostrym sprzeciwem krajów zagrożonych utratą części swojego obszaru. Największa liczebnie część Kurdów zamieszkuje teren Turcji, ale

M8 Sukces operacji „Pustynna burza" był możliwy nie tylko dzięki doskonale skoordynowanym działaniom wojsk sprzymierzonych. Ogromną rolę odegrały nowoczesne uzbrojenie i nowinki technologiczne wykorzystywane przez wojsko. Ataki bombowe na cele strategiczne w Iraku zostały przeprowadzone przez amerykańskie bombowce F-117 Nighthawk (czyt. najthok), wykonane w technologii obniżonej wykrywalności przez radary przeciwnika. Dzięki wykorzystaniu do działań wojskowych nowoczesnych wówczas narzędzi laserowych, informatycznych oraz elektronicznych sukces osiągnięto przy stosunkowo niewielkich stratach. Na fotografii przelot amerykańskich samolotów bojowych F16 nad płonącymi polami naftowymi w Kuwejcie, 1991 r.

M9 Przegraną Iraku w wojnie w Zatoce Perskiej postanowili wykorzystać Kurdowie dążący do utworzenia niepodległego państwa. Pomoc obiecał im m.in. prezydent USA George Bush (czyt. dżordż busz), słowa jednak nie dotrzymał. Kurdyjskie siły powstańcze zostały rozbite przez wojska Saddama Husajna i rozpoczęły się masowe prześladowania Kurdów. Zamordowano blisko 60 tys. osób, a 1,5 mln uciekło do sąsiednich krajów. Wielu znalazło schronienie w obozach dla uchodźców, w których panowały jednak bardzo trudne warunki. Na fotografii Kurdowie w trakcie rozdzielania pomocy humanitarnej w obozie Işikveren (czyt. iszikferen) na pograniczu turecko-irackim w 1991 r. W momencie szczytowym zamieszkiwało go w 1991 r. ponad 80 tys. osób.

Praca z materiałem

1. Wskaż na mapie państwa, w których po 1945 r. doszło do konfliktów. Wykorzystaj **M10** i wiedzę pozaźródłową.
2. Wyjaśnij, dlaczego pierwsza wojna w Zatoce Perskiej wywołała tak zdecydowaną reakcję świata zachodniego. Odwołaj się do **M10** i wiedzy pozaźródłowej.

władze w Ankarze nigdy nie zgodziły się na przyznanie im nawet ograniczonej autonomii, nazywając ich „tureckimi góralami". Doprowadziło to do podjęcia przez część z nich **działalności terrorystycznej**. Jednak **represje** stosowane w odwecie przez władze tureckie były i tak łagodniejsze od tych, których doświadczyli w Iranie, a zwłaszcza w Iraku. W walce z Kurdami, toczącymi z różnym nasileniem wojnę partyzancką z Bagdadem od lat 60., reżim Saddama Husajna sięgał nawet po **broń chemiczną**.

Mimo stłumienia powstania irackich Kurdów po pierwszej wojnie w Zatoce Perskiej w północnym Iraku powstała kontrolowana przez lotnictwo koalicji strefa, w której zaczął się odradzać kurdyjski samorząd. Próby jego likwidacji oraz łamanie przez reżim Husajna warunków rozejmu stały się przyczynami kolejnych konfliktów między Bagdadem a Waszyngtonem.

M10 Konflikty na Bliskim Wschodzie po II wojnie światowej

Polecenia podsumowujące

1. Opisz genezę, przebieg i skutki wojny sześciodniowej.
2. Scharakteryzuj stosunki izraelsko-palestyńskie po utworzeniu Organizacji Wyzwolenia Palestyny.
3. Przedstaw wpływ konfliktu w Zatoce Perskiej na sytuację na Bliskim Wschodzie.

Konflikty na Bliskim Wschodzie

Podsumowanie 17

Konflikty izraelsko-arabskie

1948 – powstanie państwa Izrael.
1948–1949 – wojna o niepodległość Izraela.
1956 – kryzys sueski – nacjonalizacja Kanału Sueskiego przez Egipt pretekstem do agresji Izraela, wspartego przez Francję i Wielką Brytanię.
Bliski Wschód kolejnym terenem rywalizacji między USA a ZSRS. Izrael w regionie postrzegany jako sojusznik USA, państwa arabskie – ZSRS.
1964 – powstanie Organizacji Wyzwolenia Palestyny. Coraz częstsze działania terrorystyczne Arabów w konflikcie z Izraelem.
1967 – wojna sześciodniowa
- pokonanie przez Izrael połączonych wojsk Egiptu, Syrii i Jordanii
- utrata przez Egipt kontroli nad Strefą Gazy i półwyspem Synaj, przez Jordanię – wschodnią Jerozolimą i Zachodnim Brzegiem Jordanu, przez Syrię – Wzgórzami Golan

1973 – wojna Jom Kippur – atak Egiptu i Syrii na Izrael; mimo początkowych sukcesów ponowna porażka państw arabskich.
Wprowadzenie przez kraje arabskie embarga na dostawy ropy naftowej do USA, w efekcie wzrost cen surowca (szok naftowy) i początek chronicznego kryzysu energetycznego na świecie.
1978 – porozumienie w Camp David – zainicjowanie pokojowych relacji izraelsko-egipskich.

Konflikt w Libanie

Połowa lat 70. – wojna domowa w Libanie i wmieszanie się w nią wojsk syryjskich oraz izraelskich; zwalczanie bojowników OWP przez Izrael na terenie Libanu.

Powstanie Państwa Palestyńskiego (2013)

1987–1993 – pierwsza intifada; zbrojne wystąpienia Palestyńczyków na Zachodnim Brzegu Jordanu i w Strefie Gazy.
1993 – podpisanie porozumienia izraelsko-palestyńskiego w Oslo; powstanie Autonomii Palestyńskiej.
2013 – przekształcenie Autonomii Palestyńskiej w Państwo Palestyńskie.

Rewolucja islamska w Iranie (1979)

Biała rewolucja – zmiany gospodarcze i laicyzacja społeczeństwa za sprawą szacha przyczynami oporu muzułmańskiego duchowieństwa na czele z ajatollahem Chomeinim.
1979 – obalenie szacha i przejęcie władzy w Iranie przez Chomeiniego; początek tworzenia republiki islamskiej.

Wojna iracko-irańska (1980–1988)

1980 – atak Iraku na Iran pod pretekstem rozstrzygnięcia sporu granicznego.
Rywalizacja między szyitami a sunnitami dodatkowym podłożem konfliktu.
Wyparcie Irakijczyków z zajętych terytoriów przez wojska irańskie i zakończenie wojny bez wyraźnego rozstrzygnięcia.

Pierwsza wojna w Zatoce Perskiej (1990–1991)

1990 – atak Iraku na Kuwejt; początek wojny w Zatoce Perskiej.
Podjęcie przez Radę Bezpieczeństwa ONZ decyzji o użyciu siły wobec Iraku.
1991 – operacja „Pustynna Burza"; w jej wyniku decyzja Iraku o wycofaniu wojsk z Kuwejtu.

Problem kurdyjski

Kurdowie – największy na świecie naród pozbawiony własnego państwa.
Dążenie do utworzenia własnego państwa za pomocą walki partyzanckiej i działań terrorystycznych.
Kurdowie bezwzględnie zwalczani w Turcji, Iranie i Iraku.

Polecane publikacje

Ch. Herzog, *Wojna Jom Kippur*, tłum. M. Rudowski, Warszawa: Bellona, 2000.

D. Lapierre, L. Collins, *O Jeruzalem! Dramatyczna opowieść o powstaniu państwa Izrael*, tłum. B. Panek, Wrocław: Wyd. Europa, 1998.

P. Smoleński, *Zielone migdały, czyli po co światu Kurdowie*, Wołowiec: Wyd. Czarne, 2016.

18 Ku wspólnej Europie

1949 powstanie Rady Europy

1952 utworzenie EWWiS

1957 podpisanie traktatów rzymskich

1958 powstanie EWG i Euratomu

1960 powstanie EFTA

1985 podpisanie układu z Schengen

1987 utworzenie Rady Europejskiej

1992 podpisanie traktatu w Maastricht

1993 powstanie Unii Europejskiej

Przypomnij

- Jakie znasz idee zjednoczenia Europy?

Cel lekcji

- Dowiem się, jak doszło do powstania Unii Europejskiej.

Po lekcji

- Omawiam idee zjednoczeniowe w Europie po II wojnie światowej.
- Wymieniam najważniejsze etapy integracji europejskiej.
- Charakteryzuję główne postanowienia traktatu z Maastricht.

Na drodze do integracji zachodnioeuropejskiej

Idea integracji europejskiej, jako sposobu na rozwój gospodarczy, ale i zapewnienie pokoju na kontynencie, pojawiła się już w czasie II wojny światowej. Zagrożenie ekspansją komunizmu oraz przyjęcie planu Marshalla (czyt. marszala) okazały się dla części państw Europy Zachodniej dodatkowym impulsem do nawiązania bliższej współpracy. Zainicjowano ją w **1949 r.** utworzeniem **Rady Europy**. Do jej powołania przyczynili się trzej politycy reprezentujący partie chadeckie: **Alcide** (czyt. alczide) **De Gasperi** z Włoch, **Konrad Adenauer** z RFN oraz **Robert Schuman** (czyt. szuman) z Francji, nazwani później **ojcami zjednoczonej Europy**. Siedzibą Rady Europy został Strasburg we Francji, a jej założycielami było dziesięć państw Europy Zachodniej. W skład tej organizacji mógł jednak wejść każdy kraj europejski uznający zasadę praworządności oraz respektujący podstawowe prawa i wolności człowieka. W czasach zimnej wojny przystępowały do niej sukcesywnie kolejne państwa demokratyczne. Dlatego Hiszpania i Portugalia stały się członkami Rady Europy dopiero

po upadku rządów autorytarnych w latach 70., a kraje Europy Środkowo-Wschodniej mogły do niej przystąpić w latach 90. po załamaniu się systemu komunistycznego. Ważnym organem Rady pozostaje istniejący od **1959 r.** organ sądownictwa międzynarodowego – **Europejski Trybunał Praw Człowieka** – którego siedziba również znajduje się w Strasburgu.

Rada Europy wciąż odgrywa istotną rolę w zacieśnianiu współpracy politycznej, społecznej, kulturalnej, naukowej i prawnej. Zajmuje się także problematyką pokoju i bezpieczeństwa na kontynencie. Była jednak i nadal pozostaje bardziej forum dialogu niż miejscem realnej integracji. Fundamentem tej ostatniej okazała się bowiem współpraca ekonomiczna, a pierwszy krok do jej nawiązania poczyniły Belgia, Holandia i Luksemburg, jeszcze w 1948 r. tworząc unię celną. Był to wstęp do ustanowienia w **1958 r. Unii Ekonomicznej Beneluksu**, w ramach której w latach 60. wprowadzono swobodę podróżowania na obszarze trzech wspomnianych państw. Później zaś zniesiono wewnętrzną kontrolę celną oraz zaczęto stopniowo koordynować politykę ekonomiczną, finansową i socjalną. W praktyce Beneluks stał się ważnym doświadczeniem na drodze do późniejszej integracji europejskiej. Jednak jej sukces zależał od podjęcia współpracy przez największe państwa Europy Zachodniej, które dzieliło znacznie więcej różnic niż kraje Beneluksu.

Robert Schuman

(1886–1963)

Polityk francuski, w latach 1947–1948 dwukrotny premier Francji. W czasie II wojny światowej działał w ruchu oporu przeciwko Niemcom oraz reżimowi Vichy (czyt. wiszi). Po wojnie jako minister spraw zagranicznych Francji wywarł znaczący wpływ na kształtowanie stosunków w Europie. W 1950 r. we współpracy z Jeanem Monnetem (czyt. żanem monetem) i Konradem Adenauerem opracował plan nazwany później planem Schumana, który przyczynił się do powstania Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali oraz położył podwaliny pod powojenną integrację Europy Zachodniej. Pragnął, by cywilizacja chrześcijańska stanowiła fundament scalający Europę. W latach 1958–1960 pełnił funkcję przewodniczącego Parlamentu Europejskiego. Fotografia z 1958 r.

M2 **Deklaracja Roberta Schumana, 9 maja 1950 r.**

Pokój na świecie nie mógłby być zachowany bez twórczych wysiłków na miarę grożących mu niebezpieczeństw. Wkład, jaki zorganizowana i żyjąca Europa może wnieść w cywilizację, jest niezbędny dla utrzymania pokojowych stosunków. […]

Europa nie powstanie od razu ani w całości: będzie powstawała przez konkretne realizacje, tworząc najpierw rzeczywistą solidarność. Zgromadzenie narodów europejskich wymaga, by usunięta została odwieczna wrogość Francji i Niemiec […]. […]

W tym celu rząd francuski proponuje […] umieszczenie całej francusko-niemieckiej produkcji węgla i stali pod zarządem wspólnej Wysokiej Władzy w organizacji otwartej na udział innych krajów europejskich. Umieszczenie produkcji węgla i stali pod wspólnym zarządzaniem zapewni natychmiastowe powstanie wspólnych fundamentów rozwoju gospodarczego, pierwszego etapu Federacji Europejskiej, i zmieni los regionów, długo skazanych na wytwarzanie wojennego oręża, którego były najdłużej ofiarami.

Solidarność produkcji, która się w ten sposób nawiąże, ukaże, że wszelka wojna między Francją a Niemcami jest nie tylko nie do pomyślenia, ale i fizycznie niemożliwa.

R. Schuman, *Deklaracja z 9 maja 1950 r.*, https://www.robert-schuman.eu/en/declaration-of-9-may-1950 (dostęp 7.04.2025).

M1 W 1948 r. w Hadze odbył się Kongres Europy. Jednym z jego głównych organizatorów był polski polityk emigracyjny Józef Retinger. W obradach uczestniczyli przedstawiciele 25 krajów europejskich. Dyskutowano o idei i wizjach integracji państw kontynentu. Kongres przyczynił się do powstania Rady Europy i przyjęcia Europejskiej konwencji praw człowieka. Na fotografii posiedzenie Rady Europy, 1949 r.

Praca z materiałami

1. Podaj główne płaszczyzny działań Rady Europy. Odwołaj się do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Przedstaw najważniejsze punkty deklaracji Roberta Schumana. **M2**

LEGENDA

- członkowie EWWiS od 1952 r., EWG od 1958 r.
- członkowie EWG od 1973 r.
- członkowie EWG od 1981 r.
- członkowie EWG od 1986 r.
- granica strefy Schengen w 1985 r.
- miejsce podpisania traktatów powołujących EWG
- siedziba Rady Europy, Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, Parlamentu Europejskiego
- siedziba EWG, a następnie UE
- miejsce konferencji dwunastki i podpisania traktatu powołującego UE
- dwunastu członków założycieli UE w 1993 r.
- członkowie UE od 1995 r.
- członkowie RWPG w latach 1949–1991, Albania do 1961 r.
- granice RFN od 1990 r.

M3 Integracja Europy (1952–1995)

Europejska Wspólnota Węgla i Stali (1952)

Po powstaniu Republiki Federalnej Niemiec w 1949 r., we Francji szybko się odrodziły obawy przed reanimacją niemieckiego ekspansjonizmu. Francuzi założyli, że podstawą rozwoju niemieckiego przemysłu zbrojeniowego będzie hutnictwo, dlatego w Paryżu postanowili doprowadzić do współpracy z RFN w tej właśnie dziedzinie, by mieć nad nią kontrolę. Kanclerz RFN Konrad Adenauer zareagował pozytywnie, uznając, że będzie to jeden z fundamentów procesu niemiecko-francuskiego pojednania. Z kolei francuski minister spraw zagranicznych Robert Schuman, występując z propozycją utworzenia międzynarodowej organizacji regulującej rynek węgla i stali, otwarcie deklarował, że to będzie pierwszym konkretnym krokiem ku europejskiej federacji, niezbędnego warunku zachowania pokoju. Od początku zatem w procesie integracji europejskiej motywy gospodarcze były ściśle powiązane z politycznymi.

W 1951 r. w Paryżu Francja, RFN, Włochy oraz kraje Beneluksu podpisały układ powołujący do życia **Europejską Wspólnotę Węgla i Stali** (**EWWiS**). Traktat paryski wszedł w życie w **1952 r.**, co zapoczątkowało działalność organizacji, do której w następnych latach przystępowały kolejne państwa europejskie. W ramach EWWiS ograniczano stopniowo preferencje i subwencje dla kopalń i hut, znoszono cła na ich produkty oraz przeszkody w przepływie pracujących w nich ludzi. Do rozstrzygania sporów na tym tle powołano specjalny sąd.

Sukces ekonomiczny i polityczny wspólnego rynku węgla i stali skłonił jego członków do wykonania kolejnego kroku, tym razem w dziedzinie współpracy wojskowej. Podjęto próbę utworzenia wspólnej armii w ramach powołanej do życia w 1952 r. Europejskiej Wspólnoty Obronnej. Projekt został jednak odrzucony przez francuski parlament. Fiasko tej oraz kolejnych prób kooperacji wojskowej nie przeszkodziło jednak w zacieśnianiu współpracy gospodarczej. Stało się to możliwe za sprawą parasola ochronnego ze strony NATO, w którego finansowaniu decydującą rolę odgrywały USA, wspierające w ten sposób pośrednio proces integracji europejskiej.

Europejska Wspólnota Gospodarcza (1958)

Po sukcesie, jakim się okazała EWWiS, kraje Beneluksu wystąpiły z inicjatywą wprowadzenia większych swobód oraz udogodnień w wymianie i współpracy gospodarczej między członkami. Ich propozycje stały się w 1955 r. tematem konferencji w Mesynie na Sycylii, gdzie spotkały się z przychylnym przyjęciem przedstawicieli RFN, Francji i Włoch. Uznano tam również, że szczególne znaczenie powinna mieć współpraca w zakresie energetyki nuklearnej. Po trwających ponad rok negocjacjach, w **marcu 1957 r.** członkowie EWWiS podpisali w stolicy Włoch **traktaty rzymskie**. Na mocy pierwszego z nich powołano do życia **Europejską Wspólnotę Gospodarczą** (**EWG**) nazywaną również **Wspólnotą Europejską**. Traktaty weszły w życie w **1958 r.** Głównym celem EWG stało się stopniowe

Praca z materiałami

1. Wskaż na mapie państwa, które zainicjowały integrację europejską w latach 50. **M3**
2. Wskaż na mapie państwa założycielskie EWWiS. **M3**
3. Omów proces rozszerzania się Wspólnoty Europejskiej. Odwołaj się do **M3**, **M6** (s. 213) i wiedzy pozaźródłowej.
4. Rozstrzygnij, czy słuszne jest stwierdzenie, że podpisanie traktatów rzymskich jest początkiem integracji europejskiej. Odpowiedź uzasadnij. Odwołaj się do **M4**, **M5** (s. 212) i wiedzy pozaźródłowej.

M4 Choć już w 1946 r. Winston Churchill (czyt. łynston czerczil) mówił o utworzeniu Stanów Zjednoczonych Europy, a w 1952 r. podpisano traktat powołujący do życia Europejską Wspólnotę Obronną, to jednak plany te nie doczekały się realizacji. Uznano, że przy braku pełnej zgody na integrację na polu obronności należy się skupić na zacieśnianiu współpracy gospodarczej. Podpisanie w 1957 r. traktatów rzymskich, m.in. powołujących EWG, jest uważane za początek integracji europejskiej. W preambule traktatu zapisano, że sygnatariusze dokumentu będą dążyć do stworzenia podstaw jeszcze bliższej unii między narodami Europy. Na zdjęciu podpisanie traktatów rzymskich, 1957 r.

M5 Traktat powołujący Europejską Wspólnotę Gospodarczą, 1957 r.

Jego Królewska Mość Król Belgów, Prezydent Republiki Federalnej Niemiec, Prezydent Republiki Francuskiej, Prezydent Republiki Włoskiej, Jej Królewska Wysokość Wielka Księżna Luksemburga, Jej Królewska Mość Królowa Niderlandów,

ZDECYDOWANI stworzyć podstawy coraz ściślejszego związku między narodami Europy,

ZDECYDOWANI zapewnić postęp gospodarczy i społeczny swych krajów poprzez wspólne działanie, usuwając bariery dzielące Europę,

WYZNACZAJĄC jako główny cel swoich wysiłków stałą poprawę warunków życia i pracy swoich narodów,

UZNAJĄC, że usunięcie istniejących przeszkód wymaga zgodnego działania w celu zagwarantowania stabilności w rozwoju, równowagi w wymianie handlowej i uczciwości w konkurencji,

W TROSCE o wzmocnienie jedności swych gospodarek i zapewnienie ich harmonijnego rozwoju, poprzez zmniejszenie różnic istniejących między poszczególnymi regionami oraz opóźnienia regionów mniej uprzywilejowanych,

PRAGNĄC przyczynić się, przez wspólną politykę handlową, do stopniowego usuwania ograniczeń w handlu międzynarodowym,

ZAMIERZAJĄC potwierdzić solidarność, która łączy Europę z krajami zamorskimi, oraz pragnąc zapewnić ich pomyślny rozwój zgodnie z zasadami Karty Narodów Zjednoczonych,

ZDECYDOWANI zachować i umocnić pokój i wolność przez połączenie swych zasobów oraz wzywając inne narody Europy, które podzielają ich ideały, do połączenia się w wysiłkach, ZDECYDOWANI popierać rozwój możliwie najwyższego poziomu wiedzy swych narodów przez szeroki dostęp do edukacji oraz stałe uaktualnianie wiedzy,

POSTANOWILI ustanowić Europejską Wspólnotę Gospodarczą [...].

Traktaty rzymskie. Traktat ustanawiający Europejską Wspólnotę Gospodarczą, https://www.gov.pl/attachment/862e9720-5852-46a5-9c78-4c6ec4d9d0f7 (dostęp 7.04.2025).

utworzenie **wspólnego europejskiego rynku**, na którym miał się odbywać swobodny przepływ osób, towarów, usług i kapitału. W ramach organizacji mającej swą siedzibę w **Brukseli** państwa członkowskie zaczęły prowadzić wspólną politykę dotyczącą rolnictwa, transportu i handlu oraz koordynować swe działania w zakresie innych dziedzin gospodarki. Drugi z traktatów dotyczył utworzenia **Europejskiej Wspólnoty Energii Atomowej** (**Euratomu**).

Zacieśnianie integracji europejskiej

Początkowo dystansu wobec EWG nie ukrywała Wielka Brytania, uznająca, że organizacja ta służy głównie interesom niemieckim i francuskim oraz nadmiernie ogranicza suwerenność państw członkowskich. W 1959 r. Brytyjczycy porozumieli się z państwami skandynawskimi, a także z Austrią, Portugalią oraz ze Szwajcarią i podczas konferencji w Sztokholmie w **1960 r.** powołali **Europejskie Stowarzyszenie Wolnego Handlu** (**EFTA**). Organizacja ta, przez stopniowe znoszenie barier celnych między krajami członkowskimi, miała przeciwdziałać zdominowaniu handlu europejskiego przez państwa EWG. Nie zdołała jednak stworzyć trwałej przeciwwagi dla tej ostatniej, dlatego w **1973 r. Wielka Brytania** – po przełamaniu trwającego kilka lat oporu Francji obawiającej się brytyjskiej konkurencji – ostatecznie **przystąpiła do EWG**. Oprócz niej uczyniły to także **Irlandia** oraz **Dania**. Rozpoczął się proces **rozszerzania Wspólnoty Europejskiej**. Na wejście do EWG nie zdecydowała się Norwegia, której obywatele po raz pierwszy odrzucili wówczas ten pomysł w referendum. Do kolejnego rozszerzenia EWG doszło w **1981 r.**, gdy do organizacji dołączyły **Grecja**, a w **1986 r.** – **Portugalia** i **Hiszpania**.

DAILY EXPRESS

THE VOICE OF BRITAIN

No. 22,559 MONDAY JANUARY 1 1973

ALL' ERTA EUROPA ECCOCI QUA

PASS AUF EUROPA WIR SIND DA

WATCH OUT EUROPE HERE WE COME

ATTENTION EUROPE NOUS VOICI

KIJK UIT EUROPA HIER KOMEN WIJ

PAS PAA EUROPA, HER KOMMER VI

Whatever the language–Italian, German, French, Dutch or Danish–the New Year message is clear

WE'RE IN

The Daily Express and the Common Market

By WILFRID SENDALL

AS the chimes of midnight heralded 1973, Britain, Eire and Denmark joined the European Economic Community and the Six became Nine.

Debbie, the Euro-baby who couldn't care less

850,000 homes warned of gas peril

Inside

Równolegle – mimo długotrwałego kryzysu gospodarczego, jaki dotknął Europę Zachodnią w latach 70. (zob. s. 201) – trwał proces zacieśniania współpracy w ramach Wspólnoty Europejskiej. Utrudniały go jednak w tym okresie rozbieżności poglądów dotyczące zwłaszcza zakresu unii walutowej oraz polityki rolnej. Ta ostatnia, w formie dopłat dla rolników, pochłaniała najbardziej znaczącą część budżetu Wspólnoty, a jej największym beneficjentem przez długie lata pozostawała Francja, co wywoływało szczególnie duże niezadowolenie w Wielkiej Brytanii. Wreszcie w 1984 r. premier tego kraju Margaret Thatcher (czyt. taczer) przeforsowała specjalną redukcję wkładu Londynu do wspólnej kasy (tzw. brytyjski rabat).

W **1979 r.** kraje członkowskie EWG powołały **Europejski System Walutowy**, będący formą koordynacji polityki pieniężnej m.in. w celu ograniczenia skali różnic kursowych utrudniających wymianę gospodarczą. W **1979 r.** odbyły się też pierwsze bezpośrednie wybory do **Parlamentu Europejskiego**, który działał już od czasów podpisania traktatów rzymskich, ale początkowo wyłącznie jako zgromadzenie przedstawicieli parlamentów państw członkowskich, pozbawione istotniejszych kompetencji.

W **1985 r.** w Schengen (czyt. szengen) w Luksemburgu podpisano porozumienie o **stopniowym znoszeniu kontroli na wspólnych granicach** między krajami Beneluksu, Francją i RFN. Proces ten rozłożono aż na dziesięć lat, co dobrze ilustruje obawy, jakie żywiono w związku z umożliwieniem całkowitej swobody podróżowania. W kolejnych latach do układu przystępowały kolejne państwa, a istnienie **strefy Schengen** stało się najbardziej spektakularnym przejawem procesu integracji europejskiej.

M7 W skład Parlamentu Europejskiego wyłonionego po raz pierwszy w wyborach bezpośrednich w 1979 r. weszło 410 europosłów z 9 krajów. Głosowanie poprzedziła intensywna kampania, co niewątpliwie wpłynęło na frekwencję. Do urn poszło 61,99% uprawnionych do głosowania obywateli krajów członkowskich. Na zdjęciu plakaty nawołujące do udziału w wyborach w Holandii.

M6 Mimo że część polityków brytyjskich, wśród których prym wiódł Winston Churchill, już po zakończeniu II wojny światowej nawoływała do integracji europejskiej, to jednak Wielka Brytania przystąpiła do EWG dopiero na początku lat 70. Wpływ na to miała niewątpliwie odmowa akcesu do wcześniejszych inicjatyw zacieśniających współpracę między państwami Europy Zachodniej. W styczniu 1972 r. podpisano traktat akcesyjny i przeprowadzono referendum w sprawie przystąpienia do Wspólnoty Europejskiej. 1 stycznia 1973 r. Wielka Brytania wraz z Danią i Irlandią stały się członkami EWG. Na fotografii pierwsza strona brytyjskiej gazety „Daily Express" (czyt. dejli ekspres) z nagłówkiem *We're in* (czyt. łir in, ang. „weszliśmy").

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, co mogło mieć wpływ na frekwencję wyborczą w pierwszych bezpośrednich wyborach do Parlamentu Europejskiego. Wykorzystaj **M6**, **M7** i wiedzę pozaźródłową.

M8 **Traktat z Maastricht, 10 grudnia 1991 r.**

Artykuł A

Niniejszym traktatem Wysokie Umawiające się Strony ustanawiają między sobą Unię Europejską zwaną dalej „Unią".

Niniejszy Traktat wyznacza nowy etap w procesie tworzenia coraz ściślejszego związku między narodami Europy, w którym decyzje podejmowane są jak najbliżej obywateli.

Unię stanowią Wspólnoty Europejskie, uzupełnione politykami i formami współpracy przewidzianymi niniejszym Traktatem. Jej zadaniem jest kształtowanie w sposób spójny i solidarny stosunków między Państwami Członkowskimi oraz między ich narodami.

Artykuł B

Unia stawia sobie następujące cele:

– popieranie zrównoważonego i trwałego postępu gospodarczego i społecznego, w szczególności poprzez utworzenie przestrzeni bez granic wewnętrznych, umacnianie gospodarczej i społecznej spójności oraz ustanowienie unii gospodarczej i walutowej, obejmującej docelowo jedną walutę, zgodnie z postanowieniami niniejszego Traktatu;

– potwierdzanie swej tożsamości na arenie międzynarodowej, zwłaszcza poprzez realizację wspólnej polityki zagranicznej i bezpieczeństwa, obejmującej docelowo określanie wspólnej polityki obronnej, która mogłaby prowadzić do wspólnej obrony;

– umacnianie ochrony praw i interesów obywateli Państw Członkowskich poprzez ustanowienie obywatelstwa Unii;

– rozwijanie ścisłej współpracy w dziedzinie wymiaru sprawiedliwości i spraw wewnętrznych [...].

Traktat o Unii Europejskiej, https://oide.sejm.gov.pl/oide/images/files/dokumenty/traktaty/Traktat_z_Maastricht_PL_1.pdf (dostęp 7.04.2025).

Traktat z Maastricht (1992)

Kolejnym ważnym krokiem w procesie integracji europejskiej było wejście w życie w **1987 r. Jednolitego aktu europejskiego**. Ta umowa międzynarodowa, zawarta w 1986 r. przez członków Wspólnoty Europejskiej, formalnie ustanowiła powstanie wspólnego rynku europejskiego, a także umocniła współpracę polityczną krajów członkowskich. Na jej podstawie powołano **Radę Europejską**, formalizując w ten sposób odbywające się od dłuższego czasu konferencje przywódców państw EWG.

W 1991 r., podczas spotkania w **Maastricht** w Holandii, przedstawiciele dwunastu państw tworzących wówczas Wspólnotę wynegocjowali treść **traktatu o utworzeniu Unii Europejskiej**, który podpisano 7 lutego **1992 r.** Nie oznaczało to jednak jego natychmiastowego wejścia w życie, a tym samym powstania nowej organizacji. Traktat musiał najpierw zostać zatwierdzony w krajach sygnatariuszy.

W sprawach ekonomicznych najważniejszym ustaleniem traktatu z Maastricht była decyzja o utworzeniu **unii walutowej** (**monetarnej**). W jej rezultacie wprowadzono w **2002 r.** w formie gotówkowej wspólny w UE pieniądz – **euro**, którego emisję kontroluje **Europejski Bank Centralny** z siedzibą we Frankfurcie nad Menem. Kraje członkowskie przyjmowały euro dobrowolnie i nie wszystkie to uczyniły, utrzymując dotychczasową własną walutę. Ponadto zadecydowano o stworzeniu **jednolitego europejskiego zbioru przepisów dotyczących pracy**, zapewniających ochronę socjalną we wszystkich państwach członkowskich. Traktat zakładał też zniesienie na obszarze Unii wszelkich ograniczeń w podejmowaniu pracy i osiedlaniu się. W zakresie polityki wewnętrznej zgodzono się, że obywatele państw Unii będą mogli brać udział w wyborach samorządowych w innym kraju UE, o ile mieszkają w nim odpowiednio długo. Sygnatariusze mieli uzgadniać wspólną politykę imigracyjną, a nadzorować miał ją Europol. W Maastricht postanowiono również **ściślej koordynować politykę zagraniczną** państw członkowskich, a decyzje w niektórych sprawach podejmować większością głosów, nie tylko jednomyślnie jak dotychczas.

Ustalenia traktatu były rezultatem kompromisu między państwami dążącymi do zacieśnienia integracji (Francja, RFN, Belgia) a tymi, które się obawiały nadmiernego ograniczenia własnej suwerenności (Wielka Brytania, ale również Dania, Portugalia i Irlandia). W rezultacie zarzucono koncepcję utworzenia wspólnych europejskich sił zbrojnych, a z preambuły traktatu usunięto sformułowania o dążeniu do ustanowienia w przyszłości federacji europejskiej. W ponad dwudziestu protokołach dodatkowych niektóre państwa zastrzegły sobie możliwość ewentualnego nieprzyjęcia części przepisów obowiązujących na obszarze pozostałych państw Unii. W ten sposób np. Irlandia zastrzegła sobie wówczas prawo utrzymania zakazu aborcji, a Dania zapowiedziała, że nie będzie sprzedawać niektórych nieruchomości cudzoziemcom. Najwięcej zastrzeżeń poczyniła jednak Wielka Brytania, która zagwarantowała sobie m.in. prawo do ustalania własnej polityki socjalnej oraz odmówiła uczestnictwa w unii monetarnej.

Powstanie Unii Europejskiej (1993)

Podpisanie traktatu z Maastricht zostało przyjęte z entuzjazmem przez lewicowe i centrowe elity polityczne krajów sygnatariuszy, wzbudziło natomiast opory w części partii prawicowych. Obawiały się one nadmiernego ograniczenia suwerenności rządów swoich krajów oraz dyktatu rozbudowanego aparatu administracyjnego Wspólnoty, którego funkcjonariusze byli nazywani „eurokratami z Brukseli". W czerwcu 1992 r. większość Duńczyków zagłosowała w referendum przeciw ratyfikacji traktatu. Był to poważny cios dla idei Unii, którego nie zrekompensował pozytywny wynik przeprowadzonego w tym samym czasie referendum w konserwatywnej Irlandii. W tej sytuacji prezydent Francji François Mitterrand (czyt. fransła miterą) – jeden z głównych architektów traktatu z Maastricht – zdecydował się na rozpisanie referendum w swoim kraju. Masowe poparcie Francuzów dla traktatu miało rozwiać mnożące się w Wielkiej Brytanii i innych krajach obawy społeczne przed ewentualnym ograniczeniem suwerenności państwowej w związku z przynależnością do Unii Europejskiej. Traktat został zaakceptowany, ale minimalną większością głosów, co pokazało, jak silne były to obawy.

W grudniu 1992 r. na szczycie dwunastki w Edynburgu Dania uzyskała zgodę pozostałych państw Wspólnoty na wejście do Unii na specjalnych warunkach. Otworzyło to możliwość zaakceptowania przez ten kraj traktatu z Maastricht, co ostatecznie nastąpiło w rezultacie kolejnego referendum. W Wielkiej Brytanii debata polityczna nad traktatem trwała ponad rok. Ostatecznie w lipcu 1993 r. brytyjski parlament ratyfikował traktat z Maastricht. Zgoda Brytyjczyków oznaczała, że **Unia Europejska** (**UE**), której zasady opracowano w Maastricht, **powstała** (choć w znacznie luźniejszej postaci, niż to pierwotnie planowano) **1 listopada 1993 r.**

M9 Dwa kraje członkowskie Unii Europejskiej – Wielka Brytania oraz Dania – nie zdecydowały się na przyjęcie wspólnej waluty i podpisały klauzule wyłączające z unii monetarnej. Powoływały się na silną pozycję swoich walut oraz niekorzystne z ich punktu widzenia warunki ekonomiczne związane z przynależnością do strefy euro. Jako ważny argument podawały także przywiązanie obywateli do rodzimej waluty, które stanowiło jeden z elementów tożsamości narodowej. Na fotografii moneta o nominale 2 euro.

Praca z materiałami

1. Wymień główne postanowienia traktatu z Maastricht. **M8**
2. Przedstaw argumenty, na które mogły się powoływać kraje chcące pozostać poza strefą euro. **M9**
3. Oceń, czy sfera symboliczna budynku Parlamentu Europejskiego w Strasburgu współgra z działaniami podejmowanymi przez parlament. Odwołaj się do **M10** i wiedzy pozaźródłowej.

M10 Budynek Parlamentu Europejskiego w Strasburgu jest w całości przeszklony. Ma to symbolizować otwartość i przejrzystość demokracji panującej w Unii Europejskiej. Ostatnią kondygnację budynku pozostawiono niedokończoną, by pokazać otwartość na nowych członków i trwanie procesu integracji europejskiej. Fotografia współczesna.

Praca z materiałem

1. Opisz, jakie zmiany nastąpiły w Parlamencie Europejskim. Odwołaj się do **M11** oraz wiedzy pozaźródłowej.

Organy Unii Europejskiej

Do najważniejszych instytucji Unii należą: **Rada Europejska**, kreująca politykę Wspólnoty oraz wyznaczająca kierunki jej rozwoju, składająca się z przywódców państw członkowskich (zwykle premierów), oraz **Komisja Europejska**, będąca głównym organem wykonawczym Unii odpowiedzialnym za bieżącą politykę, tworzona przez komisarzy wybieranych na pięć lat. Na taką samą kadencję jest też wybierany **Parlament Europejski**, który wedle traktatu z Maastricht miał prawo zwracać się do Komisji Europejskiej o przedłożenie wniosku legislacyjnego w sprawach wymagających – jego zdaniem – wspólnotowego aktu prawnego. Był to pierwszy krok w kierunku nadania Parlamentowi Europejskiemu realnych kompetencji w zakresie ustawodawstwa. Sąd Wspólnoty działający od 40 lat w Luksemburgu stał się **Trybunałem Sprawiedliwości Unii Europejskiej**.

W **1995 r. Unia powiększyła się** o trzy nowe państwa: **Austrię**, **Szwecję** i **Finlandię**. Niepowodzeniem zakończyła się natomiast kolejna próba przystąpienia do Wspólnoty przez Norwegię. Jej obywatele w referendum odrzucili przystąpienie do UE. Jednak kraj ten, podobnie jak pozostająca poza Unią Szwajcaria, gdzie również po raz kolejny w referendum odrzucono pomysł akcesji do Wspólnoty, zawarł z UE specjalne porozumienia ułatwiające wymianę gospodarczą. Ponadto Szwajcaria przystąpiła do strefy Schengen, co umożliwiło jej obywatelom swobodne podróżowanie. Zachowanie władz najbogatszych państw europejskich, za jakie są uważane Szwajcaria i Norwegia, było czytelnym sygnałem olbrzymiego znaczenia ekonomicznego, a przez to także politycznego, jakiego w ostatniej dekadzie XX w. nabrała Unia Europejska. Obaw ich obywateli przed nadmierną ingerencją Komisji Europejskiej oraz niechęci do bycia tzw. płatnikiem netto (tak nazywane są państwa wpłacające do unijnej kasy więcej, niż z niej otrzymują) nie podzielały uboższe kraje, zwłaszcza ze wschodniej, postkomunistycznej części kontynentu, które z początkiem lat 90. zaczęły zabiegać o członkostwo w Unii.

M11 Wraz z rozszerzaniem się Wspólnoty Europejskiej po 1979 r. zwiększała się liczba mandatów w Parlamencie Europejskim. Zasady ich podziału między przedstawicieli państw członkowskich wielokrotnie renegocjowano, kierując się zawsze naczelną zasadą sprawiedliwego podziału miejsc, w zależności od liczby ludności kraju członkowskiego. Aktualnie państwa o większej liczbie mieszkańców mają proporcjonalnie mniej reprezentantów w stosunku do liczby obywateli niż państwa mniejsze – po to, by głos tych mniejszych również był słyszalny. Od lat 80. zwiększały się również kompetencje parlamentu. Jest on organem prawodawczym i opiniodawczym, kształtuje politykę europejską, uczestniczy w uchwalaniu budżetu UE, nie ma jednak inicjatywy ustawodawczej. Na zdjęciu posiedzenie plenarne Parlamentu Europejskiego, 2019 r.

Polecenia podsumowujące

1. Omów rolę Roberta Schumana w procesie integracji europejskiej.
2. Scharakteryzuj główne cele Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej.
3. Rozstrzygnij, czy słuszne były obawy części państw europejskich przed nadmierną ingerencją Unii w sprawy polityki wewnętrznej.

Ku wspólnej Europie

Podsumowanie

18

Początki integracji Europy Zachodniej

Przyczyny integracji europejskiej
- sposób na rozwój gospodarczy
- chęć zapewnienia pokoju na kontynencie
- zagrożenie komunizmem
- przyjęcie planu Marshalla

1949 – powstanie Rady Europy z inicjatywy przedstawicieli partii chadeckich.
Ojcowie zjednoczonej Europy: Alcide De Gasperi (Włochy), Konrad Adenauer (RFN), Robert Schuman (Francja).
1959 – powstanie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka.

Europejska Wspólnota Węgla i Stali (1952)

Zacieśnienie współpracy Francji z RFN wynikiem francuskich obaw przed odrodzeniem się niemieckiego ekspansjonizmu.
Płaszczyzną współpracy między oboma krajami rynek węgla i stali.
1951 – podpisanie traktatu paryskiego przez Francję, RFN, Włochy i kraje Beneluksu.
1952 – powstanie Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali.

Europejska Wspólnota Gospodarcza (1958)

Sukcesy Unii Ekonomicznej Beneluksu oraz funkcjonowania EWWiS przyczyną zacieśniania współpracy europejskiej.
1957 – podpisanie traktatów rzymskich.
1958 – powstanie Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej (w celu utworzenia wspólnego rynku dzięki swobodnemu przepływowi osób, towarów, usług i kapitału).
1958 – powstanie Euratomu (w celu kontroli rozwoju energii atomowej).
Przystąpienie kolejnych państw do EWG: 1973 – Wielkiej Brytanii, Irlandii i Danii, 1981 – Grecji, 1986 – Portugalii i Hiszpanii.
1979 – pierwsze bezpośrednie wybory do Parlamentu Europejskiego.
1985 – podpisanie układu z Schengen – stopniowe znoszenie kontroli na granicach między krajami Beneluksu, Francją i RFN.

Traktat z Maastricht (1992)

1987 – wejście w życie Jednolitego aktu europejskiego; utworzenie Rady Europejskiej.
1991 – konferencja w Maastricht 12 państw członkowskich EWG.
1992 – podpisanie w Maastricht traktatu o utworzeniu Unii Europejskiej.
Główne ustalenia traktatu
- utworzenie unii walutowej (monetarnej)
- stworzenie europejskich przepisów prawa pracy
- zniesienie ograniczeń w podejmowaniu pracy i osiedlaniu się na terenie Unii przez jej obywateli
- ściślejsza koordynacja polityki zagranicznej państw członkowskich
- uzgadnianie wspólnej polityki imigracyjnej

Powstanie Unii Europejskiej (1993)

Referenda w krajach dwunastki w celu przyjęcia traktatu i członkostwa w UE, odrzucenie przez Duńczyków i wynegocjowanie specjalnych warunków akcesji.
1 XI 1993 – powstanie Unii Europejskiej.
Najważniejsze instytucje Unii
- Rada Europejska – złożona z przywódców państw członkowskich
- Komisja Europejska – główny organ wykonawczy
- Parlament Europejski – główny organ prawodawczy
- Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej – organ sądowniczy

1995 – poszerzenie Unii o kolejne państwa: Austrię, Szwecję i Finlandię.
2002 – wprowadzenie unii walutowej.

Polecane publikacje

G. Audisio, A. Chiara, *Twórcy zjednoczonej Europy: Robert Schuman, Konrad Adenauer, Alcide De Gasperi*, przeł. P. Borkowski, Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 2016.

Od Christianitas do Unii Europejskiej. Historia idei zjednoczenia Europy, red. nauk. Ł. Święcicki, A. Wielomski, Warszawa: Towarzystwo Naukowe Myśli Politycznej i Prawnej, 2015.

A. Pacześniak, *Kobiety w Parlamencie Europejskim. Przełamywanie stereotypu płci w polityce*, Wrocław: Wyd. Atla 2, 2006.

19 Przemiany cywilizacyjne na świecie w drugiej połowie XX w.

1957
pierwszy sztuczny satelita w kosmosie

1961
Jurij Gagarin pierwszym człowiekiem w kosmosie

1962–1965
sobór watykański II

1968
rewolta studencka

1969
Neil Armstrong pierwszym człowiekiem na Księżycu

Przypomnij

- Jakie były największe osiągnięcia cywilizacyjne w pierwszej połowie XX w.?

Cel lekcji

- Dowiem się, jakie przemiany cywilizacyjne nastąpiły w drugiej połowie XX w.

Po lekcji

- Wyjaśniam pojęcie trzeciej rewolucji przemysłowej i omawiam jej wpływ na przemiany cywilizacyjne w drugiej połowie XX w.
- Charakteryzuję proces równouprawnienia kobiet po 1945 r.
- Opisuję najważniejsze przemiany społeczne drugiej połowy XX w.

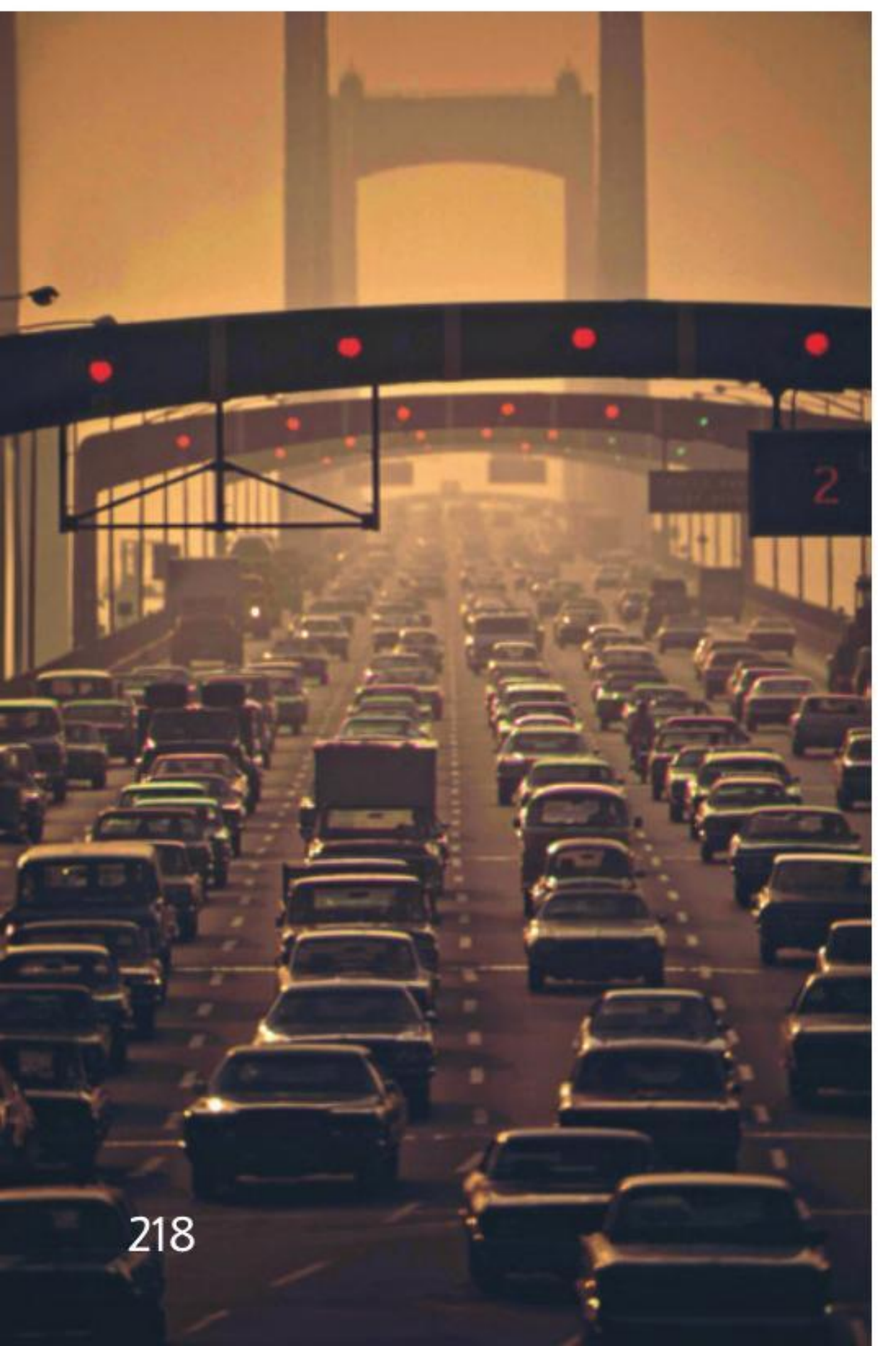

Trzecia rewolucja przemysłowa

Cechą charakterystyczną czasów powojennych stało się – na tle wcześniejszych okresów w dziejach ludzkości – gwałtowne przyspieszenie przemian cywilizacyjnych. Najważniejszymi wyznacznikami rozpoczętej wówczas **trzeciej rewolucji przemysłowej** były: proces urbanizacji, rozwój medycyny skutkujący wydłużaniem się średniej długości życia, wzrost znaczenia sektora usług w gospodarce oraz **globalizacja** tej ostatniej, umożliwiona przez niezwykle szybki rozwój transportu oraz łączności, zwłaszcza telefonicznej. Tempo tej rewolucji było największe w krajach Zachodu, gdzie najszybciej następowało wprowadzanie do powszechnego użytku kolejnych wynalazków (jak komputery czy energetyka jądrowa), nieco wolniej przebiegała ona w państwach bloku sowieckiego, najwolniej zaś – w krajach postkolonialnych. Niemal wszędzie jednak w ciągu powojennego półwiecza życie ludzi nieporównywalnie bardziej się zmieniło niż w jakimkolwiek analogicznym okresie w historii.

Rewolucja naukowo-technologiczna doprowadziła do **poprawy warunków życia** ludzi przejawiającej się we wzroście płac realnych czy stopniowym polepszeniu warunków mieszkaniowych, a w konsekwencji do **zmiany stylu życia**. Towarzyszyło temu coraz silniejsze dążenie do **ograniczania** różnych przejawów **dyskryminacji** ludzi z uwagi na płeć, kolor skóry czy orientację seksualną.

M1 Po II wojnie światowej głównym producentem samochodów były Stany Zjednoczone. Z biegiem czasu pojawiało się jednak coraz więcej aut produkcji brytyjskiej, japońskiej czy niemieckiej (głównie z RFN). Samochodów przybywało, co powodowało korki oraz wymuszało przemiany urbanizacyjne, jak np. tworzenie nowych miejsc do parkowania. Masowa motoryzacja przyczyniła się również do zanieczyszczenia środowiska i wzmożenia hałasu – odtąd stałego elementu dużych aglomeracji miejskich. Na zdjęciu korek na moście w Filadelfii, USA, 1973 r.

Praca z materiałami

1. Przedstaw pozytywne i negatywne skutki rozwoju motoryzacji w drugiej połowie XX w. Odwołaj się do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wyjaśnij, jak rozumiesz słowa wypowiedziane przez Neila Armstronga po lądowaniu na Księżycu. Wykorzystaj **M2** i wiedzę pozaźródłową.
3. Wytłumacz, na czym polega fenomen popkulturowy *Star Treka*. Odwołaj się do **M3** i wiedzy pozaźródłowej.

Podbój kosmosu

Jednym ze skutków zimnej wojny stała się rywalizacja supermocarstw w podboju kosmosu. Początkowo przewagę zyskał ZSRS. Sowieci, po opracowaniu technologii budowy bomby atomowej (a później wodorowej), położyli olbrzymi nacisk na rozwój rakiet jako najskuteczniejszego środka przenoszenia ładunków nuklearnych. Umożliwiło to w **1957 r.** wysłanie na orbitę okołoziemską **pierwszego sztucznego satelity Ziemi** (Sputnik 1), a w **1961 r. pierwszego człowieka – Jurija Gagarina**.

Szok, jaki te sukcesy wywołały w USA, sprawił, że rozpoczęto tam realizację programu Apollo, mającego na celu **wysłanie ludzi na Księżyc**. Udało się to w **1969 r.**, gdy amerykański statek kosmiczny Apollo 11 wylądował na Srebrnym Globie i **Neil** (czyt. nil) **Armstrong** jako pierwszy odbył po nim krótki spacer. Olbrzymie środki, jakie zainwestowano w realizację tego programu, zaowocowały licznymi odkryciami, których zastosowanie wykroczyło daleko poza cele kosmiczne czy militarne.

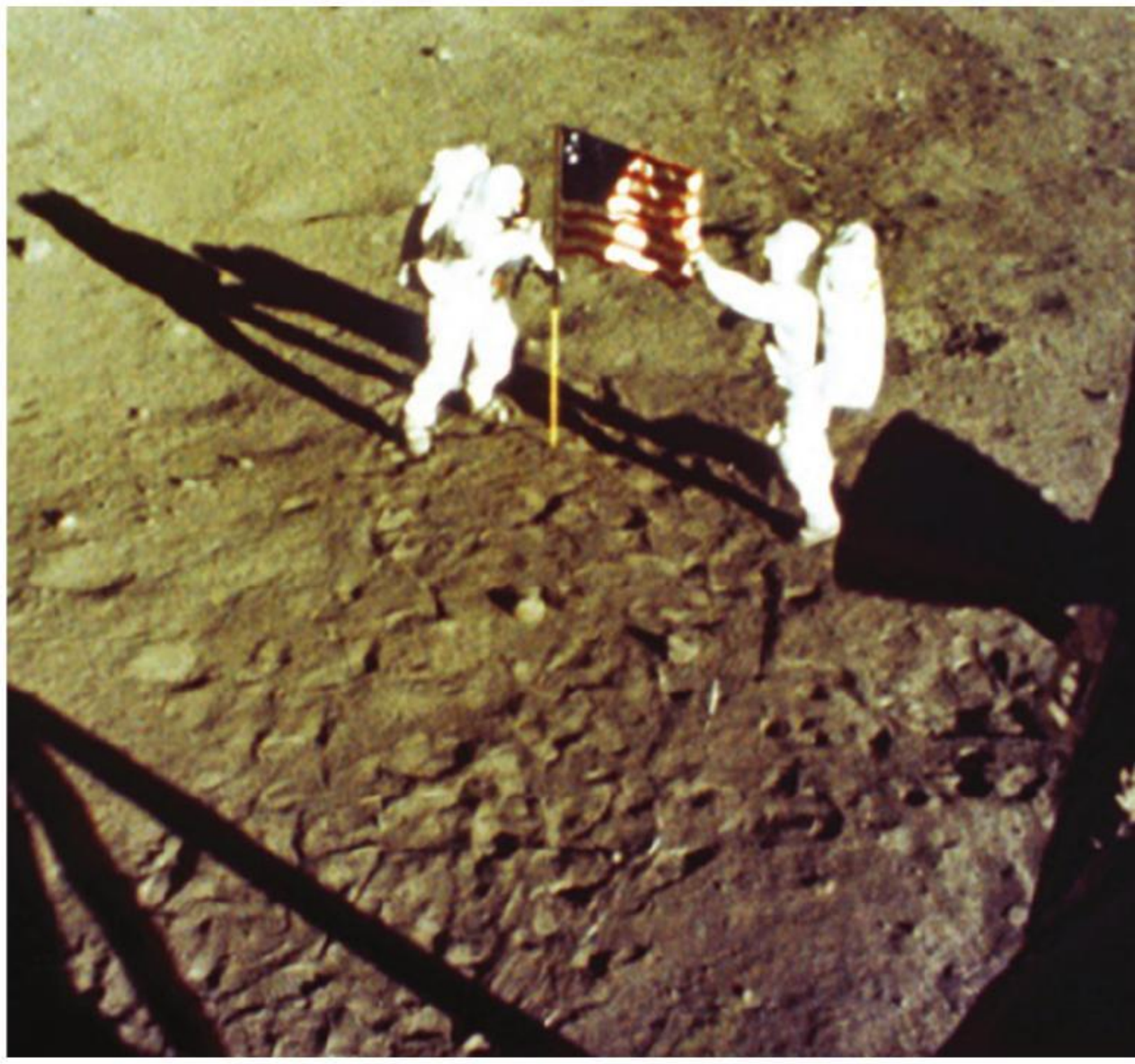

M2 Lądowanie Amerykanów na Księżycu obserwował niemal cały świat. O pierwszych krokach Neila Armstronga i Edwina Buzza Aldrina (czyt. edłina baza oldrina) na Srebrnym Globie było głośno zarówno w telewizji, jak i radiu. Polska jako jedyny kraj demokracji ludowej pokazywała je na żywo. Miliony Polaków miały wtedy okazję usłyszeć słowa, jakie wypowiedział Armstrong, stawiając stopę na Księżycu. Brzmiały one: „To mały krok dla człowieka, ale wielki skok dla ludzkości". Na fotografii wbijanie flagi przez amerykańskich astronautów na Księżycu, 1969 r.

Rozwój kultury masowej

Szacuje się, że transmisję lądowania amerykańskiego statku Apollo 11 na Księżycu oraz pierwszy krok postawiony tam przez człowieka oglądało ponad pół miliarda ludzi na całym świecie, choć nie pokazano jej w żadnym państwie bloku komunistycznego z wyjątkiem Polski. **Popularyzacja telewizji**, której odbiorniki stawały się w latach 60. za sprawą masowej produkcji coraz tańsze, a przez to dostępniejsze, była jednym z najbardziej spektakularnych skutków zachodzącej właśnie rewolucji technologicznej. Telewizja zmieniła bowiem – podobnie jak dokonująca się równolegle masowa motoryzacja – nie tylko sposób spędzania czasu wolnego, lecz stała się także potężnym narzędziem kształtowania ludzkich postaw i gustów. Kamery telewizyjne sprawiły, że wiele osób mogło być świadkami przełomowych wydarzeń w dziejach świata, w tym także misji Sojuz–Apollo z 1975 r. W jej ramach doszło do pierwszego w dziejach połączenia na orbicie okołoziemskiej statków kosmicznych (amerykańskiego i sowieckiego) oraz spotkania kosmonautów z ZSRS i USA.

M3 Jednym z seriali, jaki powstał na fali popularyzacji telewizji, był *Star Trek*. Jego kanwę stanowią przygody załogi statku kosmicznego Enterprise (czyt. enterprajz). Serial został uznany za kultowy, a dla wielu ludzi jest fundamentem nurtu *science fiction* (czyt. sajens fikszn). Dziś *Star Trek* to nie tylko kilka seriali telewizyjnych, lecz także filmy fabularne, książki, komiksy i gry komputerowe. Na fotografii kadr z serialu, 1966 r.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, jakie były główne cele ruchu feministycznego w latach 60. i 70. Odwołaj się do **M4** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Omów politykę apartheidu w Republice Południowej Afryki. Wykorzystaj **M5** i wiedzę pozaźródłową.

M4 O ile lata 50. XX w. nazywano na Zachodzie „dekadą pań domu", a wzorcem kreowanym przez media była żona i matka, całą swoją uwagę poświęcająca rodzinie, o tyle w połowie lat 60. do głosu zaczęły dochodzić ugrupowania, których celem było zwrócenie uwagi na nierówne traktowanie kobiet i które pod koniec dekady utworzyły w USA ruch wyzwolenia kobiet. Jego członkinie walczyły o równość w różnych sferach życia, m.in. o możliwość decydowania o własnym ciele, równy dostęp do tych samych stanowisk pracy, jednakowe zarobki za pracę na takich samych stanowiskach czy pełny dostęp do edukacji. Na fotografii demonstracja kobiet domagających się prawa do aborcji, Nowy Jork, 1970 r.

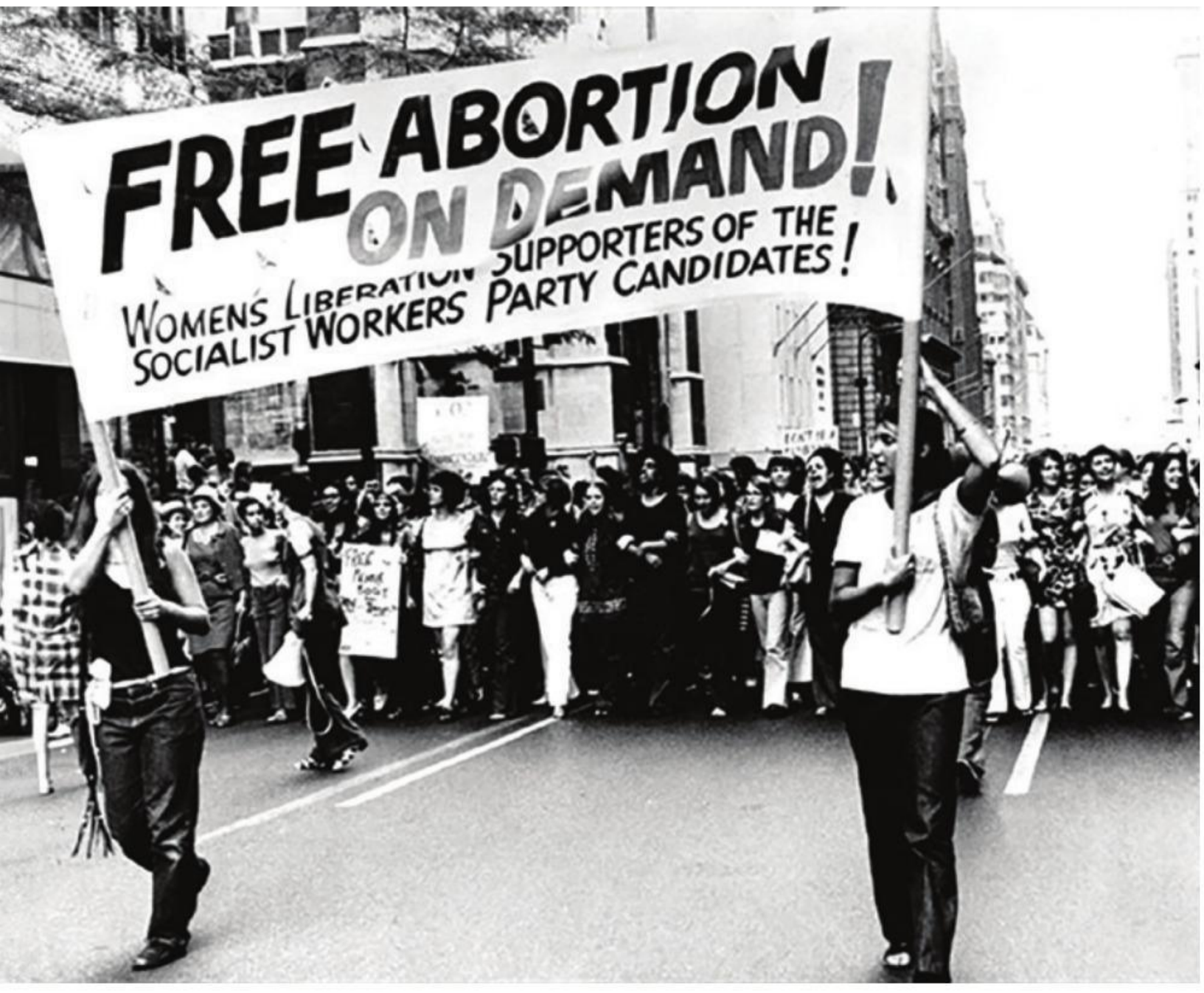

Ważnym przejawem kultury masowej stał się rozwój **masowej turystyki**. Dzięki wzrostowi płac realnych oraz rozwojowi ustawodawstwa socjalnego (m.in. wydłużeniu urlopów) coraz więcej ludzi mogło korzystać z wypoczynku w kraju, a także podróżować za granicę. Ludzie zaczęli na większą skalę uprawiać **sport**, np. jogging (czyt. dżoging). Poprawa warunków materialnych pozwoliła na uczestniczenie w **imprezach masowych** oraz doprowadziła do powstania większej liczby ich rodzajów, np. koncertów zespołów młodzieżowych.

Równouprawnienie kobiet

Po II wojnie światowej szybko rosła liczba państw, w których kobiety otrzymały prawa wyborcze na równi z mężczyznami. Takie rozwiązanie było powszechne także w krajach Afryki i Azji uzyskujących w tym okresie niepodległość. Jednak niemal wszędzie kobiety stanowiły wyraźną mniejszość zarówno w parlamentach, jak i rządach, na których czele bardzo rzadko stawały. Jeśli to następowało, zwykle wynikało z faktu ich pokrewieństwa ze znaczącym dla danego kraju politykiem. Ten mechanizm dobrze ilustruje przykład **Indiry Gandhi** (czyt. gandi), która przez wiele lat była premierem Indii, ciesząc się dużym uznaniem w kraju i za granicą. Początek jej kariery politycznej ułatwił fakt, że była córką szefa rządu. Podobnie wyglądała sytuacja z premier sąsiedniego Pakistanu **Benazir Bhutto** (czyt. benaz-ir butto), z tą różnicą, że jej ojciec pełnił wcześniej funkcje zarówno premiera, jak i prezydenta. Niekiedy na czele państw stawały wdowy po znanych przywódcach, jak np. **Isabel Perón** (czyt. peron) w Argentynie.

Stopniowo jednak, choć wciąż głównie w państwach zachodnich, najwyższe stanowiska polityczne zaczęły obejmować kobiety zawdzięczające to wyłącznie własnym zasługom. Jako przykłady można wskazać **Margaret Thatcher** (czyt. taczer), pierwszą kobietę premier w dziejach Wielkiej Brytanii, **Goldę Meir** – pierwszą szefową rządu Izraela oraz **Corazon Aquino** (czyt. korason akino) z Filipin – pierwszą kobietę prezydenta w Azji. Znamienne, że nawet w państwach komunistycznych, formalnie odwołujących się do zasady równouprawnienia kobiet, te ostatnie nigdy nie pełniły w nich najważniejszych funkcji.

Jeszcze wolniej niż w polityce zwiększał się udział kobiet w świecie gospodarki. W roli szefowych największych korporacji nieliczne z nich pojawiły się właściwie dopiero w XXI w. Na tym tle relatywnie lepiej przedstawiała się obecność kobiet w sporcie, a zwłaszcza w świecie kultury. Wiele aktorek oraz piosenkarek z powodzeniem rywalizowało o popularność z mężczyznami. Niekiedy deklarowały one swoje poparcie dla **ruchów feministycznych**, które kontynuowały walkę o równouprawnienie kobiet na rynku pracy, m.in. w kwestii równości płac oraz wsparcia państwa dla samotnych matek. Największe kontrowersje, także wśród samych kobiet, budził natomiast ich postulat szerokiego dostępu do coraz nowocześniejszych środków antykoncepcyjnych, a zwłaszcza do aborcji, która jednak stopniowo stawała się legalna w coraz większej liczbie państw.

Walka z rasizmem

Równolegle z procesem dekolonizacji trwała **walka z rasizmem**, który szczególnie drastyczną formę przybrał w **Republice Południowej Afryki** (**RPA**). Stworzony tam system **apartheidu** (czyt. aparthajdu) – czyli ścisłej segregacji rasowej, zakładający uprzywilejowanie białych stanowiących kilkanaście procent ogółu ludności – spotykał się z coraz silniejszą krytyką na całym świecie. W **1973 r.** doprowadziło to do uchwalenia przez Zgromadzenie Ogólne ONZ **konwencji o zwalczaniu i karaniu zbrodni apartheidu**. Jednak mimo międzynarodowej izolacji RPA system ten przetrwał w tym kraju aż do 1991 r., a jego likwidacja otworzyła drogę do przejęcia władzy przez czarną większość. Postacią symbolizującą walkę z apartheidem stał się więziony przez blisko 30 lat **Nelson Mandela**, który w 1994 r. został pierwszym czarnoskórym prezydentem RPA.

Nelson Mandela

(1918–2013)

Polityk południowoafrykański, prawnik, w latach 1994–1999 pierwszy czarnoskóry prezydent Republiki Południowej Afryki. W czasie studiów działał na rzecz równouprawnienia czarnoskórych mieszkańców RPA. W 1948 r., gdy wprowadzono apartheid, stracił możliwość wykonywania zawodu ze względu na kolor skóry. Należał do Afrykańskiego Kongresu Narodowego (ANC) i organizował protesty przeciw apartheidowi. W 1961 r. utworzył zbrojną organizację Włócznia Narodu, która prowadziła działania sabotażowe, bez ataków na ludzi. W 1962 r. wraz z towarzyszami został oskarżony o spisek mający obalić rząd i skazany na dożywotnie więzienie. Zwolniony w 1990 r., rok później stanął na czele ANC. W 1993 r. otrzymał Pokojową Nagrodę Nobla. Fotografia z 1999 r.

M5 Wprowadzona pod koniec lat 40. XX w. w RPA polityka apartheidu polegała na podziale społeczeństwa ze względu na kolor skóry na białych, czarnych oraz kolorowych, a także na licznych ograniczeniach dla niebiałej ludności kraju. Obostrzenia dotyczyły każdej sfery życia społecznego. Władze zakazały małżeństw mieszanych, a nawet utrzymywania kontaktów seksualnych z przedstawicielami odmiennych ras. Niebiałej ludności ograniczono dostęp do edukacji, wydzielono dla nich specjalne strefy mieszkalne, czego skutkiem stało się wysiedlenie blisko 3,5 mln ludzi na obrzeża miast oraz na prowincję. Segregacja obowiązywała również w instytucjach publicznych i środkach transportu. Prawo do posiadania południowoafrykańskiego obywatelstwa oraz wyboru władz centralnych mieli wyłącznie biali. Na zdjęciu czarnoskórzy mieszkańcy przedmieść Johannesburga udający się wcześnie rano do pracy, lata 60.

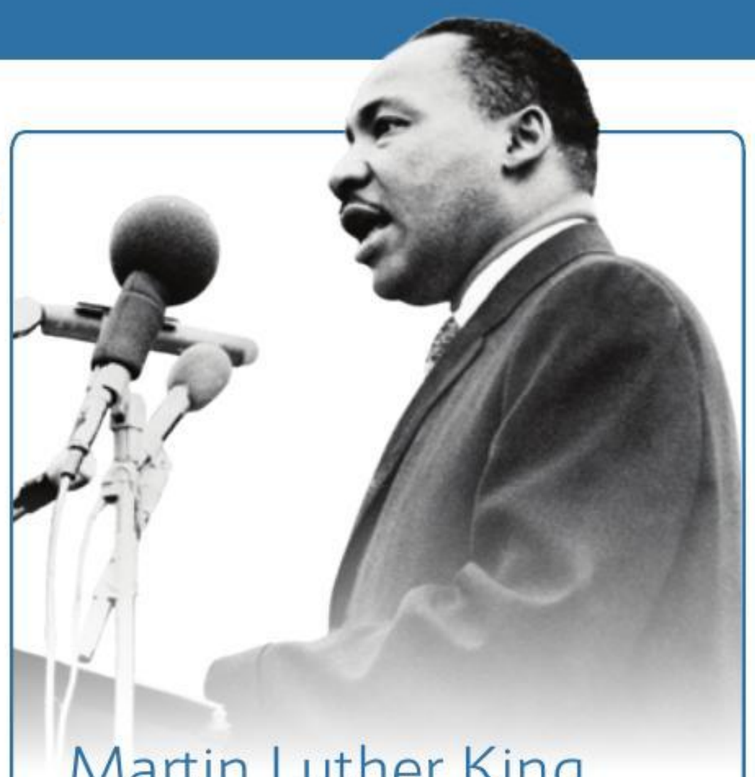

Martin Luther King

(1929–1968)

Amerykański pastor, przywódca ruchu walczącego o równouprawnienie Afroamerykanów w USA. Po ukończeniu seminarium duchownego odbył studia teologiczne i zdobył tytuł doktora. Od połowy lat 50. aktywnie działał na rzecz zniesienia segregacji rasowej. Był m.in. inicjatorem bojkotu komunikacji miejskiej, w której czarnoskórzy Amerykanie musieli ustępować miejsca białym. W kazaniach nawoływał czarnoskórych do walki o swoje prawa bez użycia przemocy. W 1963 r. zorganizował marsz na Waszyngton – wielką manifestację, w której wzięło udział 200 tys. ludzi. W 1964 r. wraz z prezydentem USA podpisał uchwaloną przez Kongres ustawę zakazującą wszelkiej dyskryminacji Afroamerykanów. W tym samym roku otrzymał Pokojową Nagrodę Nobla. Zginął zastrzelony przez zamachowca. Zdjęcie z 1967 r.

Rasizm nie był jednak wyłącznie problemem krajów postkolonialnych. **Dyskryminacja Afroamerykanów** doprowadziła do poważnego kryzysu politycznego w **USA**. W latach 60. zaczęli się oni domagać pełnego równouprawnienia w południowych stanach, gdzie mimo zniesienia przed blisko stu laty niewolnictwa byli wciąż traktowani jak obywatele drugiej kategorii. Czołową postacią ich pokojowych protestów, w tym słynnego **marszu na Waszyngton w 1963 r.**, stał się pastor **Martin Luther** (czyt. luter) **King**. Rok później za działalność na rzecz poprawy sytuacji czarnoskórej społeczności otrzymał on Pokojową Nagrodę Nobla. Administracja prezydenta Johna F. Kennedy'ego (czyt. dżona ef kenediego), zaniepokojona rosnącą liczbą konfliktów na tle rasowym, zaangażowała się w przełamywanie oporu poszczególnych władz stanowych, próbujących zapobiec m.in. dopuszczeniu czarnoskórych studentów do wspólnych zajęć z białymi. Kurs na równouprawnienie kontynuowali

M6 Przemówienie Martina Luthera Kinga w Waszyngtonie, 1963 r.

Przed stu laty wielki Amerykanin, w którego symbolicznym cieniu stoimy po dziś dzień, podpisał Proklamację Emancypacji. Ten akt wielkiej wagi był zwiastunem lepszego czasu, niósł światło nadziei milionom murzyńskich niewolników, cierpiących dotąd w ogniu nieprawości. Ten akt był jak świt kończący długą noc niewoli. A jednak w sto lat później nadal nie jesteśmy wolni. W sto lat później życie amerykańskiego Murzyna nadal pętają okowy segregacji, kajdany dyskryminacji.*

W sto lat później amerykański Murzyn nadal żyje samotnie na wyspie nędzy, pośrodku oceanu pomyślności i dostatku. W sto lat później marnieje on w lamusie, na obrzeżach Stanów i wciąż na nowo odkrywa, że jest wygnańcem we własnym kraju. Dlatego przybyliśmy tu dziś [...], by po raz pierwszy powiedzieć o naszej kondycji pełnej hańby. [...]

Przybyliśmy [...], by przypomnieć Ameryce, że zmiany, pilne i niezbędne, muszą się zacząć TERAZ. Brak nam czasu, by pozwolić sobie na luksus „studzenia nastrojów społecznych" lub sięgania po łagodne środki uspokajające, znane pod nazwą „stopniowych zmian". Przyszedł czas, by powstać z ciemnej, pogrążonej w smutku doliny segregacji rasowej, by wkroczyć na słoneczny szlak sprawiedliwości. Przyszedł czas, by nasz naród z bagnisk niesprawiedliwości wydźwignął się ku litej skale braterstwa. Przyszedł czas, by sprawiedliwość ziściła się dla wszystkich dzieci Boga. [...]

Marzę, że czworo moich małych dzieci pewnego dnia będzie żyło w społeczeństwie, w którym oceniane będą nie po kolorze swej skóry, lecz po swym charakterze.

Dziś nadal marzę, nadal śnię!

Marzę, że któregoś dnia na Południu, w Alabamie, którą dziś władają przepełnieni nienawiścią rasiści, której gubernator zabiera głos tylko po to, by użyć prawa weta lub anulować [werdykty korzystne dla Murzynów]; że w tej właśnie Alabamie murzyńskie dzieci, mali chłopcy i dziewczynki, będą mogły złapać się za ręce ze swymi białymi rówieśnikami jak siostry i bracia. Marzę o tym [już] dziś!

Marzę, że pewnego dnia każda dolina będzie rozbrzmiewać radością; że każde wzgórze i łańcuch górski staną się łagodne; rozpadliny zostaną zasypane, kręte ścieżki – wyprostowane [...]. Taka jest nasza nadzieja. Taka jest nasza wiara, z którą wrócę na Południe.

Wielkie mowy historii, t. 4, *Od Kennedy'ego do Ratzingera*, wyb. i oprac. T. Zawadzki, przeł. W. Stanisławski, Warszawa: Polityka – Spółdzielnia Pracy, 2006, s. 40–43.

* **wielki Amerykanin** – mowa o Abrahamie Lincolnie (czyt. linkolnie)

Praca z materiałami

1. Przedstaw główne postulaty przemówienia Martina Luthera Kinga. **M6**
2. Omów walkę o równouprawnienie czarnoskórych mieszkańców USA. Odwołaj się do **M6**, **M7** i wiedzy pozaźródłowej.

także kolejni prezydenci – Lyndon B. Johnson (czyt. bi dżonson) oraz Richard Nixon (czyt. riczard nikson). Śmierć Kinga, zamordowanego przez rasistę, doprowadziła do **radykalizacji** wielu środowisk czarnoskórej młodzieży. Tworzone przez nich organizacje, takie jak np. Czarne Pantery czy Czarni Muzułmanie, odrzucały pokojowe metody walki, uznając, że jedynie przemoc pozwoli skutecznie zmienić rasistowskie uprzedzenia.

Problem rasizmu nie oznaczał tylko dyskryminacji czarnej ludności przez białych. Rasistowskie podłoże miały też m.in. pogromy ludności pochodzenia indyjskiego w Afryce czy prześladowania Chińczyków w Indonezji. Powstanie w 2011 r. Sudanu Południowego poprzedziły wieloletnie prześladowania dominującej w nim czarnoskórej ludności chrześcijańskiej przez wyznających islam mieszkańców północy pochodzenia arabskiego.

Kryzys religijności i sobór watykański II

Powojenne zmiany stanowiły wyzwanie dla tradycyjnego modelu religijności, do którego najsilniej wśród wyznań chrześcijańskich był przywiązany Kościół Katolicki. Próbując otworzyć ten ostatni na wyzwania współczesności, papież **Jan XXIII** zwołał w **1962 r. sobór watykański II**. Obrady zgromadzenia biskupów z całego świata trwały trzy lata i zakończyły się w **1965 r.** już podczas pontyfikatu **Pawła VI**. Zadecydowano wówczas o przeprowadzeniu **reform w Kościele Katolickim**, nazywanych również **odnową**, m.in. o odprawianiu nabożeństw w językach narodowych. Uproszczono też wiele obrzędów, np. wprowadzono celebrowanie mszy przez księży zwróconych twarzą w stronę wiernych. Podkreślono znaczenie kolegialności oraz roli osób świeckich w życiu Kościoła. Sobór dokonał adaptacji działalności duszpasterskiej do wymogów współczesności, przy zachowaniu podstawowych kanonów katolicyzmu.

M7 Symbolem walki o prawa czarnoskórych mieszkańców Stanów Zjednoczonych był Malcolm X (czyt. malkolm). Na świat przyszedł jako Malcolm Little (czyt. litl). Wychowywał się w domu dziecka, a potem trafił do więzienia. W 1952 r. wstąpił do organizacji Naród Islamu, która walczyła o prawa Afroamerykanów, i przyjął nazwisko X. Litera ta miała oznaczać, że nie zna on swoich przodków pochodzących z Afryki. W kolejnych latach aktywniej zaangażował się w działania na rzecz równouprawnienia czarnoskórych. Ze względu na poglądy i fascynację komunizmem jego postać uznaje się za kontrowersyjną. Na fotografii Martin Luther King i Malcolm X, lata 60.

M8 Sobór watykański II jest uznawany za „najbardziej rewolucyjny sobór wszech czasów", ponieważ przeprowadził wewnętrzną odnowę Kościoła Katolickiego. Najważniejsze konstytucje soborowe dotyczyły reformy liturgii (poszerzenia obecności języków narodowych, jednak bez likwidacji łaciny), zwiększenia roli osób świeckich w Kościele, zagadnień wolności religijnej oraz ekumenizmu (głównie zorientowanego wówczas na prawosławnych). Sobór ten nie ogłosił żadnych nowych dogmatów i był soborem „duszpasterskim". Nie poruszył też spraw związanych z sytuacją katolików żyjących za żelazną kurtyną. Na zdjęciu inauguracja obrad soboru w Bazylice św. Piotra w Rzymie, 1962 r.

M9 Papież Paweł VI na zakończenie soboru watykańskiego II o zbliżeniu między Kościołem a światem, 1965 r.

W naszej analizie religijnego znaczenia soboru nie możemy jednak pominąć jednego ważnego aspektu: głęboko zaangażował się on w studium współczesnego świata. Prawdopodobnie nigdy wcześniej tak bardzo jak przy tej okazji Kościół nie odczuwał potrzeby poznania, zbliżenia się, zrozumienia, zgłębienia, służenia społeczeństwu, w którym żyje, i ewangelizowania go, a także podążania za nim, a nawet nadążania w okresie nagłych i nieustannych zmian, którym ono podlega. Taka postawa, odpowiedź na dystansowanie się i podziały między Kościołem a świeckim społeczeństwem, których byliśmy świadkami w minionych stuleciach, w poprzednim wieku, a szczególnie w naszym własnym, była silnie i nieustannie obecna podczas soboru. Obecna tak bardzo, że niektórzy byli nawet skłonni podejrzewać, iż otwartość i nadmierna wrażliwość na zewnętrzny świat, aktualne wydarzenia, mody kulturowe, doraźne potrzeby, obce sposoby rozumowania... mogły wpłynąć na osoby i działania synodu powszechnego, a stało się to kosztem wierności wynikającej z tradycji i ze szkodą dla religijnej orientacji samego soboru. Nie sądzimy, że powinno się z tego czynić zarzut wobec soboru, jego rzeczywistych, głębokich intencji ani też jego autentycznych przejawów.

Address of Pope Paul VI During the Last General Meeting of the Second Vatican Council, https://www.vatican.va/content/paul-vi/en/speeches/1965/documents/hf_p-vi_spe_19651207_epilogo-concilio.html (dostęp 7.04.2025; tłum. własne).

W konsekwencji soboru zwiększyła się liczba biskupów i kardynałów w państwach pozaeuropejskich, a papież Paweł VI i patriarcha Konstantynopola Atenagoras I odwołali ekskomuniki, które przed wiekami zapoczątkowały wielką schizmę wschodnią.

Reformy soborowe nie były w stanie powstrzymać procesu **laicyzacji**. W kolejnych dekadach skutkował on coraz mniejszą liczbą powołań kapłańskich oraz pustoszejącymi kościołami. Z podobnymi problemami zmagały się też Kościoły protestanckie, którym nie pomogło ani dopuszczenie kobiet do kapłaństwa, ani złagodzenie stanowiska w sprawach moralnych. Kryzys religijności dotknął jednak przede wszystkim świat zachodni, natomiast zarówno w Afryce, jak i w Azji można było obserwować proces odwrotny, w szczególności widoczny w państwach islamskich.

Rewolta studencka (1968)

Radykalizacja czarnoskórej młodzieży była tylko jednym z przejawów buntu większości urodzonego tuż po wojnie pokolenia zarówno Amerykanów, jak i zachodnich Europejczyków, którzy wchodzili w dorosłe życie w latach 60. W USA istotnym czynnikiem potęgującym protesty stała się wojna w Wietnamie, dokąd wysłano olbrzymią liczbę młodych żołnierzy. Jednak żądanie przerwania konfliktu stanowiło jedynie niewielką część postulatów formułowanych na amerykańskich uczelniach, gdzie głównym ośrodkiem przygotowującym grunt pod rewoltę studencką stała się organizacja **Studenci na rzecz Demokratycznego Społeczeństwa** (**SDS**). Jej liderzy, inspirowani marksizmem i innymi lewicowymi ideologiami, domagali się ustanowienia systemu tzw. demokracji uczestniczącej, w której „podejmowanie decyzji mających poważne konsekwencje społeczne winno się odbywać podczas zgromadzeń publicznych", a za cel polityki uważano „łączenie ludzi uprzednio izolowanych od siebie i stwarzanie wspólnoty".

Działalność SDS doprowadziła w latach **1967–1968** do fali **strajków okupacyjnych na amerykańskich uczelniach**. Przerodziły się one w walki uliczne studentów z policją. W Europie z podobnymi hasłami jako pierwsi wystąpili studenci w **Republice Federalnej Niemiec**. Narastający tam od połowy lat 60. ruch studencki głoszący idee walki z oligarchią polityczną i burżuazyjnym stylem życia osiągnął swoje apogeum w **kwietniu 1968 r.** Wtedy to – po nieudanym zamachu prawicowego ekstremisty na jednego z liderów ruchu studenckiego – w **Berlinie Zachodnim** doszło do kilkudniowych starć ulicznych. Zajścia szybko się rozszerzyły na ośrodki akademickie w innych częściach RFN, a w maju 1968 r. studenckie protesty poparli, organizując strajk, członkowie lewicowych związków zawodowych przemysłu metalowego i chemicznego.

Jednak największe rozmiary rewolta studencka osiągnęła we **Francji**. Początek wydarzeniom dał **bunt studentów z Nanterre** (czyt. nanter) pod Paryżem. W **marcu 1968 r.** zajęli oni budynek administracyjny uczelni i zażądali reformy systemu studiów. Narastające napięcie, podsycane przez skrajnie lewicowych liderów, doprowadziło na początku maja do gwałtownych starć studentów z policją na paryskiej **Sorbonie**. Zamieszki wkrótce ogarnęły dużą część Paryża. Także i we Francji protest zaczął się rozszerzać na inne grupy społeczne i doprowadził na początku maja do wybuchu strajków w całym kraju. Obiektem gwałtownych ataków stał się rządzący Francją od ponad dziewięciu lat prezydent Charles de Gaulle (czyt. szarl de gol). Ostatecznie udało mu się opanować sytuację, ale ujawniona do niego niechęć znalazła swój wyraz w wynikach przeprowadzonego rok później referendum w sprawach ustrojowych, którego niekorzystny wynik skłonił go do złożenia urzędu.

M10 Wystąpienia studenckie z 1968 r., początkowo odbywające się w ośrodkach akademickich, koncentrowały się na kwestiach reformy kształcenia. Z czasem skupiły się na krytyce obowiązującego systemu politycznego i konsumpcyjnego modelu życia. Tak było np. w Mediolanie, gdzie studenci zaczęli od protestu przeciwko podniesieniu opłat za studia, co wykluczyłoby z edukacji osoby z biedniejszych rodzin. Wkrótce studenci dołączyli do robotników organizujących w kraju liczne protesty, w których domagano się również poprawy sytuacji materialnej. Na zdjęciu demonstracja studentów i gimnazjalistów na ulicach Mediolanu, 1968 r.

M11 Studenci we Francji początkowo występowali przeciw skostniałemu systemowi edukacji, niedostosowanemu do nowych wymagań rozwijającej się gospodarki. Na początku maja 1968 r. słuchacze paryskiej Sorbony mimo zakazu ze strony władz uczelni zorganizowali kilkusetosobowy wiec poparcia dla studentów zamkniętego uniwersytetu w Nanterre. Wobec demonstrujących użyto siły, a pokojowe wystąpienie studentów przerodziło się w zamieszki. Wsparcia protestującym udzieliły związki zawodowe. 13 maja odbyła się na ulicach Paryża wspólna demonstracja studentów, uczniów i robotników. W całym kraju ogłoszono strajk generalny. Szacuje się, że łącznie wzięło w nim udział 8–10 mln osób. Na fotografii starcia paryskiej policji z demonstrantami, 1968 r.

Praca z materiałami

1. Przedstaw główne reformy soboru watykańskiego II. Odwołaj się do **M8**, **M9** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Omów przyczyny wystąpień studenckich w 1968 r. Wykorzystaj **M10**, **M11** i wiedzę pozaźródłową.

M12 The Beatles byli symbolem popkultury lat 60. i pierwszym zespołem, który stał się fenomenem na światową skalę. Do 1966 r. wydali siedem albumów, które rozeszły się w milionowych nakładach. Ich koncerty przyciągały tłumy, co spowodowało, że jako pierwszy zespół na świecie zaczęli grać na stadionach. Rozpoczął się okres beatlemanii. Pod wieloma względami zespół wyprzedzał swoją epokę. Początkowe albumy składały się głównie z radosnych rockandrollowych (czyt. rokendrolowych) piosenek, ale już w 1967 r. brzmienie Beatlesów nabrało charakteru bardziej psychodelicznego. Muzycy często eksperymentowali, łącząc rockowe brzmienia z muzyką poważną czy klasyczną muzyką indyjską. Na zdjęciu The Beatles podczas występu w amerykańskiej telewizji w 1964 r.

Praca z materiałami

1. Wytłumacz, na czym polegał popkulturowy fenomen zespołu The Beatles. Odwołaj się do **M12** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Rozstrzygnij, czy festiwal Woodstock słusznie jest uważany za symbol młodego pokolenia lat 60. Odpowiedź uzasadnij. Wykorzystaj **M13** i wiedzę pozaźródłową.
3. Wyjaśnij, jakie konsekwencje dla mieszkańców Irlandii Północnej niosły za sobą kolejne ataki IRA. Odwołaj się do **M14** i wiedzy pozaźródłowej.

Do strajków, demonstracji i walk ulicznych z udziałem studentów doszło w **1968 r.** także w **Belgii, Brazylii, Hiszpanii, Japonii, Wielkiej Brytanii** i we **Włoszech**. Szczególnie tragiczny był bilans demonstracji zorganizowanej przez **meksykańskich** studentów w październiku 1968 r. w stolicy kraju. Policja zabiła wówczas ponad 30 osób.

Rewolucja obyczajowa

Rewolta studencka 1968 r. stanowiła apogeum narastającego przez całą dekadę lat 60. **ruchu kontestacji młodzieżowej** i doprowadziła do daleko idących zmian w kulturze oraz obyczajowości Zachodu. Jej źródła tkwiły w odrzuceniu konsumpcyjnego stylu życia, jaki upowszechnił się wraz z szybkim powojennym rozwojem gospodarczym. Młodzi coraz częściej podważali cały dotychczasowy ład, w którym istotną rolę odgrywały religia, tradycja czy patriarchalny model rodziny. Jednym z symboli nowych czasów stała się olbrzymia popularność młodzieżowych zespołów grających muzykę rockową. Wprawdzie narodziła się ona w USA, a za jednego z jej prekursorów uważa się **Elvisa Presleya** (czyt. elwisa presleja), jednak najsłynniejsze grupy powstały w Wielkiej Brytanii. Koncerty takich kapel, jak **The Beatles** (czyt. de bitls) czy **The Rolling Stones** (czyt. de roling stołns), zamieniały się w manifestacje dziesiątków tysięcy dziewcząt i chłopców, stając się całkowicie nową formą wielkich publicznych zgromadzeń, do których wcześniej dochodziło niemal wyłącznie z przyczyn politycznych lub religijnych.

Subkultury młodzieżowe

Jednym z objawów zmian obyczajowych stało się powstawanie **subkultur młodzieżowych**, wśród których największy rozgłos zyskali **hipisi**. Ich ruch narodził się w USA, a jego fundamentem był skrajny **pacyfizm** wynikający ze sprzeciwu wobec wojny w Wietnamie. Jedno z najgłośniejszych haseł hipisowskich: *Make love, not war* (czyt. mejk law, not łor, ang. „kochajcie się, nie walczcie") wyrażało także ich negatywny stosunek do motywowanej religijnie wstrzemięźliwości seksualnej. Wszelkie tradycyjne Kościoły, zwłaszcza chrześcijańskie, hipisi uważali za wrogów ograniczających ich osobistą wolność. Zdecydowanie odrzucali też zarówno kapitalizm, jak i demokrację liberalną, próbując organizować nowe życie w kilkudziesięcioosobowych komunach. Przejawem dążenia do wolności było dla hipisów – oprócz swobodnego uprawiania seksu – także zażywanie narkotyków, które pojawiły się wówczas w życiu zachodnich społeczeństw. Opanowanie

ich dystrybucji przez zorganizowane grupy przestępcze sprawiło, że takie środki, jak LSD (czyt. elesdi) i marihuana, a z czasem także heroina i kokaina, zniszczyły życie znacznie większej liczby młodych ludzi niż hipisowskie komuny, z których większość zakończyła żywot z początkiem lat 70.

Terroryzm

Jedną z politycznych konsekwencji rewolty studenckiej 1968 r. stał się **terroryzm skrajnie lewicowych organizacji**. Największe rozmiary przybrał w latach 70. w Republice Federalnej Niemiec oraz we Włoszech. W RFN był przede wszystkim dziełem **Frakcji Czerwonej Armii (RAF)**, której kolejne zamachy destabilizowały przez kilka lat zachodnioniemieckie życie polityczne. Terroryści z RAF otrzymywali wsparcie służb specjalnych z bloku komunistycznego, zwłaszcza z NRD. Za pośrednictwem Palestyńczyków na takie wsparcie mogli też liczyć członkowie włoskich **Czerwonych Brygad**, którzy zamordowali kilkadziesiąt osób, wśród nich byłego premiera Włoch Aldo Moro. W większości ofiarami obu tych organizacji nie były jednak osoby przypadkowe, ale starannie wybierani przedstawiciele świata polityki czy biznesu. Porwanie takich osób, a także ich przesłuchania przed kamerami poprzedzające egzekucję miały służyć pokazaniu ich jako zdegenerowanych przedstawicieli kapitalistycznego establishmentu (czyt. establiszmentu).

Równolegle z lewicowym rozwijał się też **terroryzm o podłożu skrajnie prawicowym**, zwykle o zabarwieniu **neofaszystowskim**, ale nie zdołał on zdobyć porównywalnego rozgłosu. Inaczej było z działającymi w wielu krajach **organizacjami separatystycznymi**, próbującymi zamachami przeprowadzanymi na żołnierzach, policjantach czy urzędnikach wymusić przyznanie niepodległości określonemu obszarowi. Dotyczyło to m.in. prowadzących przez wiele lat wojnę z państwem brytyjskim terrorystów z **Irlandzkiej Armii Republikańskiej (IRA)** czy też walczących z rządem hiszpańskim bojowników z organizacji **Kraj Basków i Wolność (ETA)**.

Zradykalizował się terroryzm arabski (zob. s. 201), w którym – poczynając od lat 80. – coraz mniejszą rolę odgrywali Palestyńczycy. W szeregach powstałej

M13 W sierpniu 1969 r. w niewielkiej miejscowości Bethel (czyt. betel) w stanie Nowy Jork w USA odbył się festiwal Woodstock (czyt. łudstok). Przez trzy doby na scenie pojawiło się ok. 30 artystów, a ich występy oglądało ponad 400 tys. widzów. Główne hasło festiwalu brzmiało: „Trzy dni pokoju i muzyki". Impreza okazała się nie tylko wielką fetą muzyczną, lecz także manifestem, wyrazem sprzeciwu młodych ludzi wobec polityki władzy, stosowanej przez nią przemocy oraz prowadzonym wojnom. Dziś Woodstock jest postrzegany jako muzyczny, społeczny i polityczny fenomen kulturowy. Na fotografii uczestnicy festiwalu, 1969 r.

M14 W Irlandii Północnej od końca lat 60. trwał konflikt między irlandzkimi nacjonalistami i republikanami dążącymi do przyłączenia tego regionu do Republiki Irlandii a lojalistami pragnącymi, by pozostał on częścią Wielkiej Brytanii. Na początku lat 70. władze brytyjskie zaostrzyły politykę wobec separatystów. Systematycznie zwiększano obecność żołnierzy w prowincji, policja została wyposażona w broń i otrzymała pozwolenie uwięzienia bez wyroku sądu każdego podejrzewanego o członkostwo w IRA. W styczniu 1972 r. pokojowy protest w Londonderry brutalnie stłumiło brytyjskie wojsko. Zginęło 13 demonstrantów, a czternasty zmarł w wyniku odniesionych ran. Wydarzenie to nazwano krwawą niedzielą. W odpowiedzi IRA nasiliła ataki terrorystyczne, np. w marcu 1973 r. przed sądem Old Bailey (czyt. bejli) w Londynie zdetonowała bombę, od której wybuchu zostało rannych 180–220 osób, a jedna zmarła na zawał serca. Na zdjęciu ranny pod Old Bailey, 1973 r.

Budynek hotelu w Brighton (czyt. brajton) po zamachu bombowym dokonanym przez IRA, 1984 r.

w Libanie **Partii Boga (Hezbollah)** – fundamentalistycznej organizacji szyickiej, głoszącej hasło stworzenia panarabskiej republiki islamskiej – przeważali bowiem przedstawiciele innych narodów arabskich. Organizacja ta, podobnie jak działające głównie w Egipcie **Bractwo Muzułmańskie**, coraz częściej przeprowadzała zamachy, w których ginęli przypadkowi obywatele Izraela oraz państw uważanych za jego sojuszników, z USA na czele. Miejsce dominującego w XX w. terroryzmu indywidualnego, wymierzonego w konkretnych ludzi, od początku XXI w. zaczął zajmować ślepy **terroryzm masowy**, obliczony na wywołanie strachu w całych społeczeństwach.

O tym się pisze

T1 | Katarzyna Kała i Sylwester Polus o sposobach działania IRA

Lata pięćdziesiąte to przede wszystkim serie ataków terrorystycznych mających za zadanie zdestabilizować i zachwiać panujący brytyjski model władzy w Irlandii Północnej. Celami ataków IRA były bazy wojskowe. Koncentrowano się na zdobyciu broni, amunicji i środków wybuchowych, niezbędnych do dalszych działań zbrojnych. Moździerze domowej roboty były wtenczas „ulubioną" bronią Irlandzkiej Armii Republikańskiej. W latach sześćdziesiątych nastąpiło pewnego rodzaju uspokojenie w działaniach zbrojnych, doszło do kolejnego rozłamu w IRA. […] Lata 70. to głównie czas zamachów na terenie Irlandii Północnej i Wielkiej Brytanii. Stosowano na większą skalę nowatorskie wówczas samochody pułapki. Szacuje się, że tylko w 1971 roku dokonano około tysiąca zamachów bombowych i 500 napadów na banki, zginęło wówczas 173 cywilów, 16 policjantów i 43 żołnierzy, oraz serii ataków bombowych i morderstw w Londynie. […] Początek lat osiemdziesiątych to głównie strajki głodowe podjęte przez przebywających w więzieniach członków i działaczy IRA. Podstawą miało być stwierdzenie, iż są oni więźniami politycznymi, w wyniku protestu zmarło 10 głodujących. Ówczesna premier Wielkiej Brytanii Margaret Thatcher, nie zgadzając się na spełnienie postulatów głodujących, stała się wrogiem numer 1 organizacji. Liczne zamachy [na nią] kończyły się jednak fiaskiem, za najgroźniejszy można uznać zamach bombowy na hotel w Brighton z 12 października 1984, w którym Thatcher ledwo uszła z życiem. […]

Irlandzka Armia Republikańska od momentu powstania [1916 r.] do dnia dzisiejszego przeszła ewolucję w kilku płaszczyznach. Po pierwsze, od małej organizacji paramilitarnej do zorganizowanych oddziałów zbrojnych działających przy „boku" relewantnej partii [Sinn Féin*]. Walcząc z brytyjskim „okupantem", IRA cieszyła się poparciem społeczeństwa i polityków, by następnie po wojnie domowej* zostać przez władze zdelegalizowaną i odejść w polityczny niebyt. W miarę rozwoju organizacji można zaobserwować postęp zarówno techniczny (różnorodność i nowatorstwo w podejmowanych atakach), jak i strategiczny – początkowe zamachy koncentrowały się na żołnierzach brytyjskich stacjonujących w irlandzkich wsiach, by następnie wziąć na celownik biznesmenów, polityków w centrach wielkich miast. Istotne były tutaj bez wątpienia kontakty, jakie IRA nawiązywała z innymi organizacjami terrorystycznymi na świecie.*

K. Kała, S. Polus, *Sposób działania ruchów separatystycznych w Europie Zachodniej na przykładzie ETA i IRA*, [w:] *Państwo w państwie? Terytoria autonomiczne, państwa nieuznawane oraz ruchy separatystyczne w przestrzeni międzynarodowej*, red. M. Rączkiewicz, Łódź: Wyd. UŁ, 2015, s. 85–89.

* **relewantny** – tu: ważny
Sinn Féin (czyt. szin fejn)
wojna domowa – wojna z lat 1922–1923 między przeciwnikami a zwolennikami traktatu angielsko-irlandzkiego

Praca z tekstem

1. Omów zmiany metod działania IRA. **T1**
2. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla działań IRA mogły mieć kontakty z innymi organizacjami terrorystycznymi na świecie. **T1**

Polecenia podsumowujące

1. Omów wyścig supermocarstw o dominację w kosmosie.

2. Scharakteryzuj proces walki z rasizmem w USA.

3. Opisz ruchy młodzieżowe, jakie pojawiły się w latach 60. XX w.

Przemiany cywilizacyjne na świecie w drugiej połowie XX w.

19

Podsumowanie

Trzecia rewolucja przemysłowa

Główne cechy: urbanizacja, rozwój medycyny, postęp technologiczny, globalizacja.
Konsekwencje: poprawa warunków życia ludzi, zmiana stylu życia.
Zmiany najbardziej widoczne w Ameryce Północnej i Europie Zachodniej, najmniej – w państwach postkolonialnych.

Podbój kosmosu

Rywalizacja w kosmosie między USA a ZSRS skutkiem zimnej wojny.
1957 – wysłanie w przestrzeń kosmiczną przez ZSRS pierwszego sztucznego satelity.
1961 – sowiecki kosmonauta Jurij Gagarin pierwszym człowiekiem w kosmosie.
1969 – amerykański astronauta Neil Armstrong pierwszym człowiekiem na Księżycu.

Rozwój kultury masowej

Rozwój i popularyzacja telewizji.
Upowszechnienie się turystyki, sportu oraz imprez masowych.

Równouprawnienie kobiet

Po II wojnie światowej w wielu państwach uzyskanie przez kobiety praw wyborczych.
Początkowo niewiele kobiet zasiadających w parlamentach i rządach.
Słaba reprezentacja kobiet w świecie gospodarki, zmiana w XXI w.
Działalność ruchów feministycznych.

Walka z rasizmem

Walka z rasizmem prowadzona jednocześnie z procesem dekolonizacji.
W RPA walka z polityką apartheidu, jej symbolem Nelson Mandela.
W USA symbolem pokojowej walki o równouprawnienie czarnoskórych mieszkańców Martin Luther King.
Zamordowanie Kinga jedną z przyczyn powstania radykalnych organizacji odrzucających pokojową drogę do równouprawnienia.

Sobór watykański II (1962–1965)

Główne postanowienia: wprowadzenie języków narodowych do nabożeństw, uproszczenie części obrzędów, podkreślenie roli świeckich w życiu Kościoła, zachowanie podstawowych kanonów katolicyzmu.

Rewolta studencka

Koniec lat 60. okresem wielkich rozruchów studenckich, w USA jedną z ich przyczyn wojna w Wietnamie.
1967–1968 – fala strajków okupacyjnych na amerykańskich uczelniach.
Wiosna 1968 – wystąpienia studenckie w RFN oraz we Francji.
Inne kraje objęte rewoltą studencką: Belgia, Wielka Brytania, Hiszpania, Włochy, Brazylia, Meksyk, Japonia.

Rewolucja obyczajowa

Odrzucenie przez młodych konsumpcyjnego stylu życia, podważenie dotychczasowego ładu opartego na tradycji i patriarchalnym modelu rodziny.
Przejawem buntu muzyka rockowa, m.in. Elvisa Presleya, The Beatles, The Rolling Stones.
Rozwój subkultury hipisów, żyjących w komunach i głoszących hasło: *Make love, not war*.

Terroryzm

Rewolta studencka 1968 r. jedną z przyczyn rozwoju terroryzmu wśród skrajnie lewicowych organizacji – w RFN (Frakcja Czerwonej Armii), we Włoszech (Czerwone Brygady).
Rozwój skrajnie prawicowego terroryzmu – organizacje neofaszystowskie oraz o dążeniach separatystycznych w Irlandii Północnej (IRA), w Hiszpanii (ETA).
Radykalizacja terroryzmu arabskiego – w Libanie (Hezbollah), w Egipcie (Bractwo Muzułmańskie).

Polecane publikacje

M. Brzezinski, *Wschód czerwonego księżyca. Wyścig supermocarstw o dominację w kosmosie*, tłum. A. Sak, Kraków: Znak, 2009.

M. Sitko, P. Urbaniec, *Woodstock 1969. Najpiękniejszy weekend XX wieku*, Wrocław: Wyd. c2, 2017.

E. Winnicka, C. Łazarewicz, *1968. Czasy nadchodzą nowe*, Warszawa: Wyd. Agora, 2018.

III

Sprawdź się!

Świat po 1945 r.

Wykonaj w zeszycie.

1. Przedstaw proces pokojowy na Bliskim Wschodzie.

2. Omów główne zadania i kompetencje Organizacji Narodów Zjednoczonych.

3. Wyjaśnij pojęcia.

- plan „czterech D"
- żelazna kurtyna
- Praska Wiosna
- Układ Warszawski
- rewolucja kulturalna
- Rok Afryki

4. Ułóż wydarzenia w porządku chronologicznym.

- wojna sześciodniowa
- powstanie berlińskie
- uzyskanie niepodległości przez Indie
- wybuch wojny w Wietnamie
- tajny referat Chruszczowa
- powstanie węgierskie

5. Wskaż, które z poniższych stwierdzeń jest prawdziwe, a które – fałszywe.

- W momencie ogłoszenia przez Izrael niepodległości większość krajów arabskich opowiedziała się za pokojowym współistnieniem z państwem żydowskim.
- Doktryna Breżniewa ograniczała suwerenność państw socjalistycznych.
- Władze Republiki Federalnej Niemiec podjęły decyzję o budowie muru berlińskiego, aby zapobiec masowym ucieczkom swoich obywateli do Berlina Zachodniego.
- Za ojców zjednoczonej Europy uważa się: Roberta Schumana, Alcide'a De Gasperiego i Konrada Adenauera.
- W początkowej fazie podboju kosmosu prym wiedli Sowieci, to oni m.in. wysłali na orbitę okołoziemską pierwszego sztucznego satelitę Ziemi i jako pierwsi lądowali na Księżycu.

6. Zapoznaj się z informacjami na temat postaci historycznych i ustal, kogo dotyczą.

• Martin Luther King • Robert Schuman • Jasir Arafat
• Nelson Mandela • Mahatma Gandhi

- Indyjski prawnik, aktywista, działacz polityczny na rzecz uzyskania przez Indie niepodległości, przez co był wielokrotnie prześladowany i aresztowany przez Brytyjczyków. Zginął w 1948 r. zastrzelony przez religijnego fundamentalistę.
- Francuski polityk, dwukrotny premier Francji, uważany za jednego z twórców zjednoczonej Europy. Był jednym z inicjatorów powstania Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali. W latach 1958–1960 pełnił funkcję przewodniczącego Parlamentu Europejskiego.
- Amerykański pastor, działacz na rzecz równouprawnienia Afroamerykanów w USA. Opowiadał się za pokojowymi metodami walki o prawa czarnoskórych obywateli USA. Za swoje działania otrzymał Pokojową Nagrodę Nobla. Zamordowany przez zamachowca w 1968 r.
- Palestyński polityk, przywódca Organizacji Wyzwolenia Palestyny. Początkowo zwolennik walki zbrojnej w konflikcie z Izraelem, z czasem – dialogu pokojowego. W 1994 r. otrzymał Pokojową Nagrodę Nobla za działania na rzecz pokoju na Bliskim Wschodzie.
- Południowoafrykański polityk, działacz na rzecz równouprawnienia czarnoskórych mieszkańców RPA. W 1993 r. otrzymał Pokojową Nagrodę Nobla. Po upadku polityki apartheidu w RPA został pierwszym czarnoskórym prezydentem tego kraju.

7. Przyjrzyj się uważnie ilustracji i określ, jakiego wydarzenia dotyczy, kiedy ono się odbyło i jakie były jego następstwa.

8. Napisz pracę argumentacyjną.
Kryzys kubański był największą porażką USA w rywalizacji z ZSRS w okresie zimnej wojny. Zajmij stanowisko wobec podanej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w argumentacji aspekty polityczny i gospodarczy.

Komunistyczna Polska i jej upadek

IV

Koniec II wojny światowej nie oznaczał dla Polski wolności. Jeszcze przed zakończeniem konfliktu sterowani z Moskwy **polscy komuniści** zaczęli **przejmować władzę w kraju**. Utrwalenie ich pozycji nastąpiło w wyniku sfałszowania referendum ludowego (1946 r.) oraz wyborów do Sejmu Ustawodawczego (1947 r.). **Polska Rzeczpospolita Ludowa** była krajem urządzonym na wzór sowiecki. Zostały **znacjonalizowane** przemysł, niewielka część produkcji rolnej oraz usług, a z opozycją polityczną radzono sobie siłowo. Kolejni sekretarze, m.in. Władysław Gomułka czy Edward Gierek, realizowali przede wszystkim interesy Moskwy. Jednak polskie społeczeństwo nie chciało dać się zniewolić. Tuż po zakończeniu wojny silne było **podziemie niepodległościowe**, z którym komuniści brutalnie się rozprawili. W kolejnych latach wskutek problemów politycznych, społecznych i ekonomicznych ludzie zaczęli masowo wychodzić na ulice i domagać się zmian. Strajki i demonstracje w **czerwcu 1956 r. w Poznaniu** czy na **Wybrzeżu w 1970 i 1980 r.** to najważniejsze wystąpienia społeczne przeciwko władzy komunistów. W ich wyniku powstał **NSZZ „Solidarność"**, który dla wielu stał się zwiastunem przemian w państwie. Poczekać na nie Polacy musieli aż do **obrad Okrągłego Stołu** i **wyborów czerwcowych w 1989 r.**, które zainicjowały upadek systemu komunistycznego.

20 Polska po zakończeniu II wojny światowej

1944–1946
wysiedlenia Polaków z Kresów

1945
polsko-sowiecka umowa graniczna

1945–1950
wysiedlenia Niemców z Ziem Zachodnich i Północnych

1947
akcja „Wisła"

1950
układ z NRD w Zgorzelcu

1952
początek nadawania Radia Wolna Europa

1970
układ z RFN dotyczący granic

Przypomnij

- Jakie były konsekwencje niemieckiej i sowieckiej okupacji ziem polskich?

Cel lekcji

- Poznam sytuację społeczną i gospodarczą w Polsce po zakończeniu II wojny światowej.

Po lekcji

- Charakteryzuję zmiany terytorialne i społeczne na ziemiach polskich po II wojnie światowej.
- Omawiam znaczenie istnienia rządu RP na uchodźstwie.
- Przedstawiam najważniejsze emigracyjne ośrodki kulturalne Polaków po 1945 r.

Straty wojenne

W okresie II wojny światowej przez ziemie polskie dwukrotnie przetoczyły się działania wojenne – w 1939 r. oraz w latach 1944–1945. Polska doświadczyła również okupacji, w czasie której była eksploatowana gospodarczo. Jednak to nie olbrzymie zniszczenia materialne, których symbolem stała się zrujnowana Warszawa, stanowiły najbardziej dramatyczny aspekt polskiego bilansu II wojny światowej. Był nim fakt, że w porównaniu z rokiem 1938 **liczba ludności Polski zmniejszyła się o ponad ⅓** i w chwili zakończenia wojny wynosiła niespełna 24 mln. Oczywiście nie wszyscy z ok. 10 mln, o które zmniejszyła się liczba obywateli Polski, zginęli, ale śmierć spotkała co drugą z tych osób, a kilkaset tysięcy stało się inwalidami. Populacja kraju spadła również w związku z utratą terytorium na rzecz ZSRS oraz pozostaniem części polskich obywateli na emigracji.

Szczególnie brzemienne w skutki były **straty wśród najlepiej wykształconej** części społeczeństwa: nauczycieli, uczonych, lekarzy, prawników, księży czy ludzi kultury. Zginął co trzeci obywatel II RP z wyższym wykształceniem, co wywarło wyjątkowo destrukcyjny wpływ na kondycję całego społeczeństwa.

M1 Stolica Polski dramatycznie ucierpiała w następstwie II wojny światowej. Z powierzchni ziemi zniknęło ponad 80% tkanki miejskiej: kamienice, świątynie, muzea, biblioteki, dworce kolejowe, mosty, fabryki i niemal wszystkie zabytki. Niemcy niszczyli miasto metodycznie kilka razy. Po raz pierwszy ucierpiało ono w wyniku bombardowań we wrześniu 1939 r., następnie podczas powstania w getcie warszawskim w 1943 r. W trakcie powstania warszawskiego i po jego kapitulacji w 1944 r. stolica zaczęła przypominać morze ruin. Na zdjęciu pozostałości budynków przy ul. Hożej, 1945 r.

Wprawdzie nie wszystkie polskie miasta zostały zrujnowane tak jak stolica, ale niewiele z nich miało tyle szczęścia co Kraków, w którym działania wojenne spowodowały niewielkie straty. Na terenach wchodzących w skład II Rzeczpospolitej zostało **zburzonych blisko 300 tys. budynków**, zarówno mieszkalnych, jak i użyteczności publicznej. Zniszczenia nie oszczędziły też wsi, gdzie przestało istnieć prawie pół miliona zagród wiejskich, a pogłowie koni, bez których uprawa roli była niezwykle trudna, zmniejszyło się o blisko połowę. W czasie wojny jeszcze bardziej spadła liczba bydła i świń, co w połączeniu z ogromnym deficytem maszyn rolniczych oraz nawozów sztucznych sprawiło, że w pierwszych latach po wojnie zaopatrzenie ludności w żywność stanowiło ogromny problem.

Straty terytorialne i nowe granice

Choć Polska formalnie znalazła się wśród zwycięzców II wojny światowej, wyszła z niej okrojona terytorialnie. W wyniku decyzji Wielkiej Trójki podjętych już w **1945 r. w Jałcie**, wymuszonych przez Stalina i zaakceptowanych przez USA oraz Wielką Brytanię, wschodnie granice państwa polskiego przesunięto o 150–200 km na zachód. Poza Polską znalazły się niezwykle ważne ze względów historycznych i kulturowych Wilno i Lwów oraz wiele mniejszych ośrodków. Z kolei na zachodzie Polska otrzymała niemieckie ziemie, które stanowiły ⅓ jej powojennego terytorium. Obejmowały obszary zamożniejsze od utraconych na wschodzie Kresów. Mimo zniszczeń wojennych oraz rabowania mienia przez Armię Czerwoną znajdowała się na nich duża liczba nowoczesnych budynków mieszkalnych i gospodarczych oraz znacznie gęstsza sieć dróg oraz linii kolejowych i energetycznych.

Obszar Polski po II wojnie światowej wynosił **ok. 312 tys. km^2**, co stanowiło 80% jej terytorium z 1939 r.

W konsekwencji decyzji podjętych na konferencji w Poczdamie w 1945 r. **zachodnia granica Polski** miała przebiegać **wzdłuż Odry i Nysy Łużyckiej**. W granicach państwa polskiego znalazły się nowe tereny: część Górnego Śląska oraz Dolny Śląsk z Wrocławiem, a także obszar Wolnego Miasta Gdańska, Pomorze Szczecińskie oraz Warmia i Mazury. Tereny te nazywano **Ziemiami Zachodnimi i Północnymi**. Rządzący krajem komuniści ze względów propagandowych nazywali je również **Ziemiami Odzyskanymi.** Przekonywali, że tylko oni byli w stanie zapewnić Polsce duże zdobycze terytorialne, których integrację z resztą Polski podawali jako ważny argument na rzecz swojej władzy. Ziemie te uznano za fundament ścisłego sojuszu Polski z ZSRS. Rozlokowane tam wojska sowieckie stanowiły bowiem militarną gwarancję nienaruszalności nowej zachodniej granicy. Wprawdzie rządzona przez komunistów Niemiecka Republika Demokratyczna uznała w układzie podpisanym w 1950 r. w Zgorzelcu nienaruszalność tej granicy, ale na podobne gwarancje Republiki Federalnej Niemiec trzeba było czekać aż do 1970 r. Jednak nawet później wielu

M2 Dużą rolę w integracji Ziem Zachodnich i Północnych z Polską odgrywała propaganda. Jej elementem były np. rozwieszane na słupach czy budynkach plakaty polityczne, które miały zachęcać do osadnictwa na nowych terenach. Odwoływały się one do kontekstu historycznego, podkreślając odwieczne związki tych ziem z Polską, albo też – jak na plakacie z 1945 r. nieznanego autora – do kwestii ekonomicznych. Symbole morskich obszarów łownych, pól uprawnych, zwierząt hodowlanych oraz zakładów przemysłowych sugerowały potencjał gospodarczy Ziem Odzyskanych.

Praca z materiałami

1. Przedstaw straty materialne poniesione przez polskie miasta w trakcie II wojny światowej. Odwołaj się do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Omów propagandowy wydźwięk plakatu. **M2**

Repatriacja
Akcja przesiedlenia do kraju pochodzenia obywateli, którzy w wyniku niezależnych od nich okoliczności (np. zmian granic czy działań wojennych) znaleźli się na terytorium innego państwa.

Polaków, którzy osiedlili się po zakończeniu wojny na Ziemiach Zachodnich i Północnych, żyło w poczuciu tymczasowości i niepokoju o przyszłą przynależność tych ziem. Komuniści nieustannie wykorzystywali to propagandowo, strasząc zachodnioniemieckimi rewizjonistami.

Wkrótce po zakończeniu konferencji poczdamskiej ustanowiono przebieg **wschodniej granicy Polski wzdłuż Bugu**. Stalin podyktował całkowicie zdominowanemu przez komunistów i uzależnionemu od siebie rządowi w Warszawie kształt granicy polsko-sowieckiej, a szczegóły określono w układzie (umowie granicznej) podpisanym w sierpniu 1945 r. w Moskwie. Nową granicę oparto na przedwojennej koncepcji – linii Curzona (czyt. ker-zona) – jednak z modyfikacjami na niekorzyść Polski.

Przesiedlenia i migracje ludności

Na niekorzystną zmianę granicy wschodniej, a tym samym na utratę Kresów, wyraził zgodę jeszcze w lipcu 1944 r. Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego w tajnym układzie z ZSRS. Konsekwencją tego porozumienia było podpisanie przez PKWN we wrześniu 1944 r. tzw. układów republikańskich, czyli porozumień w sprawie przesiedleń z trzema republikami sowieckimi – białoruską, ukraińską oraz litewską. Na podstawie tych umów w latach **1944–1946 Polacy byli wysiedlani z Kresów**. Propaganda władz komunistycznych to przymusowe opuszczenie rodzimych stron fałszywie określała mianem **repatriacji**. Wielu zwlekającym z decyzją o opuszczeniu macierzystych stron władze sowieckie szybko zablokowały możliwość wyjazdu do Polski i w konsekwencji w ZSRS pozostały ich blisko 2 mln. Na nowe tereny sowieckich republik ukraińskiej, białoruskiej i litewskiej, opuszczane przez Polaków, trafiło z kolei ok. pół miliona przedstawicieli tych narodowości (głównie Ukraińców), których domy znajdowały się po polskiej stronie nowej granicy. W tym czasie umożliwiono również powrót do Polski większości zesłańców i więźniów łagrów z głębi ZSRS.

W latach 1945–1946 władze komunistycznej Polski, zajęte walką z opozycją niepodległościową, podejmowały ograniczone działania mające na celu likwidację Ukraińskiej Powstańczej Armii, której oddziały operowały po obu stronach nowej granicy polsko-sowieckiej. Dopiero zastrzelenie przez oddział UPA wiceministra obrony narodowej Karola Świerczewskiego zmobilizowało władze do podjęcia zmasowanej akcji antyukraińskiej, przeprowadzonej w okresie od kwietnia do lipca **1947 r.** pod kryptonimem „Wisła". W jej trakcie z terenów województw rzeszowskiego i lubelskiego **przesiedlono na Ziemie Zachodnie i Północne ponad 140 tys. Ukraińców i Łemków**.

Zgodnie z decyzjami mocarstw podjętymi w Poczdamie z Ziem Zachodnich i Północnych w latach **1945–1950** do sowieckiej i brytyjskiej strefy okupacyjnej **wysiedlono ok. 3 mln Niemców**, którzy w przeciwieństwie do większości nie uciekli wcześniej przed Armią Czerwoną. Ich miejsce zajęła znacznie mniejsza, bo nieprzekraczająca początkowo 1,1 mln liczba Polaków, przesiedlonych tam z terenów ZSRS w latach 1944–1946. Kolejne **wysiedlenia Polaków z Kresów** odbywały się jeszcze w latach **1951–1959**.

M3 Sposobem na zapewnienie bezpieczeństwa na Ziemiach Odzyskanych w wypadku ponownego konfliktu była akcja osadnictwa wojskowego. Mogli w niej uczestniczyć żołnierze „ludowego" Wojska Polskiego oraz inni, którzy walczyli przeciwko Niemcom w formacjach takich, jak: Gwardia Ludowa, Armia Ludowa czy Bataliony Chłopskie. Każdy żołnierz miał prawo do przydziału ok. 10 ha ziemi, a ponadto do 1947 r. nie musiał płacić podatków. Dla osadnictwa wojskowego wyznaczono 12 przygranicznych powiatów. Szacuje się, że w ramach tej akcji do końca 1948 r. na Ziemie Odzyskane napłynęło ok. 170 tys. rodzin, liczących w sumie ponad 500 tys. osób. Na fotografii osadnicy wojskowi – byli żołnierze 1. Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki z rodzinami na Ziemiach Odzyskanych, 1945–1946.

M4 Wspomnienia nauczycielki Heleny Wróblewskiej, przybyłej na Ziemie Zachodnie i Północne w maju 1946 r.

Do wagonu przez uchylone drzwi zagląda majowe słońce. Stoimy na jakiejś stacji. Wyglądam ciekawie na zewnątrz wagonu. O Boże! Polski napis! A więc już przekroczyliśmy granicę. Już jesteśmy w kraju. Stacja czyściutka. Oszałamiająco pachną czeremchy. Ludzie chodzą odświętnie ubrani, bo to niedziela. I rozmawiają po polsku! Po polsku, po naszemu! O ukochana, umiłowana, najdroższa, najpiękniejsza mowo ojczysta! Nareszcie słyszę ją wokół siebie jawną i śmiałą, a nie ściszoną, kryjącą się, przytłoczoną obcym językiem. Łzy wzruszenia i radości napływają do oczu. Radość, ogromna niewypowiedziana radość. Nareszcie jestem w kraju, wśród swoich. Mąż przyniósł skądś białego chleba, którego nie widziałam przez pięć lat wojny i okupacji. [...]

Po dwóch tygodniach podróży w towarowym wagonie razem z krowami, prosiakami i kurami znaleźliśmy się w całkiem wyludnionej okolicy. [...] Mijam pokaźny dom z pruskiego muru, widzę za nim jakiś duży gmach i przycupniętą przy nim jakąś małą chatynkę. I z okna tej chatynki wygląda moja matka! Krzyknęłam radośnie i już witam się z matką i braćmi. Po przywitaniu i ochłonięciu z pierwszego wrażenia rozglądam się po mieszkaniu i stwierdzam, że żyją bardzo skromnie. Dlaczego – pytam – osiedliście w takiej marnej chałupce, przecież widziałam w mieście tyle pięknych domów? Wyjaśniają mi, że te piękne domy zajęli wcześniej ci, którzy tu byli od początku: a więc wywiezieni na przymusowe roboty lub żołnierze. Wiele domów zajmują żołnierze radzieccy albo siedzą w nich jeszcze Niemcy. O dobre mieszkanie jest i było trudno, zwłaszcza samotnej kobiecie z małoletnimi dziećmi. Ten ogromny budynek, który zwrócił moją uwagę, to młyn zamieniony na magazyn. Pilnują go żołnierze radzieccy i matka w ich sąsiedztwie czuje się bezpieczniej, gdyż, jak się okazuje, grasują tu jeszcze bandy, rekrutujące się z niedobitków hitlerowskich. Wkrótce przekonałam się, że te obawy nie były bezpodstawne.

Pamiętnik Heleny Wróblewskiej, mieszkanki Ziem Zachodnich, oprac. J. Isański, „Rocznik Ziem Zachodnich" 2017, nr 1, s. 580–582.

M5 Życie na Żuławach tuż po wojnie we wspomnieniach Anny Otlewskiej, spisanych w 2020 r.

Podczas wojny mieszkali w Jazowej Niemcy, po wojnie Polacy. Ciężko pracowaliśmy, szczególnie już po wojnie. Harówa, ale się człowiek cieszył każdym kawałkiem, bo to już było nasze. Sporo się zmieniło. Wcześniej nie było tu widać trzciny, a później zrobił się jeden las. Wszystko karczowaliśmy po kawałku, wynosiliśmy i czyściliśmy, najpierw rękoma, a później z pomocą koni. Było ciężko, ale ta chęć była, bo to już było nasze. Później zaczęli napływać ludzie, najpierw z Wileńszczyzny. My żeśmy się ze sobą tak szybko zżyli, chociaż oni na początku myśleli, że jesteśmy Niemcami, bo mówiliśmy inną gwarą. Pomorzacy wiadomo, mają troszeczkę inną gwarę. Jazową wyobrażam sobie jak jedną rodzinę, tu była jedna zgoda. Jak komu się krzywda robiła, to wszyscy sobie pomagali. Każdą, malutką nawet rzeczą się cieszyliśmy. [...]

Tu były gospodarstwa rybackie, w których Rosjanie łowili ryby. Za jedną rybę to pewien Rosjanin zastrzeliłby mnie przez głupotę. Oni nie znali węgorzy. Mówili: jak Polka, to musi gotować. Ja nie umiałam tych ryb na wodzie gotować jak oni. Oni zupę rybną ugotowali i to im smakowało. Przyprawiałam, jak mogłam, bo wiedziałam, gdzie co rosło. Jeden z nich powiedział, że w Nogacie są węże. Odpowiedziałam, że nic o tym nie wiem (szybko się nauczyłam po rusku). Przynieśli w worku te węgorze, na kijach takich. Jak powiedziałam, że zobaczę, to oni pouciekali. Tłumaczyłam im: przecież to są ryby. Powiedziałam, że je ugotuję, to stwierdzili, że chcę ich otruć. Dla żartu złapałam węgorza i położyłam jednemu na plecy. Jak ten zaczął uciekać, ja za nim zaczęłam gonić, że nie trzeba się bać, bo to ryba. Nie słuchał i aż w drzewo rąbnął. Inni Rosjanie dolecieli, a on do mnie krzyczał, że chciałam go zabić i chciał mnie zastrzelić. Na szczęście oni jakoś to wszystko ułagodzili. Ten człowiek dłuższy czas później ode mnie stronił, a ja od niego, bo się bałam. Nie przekonali się do węgorzy, a ja na tym skorzystałam. Byłam po tyfusie i dzięki tym rybom trochę podreperowałam zdrowie. Jak ugotowałam Rosjanom kompot z rabarbaru, to nie mogli się dojeść, to później mi przynieśli łopianu. Liście to liście.

Wspomnienia Anny Otlewskiej, http://www.klubnowodworski.pl/index.php/10-dzialania/106-anna-otlewska (dostęp 7.04.2025).

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, czemu miało służyć osadnictwo wojskowe na Ziemiach Odzyskanych. Odwołaj się do **M3** i wiedzy pozaźródłowej.

2. Opisz pierwsze doświadczenia osadników na Ziemiach Zachodnich i Północnych. **M4**, **M5**

3. Przedstaw stosunek autorek wspomnień do Niemców i Sowietów. **M4**, **M5**

Na Ziemie Odzyskane przenosili się też Polacy z centralnej części kraju, zachęceni możliwością otrzymania dużych poniemieckich gospodarstw rolnych albo domów i mieszkań w wielu mniejszych miastach, które – inaczej niż Wrocław czy Gdańsk – nie ucierpiały znacząco podczas ich zdobywania przez Sowietów. Trafiła tam też część z ok. 780 tys. Polaków, którzy do połowy 1947 r. zdecydowali się powrócić do Polski z Zachodu. Nazywano ich **dipisami** (od ang. *DPs*, czyt. dipis, od *displaced persons*, czyt. displejst – „osoby przemieszczone"). W większości byli to robotnicy przymusowi wywiezieni w czasie okupacji do III Rzeszy, a także jeńcy wojenni i więźniowie, którzy zdołali przeżyć w obozach koncentracyjnych. Do Polski powrócili też, mimo obaw przed komunistami, niektórzy żołnierze i oficerowie Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, a także część ludności cywilnej, która wydostała się z ZSRS wraz z Armią Andersa.

Na Ziemiach Zachodnich i Północnych pozostało ok. 900 tys. dotychczasowych mieszkańców, którzy pomyślnie przeszli przeprowadzoną w latach 1946–1948 **weryfikację narodowościową** i otrzymali polskie obywatelstwo. Pięć lat po wojnie zaledwie 170 tys. z nich deklarowało, że jest Niemcami. Znacznie więcej uważało się za Ślązaków, Mazurów czy Kaszubów, ale władze komunistyczne odnosiły się wrogo do kultywowania przez nich lokalnych tradycji i języka, dążąc do jak najgłębszej jednolitości narodowościowej państwa.

W pierwszych latach po wojnie Polskę opuszczali Żydzi. Z ok. 140 tys., którzy wrócili z ZSRS bądź zdołali przetrwać niemiecką okupację na ziemiach polskich, połowa wkrótce wyjechała do Europy Zachodniej lub Izraela.

Szacuje się, że powojenne migracje z i do Polski objęły ok. 7 mln ludzi. Ta bezprecedensowa w dziejach państwa polskiego skala przemieszczeń ludności miała bardzo duże konsekwencje dla kondycji społeczeństwa.

W wyniku zmian granic i migracji, a zwłaszcza ludobójczej polityki okupantów Polska, z państwa zróżnicowanego etnicznie, jakim była II Rzeczpospolita, stała się **jednolita pod względem narodowościowym**. **Około 97%** obywateli deklarowało **narodowość polską**. W ślad za tym zniknęło zróżnicowanie pod względem wyznaniowym – zdecydowana większość Polaków uważała się za katolików.

M6 Oficjalnie akcja przesiedlenia Polaków z Kresów objęła ok. 1,1 mln osób. Do tej liczby należałoby również doliczyć blisko 200 tys. tzw. dzikich przesiedleńców. Tak określano m.in. zagrożonych aresztowaniem lub zsyłką żołnierzy Armii Krajowej czy mieszkańców Małopolski Wschodniej uciekających przed terrorem ukraińskich nacjonalistów. Dla wielu przesiedleńców opuszczenie domów, z którymi wiązała się wielowiekowa historia rodzin, było trudną decyzją, tym bardziej że wyprawie w nieznane towarzyszyły niezwykle ciężkie warunki. Zdarzało się, że przesiedleńcy czekali na odjazd pociągu po kilka tygodni bez możliwości schronienia się przed deszczem i zimnem. Sama podróż również nie należała do najłatwiejszych, szczególnie zimą, kiedy często odbywała się w odkrytych wagonach węglarkach, a podróżującym zagrażał siarczysty mróz. Codziennością były także przemoc i grabieże. Na fotografii przesiedleńcy z Kresów w drodze na Ziemie Odzyskane, 1945 r.

Emigracja powojenna

Bardzo wielu Polaków, których wojenna zawierucha rzuciła do Europy Zachodniej, nie zdecydowało się na powrót do ojczyzny. W polskiej emigracji, liczącej ok. 500 tys. ludzi, przeważali dawni mieszkańcy Kresów, którzy nie potrafili się pogodzić z ich utratą i nie ufali komunistycznym władzom zachęcającym początkowo do powrotu. Najwięcej Polaków znalazło się w **Wielkiej Brytanii**, gdzie osiadło blisko 250 tys. żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. Wielu z nich wyjechało dość szybko do innych krajów, głównie do **USA**, **Kanady** i **Australii**. Część polskich żołnierzy pozostała w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec (przekształconych w RFN), gdzie służyli masowo w oddziałach wartowniczych powołanych przez władze anglosaskie.

Początkowo komunistyczny rząd w kraju próbował przejąć dowództwo nad Polskimi Siłami Zbrojnymi na Zachodzie, ale zdecydowana postawa ich korpusu oficerskiego to uniemożliwiła. W tej sytuacji wysłannikom władz z Warszawy pozostało już tylko namawianie poszczególnych żołnierzy do dobrowolnego powrotu do Polski. Rozformowanie Polskich Sił Zbrojnych nastąpiło w 1947 r. Do kraju wróciło ponad 100 tys. żołnierzy, w tym zaledwie 20 spośród 106 generałów. Na kilkudziesięciu oficerach, m.in. generałach Władysławie Andersie i Stanisławie Maczku, komuniści się zemścili, demonstracyjnie pozbawiając ich w czerwcu 1946 r. polskiego obywatelstwa. Decyzja o pozbawieniu obywatelstwa zasłużonych generałów stanowiła część zaostrzającej się **kampanii propagandowej**, jaką prowadzono w kraju **przeciwko legalnym władzom na uchodźstwie**, które mimo stopniowo traconego poparcia międzynarodowego funkcjonowały w Londynie do 1990 r.

Kryzys władz RP na uchodźstwie

Po zakończeniu wojny – mimo cofnięcia poparcia przez aliantów – nadal funkcjonowały polskie władze na uchodźstwie, tworzone przez polityków m.in. Stronnictwa Narodowego czy Polskiej Partii Socjalistycznej. Po śmierci w 1947 r. prezydenta **Władysława Raczkiewicza** jego urząd objął wieloletni minister spraw zagranicznych **August Zaleski**. Raczkiewicz wyznaczył swojego następcę zgodnie z konstytucją kwietniową, ale wbrew wcześniejszym ustaleniom partyjnym, dlatego wielu emigracyjnych polityków nie chciało uznać tej decyzji. Zapoczątkowało to okres długotrwałych podziałów i walk wewnętrznych, kompromitujących władze emigracyjne. Powstały nawet alternatywne struktury polityczne, nieuznające prezydenta Zaleskiego, który z kolei po zakończeniu siedmioletniej kadencji odmówił złożenia urzędu.

August Zaleski zmarł w 1972 r. Po nim urząd sprawowało jeszcze czterech polityków emigracyjnych, ale ich rola, podobnie jak powoływanych przez nich rządów, była już czysto symboliczna. **Ostatnim prezydentem RP na uchodźstwie** był **Ryszard Kaczorowski**, który w 1990 r., po przeprowadzeniu w Polsce w pełni demokratycznych i powszechnych wyborów prezydenckich, przekazał ich zwycięzcy, Lechowi Wałęsie, insygnia głowy państwa. Oznaczało to kres istnienia władz emigracyjnych, a zarazem stanowiło klamrę między nieistniejącą od półwiecza II Rzeczpospolitą a rodzącą się III Rzeczpospolitą.

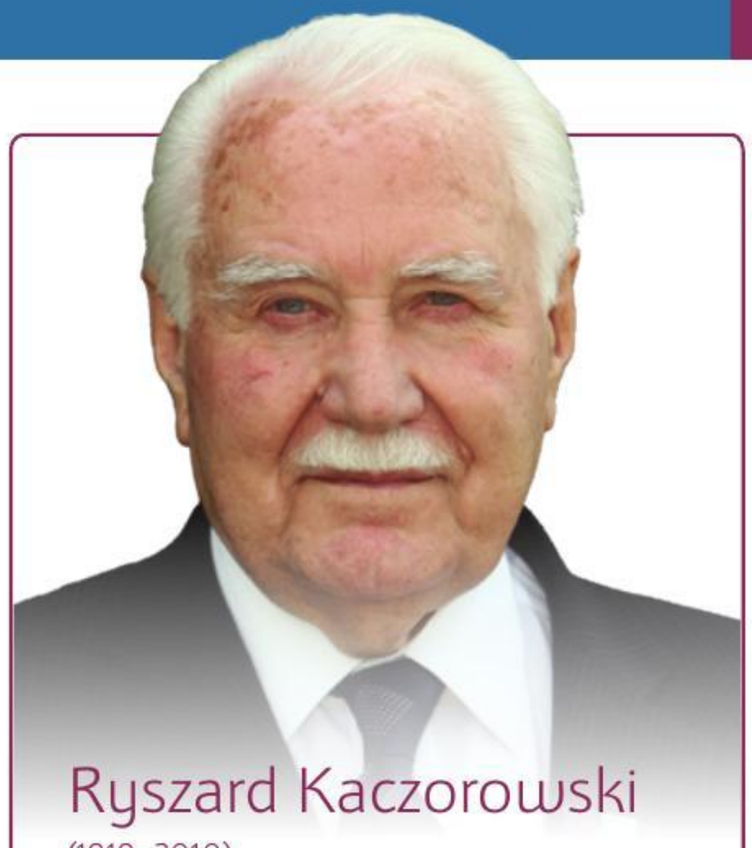

Ryszard Kaczorowski

(1919–2010)

Polityk, działacz społeczny. W 1940 r. został aresztowany przez NKWD i skazany na karę śmierci, którą zamieniono na 10 lat pobytu w łagrze. Wolność odzyskał po podpisaniu układu Sikorski–Majski. W 1942 r. wstąpił do Armii Andersa i walczył w jej szeregach m.in. pod Monte Cassino (czyt. kas-ino). Po wojnie na emigracji w Wielkiej Brytanii był członkiem władz polskich, w latach 1989–1990 pełnił funkcję prezydenta RP. Urząd przekazał pierwszemu demokratycznie wybranemu prezydentowi Lechowi Wałęsie. Został uhonorowany najwyższymi polskimi odznaczeniami – Orderem Orła Białego i Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski. Zginął w katastrofie samolotu rządowego pod Smoleńskiem. Fotografia z 2008 r.

Praca z materiałem

1. Przedstaw warunki, w jakich podróżowali przesiedleńcy z Kresów na Ziemie Odzyskane. Odwołaj się do **M6** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wyjaśnij, na czym polegał tragizm losu przesiedleńców ze Wschodu. Wykorzystaj **M6** i wiedzę pozaźródłową.

infografika

Straty poniesione przez Polskę w wyniku II wojny światowej

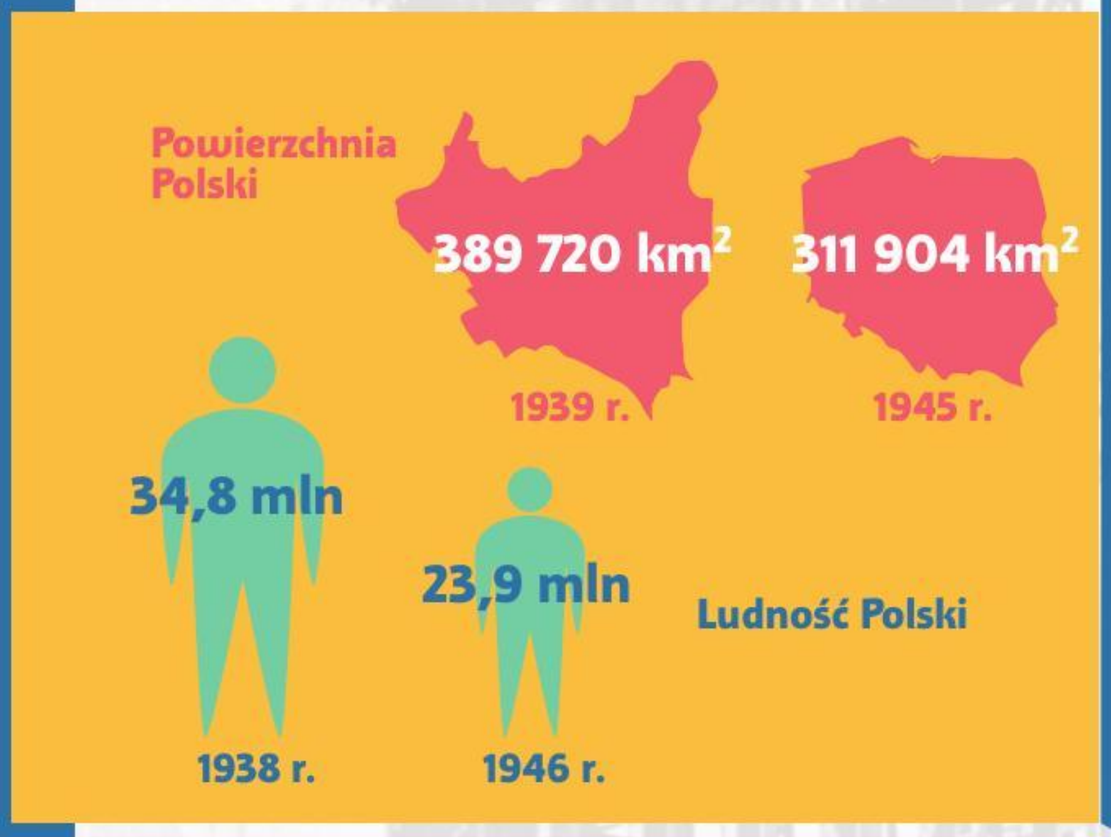

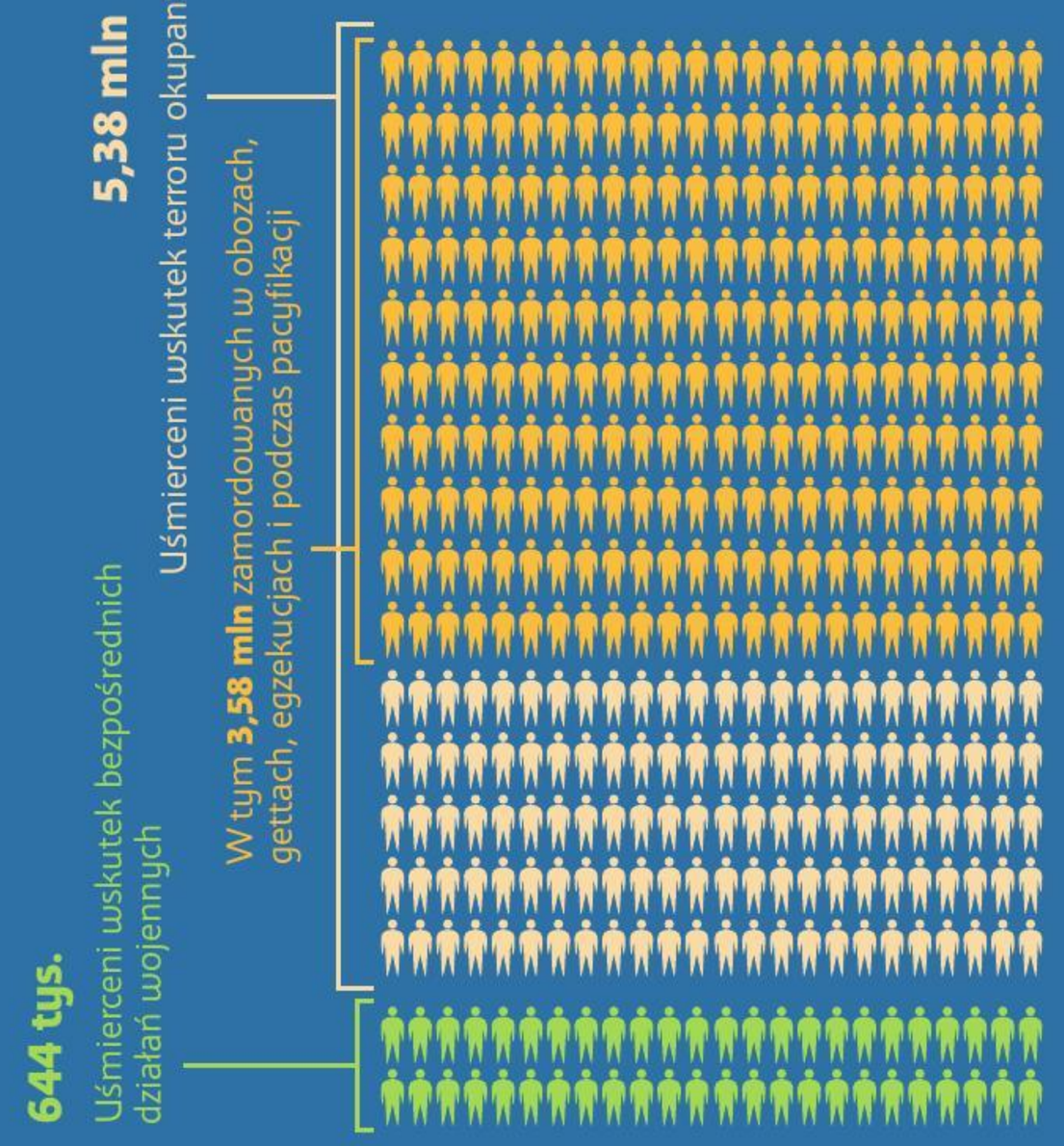

Straty ludności Polski w czasie wojny

Dane dotyczące ludności narodowości polskiej i żydowskiej

Szacunek szkód wojennych na obszarach II Rzeczpospolitej, które pozostały w granicach Polski po 1945 r.

Procent wartości majątku rzeczowego, obliczony przez Biuro Odszkodowań Wojennych w 1947 r.

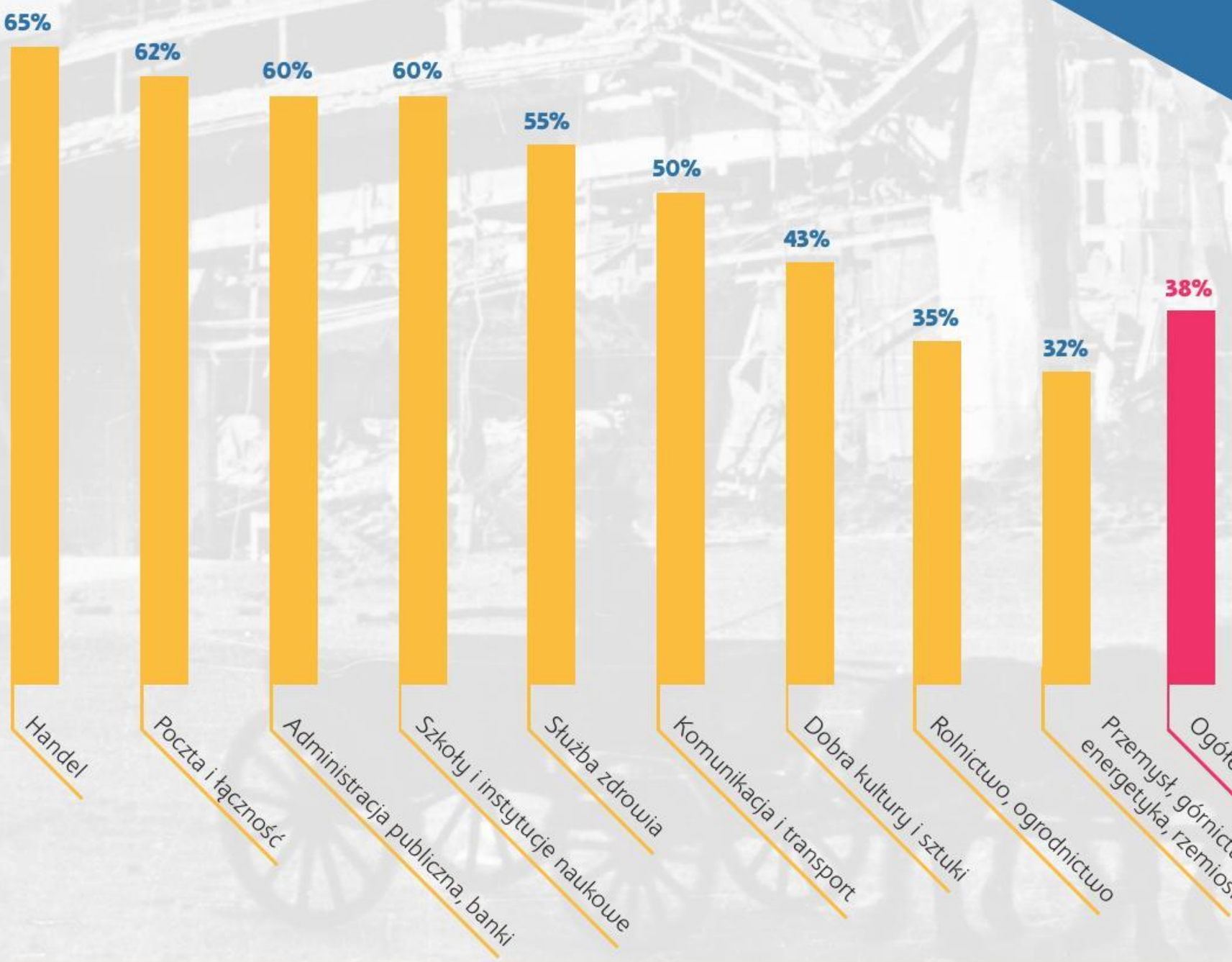

Na podstawie: *1939–1945 Pro Memoria*, pod red. H. Dmochowskiej, Warszawa: Zakład Wyd. Statystycznych, 2015. R. Kaczmarek, *Historia Polski 1914–1989*, Warszawa: WN PWN, 2010, s. 668–672.

Migracje z i do Polski po II wojnie światowej

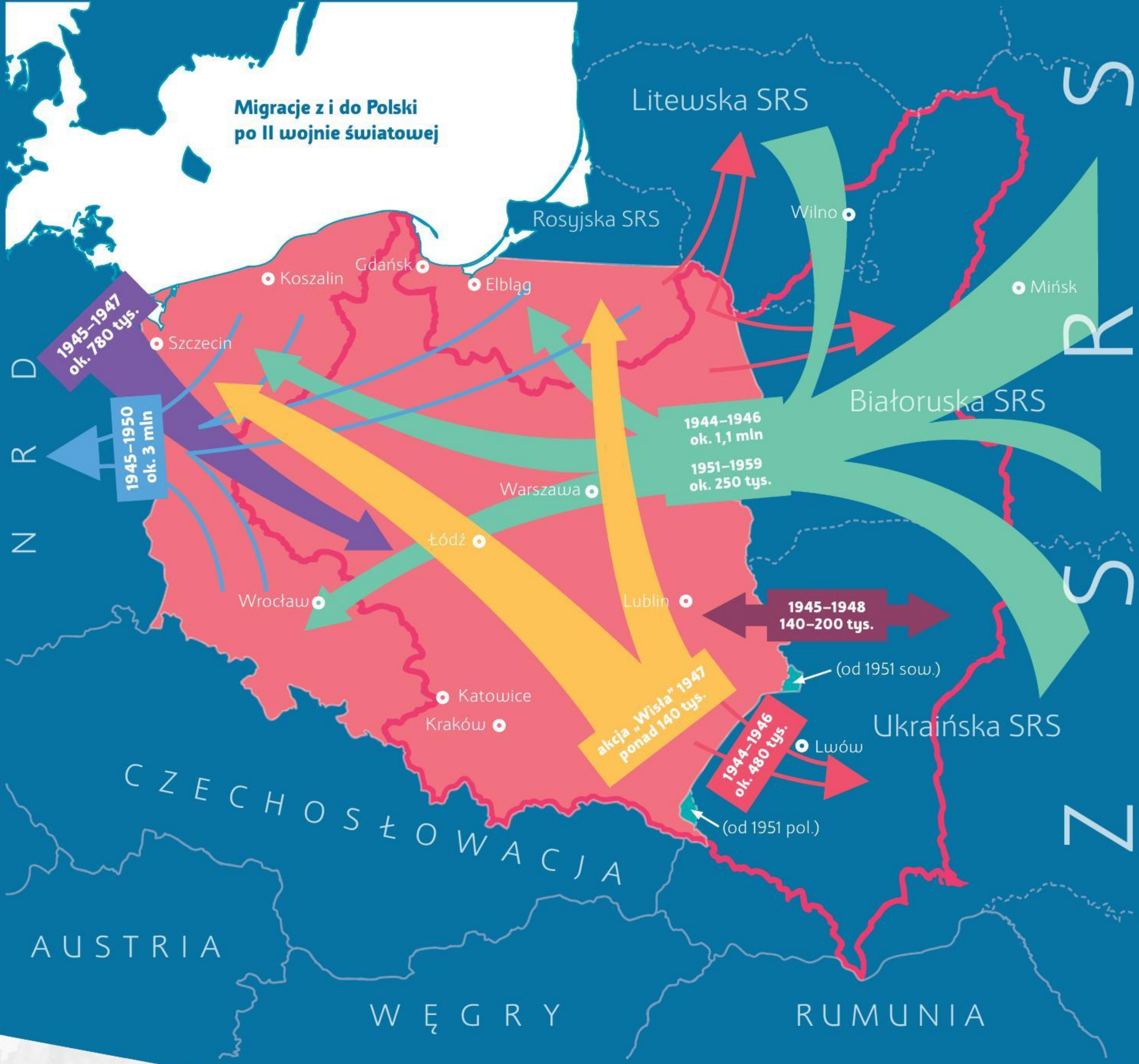

LEGENDA

- granice II Rzeczpospolitej do 1939 r.
- przymusowe wysiedlenia Niemców z Polski w latach 1945–1950
- wysiedlenia z Kresów oraz głębi ZSRS w latach 1944–1959
- przymusowe wysiedlenie z Polski w latach 1944–1946 ludności litewskiej, białoruskiej i ukraińskiej
- przesiedlenie Ukraińców i Łemków w ramach akcji „Wisła" w 1947 r.
- dipisi w latach 1945–1947
- migracja Żydów w latach 1945–1948

Praca z infografiką

1. Omów straty ludnościowe i materialne poniesione przez Polskę w wyniku II wojny światowej.
2. Wskaż na mapie ziemie, które państwo polskie utraciło oraz uzyskało w wyniku decyzji mocarstw.

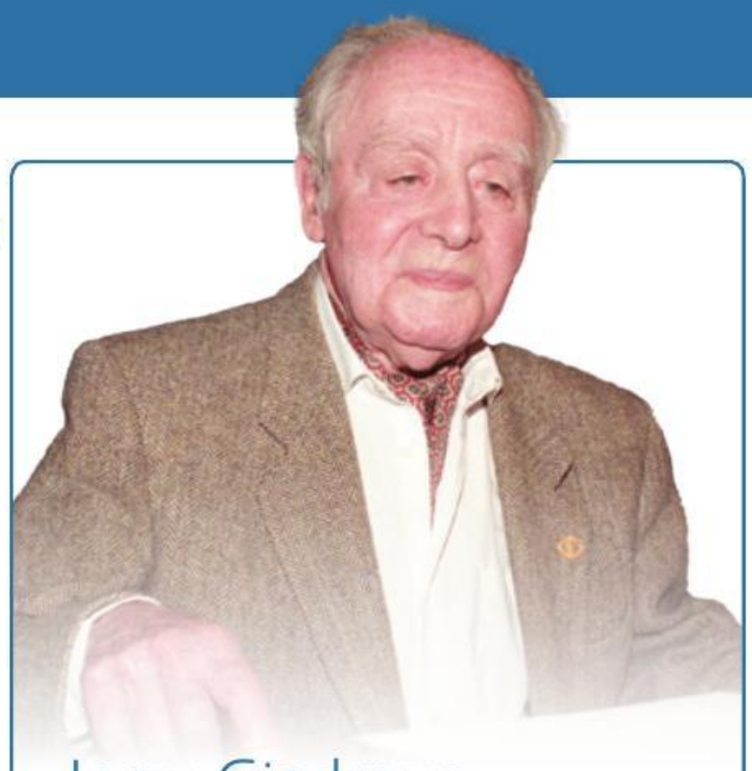

Jerzy Giedroyc

(1906–2000)

Prawnik, publicysta i działacz emigracyjny. Po wybuchu II wojny światowej jako pracownik ministerialny został ewakuowany do Rumunii. Stamtąd udał się do Palestyny, gdzie wstąpił do Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich. Brał udział m.in. w obronie Tobruku w Libii i walczył w Armii Andersa. Po wojnie założył Instytut Literacki, który wydawał emigracyjne czasopisma – „Kulturę" i „Zeszyty Historyczne". Był współtwórcą koncepcji suwerenności i niezależności od ZSRS Ukrainy, Litwy i Białorusi jako czynnika warunkującego niepodległość Polski. W PRL informacje o jego działalności były cenzurowane. Został uhonorowany wieloma zagranicznymi odznaczeniami państwowymi, m.in. francuskim Orderem Legii Honorowej. W 1994 r. odmówił przyjęcia Orderu Orła Białego. Fotografia z 1996 r.

Emigracyjne ośrodki kulturalne

Wojenna zawierucha rzuciła na obczyznę wielu ludzi kultury i nauki. Na emigracji tworzyli liczni polscy pisarze i poeci, z których tylko część zdecydowała się z czasem – głównie po 1956 r. – na powrót do kraju. Do Polski nie wrócili m.in. **Gustaw Herling-Grudziński, Kazimierz Wierzyński i Józef Mackiewicz**. Pracę naukową za granicą kontynuowało też wielu wybitnych polskich uczonych, w tym historycy **Władysław Pobóg-Malinowski czy Oskar Halecki**. Tworzone przez nich utwory i prace naukowe były czytane nie tylko przez emigrantów, lecz także przemycane do Polski, stanowiąc antidotum na przesiąkniętą propagandą oficjalną historiografię. Możliwe to było dzięki aktywnej działalności środowisk emigracyjnych, w tym wydawniczej.

W 1946 r. **Jerzy Giedroyc**, Józef Czapski, Zofia i Zygmunt Hertzowie (czyt. hercowie) oraz Gustaw Herling-Grudziński założyli w Rzymie emigracyjne wydawnictwo **Instytut Literacki**. Wkrótce przeniesiono je do Paryża, a siedziba redakcji znalazła się w niewielkim miasteczku Maisons-Laffitte (czyt. mezą lafit) niedaleko stolicy Francji. Kiedy w czerwcu 1947 r. ukazał się pierwszy numer **miesięcznika „Kultura"**, nikt nie przypuszczał, że Instytut stanie się jednym z najważniejszych ośrodków kulturalnych i politycznych powojennej polskiej emigracji. Przez kolejne pięć dekad wydał ponad 600 numerów miesięcznika „Kultura" oraz dużą liczbę numerów kwartalnika „Zeszyty Historyczne", a także przeszło 500 książek. Z dala od głównych skupisk polskiej emigracji politycznej – zlokalizowanych w Wielkiej Brytanii i USA – powstało w ten sposób wpływowe środowisko oddziałujące nie tylko na polską diasporę, lecz także na kraj, którego losy pozostawały w centrum zainteresowania Giedroycia i jego najbliższych współpracowników.

Na linię polityczną „Kultury", budowaną w opozycji do większości środowisk emigracyjnych, największy wpływ oprócz samego Giedroycia miała publicystyka Juliusza Mieroszewskiego. Autor przekonywał w niej do konieczności uznania wojennych strat terytorialnych Polski na wschodzie, a równocześnie dowodził, że uzyskanie – po prognozowanym rozpadzie ZSRS – suwerenności przez Ukrainę, Litwę i Białoruś będzie stanowiło jeden z fundamentów bezpieczeństwa geopolitycznego Rzeczpospolitej.

Przemycane do Polski – najczęściej w formie miniaturowych wydawnictw – kolejne numery „Kultury" oraz książki z charakterystycznym logo tworzonym przez jońską kolumnę z literami ILP (Instytut Literacki Paryż) należały do najbardziej poszukiwanych lektur. Dzięki nim Polacy mogli się zetknąć z wolną od komunistycznej cenzury twórczością takich polskich pisarzy, jak **Witold Gombrowicz** czy **Czesław Miłosz**. Mimo że za posiadanie wydawnictw Instytutu, a tym bardziej za współpracę wydawniczą z Jerzym Giedroyciem groziły w PRL represje, do Maisons-Laffitte przybywało wielu twórców odwiedzających Francję.

Choć Instytut Literacki prężnie działał we Francji, to centrum polskiego życia umysłowego na uchodźstwie pozostawała Wielka Brytania. Jednym z ważniejszych ośrodków był **Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie**, który powołano w 1945 r., by gromadzić, opracowywać naukowo i udostępniać dokumenty związane z polskimi władzami na uchodźstwie oraz Polskimi Siłami Zbrojnymi na Zachodzie. W Wielkiej Brytanii ukazywało się też najwięcej polskich czasopism emigracyjnych (na czele z „Dziennikiem Polskim i Dziennikiem Żołnierza"), a także książek. Działały tam również rozliczne polskie instytucje edukacyjne oraz kulturalne.

Oprócz Wielkiej Brytanii najważniejszym centrum kulturalnym dla polskiej diaspory stały się Stany Zjednoczone, w szczególności Chicago (czyt. szikago) i Nowy Jork. Wydawano wiele tytułów prasowych, wśród których największym zainteresowaniem cieszyły się „Dziennik Polski", „Czas" oraz „Nowy Świat". Ważną rolę odgrywały powołane do życia instytucje – popularyzująca dzieje kultury i naukę polską przedwojenna Fundacja Kościuszkowska oraz założony w 1943 r. **Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce**, który zajmował się gromadzeniem, przechowywaniem i badaniem dokumentów dotyczących Polski, ale także popularyzowaniem wiedzy o Polsce i jej historii najnowszej.

M7 Siedziba Instytutu Literackiego w Maisons-Laffitte pod Paryżem przez lata pełniła funkcję nieformalnej ambasady niepodległej Polski. To tam spotykali się przedstawiciele polskiej emigracji, literaci i artyści. Instytut Literacki był ważnym ośrodkiem kultury i centrum politycznym, a jego działalność służyła wspomaganiu nie tylko Polski pozostającej pod wpływem ZSRS, lecz także innych krajów bloku wschodniego. Od 1953 r., gdy ukazały się m.in.: *Trans-Atlantyk* Witolda Gombrowicza, *Rok 1984* George'a Orwella (czyt. dżordża orłela) i *Zniewolony umysł* Czesława Miłosza, w ramach wydawanej w Instytucie serii *Biblioteka „Kultury"* przez 48 lat opublikowano 512 książek. Na fotografii spotkanie redakcyjne „Kultury". Od lewej: Zofia Hertz, Jerzy Giedroyc i Gustaw Herling-Grudziński, Paryż 1987 r.

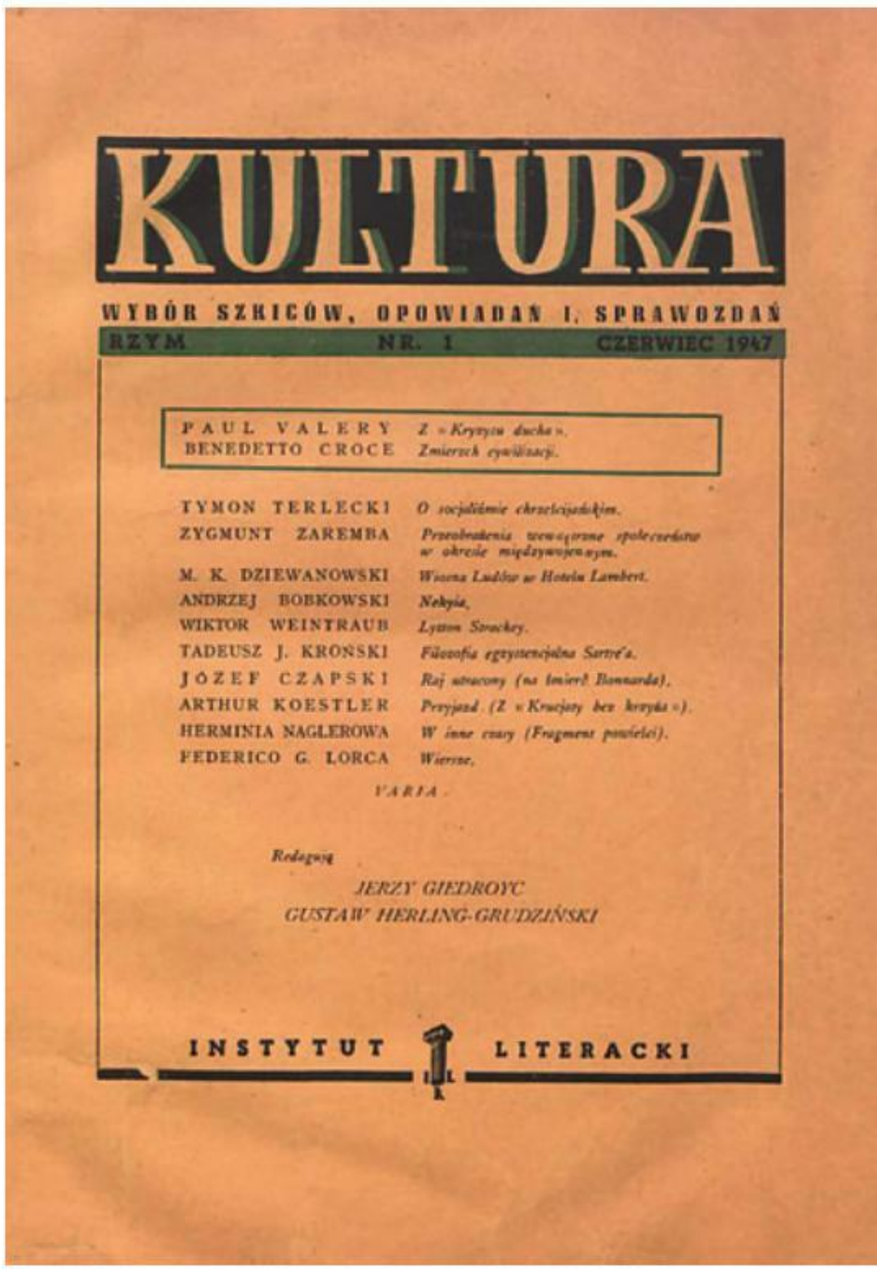
KULTURA

WYBÓR SZKICÓW, OPOWIADAŃ I SPRAWOZDAŃ

RZYM NR. 1 CZERWIEC 1947

PAUL VALERY — Z »Kryzysu ducha«.
BENEDETTO CROCE — Zmierzch cywilizacji.

TYMON TERLECKI — O socjalizmie chrześcijańskim.
ZYGMUNT ZAREMBA — Przeobrażenia wewnętrzne społeczeństwa w okresie międzywojennym.
M. K. DZIEWANOWSKI — Wiosna Ludów w Hotelu Lambert.
ANDRZEJ BOBKOWSKI — Nekyia.
WIKTOR WEINTRAUB — Lytton Strachey.
TADEUSZ J. KROŃSKI — Filozofia egzystencjalna Sartre'a.
JÓZEF CZAPSKI — Raj utracony (na śmierć Bonnarda).
ARTHUR KOESTLER — Przyjaźń. (Z »Kruczej bez krzyża«).
HERMINIA NAGLEROWA — W inne czasy (Fragment powieści).
FEDERICO G. LORCA — Wiersze.

VARIA

Redagują
JERZY GIEDROYC
GUSTAW HERLING-GRUDZIŃSKI

INSTYTUT LITERACKI

M8 Paryska „Kultura" w założeniach jej twórcy Jerzego Giedroycia miała przez publicystykę i literaturę wysoką kształtować przekonania i postawy społeczne Polaków. Przemycane do Polski czasopismo w czasach panowania ustroju komunistycznego wywarło ogromny wpływ na to, co Polacy myśleli o swoich sąsiadach, Europie, świecie i samych sobie. Było też jednym z głównych źródeł kształtujących opozycję polityczną i rozumienie demokracji. Na zdjęciu strona tytułowa pierwszego numeru „Kultury" wydanego jeszcze w Rzymie w 1947 r.

Praca z materiałami

1. Omów znaczenie Instytutu Literackiego i miesięcznika „Kultura" dla polskiej historii i kultury. Odwołaj się do **M7**, **M8** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Rozstrzygnij, czy słuszne jest stwierdzenie, że „Kultura" wpływała na zmianę postaw społecznych Polaków. Uzasadnij odpowiedź, wykorzystując **M8** i wiedzę pozaźródłową.

Jan Nowak-Jeziorański

(1914–2005)

Właśc. Zdzisław Jeziorański. Żołnierz WP, cichociemny i kurier PPP, w latach 1951–1976 dyrektor Rozgłośni Polskiej Radia Wolna Europa. W 1939 r. brał udział w kampanii polskiej, następnie pod pseudonimem Jan Nowak jako emisariusz Komendy Głównej AK przybył do rządu RP w Londynie. Po powstaniu warszawskim wywiózł ze stolicy do Londynu wiele cennych dokumentów i zdjęć. Po wojnie został na emigracji. W latach 1948–1951 pracował w Sekcji Polskiej BBC, a następnie w RWE. Przez 20 lat działał w Kongresie Polonii Amerykańskiej i był konsultantem Narodowej Rady Bezpieczeństwa USA. Dzięki wpływom w elitach władzy USA odegrał ważną rolę w przyjęciu Polski do NATO. W 2002 r. wrócił do Polski. W 1994 r. został kawalerem Orderu Orła Białego. Zdjęcie z 1952 r.

Radio Wolna Europa

Najskuteczniejszą inwestycją Amerykanów w przełamanie blokady informacyjnej, jaką komuniści nałożyli na rządzone przez siebie społeczeństwa, okazało się stworzenie radia nadającego programy w językach narodów znajdujących się pod panowaniem Kremla. W **1952 r. w Monachium** rozpoczęło nadawanie programów w języku polskim **Radio Wolna Europa** (**RWE**), a zespołem dziennikarzy kierował przez ponad dwie dekady **Jan Nowak-Jeziorański**. Bardzo szybko audycje tej stacji stały się niezwykle popularne w Polsce i zepchnęły na dalszy plan polskojęzyczne audycje BBC (czyt. bi bi s-i) czy Radia Madryt.

Dzięki RWE Amerykanie, ale także pracujący w rozgłośni polscy emigranci uzyskali niezwykle skuteczny oręż w walce z komunistycznymi władzami. W Warszawie szybko zdano sobie sprawę z zagrożenia, jakie niesie płynąca z Zachodu informacja radiowa, i nie szczędzono środków na uruchomienie całej sieci stacji zagłuszających. Starano się także we wszelki możliwy sposób skompromitować RWE. Konsekwentnie przedstawiano je jako agenturę amerykańskiego wywiadu oraz eksponowano fakt umieszczenia rozgłośni na terytorium Niemiec Zachodnich, co miało dowodzić rzekomego poparcia jej pracowników dla pojawiających się postulatów rewizji polskich granic zachodnich. Jednak nawet zdarzające się przed 1956 r. wypadki represjonowania obywateli, którym udowodniono słuchanie tej stacji, nie powstrzymały przed tym milionów Polaków. Wedle badań prowadzonych od końca lat 60. przez władze komunistyczne audycji RWE słuchało w różnych okresach od 20 do nawet 50% Polaków.

M9 Radio Wolna Europa w komunistycznej propagandzie było ukazywane jako wróg odbudowującej się Polski. Odwołuje się do tego również plakat malarza i karykaturzysty Stanisława Gratkowskiego zatytułowany *Szczekaczki*. Na pochodzącym z 1953 r. afiszu widać nadające zza żelaznej kurtyny polskojęzyczne rozgłośnie radiowe [1]. Dziennikarze zostali na nim przedstawieni jako ujadające psy [2]. Silną ręką trzyma je na smyczy amerykański kapitalista, na którego wskazuje symbol dolara na mankiecie [3]. Widoczne na plakacie portret ministra propagandy III Rzeszy Josepha Goebbelsa [4] (czyt. jozefa gebelsa) oraz godło III Rzeszy na oparciu krzesła [5] stanowią sugestię, jakoby rozgłośnie uprawiały propagandę w stylu nazistowskim.

Praca z materiałem

1. Omów propagandowy charakter karykatury. **M9**
2. Wyjaśnij, dlaczego grafik przywołał na plakacie symbole nazistowskich Niemiec. Wykorzystaj **M9** i wiedzę pozaźródłową.

Polecenia podsumowujące

1. Omów zmiany granic Polski po II wojnie światowej.
2. Scharakteryzuj zjawisko przesiedleń i migracji ludności po II wojnie światowej, a następnie oceń, jaki to miało wpływ na powojenne społeczeństwo Polski.
3. Podaj przykłady działalności emigracyjnej Polaków po 1945 r.

Polska po zakończeniu II wojny światowej

Podsumowanie 20

Straty wojenne

Spadek liczby ludności Polski o ponad ⅓ w porównaniu z rokiem 1938.
Szczególnie dotkliwe straty ludnościowe wśród najlepiej wykształconej części społeczeństwa; negatywny wpływ na kondycję całego społeczeństwa.
Duże straty materialne, zburzonych blisko 300 tys. budynków.
Spadek liczby zagród wiejskich, straty w pogłowiu inwentarza żywego, brak maszyn rolniczych i nawozów sztucznych przyczynami problemów z zaopatrzeniem w żywność.

Zmiany granic Polski po II wojnie światowej

Utrata Kresów, ważnych pod względem historycznym i kulturowym.
W nowych granicach państwa polskiego Ziemie Zachodnie i Północne: część Górnego Śląska, Dolny Śląsk, obszar Wolnego Miasta Gdańska, Pomorze Szczecińskie, Warmia i Mazury – określane przez komunistów jako Ziemie Odzyskane.
Granica polsko-sowiecka wytyczona na podstawie linii Curzona.

Przesiedlenia i migracje ludności

Z Ziem Zachodnich i Północnych wysiedlenie do sowieckiej i brytyjskiej strefy okupacyjnej ok. 3 mln Niemców, w ich miejsce przybycie początkowo ok. 1,1 mln Polaków przesiedlonych z terenów ZSRS.
Pozostanie na terenach Ziem Północnych i Zachodnich ok. 900 tys. dotychczasowych mieszkańców, którzy w latach 1946–1948 przeszli weryfikację narodowościową.
Emigracja z Polski ok. 70 tys. Żydów ocalałych z Holokaustu.
Jednolita struktura narodowościowa i religijna społeczeństwa Polski skutkiem powojennych zmian granic i migracji, które objęły ok. 7 mln przedwojennych obywateli.

Emigracja powojenna

Pozostanie wielu Polaków po II wojnie światowej na Zachodzie. Największe skupiska polskiej emigracji: Wielka Brytania, USA, Kanada, Australia.
Fiasko działań komunistów mających na celu przejęcie dowództwa nad Polskimi Siłami Zbrojnymi na Zachodzie.
Działalność władz RP na uchodźstwie mimo stopniowej utraty międzynarodowego poparcia.

Kryzys władz RP na uchodźstwie

1947 – kontrowersje wokół wyboru następcy prezydenta Raczkiewicza początkiem tarć w obozie emigracji politycznej w Londynie.
Kontynuacja działalności polskich władz na uchodźstwie do 1990 r. – wymiar symboliczny.

Paryska „Kultura" i życie na emigracji

Działalność Instytutu Literackiego we Francji – ważnego ośrodka życia kulturalnego i politycznego Polaków na emigracji, kierowanego przez Jerzego Giedroycia.
1947 – ukazanie się pierwszego numeru „Kultury".
Wydawanie na emigracji i przemycanie do Polski dzieł m.in. Witolda Gombrowicza i Czesława Miłosza.

Radio Wolna Europa

Radio Wolna Europa jako forma przełamania blokady informacyjnej w państwach komunistycznych.
1952 – początek nadawania polskich audycji RWE w Monachium, szefem polskiej sekcji Jan Nowak-Jeziorański.

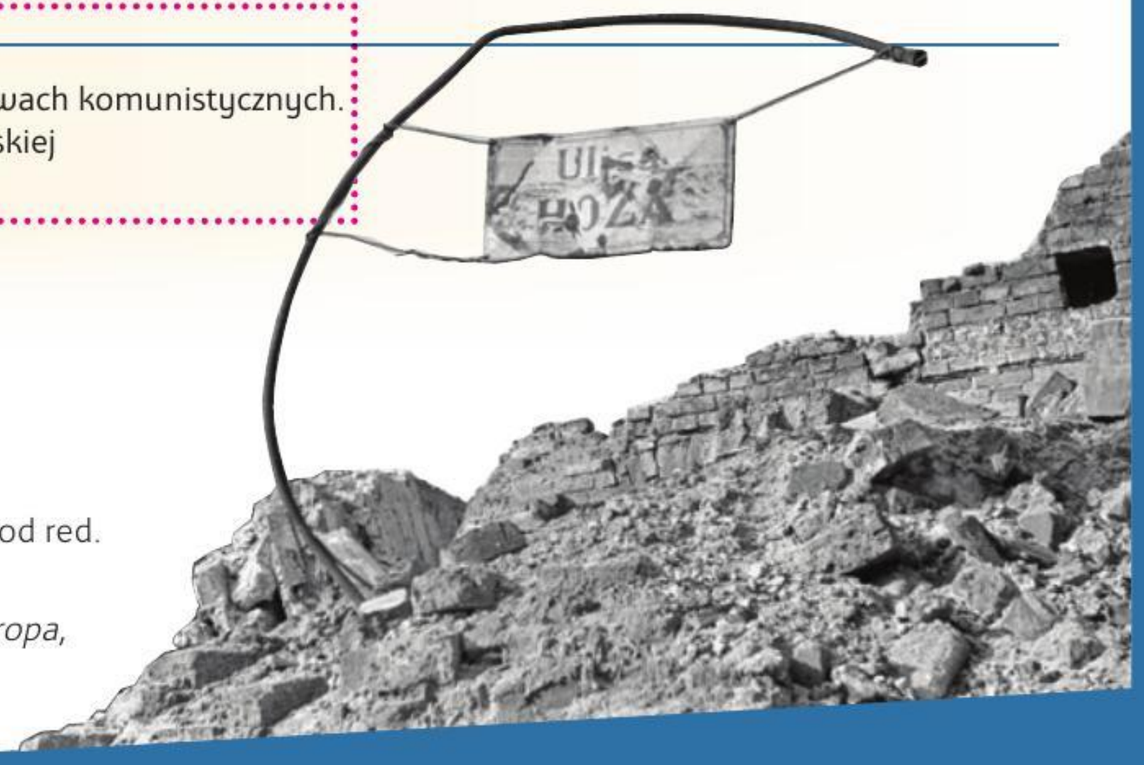

Polecane publikacje

A. Friszke, *Życie polityczne emigracji*, Warszawa: Biblioteka „Więzi", 1999.

Mój dom nad Odrą. Pamiętniki osadników Ziem Zachodnich po 1945 roku, pod red. B. Halickiej, Kraków: Universitas, 2016.

M. Urbanek, M. Palka, P. Janczarek, *Wojna w eterze. Mówi Radio Wolna Europa*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2017.

21 Kształtowanie się systemu komunistycznego w Polsce

1944 dekret PKWN o przeprowadzeniu reformy rolnej

1946 ustawa o nacjonalizacji przemysłu

VI 1946 referendum ludowe

1946 pogrom kielecki

19 I 1947 pierwsze powojenne wybory parlamentarne

1947 uchwalenie małej konstytucji

1947 początek „bitwy o handel"

1947–1949 plan trzyletnii

Przypomnij

- Jak wyglądało przejmowanie władzy w Polsce przez komunistów?

Cel lekcji

- Dowiem się, w jaki sposób ukształtował się w Polsce system komunistyczny.

Po lekcji

- Charakteryzuję etapy przekształcania Polski w kraj komunistyczny.
- Oceniam założenia i realizację reformy rolnej oraz nacjonalizacji przemysłu i handlu.
- Przedstawiam okoliczności, w jakich komuniści przejęli w Polsce władzę.

Taktyka komunistów w pierwszej fazie rządów

Z chwilą zajęcia ziem polskich przez Armię Czerwoną komuniści skupieni w Polskiej Partii Robotniczej (PPR) przystąpili pod jej osłoną do tworzenia podległego sobie, nowego aparatu państwowego. Ich głównym celem było zdobycie poparcia przynajmniej części wrogo do nich nastawionego społeczeństwa polskiego. Z tego powodu w pierwszych dwóch latach rządów niemal całkowicie zrezygnowali z marksistowsko-leninowskiej retoryki, próbując pozyskać najuboższe warstwy społeczeństwa hasłami budowy tzw. demokracji ludowej, której fundament miała stanowić sprawiedliwość społeczna. Prowadzili też ostrożną politykę wobec Kościoła Katolickiego. Mimo że już w 1945 r. uznali za nieobowiązujący konkordat zawarty w czasach II Rzeczpospolitej, to jednak początkowo unikali bezpośrednich ataków na duchowieństwo, a represje stosowali jedynie wobec księży aktywnie wspierających podziemie niepodległościowe.

Zgodnie z ustaleniami konferencji jałtańskiej formalnie władzę w Polsce od czerwca 1945 r. sprawował **Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej** (**TRJN**). Został on uznany za jedyny legalny polski rząd przez mocarstwa Wielkiej Koalicji, a w ślad za nimi – przez coraz większą liczbę państw. Na czele tego teoretycznie koalicyjnego gabinetu stał **Edward Osóbka-Morawski** reprezentujący **Polską Partię Socjalistyczną** (**PPS**). W praktyce ministrowie z PPS, w której toczyła się walka wewnętrzna między zwolennikami utrzymania niezależności tej partii i agentami komunistów, odgrywali niewielką rolę. Reprezentowane w TRJN, choć pozbawione jakiegokolwiek znaczenia, były opanowane przez komunistów dwie inne partie – **Stronnictwo Demokratyczne** (**SD**) i **Stronnictwo Ludowe** (**SL**).

M1 Dużą rolę w budowaniu nowej komunistycznej władzy w Polsce odgrywała propaganda. Widać to doskonale na plakacie z 1945 r. upamiętniającym pierwszą rocznicę ogłoszenia manifestu PKWN (22 lipca 1944 r.). W 1945 r. komuniści ogłosili ten dzień dniem Narodowego Święta Odrodzenia Polski. Zadbali, aby na afiszu znalazły się wyłącznie pożądane treści. Widać pozbawionego korony orła **1** dzierżącego w szponach polską flagę **2**. Dominującą rolę chłopstwa oraz klasy robotniczej symbolizują kłosy zboża **3** i dymiące kominy **4**. Czerwony napis PKWN **5** z hasłem „to zwycięska droga DEMOKRACJI" **6** przekonuje o tym, że demokracja może zaistnieć w Polsce jedynie pod rządami komunistów.

W rządzie jako wicepremier dominował zajmujący równocześnie stanowisko sekretarza generalnego **Polskiej Partii Robotniczej** (**PPR**) **Władysław Gomułka** (zob. s. 278), a jedyną przeciwwagę dla niego próbował stworzyć drugi z wicepremierów – były premier rządu RP na uchodźstwie, lider **Polskiego Stronnictwa Ludowego** (**PSL**) – **Stanisław Mikołajczyk**.

Centrum władzy

Realnym ośrodkiem decyzyjnym w Polsce nie był jednak TRJN, ale złożone wówczas z kilku osób **Biuro Polityczne Komitetu Centralnego PPR** (**KC PPR**). Najważniejszą rolę oprócz Gomułki odgrywał w nim **Bolesław Bierut** (zob. s. 246). Oficjalnie był on – jako prezydent Krajowej Rady Narodowej, stanowiącej namiastkę parlamentu – bezpartyjny, w rzeczywistości pozostawał zaufanym człowiekiem Józefa Stalina, z którym reszta kierownictwa PPR uzgadniała wszystkie istotne decyzje.

Biuro Polityczne KC PPR kierowało pracą aparatu partyjnego, skoncentrowanego w komitetach wojewódzkich i powiatowych PPR. Stanowiły one najważniejsze lokalne ośrodki władzy nadzorujące pracę wojewodów, starostów i innych urzędników państwowych. PPR, licząca w latach II wojny światowej zaledwie kilka tysięcy członków, szybko przekształciła się w partię masową. W jej szeregach znalazło się kilkaset tysięcy ludzi. Większość członków nie miała pojęcia o ideologii komunistycznej, na której oparto program partii, ale przyciągała ich możliwość objęcia atrakcyjnych stanowisk w aparacie państwowym – w administracji, gospodarce czy kulturze. Z czasem niektórzy z nich stawali się ideowymi komunistami, jednak większość miała słabo wykrystalizowane poglądy i była niezwykle lojalna wobec władz zwierzchnich. Z zaangażowaniem wykonywali wszelkie partyjne zadania.

Aparat represji

Oprócz aparatu partyjnego PPR drugim filarem nowej władzy stały się systematycznie rozbudowywane struktury **Urzędu Bezpieczeństwa** (**UB**), czyli tajnej policji politycznej. Jej centralę stanowiło Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego, a podlegały jej urzędy wojewódzkie i powiatowe. Pracowało w nich kilkanaście tysięcy, a w pierwszej połowie lat 50. – ok. 30 tys. funkcjonariuszy. W aparacie bezpieczeństwa, szczególnie w pierwszych latach jego działalności, olbrzymią rolę odgrywali **sowietnicy** (**doradcy**), czyli oddelegowani do pracy w Polsce oficerowie NKWD, faktycznie będący nadzorcami bezpieki, jak powszechnie nazywano UB. Zgodnie z ich instrukcjami Urząd Bezpieczeństwa szybko przystąpił do budowy rozległej siatki agenturalnej, a jego funkcjonariusze na masową skalę stosowali tortury podczas prowadzonych śledztw.

Pomocniczą funkcję wobec UB pełniła większa od niego liczebnie **Milicja Obywatelska** (**MO**), której funkcjonariusze zajmowali się też zwalczaniem przestępczości kryminalnej i służbą patrolową. Jako wsparcie dla

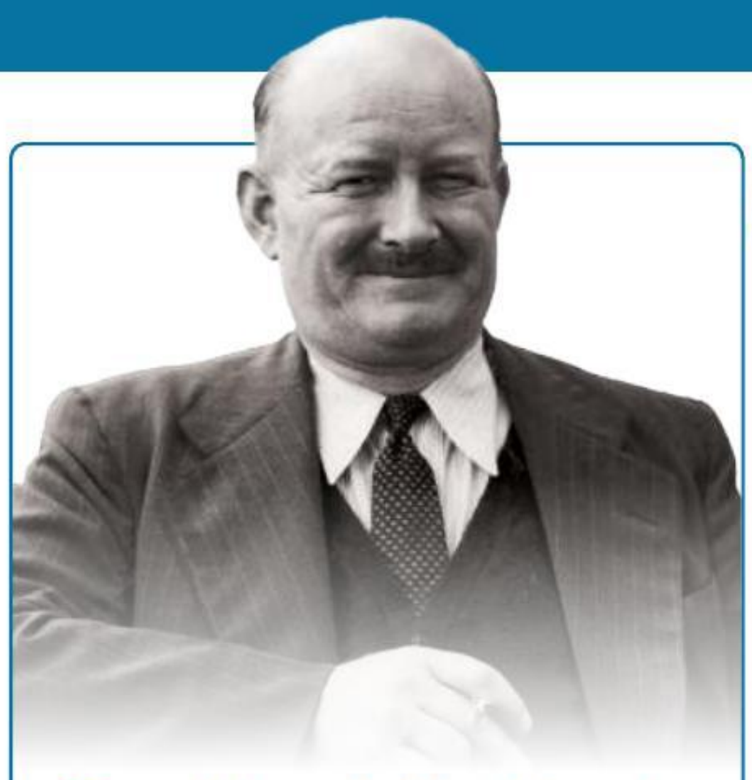

Stanisław Mikołajczyk

(1901–1966)

Polityk, przywódca PSL, w latach 1943–1944 premier rządu RP na uchodźstwie. Uczestnik powstania wielkopolskiego, wojny polsko-bolszewickiej i kampanii polskiej 1939 r. Po klęsce tej ostatniej udał się na emigrację. Był członkiem polskich władz na uchodźstwie, pełnił funkcję wicepremiera i ministra spraw wewnętrznych oraz premiera. Nie mogąc uzyskać porozumienia ze Stalinem w czasie powstania warszawskiego i po jego upadku, podał się do dymisji. W czerwcu 1945 r. brał udział w konferencji moskiewskiej w sprawie utworzenia TRJN. W latach 1945–1947 był wicepremierem i ministrem rolnictwa w Polsce, stał na czele opozycyjnego wobec komunistów PSL. Po sfałszowanych wyborach parlamentarnych, które w rzeczywistości wygrała jego partia, chcąc uniknąć aresztowania, uciekł z Polski. Zdjęcie z 1948 r.

Praca z materiałem

1. Omów wydźwięk propagandowy plakatu. **M1**
2. Wyjaśnij, czemu miało służyć wydawanie przez komunistów plakatów propagandowych. **M1**

M2 Początki formowania Milicji Obywatelskiej sięgają drugiej połowy 1944 r. W pierwszych latach, szczególnie na Ziemiach Zachodnich i Północnych, milicjanci zachowywali się niezwykle brutalnie wobec ludności cywilnej. Wynikało to z faktu, że o przyjęciu do służby decydowało pochodzenie robotnicze lub chłopskie, a nie reputacja i wysokie morale. Na propagandowej fotografii pozujący milicjanci w trakcie szkolenia, jeszcze bez umundurowania właściwego dla tej formacji, 1946 r.

milicji powołano paramilitarną formację pod nazwą **Ochotnicza Rezerwa Milicji Obywatelskiej** (**ORMO**). Jej członkowie na co dzień pracowali w swoich zawodach, ale w wypadku mobilizacji otrzymywali mundury oraz broń, aby wspierać akcje UB i MO.

Trzecim filarem nowego systemu politycznego było **Wojsko Polskie** (**WP**), na którego czele stał marszałek **Michał Rola-Żymierski**, od lat 30. pracujący dla sowieckiego wywiadu. Wprawdzie po zakończeniu działań wojennych zaczęła się przejściowo zmniejszać liczba sowieckich oficerów dowodzących poszczególnymi jednostkami WP, ale Sowieci kontrolowali wszystkie najważniejsze stanowiska w armii. Ich uwaga skupiała się zwłaszcza na strukturach **Głównego Zarządu Informacji Wojskowej**, instytucji odgrywającej rolę kontrwywiadu i policji politycznej nadzorującej lojalność służb mundurowych wobec nowej władzy.

Już w pierwszych latach rządów PPR ujawniła się podstawowa cecha nowego systemu politycznego, przewrotnie nazywanego przez komunistów **demokracją ludową**. Jego istotą było tworzenie rozmaitych fasadowych instytucji, formalnie dysponujących rozległymi kompetencjami (jak KRN czy terenowy aparat administracji państwowej), a w rzeczywistości całkowicie ubezwłasnowolnionych przez nadzór ze strony PPR. To dlatego w popularnym później dowcipie na pytanie, czym się różni demokracja od demokracji ludowej, padała odpowiedź: tym, czym krzesło od krzesła elektrycznego.

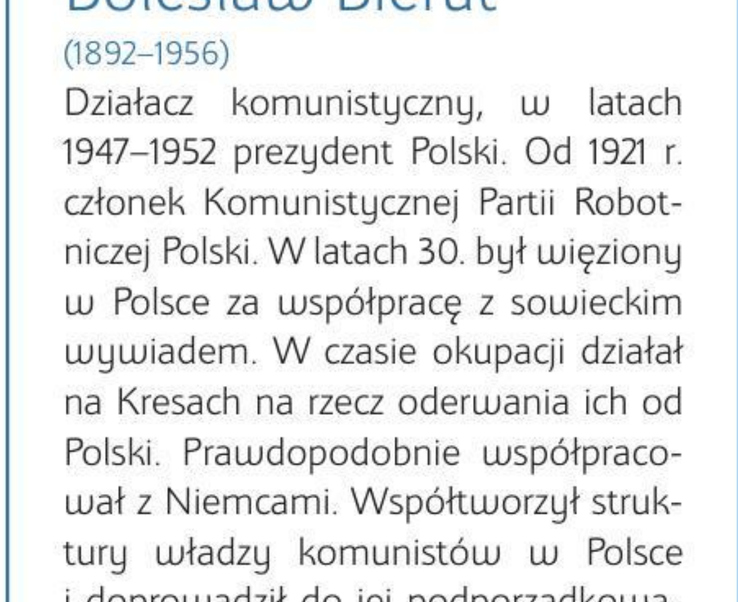

Bolesław Bierut

(1892–1956)

Działacz komunistyczny, w latach 1947–1952 prezydent Polski. Od 1921 r. członek Komunistycznej Partii Robotniczej Polski. W latach 30. był więziony w Polsce za współpracę z sowieckim wywiadem. W czasie okupacji działał na Kresach na rzecz oderwania ich od Polski. Prawdopodobnie współpracował z Niemcami. Współtworzył struktury władzy komunistów w Polsce i doprowadził do jej podporządkowania ZSRS. W 1947 r. został wybrany na prezydenta RP przez sejm wyłoniony w wyniku sfałszowanych wyborów. Rok później został w miejsce Gomułki przywódcą PPR, a potem PZPR. Był współodpowiedzialny za zbrodnie systemu komunistycznego w Polsce i osobiście odpowiedzialny za prześladowania polskich działaczy niepodległościowych, zwłaszcza żołnierzy AK i WP. Zmarł nagle podczas pobytu w Moskwie. Fotografia z lat 50.

Praca z materiałami

1. Rozstrzygnij, czy istniał związek między pochodzeniem i zapleczem ideologicznym milicjantów a ich stosunkiem do ludności cywilnej na Ziemiach Zachodnich i Północnych. Uzasadnij odpowiedź, odwołując się do **M2** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Przedstaw główne założenia ustawy o przejęciu na własność państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej. **M3**
3. Wyjaśnij, dlaczego największe skupiska PGR znalazły się na Ziemiach Zachodnich i Północnych. Wykorzystaj **M4** i wiedzę pozaźródłową.

Reforma rolna i nacjonalizacja

W wypadku dominujących wówczas liczebnie w Polsce chłopów najważniejszym sposobem na zdobycie ich poparcia dla władzy komunistów stała się **reforma rolna**, którą zapoczątkował **dekret PKWN z 1944 r.** W wyniku jego realizacji państwo przejęło bez odszkodowania blisko 10 tys. majątków prywatnych liczących ponad 50 ha (na Ziemiach Zachodnich i Północnych przejęcie dotyczyło majątków powyżej 100 ha). Część uzyskanej w ten sposób ziemi przydzielono kilkuset tysiącom małorolnych i bezrolnych rodzin chłopskich, a z reszty utworzono później **Państwowe Gospodarstwa Rolne** (**PGR**). Tak przeprowadzona reforma nie miała ekonomicznego sensu, gdyż zwiększyła jedynie liczbę karłowatych gospodarstw, niezdolnych do produkcji towarowej. Jednak w wymiarze politycznym pozwoliła na pozyskanie pierwszej większej grupy zwolenników PPR wśród mieszkańców wsi, dotąd szczególnie nieufnych do komunistów.

Poprawę położenia robotników miała zapewnić, zdaniem komunistów, **nacjonalizacja przemysłu**. Ustawa z **1946 r.** przewidywała przejęcie przez państwo niemal wszystkich przedsiębiorstw prywatnych zatrudniających więcej niż 50 pracowników na jedną zmianę. Dotychczasowi właściciele mieli otrzymać odszkodowania (z wyjątkiem Niemców, a także Polaków uznanych za kolaborantów), ale ich wysokość była bardzo niska. Wyższe kwoty zdołali uzyskać jedynie przedsiębiorcy zagraniczni. W tym samym czasie wprowadzono przepisy radykalnie ograniczające prawa właścicieli nieruchomości, co pozwoliło władzom zarówno na dokwaterowywanie mieszkańców, jak i przejmowanie lokali przekraczających określony metraż. Oficjalnie miało to zredukować olbrzymi deficyt mieszkań, zwłaszcza w dużych miastach, ale w praktyce stanowiło wstęp do przejęcia przez państwo kontroli nad rynkiem mieszkaniowym.

M4 Pierwsze Państwowe Gospodarstwa Rolne powstały w początkach 1949 r. Najwięcej z nich utworzono na Ziemiach Odzyskanych. W niektórych województwach ponad 50% gruntów ornych należało do PGR. W pierwszej połowie lat 50. do pracy w PGR w ramach resocjalizacji kierowano osoby z marginesu społecznego: prostytutki, chuliganów czy włóczęgów. Wpłynęło to na wykształcenie się specyficznego typu społeczności. Nie była ona przywiązana ani do miejsca pracy, ani do miejsca zamieszkania. Wytworzyła własną kulturę, sposób bycia i obyczajowość. Na fotografii żniwa w PGR Lipowo w województwie olsztyńskim, 1950 r.

M3 **Ustawa o przejęciu na własność państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej, styczeń 1946 r.**

Art. 1. Dla planowego odbudowania gospodarki narodowej, zapewnienia państwu suwerenności gospodarczej i podniesienia ogólnego dobrobytu przejmuje państwo na własność przedsiębiorstwa na zasadach niniejszej ustawy.

Art. 2.1. Bez odszkodowania przechodzą na własność państwa przedsiębiorstwa [...]:

a) Rzeszy Niemieckiej i byłego Wolnego Miasta Gdańska,

b) obywateli Rzeszy Niemieckiej i byłego Wolnego Miasta Gdańska z wyjątkiem osób narodowości polskiej lub innej przez Niemców prześladowanej [...].

Art. 3.1. Za odszkodowaniem przejmuje państwo na własność:

A. Przedsiębiorstwa górnicze i przemysłowe [...] podlegające przepisom prawa górniczego [...].

B. Przedsiębiorstwa przemysłowe niewymienione pod A, jeżeli zdolne są zatrudnić przy produkcji na jedną zmianę więcej niż 50 pracowników. [...]

Art. 7.1. Za przedsiębiorstwo przejęte przez państwo na własność (art. 3) otrzyma jego właściciel od Skarbu Państwa odszkodowanie w terminie jednego roku, licząc od dnia doręczenia mu zawiadomienia w przedmiocie prawomocnego ustalenia wysokości przypadającego odszkodowania.

Historia 1789–1990. Wybór tekstów źródłowych dla szkół średnich, oprac. J. Eisler, M. Sobańska-Bondaruk, Warszawa: WN PWN, 1995, s. 232–234.

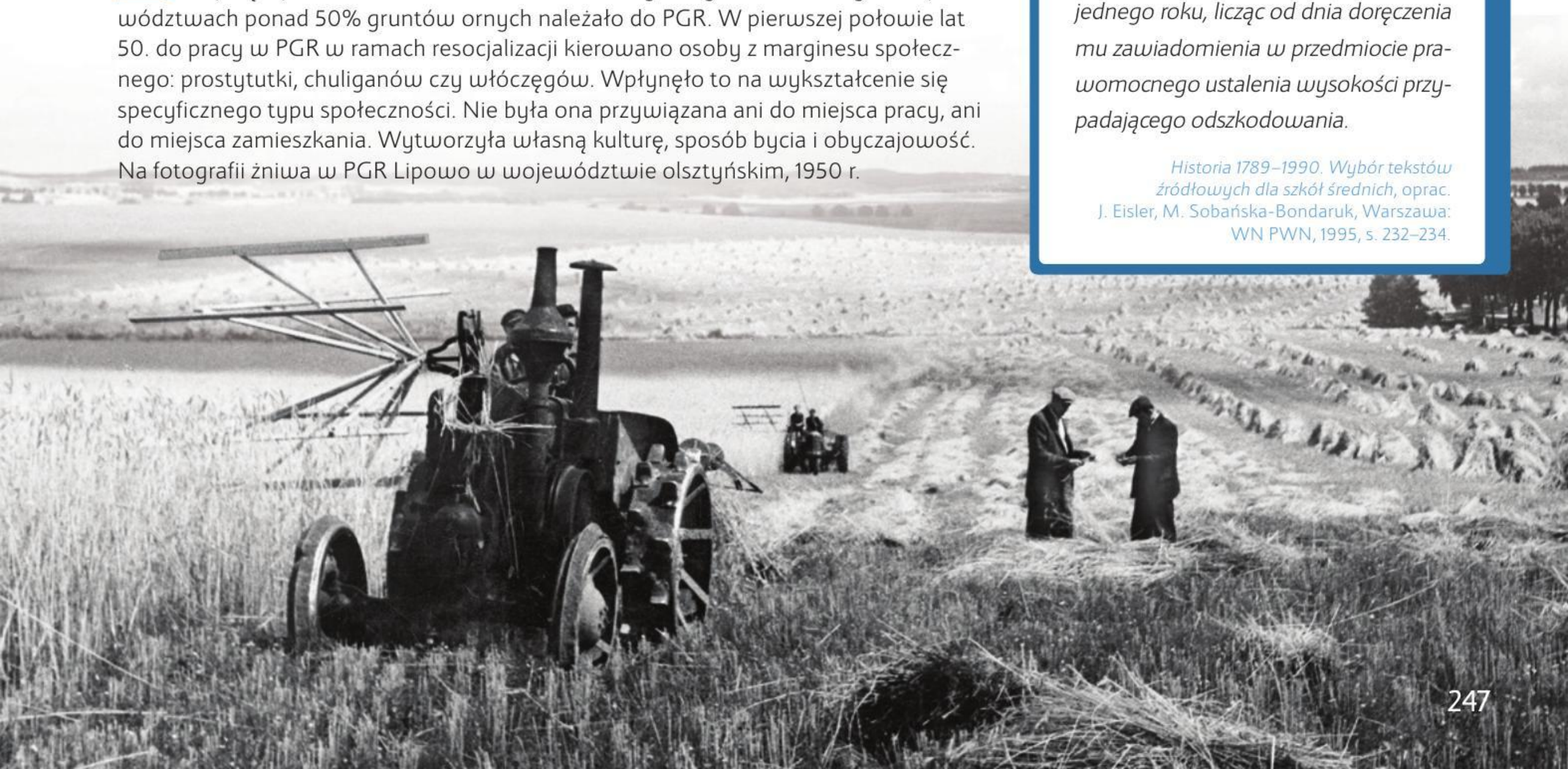

M5 Rozpoczęta przez ówczesnego ministra przemysłu i handlu Hilarego Minca 1 „bitwa o handel" doprowadziła do niemal całkowitej likwidacji prywatnej inicjatywy. W 1949 r. państwo zdołało przejąć kontrolę nad 93% obrotów handlowych w hurcie i 56% w detalu. Właścicieli prywatnych sklepów niesłusznie oskarżano o celowe zawyżanie cen. Wielu z nich ukarano grzywnami lub dodatkowymi podatkami. Kilka tysięcy osób skierowano nawet do obozów pracy. Na fotografii minister Hilary Minc wręcza dyplom przodownikowi pracy, 1949 r.

Nacjonalizacja przemysłu ani nie poprawiła warunków pracy, ani nie zwiększyła wysokości płac realnych. Dodatkowo rozczarowanie i niezadowolenie robotników pogłębiała **reglamentacja żywności**. Ludność otrzymywała kartki, które uprawniały ją do zakupu tylko ściśle określonej ilości towarów, ale **braki w zaopatrzeniu** uniemożliwiały ich realizację. Z tych powodów często strajkowano. Apogeum **ruchu strajkowego** nastąpiło w latach **1946–1947**, a w kilku miastach (zwłaszcza w Łodzi stanowiącej wówczas główne centrum przemysłowe) doszło nawet do kilkudniowych strajków powszechnych. Stopniowo jednak władzom, stosującym wobec protestujących coraz ostrzejsze represje, udało się opanować sytuację.

Po przejęciu przemysłu komuniści postanowili się też rozprawić z prywatnymi hurtowniami i sklepami. W konsekwencji rozpoczętej w **1947 r. „bitwy o handel"** w ciągu trzech lat zlikwidowano blisko połowę wszystkich prywatnych przedsiębiorstw handlowych. Ponieważ tworzonych zamiast nich sklepów państwowych było zbyt mało, spotęgowało to kłopoty z zaopatrzeniem i wydłużyło kolejki.

Reforma rolna i nacjonalizacja przemysłu stanowiły wstęp do zastąpienia gospodarki rynkowej **gospodarką nakazowo-rozdzielczą**, nazywaną też **gospodarką planową**. Wzorowano się w tym zakresie oczywiście na doświadczeniach sowieckich, choć w wypadku pierwszego **planu trzyletniego** (**1947–1949**) udało się jeszcze zachować elementy racjonalnej polityki ekonomicznej. Plan zakładał koncentrację wysiłków państwa na odbudowie gospodarki ze zniszczeń wojennych, w tym zwłaszcza tych jej sektorów – jak przemysł lekki i budownictwo – których celem było przede wszystkim zaspokojenie bieżących potrzeb ludności.

M6 Komunistyczna propaganda towarzysząca „bitwie o handel" i nacjonalizacji rolnictwa doprowadziła do głębokich zmian w mentalności Polaków. Część społeczeństwa podchodziła do prywatnej inicjatywy gospodarczej z dużą ostrożnością, a czasem z pogardą. Z podejrzliwością spoglądano nawet na drobnych rzemieślników i handlarzy. W języku pojawiły się takie pejoratywne określenia, jak badylarz czy cinkciarz. Badylarzem nazywano drobnego przedsiębiorcę – ogrodnika, który sprzedawał swoje warzywa na lokalnych rynkach. Cinkciarzem określano osobę zajmującą się nielegalnym obrotem walutami. Na fotografii warszawska handlarka sprzedająca papierosy, 1947 r.

Legalna opozycja

Poza trzema partiami (PPS, SD i SL) komuniści zgodzili się na legalną działalność jeszcze tylko jednej formacji – Stronnictwa Pracy – kierowanej przez Karola Popiela. W strukturach tej partii bardzo szybko ujawniła się jednak prokomunistyczna grupa działaczy, która stopniowo zaczęła przejmować partyjne struktury i po zaledwie roku Popiel wyjechał z kraju. W tej sytuacji **jedyną legalną opozycją polityczną** stało się **Polskie Stronnictwo Ludowe**. Jego liczebność bardzo szybko rosła, aż osiągnęła poziom ok. 800 tys. członków. Oprócz rolników do partii Mikołajczyka zaczęli masowo wstępować mieszkańcy miast, którzy nie wierzyli w powodzenie walki zbrojnej prowadzonej przez podziemie niepodległościowe (zob. s. 254), ale uważali, że należy się przeciwstawiać komunistom metodami pokojowymi.

Stanisław Mikołajczyk, choć formalnie zasiadał w rządzie, za sprawą komunistów od początku nie miał realnego wpływu na politykę, podobnie jak pozostali ministrowie z jego partii. Mimo że PSL popierało część reform społeczno-gospodarczych przeprowadzanych z inicjatywy PPR, partię tę nieustannie atakowano jako „siłę reakcyjną", ściśle powiązaną ze zbrojnym podziemiem niepodległościowym. Lokalne struktury PSL poddawano różnym szykanom i utrudnieniom administracyjnym, dochodziło też do pobić, a nawet skrytobójczych mordów poszczególnych działaczy. Funkcjonariusze UB dokonywali rewizji w redakcji peeselowskiej „Gazety Ludowej", cenzura nieustannie ingerowała w przygotowane do publikacji treści, a redaktor naczelny gazety, aresztowany jesienią 1946 r., spędził niemal 10 lat w więzieniu. Utrudniano też na różne sposoby druk i kolportaż tego jedynego legalnego dziennika opozycyjnego. Próbowano wreszcie rozbić PSL od wewnątrz, aktywizując w jego szeregach agenturę. Atakowała ona Mikołajczyka zwłaszcza za odmowę przystąpienia do wspólnego z PPR bloku wyborczego, który miał zapewnić komunistom zwycięstwo w zbliżających się wyborach parlamentarnych. Do walki z PSL komuniści wykorzystywali też pozostające pod ich kontrolą Stronnictwo Ludowe, które jednak nie cieszyło się na wsi popularnością.

Referendum ludowe (1946)

Kiedy wielomiesięczne naciski na PSL, by przystąpiło do tworzonego przez komunistów Bloku Stronnictw Demokratycznych, nie przyniosły rezultatu, kierownictwo PPR zdecydowało się przesunąć w czasie wybory parlamentarne. Mimo że ustalenia jałtańskie zobowiązywały TRJN do ich przeprowadzenia w możliwie najkrótszym terminie po zakończeniu wojny, to niemal rok później komuniści wystąpili z inicjatywą przeprowadzenia zamiast nich **referendum ludowego**. Miało ono stanowić rodzaj próby generalnej przed wyborami. Chcieli zbadać nastroje społeczne, a zarazem ocenić skuteczność aparatu utworzonego do sfałszowania wyników. Spodziewając się porażki, komuniści od początku zakładali, że nie ujawnią rzeczywistych rezultatów głosowania.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, do jakich zmian w polskiej gospodarce doprowadziły „bitwa o handel" oraz nacjonalizacja przemysłu i rolnictwa. Odwołaj się do **M5** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Rozważ, czy propaganda oraz nacjonalizacja przemysłu i rolnictwa wpłynęły na zmianę polskiej mentalności. Podaj przykłady. **M6**
3. Oceń, czy odezwa dotycząca referendum ludowego ma charakter propagandowy. Odpowiedź uzasadnij. **M7**

M7 **Odezwa stronnictw politycznych, organizacji społecznych i zawodowych do narodu polskiego w sprawie referendum ludowego, czerwiec 1946 r.**

Rodacy!

Trzy pytania głosowania ludowego to egzamin jedności i dojrzałości politycznej naszego narodu. Te trzy pytania stanowią jedną całość nierozerwalną i niepodzielną. Tylko wtedy będziemy mogli wygrać pokój, jeżeli wykażemy jedność i utrwalimy ustrój, który daje gwarancję zaspokojenia interesów całego narodu.

Dlatego kto nie głosuje – jest dezerterem z frontu naszej walki narodowej, kto głosuje bodaj raz „nie", przekreśla spoistość narodu wobec polskiej racji stanu.

Każde „nie" Polaka to „tak" dla niemieckich dążeń odwetowych, to „tak" dla protektorów Niemiec.

Wiek XX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 375.

M8 Referendum ludowe poprzedziła zakrojona na dużą skalę kampania propagandowa. W rękach komunistów znajdowały się już w tym czasie prasa, radio i drukarnie. Środki masowego przekazu przekonywały do głosowania „trzy razy tak". Osoby mające inne zdanie porównywano do wrogów narodu, zwolenników znienawidzonej sanacji, a nawet „hitlerowskich wysłanników". Aspekt niedawno zakończonej wojny i bezpieczeństwa, którego gwarantem mieli być komuniści, odgrywał ważną rolę w walce o głosy. Fotografia z Warszawy z 1946 r. przedstawia tablice agitacyjne. Na jednej z nich widać żołnierza Wehrmachtu (czyt. wermachtu) i napis „Nie chcesz jego powrotu, głosuj 3 x TAK".

Praca z materiałami

1. Przedstaw rolę działań propagandowych prowadzonych w związku z referendum ludowym. Odwołaj się do **M8** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Omów stosunek społeczeństwa polskiego do wyborów w 1947 r. Wykorzystaj **M9** i wiedzę pozaźródłową.

W wyznaczonym na dzień 30 **czerwca 1946 r. referendum zadano trzy pytania**. Pierwsze z nich dotyczyło kwestii zniesienia drugiej izby parlamentu („Czy jesteś za zniesieniem Senatu?"). Drugie poruszało zagadnienie reform społeczno-gospodarczych przeprowadzonych przez komunistów („Czy chcesz utrwalenia w przyszłej Konstytucji ustroju gospodarczego, zaprowadzonego przez reformę rolną, i unarodowienia podstawowych gałęzi gospodarki krajowej, z zachowaniem ustawowych uprawnień inicjatywy prywatnej?"). Trzecie wreszcie było związane z akceptacją nowych polskich granic na zachodzie i północy („Czy chcesz utrwalenia zachodnich granic Państwa Polskiego na Bałtyku, Odrze i Nysie Łużyckiej?"). To ostatnie pytanie pomijało kwestię akceptacji utraty terenów na rzecz ZSRS.

Komuniści i ich sojusznicy wezwali do głosowania **„trzy razy tak"**, natomiast władze PSL do udzielenia negatywnej odpowiedzi na pierwsze z zadanych pytań, co stanowiło zmianę w dotychczasowym stanowisku ludowców, tradycyjnie opowiadających się za jednoizbowym parlamentem. Jednak kierownictwu PSL zależało na odróżnieniu się od PPR i jej koalicjantów, którzy celowo tak sformułowali pytania, aby utrudnić to partii Mikołajczyka. Do udziału w referendum wezwały też kontynuujące działalność konspiracyjną inne formacje opozycyjne, nawołując do negatywnych odpowiedzi na pierwsze dwa, a nawet wszystkie pytania. W tym ostatnim wypadku miała to być forma protestu przeciwko odebraniu Polsce Kresów.

Wyniki referendum zostały sfałszowane. Wedle oficjalnych wyników „trzy razy tak" miała zagłosować zdecydowana większość Polaków. Dopiero po upadku rządów komunistycznych udało się odnaleźć prawdziwe wyniki referendum, które pokazały, że – mimo rozmaitych nacisków i manipulacji – zgodnie z oczekiwaniami kierownictwa PPR zagłosowało jedynie 27% obywateli. Złożone przez kierownictwo PSL protesty dotyczące zaobserwowanych nadużyć w procedurze liczenia głosów zostały zignorowane.

Kilka dni po referendum, w **lipcu 1946 r.** doszło w **Kielcach** do krwawego **pogromu ludności żydowskiej**, w wyniku którego śmierć poniosło 40 osób. Niezależnie od tego, czy był on rezultatem prowokacji czy wydarzeniem całkowicie spontanicznym, dowodził utrzymywania się nastrojów antysemickich w części polskiego społeczeństwa. Podsycał je fakt, że zarówno w kierownictwie PPR, jak i Ministerstwie Bezpieczeństwa Pu-

blicznego istotną rolę odgrywali komuniści pochodzenia żydowskiego, którzy w większości przetrwali Holokaust dzięki pobytowi w ZSRS i pojawili się w Polsce wraz z wejściem Armii Czerwonej. Zrozumiałe oburzenie, z jakim **pogrom kielecki** spotkał się w prasie zachodniej, ułatwiło komunistom odwrócenie uwagi od sprawy sfałszowania wyników referendum.

Wybory do sejmu (1947)

Druga połowa 1946 r. przyniosła **nasilenie terroru** wymierzonego w PSL. Coraz aktywniejsi byli przeciwnicy Mikołajczyka, domagający się wznowienia rozmów politycznych z PPR i PPS w sprawie utworzenia wspólnego bloku wyborczego. Pretekstem do nowej fali ataków stało się przemówienie wygłoszone we wrześniu przez amerykańskiego sekretarza stanu, który stwierdził, że sprawa zachodnich granic Polski nie została jeszcze definitywnie przesądzona. Komuniści zorganizowali przeciwko temu w Warszawie wiec protestacyjny zakończony zdemolowaniem przez bojówki PPR siedzib władz PSL i redakcji „Gazety Ludowej", oskarżanych o związki z USA. Do podobnych ataków na siedziby lokalnych władz PSL doszło również w Katowicach, Gdańsku, Szczecinie i we Wrocławiu.

Wkrótce potem nastąpiła **fala aresztowań członków PSL**, w tym ponad stu kandydatów tej partii na posłów. Zdelegalizowano, pod zarzutem związków z podziemiem niepodległościowym, ponad 10% powiatowych organizacji PSL. Nasiliły się też **zabójstwa działaczy** tej partii, dokonywane przez zorganizowane przez PPR **szwadrony śmierci**. W praktyce członkowie PSL zostali pozbawieni możliwości prowadzenia kampanii wyborczej, a tym bardziej kontroli samego głosowania. W ostatniej fazie kampanii **unieważniono listy PSL** w okręgach zamieszkanych łącznie przez ok. 20% wszystkich obywateli, a pod pretekstem kolaboracji z okupantem niemieckim pozbawiono prawa głosu ok. 500 tys. Polaków.

Wedle oficjalnych wyników **wyborów do sejmu** przeprowadzonych **19 stycznia 1947 r.** na listę Bloku Stronnictw Demokratycznych (PPR, PPS, SL, SD) głosowało 80%, a na PSL – jedynie 10% wyborców. Pozostałe głosy oddano rzekomo na kontrolowane również przez komunistów formacje, w tym na utworzone przez rozłamowców z partii Mikołajczyka PSL-Nowe Wyzwolenie. W przeciwieństwie do referendum nie udało się ustalić rzeczywistych wyników w skali całego kraju, ale cząstkowe wskazywały na zwycięstwo PSL, na które w części obwodów głosowała ponad połowa obywateli.

Szwadrony śmierci

Paramilitarne grupy, do których oprócz wojskowych i milicjantów werbowano kryminalistów. Ich zadaniem było dokonywanie mordów na zlecenie władz.

M9 Po sfałszowaniu przez komunistów referendum w 1946 r. społeczeństwo nie miało już większych złudzeń i przyjęło ogłoszenie oficjalnych wyników wyborów dość biernie. Z kolei komuniści przedstawiali wyniki wyborów jako swój wielki sukces, a na ulicach większych miast organizowali wiece masowego poparcia dla zwycięskiego Bloku Stronnictw Demokratycznych. W Lublinie w ogromnej manifestacji miało wziąć udział – jak donosiła ówczesna prasa – ponad 20 tys. osób. Jeszcze więcej osób miało świętować sukces komunistów w Łodzi i Krakowie. Do największej manifestacji poparcia doszło w Warszawie. Rzekomo wzięło w niej udział ponad 150 tys. osób. Na fotografii wiec poparcia w Warszawie, styczeń 1947 r.

Józef Cyrankiewicz

(1911–1989)

Działacz socjalistyczny i komunistyczny, premier Polski w latach 1947–1952 i 1954–1970. Od 1931 r. członek PPS i oficer rezerwy WP. W 1939 r. wziął udział w kampanii polskiej. W czasie okupacji z ramienia PPS działał w PPP. W latach 1942–1945 więzień Auschwitz (czyt. ałszfic), współorganizator ruchu oporu. Po wojnie był działaczem podporządkowanej komunistom PPS, a następnie PZPR. Przez wiele lat należał do elity władzy komunistycznej w Polsce. Angażował się w walkę z Kościołem, odpowiadał za brutalne stłumienie wystąpień robotniczych w Poznaniu w 1956 r. W 1968 r. wystąpił przeciwko protestującym studentom, w grudniu 1970 r. zaakceptował decyzję o strzelaniu do robotników. W wyniku wypadków grudniowych został odsunięty od władzy. Fotografia z lat 60.

Wyłoniony w ten sposób **sejm w 1947 r. uchwalił małą konstytucję**, wedle której miał on sprawować najwyższą władzę w państwie. Do jego kompetencji należał m.in. wybór prezydenta. Został nim Bolesław Bierut – zresztą jedyny zgłoszony kandydat. Funkcję premiera powierzono należącemu do PPS, ale oddanemu komunistom **Józefowi Cyrankiewiczowi**. Stanisław Mikołajczyk po uzyskaniu mandatu poselskiego próbował jeszcze wraz z niewielką grupką posłów PSL protestować przeciwko dokonanemu fałszerstwu wyborów. Jednak kilka miesięcy później, zagrożony aresztowaniem, zdecydował się na ucieczkę za granicę. Ci z jego współpracowników, którzy tego nie zrobili lub którym nie udało się wyjechać, wkrótce w większości trafili do więzienia. Jesienią 1947 r. zdziesiątkowane kierownictwo PSL zostało opanowane przez działaczy prokomunistycznych, co oznaczało całkowitą przewagę PPR na scenie politycznej. Dwa lata później resztki PSL zostały połączone z prokomunistycznym SL w Zjednoczone Stronnictwo Ludowe (ZSL).

M10 **Mała konstytucja, 19 lutego 1947 r.**

Art. 1. Do czasu wejścia w życie nowej Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej Sejm Ustawodawczy, jako organ władzy zwierzchniej Narodu Polskiego i w oparciu o podstawowe założenia Konstytucji z dnia 17 marca 1921 r., zasady Manifestu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 22 lipca 1944 r., zasady ustawodawstwa o radach narodowych oraz reformy społeczne i ustrojowe, potwierdzone przez Naród w głosowaniu ludowym z dnia 30 czerwca 1946 r. – postanawia, co następuje o ustroju i zakresie działania najwyższych organów Rzeczypospolitej Polskiej.

Rozdział I

NAJWYŻSZE ORGANY RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ

Art. 2. Najwyższymi organami Rzeczypospolitej Polskiej są: w zakresie ustawodawstwa – Sejm Ustawodawczy, w zakresie władzy wykonawczej – Prezydent Rzeczypospolitej, Rada Państwa i Rząd Rzeczypospolitej, w zakresie wymiaru sprawiedliwości – niezawisłe sądy.

Rozdział II

SEJM USTAWODAWCZY

Art. 3. Zakres działania Sejmu Ustawodawczego obejmuje:

a) uchwalenie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej,

b) ustawodawstwo,

c) kontrolę nad działalnością Rządu i ustalenie zasadniczego kierunku polityki Państwa. [...]

Rozdział III

PREZYDENT RZECZYPOSPOLITEJ

Art. 12. Sejm wybiera Prezydenta Rzeczypospolitej na lat siedem bezwzględną większością głosów w obecności co najmniej dwóch trzecich ustawowej liczby posłów.

Ustawa Konstytucyjna z dnia 19 lutego 1947 r. o ustroju i zakresie działania najwyższych organów Rzeczypospolitej Polskiej (Dziennik Ustaw z 1947 r. Nr 18 poz. 71).

Praca z materiałem

1. Omów kompetencje poszczególnych organów władzy w świetle małej konstytucji. **M10**
2. Rozstrzygnij, czy w małej konstytucji znalazły się zapisy świadczące o tym, że Polska będzie krajem komunistycznym. Uzasadnij odpowiedź, odwołując się do **M10** i wiedzy pozaźródłowej.

Polecenia podsumowujące

1. Scharakteryzuj działania komunistów mające na celu nacjonalizację przemysłu i handlu.
2. Wyjaśnij, jakie znaczenie miało dla komunistów przeprowadzenie referendum ludowego.
3. Przedstaw losy legalnej opozycji w Polsce w latach 1945–1947.

Kształtowanie się systemu komunistycznego w Polsce

Podsumowanie

21

Główne cechy polityki komunistów w Polsce tuż po zakończeniu wojny

Pierwsze działania komunistów w Polsce mające na celu pozyskanie najuboższych warstw społecznych.
Głównym hasłem budowa demokracji ludowej.
Ostrożna polityka wobec Kościoła.

Centrum władzy i legalna opozycja

Zgodnie z ustaleniami konferencji jałtańskiej Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej formalną reprezentacją władzy w Polsce.
Teoretycznie koalicyjny TRJN zdominowany przez komunistów.
Realnym ośrodkiem decyzyjnym w Polsce Biuro Polityczne KC PPR z Władysławem Gomułką i Bolesławem Bierutem na czele.
Komitety wojewódzkie i powiatowe PPR najważniejszymi lokalnymi ośrodkami władzy.
Urząd Bezpieczeństwa (UB) i Milicja Obywatelska (MO) drugim filarem władzy komunistycznej w Polsce.
Wojsko Polskie trzecim filarem władzy komunistów w Polsce.
Stronnictwo Pracy i Polskie Stronnictwo Ludowe legalną opozycją wobec władzy, później tylko PSL.
Utrudnianie działalności, szykany i prześladowania członków PSL przez komunistów.

Reforma rolna i nacjonalizacja przemysłu

1944 – dekret PKWN o przeprowadzeniu reformy rolnej.
Przejęcie przez państwo bez odszkodowania i parcelacja majątków ziemskich przekraczających 50 ha (na Ziemiach Zachodnich i Północnych – powyżej 100 ha); w późniejszym okresie utworzenie Państwowych Gospodarstw Rolnych.
1946 – początek nacjonalizacji przemysłu.
1947 – początek „bitwy o handel"; likwidacja blisko połowy prywatnych przedsiębiorstw handlowych.
Reforma rolna i nacjonalizacja przemysłu początkiem wprowadzania w Polsce gospodarki nakazowo-rozdzielczej (planowej).

Referendum ludowe (1946)

Organizacja przez komunistów referendum ludowego testem poparcia społecznego przed wyborami parlamentarnymi.
Nawoływania komunistów i ich sojuszników do głosowania „trzy razy tak".
30 VI 1946 – referendum ludowe.
Wyniki referendum sfałszowane przez komunistów, w rzeczywistości za poparciem ich postulatów opowiedziało się 27% głosujących.
VII 1946 – pogrom kielecki.

Wybory do sejmu (1947)

Po referendum ludowym nasilenie terroru komunistów wobec opozycyjnego PSL.
Aresztowania członków PSL, w tym kandydatów na posłów, delegalizacja części struktur powiatowych PSL za rzekome kontakty z podziemiem i obcym wywiadem.
PSL pozbawione możliwości prowadzenia normalnej kampanii wyborczej.
19 I 1947 – wybory parlamentarne; zwycięstwo Bloku Stronnictw Demokratycznych zdominowanego przez komunistów; wyniki sfałszowane.
II 1947 – uchwalenie małej konstytucji, przekazującej najwyższą władzę w państwie jednoizbowemu sejmowi.
Bolesław Bierut prezydentem.
Nowym premierem Józef Cyrankiewicz.

Polecane publikacje

K. Kersten, *Narodziny systemu władzy. Polska 1943–1948*, Warszawa: Fundacja Kerstenów, 2018.

B. Noszczak, *Ze wsi do miasta. Polskie Stronnictwo Ludowe w Warszawie (1945–1947–1949)*, Warszawa: IPN, 2022.

M. Zaremba, *Wielka Trwoga. Polska 1944–1947. Ludowa reakcja na kryzys*, Kraków: Znak, 2012.

22 Polskie podziemie niepodległościowe i opór społeczny

I 1945 rozwiązanie AK
VI 1945 proces szesnastu
VII 1945 obława augustowska
VIII 1945 pierwsza amnestia
IX 1945 powstanie Zrzeszenia Wolność i Niezawisłość
1946 strajk dokerów w Gdańsku
II 1947 druga amnestia
1956 symboliczny koniec działalności polskiego podziemia niepodległościowego

Przypomnij

- Jakie organizacje polityczne i wojskowe sprzeciwiały się przejmowaniu władzy w Polsce przez komunistów?

Cel lekcji

- Dowiem się, jakie były losy polskiego podziemia niepodległościowego w latach 1945–1956.

Po lekcji

- Charakteryzuję główne organizacje polskiego podziemia niepodległościowego po 1945 r.
- Omawiam przejawy oporu społecznego w latach 1945–1956.
- Oceniam działalność polskiego podziemia niepodległościowego.

Powstanie podziemia niepodległościowego

Wiele oddziałów oraz struktur konspiracyjnych działających w czasie okupacji nie podporządkowało się wydanemu w styczniu 1945 r. rozkazowi rozwiązania Armii Krajowej i **kontynuowało działalność niepodległościową**, teraz wymierzoną przeciwko władzy komunistycznej i Sowietom w kraju. Wiele lokalnych, poakowskich formacji konspiracyjnych używało nazwy **Ruch Oporu Armii Krajowej** (**ROAK**). Wiosną 1945 r. na ziemiach polskich działało co najmniej 160 różnych oddziałów i grup zbrojnych wywodzących się z AK.

Sowieci zamierzali złamać opór wobec instalacji rządów komunistycznych w Polsce, czego wymownym symbolem stał się zorganizowany w czerwcu 1945 r. w Moskwie proces szesnastu. Innym symbolem stała się przeprowadzona miesiąc później, w **lipcu 1945 r. obława augustowska**. Dokonały jej oddziały NKWD wspierane przez funkcjonariuszy Urzędu Bezpieczeństwa. Zatrzymano wówczas kilka tysięcy osób mieszkających w rejonie Puszczy Augustowskiej (powiaty suwalski i augustowski). Łącznie aresztowano ponad 7 tys. osób podejrzewanych o działanie w polskim podziemiu niepodległościowym lub o kontakty z partyzantką, z czego ponad 5 tys. po przesłuchaniach zwolniono. Prawie 600 osób zostało jednak wywiezionych w nieznanym kierunku i zamordowanych. Masowe aresztowania przeprowadzano oczywiście także w innych częściach kraju, ale zatrzymani tam zwykle trafiali do więzień w Polsce albo w najgorszym razie byli wywożeni do obozów w głębi ZSRS.

W sierpniu **1945 r.** władze komunistyczne ogłosiły **pierwszą amnestię**, która skłoniła część członków podziemia niepodległościowego do ujawnienia się. Jednak inni, szacowani na kilkanaście tysięcy osób, licząc najczęściej na rychły wybuch wojny ZSRS z USA, pozostali w konspiracji i w różnych regionach Polski – zwłaszcza wschodniej – organizowali akcje zbrojne. Te ostatnie były wymierzone przede wszystkim w członków PPR oraz funkcjonariuszy UB i MO.

M1 Jedną z form upamiętnienia ofiar obławy augustowskiej jest odsłonięty w 2018 r. pomnik w Suwałkach. Monument powstał z inicjatywy Związku Pamięci Ofiar Obławy Augustowskiej 1945 Roku. Przedstawia męskie dłonie skrępowane drutem kolczastym. Skierowane ku górze wznoszą symbol Polski Walczącej. Takie same pomniki znajdują się również w Augustowie i Sokółce. Fotografia wykonana w 2018 r.

Poakowskie Zrzeszenie Wolność i Niezawisłość

Próbując zapanować nad rozproszonym podziemiem poakowskim, we wrześniu **1945 r.** grupa oficerów rozwiązanej AK powołała **Zrzeszenie Wolność i Niezawisłość** (**WiN**). W założeniu twórców miała to być konspiracyjna organizacja o charakterze politycznym, ale w ostateczności dopuszczająca możliwość zbrojnej obrony. W zrzeszeniu obowiązywała zasada demokratycznych wyborów do władz wszystkich szczebli. Dlatego choć tworzyli je głównie wojskowi, to na jego czele stanął nie komendant, ale prezes Zarządu Głównego. Funkcję tę powierzono pułkownikowi **Janowi Rzepeckiemu**. Mimo że został on dość szybko aresztowany przez UB, to w końcu 1945 r. WiN stał się najliczniejszą i najlepiej funkcjonującą organizacją podziemną w kraju.

Władze zrzeszenia prowadziły przede wszystkim działalność propagandową i wywiadowczo-informacyjną, a próbowały unikać akcji partyzanckich, uznając je za bezcelowe i ułatwiające komunistom usprawiedliwianie represyjnych działań UB. Jednak na znacznych obszarach Lubelszczyzny, Białostocczyzny, Kielecczyzny oraz wschodniego i północnego Mazowsza WiN zachował charakter struktury wojskowej, a wielu jego członków pełniło jednocześnie funkcje dowódców oddziałów partyzanckich. Do najbardziej znanych należały te dowodzone przez majora **Hieronima Dekutowskiego „Zaporę”** oraz majora **Mariana Bernaciaka „Orlika”**. Pierwszy z nich został aresztowany i zamordowany, drugi zaś poległ w walce.

Bezpiece udało się zatrzymać kolejnych trzech prezesów WiN, ale dopiero aresztowanie jesienią 1947 r. ostatniego z nich – podpułkownika **Łukasza Cieplińskiego „Pługa”** – położyło kres niezależności organizacji. Funkcjonariusze UB zdołali powołać do życia kontrolowaną przez siebie V Komendę WiN. Przez kilka lat prowadziła ona grę dezinformacyjną z wywiadem amerykańskim, z którym nawiązała współpracę. Natomiast Ciepliński oraz sześciu jego współpracowników zostało skazanych na karę śmierci i straconych.

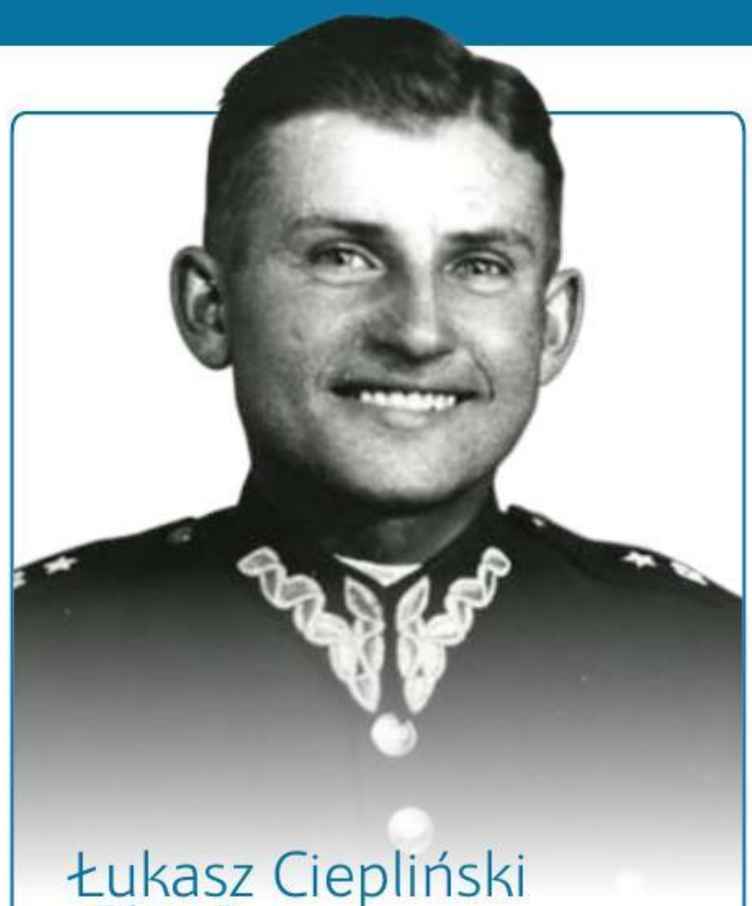

Łukasz Ciepliński „Pług”
(1913–1951)
Podpułkownik piechoty Wojska Polskiego, w 1947 r. prezes IV Komendy Zrzeszenia Wolność i Niezawisłość. W kampanii polskiej zasłużył się w bitwie nad Bzurą i otrzymał Order Virtuti Militari. W czasie okupacji służył w ZWZ i AK. Brał udział w akcji „Burza”. Po rozwiązaniu AK nie złożył broni. Rozwijał działalność wywiadowczą i propagandową w WiN, a także tworzył jego zagraniczne ekspozytury. W 1947 r. objął funkcję prezesa zarządu Zrzeszenia WiN. Aresztowany przez UB, został poddany brutalnemu śledztwu. Wraz z sześcioma współpracownikami skazano go na karę śmierci i stracono. Pośmiertnie odznaczony Orderem Orła Białego. Fotografia z lat 30.

M2 Rozkaz wodza naczelnego na uchodźstwie generała Władysława Andersa do pułkownika Jana Rzepeckiego dotyczący zasad pracy wojskowej w kraju, 7 maja 1945 r.

Po porozumieniu z prezydentem RP i po uzgodnieniu z rządem akceptuję Wasz wniosek oparcia pracy wojskowej w kraju na następujących zasadach:

1) Delegat rządu na kraj kieruje całością akcji oporu przeciw sowietyzacji Polski.

2) Delegat sił zbrojnych na kraj pod kierownictwem politycznym delegata rządu realizuje następujące zadania:

a) informowanie centrali w Londynie o sytuacji w kraju,

b) ochrona społeczeństwa i pracy konspiracyjnej przez likwidowanie szczególnie szkodliwych jednostek,

c) współdziałanie z centralą w realizacji przerzutu poczty, pieniędzy, niezbędnych materiałów i specjalistów,

d) oddziaływanie na żołnierzy Żymierskiego.*

Delegat sił zbrojnych na kraj posiada uprawnienia w zakresie personalnym, sądowym i dyscyplinarnym, jakie miał komendant rozwiązanej AK.

Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość” w dokumentach, t. 1, *Wrzesień 1945 – czerwiec 1946*, oprac. J. Huchlowa, Wrocław: Zarząd Główny WiN, 1997, s. 76.

* **żołnierze Żymierskiego** – żołnierze „ludowego” Wojska Polskiego

Praca z materiałami

1. Omów symbolikę Pomnika Ofiar Obławy Augustowskiej. **M1**
2. Przedstaw zadania delegata sił zbrojnych na kraj w świetle rozkazu generała Władysława Andersa. **M2**

M3 **Rozkaz dowódcy Okręgu Białostockiego NZW majora Mieczysława Grygorcewicza wzywający do walki z sowieckim okupantem, 10 kwietnia 1945 r.**

Dowódcy i żołnierze NZW!

Zbliżający się koniec wojny na zachodzie nakazuje nam w najkrótszym czasie sformowanie doborowej armii.

Taką misję zdolne jest podjąć tylko Narodowe Zjednoczenie Wojskowe.

Po rozwiązaniu Armii Krajowej przez prezydenta Raczkiewicza i zwolnieniu z przysięgi żołnierzy AK przez dowódcę Sił Zbrojnych w Kraju nastąpiło połączenie dwóch bratnich organizacji narodowych NOW i NSZ w jedną organizację wojskową pod nazwą NZW. [...]*

W tej trudnej dla narodu polskiego chwili wzywam was do wytężenia waszych sił w kierunku zdyscyplinowania szeregów, wyszkolenia i zachowania bezwzględnej konspiracji. Kapitulacja Niemiec nie przyniesie nam uprawnionej wolności, bo odwieczny wróg Wschodu chce dokonać piątego rozbioru Polski i zniszczyć nas doszczętnie. W tym celu Rosja sowiecka stworzyła Tymczasowy Rząd PKWN, na czele ze znanymi zdrajcami, aby realizować stalinowskie plany. Dlatego wyniszczają najlepszych synów ojczyzny przez aresztowanie, wywożenie w głąb Rosji, by ginęli z chorób, głodu i w lochach NKWD.

Żołnierz polski, okryty nieśmiertelną sławą pod Tobrukiem, Monte Cassino, na Linii Maginota*, dziś walczy na Linii Zygfryda i Renu o Polskę i o taki ustrój, jaki sobie naród sam wybierze.*

Walczymy o naszą niepodległość. Jest to cel całego narodu, w kierunku którego koncentrujemy całą naszą energię. Obok niego mamy jeszcze jeden wielki cel – realizowanie idei narodowej opartej na zasadach katolicyzmu, sprawiedliwości i wolności.

Żeby Polska była polska. Antologia publicystyki konspiracyjnej podziemia narodowego 1939–1950, oprac. M.J. Chodakiewicz, W.J. Muszyński, Warszawa: IPN, 2010, s. 597–598.

Podziemie narodowe

Nielegalną działalność kontynuowała również część środowisk o poglądach endeckich. W końcu 1944 r. większość struktur wojskowych obozu narodowego połączyła się w **Narodowe Zjednoczenie Wojskowe** (**NZW**). W jego szeregach znaleźli się też niektórzy oficerowie i żołnierze rozwiązanej AK, a także wojskowi z Narodowych Sił Zbrojnych (NSZ) po zlikwidowaniu tej organizacji w 1947 r. Funkcjonariuszom UB udało się wprawdzie zlikwidować na początku 1946 r. Komendę Główną NZW, nie zakończyło to jednak działalności wielu regionalnych struktur, z których najsilniejsze istniały na Podlasiu i Podkarpaciu. Równolegle konspiracyjną działalność polityczną próbowało kontynuować **Stronnictwo Narodowe** (**SN**), ale szybko sparaliżowały ją kolejne fale aresztowań. Na początku 1947 r. został też aresztowany ostatni komendant główny NSZ **Stanisław Kasznica**, wkrótce skazany na karę śmierci i stracony.

Bardziej umiarkowani zwolennicy endecji uznawali, że należy podjąć próbę zaangażowania się w proces odbudowy zniszczonego kraju, gdyż

M4 Do dziś część działań polskiego podziemia niepodległościowego budzi kontrowersje. Najczęściej dotyczą one stosunku do przedstawicieli mniejszości narodowych zamieszkujących II RP. Przykładem są mordy, jakich się dopuścił kierowany przez Romualda Rajsa „Burego" oddział Narodowego Zjednoczenia Wojskowego na białoruskich mieszkańcach wsi Zaleszany, Puchały Stare i Zanie w początkach 1946 r. Zamordowano wówczas kilkadziesiąt osób. W 2005 r. Instytut Pamięci Narodowej stwierdził w raporcie, że zbrodnie oddziału „Burego" nosiły „znamiona ludobójstwa". W ostatnich latach śledztwo umorzono. Na zdjęciu podporucznik Romuald Rajs na czele oddziału III Brygady Wileńskiej AK, kwiecień 1944 r.

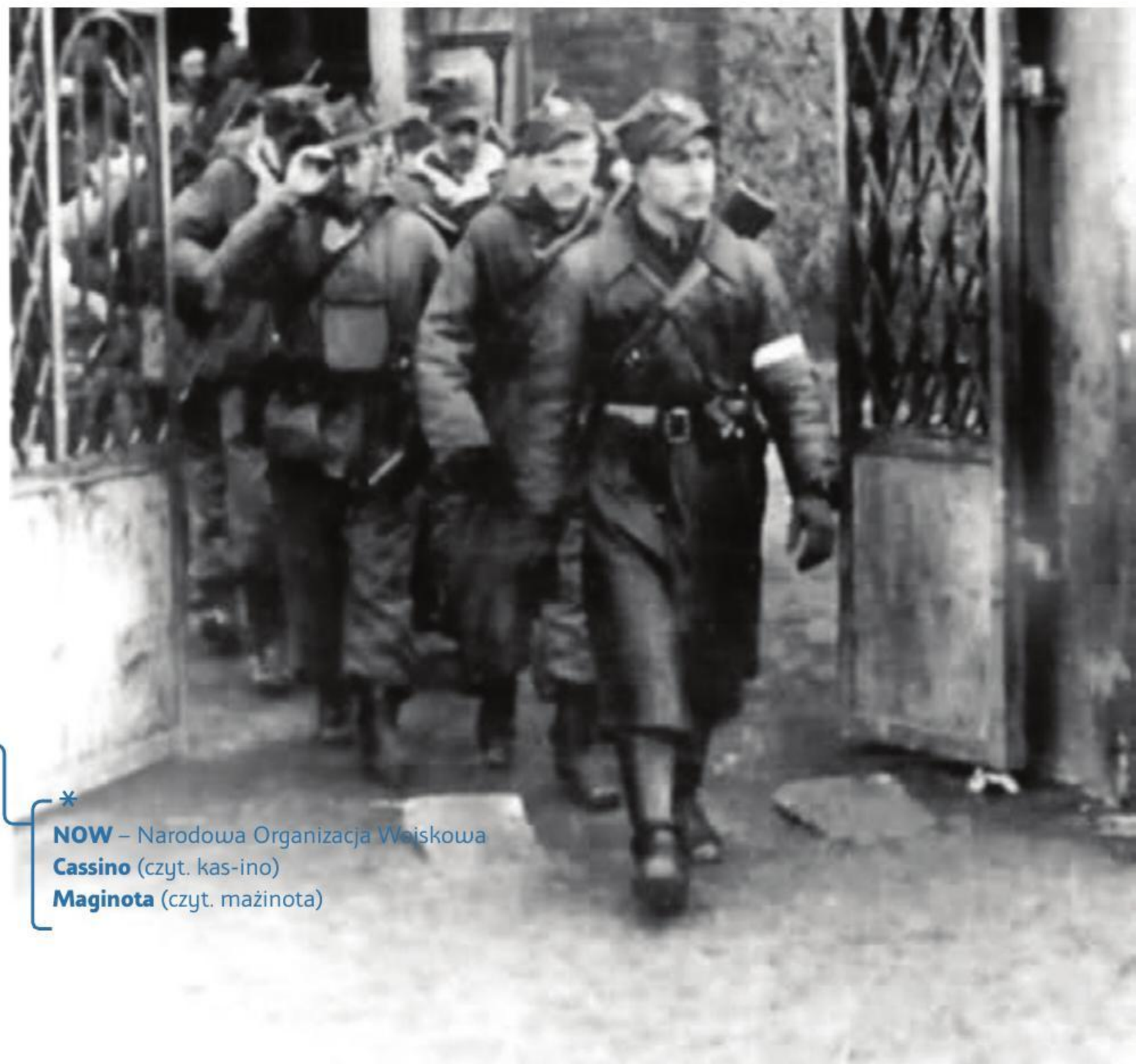

* **NOW** – Narodowa Organizacja Wojskowa
Cassino (czyt. kas-ino)
Maginota (czyt. mażinota)

kontynowanie działań zbrojnych prowadzi jedynie do dalszego wykrwawiania narodu. Za bardzo ważne uważali zwłaszcza zagospodarowanie i połączenie z resztą kraju Ziem Zachodnich i Północnych. Z tego powodu niektórzy z nich, co może się wydawać paradoksalne, podjęli pracę w Ministerstwie Ziem Odzyskanych kierowanym przez lidera PPR Władysława Gomułkę. Dość szybko większość z nich została jednak usunięta.

Najbardziej radykalnego wyboru dokonał przywódca przedwojennej ONR-Falangi **Bolesław Piasecki**. Aresztowany przez Sowietów, zaproponował im podjęcie działań na rzecz pozyskania dla nowego reżimu duchowieństwa i katolików świeckich. Przekazany przez NKWD Gomułce, otrzymał od niego zgodę na powołanie tygodnika „Dziś i Jutro", który zapoczątkował tzw. ruch katolików społecznie postępowych. Kilka lat później przybrał on ramy organizacyjne **Stowarzyszenia PAX**, a Piasecki zaczął odgrywać rolę nieformalnego pośrednika w kontaktach między władzami a kierownictwem episkopatu Polski.

Bolesław Piasecki

(1915–1979)

Polityk nacjonalistyczny, działacz endeckiego Obozu Wielkiej Polski. W 1934 r. współtworzył Obóz Narodowo-Radykalny, a po rozłamie został liderem ONR-Falanga. Brał udział w kampanii polskiej, a następnie działał w konspiracji. Utworzony przez niego oddział partyzancki walczył zarówno z Niemcami, jak i Sowietami. Po wcieleniu w szeregi AK uczestniczył w akcji „Burza". Aresztowany w 1944 r. zmienił front. Po wojnie kierował popierającym władze komunistyczne tzw. ruchem katolików społecznie postępowych i utworzył Stowarzyszenie PAX, któremu przewodniczył. W 1968 r. poparł antyinteligenckie i antyżydowskie działania komunistów. W latach 1965–1979 był posłem, w latach 1971–1979 – członkiem Rady Państwa. Zdjęcie z 1960 r.

M5 Delegatura Sił Zbrojnych na Kraj o zaprzestaniu działań oddziałów leśnych, 31 lipca 1945 r.

Po porażce niemieckiego okupanta, a szczególnie w obecnych zmienionych warunkach politycznych, narzucających nowe metody i formy walki z polityczną agresją, istnienie i działanie partyzanckich tzw. oddziałów leśnych stało się nie tylko bezcelowe, ale wręcz szkodliwe i niebezpieczne dla sprawy polskiej. Należy z całym poczuciem odpowiedzialności jak najenergiczniej dążyć do niezwłocznego zakończenia wszelkiej działalności partyzanckiej, do wyeliminowania z życia niepodległościowego zestarzałych przyzwyczajeń leśnych, do wyprowadzenia z lasu dzielnej naszej młodzieży celem spożytkowania jej wartości w życiu jawnym, na płaszczyznę którego przenosi się obecnie punkt ciężkości walki o niepodległość i prawdziwą demokrację.

Zgubne następstwa przedłużania akcji leśnej

Wykazywać i ostrzegać, że przedłużanie akcji leśnej przestało być zasługą dla sprawy polskiej, ale obecnie jest dla niej wręcz szkodliwe i niebezpieczne, gdyż pociąga następujące skutki:

1. Wyniszczanie szeregów najdzielniejszej młodzieży i bezcelowe powiększanie w ten sposób strat narodu poniesionych w wojnie. Marnowanie aktywu bojowego zdobytego pięcioletnim wysiłkiem konspiracyjnym byłoby nie tylko lekkomyślnością, ale przestępstwem wobec narodu i państwa.

2. Narażanie ludności na represje i krwawe pacyfikacje wsi i całych okolic będących w zasięgu akcji partyzanckich.

3. Utrzymywanie w kraju stanu niepokoju i wrzenia, na czym zależy naszym wrogom, gdyż daje im to pretekst do penetracji w życie polskie i do niszczenia patriotycznego elementu polskiego.

4. Dawanie atutów przeciwnym ruchowi niepodległościowemu krajowym czynnikom politycznym, które wszelką akcję leśną obwołują jako bandytyzm i dywersję faszystowską, starając się tą drogą zdyskredytować cały ruch niepodległościowy.

Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość" w dokumentach, t. 1, *Wrzesień 1945 – czerwiec 1946*, oprac. J. Huchlowa, Wrocław: Zarząd Główny WiN, 1997, s. 103–106.

Praca z materiałami

1. Wymień zadania żołnierzy polskich wynikające z rozkazu dowódcy NZW. **M3**
2. Wyjaśnij, dlaczego działania części polskiego podziemia niepodległościowego budzą kontrowersje. Odwołaj się do **M4** i wiedzy pozaźródłowej.
3. Podaj główne powody, dla których delegat sił zbrojnych na kraj zalecał zaprzestanie działań partyzanckich. **M5**

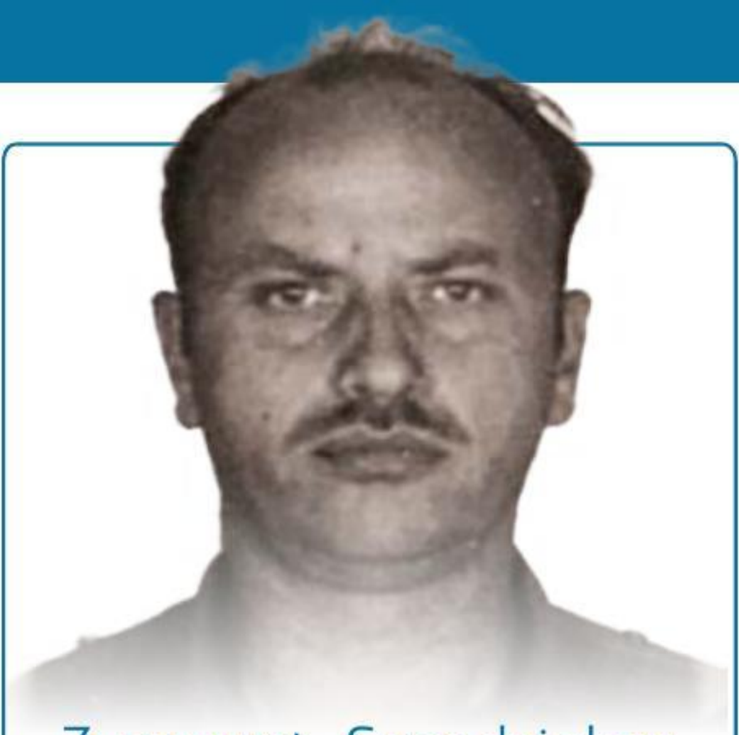

Zygmunt Szendzielarz „Łupaszka"

(1910–1951)

Major kawalerii WP i AK. Za udział w kampanii polskiej odznaczony Orderem Virtuti Militari. W 1940 r. włączył się w działalność ZWZ na Wileńszczyźnie, a później został dowódcą V Wileńskiej Brygady AK. Prowadził walki z Niemcami, ich litewskimi sojusznikami i partyzantką sowiecką. Litwini uważają go za odpowiedzialnego za zamordowanie w 1944 r. we wsi Dubinki 27 osób tej narodowości, w tym kobiet i dzieci. Był to odwet za zabicie we wsi Glinciszki 39 Polaków przez kolaboracyjną policję litewską. Wkrótce wycofał się do Puszczy Augustowskiej, gdzie walczył przeciw NKWD i MO. Po wrześniu 1945 r. bił się z komunistami na Pomorzu, Warmii i Mazurach. Działalność zbrojną zakończył w 1947 r., a w 1948 r. został aresztowany. Po trwającym 2,5 roku śledztwie skazano go na karę śmierci i stracono. Fotografia z 1948 r.

Wojna partyzancka

Większość oddziałów partyzanckich działała całkowicie niezależnie, a niektóre – za sprawą brawury i charyzmy ich dowódców – zyskały spory rozgłos. Organizowane przez nich **ataki na siedziby UB i MO**, a także udane **akcje niszczenia więzień** sprawiały, że w niektórych regionach, zwłaszcza wschodniej Polski, nawet jeszcze w 1946 r. miejscowa ludność miała poczucie istnienia dwuwładzy. W dzień rządziła bezpieka, ale noce należały tam do partyzantów. Tak było m.in. w wypadku działającego na Białostocczyźnie, a później w Borach Tucholskich na Pomorzu oddziału majora **Zygmunta Szendzielarza „Łupaszki"** czy walczącego na Kielecczyźnie kapitana **Stanisława Sojczyńskiego „Warszyca"**. Obaj po aresztowaniu zostali zamordowani.

W walce z „bandami reakcyjnego podziemia", jak oficjalnie określano **antykomunistyczną partyzantkę**, władzom pomagały początkowo jednostki sowieckiego NKWD. Dlatego nazywanie toczonych wówczas walk „wojną domową" wydaje się błędem. Cechowało je natomiast okrucieństwo, charakterystyczne dla tego rodzaju konfliktów. Stopniowo, w miarę słabnięcia oporu i konsolidacji nowej władzy, formacje sowieckie zostały zastąpione przez specjalne jednostki wojskowe **Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego** (**KBW**), które podlegały Ministerstwu Bezpieczeństwa Publicznego. Była to wyposażona w ciężki sprzęt formacja wojskowa, wyspecjalizowana w walce z partyzantami. By utrudnić działalność partyzantki, UB i KBW terroryzowały lokalną ludność masowymi zatrzymaniami, biciem, a niekiedy też mordowaniem osób podejrzewanych o sprzyjanie podziemiu. Sys-

M6 Utarło się przeświadczenie, że podziemie niepodległościowe funkcjonowało przede wszystkim na wschodnich terenach dzisiejszej Polski. Jednak oddziały zorganizowane przez majora Zygmunta Szendzielarza „Łupaszkę" były aktywne na Pomorzu i prowadziły tam działania sabotażowe oraz dywersyjne, a także antykomunistyczną propagandę. W lipcu 1946 r. UB rozpoczęło aresztowania członków oddziałów. Wśród zatrzymanych i później zamordowanych przez komunistów znalazła się 18-letnia sanitariuszka Danuta Siedzikówna „Inka", której postać jest dziś jednym z symboli antykomunistycznego oporu. Na fotografii V Wileńska Brygada AK ze swoim dowódcą – „Łupaszką" 1, 1944 r.

tematycznie tworzono także rozbudowaną sieć agenturalną, ułatwiającą rozpracowanie poszczególnych oddziałów. Gdy to wszystko nie dawało rezultatu, tworzono tzw. oddziały pozorowane. Należeli do nich udający partyzantów funkcjonariusze UB, którzy nawiązywali kontakt z autentycznymi oddziałami, by przeniknąć do ich szeregów. Zinfiltrowane w ten sposób struktury były likwidowane, najczęściej przez mordowanie ich członków.

Agonia antykomunistycznej partyzantki

W lutym **1947 r.**, po sfałszowanych wyborach do sejmu, władze ogłosiły **drugą amnestię**. Tym razem odzew był większy, gdyż bardzo wielu ludzi podziemia straciło nadzieję na wybuch nowej wojny, a wraz z nią na szansę wyrwania Polski z sowieckiej strefy wpływów. Amnestia objęła ok. 25 tys. osób zwolnionych z więzień oraz 55 tys. ujawnionych członków oddziałów partyzanckich, organizacji podziemnych, dezerterów i pospolitych przestępców. Doprowadziło to w praktyce do **likwidacji antykomunistycznego ruchu oporu** jako siły zdolnej wywierać jakikolwiek wpływ na sytuację polityczną w kraju.

Od połowy 1947 r. działalność partyzancką kontynuowały już tylko niewielkie, zwykle **kilkuosobowe oddziały leśne**, w skali całej Polski liczące łącznie nie więcej niż **1,5 tys. ludzi**. Ich członkowie, tracący poparcie miejscowej ludności zmęczonej ciągłymi pacyfikacjami, często ulegali demoralizacji i zaczynali utrzymywać się z rabunków i wymuszeń. Wielu z nich wolało popełnić samobójstwo, niż poddać się tropiącym ich funkcjonariuszom UB. Najbardziej **zdeterminowani ukrywali się do 1956 r.**, a w kilku wypadkach nawet jeszcze dłużej. Nie prowadzili już jednak żadnych akcji zbrojnych. Za ostatniego partyzanta uważa się Józefa Franczaka „Lalka", zastrzelonego przez milicjantów podczas obławy w 1963 r.

Wiele osób, które ujawniły swoją tożsamość, korzystając z amnestii, było później inwigilowanych i prześladowanych przez aparat bezpieczeństwa. Dotyczyło to nawet tych, którzy po zakończeniu wojny w ogóle nie prowadzili

Praca z materiałami

1. Przedstaw losy polskiego podziemia niepodległościowego na Pomorzu. Odwołaj się do **M6** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Rozstrzygnij, czy słusznie Danuta Siedzikówna „Inka" jest uznawana za jeden z symboli polskiego podziemia niepodległościowego. Odpowiedź uzasadnij. Wykorzystaj **M6** i wiedzę pozaźródłową.
3. Wyjaśnij, czemu miały służyć organizowane przez władze komunistyczne pokazowe procesy przedstawicieli polskiego podziemia niepodległościowego. Odwołaj się do **M7** i wiedzy pozaźródłowej.

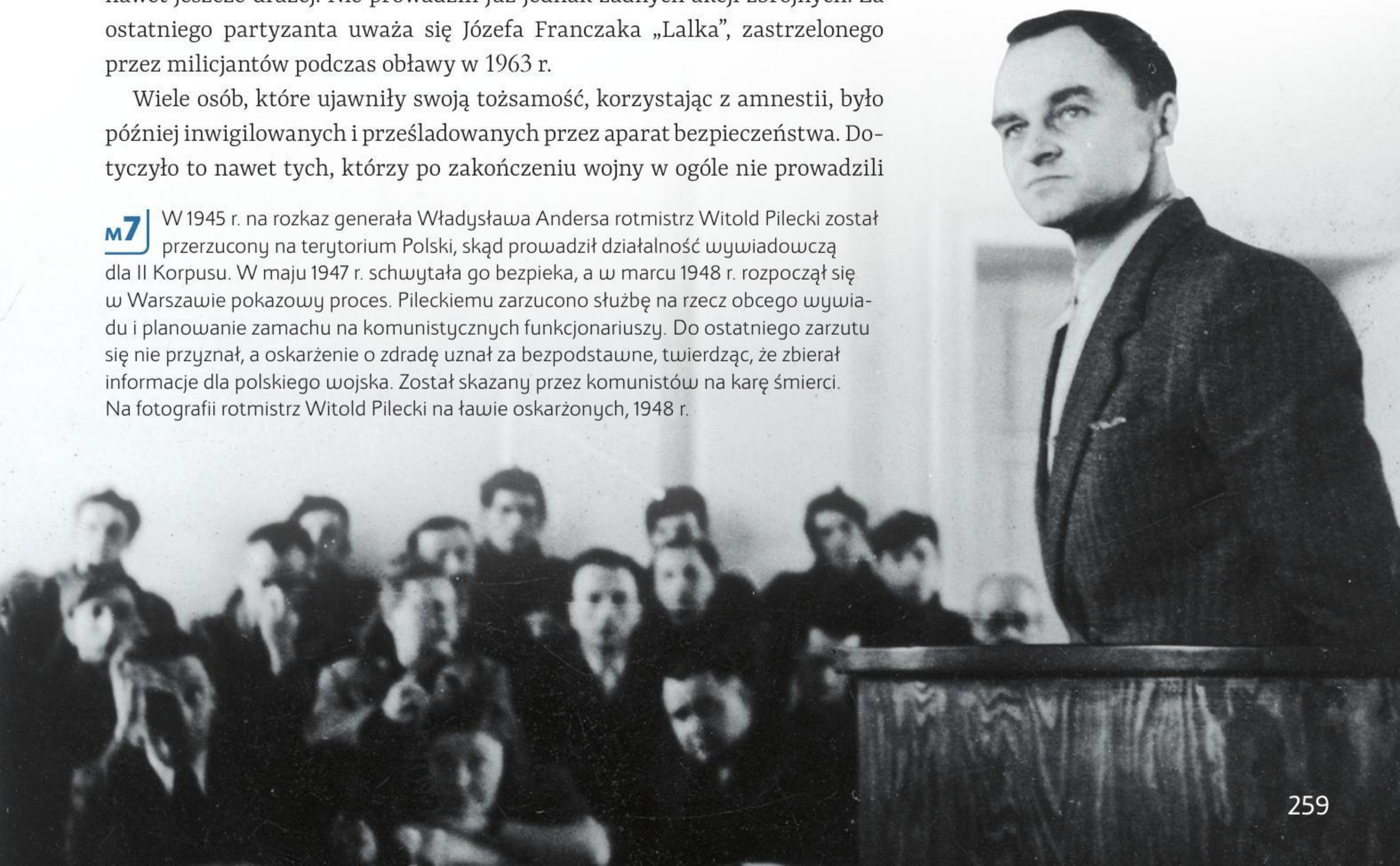

M7 W 1945 r. na rozkaz generała Władysława Andersa rotmistrz Witold Pilecki został przerzucony na terytorium Polski, skąd prowadził działalność wywiadowczą dla II Korpusu. W maju 1947 r. schwytała go bezpieka, a w marcu 1948 r. rozpoczął się w Warszawie pokazowy proces. Pileckiemu zarzucono służbę na rzecz obcego wywiadu i planowanie zamachu na komunistycznych funkcjonariuszy. Do ostatniego zarzutu się nie przyznał, a oskarżenie o zdradę uznał za bezpodstawne, twierdząc, że zbierał informacje dla polskiego wojska. Został skazany przez komunistów na karę śmierci.
Na fotografii rotmistrz Witold Pilecki na ławie oskarżonych, 1948 r.

M8 Wspomnienia porucznika Zdzisława Brońskiego „Uskoka", wrzesień 1946 r.

23 września [1946 r.] w Łuszczowie zostali zaskoczeni przez UB na kwaterze dwaj nasi żołnierze: „Tom" i „Pożoga" [...]. W czasie walki „Tom" zginął, „Pożoga" zaś został wzięty żywcem. [...] „Tom" i „Pożoga" byli wyśledzeni i wskazani ubejcom przez niejakiego Zalewskiego z Bystrzycy. W miesiąc później Zalewski został zlikwidowany wraz z rodziną. Za podobne donosy zlikwidowano też rodzinę (ojciec, matka i syn) Turkowskich w Trzeciakowie [...]. Turkowscy posiadali legalnie karabin, pepeszkę i dwa pistolety. [...] Podobne likwidacje wpływały otrzeźwiająco na innych amatorów awanturniczej „pracy dla demokracji". [...]

Życie poświęcić warto jest tylko dla jednej idei, idei wolności! Jeśli walczymy i ponosimy ofiary, to dlatego, że chcemy właśnie żyć, ale żyć jako ludzie wolni, w wolnej Ojczyźnie. [...] tchórz godzi się na wszystko, byle życie ratować. Człowiek idei życiem pogardza!

Z. Broński „Uskok", *Pamiętnik (1941 – maj 1949)*, oprac. S. Poleszak, Warszawa: IPN, 2004, s. 156.

Praca z materiałami

1. Podaj cel, jaki – zdaniem „Uskoka" – miał przyświecać żołnierzom podziemia niepodległościowego. **M8**
2. Przedstaw stosunek kardynała Stefana Wyszyńskiego do komunistów w pierwszych latach sprawowania przez nich władzy. Odwołaj się do **M9** i wiedzy pozaźródłowej.

jakiejkolwiek działalności konspiracyjnej, uważając ją za bezcelową. Najbardziej spektakularnym przykładem był dowódca Kedywu AK generał **August Emil Fieldorf** (czyt. fildorf) **„Nil"**. Po spędzeniu dwóch lat w sowieckich obozach, gdzie go nie rozpoznano, wrócił do Polski. Jednak w 1950 r. został aresztowany, a gdy odmówił współpracy z UB, oskarżono go o zwalczanie sowieckiej partyzantki w czasie wojny, skazano na śmierć i w 1953 r. stracono.

Nie udało się określić dokładnej liczby ofiar z okresu ustanawiania rządów komunistycznych w Polsce, ale biorąc pod uwagę szacunkowe dane dotyczące strat obu stron podczas działań zbrojnych, a także szczególnie dużą liczbę osób, które zmarły w więzieniach i obozach pracy z powodu panujących w nich warunków, można przyjąć, że było ich kilkadziesiąt tysięcy. Dramatyczne przeżycia, jakie stały się wówczas udziałem wielu Polaków, doprowadziły do niezwykle trwałych, dziedziczonych przez kolejne pokolenia podziałów, a ich psychologiczne i polityczne skutki przetrwały do czasów współczesnych.

Opór społeczny

Oprócz jawnej opozycji, skupionej głównie w szeregach PSL, oraz antykomunistycznej partyzantki w pierwszych latach po wojnie istniał też oddolny, spontaniczny opór społeczny wobec nowej władzy. Jego najważniejszym przejawem były **demonstracje uliczne**. Największe odbyły się w **1946 r. z okazji święta Konstytucji 3 maja**. Mimo wydanego w ostatniej chwili przez władze zakazu w wielu miastach doszło do patriotycznych manifestacji, które przerodziły się w **starcia z funkcjonariuszami UB i MO oraz wojskiem**. Najbardziej dramatyczny przebieg miały **wydarzenia w Krakowie**, gdzie do demonstrującego tłumu oddano strzały z budynku Komitetu Wojewódzkiego PPR. Doprowadziło to do spontanicznego uformowania się w centrum miasta kilku grup manifestantów, które zostały rozbite przez żołnierzy KBW dopiero po kilku godzinach. W odwecie aresztowano ponad tysiąc osób, głównie studentów, zarzucając im udział w demonstracji o charakterze antypaństwowym. Na mniejszą skalę do podobnych wystąpień doszło też w kilku innych miastach.

Masowe aresztowania spowodowały reakcję w postaci strajku na wszystkich krakowskich uczelniach wyższych oraz w niektórych szkołach średnich na południu Polski. Poparły go środowiska akademickie Poznania, Łodzi i Warszawy. Ostatecznie władze lokalne zdołały spacyfikować wzburzone nastroje społeczne dopiero w połowie maja 1946 r. W żywiołowe starcia z siłami bezpieczeństwa przekształcały się niektóre z bardzo licznych w latach 1945–1947 strajków. W **sierpniu 1946 r. strajk dokerów** (robotników portowych) **w Gdańsku** doprowadził do zamieszek, w trakcie których zabito jednego z funkcjonariuszy UB. Najczęściej jednak opór społeczny przejawiał się w niszczeniu plakatów propagandowych czy dekoracji towarzyszących uroczystościom organizowanym przez władze. W większych miastach zdarzało się też malowanie na ścianach **antykomunistycznych napisów** oraz **kolportowanie ulotek** z treściami wymierzonymi we władze, np. prześmiewczymi wierszykami czy rysunkami.

Kościół Katolicki wobec nowej rzeczywistości

Po zakończeniu działań wojennych do kraju powrócił, po blisko sześcioletniej nieobecności, **prymas Polski kardynał August Hlond**. Otrzymał on od papieża Piusa XII specjalne pełnomocnictwa, umożliwiające podejmowanie decyzji w wielu sprawach organizacyjnych i personalnych dotyczących Kościoła, które były zarezerwowane dla Stolicy Apostolskiej. Pełnomocnictwa dotyczyły obszaru przedwojennej Polski, ale kardynał Hlond posłużył się nimi również do stworzenia zrębów polskiej administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich i Północnych. Przyznanie prymasowi pełnomocnictw – przejętych po jego śmierci w 1948 r. przez kolejnego **prymasa**, **Stefana Wyszyńskiego** (zob. s. 273) – dowodziło, że papież zdawał sobie sprawę z ogromu trudności, przed jakimi stanął Kościół w Polsce.

Większość biskupów i księży traktowała nową władzę nieufnie, ponieważ był im znany tragiczny los kleru w ZSRS. Część duchownych wspierała podziemie niepodległościowe oraz PSL, jednak większość koncentrowała się na pracy duszpasterskiej. Była ona szczególnie ważna w sytuacji traumatycznych, wojennych doświadczeń milionów polskich katolików oraz utrzymującego się u wielu z nich poczucia, że jedna okupacja została z chwilą zakończenia wojny zamieniona na inną. Mimo wypowiedzenia konkordatu **do 1947 r. komuniści starali się unikać zaostrzania relacji z Kościołem**, uznając, że w sytuacji istnienia antykomunistycznego podziemia zbrojnego oraz silnej, legalnej opozycji skupionej w PSL nie należy otwierać kolejnych frontów. Dlatego m.in. wyłączyli kościelne majątki ziemskie z rozpoczętej w 1944 r. reformy rolnej. Wyrazili też zgodę na wydawanie prasy katolickiej oraz nauczanie religii w szkołach państwowych jako przedmiotu nieobowiązkowego.

W Krakowie za zgodą władz zaczęto wydawać **„Tygodnik Powszechny”** i miesięcznik „Znak”, wokół których uformowało się silne środowisko katolików świeckich. Jego liderem został wieloletni redaktor naczelny tygodnika **Jerzy Turowicz**. Unikanie bezpośredniego zaangażowania politycznego i koncentrowanie się na tematyce religijnej pozwoliło stworzonemu przez niego zespołowi przetrwać znacznie dłużej niż redakcji powstałego również w 1945 r. „Tygodnika Warszawskiego”, w którym skupiło się środowisko zainteresowane budowaniem w Polsce siły politycznej – chrześcijańskiej demokracji. W 1948 r., gdy komuniści zakończyli pierwszą fazę tworzenia nowego ustroju i przystąpili do przekształcania go w kierunku totalitarnym, pismo zostało zamknięte, a jego redaktorzy trafili do więzień. Niektórzy nie wyszli już z nich żywi.

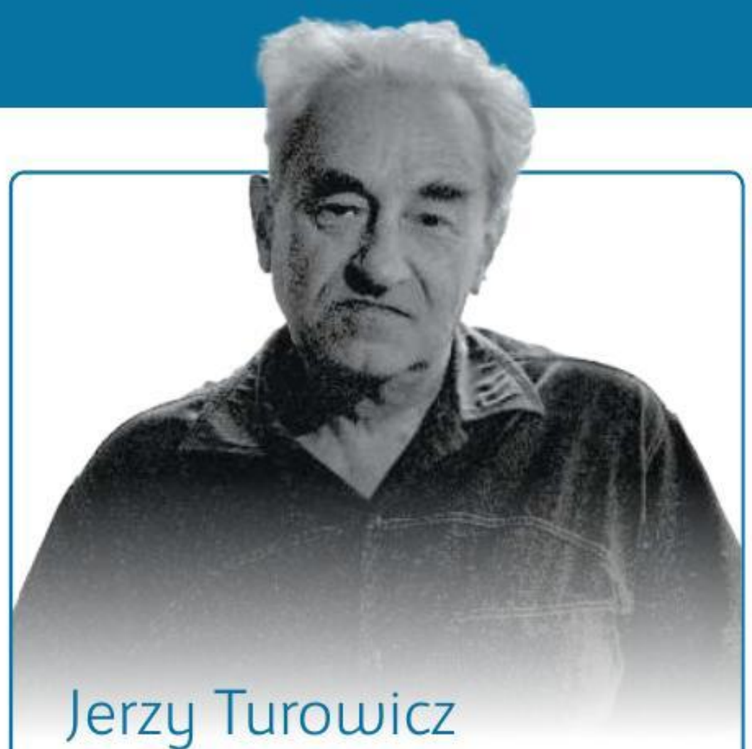

Jerzy Turowicz

(1912–1999)

Dziennikarz, publicysta. W latach 1945–1953 i 1956–1999 redaktor „Tygodnika Powszechnego”. Przed wojną publikował na łamach prasy chadeckiej, a w czasie okupacji – w podziemiu. W 1953 r. za odmowę druku okolicznościowych publikacji w związku ze śmiercią Stalina komuniści odebrali mu redakcję „Tygodnika”. Jako specjalny korespondent relacjonował sobór watykański II. W 1964 r. podpisał List 34. Był wieloletnim prezesem Społecznego Instytutu Wydawniczego Znak. W 1980 r. dołączył do apelu 64 uczonych, pisarzy i publicystów postulujących dialog władz ze strajkującymi robotnikami. W 1989 r. uczestniczył w obradach Okrągłego Stołu. Był kawalerem Orderu Orła Białego. Zdjęcie z 1980 r.

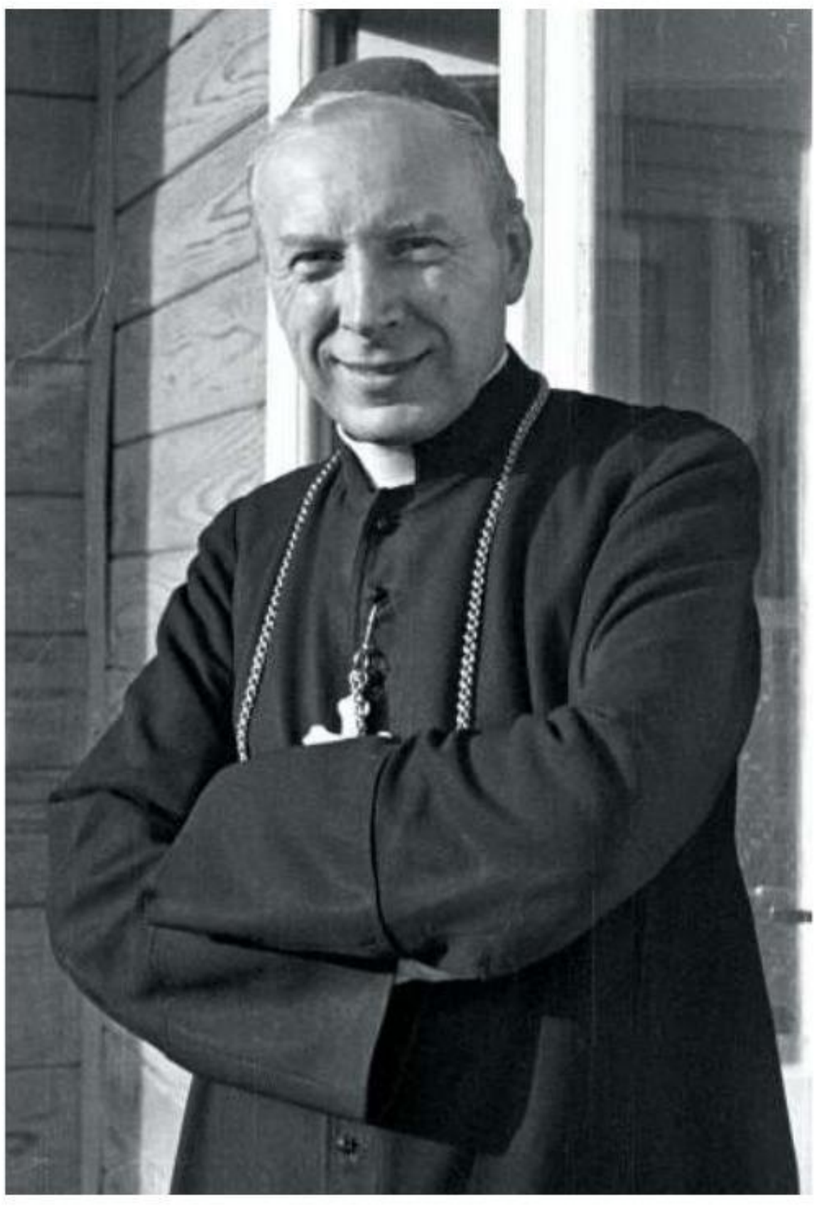

M9 Początkowo prymas Stefan Wyszyński godził się na pewne ustępstwa wobec władzy komunistycznej, choć doskonale zdawał sobie sprawę, że system ten ma charakter antychrześcijański i ateistyczny. Nie potępił m.in. reformy rolnej czy nacjonalizacji przemysłu. Ustępstwa miały na celu umożliwienie funkcjonowania Kościoła w komunistycznym państwie. Władze w wielu sytuacjach wykorzystały ugodowość prymasa, m.in. w sprawie amnestii dla podziemia. Prymas opowiedział się za nią, ufając, że komuniści nie zdecydują się na represjonowanie partyzantów. Ci jednak nie dotrzymali słowa. Na zdjęciu prymas Stefan Wyszyński, 1953 r.

O tym się pisze

T1 Złożoność pojęcia „żołnierzy wyklętych" – rozważania Rafała Wnuka*

Zwrot „żołnierze wyklęci" u zarania posiadał [...] dwa znaczenia. Pierwsze – przyjęte przez większość kombatantów i skierowane przeciwko Polsce Ludowej oraz drugie – nadane mu przez Ligę Republikańską i zwrócone przeciwko III Rzeczpospolitej. [...]

Gdy w 1989 roku Polska odzyskiwała suwerenność, powojenne podziemie było tematem nieobecnym w pamięci społecznej. [...] Wtedy też pojawili się pierwsi historycy, którzy podjęli ten temat badawczy. Skupili się oni wokół profesora Strzembosza, w ramach prowadzonego przezeń tzw. domowego seminarium doktoranckiego, oraz wokół Janusza Kurtyki i jego środowiska. Dla przedstawicieli obu tych środowisk ważna była tradycja Armii Krajowej i Polskiego Państwa Podziemnego i one stanowiły ideowy i instytucjonalny punkt odniesienia zainteresowań młodych wówczas historyków. [...] Choć z tekstów części wymienionych autorów przebija wyraźna sympatia do antykomunistycznego podziemia, nie unikali oni jednak podejmowania drażliwych problemów, jak stosunek do mniejszości narodowych, mordy na cywilach czy trudne relacje pomiędzy różnymi odłamami podziemia. Starali się pisać historię krytyczną i nie wchodzili w rolę kreatorów polityki pamięci czy polityki historycznej. Poza wszystkim, w ówczesnym okresie pojęcia te w Polsce nie funkcjonowały. Lata dziewięćdziesiąte XX wieku to czas śladowego społecznego zainteresowania historią. Młodzi (wtedy) historycy prowadzili więc badania w zaciszu archiwów, a ich prace nie wywoływały szerszego rezonansu. [...]

Błyskawicznie [po 2007 r.] pojawiło się szereg organizacji społecznych dążących do uczczenia żołnierzy antykomunistycznego podziemia, wśród nich Fundacja „Żołnierzy Wyklętych" i wiele innych. Fala upamiętnień, uroczystości, odsłonięć pomników szybko potężniała, aż w 2011 roku ustanowiony został Narodowy Dzień Pamięci „Żołnierzy Wyklętych". Trudno dziś zliczyć ulice i szkoły noszące imiona „Inki", „Zapory", „Łupaszki" lub innych powojennych partyzantów. [...] Obok książek naukowych zaczęły ukazywać się nawet komiksy przedstawiające żołnierzy podziemia w typowy dla tego gatunku sposób. Z czasem komiksowa stylistyka wkroczyła na ulice miast w postaci olbrzymich patriotycznych murali.

Szybko hasło „żołnierze wyklęci" zaczęło pełnić rolę wielkiego baneru reklamowego skutecznie przesłaniającego obraz minionych wydarzeń. Odwołanie się do emocji i języka komiksu sprawiło, że do odbiorców docierać zaczęła nie zobiektywizowana, oparta na naukowej analizie, rzetelna wiedza historyczna, lecz uproszczony i coraz bardziej zideologizowany przekaz. W tak skonstruowanej opowieści nie ma miejsca na światłocienie, dbałość o szczegóły czy choćby rzetelne przedstawienie faktów. [...]

Tak tworzona opowieść musi przemilczać konflikty i starcia pomiędzy partyzantami podziemia narodowego a AK-WiN. W narodowym, heroicznym micie nie ma miejsca dla informacji, że na Białostocczyźnie żołnierze NZW i podkomendni mjr. Szendzielarza „Łupaszki" strzelali do siebie. [...] Fundamentalne różnice dzielące podziemie zostały całkowicie zatarte, co skrajnie zdeformowało obraz przeszłości.

W tworzenie uproszczonego, zinfantylizowanego obrazu antykomunistycznego podziemia zaangażowało się wielu publicystów i działaczy prawicy [...]. W trakcie organizowanych w całym kraju spotkań niezmiennie powtarzano, że powojenna konspiracja stała się ofiarą zmowy milczenia „postkomunistycznych elit". Twierdzono, iż ludzie sprawujący po 1989 roku władzę w Polsce [...] to „drugie i trzecie pokolenie resortowych dzieci", których przodkowie byli osobiście zaangażowani w walkę z powojennym podziemiem. [...]*

„Wyklęci" stali się więc antysystemową ikoną, do której odwoływać się zaczęły zarówno partie polityczne krytyczne lub wrogie III RP, jak funkcjonujące na pograniczu kryminalnego półświatka środowiska fanatycznych kibiców piłki nożnej. [...] Antyliberalny, wymierzony przeciwko instytucjom państwa mit zawłaszczał symbole i zmieniał ich pierwotne znaczenie.

R. Wnuk, *Wokół mitu „żołnierzy wyklętych"*, http://przegladpolityczny.pl/wokol-mitu-zolnierzy-wykletych-rafal-wnuk/ (dostęp 7.04.2025).

* **Rafał Wnuk** – historyk, profesor Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego specjalizujący się w dziejach polskiego podziemia niepodległościowego, współautor *Atlasu polskiego podziemia niepodległościowego 1944–1956*

resortowe dzieci – termin rozpowszechniony w drugiej połowie XX w. przez część publicystów, stosowany na określenie elit politycznych, biznesowych, medialnych i naukowych, które osiągnęły pozycję w III RP rzekomo dzięki rodzinnym koneksjom z przedstawicielami organów władzy PRL

Praca z tekstem

1. Wyjaśnij, w jaki sposób jest obecnie pojmowany termin „żołnierze wyklęci". **T1**
2. Rozstrzygnij, czy się zgadzasz z tezą profesora Wnuka, że polityka i kultura masowa wpłynęły na postrzeganie „żołnierzy wyklętych". Odpowiedź uzasadnij. **T1**

Polecenia podsumowujące

1. Scharakteryzuj działalność polskiego podziemia niepodległościowego.
2. Omów działania podejmowane przez komunistów wobec podziemia niepodległościowego.
3. Przedstaw stosunek Kościoła do komunistów w początkach formowania się ich władzy.

Polskie podziemie niepodległościowe i opór społeczny

Podsumowanie

22

◆ Powstanie polskiego podziemia niepodległościowego

Kontynuacja działalności niepodległościowej mimo rozwiązania AK; wrogami komunistyczne władze i Sowieci.
Ruch Oporu Armii Krajowej – główna organizacja zrzeszająca środowiska poakowskie.
VII 1945 – obława augustowska przeprowadzona przez NKWD i UB w celu rozbicia polskiego podziemia niepodległościowego. Blisko 7 tys. aresztowanych, 600 spośród nich zamordowanych.
VIII 1945 – pierwsza amnestia.

◆ Działalność Zrzeszenia Wolność i Niezawisłość

IX 1945 – powstanie Zrzeszenia Wolność i Niezawisłość (WiN), na czele pułkownik Jan Rzepecki.
Główny cel WiN – działania polityczne, możliwe również akcje militarne.
Koniec 1945 – WiN najliczniejszą i najlepiej funkcjonującą poakowską organizacją podziemną.
Jesień 1947 – koniec niezależności WiN w następstwie aresztowań i przejęcie organizacji przez komunistów.

◆ Podziemie narodowe

Utworzenie Narodowego Zjednoczenia Wojskowego.
Próba kontynuowania działalności politycznej przez Stronnictwo Narodowe, udaremniona przez komunistów.
Współpraca tzw. ruchu katolików postępowych z komunistami (Bolesław Piasecki i Stowarzyszenie PAX).

◆ Wojna partyzancka

Działania partyzanckie – ataki głównie na więzienia oraz siedziby UB i MO.
Czołowi dowódcy oddziałów – Zygmunt Szendzielarz „Łupaszka" i Stanisław Sojczyński „Warszyc".
Zwalczanie partyzantki przez siły bezpieczeństwa wspierane przez NKWD.
1947 – druga amnestia jedną z przyczyn agonii polskiego podziemia niepodległościowego.
1947–1956 – prowadzenie walki jedynie przez nieliczne oddziały.
Szacunkowa liczba ofiar z okresu ustanawiania rządów komunistycznych – kilkadziesiąt tysięcy.

◆ Opór społeczny i Kościół Katolicki wobec nowej rzeczywistości

Oprócz legalnej opozycji (PSL) i partyzantki – opór oddolny wobec działań komunistów, m.in. w formie demonstracji ulicznych i starć z UB, milicją i wojskiem.
Wydarzenia z Krakowa z 3 maja 1946 r. przyczyną demonstracji środowisk akademickich w Poznaniu, Łodzi i Warszawie.
VIII 1946 – strajk dokerów w Gdańsku, doprowadzenie do zamieszek.
Niszczenie plakatów propagandowych, kolportowanie antykomunistycznych ulotek i wypisywanie haseł antykomunistycznych.
Stosunek duchowieństwa do władz komunistycznych w większości nieufny, wspieranie przez część duchownych działań podziemia niepodległościowego i opozycji politycznej (PSL).
Mimo wypowiedzenia konkordatu do 1947 r. starania komunistów o niezaostrzanie relacji z Kościołem.
Działalność środowiska katolików świeckich skupionych wokół „Tygodnika Powszechnego" i miesięcznika „Znak".

Polecane publikacje

Atlas polskiego podziemia niepodległościowego 1944–1956, red. S. Poleszak, R. Wnuk, A. Jaczyńska, M. Śladecka, Warszawa: IPN, 2007.

Z. Broński „Uskok", *Pamiętnik (1941 – maj 1949)*, oprac. S. Poleszak, Warszawa: IPN, 2004.

T. Łabuszewski, *5 Brygada Wileńska AK na Pomorzu, Warmii i Mazurach 1945–1947*, Warszawa: IPN, 2017.

23 Czasy stalinowskie

Przypomnij

- Jakie były początki kształtowania się systemu komunistycznego w Polsce?

Cel lekcji

- Dowiem się, w jaki sposób Polska stała się krajem zorganizowanym na wzór sowiecki.

Po lekcji

- Przedstawiam system komunistyczny w Polsce w czasach stalinowskich.
- Omawiam przemiany w gospodarce polskiej w czasach PRL.
- Charakteryzuję ustrój PRL.

Unifikacja polityczna i powstanie PZPR (1948)

Na przełomie 1947 i 1948 r. Stalin nakazał partiom komunistycznym sprawującym władzę w Europie Środkowo-Wschodniej zintensyfikowanie działań prowadzących do budowy socjalizmu. Wstępem do tego stało się powołanie Kominformu (zob. s. 177), a następnie przyspieszenie jednoczenia ruchu robotniczego, jak oficjalnie nazywano proces wchłaniania przez partie komunistyczne ugrupowań socjalistycznych. Na tym tle doszło w kierownictwie PPR do konfliktu między próbującym zachować ograniczoną niezależność od Kremla Władysławem Gomułką a większością kierownictwa partii uznającą taką postawę za niedopuszczalną. Na przełomie sierpnia i września **1948 r.** odbyły się obrady Komitetu Centralnego PPR, podczas których **Władysław Gomułka** został **oskarżony o tzw. odchylenie prawicowo-nacjonalistyczne**. Miało się ono przejawiać m.in. niechęcią do Kominformu i jego dyrektywy dotyczącej szybkiego rozpoczęcia kolektywizacji rolnictwa, a także niewłaściwym stosunkiem do konfliktu sowiecko-jugosłowiańskiego. Gomułka, zamiast jednoznacznie potępić Tito, opowiadał się za mediacjami między Moskwą a Belgradem, co dla reszty kierownictwa PPR stanowiło dowód braku lojalności wobec Stalina. W konsekwencji Gomułkę **pozbawiono stanowiska przywódcy PPR**, a jego miejsce zajął oficjalnie dotąd bezpartyjny Bolesław Bierut.

W kolejnych latach powierzano Gomułce coraz niższe stanowiska, a w **1951 r.** został **aresztowany i umieszczony w więzieniu** specjalnym Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego. Jednak w przeciwieństwie do innych więźniów politycznych nie był torturowany, nie doszło też ostatecznie do jego procesu. Wielu jego współpracowników w ramach walki z „gomułkowszczyzną" również trafiło do więzień.

Usunięcie Gomułki zbiegło się w czasie z ostatnią fazą przygotowań do połączenia PPR ze zdziesiątkowaną masowymi czystkami Polską Partią Socjalistyczną. Poprzedziło ją tzw. zjednoczenie ruchu młodzieżowego w lipcu **1948 r.** Wszystkie młodzieżowe organizacje polityczne zostały wówczas połączone w jeden **Związek Młodzieży Polskiej** (**ZMP**), zorganizowany na wzór sowieckiego Komsomołu. Na odrębne funkcjonowanie pozwolono jedynie harcerstwu, ale w jego strukturach również przeprowadzono liczne zmiany, tak aby upodobnić je z kolei do sowieckiej organizacji pionierów.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, z jakimi konsekwencjami musiały się liczyć osoby, które nie wstąpiły do ZMP. Wykorzystaj **M1** i wiedzę pozaźródłową.
2. Rozstrzygnij, czy ze zdjęcia można wywnioskować, że w początkowej fazie swojej działalności PZPR cieszyła się poparciem społecznym. Odpowiedź uzasadnij, odwołując się do **M2** i wiedzy pozaźródłowej.

Podobne procesy unifikacji dotknęły wszystkie istniejące organizacje społeczne i kulturalne, a także związki zawodowe, które w 1949 r. pozbawiono resztek autonomii, ustanawiając **Centralną Radę Związków Zawodowych** (**CRZZ**).

W **grudniu 1948 r.** na kongresie zjednoczeniowym **połączono PPR i PPS**, w miejsce których powstała komunistyczna **Polska Zjednoczona Partia Robotnicza** (**PZPR**). Sprawowała ona **monopolistyczne rządy** przez kolejne ponad czterdzieści lat. Na jej czele stanął jako I sekretarz KC PZPR Bolesław Bierut. Oprócz niego najistotniejszą rolę w nowym Biurze Politycznym odgrywali Jakub Berman i Hilary Minc. Komuniści zdominowali struktury nowej partii, a jednym z niewielu liczących się działaczy zlikwidowanej PPS był Józef Cyrankiewicz, którego pozostawiono na stanowisku premiera. Dominujący w życiu politycznym komuniści z PZPR zgodzili się na działalność dwóch ugrupowań – Stronnictwa Demokratycznego (SD) oraz Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego (ZSL). W rzeczywistości partie te nie miały znaczenia politycznego i w wyborach zawsze startowały ze wspólnej listy z PZPR. System trójpartyjny, który się wówczas ukształtował, służył zachowaniu pozorów demokracji i przetrwał do końca rządów komunistów w Polsce.

M1 Do ZMP wstępowały osoby między 15. a 30. rokiem życia. Poddawano je indoktrynacji i wychowywano w duchu socjalizmu oraz nienawiści do świata zachodniego. W połowie lat 50. w szeregach ZMP było ponad 2 mln członków, którym organizacja dawała możliwość lepszego startu w dorosłe życie. Osoby, które nie należały do związku, miały wiele problemów, m.in. utrudniano im dostęp do uczelni albo wysyłano na kierunki wyznaczone przez władze, np. rusycystykę. Na niektórych wydziałach szkół wyższych do organizacji należało nawet 100% studentów. Zdjęcie przedstawia członków ZMP maszerujących podczas V Światowego Festiwalu Młodzieży i Studentów w Warszawie w 1955 r.

M2 Zjednoczenie PPR i PPS było mistrzowskim posunięciem taktycznym tej pierwszej. Dzięki niemu udało się wyeliminować konkurencyjne PPS, cieszące się poparciem społecznym. Kongres, który odbywał się w budynku Politechniki Warszawskiej, zgromadził tysiące ludzi, zarówno delegatów, jak i gapiów. Całość na bieżąco relacjonowały prasa i radio. W momencie podpisania deklaracji zjednoczeniowej na placu przed gmachem Politechniki Warszawskiej wiwatowały dziesiątki tysięcy ludzi. Zwiezieni z całej Polski mieli przekonać resztę obywateli, że powstanie PZPR cieszy się masowym poparciem. Na zdjęciu tłumy po ogłoszeniu informacji o zjednoczeniu PPR i PPS, 1948 r.

м3 Konstanty Rokossowski jest uznawany za jeden z symboli sowietyzacji Polski. Polskie pochodzenie wysłannika Stalina miało mu ułatwić współpracę z polskimi komunistami i przeprowadzenie czystek w polskiej armii. Głównym zadaniem Rokossowskiego, który od 1949 r. pełnił funkcję ministra obrony narodowej, a od 1952 r. wicepremiera i członka Biura Politycznego KC PZPR, było włączenie polskiej armii w strukturę sowieckiego systemu militarnego i przygotowanie polskiego wojska na ewentualny konflikt z Zachodem. Na fotografii marszałek Konstanty Rokossowski 1 w sowieckim mundurze podczas dożynek w Krakowie, 1950 r.

Sowietyzacja państwa

Po utworzeniu PZPR, w zgodzie z totalitarnym projektem ustrojowym, komuniści zintensyfikowali dążenia do ideologizacji wszystkich dziedzin życia. Równolegle ograniczali kontakty międzynarodowe. Wyjątek stanowiły oczywiście stosunki z ZSRS, skąd do Polski przybywało coraz więcej specjalistów oraz doradców kontrolujących wszystkie najistotniejsze sfery funkcjonowania państwa. Z kolei do ZSRS wyjeżdżali polscy urzędnicy i specjaliści, kierowani tam na wielomiesięczne szkolenia, mające zapoznać ich z osiągnięciami państwa przedstawianego Polakom jako modelowe pod każdym względem.

„Dlaczego Rokossowski został marszałkiem Polski? – Bo taniej jest ubrać w polski mundur jednego Rosjanina niż całe wojsko w mundury sowieckie". Ten dowcip, za którego opowiadanie można było trafić do więzienia, dobrze ilustruje reakcję społeczeństwa na mianowanie w listopadzie 1949 r. dotychczasowego dowódcy wojsk sowieckich w Polsce **Konstantego Rokossowskiego** marszałkiem Polski i ministrem obrony narodowej. W rzeczywistości Rokossowski nie był jedynym Rosjaninem w armii. W 1953 r. na ogólną liczbę 56 generałów Wojska Polskiego aż 40 pochodziło z ZSRS. Pod ich nadzorem przeprowadzono w armii wielką czystkę, usuwając ok. 10 tys. oficerów i podoficerów – przede wszystkim tych służących w wojsku przed wojną. Niektórym wytoczono procesy, oskarżając ich o szpiegostwo.

Konstytucja PRL i wybory (1952)

Symbolicznym zwieńczeniem procesu sowietyzacji było uchwalenie konstytucji, którą wzorowano na obowiązującej od 1936 r. w ZSRS. Przygotowany projekt przetłumaczono na język rosyjski i wysłano do Moskwy, gdzie Stalin osobiście dokonał w nim ponad 50 poprawek. **Konstytucja Polskiej Rzeczpospolitej Ludowej** (**PRL**), jak brzmiała nowa nazwa państwa, została uchwalona przez sejm jednogłośnie **22 lipca 1952 r.**, czyli w ósmą rocznicę ogłoszenia manifestu PKWN. Zgodnie z konstytucją naczelnymi organami władzy miały być **sejm** oraz wybierana przez niego 15-osobowa **Rada Państwa**. Ta ostatnia instytucja zastąpiła **zniesiony urząd prezydenta** i w praktyce, w okresie między dość rzadkimi sesjami sejmu, przejęła większość uprawnień parlamentu. W rzeczywistości jednak także i Rada Państwa pozostawała bezwolnym narzędziem partii

Praca z materiałami

1. Omów rolę marszałka Konstantego Rokossowskiego w sowietyzacji Polski. Odwołaj się do м3 i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wymień główne zasady ustrojowe PRL. м4
3. Wskaż punkty w konstytucji PRL i elementy na plakacie, które świadczą o uprzywilejowanej roli robotników i chłopów. м4, м5

M4 Konstytucja Polskiej Rzeczpospolitej Ludowej, 22 lipca 1952 r.

Artykuł 1

1. Polska Rzeczpospolita Ludowa jest państwem demokracji ludowej.

2. W Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej władza należy do ludu pracującego miast i wsi.

Artykuł 2

1. Lud pracujący sprawuje władzę państwową przez swych przedstawicieli, wybieranych do Sejmu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i do rad narodowych w wyborach powszechnych, równych, bezpośrednich, w głosowaniu tajnym.

2. Przedstawiciele ludu w Sejmie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i w radach narodowych są odpowiedzialni przed swymi wyborcami i mogą być przez nich odwoływani.

Artykuł 3

Polska Rzeczpospolita Ludowa:

1) stoi na straży zdobyczy polskiego ludu pracującego miast i wsi, zabezpiecza jego władzę i wolność przed siłami wrogimi ludowi,

2) zapewnia rozwój i nieustanny wzrost sił wytwórczych kraju przez jego uprzemysłowienie, przez likwidację zacofania gospodarczego, technicznego i kulturalnego,

3) organizuje gospodarkę planową, opierając się na przedsiębiorstwach stanowiących własność społeczną,

4) ogranicza, wypiera i likwiduje klasy społeczne żyjące z wyzysku robotników i chłopów,

5) zabezpiecza stały wzrost dobrobytu, zdrowotności i poziomu kulturalnego mas ludowych,

6) zapewnia wszechstronny rozwój kultury narodowej.

Artykuł 4

1. Prawa Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej są wyrazem interesów i woli ludu pracującego.

2. Ścisłe przestrzeganie praw Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej jest podstawowym obowiązkiem każdego organu państwa i każdego obywatela.

3. Wszystkie organy władzy i administracji państwowej działają na podstawie przepisów prawa.

Ustawa Konstytucyjna z dnia 22 lipca 1952 r. – Przepisy wprowadzające Konstytucję Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (Dziennik Ustaw z 1952 r. Nr 33 poz. 232).

M5 Propaganda komunistyczna nie pozostawiła uchwalenia konstytucji PRL bez echa. Na plakacie przygotowanym specjalnie z okazji Centralnych Dożynek odbywających się w Krakowie 7 września 1952 r. widzimy chłopską dłoń ściskającą wieniec dożynkowy oraz robotniczą trzymającą wydanie książkowe konstytucji. Na drugim planie można dostrzec trzy flagi: biało-czerwoną (polską), czerwoną (symbol ruchu robotniczego) oraz zieloną (oznakę ruchu ludowego). Poniżej widnieje hasło: „Niech żyje i umacnia się sojusz robotniczo-chłopski".

komunistycznej, a jej przewodniczący – Aleksander Zawadzki – był członkiem Biura Politycznego KC PZPR.

Po uchwaleniu konstytucji przeprowadzono w **październiku 1952 r. wybory do sejmu**. Obywatele mogli w nich głosować jedynie na kandydatów z jednej listy specjalnie w tym celu utworzonego **Frontu Narodowego**, który pozostawał pod pełną kontrolą PZPR. Liczba kandydatów odpowiadała liczbie mandatów poselskich, co oznaczało – i do tego też nawoływano – że można wrzucać do urn kartki bez jakichkolwiek skreśleń. Według oficjalnych danych w wyborach uczestniczyło ponad 95% uprawnionych do głosowania, a wszyscy kandydaci na posłów uzyskali ponad 99,8% głosów. Nie sposób oszacować, jak się kształtowała prawdziwa frekwencja, ale nieobecność przy urnach była skrupulatnie odnotowywana i mogła wywołać różnego rodzaju represje.

Front Narodowy

Organizacja utworzona w 1952 r., która skupiała partie polityczne (PZPR, ZSL, SD), związki zawodowe i inne organizacje społeczne. Jej głównym zadaniem było firmowanie jedynej listy wyborczej do sejmu i rad narodowych. Front był całkowicie podporządkowany PZPR i służył realizacji jej interesów politycznych. Po kryzysie politycznym w 1956 r. został zlikwidowany, a jego miejsce zajął odgrywający podobną rolę Front Jedności Narodu (FJN).

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, dlaczego komunistom zależało na ukazaniu planu sześcioletniego jako wielkiego sukcesu Polski. **м6**, **м7**, **м8**
2. Omów pozycję kobiet w PRL. Odwołaj się do **м8** i wiedzy pozaźródłowej.

м6 Plan sześcioletni zakładał przebudowę gospodarki na wzór Związku Sowieckiego. PRL, podobnie jak ZSRS, miała z kraju rolniczego stać się krajem silnie uprzemysłowionym. Wagę realizacji planu podkreślały plakaty propagandowe. Na jednym z nich widzimy robotnika trzymającego wiertarkę pneumatyczną niczym żołnierz karabin, gotowy do walki. W oddali można dostrzec fabryki i traktory. Plakat z 1949 r.

Nomenklatura

Podstawowym sposobem sprawowania władzy stał się ciągle rozbudowywany i udoskonalany system obsadzania wszystkich ważniejszych stanowisk w państwie osobami cieszącymi się zaufaniem i poparciem odpowiednich organów PZPR. System **nomenklatury** funkcjonował w całym kraju. W wojewódzkich i powiatowych komitetach partii decydowano o obsadzie stanowisk we wszystkich urzędach państwowych każdego szczebla oraz o sprawach kadrowych w upaństwowionej już w dużym stopniu gospodarce. We wszystkich instytucjach i zakładach pracy PZPR desygnowała nie tylko dyrektorów, lecz także kierowników wydziałów kadr, nazywanych wówczas personalnikami. W sumie systemem nomenklatury objęto kilkaset tysięcy mniej lub bardziej intratnych posad. Ich rozdawanie i odbieranie stało się podstawą sprawowania władzy przez PZPR. Przynależność do nomenklatury zapewniała różnego rodzaju przywileje, wśród których szczególnie istotny był dostęp do tzw. sklepów za żółtymi firankami. Sprzedawano w nich – niekiedy po preferencyjnych cenach – deficytowe towary, niedostępne w zwykłych placówkach handlowych.

Plan sześcioletni (1950–1955)

Na zjeździe założycielskim PZPR ogłoszono wytyczne **planu „budowy podstaw socjalizmu" na lata 1950–1955**. **Plan sześcioletni** przewidywał gwałtowny wzrost produkcji przemysłowej. Oprócz mającego absolutny priorytet sektora zbrojeniowego szczególnie forsowano rozwój przemysłu maszynowego, chemicznego oraz górnictwa i hutnictwa. Znacznie mniejszą wagę przywiązywano do rozwoju transportu, wszelkiego rodzaju usług oraz wytwarzania artykułów konsumpcyjnych.

Industrializacja, jakiej doświadczyła Polska w pierwszej połowie lat 50., przebiegała gwałtownie. Przy wyborze lokalizacji setek nowych zakładów przemysłowych częściej kierowano się względami politycznymi niż rachunkiem ekonomicznym. Najgłośniejszą taką decyzją była budowa **wielkiego kombinatu metalurgicznego** pod Krakowem – pozbawionym zarówno złóż rudy, jak i węgla – w nowej dzielnicy miasta nazwanej **Nową Hutą**. Miała ona, podobnie jak Kraśnik Fabryczny czy Świdnik, stać się wzorcowym, zbudowanym od podstaw miastem socjalistycznym.

Również w gospodarce przyjmowano bezkrytycznie rozwiązania sowieckie. Na podstawie sowieckich projektów oraz z pomocą przybyłych z ZSRS specjalistów powstały m.in. fabryki samochodów na Żeraniu w Warszawie oraz w Lublinie, zakłady chemiczne w Oświęcimiu, Jaworznie i Kędzierzynie oraz huty w Krakowie i Warszawie. Zastosowane w nich technologie w wielu wypadkach odbiegały od światowych standardów, co

w przyszłości miało ujemnie wpłynąć zarówno na polski eksport, jak i stan środowiska naturalnego.

Powszechnym zjawiskiem stało się wydłużanie czasu pracy w ramach różnego rodzaju zobowiązań produkcyjnych podejmowanych np. z okazji urodzin Stalina czy święta 22 lipca. Szeroko propagowano idee wzorowanego na sowieckiej stachanowszczyźnie **współzawodnictwa pracy**, które w Polsce zainicjował w 1947 r. górnik **Wincenty Pstrowski**. Prasa pełna była zdjęć odznaczanych i nagradzanych w rozmaity sposób przodowników pracy, przekraczających o kilkaset procent przewidziane normy pracy. W rzeczywistości jednak byli oni znienawidzeni przez większość robotników, ponieważ w ślad za ich sukcesami – niekiedy zresztą fikcyjnymi – śrubowano normy pracy, którym nie towarzyszył wzrost płac.

Symbolem epoki stała się utworzona w 1948 r. zmilitaryzowana **Powszechna Organizacja Służba Polsce** (**SP**). Należeli do niej młodzi ludzie w wieku 16–21 lat. Przez kilka miesięcy w roku musieli nieodpłatnie pracować na rzecz państwa. Junaków z SP wykorzystywano zwłaszcza przy pracach wymagających znacznego wysiłku fizycznego. SP nie tylko zapewniła darmową siłę roboczą w ogromnej liczbie, lecz także stworzyła możliwość prowadzenia intensywnej indoktrynacji skoszarowanej młodzieży.

Aby sfinansować olbrzymie koszty realizacji planu sześcioletniego, w **październiku 1950 r.** przeprowadzono **reformę walutową**. Wybito nowe monety i wydrukowano nowe banknoty, a wymiana pieniędzy nastąpiła na wyjątkowo niekorzystnych dla obywateli warunkach. Posiadacze gotówki oraz większych wkładów bankowych jednego dnia stracili $^2/_3$ swoich oszczędności. Równocześnie wydano przepisy zakazujące pod karą więzienia posiadania obcych walut oraz złota. Ponieważ szybko się okazało, że potrzebnych jest jeszcze więcej środków, w czerwcu **1951 r.** rozpisano **Narodową Pożyczkę Rozwoju Sił Polski**. Miała ona charakter przymusowy i objęto nią w sumie ponad 8 mln osób, które część płacy otrzymały w formie 20-letnich obligacji. Nie były one oprocentowane i jedyną korzyść, jaką mogli odnieść ich posiadacze, stanowiły losowane co roku specjalne premie.

Realizacja planu sześcioletniego **przekształciła Polskę z kraju rolniczego w przemysłowy** i doprowadziła do bardzo istotnych **zmian w strukturze**

M7 Tradycyjny, mieszczański Kraków był solą w oku władz ludowych. Komuniści nazywali go „chorym miastem", które buntuje się przeciw nowej powojennej rzeczywistości. Dlatego na miejsce powstania wielkiego kombinatu metalurgicznego oraz idealnego, socjalistycznego miasta zamiast – jak początkowo zakładano – okolic Gliwic wybrano najżyźniejsze tereny siedmiu podkrakowskich wsi. Nowy twór otrzymał nazwę Nowa Huta. Pomni dwóch krakowskich wystąpień przeciw władzy ludowej komuniści zamierzali przemienić ją w miasto robotnicze, całkowicie lojalne wobec nowej władzy. Pierwszy murowany obiekt mieszkalny wzniesiono tu w grudniu 1949 r. Na zdjęciu budowa Nowej Huty, 1950 r.

M8 Realizacja planu sześcioletniego przyczyniła się do zmiany postrzegania roli i pozycji kobiet. W myśl ideologii komunistycznej na rynku pracy miały być równe mężczyznom. Popularne hasła, np. „kobiety do fabryk" czy „kobiety na traktory", zachęcały do tego, by obywatelki PRL brały aktywny udział w życiu kraju, pracowały, były świadome swej wartości, angażowały się w politykę. Trzeba jednak zauważyć, że emancypacja kobiet w PRL miała charakter pozorny i w wielu wypadkach wiązała się z polityką ówczesnych władz, zakładającą likwidację braków kadrowych na stanowiskach powszechnie uważanych za męskie. Na fotografii plakat propagandowy przedstawiający młodą traktorzystkę, przodowniczkę pracy, 1951 r.

M9 Gospodarka PRL

LEGENDA

Inwestycje przemysłowe:

- odbudowane i rozbudowane po wojnie
- w latach 50.
- w latach 60.
- w latach 70.

Ośrodki przemysłu:

- metalowego i maszynowego
- stoczniowego
- chemicznego
- elektronicznego
- samochodowego
- włókienniczego i odzieżowego
- drzewnego i celulozowo-papierniczego

- huty żelaza
- huty metali nieżelaznych
- cukrownie
- cementownie
- elektrownie

Kopalnie:

- węgla kamiennego
- węgla brunatnego
- siarki
- rud miedzi
- soli

- Port Północny
- rurociągi ropy naftowej
- miejscowości z ważniejszymi inwestycjami gospodarczymi
- droga szybkiego ruchu Warszawa–Katowice, tzw. gierkówka (zbudowana w latach 1972–1976)
- główne linie kolejowe
- Centralna Magistrala Kolejowa (zbudowana w latach 1974–1977)
- Linia Hutniczo-Siarkowa (uruchomiona w 1979 r.)

społecznej. Koszty tej historycznej modernizacji były jednak ogromne, a niezbędną operację industrializacji Polski dałoby się z powodzeniem przeprowadzić wolniej, za to w bardziej racjonalny sposób.

Społeczne konsekwencje planu sześcioletniego

Rozpoczęcie dużej liczby inwestycji gospodarczych spowodowało gwałtowne przyspieszenie **migracji ludzi ze wsi do miast**. W jej rezultacie w latach 1949–1955 liczba mieszkańców miast zwiększyła się o ponad 3 mln. Za tym ogromnym przepływem ludności **nie nadążało budownictwo mieszkaniowe**. W rezultacie pogarszała się sytuacja lokalowa w miastach, szczególnie tych największych. Jednak szansa przeniesienia się do miasta oraz zdobycia wykształcenia – co umożliwiały proklamowana walka z analfabetyzmem oraz szybko rozbudowywany system **bezpłatnego szkolnictwa** – zapewniła tysiącom młodych ludzi rzeczywisty **awans społeczny**. W ciągu pierwszych dwunastu lat rządów komunistycznych liczba Polaków legitymujących się średnim i wyższym wykształceniem wzrosła blisko 10-krotnie, co oznaczało powstanie całkowicie nowej elity społecznej.

Przed władzami komunistycznymi otworzyło to możliwość wydatnego wzmocnienia wątłego dotąd poparcia społecznego. Z szansy tej skorzystały, wciągając na masową skalę młodych przybyszów ze wsi w szeregi ZMP, a najbardziej lojalnych przyjmując do PZPR. Właśnie to pokolenie zetempowskie, będące głównym beneficjentem procesu przyspieszonej industrializacji, okazało się później najmocniej związaną z PRL częścią społeczeństwa.

Możliwości awansu nie ograniczały się jedynie do zdobycia wykształcenia oraz pracy w mieście. Zgodnie z obowiązującą klasową polityką kadrową na początku lat 50. ponad 100 tys. robotników zostało mianowanych na różnego rodzaju stanowiska kierownicze w gospodarce i administracji państwowej. Z uwagi na brak odpowiedniego wykształcenia tylko nieliczni z nich byli w stanie sprostać wyzwaniom na powierzonych stanowiskach. **Masowa wymiana kadr** odbywała się głównie kosztem fachowców wywodzących się z przedwojennej inteligencji, których przesuwano na drugorzędne stanowiska bądź wręcz pozbawiano pracy.

Rewolucja kulturowa

PZPR szczególnie dużo uwagi poświęcała kulturze, którą podporządkowano regułom **realizmu socjalistycznego** (**socrealizmu**). Miała się ona stać ważnym narzędziem kształtowania świadomości mas. Największym zainteresowaniem władz cieszyły się teatr i film, te bowiem dziedziny uznano za najskuteczniejsze w procesie indoktrynacji społeczeństwa. Dlatego

M10 Obraz *Podaj cegłę* autorstwa Aleksandra Kobzdeja to jeden z najsłynniejszych przykładów malarstwa socrealistycznego w Polsce. Powstał w 1950 r., gdy cały kraj żył odbudową Warszawy. Artysta zgodnie z założeniami socrealizmu w sposób wyidealizowany przedstawił trójkę murarską – zespół murarzy podczas wykonywania pracy. Postacie ukazano lekko od dołu, co nadaje im monumentalny charakter. Czynności uwiecznione na obrazie są symboliczne. Rywalizacja trójek murarskich była przykładem realizacji idei współzawodnictwa pracy – im więcej cegieł położą murarze, tym szybciej zostaną wzniesione fundamenty Polski Ludowej. Obraz znajduje się w zbiorach Muzeum Narodowego we Wrocławiu.

Praca z materiałami

1. Wskaż na mapie główne ośrodki przemysłowe PRL. **M9**
2. Wytłumacz, w jaki sposób obraz Aleksandra Kobzdeja realizuje założenia sztuki socrealistycznej. **M10**

M11 W pierwszych latach PRL coraz większą rolę w budowaniu pozytywnego obrazu komunistycznej rzeczywistości odgrywały radio oraz kino. Polska Kronika Filmowa wyświetlana w kinach była w rzeczywistości zestawem krótkich filmików propagandowych. Chwalono w nich życie w komunistycznym kraju, ukazywano przodowników pracy oraz czyny społeczne. Scenę kręcenia filmu propagandowego w 1947 r. uchwycił nieznany fotograf. Na zdjęciu widać przejeżdżający Krakowskim Przedmieściem w Warszawie samochód ciężarowy z żołnierzami oraz transparentami propagującymi pomoc wojska w odbudowie stolicy.

otwierano nowe teatry, a przede wszystkim kina, których liczba w ciągu zaledwie kilku lat wzrosła niemal 5-krotnie.

Gwałtownie przybywało też posiadaczy odbiorników radiowych, otwierano nowe biblioteki i czytelnie, a książki wydawano w niespotykanych wcześniej nakładach. Większości Polakom, szczególnie tym mieszkającym w mniejszych ośrodkach, dało to szansę rzeczywistego dostępu do kultury. Podobnie jednak jak w wypadku prasy i literatury, także programy radiowe oraz repertuar kin zostały podporządkowane **celom propagandowym**. Istotną rolę w kinie odgrywała wyświetlana obowiązkowo przed każdym seansem Polska Kronika Filmowa.

Próba kolektywizacji rolnictwa

Cenę za równie szybką co nieefektywną industrializację zapłaciło całe polskie społeczeństwo, jednak największy ciężar ponieśli mieszkańcy wsi. W lipcu **1951 r.** nałożono na rolników **obowiązek dostawy określonej ilości zbóż**, a w roku następnym systemem dostaw przymusowych objęto także inne produkty rolne. Za produkty dostarczone do punktów skupu państwo płaciło mniej, niż wynosił koszt ich wytworzenia. W praktyce oznaczało to dotowanie budżetu państwa przez chłopów. Wysokość dostaw obowiązkowych, podobnie jak podatku gruntowego, rosła progresywnie w stosunku do wielkości gospodarstwa. Było to związane z prowadzoną wówczas **walką z kułakami**, jak komuniści nazywali najzamożniejszych rolników indywidualnych.

* **spekulacja** – wykupywanie, a następnie odsprzedaż z nadmiernym zyskiem towarów, na które jest duży popyt

M12 **Wydawana przez Wydział Propagandy Masowej KC PZPR gazeta „Notatnik Agitatora. Wydanie dla Wsi" o zwalczaniu spekulacji* mięsem na wsi, 1951 r.**

Chłop na tym traci. Dlaczego? Dlatego, że sprzedając tucznika spekulantowi, traci należącą mu ulgę w podatku gruntowym, traci prawo do przydziału dodatkowego węgla. [...] Wiadomo, że spekulanci i rozmaici wydrwigrosze chcieliby, aby powróciły te przedwojenne, jaśniepańskie czasy, kiedy to cenę na żywiec i mięso ustalał na wsi spekulant. [...] Jak to spekulanci mięsni i ich pośrednicy łupili skórę z chłopa, zmuszając go do sprzedaży tuczników za psie pieniądze. [...] Dziś, kiedy spekulanci usiłują zorganizować nielegalny handel mięsem na szerszą skalę, chłopi pracujący pamiętają dobrze, kim jest spekulant, powinni go pędzić przez wieś!

Propaganda Polski Ludowej. Materiały dla ucznia, wybór i oprac. P. Kowalski i in., Łódź: IPN, 2007, s. 33.

Wyzysk chłopów miał nie tylko wzbogacić budżet państwa, lecz także skłonić ich do udziału w **kolektywizacji rolnictwa**, czyli do oddawania posiadanej ziemi do wzorowanych na sowieckich kołchozach **spółdzielni produkcyjnych**. Przystępujący do nich chłopi przestawali podlegać restrykcyjnemu systemowi podatkowemu, mogli też liczyć na znaczną pomoc finansową państwa. Jednak mimo wielu zachęt, którym towarzyszyła szeroko zakrojona akcja propagandowa, rolnicy z dużą wrogością odnosili się do tworzenia spółdzielni. Skłoniło to władze do stosowania różnego rodzaju środków nacisku, w tym konfiskowania dobytku protestujących chłopów i kierowania ich do coraz liczniejszych obozów pracy. Liczba spółdzielni systematycznie rosła, niemniej wciąż odbiegała od oczekiwań władz, **do 1955 r.** bowiem obejmowały one niespełna **10% ogólnej powierzchni użytków rolnych**.

Walka z Kościołem

W 1949 r. rozpoczął działalność **ruch tzw. księży „patriotów”**. W ciągu kilku następnych lat funkcjonariusze UB będący jego głównym organizatorem, stosując przekupstwo, szantaż i zastraszanie, skupili w nim ponad tysiąc duchownych, czyli niemal co dziesiątego. Księża „patrioci” deklarowali pełną akceptację dla polityki państwa, a w przyszłości – wedle planu władz – mieli objąć najważniejsze stanowiska w hierarchii kościelnej. Na początku 1950 r. zmuszono biskupów do rozwiązania Caritasu (czyt. karitasu), największej wówczas organizacji charytatywnej w Polsce, a wkrótce przejęto większość należącej do niej ziemi. Miało to nakłonić episkopat do zaakceptowania dyktatu władz państwowych.

Aby zyskać na czasie, prymas Polski **Stefan Wyszyński** zaakceptował wysuniętą przez władze propozycję uregulowania kwestii funkcjonowania Kościoła w kraju i w **kwietniu 1950 r. zostało podpisane porozumienie z rządem.** Strona kościelna zobowiązała się w nim m.in. do niesprzeciwiania się procesowi dobrowolnej kolektywizacji oraz do przekonania Stolicy Apostolskiej, aby ustanowiła stałą administrację kościelną na Ziemiach Zachodnich i Północnych. Jednak to ostatnie Watykan konsekwentnie uzależniał od podpisania polsko-niemieckiego układu pokojowego. Druga część porozumienia dotyczyła praw Kościoła i deklaracji władz w tej kwestii. Komuniści uznali zwierzchnictwo papieża nad Kościołem Katolickim w Polsce i zgodzili się na swobodę kultu religijnego. Rząd zobowiązywał się ponadto do utrzymania nauki religii w szkołach oraz zapewnienia wydawania prasy katolickiej i swobodnego funkcjonowania stowarzyszeń, czego jednak nie przestrzegano.

Podpisanie porozumienia opóźniło najostrzejsze represje i umożliwiło biskupom odwoływanie się w protestach do oficjalnych zobowiązań strony rządowej. Jednak już na początku 1951 r. aresztowano biskupa kieleckiego **Czesława Kaczmarka**, któremu przedstawiono sfabrykowane zarzuty szpiegostwa na rzecz USA i Watykanu. W tym samym czasie nasiliła się akcja likwidowania lekcji religii w szkołach, a gdy biskupi śląscy zaczęli zbierać podpisy pod petycją wyrażającą sprzeciw wobec tego działania – usunięto ich z diecezji. W tym czasie także w kilku innych diecezjach, zwłaszcza na Ziemiach Odzyskanych, władzę przejęli księża „patrioci”.

Praca z materiałami

1. Rozstrzygnij, czy słuszne jest stwierdzenie, że kino i radio zostały podporządkowane celom propagandowym. Uzasadnij odpowiedź, odwołując się do **M11** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Omów propagandowy charakter artykułu. **M12**

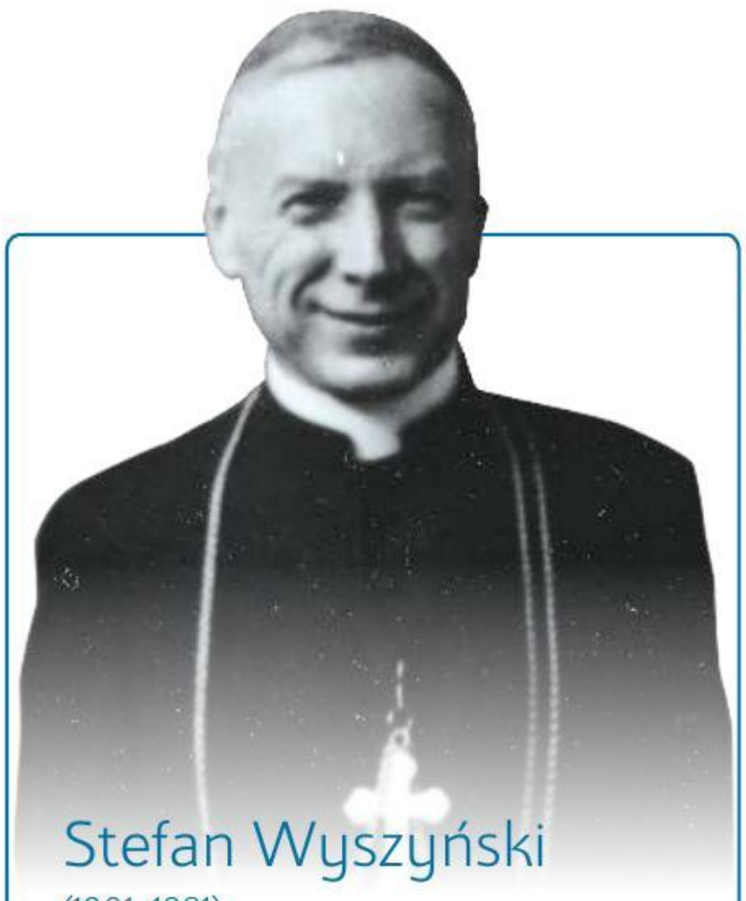

Stefan Wyszyński

(1901–1981)

Ksiądz katolicki, w latach 1948–1981 prymas. Przed wojną wykładał w seminarium we Włocławku. W czasie okupacji działał jako kapelan w AK. W 1946 r. został biskupem lubelskim, a w 1948 r. – zwierzchnikiem Kościoła w Polsce. Był inicjatorem podpisania w 1950 r. porozumienia z władzami komunistycznymi. W latach 1953–1956 aresztowany przez komunistów przebywał w areszcie domowym. W 1956 r. na Jasnej Górze z jego inicjatywy odnowiono śluby lwowskie z 1656 r. Był pomysłodawcą obchodów Milenium Chrztu Polski oraz Wielkiej Nowenny, czyli programu duszpasterskiego służącego przygotowaniu Polaków do jubileuszu. Brał udział w soborze watykańskim II. W 1980 r. wsparł powstanie „Solidarności" i zabiegał u władz o legalizację NSZZ Rolników Indywidualnych „Solidarność". Jan Paweł II nazwał go Prymasem Tysiąclecia. W 2021 r. Wyszyński został ogłoszony błogosławionym. Fotografia z 1956 r.

M13 List protestacyjny episkopatu *Non possumus*, 8 maja 1953 r.

Po dłuższym milczeniu w sprawie sytuacji Kościoła Katolickiego w Polsce zabiera Episkopat głos w chwili szczególnie doniosłej. W chwili, kiedy milkną już ostatnie głosy katolickiej prasy, kiedy zaszedł wypadek, który zdaje się zamykać okres wszczęty przez zawarte w dniu 14 kwietnia 1950 r. Porozumienie między Episkopatem a Rządem polskim, a otwiera się nowy okres, nierównie bardziej trudny i złożony, wypada nam przedstawić ostatni okres życia religijnego w Polsce, tak jak on się rysuje w bilansie minionego trzechlecia. [...] Zgodnie z prawdą Episkopat Polski poczuwa się do obowiązku oświadczyć, że położenie Kościoła w Polsce nie tylko się w sposób trwały nie poprawia, lecz przeciwnie, stale się pogarsza. [...]

1. Usuwanie religii ze szkoły, a Boga z serc młodzieży. [...] w sposób wieloraki gwałci dzisiejsza szkoła sumienia młodego pokolenia, niszczy w nim wartości zaszczepione przez wychowanie domowe i kościelne, uczy kłamać i sprzeniewierzać się najszczytniejszym jego ideałom i zasadom. [...]

2. Polityczna presja, próby i środki dywersji wśród duchowieństwa. [...] Zmusza się duchowieństwo do polityki, zamiast pozostawić mu pełną swobodę szerzenia prawd ewangelicznych, zwłaszcza prawa miłości, oraz szczepienia chrześcijańskich zasad moralno-religijnych, bez uwzględnienia których niepodobna przecież myśleć poważnie o rzetelnym świecie pokoju ani o szczerym zbrataniu się narodów, rozdartych nienawiścią. [...]

4. Ingerencja w sprawy Kościoła i próba jego krępowania. [...] Nieoczekiwanym, ale tym razem już formalnym niejako zamachem na organizacyjną wolność Kościoła stał się dopiero dekret o obsadzaniu stanowisk kościelnych z dnia 9 lutego 1953 r. [...] W myśl nakazu Boskiego Założyciela Kościoła Katolickiego mamy „oddawać, co jest cesarskiego cesarzowi, a co jest Boskiego Bogu". [...] Smutną przeszłość, kiedy to Kościół znajdował się w poddańczej zależności od Państwa, nazywał Lenin po prostu przeszłością „haniebną i przeklętą". [...]

7. Oświadczenie Episkopatu. [...] Podobnie gdyby postawiono nas wobec alternatywy: albo poddanie się jurysdykcji kościelnej jako narzędzia władzy świeckiej, albo osobista ofiara, wahać się nie będziemy. Pójdziemy za głosem apostolskiego naszego powołania i kapłańskiego sumienia, idąc z wewnętrznym pokojem i świadomością, że do prześladowania nie daliśmy powodu, że cierpienie staje się naszym udziałem nie za co innego, lecz tylko za sprawę Chrystusa i Chrystusowego Kościoła. Rzeczy Bożych na ołtarzach Cezara składać nam nie wolno. Non possumus!

P. Raina, *Kościół w PRL. Kościół Katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945–1989*, t. 1, *Lata 1945–59*, Poznań: W Drodze, 1994, s. 413–414, 417–419, 425–426.

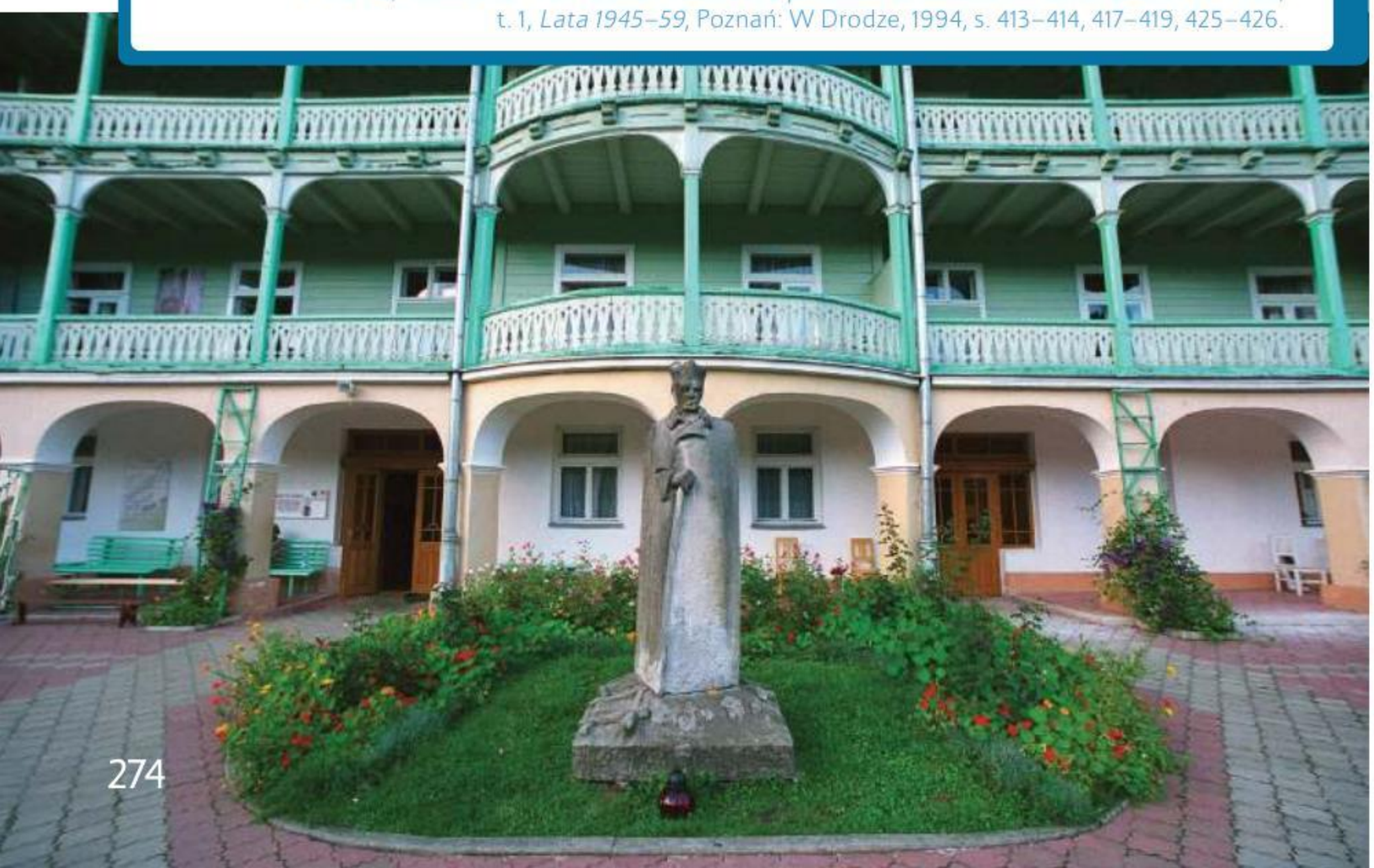

Na początku 1953 r. kierownictwo PZPR postanowiło przyspieszyć proces wymiany władz kościelnych, co miał umożliwić specjalny dekret Rady Państwa. Dla prymasa Wyszyńskiego, szukającego dotąd kompromisu, ten akt prawny przekroczył granice dopuszczalnych ustępstw. Polscy biskupi wystosowali list protestacyjny do Bolesława Bieruta, którego zakończeniem były słynne słowa ***Non possumus!*** (łac. „nie możemy"). W konsekwencji we **wrześniu 1953 r. prymas Wyszyński został internowany**, a pozostającą jeszcze na wolności część biskupów zmuszono do złożenia ślubowania na wierność PRL. Zapoczątkowało to trwający dwa lata okres faktycznego podporządkowania duchowieństwa władzom państwowym, choć wielu biskupów i księży uciekało się do biernego oporu wobec kolejnych żądań władz.

Praca z materiałami

1. Wymień główne zarzuty, jakie Kościół sformułował wobec władz komunistycznych. **M13**
2. Wyjaśnij, jaką rolę w walce z Kościołem odegrało internowanie prymasa Wyszyńskiego. Odwołaj się do **M13**, **M14** i wiedzy pozaźródłowej.

M14 Kardynał Stefan Wyszyński podczas internowania był przetrzymywany w odosobnieniu kolejno w klasztorach w Rywałdzie, Stoczku Klasztornym, Prudniku oraz Komańczy. W tym ostatnim miejscu napisał wiele tekstów religijnych, a także osobistych. Dokończył m.in. *Zapiski więzienne* i opracował treść Jasnogórskich Ślubów Narodu Polskiego oraz Wielkiej Nowenny Tysiąclecia przygotowujących kraj do obchodów Milenium Chrztu Polski. Na zdjęciu pomnik prymasa przed Klasztorem Nazaretanek w Komańczy, 2006 r.

Czasy stalinowskie

Podsumowanie 23

Polecenia podsumowujące

1. Rozstrzygnij, czy Polska w czasach stalinowskich była państwem totalitarnym. Odpowiedź uzasadnij.
2. Przedstaw rolę propagandy w czasach stalinowskich w Polsce.
3. Omów politykę władz państwowych względem Kościoła.

Unifikacja polityczna i powstanie PZPR

1948 – pozbawienie Władysława Gomułki funkcji I sekretarza PPR, nowym przywódcą partii Bolesław Bierut.
1948 – unifikacja wielu organizacji, np. młodzieżowych w ZMP, związkowych w CRZZ.
XII 1948 – połączenie PPR z PPS w Polską Zjednoczoną Partię Robotniczą (PZPR).

Sowietyzacja państwa

Działania komunistów zmierzające do stworzenia państwa totalitarnego na wzór sowiecki.
Ideologizacja wszystkich dziedzin życia.
Polscy urzędnicy wysyłani na szkolenia do ZSRS, a sowieccy specjaliści i doradcy kontrolujący wszystkie najistotniejsze sfery państwa polskiego.
Czystka w armii, wielu Rosjan na wysokich stanowiskach dowódczych.

Konstytucja PRL i wybory w 1952 r.

Treść konstytucji wzorowana na sowieckiej i zatwierdzona przez Stalina.
22 VII 1952 – uchwalenie konstytucji PRL. Najważniejszymi organami władzy w państwie sejm i 15-osobowa Rada Państwa, która zastąpiła urząd prezydenta.
X 1952 – wybory do sejmu; zwycięstwo zdominowanego przez komunistów Frontu Narodowego.
System nomenklatury – podstawa sprawowania władzy przez komunistów w Polsce.

Plan sześcioletni (1950–1955) i jego społeczne konsekwencje

Priorytety: przemysł zbrojeniowy, maszynowy, chemiczny, górnictwo i hutnictwo.
Nowe centra przemysłowe często ulokowane w miejscach bez złóż naturalnych, w ich wyborze decydujący czynnik polityczny – np. Nowa Huta.
Wydłużanie czasu i norm pracy, współzawodnictwo.
Zwiększanie liczebności taniej siły roboczej, np. powołanie Powszechnej Organizacji Służba Polsce.
Reforma walutowa (1950 r.) oraz Narodowa Pożyczka Rozwoju Sił Polski (1951 r.) jako sposoby pokrycia kosztów planu sześcioletniego.
Następstwa planu sześcioletniego
- zmiana charakteru kraju z rolniczego na przemysłowy
- przemiany w strukturze społecznej: migracja ludzi ze wsi do miast, rozbudowa systemu bezpłatnego szkolnictwa, awans społeczny tysięcy młodych ludzi

Rozwój sztuki socrealistycznej w celu indoktrynacji społeczeństwa.
Próby kolektywizacji rolnictwa – zmuszanie chłopów do tworzenia spółdzielni produkcyjnych.

Walka z Kościołem

1949 – z inicjatywy UB początek ruchu tzw. księży „patriotów" deklarujących pełną akceptację polityki państwa.
1950 – porozumienie między Kościołem a rządem regulujące wzajemne relacje.
Odchodzenie od porozumienia – prześladowanie biskupów, usuwanie nauki religii ze szkół, wymiana duchownych na stanowiskach kościelnych.
V 1953 – *Non possumus* – list protestacyjny episkopatu do Bolesława Bieruta.
IX 1953 – internowanie prymasa Wyszyńskiego, początek faktycznego podporządkowania duchowieństwa komunistom.

Polecane publikacje

D. Jarosz, *Polacy a stalinizm 1948–1956*, Warszawa: Instytut Historii PAN, 2000.

R. Łatka, B. Mackiewicz, D. Zamiatała, *Prymas Stefan Wyszyński. Biografia*, Warszawa: IPN, 2020.

Władza w PRL. Ludzie i mechanizmy, red. K. Rokicki, R. Spałek, Warszawa: IPN, 2011.

24 Polski Październik i czasy gomułkowskie

1953 śmierć Józefa Stalina

1956 śmierć Bolesława Bieruta

28–29 VI 1956 poznański Czerwiec

X 1956 Władysław Gomułka nowym sekretarzem KC PZPR

X 1957 likwidacja tygodnika „Po Prostu"

1965 orędzie biskupów polskich do niemieckich

1966 obchody Milenium Chrztu Polski i Tysiąclecia Państwa Polskiego

1968 Marzec '68

Przypomnij

- Jak wyglądało życie polityczne, gospodarcze i społeczne w Polsce w czasach stalinizmu?

Cel lekcji

- Dowiem się, czym była odwilż i jaką rolę odegrała w powojennej historii Polski.

Po lekcji

- Wyjaśniam genezę, przebieg i konsekwencje wystąpień społecznych w latach 50. i 60. w Polsce.
- Charakteryzuję przejawy odwilży.
- Opisuję relacje między państwem a Kościołem w okresie gomułkowskim.

Zwiastuny odwilży

W marcu 1953 r. zmarł Józef Stalin. W Polsce, podobnie jak w wielu innych krajach bloku wschodniego, ogłoszono żałobę narodową oraz na szeroką skalę organizowano uroczystości upamiętniające przywódcę ZSRS. Zmieniono nawet nazwę miasta Katowice na Stalinogród. Wydawało się, że mimo braku wodza stalinizm w Polsce nie jest zagrożony. Ale pod koniec 1954 r., wskutek wstrząsu, jaki wywołały nadawane przez Radio Wolna Europa wystąpienia zbiegłego na Zachód wysokiego rangą funkcjonariusza Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego podpułkownika **Józefa Światły** zatytułowane *Za kulisami partii i bezpieki*, kierownictwo PZPR zdecydowało się na dokonanie zmian w organizacji aparatu bezpieczeństwa. W grudniu 1954 r. zwolniono z więzienia Władysława Gomułkę, który jednak na ponowne przyjęcie w szeregi PZPR musiał poczekać jeszcze półtora roku. W tym czasie coraz częściej na łamach prasy pojawiały się artykuły krytycznie oceniające różne działania władz, a olbrzymią popularnością zaczął się cieszyć adresowany do studentów i młodej inteligencji tygodnik **„Po Prostu"**.

Liberalizacja polityki kierownictwa PZPR, określana mianem **odwilży**, gwałtownie przyspieszyła **wiosną 1956 r.** po XX Zjeździe KPZR, na którym Chruszczow potępił kult Stalina (zob. s. 180). Rozpowszechnienie wiadomości o zbrodniach Stalina oraz śmierć dotychczasowego przywódcy PZPR Bolesława Bieruta (w marcu 1956 r.) nasiliły ferment w szeregach partii. Jego rezultatem stało się uformowanie w elicie partyjnej dwóch głównych **frakcji** określanych jako **natolińczycy** i **puławianie**. Na zaostrzanie się walki między obiema grupami miały wpływ narastające w społeczeństwie niezadowolenie oraz chęć odreagowania minionych lat terroru. Ich coraz silniejszej rywalizacji nie zdołał zapobiec wybrany na nowego I sekretarza KC PZPR **Edward Ochab**, traktowany przez obie frakcje jako tymczasowy przywódca.

M1 Pomysł Jana Nowaka-Jeziorańskiego, by nagrać audycje z udziałem komunisty Józefa Światły, wywołał kontrowersje w środowisku dziennikarzy Radia Wolna Europa. Podpułkownik nie tylko opowiadał w nich o zbrodniach systemu komunistycznego w Polsce, lecz także ujawniał tajemnice z życia osobistego czołowych funkcjonariuszy partyjnych. Wiedzę o tych sekretach zawdzięczał bliskim relacjom z Bolesławem Bierutem i innymi ówczesnymi dygnitarzami. Na zdjęciu Józef Światło podczas nagrywania audycji, koniec 1954 r.

Poznański Czerwiec (1956)

Najbardziej znaczącym symptomem pogarszania się oraz radykalizacji nastrojów społecznych stały się krwawe wydarzenia w **Poznaniu** z **28–29 czerwca 1956 r.** Strajki i manifestacje na tle płacowym, zapoczątkowane w tamtejszych Zakładach Przemysłu Metalowego im. Józefa Stalina, w ciągu kilku godzin przerodziły się w walki uliczne.

Hasła wznoszone przez uczestników zamieszek, początkowo zdominowane przez treści **socjalne i ekonomiczne**, szybko nabrały charakteru zdecydowanie **antykomunistycznego i antysowieckiego**. Tłum opanował m.in. siedzibę Komitetu Wojewódzkiego PZPR oraz więzienie, a próba zdobycia siedziby Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego doprowadziła do użycia broni palnej przez broniących gmachu funkcjonariuszy. Aby stłumić demonstrację, władze wysłały do Poznania ponad 10 tys. żołnierzy wspieranych m.in. przez czołgi. W trakcie walk zginęło kilkadziesiąt osób, a kilkaset odniosło rany.

M2 Wydarzenia poznańskiego Czerwca 1956 w relacji ich uczestnika Edmunda Taszera

Nierytmiczność, a także zła jakość dostaw materiałowych nadal wpływały ujemnie na zarobki robotników. Trwające od lat trudności w tym zakresie pogłębiały się z dnia na dzień. Wprawdzie ulegając postawie załogi, nie przeprowadzono na początku 1956 r. rewizji norm, jednak równocześnie nie zostały opracowane korekty do funduszu płac, zaplanowanego już w oparciu o przyszłe nowe normy. W rezultacie, z powodu zbyt zaniżonego funduszu płac, nie wypłacono premii przysługujących personelowi technicznemu, administracyjnemu, a także robotnikom dniówkowym. Inaczej przedstawiały się premie dyrekcji, które wypłacane były w zawrotnych sumach [...]. [...] Załoga o tym wiedziała, a tym samym rosły nastroje niezadowolenia [...]. [...]

Duże rozgoryczenie wśród załóg HCP budziły nieuregulowane sprawy socjalne, jak systematyczny brak odzieży ochronnej i obuwia ochronnego; w dalszym ciągu nieuregulowane były sprawy dodatku na niektórych stanowiskach pracy (dodatek za pracę szkodliwą dla zdrowia). [...] Bagatelizowanie postulatów załogi HCP wpłynęło na zaostrzenie nastrojów. Część załogi stała się podatna na hasła jednoznacznie kwestionujące rolę partii w społeczeństwie i zasady ustrojowe państwa. [...]*

W czwartek 28 czerwca około godz. 6.00 przybyła do mego mieszkania grupa robotników z W-3, nalegając, abym natychmiast przybył do fabryki [...]. Po przybyciu do fabryki stwierdziłem, że robotnicy akordowi* zainspirowali przerwę w pracy na pierwszej zmianie; wzywali oni jednocześnie pozostałą część załogi do niepodejmowania pracy. [...] W czasie masówki* padło hasło „Nie chcą rozmawiać z naszymi delegatami – to niech rozmawiają z całą załogą – wychodzimy!". Mimo nawoływań do poczekania na wyniki dalszych rozmów, stało się inaczej, załoga wyszła [...] na ulicę [...]. [...]*

Na dzisiejszym Pl. Adama Mickiewicza było morze ludzkich głów, padały różne hasła, ktoś zaintonował Boże, coś Polskę, *inni śpiewali* Serdeczna Matko..., *jeszcze inni skandowali „Chcemy chleba", „Wolności".*

Poznański Czerwiec 1956, red. J. Maciejewski, Z. Trojanowiczowa, Poznań: Wielkopolskie Muzeum Walk Niepodległościowych, 2006, s. 295, 297, 299–300.

Natolińczycy

Nieformalna grupa działaczy PZPR, którzy sprzeciwiali się liberalizacji systemu i utrzymywali ścisłe kontakty z władzami sowieckimi. Jej nazwa pochodziła od pałacyku rządowego w Natolinie pod Warszawą, gdzie się spotykali członkowie grupy.

Puławianie

Nieformalna grupa w kierownictwie PZPR, opowiadająca się za ograniczoną liberalizacją systemu komunistycznego. Przeważali w niej komuniści żydowskiego pochodzenia. Nazwa grupy pochodzi od budynku na ul. Puławskiej w Warszawie, gdzie mieszkali niektórzy z jej członków.

* **HCP** – Hipolit Cegielski Poznań; od 1949 r. Zakłady Przemysłu Metalowego im. Józefa Stalina
W-3 – Wydział 3
akord – praca, w której pracownik otrzymuje wynagrodzenie za mierzalne efekty pracy
masówka – tu: spontaniczne zebranie pracowników

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, dlaczego audycje Józefa Światły były dla komunistów w Polsce niezwykle niebezpieczne. Odwołaj się do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Podaj, jakie były – zdaniem Edmunda Taszera – przyczyny niezadowolenia poznańskich robotników. **M2**

M3 Poznański Czerwiec 1956 r. był pierwszym buntem społecznym przeciwko władzy komunistów w Polsce. Początkowa demonstracja zwolenników poprawy warunków bytowych pod hasłem „Żądamy chleba" przerodziła się w sprzeciw wobec niesprawiedliwości społecznej i totalitaryzmowi. Władze komunistyczne radykalnie się rozprawiły z uczestnikami zamieszek. Zatrzymano 746 osób, a części z nich wytoczono pokazowe procesy. Na surowość postępowania komunistów wpłynął również fakt, że poznańskie wydarzenia zostały opisane przez zachodnich dziennikarzy, którzy w tym czasie przebywali na Międzynarodowych Targach Poznańskich.

Na zdjęciu demonstranci w Poznaniu, czerwiec 1956 r.

Władysław Gomułka

(1905–1982)

Polityk komunistyczny, w latach 1943–1948 I sekretarz KC PPR, w latach 1956–1970 I sekretarz KC PZPR. Przed wojną represjonowany członek KPP. Podczas okupacji działał w partii bolszewickiej na terenach okupowanych przez ZSRS, a od 1941 r. – w konspiracji komunistycznej. Od 1943 r. był przywódcą PPR, współtworzył komunistyczne struktury władzy, m.in. Krajową Radę Narodową. W latach 1951–1954 był więziony. W wyniku odwilży w 1956 r. stanął na czele PZPR. Odpowiadał za stłumienie protestów studenckich w marcu 1968 r. oraz zapoczątkowanie nagonki antysemickiej. Po brutalnym zdławieniu wystąpień robotniczych na Wybrzeżu w grudniu 1970 r. został odsunięty od władzy. Fotografia z 1970 r.

Początkowo wydarzenia poznańskie zostały oficjalnie uznane za dzieło „imperialistycznych agentów", ale w kierownictwie partii dość szybko pojawiła się rozbieżność zdań w tej sprawie. O ile natolińczycy doszukiwali się przede wszystkim spiskowo-agenturalnej genezy czerwcowej rewolty, o tyle puławianie byli skłonni dostrzec jej społeczno-ekonomiczne podłoże.

Polski Październik (1956)

Walka między obu frakcjami osiągnęła punkt krytyczny na przełomie września i października 1956 r., kiedy stoczyły one bój o pozyskanie popularnego w społeczeństwie **Władysława Gomułki**. Ostatecznie – mimo że o polityczną rehabilitację Gomułki zabiegali pierwotnie natolińczycy – osiągnął on porozumienie z frakcją puławską. Do politycznego przełomu doszło w czasie obrad **VIII Plenum KC PZPR** 19–21 **października 1956 r.** W okresie jego trwania nastąpiło apogeum narastającego od kilku miesięcy **społecznego protestu**. W kraju odbywały się tysiące wieców, na których podejmowano rezolucje popierające Gomułkę, żądano demokratyzacji oraz usunięcia skompromitowanych osób. W dużych zakładach przemysłowych powstawały **rady robotnicze**, przejmujące kontrolę nad ich funkcjonowaniem.

W dniu rozpoczęcia obrad VIII Plenum niespodziewanie wylądowała w Warszawie delegacja KC KPZR z Nikitą Chruszczowem na czele i równocześnie z baz sowieckich na terenie Polski wyruszyły w kierunku stolicy kolumny pancerne. W toku całonocnych rozmów między stroną polską a sowiecką kierownictwo PZPR (w którym główną rolę odgrywał kandydat na szefa partii Władysław Gomułka) zdołało przekonać zaniepokojonych Sowietów, że Polska nie opuści Układu Warszawskiego, a partia komunistyczna zachowa monopol władzy i zgodną z sowiecką orientację ideologiczną. Na powstrzymanie się ZSRS od zbrojnej interwencji pewien wpływ miała też deklaracja chińskich władz komunistycznych, które ostrzegły Moskwę przed użyciem siły w Polsce. Utorowało to drogę do przejęcia władzy **Władysławowi Gomułce**, który został wybrany na **nowego I sekretarza KC PZPR**, a w zmienionym składzie Biura Politycznego znaleźli się jego najbliżsi współpracownicy oraz niektórzy puławianie.

* **dobić się** – uzyskać

Praca z materiałami

1. Omów sposób postępowania komunistów wobec robotników demonstrujących w Poznaniu. **M3**
2. Wymień główne założenie przemówienia Władysława Gomułki. **M4**
3. Wyjaśnij, z czego mogła wynikać początkowa popularność rządów Gomułki. Odwołaj się do **M5** i wiedzy pozaźródłowej.

M5 Przejęcie władzy w PZPR przez Władysława Gomułkę i jego sojuszników obudziło w społeczeństwie nadzieję na lepszą przyszłość. W trakcie wiecu poparcia, jaki zorganizowano 24 października 1956 r. na warszawskim Placu Defilad, pod Pałacem Kultury i Nauki zebrało się ponad 400 tys. osób. We wcześniejszych latach wiece służyły rządzącym do budowania wizerunku, a biorących w nich udział ludzi celowo przywożono na miejsce. Tym razem znaczna część uczestników przybyła z własnej woli. Podczas przemówienia I sekretarza tłum kilkakrotnie mu przerywał, wiwatując na jego cześć. Tylko w kilku momentach zapadała cisza – m.in. gdy Gomułka mówił o obecności wojsk sowieckich w PRL. Na zdjęciu Władysław Gomułka podczas przemówienia.

M4 **Przemówienie Władysława Gomułki, 24 października 1956 r.**

W ciągu ubiegłych lat nagromadziło się w życiu Polski wiele zła, nieprawości i bolesnych rozczarowań. Idee socjalizmu, przeniknięte duchem wolności człowieka i poszanowania praw obywatela, w praktyce uległy głębokim wypaczeniom. Słowa nie znajdowały pokrycia w rzeczywistości. Ciężki trud klasy robotniczej i całego narodu nie dawał oczekiwanych owoców. Wierzę głęboko, że te lata minęły bezpowrotnie w przeszłość. VIII Plenum KC naszej partii dokonało historycznego zwrotu. Stworzyło ono nowy okres naszej pracy, nowy okres w dziejach budownictwa socjalistycznego w Polsce, w dziejach narodu. Kierownictwo partii powiedziało klasie robotniczej i całemu narodowi całą prawdę, prawdę bez osłonek i niedomówień o naszej sytuacji gospodarczej i politycznej, o trudnościach, które trzeba przezwyciężyć, by pójść naprzód i dobić się trwałej poprawy życia ludzi pracy w Polsce. [...]*

Wierzymy głęboko, że oparta na takich leninowskich zasadach przyjaźń między Polską a Związkiem Radzieckim będzie przyjaźnią prawdziwie braterską, wywodzącą się z serca narodu, a nie tylko z oficjalnej polityki partii i rządu. [...] Ostatnio otrzymaliśmy od I sekretarza KC KPZR tow[arzysza] Chruszczowa zapewnienie, że nie widzi on żadnych przeszkód, aby nasze wzajemne stosunki partyjne i państwowe układały się na zasadach wytkniętych przez VIII Plenum KC naszej partii. [...] Równocześnie uzyskaliśmy od tow[arzysza] Chruszczowa zapewnienie, że wojska radzieckie na terenie Polski w ciągu dwóch dni wrócą do swych miejsc stacjonowania, w których przebywają na podstawie układów międzynarodowych, w ramach paktu warszawskiego. [...]

Towarzysze! Na fali olbrzymiej aktywności politycznej mas, którą wyzwoliło VIII Plenum, tu i ówdzie dochodzą do głosu siły wrogie socjalizmowi, wrogie sojuszowi polsko-radzieckiemu, wrogie władzy ludowej, siły, które chcą wykrzywić, zahamować i cofnąć socjalistyczną demokratyzację. Towarzysze! Nie pozwólmy reakcyjnym podżegaczom i różnym chuliganom stawać w poprzek naszej drogi. Wara im od czystego nurtu walki socjalistycznych i patriotycznych sił narodu! Pędźcie precz prowokatorów i reakcyjnych krzykaczy! Władze państwowe ani na chwilę nie będą tolerować jakiejkolwiek akcji wymierzonej w polską rację stanu i przeciwko naszemu ustrojowi państwowemu. [...]

Dzisiaj zwracamy się do ludu pracującego Warszawy i całego kraju z wezwaniem: dość wiecowania i manifestacji! Czas przejść do codziennej pracy, ożywionej wiarą i świadomością, że partia zespolona z klasą robotniczą i narodem poprowadzi Polskę po nowej drodze do socjalizmu. Niech żyje nierozerwalna więź partii z klasą robotniczą i całym ludem pracującym! Niech żyje socjalizm! Niech żyje Polska ludowa!

„Trybuna Ludu", 26 X 1956 r.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, dlaczego władze komunistyczne w czasie obchodów Milenium Chrztu Polski utrudniały praktyki religijne. Odwołaj się do **M6** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wskaż plusy i minusy programu „Tysiąc szkół na tysiąclecie". Wykorzystaj **M7** i wiedzę pozaźródłową.

M6 Zarówno Wielka Nowenna – program duszpasterski przygotowujący wiernych do obchodów tysięcznej rocznicy chrztu Polski, realizowany w latach 1957–1966 – jak i same obchody milenijne gromadziły niespotykane dotychczas tłumy. Był to dla komunistów wyraźny znak siły Kościoła i Polaków. Jednym z elementów obchodów Milenium Chrztu Polski była pielgrzymka kopii obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej po kraju. Komuniści uznali, że działanie to ma charakter polityczny i na wszelkie sposoby starali się zapobiegać manifestacji uczuć religijnych. Do najczęstszych praktyk należały zmiana trasy samochodów wiozących kopie obrazu czy nawet jego „aresztowanie". W większości wypadków działania komunistów przynosiły skutek odwrotny do planowanego. Zdarzało się, że po kraju jeździła sama rama obrazu Czarnej Madonny, której wierni oddawali cześć. Na fotografii procesja z obrazem Matki Boskiej Częstochowskiej podczas obchodów milenijnych z udziałem arcybiskupa metropolity krakowskiego Karola Wojtyły **1**, 1966 r.

Popaździernikowa liberalizacja

Zmiany w polityce państwa dokonane po październiku 1956 r. przez Gomułkę polegały na **ograniczeniu władzy aparatu bezpieczeństwa**, którego liczebność znacznie zredukowano, oraz na rehabilitacji części jego ofiar. Miejsce powszechnie znienawidzonego UB zajęła ukryta w strukturach Milicji Obywatelskiej Służba Bezpieczeństwa (SB). **Przerwano proces kolektywizacji rolnictwa**, a także **złagodzono politykę wobec Kościoła Katolickiego**, zwalniając z aresztu domowego prymasa Stefana Wyszyńskiego i innych więzionych biskupów. W sferze kultury nastąpiło odejście od socrealizmu, osłabła też presja cenzury. W kinach zaczęły się pojawiać zachodnie filmy, a w księgarniach – książki dotąd zakazanych autorów.

W wyniku rozmów z władzami ZSRS **usunięto z Polski wszechwładnych doradców sowieckich**, kontrolujących wszystkie istotne dziedziny życia, a także na dwa lata **wznowiono akcję przesiedleńczą**. Dzięki niej do ojczyzny wróciło ze wschodu 250 tys. Polaków. Do ZSRS wyjechał marszałek Rokossowski, a wraz z nim większość sowieckich generałów. Jednak w armii nadal pozostało kilkuset sowieckich oficerów, którym w poprzednich latach pozwolono na zawarcie związków małżeńskich z Polkami, przez co uzyskali obywatelstwo PRL. Została też podpisana umowa międzypaństwowa, po raz pierwszy formalnie regulująca zasady, na jakich na terytorium Polski miały w dalszym ciągu stacjonować sowieckie jednostki wojskowe liczące kilkadziesiąt tysięcy żołnierzy.

W miarę stabilizowania się sytuacji politycznej w kraju Gomułka zaczął ograniczać zakres swobód wywalczony przez społeczeństwo w październiku 1956 r. Przełomowym momentem w tym procesie stała się likwidacja tygodnika „Po Prostu" w **październiku 1957 r.**, krytykującego brak dalszych reform. Stłumienie zamieszek, jakie wybuchły w Warszawie po zamknięciu czasopisma, stanowiło symboliczny **koniec okresu odwilży**. Gomułka nie powrócił już jednak do masowego terroru charakterystycznego dla czasów stalinowskich, zastępując go selektywnymi represjami stosowanymi wobec osób atakujących monopolistyczne rządy PZPR.

Milenium Chrztu Polski kontra Tysiąclecie Państwa Polskiego

Prymas Wyszyński opuścił klasztor w Bieszczadach, w którym był przetrzymywany w ostatniej fazie uwięzienia, z precyzyjnie nakreślonym programem duszpasterskim związanym z przypadającym w **1966 r. Milenium Chrztu Polski**. Próba jego realizacji szybko natrafiła na

zdecydowany opór władz komunistycznych. W 1958 r. prokuratorzy i funkcjonariusze SB wkroczyli na teren klasztoru jasnogórskiego w Częstochowie, gdzie działał Instytut Prymasowski Ślubów Narodu, który miał koordynować przewidziane na kilka lat **obchody milenijne**. Zarekwirowano znajdujące się w nim powielacze (urządzenia do wykonywania odbitek tekstów) oraz przygotowane za ich pomocą kościelne wydawnictwa. W tym samym czasie KC PZPR wystosował list do wszystkich członków partii, mobilizujący ich do walki z „ofensywą wojującego klerykalizmu".

W kolejnych latach władze podejmowały coraz ostrzejsze działania, których celem było ograniczenie roli Kościoła i zahamowanie jego rozwoju: zlikwidowano przywróconą po 1956 r. naukę religii w szkołach; ponownie zaczęto ograniczać posługę duchownych w szpitalach i więzieniach; wycofano większość pozwoleń na budowę nowych kościołów, wydanych w okresie popaździernikowej odwilży. Na tym ostatnim tle w 1960 r. doszło do zamieszek w Nowej Hucie, z kolei próby pozbawiania Kościoła różnych budynków doprowadziły w kolejnych latach do rozruchów m.in. w Zielonej Górze, Toruniu i Przemyślu. Reaktywowano też, choć na mniejszą skalę, ruch księży „patriotów", który obumarł w okresie przełomu październikowego.

Równocześnie z kościelnymi uroczystościami milenijnymi **władze PRL** zorganizowały **obchody Tysiąclecia Państwa Polskiego**. Miały one trwać od 1960 do 1966 r. W ich ramach realizowano m.in. program oświatowy „Tysiąc szkół na tysiąclecie" polegający na budowie ze składek społecznych nowych szkół (tzw. tysiąclatek). Jednak różnym pozytywnym aspektom tych obchodów, jak akcja zadrzewiania czy budowa wałów przeciwpowodziowych, towarzyszyła intensywna akcja propagandowa, której celem było przekonanie Polaków, że państwo polskie powstało jeszcze przed przyjęciem chrześcijaństwa, a biskupi i księża wielokrotnie prowadzili politykę niezgodną z jego racją stanu.

M7 Niezwykle ważną częścią obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego był ogłoszony przez Władysława Gomułkę w 1958 r. program budowy tysiąca szkół. Działanie to oprócz celów propagandowych miało również wymiar praktyczny w związku ze stale zwiększającą się liczbą uczniów szkół podstawowych. W 1946 r. uczęszczało do nich ok. 500 tys. uczniów, w 1953 r. – już 800 tys. Program okazał się sukcesem władzy komunistycznej. Udało się to osiągnąć m.in. dzięki zastosowaniu jednakowych lub podobnych modułów przy budowie szkół. Dzięki temu konstrukcje wznoszono znacznie szybciej. Wpłynęło to także na wygląd tysiąclatek. Zazwyczaj powstawały niewysokie budynki z dużymi oknami, dzięki czemu w klasach i na korytarzach było jasno. Klasopracownie lokowano po jednej stronie budynku. Na zdjęciu otwarcie jednej z tysiąclatek w Warszawie, 1960 r.

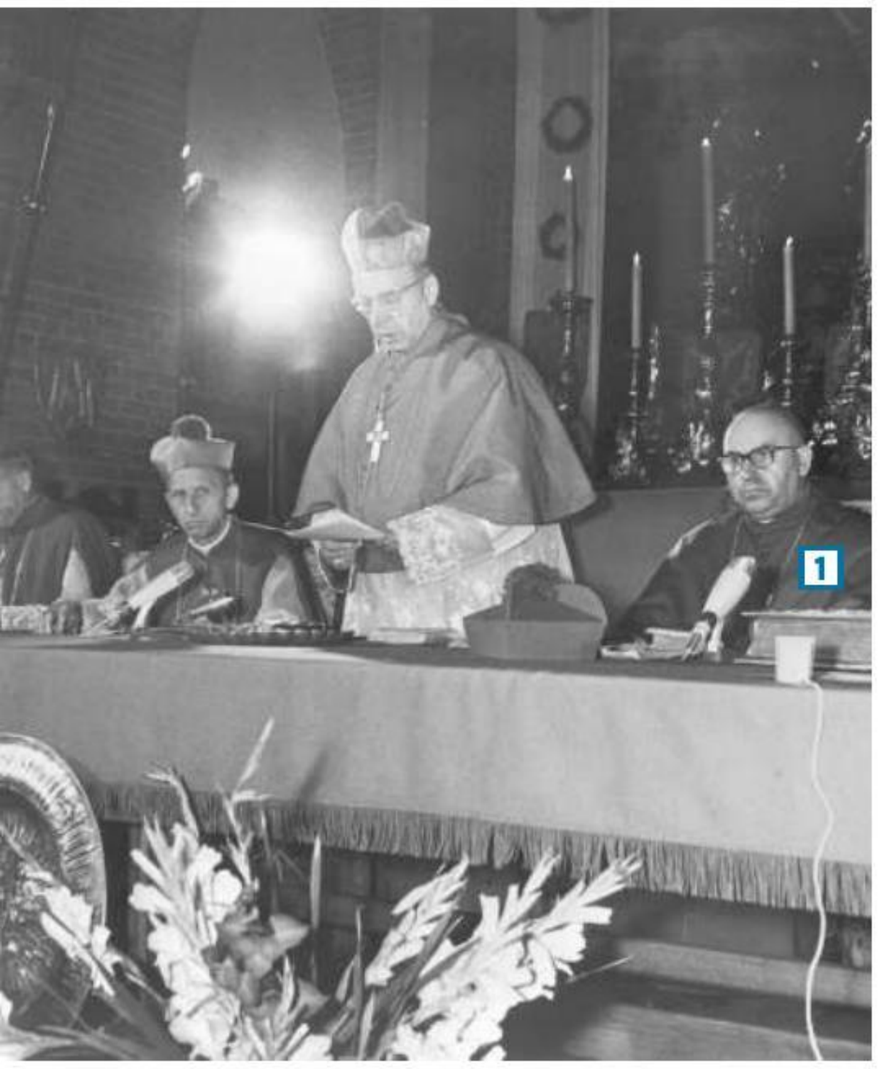

M8 Inicjatorem i autorem listu biskupów polskich do niemieckich był arcybiskup wrocławski Bolesław Kominek. Dokument stanowił jeden z fundamentów pojednania polsko-niemieckiego. Kilka dni po jego ogłoszeniu biskupi niemieccy przygotowali odpowiedź, w której również poprosili o przebaczenie i ocenili, że „wiele okropności doznał polski naród od Niemców i w imieniu niemieckiego narodu". Zabrakło jednak w ich liście zdania o nienaruszalności istniejącej granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej, na co liczyli polscy biskupi. Na zdjęciu m.in. arcybiskup wrocławski Bolesław Kominek 1 w czasie uroczystości z okazji 20-lecia powrotu Ziem Północnych i Zachodnich do Polski, 1965 r.

List biskupów (1965) i obchody Milenium

Apogeum „wojny o Milenium" między episkopatem a ekipą Gomułki nastąpiło w końcu **1965 r.**, gdy **polscy biskupi wystosowali list do episkopatu RFN**. Zapraszali ich w nim do udziału w obchodach milenijnych, które miały osiągnąć kulminację wiosną 1966 r. Sposób przedstawienia w nim dziejów stosunków polsko-niemieckich, zwłaszcza zaś fragment: „Udzielamy wybaczenia i prosimy o nie" wywołały gwałtowny atak PZPR. Jej kierownictwo bowiem dostrzegło w tym szansę osłabienia pozycji biskupów w społeczeństwie, w którym wciąż żywa była pamięć o niemieckich zbrodniach wojennych. W prasie zaroiło się od artykułów oskarżających hierarchów kościelnych o zdradę narodową, a w zakładach pracy organizowano masówki, na których pod hasłem „Nie przebaczamy!" odcinano się od motywowanej chrześcijańskim miłosierdziem deklaracji episkopatu.

Wiosną 1966 r. władze próbowały zwoływać ludzi na oficjalne uroczystości państwowe w tych samych miastach i o tej samej porze, gdy odbywały się kościelne obchody milenijne. Kiedy jednak zarówno w Gnieźnie, jak i Poznaniu okazało się, że frekwencja jest wyższa na uroczystościach religijnych, zaprzestano tej praktyki. Starano się za to na różne sposoby zniechęcać Polaków do uczestniczenia w kolejnych uroczystościach i utrudniać im w nich udział. Władze nie zgodziły się też na przyjazd do Polski papieża Pawła VI, który chciał się spotkać z wiernymi na Jasnej Górze, gdzie w **maju 1966 r.** zorganizowano **największe uroczystości z okazji tysięcznej rocznicy chrztu Polski**. Prymasa Wyszyńskiego pozbawiono paszportu, uniemożliwiając mu przez kilka lat wyjazd do Rzymu.

Duchowieństwo w Polsce – mimo utraty wielu instytucji i uszczuplenia stanu majątkowego – wyszło zwycięsko ze starcia z ekipą Gomułki. Siły Kościoła – co wyraźnie pokazały następne dwie dekady – rosły proporcjonalnie do kruszenia się systemu politycznego PRL i postępów jego ideologicznego bankructwa.

M9 **List biskupów polskich do episkopatu RFN, 18 listopada 1965 r.**

Prosimy Was, katoliccy Pasterze Narodu niemieckiego, abyście na własny sposób obchodzili z nami nasze chrześcijańskie Millenium: czy to przez modlitwy, czy przez ustanowienie w tym celu odpowiedniego dnia. Za każdy taki gest będziemy Wam wdzięczni. I prosimy Was też, abyście przekazali nasze pozdrowienia i wyrazy wdzięczności niemieckim Braciom Ewangelikom, którzy wraz z Wami i z nami trudzą się nad znalezieniem rozwiązania naszych trudności. W tym jak najbardziej chrześcijańskim, ale i bardzo ludzkim duchu, wyciągamy do Was, siedzących tu, na ławach kończącego się Soboru, nasze ręce oraz udzielamy wybaczenia i prosimy o nie. A jeśli Wy, niemieccy biskupi i Ojcowie Soboru, po bratersku wyciągnięte ręce ujmiecie, to wtedy dopiero będziemy mogli ze spokojnym sumieniem obchodzić nasze Millenium w sposób jak najbardziej chrześcijański. Zapraszamy Was na te uroczystości jak najserdeczniej do Polski. Niech tym kieruje miłosierny Zbawiciel i Maryja Panna, Królowa Polski,* Regina Mundi *i* Mater Ecclesiae*.

Orędzie biskupów polskich do niemieckich z 1965 r., https://dzieje.pl/aktualnosci/tekst-oredzia-biskupow-polskich-do-niemieckich-z-1965-r (dostęp 7.04.2025).

* **Sobór** – mowa o soborze watykańskim II
Regina Mundi **i** ***Mater Ecclesiae*** (czyt. eklezje) – łac. „Królowa Świata i Matka Kościoła"

Siermiężny socjalizm

W okresie odwilży nowe kierownictwo PZPR deklarowało przeprowadzenie reform gospodarczych mających poprawić warunki bytowe obywateli. Jednak zamiast realizować postulaty ekonomiczne z okresu wystąpień społecznych, już w 1958 r. zlikwidowano rady robotnicze, których powstanie było jedną z głównych zdobyczy polskiego Października.

Gomułka, w przeciwieństwie do większości partyjnych notabli, prowadził skromny tryb życia, dlatego słabo rozumiał aspiracje materialne społeczeństwa, rosnące w miarę zwiększania się poziomu wykształcenia Polaków. W okresie jego 14-letnich rządów podwoiła się liczba absolwentów szkół wyższych. I sekretarz lekceważył znaczenie zwiększania produkcji artykułów konsumpcyjnych, nakazując przeznaczanie coraz większych środków na rozwój przemysłu ciężkiego i wydobywczego. Szukając wciąż oszczędności, popadał w rozmaite skrajności, np. zablokował zwiększanie importu kawy, uważał bowiem, że ten luksusowy produkt z powodzeniem może zastąpić kawa zbożowa. Był też przeciwny rozwijaniu na większą skalę indywidualnej motoryzacji, a w dążeniu do poprawiania statystyk dotyczących budownictwa mieszkaniowego akceptował coraz bardziej absurdalne pomysły oszczędnościowe. Standardem budowlanym w okresie jego rządów stały się małe mieszkania z pozbawionymi okien kuchniami, a z czasem posunięto się nawet – w ramach eksperymentu – do budowania (m.in. w Gdańsku) bloków, w których jedna łazienka i toaleta przypadały na kilka mieszkań. Wszystko to, w połączeniu z charakterystyczną manierą przywódcy PZPR, który w wielogodzinnych przemówieniach uwielbiał porównywać wskaźniki gospodarcze PRL z sytuacją w II Rzeczpospolitej, sprawiło, że coraz częściej mówiono o stworzeniu w Polsce **siermiężnej wersji socjalizmu**.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, dlaczego list biskupów polskich wywołał tak ostrą reakcję władz komunistycznych. Wykorzystaj **M8**, **M9** i wiedzę pozaźródłową.
2. Oceń budownictwo mieszkaniowe pod koniec rządów Gomułki i tuż po nich. Odwołaj się do **M10** i wiedzy pozaźródłowej.

M10 Schyłek epoki gomułkowskiej i następujący po niej okres wiązały się z ogromną liczbą inwestycji mieszkaniowych. Najczęściej powstawały bloki z wielkiej płyty, które do dziś mają zarówno wielu zwolenników, jak i przeciwników. Przykładem budownictwa tego typu są falowce w gdańskiej dzielnicy Przymorze. Osiedle zaczęto planować już w latach 60., ale jego budowę ukończono dopiero w 1973 r. Najdłuższy z bloków ma długość ponad 860 m, 13 m szerokości i 32 m wysokości. 11-kondygnacyjny budynek liczy 16 klatek schodowych i prawie 1800 mieszkań. Na zdjęciu budowa falowca, 1969 r.

M11 Od premiery w 1967 r. spektakl *Dziady* w reżyserii Kazimierza Dejmka wywoływał ożywioną dyskusję. Dla większości Polaków zwłaszcza III część *Dziadów* Adama Mickiewicza miała wydźwięk antyrosyjski, inscenizacja Dejmka zaś została potraktowana przez publiczność jako forma protestu przeciwko sowieckim wpływom w kraju. Publiczność żywiołowo reagowała na sceny według niej antyrosyjskie. Komuniści od początku starali się ograniczyć dostęp do przedstawienia i doprowadzili do tego, że było grane tylko raz w tygodniu. Ponadto młodzieży szkolnej utrudniano zakup biletów. Na zdjęciu jedna ze scen próby generalnej spektaklu, listopad 1967 r.

M12 Stałym elementem Marca '68 było występowanie środowisk studenckich z rezolucjami, w których domagano się zmian w systemie komunistycznym. Oprócz przywrócenia na uczelnie studentów relegowanych za działalność opozycyjną, np. Adama Michnika, żądano również dostępu do wiarygodnych informacji w środkach masowego przekazu oraz przestrzegania konstytucji przez rządzących – przede wszystkim artykułu 71. dotyczącego wolności słowa. Na fotografii rezolucja studentów Politechniki Warszawskiej zawieszona na fasadzie budynku uczelni, marzec 1968 r.

Marzec '68

Bunt młodzieży, do jakiego doszło w **marcu 1968 r.**, wynikał z coraz większego rozczarowania rządami Gomułki. Bezpośrednią przyczyną buntu było zawieszenie granego w Teatrze Narodowym w Warszawie spektaklu ***Dziady*** Adama Mickiewicza. Kierownictwo PZPR uznało wydźwięk przedstawienia za antysowiecki i politycznie szkodliwy, przeciw czemu zaprotestowała grupa warszawskich studentów. Tworzyli oni istniejące od kilku lat nieformalne środowisko nazywane **„komandosami"**, którego liderem był **Adam Michnik**. Ten ostatni o zorganizowanej przez nich po ostatnim styczniowym spektaklu niewielkiej manifestacji poinformował jednego z zagranicznych korespondentów, za co został relegowany z Uniwersytetu Warszawskiego.

8 marca 1968 r. „komandosi" zwołali na Uniwersytecie Warszawskim wiec w obronie swobód demokratycznych i zagrożonej autonomii uczelni. Jego uczestnicy zostali pobici przez bojówki aktywistów PZPR, co zapoczątkowało falę demonstracji i strajków młodzieży – najpierw w warszawskich szkołach wyższych, a później we wszystkich ośrodkach akademickich w Polsce.

Ponieważ rodzicami niektórych „komandosów" byli zajmujący wysokie stanowiska komuniści żydowskiego pochodzenia, protesty młodzieży wywołały też wstrząs w kierownictwie partii. Formująca się w PZPR od po-

czątku lat 60. frakcja **„partyzantów”**, której przewodził minister spraw wewnętrznych **Mieczysław Moczar**, postanowiła wykorzystać bunt studentów w walce o władzę. Z pomocą kierowanego przez **Bolesława Piaseckiego** Stowarzyszenia PAX „partyzanci” rozpętali **kampanię antysemicką**, której celem stało się usunięcie z aparatu władzy „syjonistów”, jak eufemistycznie określano obywateli polskich żydowskiego pochodzenia. W jej rezultacie tylko w Warszawie pozbawiono stanowisk kilkuset urzędników, w tym czterech ministrów. Większość z nich, wraz z rodzinami, w ciągu dwóch następnych lat wyemigrowała z Polski na Zachód, gdzie kampania władz PRL spotkała się z powszechnym potępieniem.

Mieczysław Moczar

(1913–1986)

Polityk komunistyczny, minister spraw wewnętrznych. W czasie okupacji prowadził działalność wywiadowczą na rzecz ZSRS i działał w konspiracji komunistycznej. Współtworzył PPR i struktury Gwardii Ludowej. Od 1945 r. był członkiem KC PPR i działał w tworzonym przez komunistów aparacie bezpieczeństwa. W latach 1956–1981 był członkiem KC PZPR, w latach 1956–1968 wiceministrem i ministrem spraw wewnętrznych. Sprzeciwiał się liberalizacji systemu komunistycznego w PRL. Po objęciu funkcji I sekretarza KC PZPR przez Edwarda Gierka jego pozycja osłabła. Zdjęcie z ok. 1965 r.

M13 Nagonkę antysemicką w marcu 1968 r. poprzedziło zerwanie stosunków dyplomatycznych PRL z Izraelem, który po wojnie sześciodniowej zaczął być postrzegany w bloku wschodnim jako państwo jednoznacznie związane z USA. Wiece w zakładach pracy inspirowane przez rządzących sprzyjały potęgowaniu antyżydowskich nastrojów. Często bezmyślnie skandowano na nich pozbawione sensu hasła, np. „Syjoniści do Syjamu" (zamiast historycznego określenia Ziemi Obiecanej użyto do niedawna funkcjonującej nazwy Tajlandii). Oprócz syjonistów potępiano też tzw. bankrutów politycznych, czyli niektórych dawnych członków kierownictwa PZPR żydowskiego pochodzenia, m.in. zaangażowanych w brutalną sowietyzację Polski w okresie stalinowskim. W następstwie antysemickich ataków wyemigrowało z kraju ok. 15 tys. Polaków pochodzenia żydowskiego. Na zdjęciu jeden z wieców, 1968 r.

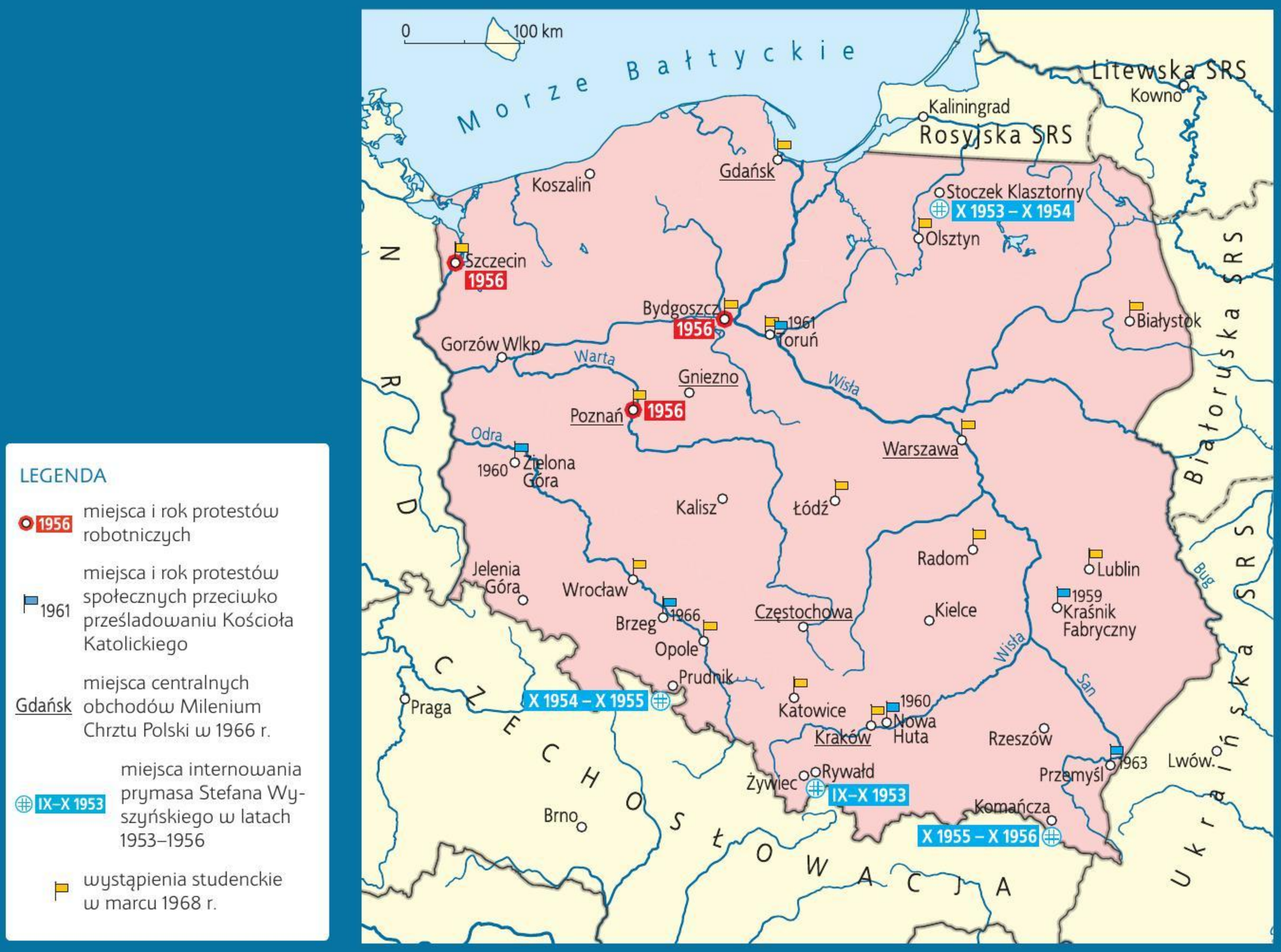

M14 **Protesty i manifestacje społeczne w PRL w latach 50. i 60. XX w.**

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jaki sposób spektakl *Dziady* mógł zagrażać komunistom. Odwołaj się do **M11** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Przedstaw główne postulaty studentów w 1968 r. Wykorzystaj **M12** i wiedzę pozaźródłową.
3. Wytłumacz, jakie konsekwencje miała nagonka antyżydowska zorganizowana przez rządzących komunistów w 1968 r. Posłuż się **M13** i wiedzą pozaźródłową.
4. Wskaż na mapie miasta, w których doszło do rozruchów studenckich w 1968 r. **M14**

Marcowe protesty młodzieży zakończyły się całkowitą pacyfikacją środowisk akademickich. Aresztowania osób podejrzanych o kierowanie buntem trwały do jesieni 1968 r. Przeprowadzono także gruntowną czystkę na wyższych uczelniach, a także w wielu instytucjach naukowych i kulturalnych. Akcja ta w całej Polsce objęła w sumie kilka tysięcy osób.

Gomułka, który pod wpływem sterowanej przez „partyzantów" kampanii propagandowej poparł czystki kadrowe, od początku starał się ograniczyć ich rozmiary. Zdawał sobie bowiem sprawę, że ich niekontrolowany charakter osłabia jego pozycję. Postanowił także ograniczyć wpływy Moczara, formalnie awansując go na stanowisko jednego z kilku sekretarzy KC PZPR.

Jednak **wydarzenia marcowe** ujawniły, że dominująca dotąd pozycja starzejącego się Gomułki osłabła, a wśród działaczy PZPR nasilały się spekulacje na temat jego ewentualnego następcy.

Polecenia podsumowujące

1. Wyjaśnij, jakie następstwa dla władz komunistycznych miały wydarzenia poznańskiego Czerwca '56.
2. Scharakteryzuj przebieg obchodów Milenium Chrztu Polski i Tysiąclecia Państwa Polskiego. Wyjaśnij, na czym polegała rywalizacja między Kościołem a państwem.
3. Przedstaw genezę, przebieg i skutki wydarzeń Marca '68.

Polski Październik
i czasy gomułkowskie

Podsumowanie 24

Zwiastuny odwilży

1953 – śmierć Józefa Stalina, żałoba narodowa, zmiana nazwy Katowice na Stalinogród.
Koniec 1954 – pierwsze symptomy odchodzenia od stalinizmu, m.in. w efekcie wystąpień Józefa Światły w Radiu Wolna Europa.
Artykuły prasowe krytyczne wobec władz. Popularność tygodnika „Po Prostu".
Wiosna 1956 – liberalizacja polityki kierownictwa PZPR.
Natolińczycy i puławianie – dwie główne frakcje polityczne powstałe po śmierci Bieruta.

Poznański Czerwiec (1956)

28–29 VI 1956 – strajki i manifestacje robotnicze w Poznaniu.
Początkowe postulaty ekonomiczne zastąpione hasłami o wymowie antykomunistycznej i antysowieckiej.
Stłumienie protestów przez wojsko, kilkadziesiąt ofiar śmiertelnych, setki rannych.

Polski Październik 1956 r. i popaździernikowa liberalizacja

X 1956 – przełom polityczny w trakcie VIII Plenum KC PZPR.
Przejęcie władzy przez Władysława Gomułkę, początek odwilży popaździernikowej.
Zmiany: likwidacja UB, przerwanie procesu kolektywizacji rolnictwa, złagodzenie polityki wobec Kościoła, odejście od socrealizmu, osłabienie cenzury.
Po 1957 – likwidacja tygodnika „Po Prostu", stopniowe ograniczanie swobód obywatelskich, koniec odwilży.

Obchody Milenium i relacje państwo–Kościół

1956 – uwolnienie prymasa Stefana Wyszyńskiego.
Przystąpienie do realizacji programu duszpasterskiego prymasa z okazji Milenium Chrztu Polski.
Sprzeciw władz komunistycznych wobec działań Kościoła, m.in. wezwanie do walki z „ofensywą wojującego klerykalizmu" i zorganizowanie obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego.
XI 1965 – list biskupów polskich do episkopatu RFN, apogeum konfliktu między Kościołem a państwem.
1966 – główne obchody milenijne w Gnieźnie i Poznaniu.

Siermiężny socjalizm

Ciągłe szukanie oszczędności i lekceważenie przez władze partyjne potrzeb społecznych, m.in. związanych z produkcją artykułów konsumpcyjnych, budownictwem mieszkaniowym, indywidualną motoryzacją.

Marzec '68

III 1968 – wiec na Uniwersytecie Warszawskim w obronie swobód demokratycznych i zagrożonej autonomii uczelni, uczestnicy demonstracji pobici przez bojówki.
Protesty na pozostałych warszawskich uczelniach, a następnie w innych ośrodkach akademickich w kraju.
Rozpętanie kampanii antysemickiej przez frakcję „partyzantów" w walce o władzę w PZPR.
Usuniecie z aparatu władzy oraz uczelni i instytucji kulturalnych kilku tysięcy osób pochodzenia żydowskiego.

Polecane publikacje

P. Codogni, *Rok 1956*, Warszawa: Prószyński i S-ka, 2006.
J. Eisler, *Polski rok 1968*, Warszawa: IPN, 2006.
P. Osęka, *Marzec '68*, Kraków: Znak, 2008.

25 Polska w latach 70.

XII 1970 podpisanie układu potwierdzającego zachodnią granicę PRL

XII 1970 rewolta grudniowa

II 1976 nowelizacja konstytucji PRL

VI 1976 strajki w Ursusie, Płocku i Radomiu

IX 1976 powstanie KOR-u

III 1977 powstanie ROPCiO

16 X 1978 wybór Karola Wojtyły na papieża

VI 1979 pierwsza pielgrzymka Jana Pawła II do Polski

Przypomnij

- Czym się charakteryzował okres odwilży popaździernikowej?

Cel lekcji

- Dowiem się, jakie wydarzenia były charakterystyczne dla dekady gierkowskiej.

Po lekcji

- Opisuję przemiany gospodarcze w Polsce epoki Gierka.
- Wyjaśniam genezę i następstwa kryzysów społecznych w latach 70.
- Omawiam znaczenie wyboru Karola Wojtyły na papieża dla sytuacji polityczno-społecznej w PRL.

Rewolta grudniowa (Grudzień '70)

W końcu **1970 r.** Władysław Gomułka zdołał zrealizować najważniejszy cel, jaki od lat stawiał sobie w polityce zagranicznej. 7 **grudnia** tego roku w **Warszawie** kanclerz Republiki Federalnej Niemiec Willy Brandt (czyt. wili brant) oraz premier Józef Cyrankiewicz **podpisali układ potwierdzający zachodnią granicę PRL**, czego władze RFN konsekwentnie dotąd odmawiały. Gomułka był przekonany, że ten niewątpliwy sukces zrekompensuje obywatelom **dużą podwyżkę cen żywności**, jaką postanowił wprowadzić na kilkanaście dni przed świętami Bożego Narodzenia. W rzeczywistości jednak podwyżka cen okazała się kamieniem uwalniającym lawinę społecznego niezadowolenia, które narastało od połowy lat 60. U jego podstaw leżały zarówno rozczarowanie niskim poziomem zarobków, jak i zmęczenie rządami starzejącego się Gomułki.

W reakcji na ogłoszenie podwyżek cen **14 grudnia 1970 r. w Stoczni Gdańskiej im. Lenina wybuchł strajk**, który w następnych dniach rozszerzył się na inne miasta Wybrzeża: **Gdynię**, **Elbląg**, **Słupsk** i **Szczecin**. Robotnicy przerywali pracę, wychodzili z zakładów i tłumnie podążali pod siedziby władz partyjnych. Gomułka uznał wystąpienia robotników za przejaw „kontrrewolucji" i nakazał wojsku oraz milicji stłumienie ich za wszelką cenę, także przy użyciu broni palnej. W rezultacie doszło do walk ulicznych z udziałem dziesiątek tysięcy robotników. Zniszczono wówczas kilkanaście obiektów publicznych, w tym m.in. siedziby komitetów wojewódzkich PZPR w Gdańsku i Szczecinie. W starciach zginęły 44 osoby, a ponad tysiąc zostało rannych. Do demonstracji i strajków na mniejszą skalę doszło też poza Wybrzeżem.

19 grudnia, kiedy trwały jeszcze strajki w Szczecinie, ale fala protestów zaczęła już opadać, grupa najwyższych rangą działaczy PZPR – po uzyskaniu poparcia zaniepokojonych kryzysem władz ZSRS – usunęła Gomułkę ze stanowiska I sekretarza KC PZPR. Przewrót ułatwiła choroba Gomułki, który nie był w stanie uczestniczyć w posiedzeniu Biura Politycznego KC PZPR. Na następcę wybrano **Edwarda Gierka** – dotychczasowego I sekretarza Komitetu Wojewódzkiego PZPR w Katowicach. W przeciwieństwie do aspirującego również do tego stanowiska Mieczysława Moczara cieszył się on wyraźnym poparciem Kremla. Na nowego premiera Gierek zaproponował **Piotra Jaroszewicza**.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, dlaczego władze komunistyczne nie podawały do publicznej wiadomości tożsamości ofiar zajść na Wybrzeżu. Odwołaj się do **M1**, **M2** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Przedstaw, w jaki sposób w kulturze masowej prezentowane są wydarzenia z grudnia 1970 r. Wykorzystaj **M1**, **M2** i wiedzę pozaźródłową.
3. Wytłumacz, czemu miało służyć napisanie *Ballady o Janku Wiśniewskim*. **M2**

M1 Najbardziej znaną ofiarą protestów robotniczych na Wybrzeżu w 1970 r. jest Janek Wiśniewski. W rzeczywistości zabitym był Zbigniew Godlewski, 18-letni pracownik gdyńskiego portu, jedna z pierwszych ofiar 17 grudnia, nazwanego „czarnym czwartkiem". To jego ciało oraz zakrwawione polskie flagi niesiono ulicami Gdyni aż do budynku Prezydium Miejskiej Rady Narodowej. Jego prawdziwe nazwisko przez lata nie było powszechnie znane. Zresztą komunistyczna władza bardzo się starała, aby nie spadła na nią odpowiedzialność za śmierć młodego robotnika. Jeszcze wiele lat po wydarzeniach grudniowych utrzymywała, że niesiony na drzwiach Godlewski był jedynie ranny, a do jego śmierci przyczynili się demonstranci. Na fotografii robotnicy niosący ciało Zbyszka Godlewskiego, 1970 r.

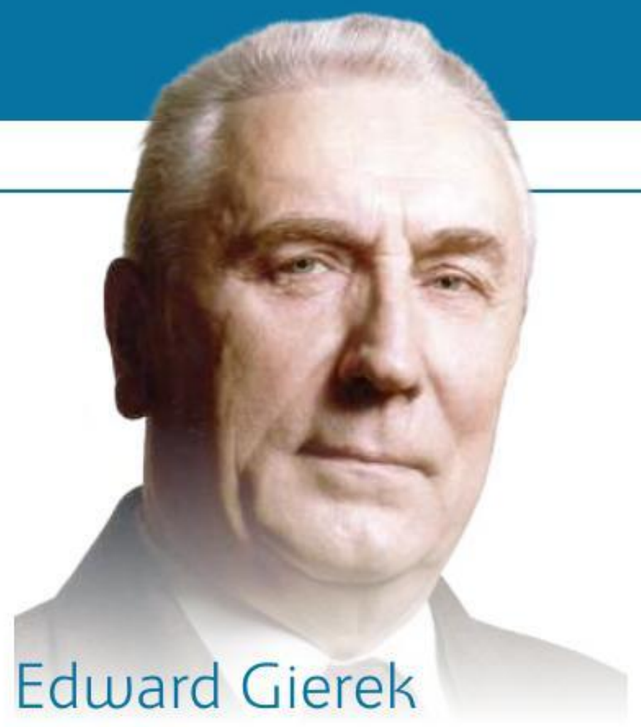

Edward Gierek

(1913–2001)

Działacz komunistyczny, w latach 1970–1980 I sekretarz KC PZPR. W okresie międzywojennym wyemigrował z rodzicami do Francji, potem do Belgii, pracował w kopalniach, był działaczem związkowym i członkiem partii komunistycznej. W 1948 r. wrócił do Polski, osiadł na Śląsku i działał w aparacie PZPR. W latach 1949–1954 i 1956–1970 był I sekretarzem KW PZPR w Katowicach, a w 1970 r. został I sekretarzem KC PZPR. Lata jego rządów nazwano dekadą Gierka. Cechowały ją wielkie inwestycje gospodarcze i infrastrukturalne, które realizowano, pożyczając olbrzymie środki na Zachodzie. Ponieważ polityka Gierka doprowadziła do kryzysu gospodarczego i wystąpień robotniczych w 1980 r., usunięto go z KC PZPR, a następnie z partii. Zdjęcie z 1978 r.

M2 ***Ballada o Janku Wiśniewskim****

Chłopcy z Grabówka, chłopcy z Chyloni*.
Dzisiaj milicja użyła broni.
Dzielnieśmy stali i celnie rzucali.
Janek Wiśniewski padł.

Na drzwiach ponieśli go Świętojańską.
Naprzeciw glinom, naprzeciw tankom.*
Chłopcy, stoczniowcy, pomścijcie druha.
Janek Wiśniewski padł.

Huczą petardy, ścielą się gazy,
Na robotników sypią się razy.
Padają dzieci, starcy, kobiety.
Janek Wiśniewski padł.

Jeden zraniony, drugi zabity,
Krwi się zachciało słupskim bandytom.*
To partia strzela do robotników.
Janek Wiśniewski padł.

Krwawy Kociołek to kat Trójmiasta,*
Przez niego giną dzieci, niewiasty.
Poczekaj, draniu, my cię dostaniem.
Janek Wiśniewski padł.

Stoczniowcy Gdyni, stoczniowcy Gdańska.
Idźcie do domu, skończona walka,
Świat się dowiedział, nic nie powiedział.
Janek Wiśniewski padł.

Nie płaczcie, matki, to nie na darmo
Nad stocznią sztandar z czarną kokardą.
Za chleb i wolność, i nową Polskę.
Janek Wiśniewski padł.

P. Brzeziński, *Ballada o Janku Wiśniewskim*, https://archiwum.ipn.gov.pl/download/1/18376/1-29308.pdf (dostęp 7.04.2025).

* tekst: K. Dowgiałło, muzyka: M. Cholewa, ok. 1971 r.
Grabówek, **Chylonia** – robotnicze dzielnice Gdyni
tank – czołg
słupscy bandyci – mowa o słuchaczach Szkoły Podoficerskiej Milicji Obywatelskiej w Słupsku, którzy zostali skierowani do tłumienia wydarzeń w grudniu 1970 r.
Krwawy Kociołek – Stanisław Kociołek – członek Biura Politycznego KC PZPR; miał on odegrać istotną rolę w pacyfikacji robotniczych protestów w grudniu 1970 r.

Początkowo nowe władze nie zamierzały cofnąć wprowadzonych przez Gomułkę podwyżek, licząc na to, że osobista popularność Gierka uspokoi nastroje. Kiedy w styczniu **1971 r. w Szczecinie wybuchły nowe strajki**, Gierek udał się na Wybrzeże i po bezpośrednich rozmowach z robotnikami doprowadził do przerwania protestu. Jednak w lutym 1971 r. doszło do masowych **strajków kobiet w zakładach włókienniczych w Łodzi**. To ostatecznie zmusiło władze do wycofania się z podwyżek cen żywności.

„Druga Polska" Gierka

Ekipa Gierka przystąpiła do modernizacji kraju, a sam I sekretarz rzucił hasło **budowy „drugiej Polski"**. Ogromnym inwestycjom przemysłowym i infrastrukturalnym miał towarzyszyć szybki wzrost poziomu życia większości Polaków. Przez kilka pierwszych lat władzom istotnie udawało się godzić ze sobą te cele. Powstawaniu takich inwestycji, jak Port Północny w Gdańsku, Huta Katowice czy droga ekspresowa Warszawa–Katowice, towarzyszył szybki wzrost poziomu płac oraz liczby mieszkań budowanych w święcącej wówczas triumfy technologii wielkopłytowej. Epokę masowej motoryzacji zapoczątkowało rozpoczęcie produkcji małolitrażowego samochodu Fiat 126p, czyli popularnego przez dwie kolejne dekady malucha.

Prowadzenie takiej ambitnej polityki gospodarczej i społecznej było możliwe dzięki wykorzystaniu na wielką skalę **kredytów z Zachodu**. Ich zaciąganiu sprzyjało osłabienie napięcia między ZSRS i USA trwającego przez większość lat 70. Część pożyczek przeznaczono wprost na zakup towarów konsumpcyjnych lub licencji na ich produkcję. Za symbol zbliżenia się do zachodniego poziomu życia uznano pojawienie się w sklepach amerykańskich napojów gazowanych (w tym Coca-Coli), a w rozwijającej się niezwykle dynamicznie telewizji – dużej liczby pochodzących zza żelaznej kurtyny filmów i seriali. Telewizja Polska stała się najważniejszym narzędziem uprawiania **propagandy sukcesu**, której istotę najlepiej wyrażało jedno z najpopularniejszych haseł tamtej dekady: „Aby Polska rosła w siłę, a ludzie żyli dostatniej".

Nowe kierownictwo PZPR starało się pozyskiwać w zróżnicowany sposób poszczególne warstwy społeczne. Nastroje w środowiskach inteligenckich miały poprawić podjęcie decyzji o odbudowie Zamku Królewskiego w Warszawie,

M3 Jednym z przejawów zmian ery gierkowskiej było pojawienie się Coca-Coli na półkach polskich sklepów. Ten symbol zachodniego stylu życia, w epoce stalinowskiej nazywany pogardliwie „napojem imperialistycznym", upowszechnił się w Polsce dopiero w latach 70. Wcześniej można go było kupić jedynie za obcą walutę w specjalnych sklepach Peweksu i Baltony. Pierwsza rozlewnia Coca-Coli ruszyła w Warszawie w 1972 r., a wkrótce powstały kolejne w Zabrzu i Tychach. Napój ten stał się nieodzownym elementem propagandy sukcesu czasów gierkowskich. Butelki Coca-Coli były widoczne podczas ważnych dla kraju wydarzeń – takich jak przedstawiona na zdjęciu konferencja prasowa w Chorzowie po meczu piłkarskim Polska–Anglia w 1973 r.

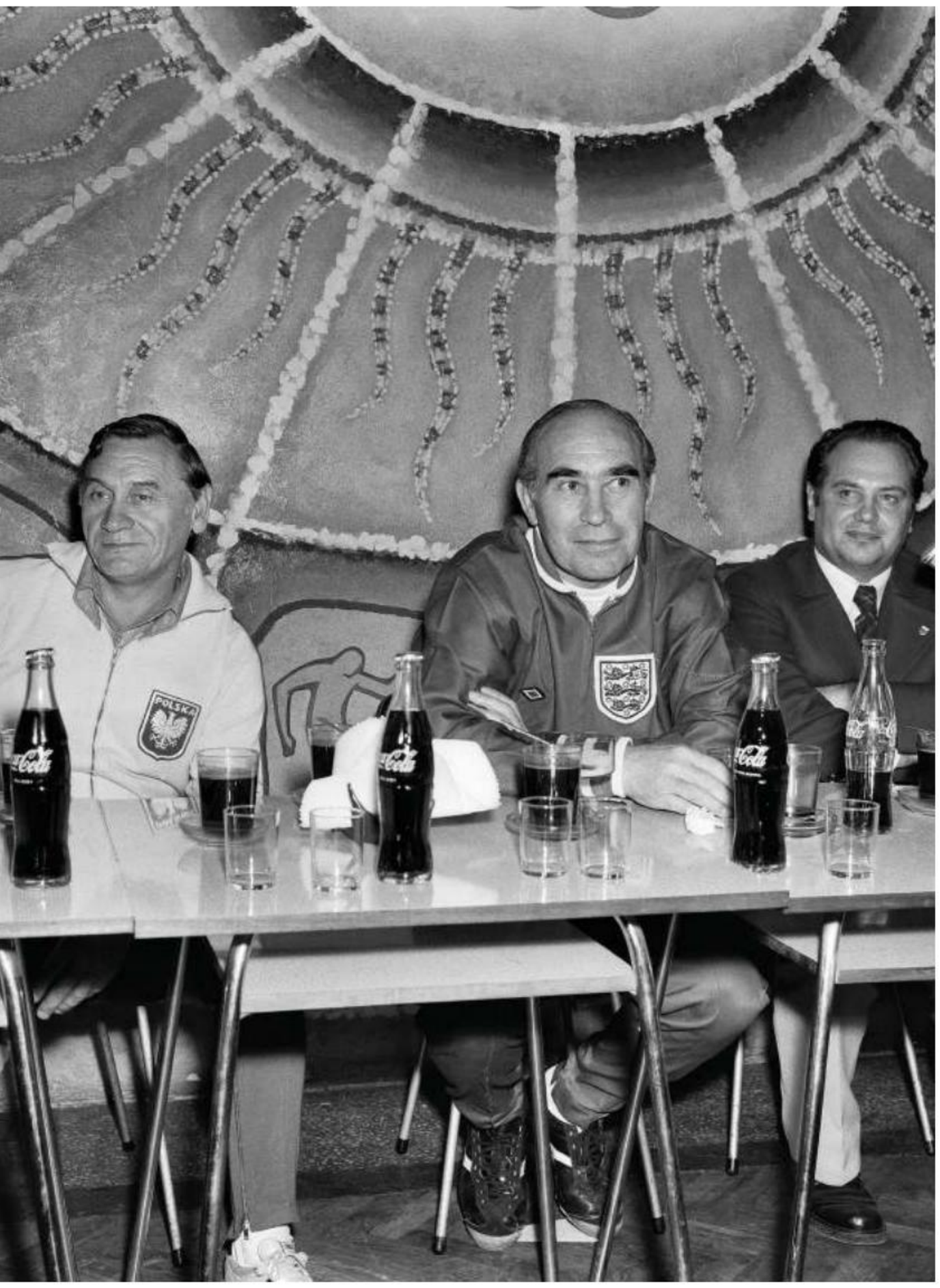

złagodzenie cenzury oraz liberalizacja polityki paszportowej, która umożliwiła milionom Polaków podróżowanie do państw zachodnich i zarobkowanie tam. Takie wyjazdy stwarzały szansę – zwłaszcza młodym ludziom – szybkiego dorobienia się z uwagi na niezwykle wysoki w kraju czarnorynkowy kurs dolara i innych walut z państw kapitalistycznych. Nie oznaczało to, że zgodę na wyjazd zagraniczny mógł otrzymać każdy obywatel. Poza tym nadal po każdym powrocie zza granicy paszporty należało zwrócić w odpowiedniej komendzie Milicji Obywatelskiej.

Z kolei rolników Gierek zjednał decyzjami o zniesieniu obowiązkowych dostaw płodów rolnych, podniesieniu cen skupu mięsa i mleka oraz objęciu mieszkańców wsi systemem bezpłatnej opieki medycznej. Większości Polaków podobało się też odejście od ostrych ataków na Kościół Katolicki oraz wyraźne zwiększenie liczby pozwoleń na budowę nowych świątyń. Wszystko to spowodowało, że w pierwszej połowie lat 70. akceptacja społeczna dla systemu komunistycznego osiągnęła najwyższy poziom w całej historii PRL.

Nowelizacja konstytucji (1976)

W **1975 r.** komuniści przeprowadzili **reformę administracyjną** – zlikwidowali powiaty oraz zwiększyli liczbę województw, zostawiając dwustopniowy podział na gminy i województwa, a liczbę tych ostatnich zwiększyli z 17 do 49. Niższym i jednocześnie ostatnim szczeblem administracji lokalnej stały się gminy. Oficjalnie celem reformy było przybliżenie urzędów do obywateli, ale w rzeczywistości chciano osłabić pozycję I sekretarzy komitetów wojewódzkich PZPR, których znaczenie spadło proporcjonalnie do zwiększenia ich liczby. W ślad za Warszawą, gdzie powstało wiele nowych obiektów publicznych i szerokopasmowych ulic (z Dworcem Centralnym i Trasą Łazienkowską na czele), także w stolicach starych i nowych województw wznoszono okazałe obiekty, nie licząc się z kosztami.

Mimo początkowych planów władze nie zdecydowały się na uchwalenie nowej ustawy zasadniczej, ograniczając się do głębokiej **nowelizacji konstytucji**, która nastąpiła w lutym **1976 r.** Przyjęte wówczas poprawki głosiły, że PRL jest państwem socjalistycznym, PZPR zaś odgrywa rolę „przewodniej siły społeczeństwa w budowie socjalizmu". W tekście konstytucji znalazł się też zapis, że PRL „umacnia przyjaźń z ZSRS". Protesty episkopatu oraz różnych środowisk społecznych sprawiły, że zrezygnowano z planowanego początkowo artykułu o związku między prawami obywatela a wykonywaniem przez niego zobowiązań wobec państwa.

Otwarcie na Zachód – czego symbolem stały się osobiste kontakty Gierka z przywódcami RFN i Francji – równoważyły silniejsze niż w czasach Gomułki związki PRL z Kremlem. Dotyczyło to zarówno głębszego podporządkowania dowództwu Układu Warszawskiego najważniejszych jednostek Wojska Polskiego, którym jako minister obrony narodowej zarządzał generał Wojciech Jaruzelski (zob. s. 315), jak i relacji gospodarczych. Do ZSRS eksportowano bowiem dużą część towarów produkowanych z wykorzystaniem kupionych na Zachodzie licencji.

M4 Edward Gierek był wielkim miłośnikiem motoryzacji. Jeszcze w czasach gdy władzę w PZPR sprawował Gomułka, Gierek dążył do porozumienia z włoskim koncernem motoryzacyjnym Fiat. Częściowo udało się to osiągnąć w 1967 r., kiedy rozpoczęto produkcję Fiata 125p. Sukcesem okazał się jednak dopiero rok 1971. Wtedy to, już po przejęciu władzy przez Gierka, została podpisana umowa na produkcję Fiata 126p. Pierwsze modele malucha opuściły fabrykę w Bielsku-Białej w 1973 r. Dwa lata później uruchomiono również taśmę produkcyjną w Tychach. Maluch stał się marzeniem wielu Polaków i był symbolem luksusu. Nowy kosztował 69 tys. zł. W tamtym czasie przeciętny Polak zarabiał 3–4 tys. zł, co oznaczało, że na egzemplarz malucha prosto z fabryki musiał pracować średnio 20 miesięcy. Nowymi modelami mogli się jednak cieszyć tylko wybrani. Fiata łatwiej było kupić na giełdzie samochodowej, ale tam jego cena dochodziła do ponad 110 tys. ówczesnych zł. Na zdjęciu linia produkcyjna Fiata 126p w Tychach, 1975 r.

Praca z materiałami

1. Omów czynniki świadczące o otwieraniu się Polski na Zachód w czasach gierkowskich. Odwołaj się do **M3**, **M4** i wiedzy pozaźródłowej.

Praca z materiałami

1. Przedstaw konsekwencje strajków robotniczych w Ursusie, Radomiu i Płocku. Wykorzystaj **M5** i wiedzę pozaźródłową.
2. Wskaż elementy, które świadczą o tym, że artykuł i manifestacja miały charakter propartyjny. **M6**, **M7**

Czerwiec 1976 r.

Przez kilka lat władze starały się utrzymywać ceny żywności na niezmienionym poziomie. W sytuacji bardzo szybkiego wzrostu dochodów ludności powodowało to zwiększony popyt na towary, a w konsekwencji – ich deficyt. Szczególnie zauważalny był brak mięsa i jego przetworów, ponieważ mimo zachęt finansowych rolnicy nie byli w stanie wyhodować wystarczająco dużej liczby bydła i trzody chlewnej. Dodatkowo Państwowe Gospodarstwa Rolne, kontrolujące coraz większy areał ziemi, na dużą skalę marnotrawiły środki.

Próbując ustabilizować coraz bardziej rozchwiany rynek żywnościowy, w **czerwcu 1976 r.** premier Piotr Jaroszewicz ogłosił plan wprowadzenia znacznych podwyżek. W odpowiedzi 25 czerwca w kilku miastach doszło do **strajków robotników**, a w **Radomiu**, **Ursusie** (obecnie dzielnica Warszawy) i **Płocku** – także do **demonstracji ulicznych**.

W Radomiu, podobnie jak niemal sześć lat wcześniej na Wybrzeżu, manifestanci wtargnęli do gmachu Komitetu Wojewódzkiego PZPR. Władze skierowały do walki z tłumem milicję, której jednak zakazano używania broni palnej. Mimo to śmierć poniosły dwie osoby, a rannych zostało ok. 200 demonstrantów. Zatrzymano i uwięziono setki manifestujących. Wielu zatrzymanych potraktowano bardzo brutalnie, przepuszczając przez tzw. ścieżki zdrowia, czyli szpaler milicjantów bijących ich pałkami.

Ekipę Gierka zaskoczyła skala społecznego protestu. Obawiając się dalszej eskalacji konfliktu, jeszcze tego samego dnia władze podjęły decyzję o **wycofaniu się z podniesienia cen**. Ich miejsce zajęły **podwyżki ukryte**, polegające na zmianie nazw produktów (np. poszczególnych gatunków wędlin i serów), które pojawiały się w sklepach już z wyższą ceną. Nie dało się tego zastosować w wypadku niektórych podstawowych towarów, m.in. cukru. Ten ostatni był masowo wykupywany, dlatego władze zdecydowały się wprowadzić jego **sprzedaż na kartki**. Stanowiło to dotkliwą porażkę ekipy rządzącej, a zarazem pierwszy sygnał nadciągającego załamania gospodarki.

M5 Do strajku w fabryce traktorów w Ursusie przystąpiło 90% załogi. Robotnicy początkowo liczyli na porozumienie z dyrekcją zakładu. Gdy do niego nie doszło, zablokowali jedną z największych linii kolejowych w Polsce, łączącą Warszawę z Łodzią, Poznaniem i Katowicami. Przez cały dzień ruch pociągów wstrzymywało blisko tysiąc osób. Dopiero ok. 21.30 władze komunistyczne zdecydowały się wysłać przeciwko strajkującym oddziały Zmotoryzowanych Odwodów Milicji Obywatelskiej (ZOMO). Według szacunków aresztowano od kilkudziesięciu do kilkuset osób. W następstwie działań ekipy rządzącej część robotników pozbawiono pracy, a części wytoczono procesy pokazowe. Na zdjęciu strajkująca załoga Ursusa, czerwiec 1976 r.

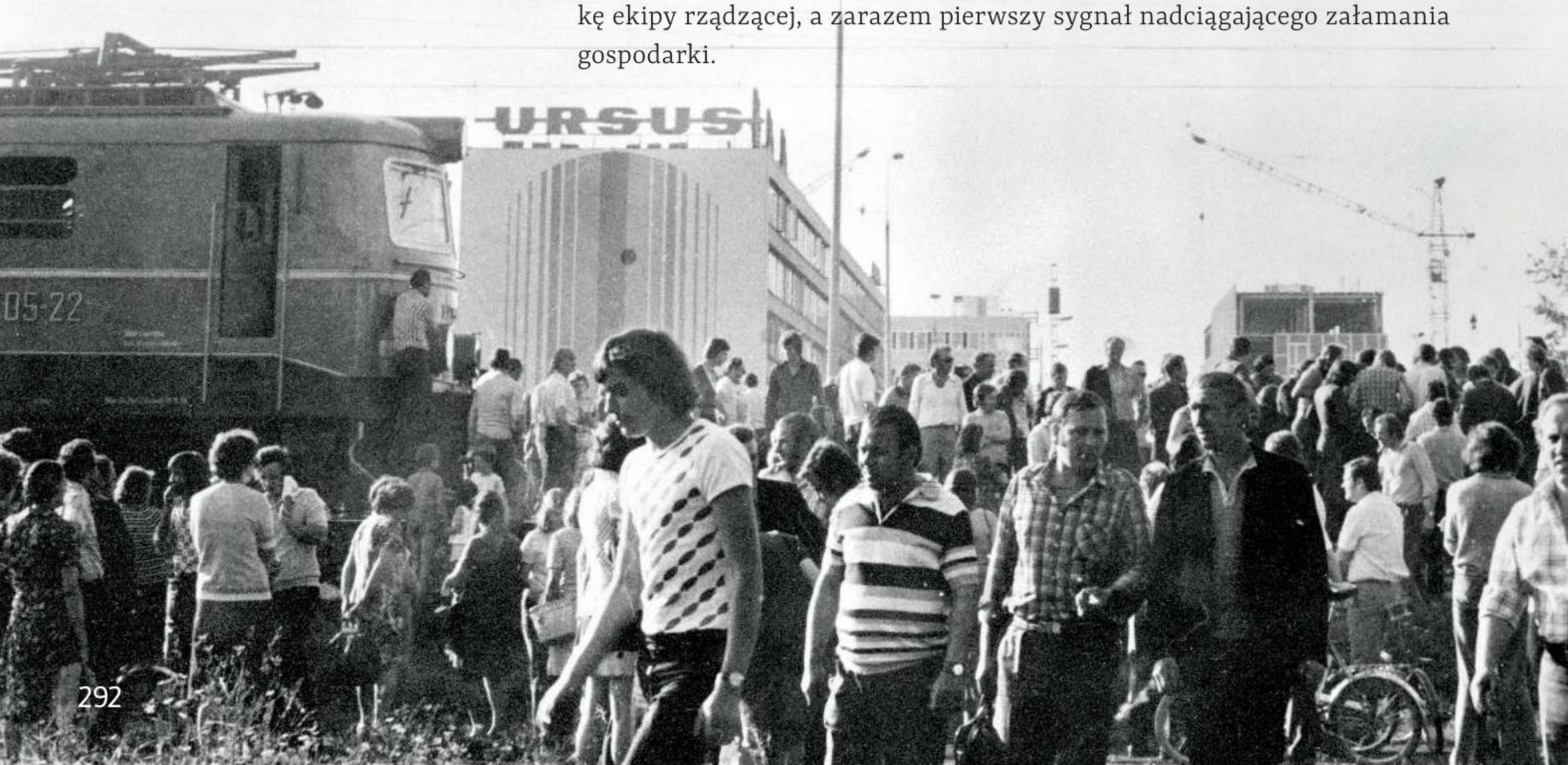

Próbując zatrzeć fatalne wrażenie, jakie wywarła próba wprowadzenia podwyżek, na przełomie czerwca i lipca 1976 r. komuniści zorganizowali na terenie całego kraju liczne masowe wiece, których uczestnicy potępiali „warchołów", jak określano demonstrantów, oraz wyrażali poparcie dla polityki Edwarda Gierka. Uczestnictwo w nich było obowiązkowe, a odmowa mogła się skończyć konsekwencjami finansowymi lub służbowymi, do zwolnienia z pracy włącznie.

M6 **O protestach robotniczych w Ursusie i Radomiu w 1976 r. na łamach „Życia Warszawy", 29 czerwca 1976 r.**

Wiece i zebrania załóg robotniczych i kolektywów pracowniczych w całym kraju dają wyraz powszechnym opiniom. Dominuje w nich szczere poparcie dla całej pogrudniowej polityki partii i rządu, a przede wszystkim dla przywódcy naszego narodu Edwarda Gierka. W wypowiedziach przedstawicieli różnych środowisk zawodowych przejawia się osobiste zaangażowanie i troska tych ludzi, którzy swoją ciężką pracą tworzą społeczne dobro i pragną w należyty sposób, w atmosferze spokoju i porządku z wytworzonych przez siebie dóbr korzystać. [...]

Nasuwa się tu przede wszystkim jeden generalny wniosek: większość, zdecydowana większość załóg robotniczych, pracowników instytucji oraz ogół pracującego społeczeństwa, wszyscy świadomi obywatele wypowiadali swoje zdanie w sposób poważny i rozważny. Wykazali zrozumienie i obywatelską troskę, uwzględniającą w równej mierze interes własny, jak i interes ogólnonarodowy, zarówno w odniesieniu do dnia dzisiejszego, jak i na przyszłość. [...] W dwóch zaś przypadkach, w Radomiu i Ursusie, emocje przeważyły tak dalece, że doszło do wyjścia na ulice. Tam zaś, gdzie do głosu dochodziła ulica, nie sposób już dyskutować. Tam nieuchronnie poczyna działać żywioł, którego skutki są nieobliczalne.

Powybijane szyby i podpalone ciężarówki pełne towarów, splądrowane sklepy – oto była ulica Radomia. Czy od takich czynów przybędzie choć jedna złotówka na poprawę stanu narodowej i naszej własnej kasy? Jak czują się dzisiaj ci, którzy swym brakiem opanowania i rozsądku dopuścili do tego, że ślepy tłum, w którym jak zwykle w takich przypadkach rej wodzili zwolennicy draki i rozróby, począł niszczyć nasze wspólne dobro, terroryzować spokojnych obywateli? Smutne to sprawy. [...]

Jakie są dzisiaj moralne odczucia wśród tych załóg, których członkowie dali się ponieść emocjom? Jak się czują ci, którzy przede wszystkim powinni być dobrym przykładem i wpłynąć na to, aby elementy nieodpowiedzialne nie próbowały zamienić siły logiki na logikę siły...

A.W. Wysocki, *Pod rozwagę*, „Życie Warszawy", 29 VI 1976.

M7 Strajki w Ursusie, Radomiu i Płocku były pierwszymi wystąpieniami społecznymi, które zagroziły wizerunkowi odbieranej dotychczas pozytywnie ekipy Gierka. Dlatego – w celu jego poprawy – I sekretarz PZPR zdecydował się na uruchomienie działań propagandowych w radiu, telewizji i prasie. Pomóc miały również wiece organizowane na placach, stadionach i ulicach wielu miast. Zwożeni na nie robotnicy, głównie tzw. aktyw partyjny, skandowali progierkowskie hasła. Na zdjęciu największa manifestacja poparcia dla polityki władz komunistycznych, która odbyła się w lipcu 1976 r. w Warszawie.

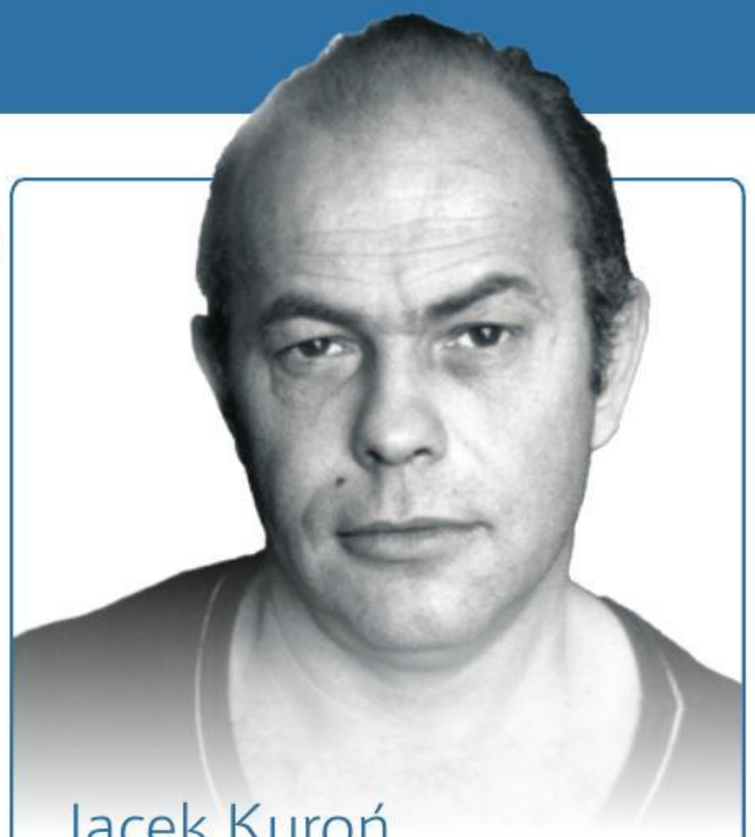

Jacek Kuroń

(1934–2004)

Polityk, współzałożyciel KOR-u, w latach 1989–1991 i 1992–1993 minister pracy i polityki socjalnej. Ukończył historię na Uniwersytecie Warszawskim. Od 1949 r. był członkiem ZMP, od 1952 – PZPR, z obu organizacji usunięty za ich krytykę. W 1965 r. z Karolem Modzelewskim napisał krytyczny wobec partii rządzącej *List otwarty do członków PZPR*, za co po raz pierwszy trafił do więzienia. W 1968 r. współorganizował protesty studenckie, w 1976 r. współtworzył KOR. Był represjonowany i kilkakrotnie więziony. W latach 80. działał w NSZZ „Solidarność". Brał udział w obradach Okrągłego Stołu. Jako minister był inicjatorem wprowadzenia m.in. zasiłku dla bezrobotnych zwanego potocznie kuroniówką. Fotografia z 1981 r.

Publiczne potępianie „warchołów" okazało się równie nieskuteczne jak proklamowany przez władze po czerwcowych protestach tzw. **manewr gospodarczy**, którego celem miało być wyhamowanie inwestycji i zwiększenie eksportu. Ponieważ to ostatnie się nie udało, w **drugiej połowie lat 70.** władze PRL wpadły w **spiralę zadłużenia**. Polegała ona na tym, że nowe kredyty – zwykle udzielane już na gorszych warunkach – zaciągano nie po to, aby cokolwiek kupić, ale by spłacić raty poprzednio zaciągniętych pożyczek.

Narodziny opozycji demokratycznej

Wielu uczestników protestów z czerwca 1976 r. zostało nie tylko pobitych, lecz także skazanych na kary kilkuletniego więzienia. Udział w ich procesach, a następnie żądania uwolnienia dały impuls do działania ludziom z kilku warszawskich środowisk inteligenckich. Niektórzy z nich nawiązali współpracę już wcześniej, w trakcie protestów młodzieży w marcu 1968 r., inni poznali się podczas akcji zbierania podpisów pod listami protestacyjnymi przeciwko zmianom w konstytucji PRL.

We **wrześniu 1976 r.** uczestnicy akcji pomocy represjonowanym w Radomiu i Ursusie powołali **Komitet Obrony Robotników** (**KOR**). W jego szeregach spotkali się ludzie z różnych środowisk, ale najistotniejszą rolę odgrywała grupa dawnych „komandosów", w której czołowymi postaciami byli więziony w latach 60. **Jacek Kuroń** oraz przewodzący grupie wywodzącej się z harcerstwa **Antoni Macierewicz**. Członkowie i współpracownicy KOR-u nie tylko udzielali pomocy finansowej i prawnej represjonowanym robotnikom, gromadzili informacje o kolejnych wypadkach represji oraz naruszania prawa przez organa władzy, lecz także podawali informacje na ten temat w publikacjach podziemnych będących poza zasięgiem cenzury. Stało się to wstępem do utworzenia **Niezależnej Oficyny Wydawniczej NOWA**, kierowanej przez

Mirosława Chojeckiego, która rozpoczęła wydawanie w warunkach konspiracyjnych czasopism i książek.

Z wyjątkiem podziemnej działalności wydawniczej członkowie i współpracownicy KOR-u działali całkowicie jawnie, powołując się na podpisany w 1975 r. przez władze PRL Akt końcowy Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (KBWE), w którym zobowiązywały się one do poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności. Ekipie Gierka zależało na dobrych relacjach z państwami zachodnimi. Nie chciała ich psuć problemem więźniów politycznych, dlatego wobec ludzi związanych z KOR-em nie stosowano kar długotrwałego pozbawienia wolności. Byli oni natomiast nękani na inne sposoby: zatrzymaniami na 48 godzin, zwolnieniami z pracy, uciążliwymi rewizjami, wreszcie pobiciami przez tzw. nieznanych sprawców.

Prawdopodobnie wskutek takiego właśnie pobicia w **maju 1977 r. śmierć poniósł** współpracujący z KOR-em student Uniwersytetu Jagiellońskiego **Stanisław Pyjas**. W Krakowie doszło do pokojowej demonstracji – czarnego marszu. Jej uczestnicy domagali się od władz ustalenia winnych śmierci Pyjasa oraz ogłosili powołanie **Studenckiego Komitetu Solidarności** (**SKS**), który wkrótce znalazł naśladowców w kilku innych ośrodkach akademickich.

Od **marca 1977 r.** działał też **Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela** (**ROPCiO**), stworzony przez środowiska odwołujące się do bardziej prawicowych niż w wypadku KOR-u tradycji. Jego twórcami byli więziony już wcześniej przez kilka lat za założenie konspiracyjnej organizacji „Ruch" **Andrzej Czuma** oraz **Leszek Moczulski**. Za główny cel działacze ROPCiO stawiali sobie doprowadzenie do przestrzegania zobowiązań przyjętych przez władze komunistyczne zarówno w podpisanym Akcie końcowym KBWE, jak i Międzynarodowym pakcie praw obywatelskich i politycznych z 1976 r. Pisali apele i listy otwarte do władz, a także tworzyli punkty konsultacyjne w prywatnych mieszkaniach, w których udzielali pomocy osobom prześladowanym przez instytucje państwowe.

M9 **Zawiązanie Komitetu Obrony Robotników, 23 września 1976 r.**

Robotniczy protest przeciw wygórowanym podwyżkom, który był wyrazem postawy niemal całego społeczeństwa, pociągnął za sobą brutalne prześladowania. W Ursusie, Radomiu i innych miastach bito, kopano i masowo aresztowano demonstrantów. Najszerszy zasięg miało wyrzucanie z pracy, co obok aresztowań szczególnie uderzyło w rodziny represjonowanych. Stosowanie represji z reguły związane było z łamaniem prawa przez organa władzy. Sądy wydawały orzeczenia bez materiału dowodowego, z pracy wyrzucano, naruszając przepisy Kodeksu pracy. Nie cofnięto się przed wymuszaniem przemocą zeznań. Postępowanie takie nie jest niestety u nas nowością. Wystarczy przypomnieć bezprawne represje, które spadły na sygnatariuszy listów protestujących przeciwko zmianom w Konstytucji: niektórych wyrzucano z pracy, uczelni, bezprawnie przesłuchiwano, szantażowano. Od dawna jednak represje nie były tak brutalne i masowe jak ostatnio. Po raz pierwszy od wielu lat aresztowaniom i przesłuchaniom towarzyszy terror fizyczny.

Ofiary obecnych represji nie mogą liczyć na żadną pomoc i obronę ze strony instytucji do tego powołanych, np. związków zawodowych, których rola jest żałosna. Pomocy odmawiają też agendy opieki społecznej. W tej sytuacji rolę tę musi wziąć na siebie społeczeństwo, w interesie którego wystąpili prześladowani. Społeczeństwo bowiem nie ma innych metod obrony przed bezprawiem jak solidarność i wzajemna pomoc.

Dlatego niżej podpisani zawiązują Komitet Obrony Robotników w celu zainicjowania wszechstronnych form pomocy i obrony. Niezbędna jest pomoc prawna, finansowa i lekarska. Nie mniej istotna jest pełna informacja o prześladowaniach. Jesteśmy przekonani, że jedynie publiczne ujawnianie poczynań władzy może być skuteczną obroną. Dlatego m.in. prosimy wszystkich, którzy ulegli prześladowaniom lub wiedzą o nich, o przekazywanie członkom Komitetu wiadomości na ten temat.

Apel do społeczeństwa i władz PRL, https://dlibra.karta.org.pl/dlibra/publication/3163/edition/3010/content (dostęp 7.04.2025).

M8 Członkowie KOR-u podejmowali w obronie represjonowanych protesty głodowe. Chcieli w ten sposób uświadomić opinii publicznej istnienie problemu, a władze – nakłonić do ustępstw. Jednym z pierwszych takich działań był tygodniowy strajk głodowy zorganizowany w maju 1977 r. w warszawskim Kościele św. Marcina. Jego inicjatorzy zamierzali doprowadzić do uwolnienia m.in. uczestników robotniczych protestów z czerwca 1976 r. Ich działanie przyczyniło się do podjęcia przez władze PRL decyzji o ogłoszeniu w lipcu 1977 r. amnestii, którą objęto osoby skazane za udział w protestach czerwcowych. Na zdjęciu członkowie KOR-u podczas głodówki w Kościele św. Krzyża w Warszawie w 1979 r., m.in. Antoni Macierewicz [1], Adam Michnik [2] oraz Jacek Kuroń [3].

Praca z materiałami

1. Wymień działania, jakie w obronie robotników represjonowanych przez władze komunistyczne podejmowali członkowie KOR-u. Odwołaj się do **M8**, **M9** oraz wiedzy pozaźródłowej.
2. Przedstaw najważniejsze zadania KOR-u. **M9**

Praca z materiałem

1. Wskaż na mapie główne miejsca wystąpień robotniczych w 1970 r. **M10**
2. Wskaż na mapie region Polski, który był centrum protestów robotniczych w 1976 r. **M10**

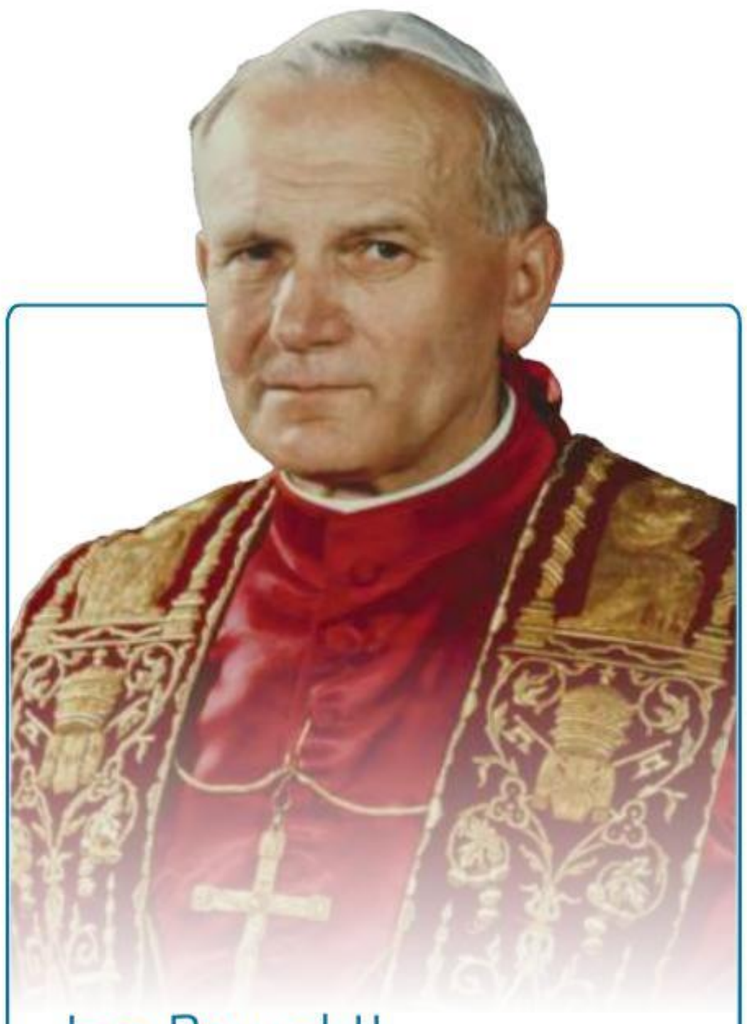

Jan Paweł II

(1920–2005)

Właśc. Karol Wojtyła, ksiądz rzymskokatolicki, w latach 1964–1978 arcybiskup krakowski, od 1978 r. papież. Rozpoczął studia polonistyczne na Uniwersytecie Jagiellońskim, które przerwała wojna. W 1946 r. otrzymał święcenia kapłańskie. W Rzymie kontynuował studia filozoficzne zakończone doktoratem. Wykładał w krakowskim seminarium i na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Został pierwszym papieżem nie-Włochem po ponad 450 latach. W czasie swojego pontyfikatu ogłosił 14 encyklik, w których przedstawiał tradycyjne stanowisko Kościoła. Zapoczątkował budowanie tolerancyjnych relacji Kościoła Katolickiego z innymi chrześcijanami i wyznawcami judaizmu. Odbył 104 pielgrzymki do 129 państw (w tym 9 do Polski). W 2014 r. został kanonizowany. Zdjęcie z 1978 r.

Rozwój struktur opozycji

Działania opozycjonistów, nagłaśniane przez Radio Wolna Europa i inne zachodnie rozgłośnie radiowe nadające w języku polskim, skłoniły władze PRL do ogłoszenia w 1977 r. amnestii dla osób więzionych za udział w protestach ulicznych z czerwca 1976 r. Nie powstrzymało to jednak dalszego rozwoju struktur opozycji. KOR przekształcił się w **Komitet Samoobrony Społecznej „KOR”**, który nie tylko kontynuował pomoc represjonowanym robotnikom, lecz także prowadził walkę o przestrzeganie praw człowieka. W **1978 r. w Gdańsku** powstały **Wolne Związki Zawodowe** (**WZZ**). Ich założyciele postawili sobie za cel walkę o prawa pracownicze. Równolegle powstawały kolejne organizacje opozycyjne tworzone przez ludzi o różnych sympatiach ideowych, w tym m.in. Ruch Młodej Polski. W **1979 r.** z inicjatywy środowiska skupionego wokół Leszka Moczulskiego powstała **Konfederacja Polski Niepodległej** (**KPN**). Była to pierwsza z formacji opozycyjnych, która otwarcie deklarowała się jako partia polityczna. Postulowała odsunięcie PZPR od władzy i przywrócenie w Polsce demokracji parlamentarnej. Najważniejszą formą działalności całej opozycji stało się prowadzenie niezależnej akcji wydawniczej, przełamującej monopol informacyjny władz.

Ponieważ w działalność wszystkich organizacji opozycyjnych zaangażowanych było łącznie ok. tysiąca osób, kierownictwo PZPR bagatelizowało ich znaczenie, uznając, że poradzi sobie z nimi licząca wówczas kilkanaście tysięcy funkcjonariuszy Służba Bezpieczeństwa. Ta ostatnia infiltrowała szeregi opozycji z pomocą stale rozbudowywanej sieci agenturalnej oraz masowo stosowanych podsłuchów.

Początek pontyfikatu Jana Pawła II (1978)

Istotne znaczenie dla aktywizacji środowisk opozycyjnych miał dokonany **16 października 1978 r.** wybór na papieża kardynała **Karola Wojtyły**, arcybiskupa krakowskiego, który przyjął imię **Jan Paweł II**. Wydarzenie to wpłynęło zarówno na ożywienie życia religijnego w kraju, jak i na odrodzenie w polskim społeczeństwie poczucia dumy narodowej.

Już kilka dni po wyborze nowego papieża prymas Stefan Wyszyński zwrócił się do władz komunistycznych z prośbą o zgodę na mianowanie nowego arcybiskupa krakowskiego z pominięciem wypracowanej w 1956 r. zasady przedstawiania trzech kandydatów. Władze wówczas dwóch kandydatów odrzucały, wskazując preferowaną przez siebie osobę, lub żądały kolejnych nazwisk. Prymas zarekomendował księdza Franciszka Macharskiego i nie ukrywał, że takie jest życzenie Jana Pawła II. Wskazany kapłan zyskał akceptację władz, a precedens stworzony przy tej okazji udało się stronie kościelnej wykorzystywać w wypadku innych nominacji.

Wydarzenie to oraz zgoda władz PRL na przyjazd papieża do Polski już w pierwszym roku pontyfikatu (choć początkowo kierownictwo PZPR proponowało, by do pielgrzymki doszło dopiero w 1982 r.) stanowiły jasny

M10 Protesty społeczne i manifestacje w PRL w latach 70. i 80. XX w.

LEGENDA

- 1970 — główne miejsca strajków i wystąpień robotniczych oraz ich rok
- 31 VIII — miejsca i daty podpisania porozumień sierpniowych w 1980 r.
- główne miejsca manifestacji społecznych w okresie stanu wojennego (1981–1983)
- miejsca masowych spotkań Polaków z papieżem Janem Pawłem II w 1979 r.
- wybrane obozy dla internowanych w latach 1981–1982

sygnał zasadniczych zmian w polityce władz wobec Kościoła. Sama zaś **pierwsza pielgrzymka Jana Pawła II do kraju**, zorganizowana w **czerwcu 1979 r.**, stała się psychologicznym przełomem dla milionów Polaków. Wzmocniła Kościół Katolicki w Polsce, przywracając w jego szeregi wielu ludzi. Masowe uczestnictwo w mszach z udziałem papieża uświadomiło im, że mimo trwających już ponad trzy dekady rządów komunistycznych wartości chrześcijańskie pozostają bliskie większości z nich. W połączeniu z narastającym kryzysem gospodarczym oraz spotykającymi się z coraz szerszym odzewem akcjami opozycji stworzyło to atmosferę sprzyjającą wybuchowi społecznego niezadowolenia na dużą skalę.

O tym się pisze

Paweł Sasanka – doktor historii, pracownik Biura Badań Historycznych IPN *

T1 O obrazie Polski Gierka – rozważania Pawła Sasanki*

Okres historii Polski lat siedemdziesiątych XX w., zamknięty pomiędzy dwoma przełomowymi wydarzeniami w dziejach PRL: kryzysem społeczno-politycznym z grudnia 1970 r. i falą strajków z sierpnia 1980 r., przyjęło się określać mianem „Polski Gierka". […] Na tle poprzedzających ją i następujących po niej epok w dziejach PRL „Polska Gierka" jest swoistym fenomenem. Współczesna wiedza historyczna na jej temat szczególnie często rozmija się z pamięcią społeczną. Wiele osób średniego i starszego pokolenia, znających tamten czas z autopsji (w odróżnieniu od młodzieży znającej go co najwyżej z książek), w dalszym ciągu skłonnych jest oceniać całą dekadę z sentymentem i w kolorowych barwach, wracając wspomnieniami do młodości i odnosząc swoją sytuację do sytuacji całego społeczeństwa. Dotyczy to zresztą w jakimś stopniu ocen całego peerelu, skoro w badaniach przeprowadzonych przez ośrodek Pentor w 2003 r. aż 43 proc. pytanych pozytywnie oceniało Polskę Ludową, podczas gdy źle postrzegało ją 34 proc. ankietowanych. Zjawisko to jest przedmiotem zainteresowania i badań socjologów i historyków.

Wydaje się, że szczególne natężenie owego sentymentu przypadło na lata dziewięćdziesiąte XX w. i przełom wieków. Wystarczy przypomnieć, że książka wydana pod wymownym tytułem Przerwana dekada, *wywiad rzeka z Edwardem Gierkiem, osiągnęła (razem z drugą częścią pt.* Replika*) łączny nakład ponad miliona egzemplarzy i tym samym ustanowiła absolutny rekord wydawniczy. Zapoczątkowała ona całą serię książek o tematyce polityczno-rozliczeniowej, które w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych cieszyły się ogromną popularnością, później już jednak nikogo (poza historykami) nie interesowały i zalegały na stoiskach z „tanią książką". Można sądzić, że książka-wywiad z Gierkiem, przedstawiając w fałszywym, wyidealizowanym świetle dekadę, odpowiedziała na podświadome oczekiwania czytelników, aby – obok obecnej w mediach krytyki – pokazać też osiągnięcia i zalety tego okresu. Zarazem przyczyniła się do utrwalenia mitu o dobrym władcy, któremu nie powiodło się wyłącznie z powodu splotu niekorzystnych okoliczności gospodarczych i spiskujących współpracowników. Spośród pojawiających się co jakiś czas inicjatyw upamiętnienia byłego pierwszego sekretarza KC warto wymienić projekty budowy pomników, nadawania jego imienia budynkom, rondom, ulicom. W pogrzebie Gierka w sierpniu 2001 r. uczestniczyło około 10 tys. osób. O naszych nastrojach dobitnie świadczą wyniki badań opinii publicznej. Za okres, w którym żyło się nam najlepiej, uważamy czas rządów Edwarda Gierka. Ten sentyment do epoki lat siedemdziesiątych stał się szczególnie widoczny po śmierci byłego pierwszego sekretarza PZPR. W publicznej dyskusji nie brakowało głosów, że Gierek był wielce zasłużonym Polakiem, wybitnym mężem stanu, podkreślano nawet jego zasługi dla rozwoju polskiej gospodarki.*

P. Sasanka, *Polska Gierka – dekada przerwana czy zmarnowana?*, [w:] *Polski wiek XX*, t. 4, Warszawa: Bellona, 2010, s. 7–34.

Praca z tekstem

1. Wyjaśnij, jakie są różnice między pamięcią społeczną a prawdą historyczną dotyczącą czasów gierkowskich. **T1**
2. Oceń, z czego mogą wynikać różnice między różnymi wizjami Polski z czasów Gierka. **T1**

Uroczystość otwarcia Trasy Łazienkowskiej w Warszawie w 1974 r. Na zdjęciu m.in. Edward Gierek **1**.

Polecenia podsumowujące

1. Przedstaw genezę, przebieg i następstwa wydarzeń z grudnia 1970 r.
2. Scharakteryzuj działalność Komitetu Obrony Robotników i Ruchu Obrony Praw Człowieka i Obywatela.
3. Oceń postawy Polaków wobec wydarzeń w kraju w czasach gierkowskich.

Polska w latach 70.

Podsumowanie 25

Rewolta grudniowa w 1970 r.

14 XII 1970 – wybuch strajku w Stoczni Gdańskiej im. Lenina w odpowiedzi na ogłoszenie podwyżek cen żywności.
Strajki w innych miastach Wybrzeża: Gdyni, Elblągu, Słupsku i Szczecinie, walki uliczne z udziałem dziesiątek tysięcy robotników.
W wydarzeniach grudniowych na Wybrzeżu śmierć 44 osób, ponad tysiąc rannych.
Usunięcie Władysława Gomułki ze stanowiska I sekretarza KC PZPR, nowym sekretarzem Edward Gierek.

„Druga Polska" Gierka

Prowadzenie przez ekipę Gierka ambitnej polityki gospodarczej i społecznej dzięki kredytom z Zachodu.
Modernizacja kraju; nowe inwestycje: Port Północny w Gdańsku, Huta Katowice, droga ekspresowa Warszawa–Katowice.
Rozpoczęcie produkcji samochodu Fiat 126p.
Pojawienie się w Polsce towarów konsumpcyjnych z Zachodu.
Rozwój budownictwa mieszkaniowego, złagodzenie cenzury, liberalizacja polityki paszportowej, złagodzenie polityki względem Kościoła – czynniki wpływające na większą akceptację społeczną systemu komunistycznego w pierwszej połowie lat 70.
Telewizja Polska narzędziem propagandy sukcesu.

Nowelizacja konstytucji w 1976 r.

1975 – reforma administracyjna znosząca powiaty i zwiększająca liczbę województw z 17 do 49.
II 1976 – nowelizacja konstytucji; określenie, że PRL jest państwem socjalistycznym, a PZPR przewodnią siłą społeczeństwa.
Coraz silniejsze podporządkowanie Kremlowi w sferze militarnej i gospodarczej.

Czerwiec 1976 r. i narodziny opozycji demokratycznej

Wzrost dochodów ludności przyczyną zwiększenia popytu na towary, a w efekcie – ich deficytu.
VI 1976 – strajki robotników m.in. w Radomiu, Ursusie i Płocku w odpowiedzi na planowane podwyżki cen żywności.
Demonstracje brutalnie stłumione przez Milicję Obywatelską. W Radomiu śmierć 2 osób, ok. 200 demonstrantów rannych.
Wycofanie się z podwyżek, w ich miejsce podwyżki ukryte.
Masowe wiece poparcia dla polityki Edwarda Gierka organizowane przez komunistów.
Druga połowa lat 70. – wpędzenie kraju przez władze PRL w spiralę zadłużenia.
IX 1976 – utworzenie Komitetu Obrony Robotników; główni działacze: Jacek Kuroń i Antoni Macierewicz.
1977 – powstanie Ruchu Obrony Praw Człowieka i Obywatela; na czele Andrzej Czuma i Leszek Moczulski.
1978 – powstanie Wolnych Związków Zawodowych.
Powstanie kolejnych organizacji opozycyjnych o różnych profilach ideowych, m.in. Ruchu Młodej Polski.
Konspiracyjna działalność wydawnicza najważniejszą formą działalności całej opozycji.

Początek pontyfikatu Jana Pawła II

16 X 1978 – wybór Karola Wojtyły na papieża, ożywienie życia religijnego w kraju.
VI 1979 – pierwsza pielgrzymka Jana Pawła II do Polski.

Polecane publikacje

J. Eisler, *Grudzień 1970. Geneza, przebieg, konsekwencje*, Warszawa: IPN, 2020.

J.J. Lipski, *KOR: Komitet Obrony Robotników – Komitet Samoobrony Społecznej*, Warszawa: IPN, 2006.

P. Sasanka, *Czerwiec 1976. Geneza, przebieg, konsekwencje*, Warszawa: IPN, 2006.

26 Rewolucja „Solidarności" (1980–1981)

VIII 1980
strajk okupacyjny w Stoczni Gdańskiej im. Lenina

VIII–IX 1980
podpisanie porozumień sierpniowych

XI 1980
rejestracja NSZZ „Solidarność"

III 1981
kryzys bydgoski

IX i X 1981
I Krajowy Zjazd Delegatów NSZZ „Solidarność"

X 1981
Wojciech Jaruzelski I sekretarzem KC PZPR

Przypomnij

- Jakie były początki opozycji demokratycznej w PRL?

Cel lekcji

- Dowiem się, czym był ruch społeczny „Solidarność".

Po lekcji

- Wyjaśniam przyczyny i następstwa strajków w 1980 r.
- Charakteryzuję sylwetki czołowych działaczy „Solidarności".
- Wyjaśniam wpływ „Solidarności" na przemiany społeczno-polityczne w Polsce.

Przyczyny strajków w 1980 r.

Najbardziej odczuwalnym przejawem stale **pogarszającej się sytuacji gospodarczej** był brak w sklepach wielu artykułów, zwłaszcza pierwszej potrzeby, w tym mięsa i wędlin. Skłoniło to ekipę Gierka do ponownej próby podwyższenia cen. Mimo że skala podwyżek była relatywnie niewielka, to z chwilą ich wprowadzenia **na początku lipca 1980 r. rozpoczęły się strajki**. Początkowo miały charakter czysto ekonomiczny, żądania bowiem ograniczały się do spraw płacowych. Takie strajki zdarzały się przez całe lata 70. i gasły po zaakceptowaniu przez władze podwyżek płac w danym przedsiębiorstwie. Następnie – już po zakończeniu protestu – zwalniano jego przywódców, co na pewien czas zniechęcało potencjalnych naśladowców. Jednak latem 1980 r. taktyka ta okazała się nieskuteczna, gdyż sukcesy protestujących załóg w negocjowaniu podwyżek natychmiast zachęcały innych robotników do przerywania pracy. W rezultacie do strajków zaczęło dochodzić już nie tylko w poszczególnych zakładach czy miejscowościach, lecz także w całych regionach.

Strajki w 1980 r.

W drugiej dekadzie **lipca 1980 r. do strajku przystąpiły** niemal wszystkie **zakłady Lubelszczyzny**. Protestujący dość szybko uzyskali podwyżki płac, lecz równocześnie władze nie uczyniły niczego, co naruszałoby fundamenty istniejącego systemu rządów. W ostatniej dekadzie lipca i pierwszej połowie sierpnia 1980 r. do postulatów z Lubelszczyzny nawiązały strajkujące **załogi fabryk na Dolnym Śląsku, Wybrzeżu Gdańskim, w Łodzi oraz Warszawie**. Strajki te nie miały jednak takiego zasięgu jak protest lubelski i wydawało się, że ich fala będzie opadać.

W gdańskich zakładach pracy, w których w sierpniu 1980 r. doszło do strajków, kobiety stanowiły niewielki odsetek pracowników, a mimo to wniosły znaczny wkład w walkę. Na przykład 16 sierpnia działaczki WZZ Anna Walentynowicz i Alina Pieńkowska, a także Ewa Ossowska i Henryka Krzywonos zatrzymały robotników wychodzących z gdańskiej stoczni po podpisaniu porozumienia z dyrekcją. Zapobiegło to przerwaniu strajku.

Praca z materiałami

1. Omów skalę protestów i żądania robotników latem 1980 r. Wykorzystaj **M1** i wiedzę pozaźródłową.
2. Podaj główne postulaty Międzyzakładowego Komitetu Strajkowego w Gdańsku. **M2**

M1 Latem 1980 r. fala strajków objęła kilkaset zakładów pracy rozsianych niemal po całym kraju. Dokładne liczby są trudne do ustalenia, ale szacuje się, że mogło strajkować nawet kilkaset tysięcy robotników. W większości tych miejsc zakładali oni Międzyzakładowe Komitety Strajkowe, które wysuwały swoje postulaty. Tak było m.in. w Stoczni Szczecińskiej im. Adolfa Warskiego, gdzie komitet zgłosił aż 36 robotniczych postulatów, a więc więcej niż w Stoczni Gdańskiej im. Lenina. Na fotografii strajkujący robotnicy w Gdańsku, 1980 r.

Tymczasem **14 sierpnia 1980 r.** wybuchł **strajk okupacyjny w Stoczni Gdańskiej im. Lenina**. Jego bezpośrednią przyczyną stało się zwolnienie z pracy suwnicowej **Anny Walentynowicz**, popularnej działaczki nielegalnych Wolnych Związków Zawodowych (WZZ). Organizatorem strajku był działacz KOR-u **Bogdan Borusewicz**. Domagano się przywrócenia Walentynowicz do pracy, podwyżek płac oraz upamiętnienia ofiar Grudnia '70. Kierownictwo strajku przejął komitet, któremu przewodził inny członek WZZ, uczestnik strajku w stoczni w 1970 r. – **Lech Wałęsa** (zob. s. 303). Ponieważ do stoczni przybywali przedstawiciele kolejnych przedsiębiorstw rozpoczynających strajk, komitet przekształcił się w **Międzyzakładowy Komitet Strajkowy** (**MKS**). Do końca sierpnia jego zwierzchnictwo uznało blisko 700 strajkujących zakładów z całego Pomorza Gdańskiego.

Członkowie MKS, z pomocą grupy przybyłych do stoczni z Warszawy intelektualistów, wśród których główną rolę odgrywali **Tadeusz Mazowiecki** i **Bronisław Geremek**, sformułowali **listę 21 postulatów**. W pierwszym i najważniejszym z nich domagano się zgody władz na utworzenie niezależnych związków zawodowych. Ponadto żądano realnego przestrzegania zawartych w konstytucji PRL praw i wolności obywatelskich oraz spełnienia licznych postulatów ekonomicznych i socjalnych.

Początkowo władze próbowały ignorować MKS i prowadzić negocjacje bezpośrednio z poszczególnymi załogami strajkujących zakładów. Dopiero gdy ta próba podzielenia protestujących skończyła się fiaskiem, do gdańskiej stoczni przybyła delegacja rządowa z wiceppremierem **Mieczysławem**

Anna Walentynowicz

(1929–2010)

Robotnica, w PRL opozycjonistka. Od 1950 r. pracowała w stoczni w Gdańsku. Należała do ZMP, Ligi Kobiet, walczyła o prawa pracowników. Współtworzyła nielegalne Wolne Związki Zawodowe. Kolportowała konspiracyjne ulotki i organizowała obchody Grudnia '70. Była inwigilowana i wielokrotnie zatrzymywana przez SB. W sierpniu 1980 r. wzięła udział w strajku w stoczni, została członkiem MKS, była współzałożycielką NSZZ „Solidarność". W stanie wojennym została internowana, po uwolnieniu kontynuowała działalność opozycyjną. Była przeciwniczką dialogu z komunistami i obrad Okrągłego Stołu. Zginęła w katastrofie samolotu rządowego pod Smoleńskiem. Zdjęcie z 1980 r.

M2 21 postulatów Międzyzakładowego Komitetu Strajkowego w Stoczni Gdańskiej im. Lenina, 17 sierpnia 1980 r.

1. Akceptacja niezależnych od partii i pracodawców wolnych związków zawodowych, wynikających z ratyfikowanych przez PRL Konwencji nr 87 Międzynarodowej Organizacji Pracy, dotyczących wolności związków zawodowych.

2. Zagwarantowanie prawa do strajku oraz bezpieczeństwa strajkującym i osobom wspomagającym.

3. Przestrzegać zagwarantowanej w Konstytucji PRL wolności słowa, druku, publikacji, a tym samym nie represjonować niezależnych wydawnictw oraz udostępnić środki masowego przekazu dla przedstawicieli wszystkich wyznań.

4. Przywrócić do poprzednich praw:

a) ludzi zwolnionych z pracy po strajkach w 1970 i 1976 r., studentów wydalonych z uczelni za przekonania,

b) zwolnić wszystkich więźniów politycznych [...],

c) znieść represje za przekonania.

5. Podać w środkach masowego przekazu informację o utworzeniu Międzyzakładowego Komitetu Strajkowego oraz publikować jego żądania.

6. Podjąć realne działania mające na celu wyprowadzenie kraju z sytuacji kryzysowej poprzez:

a) podanie do publicznej wiadomości pełnej informacji o sytuacji społeczno-gospodarczej,

b) umożliwienie wszystkim środowiskom i warstwom społecznym uczestniczenia w dyskusji nad programem reform.

7. Wypłacić wszystkim pracownikom biorącym udział w strajku wynagrodzenie za okres strajku, jak za urlop wypoczynkowy, z funduszu CRZZ.*

8. Podnieść zasadnicze uposażenie każdego pracownika o 2000 zł na miesiąc jako rekompensatę dotychczasowego wzrostu cen.

9. Zagwarantować automatyczny wzrost płac równolegle do wzrostu cen i spadku wartości pieniądza.

10. Realizować pełne zaopatrzenie rynku wewnętrznego w artykuły żywnościowe, a eksportować tylko nadwyżki.

11. Znieść ceny komercyjne oraz sprzedaż za dewizy w tzw. eksporcie wewnętrznym.*

12. Wprowadzić zasady doboru kadry kierowniczej na zasadach kwalifikacji, a nie przynależności partyjnej, oraz znieść przywileje MO, SB i aparatu partyjnego poprzez:

– zrównanie zasiłków rodzinnych,

– zlikwidowanie specjalnych sprzedaży itp.

13. Wprowadzić na mięso i jego przetwory kartki – bony żywnościowe (do czasu opanowania sytuacji na rynku).

14. Obniżyć wiek emerytalny dla kobiet do 55 lat, a dla mężczyzn do lat 60 lub przepracowanie w PRL 30 lat dla kobiet i 35 lat dla mężczyzn bez względu na wiek.

15. Zrównać renty i emerytury starego portfela do poziomu aktualnie wypłacanych.*

16. Poprawić warunki pracy służby zdrowia, co zapewni pełną opiekę medyczną osobom pracującym.

17. Zapewnić odpowiednią ilość miejsc w żłobkach i przedszkolach dla dzieci kobiet pracujących.

18. Wprowadzić urlop macierzyński płatny przez okres trzech lat na wychowanie dziecka.

19. Skrócić czas oczekiwania na mieszkania.

20. Podnieść diety z 40 zł na 100 złotych i dodatek za rozłąkę [z rodziną].

21. Wprowadzić wszystkie soboty wolne od pracy. Pracownikom w ruchu ciągłym i systemie czterobrygadowym brak wolnych sobót zrekompensować zwiększonym wymiarem urlopu wypoczynkowego lub innymi płatnymi dniami wolnymi od pracy.

21 postulatów, https://www.solidarnosc.org.pl/o-nas/archiwum-kk/21-postulatow/ (dostęp 7.04.2025).

* **CRZZ** – Centralna Rada Związków Zawodowych
ceny komercyjne oraz sprzedaż za dewizy w tzw. eksporcie wewnętrznym – możliwość zakupu niedostępnego na ogół towaru po cenach wyższych niż rynkowe za obce waluty lub bony dewizowe
stary portfel – sposób naliczania rent i emerytur na podstawie zmniejszonej kwoty bazowej, przez co kwoty wypłacane były niższe od obowiązujących w danym czasie

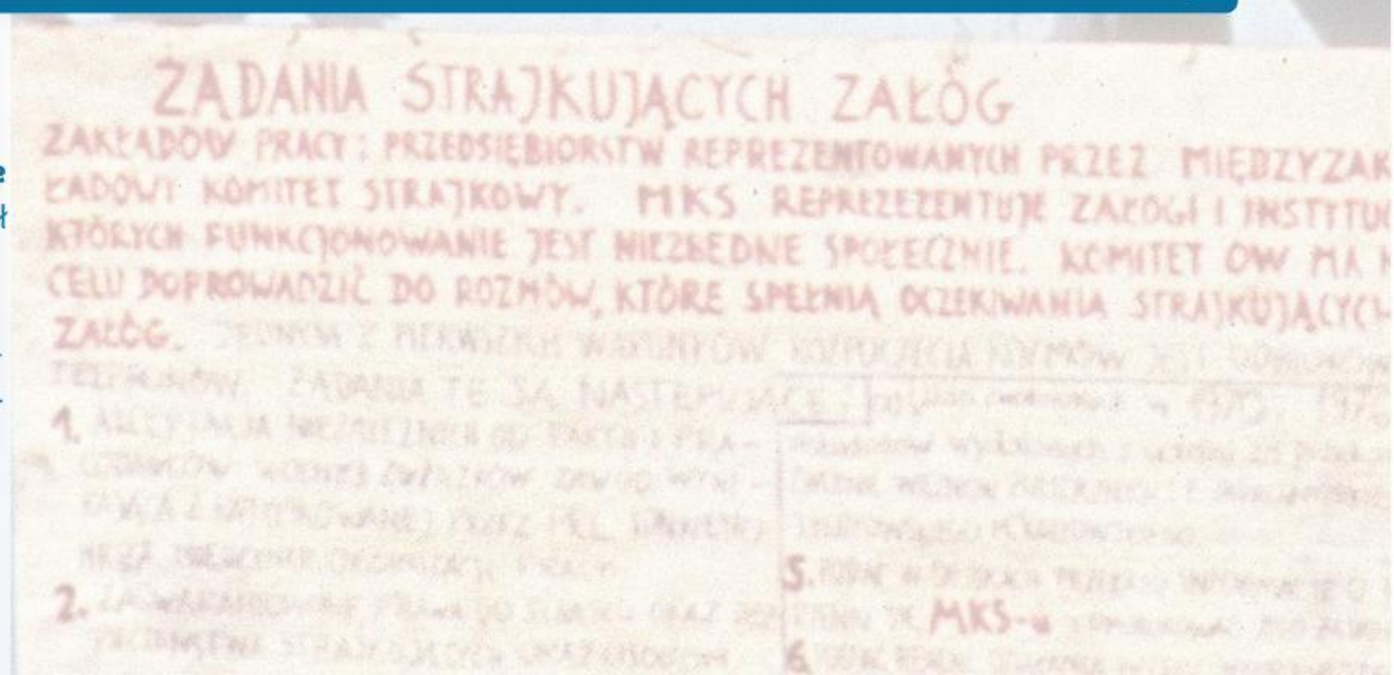
ŻĄDANIA STRAJKUJĄCYCH ZAŁÓG

Jagielskim na czele. Inny wicepremier udał się do Szczecina, gdzie w tamtejszej stoczni również powstał MKS reprezentujący strajkujące zakłady z całego Pomorza Zachodniego i przedstawił podobną do gdańskiej listę postulatów.

Równolegle z trwającymi ponad tydzień negocjacjami władze przygotowywały operację pacyfikacji obu MKS-ów. Ostatecznie kierownictwo PZPR zrezygnowało z użycia siły, uznając, że skala strajków jest już zbyt wielka, aby udało się zastraszyć wszystkich protestujących. Zasadnicze znaczenie miało w tej sprawie dotarcie w końcu sierpnia fali strajkowej na Górny Śląsk i sparaliżowanie kopalń węgla, stanowiącego wówczas główny towar eksportowy.

Porozumienia sierpniowe i narodziny „Solidarności" (1980)

Masowe wystąpienia robotnicze w sierpniu **1980 r.** zakończyło zawarcie **porozumień sierpniowych**. Pierwsze podpisano 30 sierpnia w Szczecinie, a kolejne – 31 sierpnia w Gdańsku oraz 3 września w Jastrzębiu-Zdroju z tamtejszym komitetem strajkowym reprezentującym głównie górników. Potwierdzały one zgodę władz na powstanie nowych związków zawodowych. Ostatnie porozumienie podpisano 11 września w Hucie Katowice w Dąbrowie Górniczej. Tym samym strona rządowa zgodziła się na tworzenie struktur nowych związków zawodowych także w tych zakładach i instytucjach, w których nie doszło do strajku.

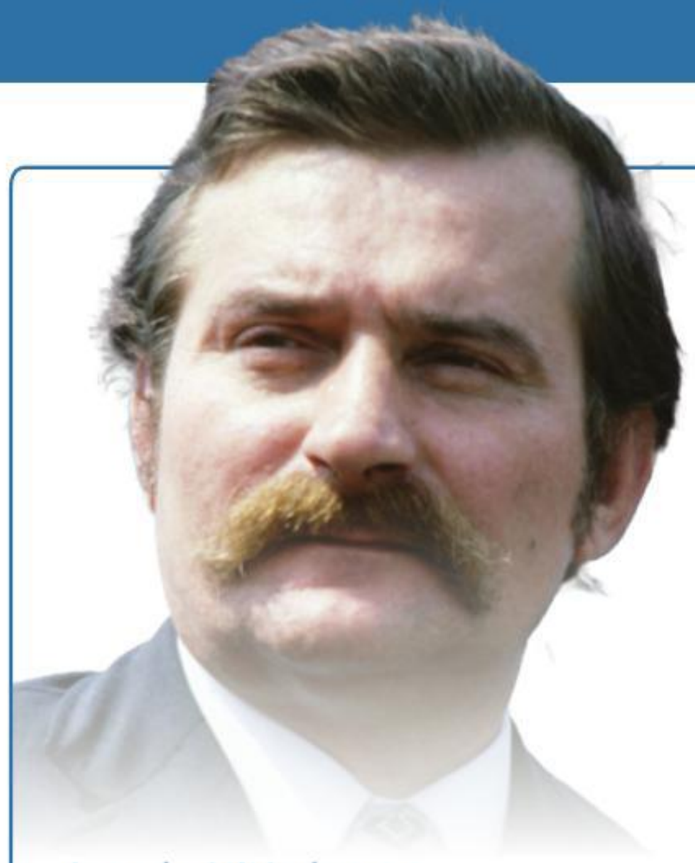

Lech Wałęsa

(ur. 1943)

Robotnik, w latach 1980–1991 przewodniczący NSZZ „Solidarność", w latach 1990–1995 prezydent Polski. Od 1967 r. pracował w stoczni w Gdańsku jako elektryk okrętowy. Uczestniczył w strajku w grudniu 1970 r., po którym został zwerbowany przez SB. Po zerwaniu tej współpracy działał w WZZ oraz współpracował z KSS „KOR". W 1980 r. stał na czele strajku w stoczni oraz MKS i podpisał porozumienia sierpniowe w Gdańsku. Był współzałożycielem i pierwszym przewodniczącym NSZZ „Solidarność". Represjonowany za działalność opozycyjną, w czasie stanu wojennego został internowany. W 1983 r. przyznano mu Pokojową Nagrodę Nobla. Był współtwórcą porozumień Okrągłego Stołu. W 1990 r. został pierwszym w historii prezydentem RP wybranym w wyborach powszechnych. Zdjęcie z 1981 r.

M3 Jednym z symboli porozumień sierpniowych stał się ogromny długopis, którym Lech Wałęsa je podpisał. Dziś ten mierzący prawie pół metra długopis w rękach przewodniczącego MKS może się wydawać niestosowny. Jednak w tamtym czasie odbierano to zupełnie inaczej. Długopis z podobizną papieża stał się dla wielu Polaków ikoną wolności. Po raz pierwszy w historii powojennej Polski spór między robotnikami a władzą komunistyczną został rozwiązany pokojowo. Na zdjęciu Lech Wałęsa 1 i wicepremier Mieczysław Jagielski 2 podpisują porozumienia sierpniowe w Gdańsku, 1980 r.

akumulacja – tu: przeznaczenie części dochodu narodowego na inwestycje i zwiększenie zasobu środków obrotowych oraz rezerw
korektura płac – tu: wyrównanie wysokości płac

M4 **Protokół porozumienia zawartego przez Komisję Rządową i Międzyzakładowy Komitet Strajkowy w Stoczni Gdańskiej im. Lenina, 31 sierpnia 1980 r.**

1. Działalność związków zawodowych w PRL nie spełniła nadziei i oczekiwań pracowników. Uznaje się za celowe powołanie nowych, samorządnych związków zawodowych, które byłyby autentycznym reprezentantem klasy pracującej. Nie kwestionuje się prawa nikogo do pozostania w dotychczasowych związkach, a w przyszłości widzieć można możliwość nawiązania współpracy między związkami.

[...]

5. Nowe związki zawodowe winny mieć realną możliwość publicznego opiniowania kluczowych decyzji determinujących warunki życia ludzi pracy: zasad podziału dochodu narodowego na konsumpcję i akumulację, podziału funduszu konsumpcji społecznej na różne cele (zdrowie, oświatę, kulturę), podstawowych zasad wynagradzania i kierunków polityki płac, a szczególnie zasady automatycznej korektury płac* w warunkach inflacji, wieloletnich planów gospodarczych, kierunków inwestycji oraz zmiany cen. [...]*

W sprawie punktu drugiego, który brzmi: „Zagwarantowanie prawa do strajku oraz bezpieczeństwa strajkującym i osobom wspomagającym" ustalono:

Prawo do strajku będzie zagwarantowane w przygotowywanej ustawie o związkach zawodowych. [...]

W sprawie punktu trzeciego, który brzmi: „Przestrzegać zagwarantowanej w Konstytucji PRL wolności słowa, druku i publikacji, a tym samym nie represjonować niezależnych wydawnictw oraz udostępnić środki masowego przekazu dla przedstawicieli wszystkich wyznań" ustalono:

1. Rząd wniesie do Sejmu w terminie trzech miesięcy projekt ustawy o kontroli prasy, publikacji i widowisk, oparty na następujących zasadach: Cenzura powinna chronić interesy państwa. Oznacza to ochronę tajemnicy państwowej oraz gospodarczej, której zakres określą bliżej przepisy prawa, spraw bezpieczeństwa państwa i jego ważnych interesów międzynarodowych, ochronę uczuć religijnych, a jednocześnie uczuć osób niewierzących, jak i uniemożliwienie rozpowszechniania treści szkodliwych obyczajowo. [...]

Międzyzakładowy Komitet Strajkowy zobowiązuje się do zakończenia strajku z dniem 31 sierpnia 1980 roku o godz. 17.00.

Porozumienia społeczne 1980–1981, wybór i oprac. J. Gmitruk, J. Sałkowski, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2005, s. 15–18, 27.

M5 16 grudnia 1980 r. w Gdańsku odsłonięto Pomnik Poległych Stoczniowców 1970. Odbiło się to głośnym echem w całym bloku wschodnim. Monument, który powstał w zaledwie 100 dni, był pierwszym pomnikiem za żelazną kurtyną upamiętniającym ofiary komunistycznej władzy. W uroczystości jego odsłonięcia, która odbyła się w 10. rocznicę tragicznych wydarzeń grudniowych, wzięli udział stoczniowcy, działacze opozycji demokratycznej i mieszkańcy Trójmiasta. Uświetnił ją skomponowany specjalnie na tę okazję przez Krzysztofa Pendereckiego utwór *Lacrimosa* (czyt. lakrimoza). Na fotografii tłumy wokół odsłanianego w Gdańsku pomnika, 1980 r.

Początkowo nie było jasne, czy liderzy komitetów strajkowych z różnych regionów Polski porozumieją się w sprawie utworzenia jednej organizacji związkowej. Dopiero na spotkaniu zorganizowanym w połowie września 1980 r. w Gdańsku zgodzono się na takie rozwiązanie oraz ustalono oficjalną nazwę: **Niezależny Samorządny Związek Zawodowy „Solidarność”**. Ostatni, najbardziej znany człon tej nazwy, pochodził od tytułu biuletynu strajkowego, wydawanego w drugiej połowie sierpnia w gdańskiej stoczni.

Nowy związek stał się organizacją o zasięgu ogólnopolskim, opierającą działanie na silnych, autonomicznych strukturach regionalnych. Odrzucenie typowej dla związku zawodowego konstrukcji branżowej dowodziło, że dynamika ruchu wyraźnie wykracza poza ramy reprezentacji interesów pracowniczych. Przyjęcie formuły regionalnej było też związane z absolutną dominacją własności państwowej w gospodarce. Bez względu bowiem na to, czy chodziło o górników, stoczniowców, hutników, nauczycieli czy też lekarzy, wszyscy oni mieli jednego i tego samego pracodawcę, czyli państwo, a właściwie partię komunistyczną, która całkowicie opanowała cały aparat państwowy. Dlatego **„Solidarność”** szybko się stała **wielkim społecznym ruchem protestu o charakterze narodowowyzwoleńczym** ubranym w szaty związku zawodowego. W szczytowym okresie należało do niej blisko **10 mln Polaków**.

Spór o rejestrację „Solidarności"

Podpisanie porozumień społecznych, które doprowadziło do opanowania masowych strajków, nie uratowało Gierka przed upadkiem. Już na początku września 1980 r. jego przeciwnicy, wykorzystując zły stan zdrowia I sekretarza, usunęli go ze stanowiska. Na nowego przywódcę PZPR wybrano Stanisława Kanię, który przez kilkanaście poprzednich lat nadzorował z ramienia partii wymiar sprawiedliwości oraz resorty spraw wewnętrznych i obrony. Jego najbliższym współpracownikiem stał się długoletni minister obrony narodowej generał Wojciech Jaruzelski, który z inicjatywy Kani na początku 1981 r. został również premierem.

Podpisanie porozumień sierpniowych nie oznaczało jednak, że komuniści zaczną ich przestrzegać i pozwolą „Solidarności” rosnąć w siłę. Jesienią 1980 r. Kania zaakceptował rozpoczęcie przygotowań do wprowadzenia stanu wojennego, ale uważał, że da się uniknąć otwartego starcia z szybko powiększającym się liczebnie związkiem. Zakładał, że z pomocą ok. miliona członków PZPR, którzy zapisali się do „Solidarności”, a także dzięki umiejętnym działaniom propagandowym uda się ją stopniowo podzielić, a następnie osłabić i wmontować w ramy systemu politycznego PRL.

Pierwsza próba sił nastąpiła przy okazji rejestracji nowego związku. **Władze usiłowały ingerować w brzmienie statutu „Solidarności”**, żądając, aby znalazło się w nim m.in. jednoznaczne uznanie kierowniczej roli PZPR w państwie. Spór w tej sprawie doprowadził do proklamowania na początku października 1980 r. ogólnopolskiego, jednogodzinnego, powszechnego strajku ostrzegawczego. Protest stał się wielką demonstracją

M6 Statut NSZZ „Solidarność”, 22 września 1980 r.

Postanowienia ogólne

§ 4. Związek jest niezależny od organów administracji państwowej i organizacji politycznych.

§ 5. Związek zrzesza pracowników zatrudnionych na podstawie umowy o pracę [...], wyboru, powołania, mianowania, jak również uczniów przyzakładowych szkół zawodowych świadczących pracę na rzecz zakładu pracy lub pobierających naukę zawodu, osoby wykonujące pracę na podstawie umowy agencyjnej. Utrata zatrudnienia nie pociąga za sobą utraty członkostwa. Członkami Związku mogą być także emeryci i renciści. [...]

§ 9. Władze związkowe wszystkich szczebli pochodzą z wyboru.

Teka edukacyjna IPN „Stan wojenny 1981–1983”, z. 3, Wybór źródeł, Katowice: IPN–ŚCWiS, 2021, s. 34.

Praca z materiałami

1. Wskaż na mapie (**M10**, s. 297) miasta, w których podpisano porozumienia sierpniowe w 1980 r.
2. Wymień czynniki, które mogły zadecydować o tym, że długopis, którym Lech Wałęsa podpisał porozumienia sierpniowe, stał się ich symbolem. Odwołaj się do **M3** i wiedzy pozaźródłowej.
3. Podaj główne ustalenia porozumień sierpniowych. **M4**
4. Wyjaśnij, dlaczego odsłonięcie Pomnika Poległych Stoczniowców 1970 było istotnym momentem w dziejach bloku wschodniego. Wykorzystaj **M5** i wiedzę pozaźródłową.
5. Podaj zapisy ze statutu NSZZ „Solidarność" świadczące o niezależności związku od władz komunistycznych. **M6**

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, jakie czynniki mogły mieć wpływ na bezkarność osób odpowiedzialnych za pobicie członków „Solidarności" w Bydgoszczy. Wykorzystaj **M7**, **M8** i wiedzę pozaźródłową.
2. Wytłumacz, jaki wpływ na postrzeganie sytuacji w kraju przez społeczeństwo mogły mieć odbywające się w kraju manewry wojsk Układu Warszawskiego. Odwołaj się do **M9** i wiedzy pozaźródłowej.

siły związku, a jego znaczenie polegało nie tylko na zamanifestowaniu niezadowolenia z polityki władz, lecz także na skonsolidowaniu wewnętrznym młodej organizacji. Ostatecznie spór o rejestrację zakończył się w **listopadzie 1980 r.** kompromisem, sąd bowiem **zatwierdził statut NSZZ „Solidarność"** w brzmieniu zaproponowanym przez związkowców, ale uzupełniono go aneksem, w którym znalazło się sformułowanie o przewodniej roli PZPR.

Wkrótce potem doszło do kolejnych konfliktów. Część z nich wynikała ze zwlekania przez władze z realizacją porozumień społecznych z sierpnia i września 1980 r. (tak było m.in. z wprowadzeniem sobót wolnych od pracy), inne zaś – z oporu władz przed usankcjonowaniem kolejnych niezależnych organizacji. Studenci dążący od jesieni 1980 r. do legalizacji **Niezależnego Zrzeszenia Studentów** (**NZS**) zorganizowali wiele strajków i innych akcji protestacyjnych, zanim w lutym 1981 r. uzyskali zgodę na jego rejestrację. Jeszcze dłuższą walkę stoczyli rolnicy, domagający się prawa do utworzenia własnego związku zawodowego.

Kryzys bydgoski (1981)

Działacze „Solidarności" wspierający walkę rolników o własny związek organizowali różne akcje protestacyjne. 19 **marca 1981 r. w Bydgoszczy** delegacja „Solidarności" tamtejszego regionu wzięła udział w sesji Wojewódzkiej Rady Narodowej, na której zamierzała przedstawić stanowisko w tej sprawie. Kiedy związkowcom nie udzielono głosu, postanowili rozpocząć okupację sali, co było często stosowaną w tamtym okresie formą protestu. W trakcie usuwania ich siłą z budynku przez milicję trzech członków „Solidarności", w tym przewodniczący regionu, zostało pobitych przez funkcjonariuszy MO.

Kryzys bydgoski wywołał falę oburzenia w całym kraju, a władze „Solidarności" zażądały ukarania winnych. Napięcie sięgnęło zenitu, gdy po odrzuceniu tego żądania związkowcy przeprowadzili **czterogodzinny strajk generalny**. Strajk ten dosłownie **sparaliżował kraj**, ujawniając olbrzymią skalę poparcia dla „Solidarności". Trwające w tym samym czasie na terytorium Polski manewry wojsk Układu Warszawskiego zostały wykorzystane przez rozmawiającego z władzami „Solidarności" wicepremiera Mieczysława Rakowskiego do wywierania presji na związek, by odwołał zapowiedziany już bezterminowy strajk generalny. Groźba interwencji zbrojnej, na wzór tej, do której doszło w 1968 r. w Czechosłowacji, była najważniejszym elementem wojny psychologicznej prowadzonej przez władze PRL z własnym społeczeństwem. Na Kremlu istotnie rozpatrywano taki scenariusz w grudniu 1980 r., gdy

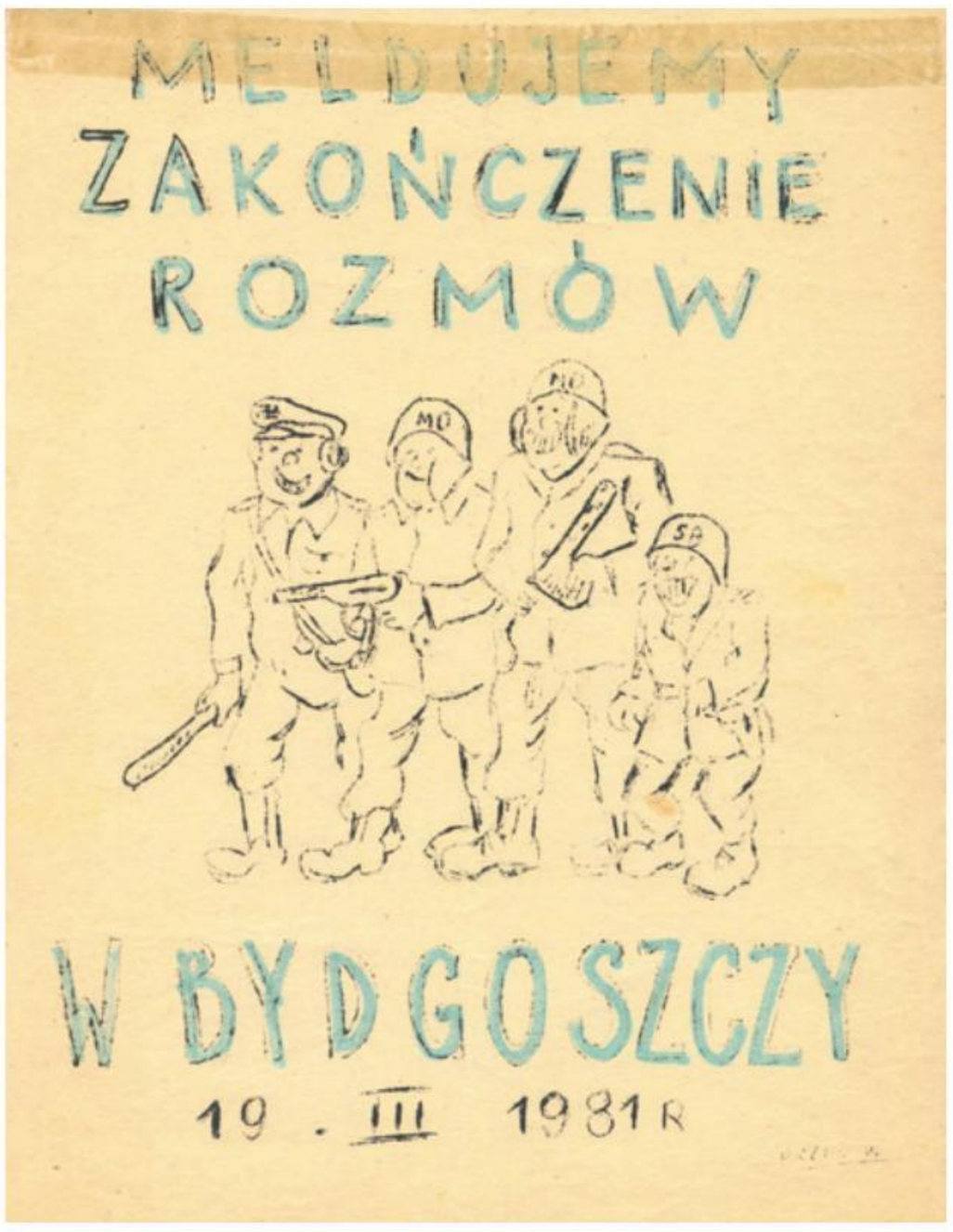

M7 Kryzys bydgoski wywołał reakcję ze strony opozycji. „Solidarność" nawoływała do strajku ostrzegawczego, który miał się przerodzić w strajk generalny. Rozpoczęła także na masową skalę kolportaż drukowanych ulotek. Nie tylko informowała w nich o tym, co się wydarzyło w Bydgoszczy, lecz także żądała ukarania winnych. Na zdjęciu jedna z ulotek powstałych tuż po wydarzeniach bydgoskich. Widoczni na niej funkcjonariusze Milicji Obywatelskiej i Służby Bezpieczeństwa z uśmiechami na twarzy wracają po akcji przeciwko opozycji.

zwołano w Moskwie naradę przywódców państw Układu Warszawskiego z udziałem Kani. Usłyszał on jednak od przywódcy ZSRS Leonida Breżniewa, że bez jego prośby do użycia wojsk nie dojdzie. Na takie stanowisko wpływ miały stanowcza deklaracja rządu USA grożącego wieloma sankcjami wobec ZSRS w wypadku interwencji w Polsce, a także uwikłanie armii sowieckiej w wojnę w Afganistanie.

Ostatecznie kryzys bydgoski zakończył się kompromisem. W ramach porozumienia warszawskiego zawartego 30 marca 1981 r. „Solidarność" odwołała bezterminowy strajk generalny, a władze zobowiązały się przeprowadzić śledztwo w sprawie pobicia przedstawicieli „Solidarności" oraz zadeklarowały rozpatrzenie postulatu legalizacji związku zawodowego rolników. **NSZZ Rolników Indywidualnych „Solidarność" został ostatecznie zarejestrowany w maju 1981 r.** Kryzys bydgoski stanowił apogeum **solidarnościowej rewolucji**. Po jego zakończeniu nastąpiło naturalne rozładowanie napięcia, przekreślające możliwość ponownej mobilizacji społecznej na tak wysokim poziomie przez dłuższy czas.

M8 Podczas wydarzeń bydgoskich pobito przewodniczącego NSZZ „Solidarność" Jana Rulewskiego, a także działaczy niezalegalizowanej jeszcze rolniczej „Solidarności" – Mariusza Łabentowicza i Michała Bartoszcze. Trafili oni do szpitala, a zdjęcia dokumentujące efekty brutalnego postępowania MO szybko obiegły cały kraj dzięki nielegalnej prasie i ulotkom. Do szpitala przybywali przedstawiciele robotników, aby spotkać się z poszkodowanymi. Na zdjęciu z 1981 r. przy łóżku Jana Rulewskiego stoi m.in. górnik. Akcja milicji w Bydgoszczy była elementem prowadzonej przez MSW taktyki mającej na celu utrwalanie w społeczeństwie przekonania, że działalność „Solidarności" anarchizuje życie społeczne i uniemożliwia przez to przezwyciężenie kryzysu gospodarczego. Mimo upływu lat żaden z milicjantów biorących udział w akcji nie został ukarany.

M9 W 1981 r. dwukrotnie przeprowadzono na terenie Polski manewry wojsk Układu Warszawskiego. Pierwsze, odbywające się w marcu pod kryptonimem „Sojuz '81", zostały demonstracyjnie przedłużone po wybuchu kryzysu bydgoskiego. Kolejne, urządzone jesienią pod kryptonimem „Zapad '81", były największymi manewrami w całej historii UW. Ich celem było przekonanie polskiego społeczeństwa, że zbrojna interwencja wojsk sowieckich jest coraz bardziej prawdopodobna. Miało to ułatwić Jaruzelskiemu wprowadzenie stanu wojennego. Na zdjęciu dowódcy wojskowi państw Układu Warszawskiego podczas manewrów „Sojuz '81", wśród nich generał Wojciech Jaruzelski 1 oraz marszałek Wiktor Kulikow 2 – dowódca sił zbrojnych całego UW.

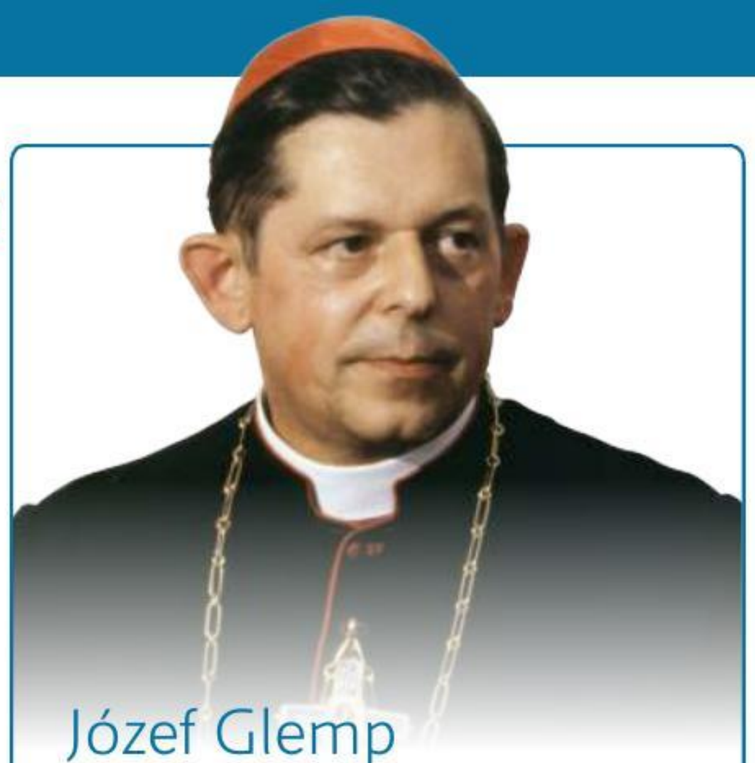

Józef Glemp

(1929–2013)

Ksiądz rzymskokatolicki, w latach 1981–2009 prymas Polski. Po ukończeniu seminarium duchownego kontynuował studia w Rzymie. Pracował m.in. w zakładach opiekuńczych dla nieuleczalnie chorej młodzieży i w kurii gnieźnieńskiej. W latach 1967–1979 był sekretarzem prymasa Wyszyńskiego i wykładał prawo na Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie. W 1979 r. został biskupem warmińskim, a po śmierci Wyszyńskiego – prymasem Polski. W czasie stanu wojennego apelował o zachowanie spokoju i prowadził ugodową politykę wobec władz PRL, z czym nie zgadzali się niektórzy biskupi. Powołał Prymasowski Komitet Pomocy Osobom Pozbawionym Wolności i Ich Rodzinom. Poparł ideę Okrągłego Stołu. Fotografia z 1981 r.

Pierwszy zjazd „Solidarności"

Legalizacja rolniczej „Solidarności" stanowiła ostatni instytucjonalny sukces ruchu społecznego powstałego latem 1980 r. Jej rejestracja przyczyniła się do przejściowego uspokojenia nastrojów, na co istotny wpływ miał też zamach dokonany w maju 1981 r. na Jana Pawła II na Placu św. Piotra w Rzymie. Wyciszenie niepokojów społecznych spowodowała również śmierć prymasa Polski kardynała Stefana Wyszyńskiego kilkanaście dni później. Nowym prymasem został biskup **Józef Glemp**, który kontynuował kierunek działalności Kościoła wytyczony przez swego poprzednika. Polegał on na udzielaniu poparcia „Solidarności" przy równoczesnym wspieraniu jej umiarkowanego nurtu i krytykowaniu radykałów. Hierarchowie kościelni wielokrotnie odgrywali rolę mediatorów w kolejnych konfliktach związkowców z komunistami, próbując zapobiec konfrontacji i doprowadzić do trwałego kompromisu między nimi.

„Solidarność" stała się dla jej członków wielką szkołą demokracji, której byli pozbawieni jako obywatele PRL. Demokratyczne wybory władz zakładowych i regionalnych, później zaś wyłonienie delegatów na ogólnokrajowy zjazd związku stały się dla większości jego członków pierwszymi tego rodzaju doświadczeniami w życiu. Przeprowadzony w dwóch turach, z udziałem blisko 900 delegatów we wrześniu i październiku **1981 r. w Gdańsku I Krajowy Zjazd Delegatów NSZZ „Solidarność"** był czymś więcej niż tylko spotkaniem związkowców. Stanowił namiastkę autentycznego parlamentu w państwie, w którym od kilkudziesięciu lat sejm był bezwolnym narzędziem w rękach PZPR.

M11 W życiu przywódców i szeregowych działaczy „Solidarności" religia i tradycje katolickie odgrywały bardzo ważną rolę. Jeszcze przed powstaniem związku powszechnym zjawiskiem były wspólne modlitwy strajkujących robotników czy organizowanie mszy w ich intencji. Lech Wałęsa [1], począwszy od strajków w 1980 r., w klapie marynarki miał zawsze wpięty znaczek z wizerunkiem Matki Boskiej. Podczas spotkań związkowych odbywały się msze, a księża często występowali w roli doradców i mediatorów między związkiem a stroną rządową. Na zdjęciu członkowie „Solidarności" podczas mszy w trakcie I Krajowego Zjazdu Delegatów NSZZ „Solidarność" w Gdańsku, wrzesień 1981 r.

W trakcie zjazdu uwidoczniły się różnice zdań między przedstawicielami dotychczasowego kierownictwa związku i ich doradcami a wieloma działaczami szczebla lokalnego, zwolennikami bezkompromisowej postawy wobec władz. Znalazło to swój wyraz m.in. w żądaniu usunięcia z aneksu do statutu „Solidarności" sformułowania o przewodniej roli PZPR, a także w przyjętym **programie Samorządna Rzeczpospolita**, którego realizacja w praktyce pozbawiłaby partię komunistyczną kontroli nad gospodarką, a z czasem doprowadziłaby także do demokratyzacji ustroju politycznego. Jednak mimo radykalizacji poglądów wielu delegatów w wyborach na szefa związku już w pierwszej turze głosowania zwyciężył **Lech Wałęsa**, który pokonał trzech bardziej radykalnych rywali. I to on został **pierwszym przewodniczącym NSZZ „Solidarność"**.

Głośnym echem odbiło się uchwalenie przez delegatów **Posłania do ludzi pracy Europy Wschodniej**, w którym wyrazili oni poparcie dla mieszkańców krajów bloku sowieckiego walczących o niezależne związki zawodowe. Apel wywołał niezadowolenie w Moskwie oraz stolicach innych państw komunistycznych, gdzie na wydarzenia w Polsce patrzono z olbrzymim niepokojem, gdyż obawiano się, że „Solidarność" znajdzie tam naśladowców.

W stronę stanu wojennego

Niechęć Kani do wprowadzenia stanu wojennego powodowała rosnącą irytację na Kremlu. W czerwcu 1981 r. grupa dogmatycznych komunistów z inspiracji Moskwy podjęła próbę dokonania zmiany na stanowisku I sekretarza KC PZPR. Zakończyła się ona porażką, jednak wkrótce pozycja Kani zaczęła słabnąć. Coraz więcej osób z aparatu władzy traciło

M10 I Krajowy Zjazd Delegatów NSZZ „Solidarność" odbył się w 1981 r. w Gdańsku. Na miejsce obrad wyznaczono gdańską Halę Widowiskowo-Sportową Olivia. Było to bezprecedensowe wydarzenie, pierwszy raz bowiem od zakończenia II wojny światowej odbyło się w bloku wschodnim tak wielkie forum nieskrępowanej dyskusji społeczno-politycznej. Wzięło w nim udział 898 osób. Delegaci reprezentowali 42 organizacje związkowe z 38 regionów. Najliczniejsze z nich były delegacje śląsko-dąbrowska, mazowiecka i dolnośląska. Na zdjęciu plac przed Halą Olivia w trakcie zjazdu.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, dlaczego I Krajowy Zjazd Delegatów NSZZ „Solidarność" można uznać za bezprecedensowy w dziejach PRL. Odwołaj się do **M10** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Omów rolę religii i Kościoła w pierwszych latach działania „Solidarności". Wykorzystaj **M11** i wiedzę pozaźródłową.

M12 W ramach akcji propagandowych mających zdyskredytować „Solidarność" bezpieka przerabiała plakaty rozpowszechniane przez związek. Przykładem jest plakat przygotowany z okazji I Krajowego Zjazdu Delegatów NSZZ „Solidarność" przedstawiający dziecko w koszulce z logo związku. Komuniści przerobili plakat. Dodali kontur Polski, płonącą zapałkę w ręku dziecka oraz odrzucone przez nie płonące pudełko zapałek. Całość opatrzyli szarfą z napisem „Nie igrać z ogniem!".

Praca z materiałem

1. Zinterpretuj wymowę przerobionego przez bezpiekę plakatu I Krajowego Zjazdu Delegatów NSZZ „Solidarność". **M12**

wiarę w powodzenie jego planu rozbicia „Solidarności" od wewnątrz za pomocą działań agenturalnych (w związku działało 1,8 tys. tajnych współpracowników SB) oraz ataków propagandowych. W październiku 1981 r. członkowie KC PZPR nie udzielili Kani wotum zaufania. Jego miejsce zajął generał Wojciech Jaruzelski, łącząc dotychczasowe funkcje ministra obrony narodowej i szefa rządu ze stanowiskiem I sekretarza PZPR.

Przejmując przywództwo w partii, Jaruzelski był przekonany, że „Solidarność" stanowi śmiertelne zagrożenie dla ustroju komunistycznego, a dotychczasowe metody jej zwalczania nie przyniosły wystarczających rezultatów. Równocześnie jednak, analizując nastroje społeczne, zaobserwował narastającą od lata 1981 r. atmosferę zmęczenia i zniechęcenia, która udzielała się coraz większej liczbie Polaków. Wzmagała ją uprawiana przez media znajdujące się pod kontrolą władz **propaganda klęski**, oskarżająca „Solidarność" o anarchizowanie życia kraju oraz zapowiadająca pogłębianie się problemów z zaopatrzeniem w żywność. Zwiastunem nadciągającego głodu miały być kolejne redukcje kartkowych przydziałów w ramach wprowadzonego w 1981 r. systemu reglamentacji.

Na polecenie Jaruzelskiego w końcu października 1981 r. rozpoczęły działalność wojskowe Terenowe Grupy Operacyjne. Powołane formalnie do walki z marnotrawstwem, niegospodarnością i korupcją, faktycznie prowadziły rozpoznanie terenu, na którym już wkrótce miały podjąć działania w ramach stanu wojennego. Ten czytelny sygnał został jednak zlekceważony przez „Solidarność". Jej działacze uważali, że związek jest zbyt potężny, aby władze PRL zdołały go zniszczyć własnymi siłami, bez wsparcia wojsk sowieckich.

Całkowitej pewności w tej sprawie nie miał też generał Jaruzelski, dlatego gdy na początku grudnia 1981 r. otrzymał od Biura Politycznego PZPR pełnomocnictwo do samodzielnego podjęcia decyzji o wprowadzeniu stanu wojennego, postanowił poznać aktualne stanowisko Moskwy. Podczas rozmowy z dowódcą sił zbrojnych Układu Warszawskiego marszałkiem Wiktorem Kulikowem zapytał, czy będzie mógł liczyć na pomoc Kremla w wypadku, gdyby protesty przeciw stanowi wojennemu przybrały zbyt duże rozmiary. 10 grudnia 1981 r. sowieckie Biuro Polityczne ustaliło, że władze PRL mogą otrzymać pomoc gospodarczą oraz wsparcie na arenie międzynarodowej, ale ZSRS nie zaryzykuje bezpośredniej interwencji zbrojnej. Mimo to **Wojciech Jaruzelski**, przekonany, że dalsza zwłoka spowoduje demobilizację w szeregach armii, milicji i Służby Bezpieczeństwa, **wydał polecenie wprowadzenia stanu wojennego** na całym terytorium Polski z dniem **13 grudnia 1981 r.**

Polecenia podsumowujące

1. Omów przebieg strajków na Wybrzeżu w 1980 r.
2. Wyjaśnij, jakie znaczenie miało powołanie do życia NSZZ „Solidarność".
3. Scharakteryzuj politykę władz PRL wobec „Solidarności".

Rewolucja „Solidarności" (1980–1981)

Podsumowanie 26

Strajki w 1980 r.

Stale pogarszająca się sytuacja ekonomiczna i kolejne podwyżki cen przyczynami strajków w wielu regionach Polski w całej dekadzie lat 70.
VIII 1980 – wybuch strajku w Stoczni Gdańskiej im. Lenina, bezpośrednią przyczyną zwolnienie z pracy Anny Walentynowicz, organizatorem strajku działacz KOR-u Bogdan Borusewicz.
Postulaty strajkujących: przywrócenie Walentynowicz do pracy, podwyżka płac, upamiętnienie ofiar Grudnia '70.
Kierownictwo nad strajkiem – komitet strajkowy z Lechem Wałęsą na czele.
Przyłączenie się do strajku innych zakładów z Pomorza Gdańskiego, powstanie Międzyzakładowego Komitetu Strajkowego.
Ogłoszenie przez MKS listy 21 postulatów, m.in. utworzenia niezależnych związków zawodowych, przestrzegania przez władze praw i wolności obywatelskich zapisanych w konstytucji PRL.
Podjęcie przez komunistów rozmów z MKS-ami z Pomorza Gdańskiego, Pomorza Zachodniego i Śląska.

Narodziny „Solidarności"

30 i 31 VIII oraz 3 i 11 IX 1980 – podpisanie porozumień sierpniowych (społecznych).
Zgoda komunistów na powstanie wolnych związków zawodowych.
IX 1980 – decyzja przywódców komitetów strajkowych w sprawie powstania NSZZ „Solidarność".
NSZZ „Solidarność" ogólnopolską organizacją pracowników wszystkich zakładów pracy w kraju opartą na silnych, autonomicznych strukturach regionalnych.
Liczba członków „Solidarności" w szczytowym okresie – blisko 10 mln.

Spór o rejestrację „Solidarności" i kryzys bydgoski

Strajki na Wybrzeżu przyczyną usunięcia Edwarda Gierka ze stanowiska, nowym I sekretarzem KC PZPR Stanisław Kania.
Pierwsze działania komunistów przeciwko „Solidarności" – zwlekanie z realizacją porozumień społecznych.
XI 1980 – rejestracja NSZZ „Solidarność".
III 1981 – kryzys bydgoski – pobicie działaczy „Solidarności" i strajk generalny.
V 1981 – legalizacja rolniczej „Solidarności" jedną z przyczyn uspokojenia nastrojów społecznych.
IX i X 1981 – I Krajowy Zjazd Delegatów NSZZ „Solidarność", Lech Wałęsa pierwszym przewodniczącym NSZZ „Solidarność".

W stronę stanu wojennego

X 1981 – generał Wojciech Jaruzelski nowym I sekretarzem KC PZPR.
Zaostrzenie polityki wobec „Solidarności", akcja propagandowa oskarżająca ruch o spowodowanie kryzysu w kraju.
Od jesieni 1980 – przygotowania do wprowadzenia stanu wojennego.

Polecane publikacje

A. Friszke, *Rewolucja Solidarności. 1980–1981*, Kraków: Znak Horyzont, 2014.

A. Herbich, *Dziewczyny z Solidarności. Prawdziwe historie*, Kraków: Znak Horyzont, 2016.

T. Kozłowski, *Anatomia rewolucji. Narodziny ruchu społecznego „Solidarność" w 1980 roku*, Warszawa: IPN, 2017.

A. Paczkowski, *Wojna polsko-jaruzelska. Stan wojenny, czyli kontrrewolucja generałów*, Warszawa: Wielka Litera, 2021.

27 Stan wojenny (1981–1983)

STAN WOJENNY 13 XII 1981 – 22 VII 1983

16 XII 1981
pacyfikacja strajku w kopalni „Wujek"

IV 1982
powstanie TKK NSZZ „Solidarność"

X 1982
delegalizacja NSZZ „Solidarność"

1983
Lech Wałęsa laureatem Pokojowej Nagrody Nobla

1984
porwanie i zamordowanie księdza Jerzego Popiełuszki

Przypomnij

- Jaki był stosunek komunistów do NSZZ „Solidarność"?

Cel lekcji

- Dowiem się, jakie konsekwencje dla sytuacji społeczno-politycznej w Polsce miało wprowadzenie stanu wojennego.

Po lekcji

- Omawiam okoliczności i skutki wprowadzenia stanu wojennego.
- Oceniam międzynarodową reakcję na ogłoszenie w Polsce stanu wojennego.
- Przedstawiam sytuację społeczno-gospodarczą w Polsce lat 80.

Wprowadzenie stanu wojennego (1981)

Formalnie **stan wojenny** został wprowadzony **13 grudnia 1981 r.** dekretem wydanym przez Radę Państwa, ale zgodnie z konstytucją PRL miała ona do tego prawo wyłącznie w czasie, gdy nie trwała sesja sejmu. Warunek ten nie został spełniony, ale także rola Rady Państwa była iluzoryczna. Jej członków bowiem przywieziono do Belwederu w nocy z 12 na 13 grudnia 1981 r., aby uchwalili przepisy, na podstawie których funkcjonariusze MO i SB już od kilku godzin dokonywali na terenie całego kraju **internowania działaczy „Solidarności" i innych ugrupowań opozycyjnych**. Łącznie w okresie stanu wojennego internowano blisko 10 tys. osób. Umieszczono je w 49 ośrodkach, w których panował lżejszy rygor niż w więzieniach, ale i tu zdarzały się wypadki pobić, gdy dochodziło do protestów. Zatrzymano większość kierownictwa „Solidarności" z jej przewodniczącym Lechem Wałęsą na czele.

Aby wywrzeć na społeczeństwie odpowiednie wrażenie, na ulice największych miast skierowano kilka tysięcy transporterów opancerzonych i czołgów oraz prawie 100 tys. żołnierzy i milicjantów. Mieli oni nadzorować przestrzeganie godziny milicyjnej oraz kontrolować przepustki, bez których nie wolno było się poruszać w czasie jej obowiązywania ani opuszczać rejonu zamieszkania, np. miasta. Wyjazd z kraju dla obywateli PRL nigdy

M1 Wspomnieniem przewijającym się w relacjach wielu Polaków o wprowadzeniu stanu wojennego był brak w telewizji Teleranka w niedzielę 13 grudnia 1981 r. Na ten cotygodniowy program nadawany o godzinie 9.00 czekały miliony dzieci. Tego dnia nie wyemitowano zresztą żadnego innego zaplanowanego programu. Nadano natomiast, kilkakrotnie następnie powtórzone, przemówienie I sekretarza KC PZPR generała Wojciecha Jaruzelskiego, który uzasadniał wprowadzenie stanu wojennego. Na zdjęciu kadr z telewizyjnego przemówienia Jaruzelskiego z 13 grudnia 1981 r.

м2 Przemówienie Wojciecha Jaruzelskiego wprowadzające stan wojenny, 13 grudnia 1981 r.

Obywatelki i obywatele Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej!

Zwracam się dziś do Was jako żołnierz i jako szef rządu polskiego. Zwracam się do Was w sprawach wagi najwyższej. Ojczyzna nasza znalazła się nad przepaścią. Dorobek wielu pokoleń, wzniesiony z popiołów polski dom ulega ruinie. Struktury państwa przestają działać. Gasnącej gospodarce zadawane są codziennie nowe ciosy. Warunki życia przytłaczają ludzi coraz większym ciężarem. Przez każdy zakład pracy, przez wiele polskich domów przebiegają linie bolesnych podziałów. Atmosfera niekończących się konfliktów, nieporozumień, nienawiści sieje spustoszenie psychiczne, kaleczy tradycje tolerancji. [...] Chaos i demoralizacja przybrały rozmiary klęski. Naród osiągnął granicę wytrzymałości psychicznej. Wielu ludzi ogarnia rozpacz. Już nie dni, lecz godziny przybliżają ogólnonarodową katastrofę. [...]

Historia oceni nasze działania. Nie obeszło się bez potknięć. [...] Nie można odmówić nam dobrej woli, umiaru, cierpliwości. Czasem było jej może aż zbyt wiele. Nie można nie dostrzec okazywanego przez rząd poszanowania umów społecznych. [...]

Te nadzieje obecnie zawiodły. Przy wspólnym stole zabrakło kierownictwa „Solidarności". Słowa wypowiedziane w Radomiu, obrady w Gdańsku odsłoniły bez reszty prawdziwe zamiary jej przywódczych kręgów. Zamiary te potwierdza w skali masowej codzienna praktyka, narastająca agresywność ekstremistów, jawne dążenie do całkowitego rozbioru socjalistycznej polskiej państwowości. [...]

Wielki jest ciężar odpowiedzialności, jaka spada na mnie w tym dramatycznym momencie polskiej historii. Obowiązkiem moim jest wziąć tę odpowiedzialność – chodzi o przyszłość Polski, o którą moje pokolenie walczyło na wszystkich frontach wojny i której oddało najlepsze lata swego życia. Ogłaszam, że w dniu dzisiejszym ukonstytuowała się Wojskowa Rada Ocalenia Narodowego. Rada Państwa, w zgodzie z postanowieniami Konstytucji, wprowadziła dziś o północy stan wojenny na obszarze całego kraju.

W. Jaruzelski, *Przemówienia 1981–1982*, Warszawa: Książka i Wiedza, 1983, s. 213–215.

Praca z materiałami

1. Podaj, co wielu Polaków zapamiętało z poranka 13 grudnia 1981 r. Odwołaj się do **м1** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Przedstaw przyczyny, które według Wojciecha Jaruzelskiego doprowadziły do wprowadzenia w Polsce stanu wojennego. Oceń ich prawdziwość. **м2**
3. Wskaż na mapie (**м10**, s. 297) miejsca internowania przedstawicieli opozycji.
4. Omów karykaturalny charakter grafik przedstawionych na ścianie. Wykorzystaj **м3** i wiedzę pozaźródłową.

м3 Jednym z miejsc internowania działaczy opozycji było położone w Bieszczadach więzienie w Uhercach Mineralnych. Pierwsi opozycjoniści trafili tam już wczesnym rankiem 13 grudnia 1981 r. Wielu z nich sądziło, że zostaną wywiezieni do ZSRS, ponieważ miejsce znajdowało się niedaleko granicy ze wschodnim sąsiadem. Część opozycjonistów już w czasie internowania starała się demonstrować swój opór: malowali karykatury, tworzyli rysunki lub pisali teksty, które potem trafiały do nielegalnego obiegu. Na zdjęciu Henryk Kania – internowany górnik z Sosnowca. Na ścianie obok pryczy widoczne karykatury obrazujące los osadzonego, 1982 r.

nie był sprawą prostą, teraz stał się niemożliwy. Radykalnie ograniczono również możliwość wjazdu do Polski. Na podstawie dekretu o stanie wojennym m.in. wprowadzono oficjalną cenzurę korespondencji (w rzeczywistości z różnym nasileniem stosowaną w całym okresie powojennym), zawieszono podstawowe prawa obywatelskie, a sądy rozpatrywały sprawy w trybie doraźnym. **Działalność niemal wszystkich organizacji społecznych, z „Solidarnością" na czele, została zawieszona**. Dla społeczeństwa szczególnie dotkliwe

M4 **Dekret z dnia 12 grudnia 1981 r. o stanie wojennym**

Rozdział II

Prawa i obowiązki obywateli w czasie obowiązywania stanu wojennego.

Art. 8.1. Właściwe organy administracji państwowej mogą, jeżeli wymagają tego interesy bezpieczeństwa lub obronności państwa, wprowadzać ograniczenia swobody poruszania się osób, polegające na nakazie lub zakazie przebywania albo opuszczania w określonym czasie oznaczonych miejsc, obiektów i obszarów („godzina milicyjna"). [...]

Art. 9. Każda osoba przebywająca w miejscu publicznym jest obowiązana posiadać przy sobie dokument stwierdzający tożsamość, a uczniowie szkół mający ukończone lat 13 – legitymację szkolną lub tymczasowy dowód osobisty. [...]

Art. 12. Uprawianie turystyki oraz sportów żeglarskich i wioślarskich na morskich wodach wewnętrznych i terytorialnych jest zakazane.

Art. 13.1. Zwoływanie i odbywanie wszelkiego rodzaju zgromadzeń, a także organizowanie i przeprowadzanie publicznych imprez artystycznych, rozrywkowych i sportowych oraz zbiórek publicznych wymaga uprzedniego uzyskania zezwolenia właściwego organu administracji państwowej.

2. Przepis ust. 1 nie dotyczy nabożeństw i obrzędów religijnych kościołów i związków wyznaniowych oraz zbiórek na cele religijne, odbywających się (prowadzonych) w obrębie kościołów, kaplic i przeznaczonych wyłącznie do tych celów domów modlitw. [...]

Art. 14.1. Zawiesza się prawo do strajków i akcji protestacyjnych.

2. Udział w strajku stanowi ciężkie naruszenie przez pracownika podstawowych obowiązków pracowniczych, a organizowanie lub kierowanie strajkiem lub akcją protestacyjną może być uznane za spowodowanie poważnego zakłócenia w funkcjonowaniu gospodarki narodowej. [...]

Art. 16. Zawiesza się działalność samorządu załóg przedsiębiorstw (zakładów) państwowych w zakresie określonym przez Radę Ministrów w drodze rozporządzenia. [...]

Art. 18.1. Rada Ministrów, w drodze rozporządzenia, może wprowadzać cenzurę przesyłek pocztowych i korespondencji telekomunikacyjnej oraz kontrolę rozmów telefonicznych, określając równocześnie organy cenzury właściwe w tych sprawach. [...]

Art. 19.1. Posiadacze radiowych urządzeń nadawczych i nadawczo-odbiorczych, jeżeli wymagać tego będą interesy bezpieczeństwa lub obronności państwa, mogą być zobowiązani do złożenia tych urządzeń do depozytu. [...]

Art. 20. Wojewodowie mogą wprowadzać zakaz dokonywania zdjęć fotograficznych i filmowych oraz obrazów telewizyjnych określonych obiektów i miejsc albo na oznaczonych obszarach, jeżeli wymagają tego interesy bezpieczeństwa lub obronności państwa.

Dekret z dnia 12 grudnia 1981 r. o stanie wojennym (Dziennik Ustaw z 1981 r. Nr 29 poz. 154).

Praca z materiałem

1. Przedstaw ograniczenia, którymi objęto obywateli w związku z wprowadzeniem stanu wojennego. **M4**

stało się wyłączenie telefonów, uniemożliwiające m.in. szybkie wezwanie pogotowia ratunkowego do osób ciężko chorych oraz ofiar wypadków. Łączność telefoniczną przywrócono dopiero w styczniu 1982 r., a rozmowy były oficjalnie podsłuchiwane.

W celu ułatwienia kontroli nad krajem władze zmilitaryzowały większość najważniejszych instytucji oraz zakładów przemysłowych, kierując do nich ponad 8 tys. komisarzy wojskowych. Stanowiło to potwierdzenie zmiany układu sił w komunistycznej elicie władzy. Kryzys lat 1980–1981, a następnie stan wojenny pozbawił PZPR ok. miliona członków. Dopiero w połowie dekady partia przestała się kurczyć, a jej liczebność ustabilizowała się na poziomie 2 mln członków.

PZPR w dalszym ciągu pozostawała partią rządzącą, ale stopień jej uzależnienia od ludzi ze służb mundurowych wzrósł po 13 grudnia w sposób zasadniczy. Znalazło to swój wyraz w wyeksponowaniu roli 21-osobowej **Wojskowej Rady**

M5 W nocy z 12 na 13 grudnia 1981 r. aresztowano Jana Ludwiczaka, przewodniczącego „Solidarności" w Kopalni Węgla Kamiennego (KWK) „Wujek" w Katowicach. Na wieść o tym górnicy podjęli strajk okupacyjny. Władze komunistyczne zdecydowały się na użycie siły wobec protestujących. Uzbrojonym w broń palną z ostrą amunicją oddziałom wojska i ZOMO górnicy mogli przeciwstawić jedynie kamienie i śruby. Do dziś pacyfikacja strajku w KWK „Wujek" jest uznawana za największą zbrodnię stanu wojennego. Na zdjęciu górnicy wyprowadzający rannego kolegę, 16 grudnia 1981 r.

Ocalenia Narodowego (**WRON**), którą w oficjalnej propagandzie przedstawiano jako „administratora stanu wojennego". W rzeczywistości ani WRON, ani Biuro Polityczne KC PZPR nie stały się najważniejszymi ośrodkami decyzyjnymi. Najistotniejsze postanowienia w Polsce stanu wojennego i w latach następnych podejmowała nieformalna grupa wojskowych oraz funkcjonariuszy partyjnych, nazywana dyrektoriatem, działająca pod przewodnictwem generała **Wojciecha Jaruzelskiego**.

Protesty społeczne

Zmęczenie społeczeństwa, jakie uwidoczniło się jesienią 1981 r., sprawiło, że skala protestów przeciwko wprowadzeniu stanu wojennego okazała się ograniczona. Najbardziej powszechną formą oporu były **strajki okupacyjne**. **Pacyfikowano** je zakład po zakładzie, przy użyciu milicyjno-wojskowych grup szturmowych. Tam, gdzie strajkujący nie przerwali protestu po samym ich pojawieniu się, schemat działania był dość podobny: czołgami forsowano ogrodzenie, a następnie za pomocą pałek, gazu łzawiącego oraz armatek wodnych usuwano strajkujących z zakładu i aresztowano przywódców. Z reguły po takiej akcji zastraszona załoga nie wznawiała już protestu.

Szczególnie dramatyczny przebieg miały strajki w górnośląskich kopalniach, gdzie górnicy stawili czynny opór atakującym ich milicjantom. **16 grudnia 1981 r. w katowickiej kopalni „Wujek"** w trakcie kilkugodzinnych walk milicjanci użyli broni palnej i **zabili dziewięciu górników**. Nie zdecydowano się natomiast na pacyfikację tych kopalń, w których protest prowadzono pod ziemią. Dlatego najdłużej trwającymi strajkami po wprowadzeniu stanu wojennego były akcje w kopalniach „Ziemowit" i „Piast" (zakończone 24 i 28 grudnia).

Wojciech Jaruzelski

(1923–2014)

Generał WP, w latach 1981–1985 premier, w latach 1981–1989 I sekretarz KC PZPR. W czasie wojny był na zesłaniu na Syberii. W 1943 r. wstąpił do armii Berlinga i walczył w okupowanej Polsce. W latach 1945–1947 jako oficer „ludowego" WP likwidował podziemie niepodległościowe. W latach 1946–1954 był współpracownikiem kontrwywiadu wojskowego. W 1968 r. został ministrem obrony narodowej. Był odpowiedzialny za usuwanie z armii oficerów pochodzenia żydowskiego. W 1981 r. wydał polecenie wprowadzenia w Polsce stanu wojennego. Zgodził się na rozmowy Okrągłego Stołu, ale w nich nie uczestniczył. W latach 1989–1990 był prezydentem Polski. Oskarżony o kierowanie masakrą robotników w 1970 r. i o zbrodnie stanu wojennego stanął przed sądem, lecz nie został skazany. Fotografia z 1981 r.

Na początku stanu wojennego godzina milicyjna obowiązywała od 22.00 do 6.00. Z czasem ją skrócono i trwała od 23.00 do 5.00.

M6 **Proklamacja załogi Kopalni Węgla Kamiennego „Wujek" w Katowicach, 14 grudnia 1981 r.**

W związku z ogłoszeniem „stanu wojennego" oraz aresztowaniem działaczy związku „Solidarność" na masówce załogi podjęta jednomyślnie uchwała żądająca
– zwolnienia działaczy związkowych internowanych w nocy 12–13 grudnia 1981 r.,
– niepodjęcia pracy do momentu pojawienia się na kopalni „Wujek" przewodniczącego Jana Ludwiczaka,
– w przeciwnym razie podejmujemy okupację zakładu.
Jeszcze Polska nie zginęła.

Stan wojenny 1981–1983. Wybór źródeł, oprac. A. Blinda, A. Piontek, Katowice: IPN, 2021, s. 95.

Zbigniew Bujak
(ur. 1954)
Polityk, działacz opozycji demokratycznej w okresie PRL. W latach 1972–1981 pracował w zakładach Ursus pod Warszawą. Od 1978 r. współpracował z Komitetem Samoobrony Społecznej „KOR" i zajmował się kolportażem nielegalnych wydawnictw. W 1980 r. był współzałożycielem NSZZ „Solidarność" w miejscu pracy oraz został szefem regionu mazowieckiego związku. W czasie stanu wojennego uniknął internowania, działał w konspiracji, był poszukiwany. Pełnił ważne funkcje w strukturach organizacyjnych NSZZ „Solidarność" i był członkiem Komitetu Obywatelskiego. Brał udział w obradach Okrągłego Stołu. Po 1990 r. współtworzył organizacje i partie polityczne oraz był posłem. Zdjęcie z 1981 r.

W **Warszawie**, **Krakowie**, **Łodzi** i **Gdańsku** oraz w kilku innych ośrodkach w grudniu 1981 r. doszło też do **demonstracji ulicznych**. Jednak poza Gdańskiem, gdzie milicjanci zastrzelili jednego z manifestantów, nie przybrały one większych rozmiarów. Niektórym z zatrzymanych uczestników zamieszek, ale przede wszystkim przywódcom strajków, urządzano procesy w trybie doraźnym. Zapadały w nich wyroki od kilku miesięcy do dziesięciu lat więzienia.

Konspiracja i demonstracje uliczne

W pierwszej fazie stanu wojennego władze rozważały reaktywowanie zmniejszonej liczebnie i kontrolowanej przez władze „Solidarności". W kierowanym przez generała Czesława Kiszczaka Ministerstwie Spraw Wewnętrznych zainicjowano prace nad tworzeniem struktur związku, w których dominowaliby tajni współpracownicy SB. Ostatecznie jednak pomysł ten został zarzucony, m.in. z powodu postawy Lecha Wałęsy, który nie zgodził się na współpracę i firmowanie swoim nazwiskiem nowej organizacji.

Tylko niewielka część z pozostałych na wolności członków „Solidarności" i innych organizacji opozycyjnych podjęła działania konspiracyjne. Koncentrowały się one przede wszystkim na prowadzeniu podziemnej działalności wydawniczej. W **kwietniu 1982 r.** część przywódców związku, którym udało się uniknąć uwięzienia, powołała **Tymczasową Komisję Koordynacyjną** (**TKK**) **NSZZ „Solidarność"**. Stała się ona głównym kierownictwem związku w konspiracji. W składzie Komisji znaleźli się przedstawiciele kilku regionów, m.in. **Zbigniew Bujak** – przewodniczący mazowieckiej „Solidarności", najdłużej pozostający na wolności działacz związkowy, którego SB zdołała zatrzymać dopiero w 1986 r.

Część działaczy opozycyjnych niezgadzających się z przeforsowaną w TKK koncepcją długofalowego działania w konspiracji utworzyła organizację **Solidarność Walcząca** (**SW**). Jednym z jej twórców oraz liderem był **Kornel Morawiecki**, a najsilniejszym ośrodkiem – Wrocław. Członkowie SW zakładali, że obalenie rządów komunistycznych nastąpi w wyniku strajku generalnego oraz rozprzestrzenienia się protestu na obszar innych państw bloku sowieckiego.

W maju 1982 r. w kilku miastach doszło do dużych manifestacji, a ich punkt kulminacyjny nastąpił 31 sierpnia, w drugą rocznicę podpisania porozumień sierpniowych w Gdańsku. Demonstracje na ulicach 66 miast na terenie całej Polski latem 1982 r. okazały się największym protestem, jaki wszystkie odłamy podziemnej „Solidarności" zdołały zorganizować. Niespodziewanie najbardziej tragiczny przebieg miała **demonstracja w Lubinie**, gdzie milicjanci bez wyraźnego powodu użyli broni palnej i zabili trzy osoby. W **starciach** we **Wrocławiu** oraz w **Gdańsku** zginęło dwóch uczestników manifestacji, a w całym kraju było kilkuset rannych. Za udział w demonstracjach zatrzymano w sumie ponad 5 tys. ludzi. Wydarzenia z 31 sierpnia 1982 r. stanowiły apogeum społecznego poparcia dla podziemnej „Solidarności" i od tego momentu jego skala miała się już systematycznie zmniejszać.

Międzynarodowe wsparcie dla „Solidarności"

Reakcja krajów zachodnich, a zwłaszcza USA, na wprowadzenie stanu wojennego była jednoznacznie wroga. Jeszcze w grudniu 1981 r. **Waszyngton ogłosił pierwsze sankcje gospodarcze** wobec Polski, którymi następnie objęto także ZSRS. Po decyzji o ostatecznej delegalizacji „Solidarności" z października 1982 r. sankcje zostały zaostrzone. Równocześnie władze amerykańskie przystąpiły do tajnego **wspierania finansowego „Solidarności"**. Stanowiło to element zainicjowanej przez prezydenta **Ronalda Reagana** (czyt. regana) walki z komunizmem w skali globalnej. Wszechstronnego wsparcia udzielił mu w tej walce papież Jan Paweł II.

M7 W Gdańsku głównym punktem oporu wobec stanu wojennego była Stocznia Gdańska im. Lenina. Od samego początku przed bramą wejściową zbierały się tłumy mieszkańców Trójmiasta, by okazać swoją solidarność z robotnikami. 16 grudnia 1981 r. komuniści w celu „zapewnienia spokoju w mieście" zdecydowali się użyć wojska i czołgów. Żołnierze strzelali co prawda tylko ślepymi nabojami, jednak nie obyło się bez strat. W starciach, do których doszło głównie na ulicach Śródmieścia Gdańska, wzięło udział ok. 30 tys. mieszkańców. Rannych zostało 196 cywilów (jeden zmarł później w szpitalu), 179 milicjantów i 2 żołnierzy. Na zdjęciu mieszkańcy Trójmiasta pod bramą stoczni 15 grudnia 1981 r.

Praca z materiałami

1. Przedstaw postulaty górników z KWK „Wujek". **M5**, **M6**
2. Omów formy oporu wobec stanu wojennego. Odwołaj się do **M7** i wiedzy pozaźródłowej.
3. Wskaż na mapie (**M10**, s. 297) miejsca demonstracji przeciw stanowi wojennemu.

M8 Przyznanie Pokojowej Nagrody Nobla Lechowi Wałęsie w 1983 r. było gestem poparcia Zachodu dla całego ruchu „Solidarności" w Polsce, a jednocześnie policzkiem dla władzy komunistycznej. Wałęsa nie zdecydował się pojechać do Oslo, by osobiście odebrać nagrodę, ponieważ obawiał się, że władze PRL uniemożliwią mu powrót do kraju. W jego imieniu zrobiła to żona Danuta wraz z synem Bogdanem. Tradycyjne przemówienie noblisty, które zgromadzeni przyjęli owacjami, przeczytał działacz opozycyjny Bohdan Cywiński. Na zdjęciu Danuta Wałęsa z synem po odebraniu nagrody w Oslo, 1983 r.

„Solidarność" otrzymywała również pomoc ze strony największych zachodnich central związkowych, a w jej obronie wystąpiła Międzynarodowa Organizacja Pracy. Przede wszystkim jednak z masowym, antykomunistycznym ruchem społecznym w Polsce sympatyzowała światowa opinia publiczna, co wpływało hamująco na tych zachodnich polityków, którzy byli skłonni zapomnieć generałowi Jaruzelskiemu grudniowy przewrót. Wyrazem tych sympatii było przyznanie w **1983 r. Lechowi Wałęsie Pokojowej Nagrody Nobla** oraz wielka pomoc humanitarna płynąca do Polski z wielu krajów zachodnich z RFN na czele. Dlatego właśnie zniesienie stanu wojennego tylko w niewielkim stopniu pomogło w powolnym przełamywaniu izolacji PRL na arenie międzynarodowej. Niezależnie od łamania swobód obywatelskich, dobrej reputacji Polski w krajach zachodnich nie służyło też częściowe zawieszenie przez Warszawę spłaty zadłużenia zagranicznego, co doprowadziło do skumulowania odsetek i stało się balastem, który na wiele lat obciążył polską gospodarkę.

Likwidacja NSZZ „Solidarność" i zniesienie stanu wojennego

W **październiku 1982 r.** sejm przyjął ustawę, na mocy której **NSZZ „Solidarność"**, formalnie dotąd tylko zawieszona, została **zlikwidowana**. Ponieważ protesty przeciwko tej ustawie, do jakich wezwała TKK, okazały się bardzo słabe, w grudniu 1982 r. ogłoszono decyzję o zawieszeniu stanu wojennego z końcem roku.

Zwolniono wówczas internowanych, z wyjątkiem 11 czołowych działaczy „Solidarności" i KSS „KOR", których aresztowano pod zarzutem prowadzenia działalności antypaństwowej przed 13 grudnia 1981 r. i umieszczono w więzieniu. Dołączyli do skazanych za działalność opozycyjną w okresie stanu wojennego. Równocześnie uchwalono ustawę umożliwiającą zachowanie wielu nadzwyczajnych uprawnień przez władze państwowe, co sprawiło, że decyzja o zawieszeniu – podobnie jak ostateczne **zniesienie stanu wojennego 22 lipca 1983 r.** – dla wielu Polaków nie oznaczała istotnej zmiany sytuacji.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla „Solidarności" miało przyznanie Pokojowej Nagrody Nobla Lechowi Wałęsie. Odwołaj się do **M8** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Omów problemy gospodarcze, z jakimi borykali się mieszkańcy PRL w latach 80. Wykorzystaj **M9**, **M10** i wiedzę pozaźródłową.

Gospodarka i realia życia w latach 80.

Powtarzane przez ekipę Wojciecha Jaruzelskiego po wprowadzeniu stanu wojennego deklaracje o konieczności kontynuowania reform ekonomicznych szybko okazały się propagandową fikcją. W **lutym 1982 r.** przeprowadzono **największą w dziejach PRL podwyżkę cen**, w ramach której żywność podrożała 3–5-krotnie (średnio o blisko 250%), a opał i energia – prawie 2-krotnie. W efekcie dochody realne ludności spadły o $^1/_3$, ale nie zrównoważono w ten sposób rynku ani nie zahamowano na trwałe inflacji.

M9 Niezmienny element życia codziennego w latach 80. stanowiły niekończące się kolejki w sklepach. Aby kupić papier toaletowy czy wiele innych produktów, nawet pierwszej potrzeby, trzeba było niekiedy czekać przed sklepem nawet kilka dni, również w nocy. Tworzono społeczne komitety kolejkowe, które co jakiś czas odczytywały listy kolejkowe, by sprawdzić obecność. Z czasem pojawili się zawodowi „stacze". Zazwyczaj byli to dysponujący większą ilością czasu emeryci, którzy za odpowiednie wynagrodzenie pilnowali kolejki zleceniodawcy. Aby kupić większą ilość produktów, w kolejce ustawiali się często wszyscy członkowie rodziny, również dzieci, jak na fotografii ze sklepu spożywczego we Wrocławiu, 1982 r.

Wprawdzie w 1983 r. – po kilku latach nieustannego spadku produkcji – polska gospodarka odbiła się od dna i odnotowała niewielki wzrost, ale jego siłą napędową był głównie przemysł wydobywczy. Rozwój górnictwa następował dzięki rozbudowie systemu zachęt ekonomicznych dla pracowników tego sektora. Najważniejszym środkiem motywującym ich do pracy w soboty, a nawet niedziele, stała się możliwość zaopatrywania się w specjalnej sieci sklepów, w których można było kupić deficytowe towary. W podobny sposób władze premiowały też wojskowych, milicjantów, funkcjonariuszy SB oraz część pracowników administracji państwowej. Reszta społeczeństwa, a zatem jego zdecydowana większość, musiała się przyzwyczaić do nieustannych kolejek, które ustawiały się nie tylko po reglamentowane mięso czy buty, lecz także po środki higieny osobistej, artykuły gospodarstwa domowego czy meble. **Kilometrowe kolejki przed sklepami** i wielogodzinne

M10 Pod koniec epoki Gierka półki sklepowe zaczęły świecić pustkami. W związku z tym w 1976 r. zdecydowano się na wprowadzenie kartek na cukier. Z czasem reglamentacją objęto również mięso, masło, mąkę i kaszę, a nawet mydło oraz proszek do prania. Stan wojenny tylko spotęgował niedobory w zaopatrzeniu, więc do listy reglamentowanych towarów dopisano benzynę, alkohol i czekoladę. Ograniczenia w zakupie nie spowodowały oczywiście poprawy zaopatrzenia. Dramatyczna była sytuacja rodzin, które nie mogły kupić pieluch czy mleka w proszku. Na fotografii puste haki w jednym ze sklepów mięsnych na warszawskiej Pradze, grudzień 1982 r.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, dlaczego działalność księdza Jerzego Popiełuszki była uznawana przez komunistów za niebezpieczną. Odwołaj się do **M11** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wskaż grupy, które w okresie stanu wojennego były narażone na prześladowania ze strony władz komunistycznych. Wykorzystaj **M12** i wiedzę pozaźródłową.
3. Rozstrzygnij, czy został zrealizowany główny cel PRON. Odpowiedź uzasadnij, odwołując się do **M13** i wiedzy pozaźródłowej.

M11 W 1980 r. ksiądz Jerzy Popiełuszko trafił na parafię św. Stanisława Kostki na warszawskim Żoliborzu. To w tamtejszym kościele po wprowadzeniu stanu wojennego odprawiał msze za ojczyznę, w trakcie których wygłaszał płomienne kazania. W nabożeństwach uczestniczyło niekiedy kilka tysięcy osób, nawet z odległych części Polski. Ksiądz Popiełuszko w swoich kazaniach m.in. piętnował nadużycia władzy, wzywał do dialogu społecznego i upominał się o prawa obywatelskie. Władze komunistyczne robiły, co mogły, aby ograniczyć oddziaływanie kapłana. Komuniści nie tylko inwigilowali i kilkakrotnie aresztowali duchownego, lecz także starali się go zdyskredytować, rozsiewając o nim fałszywe pogłoski. W 1984 r. został zamordowany przez funkcjonariuszy SB. W 2010 r. ogłoszono go błogosławionym Kościoła Katolickiego. Na zdjęciu ksiądz Jerzy Popiełuszko 1 w otoczeniu działaczy opozycji antykomunistycznej, m.in. Seweryna Jaworskiego 2, wiceprzewodniczącego Regionu Mazowsze NSZZ „Solidarność", 1984 r.

oczekiwanie (nawet w nocy) na dostawy szczególnie deficytowych towarów stały się trwałym elementem polskiej rzeczywistości lat 80. Wyraźnie **pogorszyła się też sytuacja budownictwa mieszkaniowego**, na które nieustannie brakowało środków w budżecie. Odnotowywany w statystykach wzrost gospodarczy dotyczył głównie rozbudowanego w minionych dekadach przemysłu ciężkiego, a nie tych sektorów, które wytwarzały środki konsumpcji. Jeśli zaś nawet udało się zwiększyć produkcję jakiegoś poszukiwanego na rynku artykułu, to najczęściej – np. wskutek zastąpienia używanego dotąd zachodniego komponentu krajowym – jego jakość pozostawiała wiele do życzenia.

Źródła **chronicznego kryzysu** tkwiły w dużym stopniu w sferze politycznej. Ze strachu przed reakcją społeczeństwa władze nie były bowiem zdolne do radykalnego ograniczenia **inflacji** (ponieważ musiałyby wstrzymać wzrost płac) oraz zlikwidowania spowodowanej tym nierównowagi rynkowej. Równocześnie zaś nie umiały zmienić wadliwej struktury gospodarki, powodującej nieustanne **niedobory rynkowe**, ponieważ na jej straży stały wpływowe siły w aparacie partyjnym i państwowym. To one właśnie odgrywały decydującą rolę w podtrzymywaniu błędnej polityki inwestycyjnej. Z jednej strony wciąż pompowano w przemysł coraz większe środki, z drugiej zaś – nie osiągano spodziewanych rezultatów, a terminowość przekazywania nowych inwestycji do eksploatacji pogarszała się z każdym rokiem.

Wzrost znaczenia Kościoła

Z chwilą wprowadzenia stanu wojennego Kościół Katolicki stał się dla komunistów nie tylko najważniejszym, lecz także jedynym znaczącym partnerem pomocnym w procesie uspokajania nastrojów społecznych. Równocześnie w kierownictwie PZPR zdawano sobie sprawę z negatywnego stosunku sporej części duchowieństwa do realiów ustrojowych PRL. Świadomość obu tych faktów powodowała, że politykę władz wobec Kościoła cechowała znamienna dwoistość. Z jednej strony spełniano niektóre postulaty episkopatu, m.in. wydano zgodę na dwie kolejne pielgrzymki Jana Pawła II w 1983 i 1987 r., z drugiej zaś – walczono z duchownymi, którzy angażowali się w działalność wspierającą demokratyczną opozycję.

Symbolem zakulisowych działań wymierzonych w kilkudziesięciu księży otwarcie wspierających podziemną „Solidarność" stało się **porwanie i zamordowanie w 1984 r. przez funkcjonariuszy SB księdza Jerzego Popiełuszki**.

Równocześnie kierownictwo PZPR pogodziło się z bezprecedensowym wzrostem znaczenia Kościoła, jaki nastąpił w latach 80. Wyrażało się to zarówno w rekordowej liczbie powołań kapłańskich oraz budowanych świątyń (w 1986 r. wzniesiono ponad 3 tys. obiektów sakralnych), jak i w szybkim rozwoju prasy i wydawnictw katolickich. Struktury kościelne odgrywały też istotną rolę w dystrybucji pomocy charytatywnej płynącej z Zachodu, a jej pokaźne rozmiary budziły nieustanny niepokój władz. Jeszcze większe niezadowolenie wywoły-

wały działania tych duchownych, którzy zaangażowali się w **rozwój kultury niezależnej**. Jej przejawem stały się organizowane w niektórych kościołach pokazy filmów, przedstawienia teatralne, a nawet wystawy malarstwa o tematyce uznawanej przez władze za wrogą politycznie. W przedsięwzięciach tych uczestniczyli również ludzie niezwiązani dotąd z Kościołem Katolickim.

Pozorowanie dialogu

Władze wierzyły, że stopniowe łagodzenie rygorów stanu wojennego w połączeniu z umiejętną propagandą pozwoli im z czasem odzyskać poparcie większej części społeczeństwa. W **lipcu 1982 r.** powołano do życia **Patriotyczny Ruch Odrodzenia Narodowego** (**PRON**), który zajął miejsce całkowicie skompromitowanego w epoce gierkowskiej Frontu Jedności Narodu. Nowością było postawienie na czele PRON-u osoby bezpartyjnej, związanego z PAX-em katolickiego pisarza **Jana Dobraczyńskiego**. Jednak nie pomogło to w uwiarygodnieniu PRON-u w oczach opinii publicznej. Nie tylko dla opozycji, lecz także nawet dla zachowującej bierność większości społeczeństwa PRON od chwili powstania stanowił pozbawioną jakiegokolwiek znaczenia atrapę, za którą skrywali się rządzący krajem wojskowi i funkcjonariusze partyjni.

Mobilizowanie społeczeństwa wokół hasła „odrodzenia narodowego" należało do najważniejszych zadań postawionych przed środkami masowego przekazu. W celu przywrócenia pełnej kontroli nad prasą, która w okresie legalnego istnienia „Solidarności" uzyskała sporą autonomię, przeprowadzono weryfikację całego środowiska dziennikarskiego. W jej wyniku pozbawiono prawa wykonywania zawodu ok. tysiąca dziennikarzy. W efekcie wiele pism wznowiono pod częściowo lub wręcz całkowicie nową redakcją, a niektóre tytuły w ogóle nie doczekały się powrotu na rynek. Rozwiązano także Stowarzyszenie Dziennikarzy Polskich i przystąpiono do tworzenia nowej, całkowicie lojalnej wobec władz organizacji dziennikarskiej. Czystki – chociaż na proporcjonalnie mniejszą skalę – przeprowadzono również w szkolnictwie, wymiarze sprawiedliwości i innych służbach publicznych.

M12 Po wprowadzeniu stanu wojennego w działalność jednej z wielu powstających wtedy młodzieżowych grup konspiracyjnych zaangażował się Emil Barchański (1965–1982), uczeń Liceum im. Mikołaja Reja w Warszawie. W lutym 1982 r. wraz z dwoma innymi chłopcami oblał farbą i podpalił Pomnik Feliksa Dzierżyńskiego w Warszawie. Po zatrzymaniu przez SB i brutalnym śledztwie został skazany przez sąd dla nieletnich na dwa lata pozbawienia wolności w zawieszeniu oraz dozór kuratora sądowego. Zaginął na początku czerwca 1982 r., a po dwóch dniach jego ciało wyłowiono z Wisły. Jest uważany za najmłodszą ofiarę stanu wojennego. Zdjęcie z legitymacji szkolnej Emila Barchańskiego, 1981 r.

M13 PRON był organizacją, która miała za zadanie ocieplenie wizerunku partii w oczach społeczeństwa. W jego skład weszły wszystkie ugrupowana zasiadające w tym czasie w sejmie oraz wiele istniejących wówczas w kraju stowarzyszeń i klubów. Głównym celem, jaki stawiał przed sobą PRON, było według przekazu propagandowego jednoczenie społeczeństwa w procesie wyprowadzania państwa z kryzysu. W szczytowej fazie organizacja liczyła blisko 500 tys. członków. W 1989 r. została rozwiązana. Na zdjęciu Wojciech Jaruzelski przemawiający podczas II Kongresu Patriotycznego Ruchu Odrodzenia Narodowego w Warszawie, 1987 r.

O tym się pisze

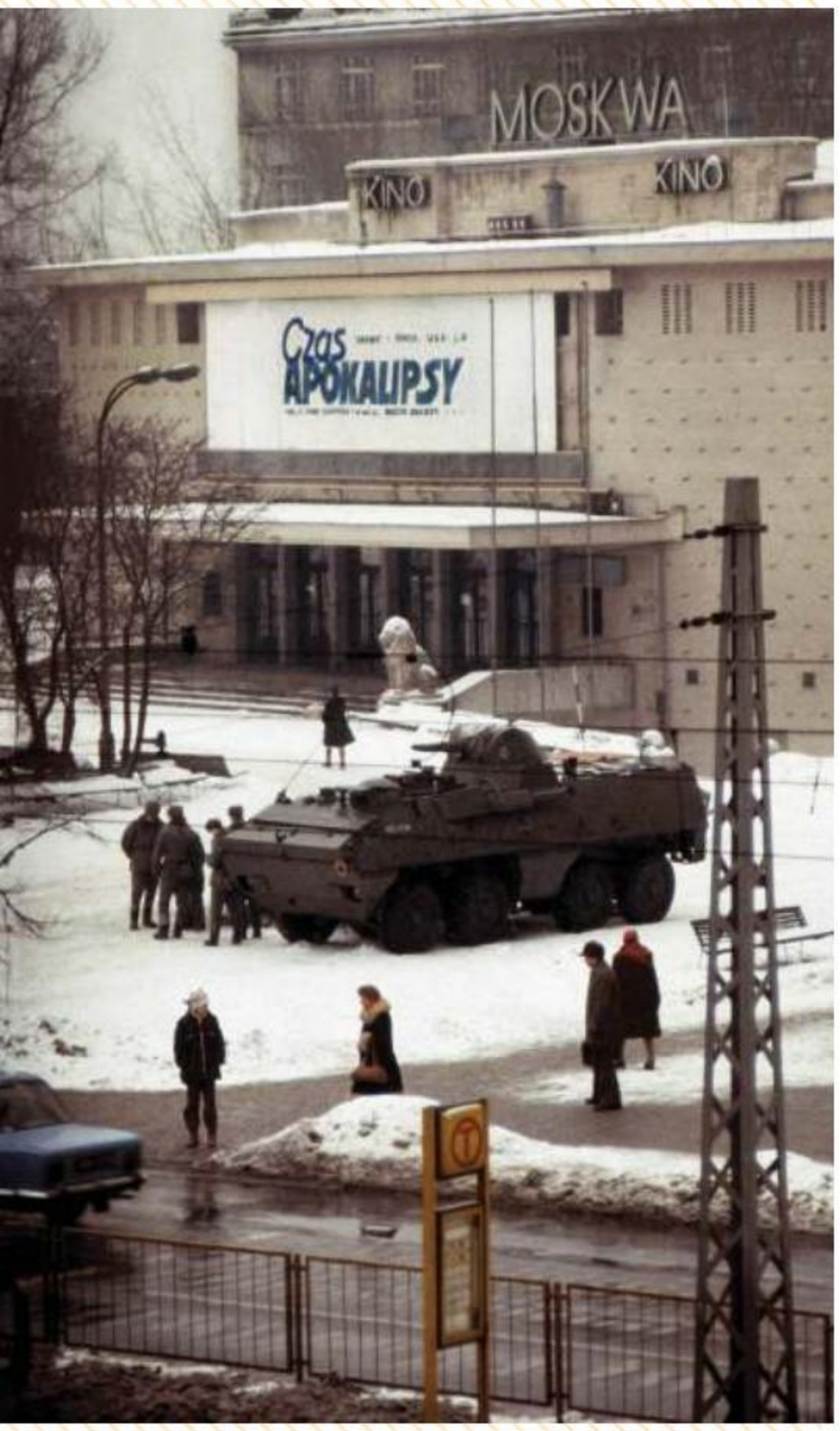

Zdjęcie autorstwa Chrisa Niedenthala (czyt. krisa nidentala) jest jednym z najsłynniejszych symboli stanu wojennego. Widać na nim opancerzony transporter na tle Kina Moskwa w Warszawie, w którym wyświetlano wtedy film Francisa Forda Coppoli (czyt. frans-isa forda kopoli) *Czas apokalipsy*, 14 grudnia 1981 r.

T1 Co Polacy wiedzą o stanie wojennym – wyniki badania CBOS, 2021 r.

W tym roku [2021] mija czterdzieści lat od wprowadzenia w Polsce stanu wojennego. Konsekwencją tego wydarzenia była dekada marazmu, utraconych przez Polaków nadziei i szans, wewnętrznej i zewnętrznej emigracji wielu spośród zaangażowanych w dziesięciomilionowy ruch „Solidarność". Coraz mniej Polaków zna te wydarzenia z własnego doświadczenia, coraz mniej pamięta je bezpośrednio, jeszcze mniej jest w stanie odtworzyć wewnętrzną i zewnętrzną złożoność ówczesnej sytuacji. […]

Niespełna połowa dorosłych Polaków pamięta dokładną datę wprowadzenia stanu wojennego, czyli 13 grudnia 1981 roku (47%), prawie jedna piąta (19%) w ogóle nie zna tej daty. Wśród osób, które nie pamiętały tej daty w całości, najczęściej wymieniane było zestawienie dnia i miesiąca – 13 grudnia (11%), nieco rzadziej pamiętano miesiąc i rok – grudzień 1981 (8%). Spośród osób pamiętających prawidłowo tylko jeden element tej daty najczęściej przywoływano datę dzienną – 13 (8%), dwa razy rzadziej tylko miesiąc – grudzień czy wyłącznie rok – 1981 (po 4% wskazań).

W grupie powyżej 44. roku życia datę wprowadzenia stanu wojennego pamięta ponad połowa badanych (od 53% w grupie najstarszych respondentów do 64% w wieku 55–64 lata), wśród najmłodszych ankietowanych, do 34. roku życia, zaledwie około jednej czwartej (24% w grupie od 18. do 24. roku życia i 27% w grupie 25–34 lata). Spośród najmłodszych badanych, do 24. roku życia, niespełna połowa w ogóle nie kojarzy tej daty (48%), w grupie o dekadę starszej (od 25. do 34. roku życia) odsetek ten wynosi 45%.

Datę wprowadzenia stanu wojennego częściej pamiętają osoby mieszkające w miastach – w tym wyjątkowo dobrze mieszkańcy największych (58%) i najmniejszych miast (59%) – niż na wsi (39%). Lepiej znają ją też osoby z wykształceniem wyższym (61%), zaś najsłabiej respondenci z wykształceniem podstawowym lub gimnazjalnym (39%).

W 2016 roku znajomość daty wprowadzenia stanu wojennego była liczona w nieco inny sposób niż obecnie (oddzielnie liczono frekwencje dla daty dziennej, miesięcznej i rocznej). Stosując tę samą metodę badania co wcześniej, można stwierdzić, że w stosunku do 2016 roku minimalnie wzrósł odsetek osób w ogóle nieznających daty wprowadzenia stanu wojennego. Natomiast znajomość pełnej daty w porównaniu z wynikiem sprzed pięciu lat zupełnie się nie zmieniła, jest zaś wyraźnie słabsza niż dziesięć lat temu.

Im dalej od daty wprowadzenia stanu wojennego, tym bardziej krytyczne stają się oceny zasadności tego kroku. Jeszcze w pierwszej dekadzie XXI wieku większość Polaków była przekonana, że ta decyzja była słuszna, bo – jak można się domyślać – uzasadniała ją ówczesna sytuacja geopolityczna. Jedna czwarta badanych uważała wprowadzenie stanu wojennego za posunięcie nieuzasadnione i błędne.

W kolejnej dekadzie ubyło osób wierzących, że było to posunięcie uzasadnione i słuszne, a przybyło opinii krytycznych. Choć proporcje głosów nieco się wyrównały, to jednak nadal utrzymywała się przewaga respondentów oceniających – zgodnie z interpretacją ogłaszających stan wojenny – że jego wprowadzenia w 1981 roku nie można było uniknąć ze względu na możliwą ingerencję sił zewnętrznych.

Na początku trzeciej dekady XXI wieku, po czterdziestu latach od tego wydarzenia, opinie Polaków się odwróciły – nieco większy jest odsetek osób uznających, że wprowadzenie stanu wojennego było nieuzasadnione i błędne (37%), niż uważających, że w ówczesnej sytuacji politycznej było to posunięcie słuszne (33%).

Pamięć o stanie wojennym w czterdziestą rocznicę jego wprowadzenia, oprac. K. Pankowski, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2021/K_153_21.PDF (dostęp 7.04.2025).

Praca z tekstem

1. Przedstaw poziom wiedzy współczesnych Polaków o stanie wojennym. **T1**
2. Wyjaśnij, jaki wpływ na postrzeganie stanu wojennego ma czas, jaki upłynął od jego wprowadzenia. **T1**

Polecenia podsumowujące

1. Omów politykę komunistów wobec opozycji po wprowadzeniu stanu wojennego.
2. Scharakteryzuj najważniejsze problemy gospodarcze PRL w latach 80.
3. Oceń znaczenie Kościoła w życiu Polaków po wprowadzeniu stanu wojennego.

Stan wojenny (1981–1983)

Podsumowanie 27

Wprowadzenie stanu wojennego

13 XII 1981 – wprowadzenie stanu wojennego na polecenie generała Wojciecha Jaruzelskiego.
Internowanie czołowych działaczy „Solidarności" i innych ugrupowań opozycyjnych; łącznie ok. 10 tys. osób.
Na ulicach największych polskich miast ok. 100 tys. żołnierzy i milicjantów.
Główne ograniczenia w czasie stanu wojennego: godzina milicyjna, oficjalna cenzura korespondencji, zawieszenie podstawowych praw obywatelskich, tryb doraźny w sądach, zakazanie działalności wszystkim organizacjom społecznym, w tym NSZZ „Solidarność".
Utworzenie Wojskowej Rady Ocalenia Narodowego, władza w rękach wojskowych skupionych wokół Jaruzelskiego.

Protesty społeczne i konspiracja

Protesty społeczne przeciwko wprowadzeniu stanu wojennego, m.in. strajki okupacyjne.
Pacyfikacja strajków przez władze przy użyciu milicji, wojska i czołgów.
16 XII 1981 – pacyfikacja strajku w kopalni „Wujek".
XII 1981 – demonstracje uliczne w Warszawie, Krakowie, Łodzi i Gdańsku.
1982 – utworzenie Tymczasowej Komisji Koordynacyjnej NSZZ „Solidarność" organizującej działalność konspiracyjną, m.in. podziemny druk ulotek i publikacji opozycyjnych.
Powstanie Solidarności Walczącej z Kornelem Morawieckim na czele.
Demonstracje na ulicach 66 miast w drugą rocznicę podpisania porozumień sierpniowych.
Międzynarodowa pomoc dla „Solidarności".
1983 – przyznanie Lechowi Wałęsie Pokojowej Nagrody Nobla.

Likwidacja NSZZ „Solidarność" i zniesienie stanu wojennego

X 1982 – delegalizacja „Solidarności" przez komunistów.
XII 1982 – zawieszenie stanu wojennego i uwolnienie internowanych.
22 VII 1983 – zniesienie stanu wojennego.

Gospodarka i realia życia w latach 80.

II 1982 – najwyższa w dziejach PRL podwyżka cen.
Kilometrowe kolejki przed sklepami i braki w zaopatrzeniu.
Wzrost gospodarczy jedynie w przemyśle ciężkim.
Nieefektywne działania władz w gospodarce.

Wzrost znaczenia Kościoła

Polityka władz wobec Kościoła w latach 80. cechująca się dwoistością
- 1983, 1987 – zgoda na dwie pielgrzymki Jana Pawła II do Polski
- zwalczanie duchownych angażujących się w działalność opozycyjną
- 1984 – zamordowanie księdza Jerzego Popiełuszki przez funkcjonariuszy SB

Rozwój prasy i wydawnictw katolickich, wzrost liczby powołań i nowych świątyń.

Pozorowanie dialogu

1982 – powstanie Patriotycznego Ruchu Odrodzenia Narodowego.
Weryfikacja i wymiana kadr dziennikarskich przez komunistów w celu uzyskania kontroli nad mediami.
Czystki w szkolnictwie, wymiarze sprawiedliwości i służbach publicznych.

Polecane publikacje

13 grudnia. Świadectwa stanu wojennego, wybór A. Dębska, Warszawa: Ośrodek Karta, 2021.
A. Mieszczanek, *Dzień bez Teleranka. Jak się żyło w stanie wojennym*, Warszawa: Muza, 2021.
Stan wojenny w Polsce 1981–1983, red. A. Dudek, Warszawa: IPN, 2003.

28 Przełom polityczny 1989 r.

Przypomnij

- Jaka była sytuacja gospodarcza Polski w latach 80.?

Cel lekcji

- Dowiem się, w jakich okolicznościach doszło w Polsce do upadku komunizmu.

Po lekcji

- Charakteryzuję pierwsze symptomy liberalizacji polityki państwa.
- Omawiam przyczyny i skutki obrad Okrągłego Stołu.
- Przedstawiam wpływ wyborów czerwcowych na upadek komunizmu w Polsce.

Ku przełomowi

W listopadzie 1985 r. generał Wojciech Jaruzelski zrezygnował ze stanowiska premiera, które objął całkowicie od niego uzależniony jeden z kilku dotychczasowych wicepremierów. Nie chcąc jednak kojarzyć się wyłącznie z wyjątkowo niepopularną w społeczeństwie PZPR, której I sekretarzem KC wciąż pozostawał, objął równocześnie pozbawione dotąd znaczenia stanowisko przewodniczącego Rady Państwa, czyli socjalistycznej namiastki prezydenta. Ilustrowało to dążenia generała, widoczne także w oficjalnej propagandzie, do występowania nie tyle w roli przywódcy partii rządzącej, ile całego narodu.

Jednak ewolucja nastrojów społecznych w Polsce od końca 1985 r. sprawiła, że stopniowo wśród części współpracowników Jaruzelskiego zaczął się krystalizować scenariusz reform systemu politycznego i ekonomicznego jako jedynego sposobu na uniknięcie kolejnego wybuchu społecznego niezadowolenia. Celem zmian miało też być wyprowadzenie PRL z międzynarodowej izolacji oraz uzyskanie realnej pomocy gospodarczej z Zachodu. O dalszym przebiegu wydarzeń w Polsce zdecydowała zmiana sytuacji międzynarodowej po dojściu do władzy w ZSRS w 1985 r. **Michaiła Gorbaczowa**. Zapoczątkowana przez niego **pierestrojka** (ros. „przebudowa", zob. s. 350) zakładała m.in. stopniowe zwiększanie zakresu autonomii krajów uzależnionych od Kremla, w tym Polski. Kierownictwo PZPR reagowało na zmiany w ZSRS ostrożnie, długo nie wierząc w trwałość nowego kursu obranego przez Gorbaczowa.

Amnestia i referendum

Na mocy ogłoszonej w lipcu **1986 r. amnestii** zwolniono niemal wszystkich **więźniów politycznych**. Wkrótce potem powołano Radę Konsultacyjną przy przewodniczącym Rady Państwa, co – z uwagi na wejście w jej skład niektórych intelektualistów związanych z Kościołem – miało dowodzić poszerzania się społecznej akceptacji dla reżimu. Jednak ta ostrożna liberalizacja przyniosła władzom korzyści jedynie na arenie międzynarodowej, doprowadzając do stopniowego złagodzenia sankcji gospodarczych przez USA i inne kraje zachodnie. Nie zapobiegła natomiast pogarszaniu się na-

Praca z materiałem

1. Podaj przyczyny kolejnej fali strajków w 1988 r. Odwołaj się do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.

strojów społecznych, wynikającemu z rozczarowania brakiem efektów polityki gospodarczej realizowanej po wprowadzeniu stanu wojennego.

W tej sytuacji kierownictwo PZPR postanowiło zorganizować wielką kampanię propagandową. Jej głównym hasłem był **tzw. drugi etap reformy gospodarczej**, a ukoronowaniem – referendum, w którym obywatele mieli poprzeć zaproponowany przez partię i rząd program zmian. Wierząc w moc własnej propagandy, komuniści bardzo wysoko ustawili próg prawomocności referendum. Jego wyniki miały być wiążące tylko w wypadku twierdzących odpowiedzi ponad połowy ogółu uprawnionych do głosowania, nie zaś – jak to jest zwykle stosowane – jedynie uczestników głosowania.

W **referendum**, które się odbyło w **listopadzie 1987 r.**, według oficjalnych danych wzięło udział ponad 67% uprawnionych. Na pierwsze pytanie, dotyczące reform gospodarczych, odpowiedzi twierdzącej udzieliło 66% głosujących, co stanowiło mniej niż połowę wszystkich uprawnionych. Ku zaskoczeniu kierownictwa PZPR także odpowiedź na drugie pytanie, odnoszące się do „demokratyzacji życia politycznego", nie przyniosła wymaganego ustawą rozstrzygnięcia. W obozie władzy wyniki referendum zostały odczytane jako porażka, co wzmocniło w nim pozycję zwolenników nawiązania dialogu z umiarkowaną częścią opozycji.

Początek dialogu komunistów z opozycją

Rozpoczęcia rozmów oczekiwała również największa część podziemnej „Solidarności", wciąż uznająca przywództwo Lecha Wałęsy. Impulsem do ich podjęcia stały się dwie fale strajków (w maju i sierpniu 1988 r.), w trakcie których pojawiły się żądania ponownej legalizacji NSZZ „Solidarność". Pod koniec sierpnia 1988 r. minister spraw wewnętrznych generał Czesław Kiszczak spotkał się z Lechem Wałęsą, co zapoczątkowało **poufne rozmowy rządzących komunistów z opozycją solidarnościową** na temat zwiększenia zakresu swobód politycznych, w tym zwłaszcza ponownej legalizacji „Solidarności".

Równolegle generał Jaruzelski zadecydował o zmianie premiera. Nowym szefem rządu został zwolennik radykalnych reform gospodarczych **Mieczysław Rakowski**, którego gabinet rozpoczął realną transformację polskiej gospodarki w kierunku wolnorynkowym. Wprowadzeniu przepisów umożliwiających szybki rozwój prywatnej przedsiębiorczości towarzyszyły jednak zmiany pozwalające niektórym ludziom z aparatu władzy na szybkie bogacenie się kosztem państwa. Proces ten nazwano **uwłaszczeniem nomenklatury**.

Mieczysław Rakowski

(1926–2008)

Polityk, dziennikarz, w latach 1988–1989 premier, w latach 1989–1990 ostatni I sekretarz KC PZPR. W czasie okupacji pracował jako robotnik. Po wojnie wstąpił do wojska i jako oficer odpowiadał za sprawy szkoleniowe i wychowawcze żołnierzy. W latach 1949–1952 oraz 1955–1957 pracował w KC PZPR. W latach 1958–1982 był związany z pismem „Polityka" – najpierw pełnił funkcję zastępcy, potem redaktora naczelnego. Jako wicepremier w rządzie generała Jaruzelskiego (w latach 1981–1985) firmował działania z okresu stanu wojennego. Od 1990 r. należał do Socjaldemokracji Rzeczypospolitej Polskiej. Trzy lata później wycofał się z życia politycznego. Fotografia z 2000 r.

M1 Wiosną 1988 r. przez Polskę przetoczyła się pierwsza większa od czasów stanu wojennego fala strajków. Jednym z miejsc, w których robotnicy zaprzestali pracy, była Huta im. Lenina w Nowej Hucie. W ciągu dwóch dni kwietnia 1988 r. strajkowało tam 12–17 tys. osób. Protestujący zgłaszali postulaty ekonomiczne, ale domagali się także m.in. przywrócenia do pracy osób zwolnionych z powodów politycznych oraz gwarancji niezwalniania z zakładu obecnie strajkujących. Na zdjęciu strajkujący podczas wiecu w Hucie im. Lenina, 1988 r.

M2 **Notatka z rozmowy sekretarza generalnego KC KPZR Michaiła Gorbaczowa z sekretarzem KC PZPR Józefem Czyrkiem na temat rozmów z opozycją w Polsce, 23 września 1988 r.**

Gorbaczow (po powitaniu polskiego gościa). *Jaki jest sens i przyczyna propozycji przeprowadzenia „okrągłego stołu"? Czy to jest manewr, czy uwzględnienie realiów, z którymi nie można się nie liczyć? Czy nie ma w tym przestrachu, czy nie jest to robione pod presją chwili?*

Czyrek. *Nasza największa słabość – stan gospodarki, sytuacja w przemyśle wydobywczym plus słabość organizacji partyjnych, szczególnie w najniższych ogniwach, brak robotniczego samorządu.*

Gorbaczow. *Czy wasza odpowiedź jest adekwatna do znaczenia i realnego wpływu opozycji?*

Czyrek. *Tragedia partii polega na tym, że wyznacza nowe kierunki, a w społeczeństwie uważana jest za siłę konserwatywną. [...]*

Gorbaczow. *A jak zachowują się chłopi?*

Czyrek. *Chłopi są przeciwni strajkom, ale są niezadowoleni z polityki cen. Dochodowość gospodarstw obniżyła się o 18%. Co prawda to niezadowolenie nie przeradza się w działanie polityczne.*

Chcę podkreślić, że ruch opozycyjny nie ma charakteru antysocjalistycznego, widać ostrożność, obawę przed strajkami, oczekiwanie na skuteczniejsze działania partii i rządu. Nasza strategia polega na tym, żeby wzmocnić i rozszerzyć bazę społeczną partii. A taktyka polega na tym, żeby podzielić opozycję, wraz z Wałęsą wciągnąć ją na realistyczną, konstruktywną drogę procesu narodowego pojednania i odrodzenia. Z tym zgadza się i Kościół, który chciałby wyjść naprzeciw inicjatywie Wałęsy, ale pierwsi wyszliśmy naprzeciw my.

Zmierzch dyktatury. Polska lat 1986–1989 w świetle dokumentów, t. 1, *Lipiec 1986 – maj 1989*, oprac. A. Dudek, Warszawa: IPN, 2009, s. 318–319.

Obrady Okrągłego Stołu (1989)

Powstanie rządu Rakowskiego, a zwłaszcza decyzja władz o postawieniu w stan likwidacji Stoczni Gdańskiej im. Lenina, powszechnie uważanej za kolebkę „Solidarności", utrudniło kontynuację poufnych rozmów między reprezentantami władz PRL i opozycji. Ostatecznie jednak, dzięki pomocy przedstawicieli Kościoła Katolickiego, od września 1988 r. negocjacje nadal prowadzono, głównie w ośrodku MSW w podwarszawskiej **Magdalence**. Strony doszły wstępnie do porozumienia, w związku z czym między **6 lutego a 5 kwietnia 1989 r.** w Pałacu Namiestnikowskim w **Warszawie** odbyły się **oficjalne negocjacje** nazwane **obradami Okrągłego Stołu**. Na czele delegacji określanej jako partyjno-rządowa stał generał Czesław Kiszczak, a stronie solidarnościowej przewodniczył Lech Wałęsa.

M3 Kompromis, jaki komuniści i opozycja wypracowali podczas obrad Okrągłego Stołu, do dziś budzi wiele kontrowersji. Już w momencie jego osiągnięcia w środowisku „Solidarności" pojawiły się opinie, że nie spełnia on ich oczekiwań. Wydaje się jednak, że uzyskano tyle, ile w ówczesnej rzeczywistości można było uzyskać. Od tego momentu Polska jako pierwsze państwo bloku wschodniego wkroczyła na drogę pokojowego demontażu systemu komunistycznego. Na zdjęciu obrady Okrągłego Stołu w Pałacu Namiestnikowskim (dziś Pałac Prezydencki), Warszawa 1989 r.

M4 Porozumienie Okrągłego Stołu w sprawie reform politycznych, 5 kwietnia 1989 r.

Po latach kryzysu gospodarczego i konfliktów politycznych Polska stoi przed wielkim zagrożeniem, ale i wielką szansą. Realna jest groźba pogłębiania się kryzysu, jednakże istnieje szansa jego przezwyciężenia przez radykalną reformę państwa i równoczesną przebudowę systemu gospodarczego. W obronie przed kryzysem i w działaniach na rzecz reform Polacy mogą i powinni się porozumieć.

Polityczny kompromis różnych sił, wśród których są zarówno takie, które kierują się ideami demokratycznie pojmowanego socjalizmu, jak i takie, które czerpią inspirację z chrześcijaństwa, z dorobku ideowego „Solidarności", ruchu ludowego i z innych źródeł i tradycji ideowych, pozwoli urzeczywistniać wspólny cel: niepodległą, suwerenną, bezpieczną równoprawnymi sojuszami, demokratyczną i silną gospodarczo Polskę.

Podstawą porozumienia są zasady przyszłego systemu politycznego wypływające z niezbywalnego prawa obywateli do życia w państwie, które w pełni urzeczywistnia suwerenność narodu.

Oznacza to:

– pluralizm polityczny, znajdujący swój wyraz przede wszystkim w prawie do swobodnego zrzeszania się – w ramach demokratycznego ładu konstytucyjnego w organizacjach politycznych, społecznych i zawodowych;

– wolność słowa, w tym stwarzania realnych możliwości dostępu do wszystkich rodzajów środków przekazu różnorodnym siłom politycznym;

– demokratyczny tryb powoływania wszystkich przedstawicieli organów władzy państwowej, tak by o tym, kto sprawować będzie władzę, rzeczywiście decydowali wyborcy;

– niezawisłość sądów i ich ustawowe uprawnienia kontrolne w stosunku do innych organów powołanych do strzeżenia praworządności i porządku publicznego;

– silny pełnią praw i swobodnie wybrany samorząd terytorialny.

Strony uznały, że takie zasady powinny określać dalszą ewolucję polityczną, i deklarują, że będą im udzielały poparcia.

Wiek XX w źródłach. Wybór testów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa: WN PWN, 1998, s. 415–416.

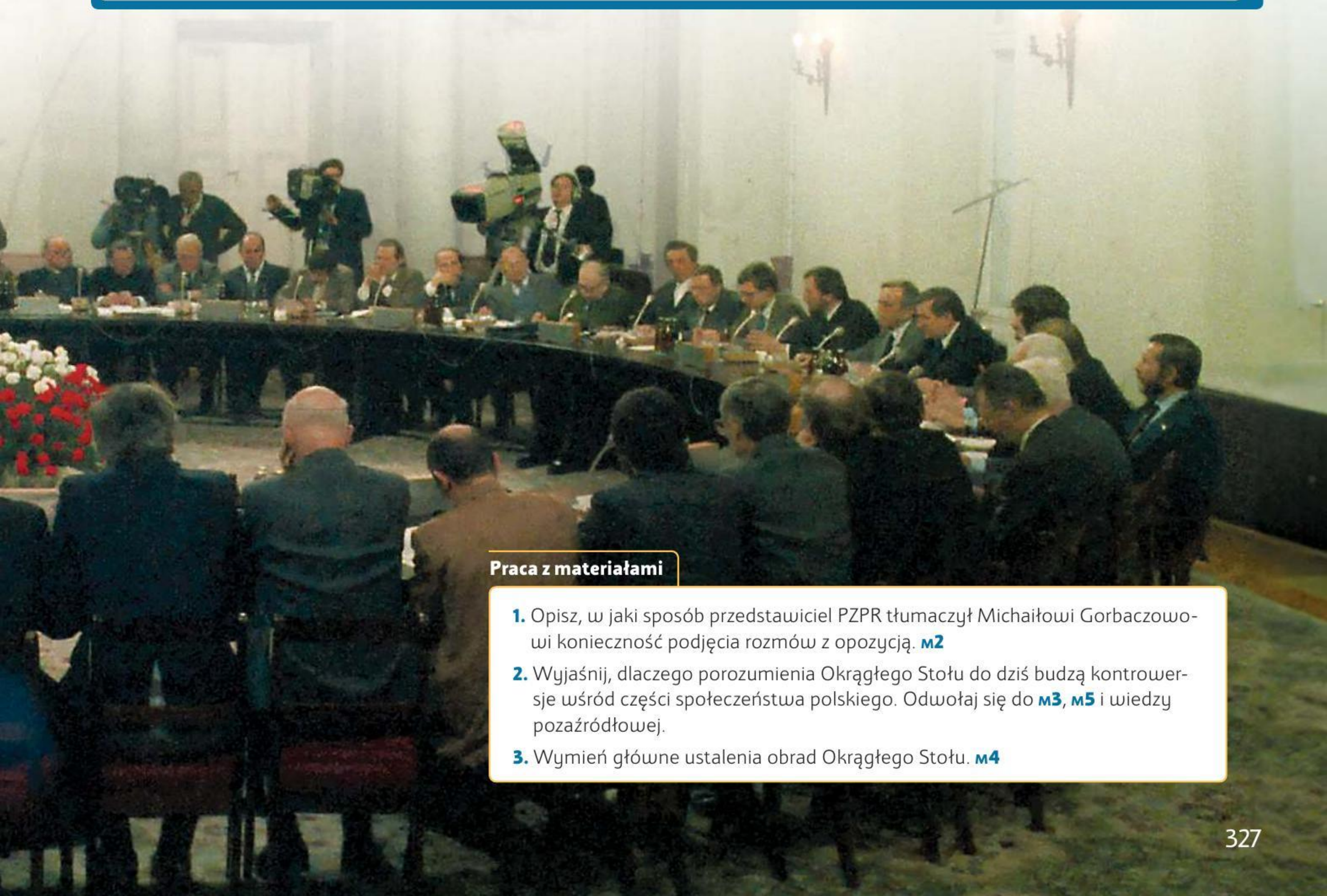

Praca z materiałami

1. Opisz, w jaki sposób przedstawiciel PZPR tłumaczył Michaiłowi Gorbaczowowi konieczność podjęcia rozmów z opozycją. **M2**
2. Wyjaśnij, dlaczego porozumienia Okrągłego Stołu do dziś budzą kontrowersje wśród części społeczeństwa polskiego. Odwołaj się do **M3**, **M5** i wiedzy pozaźródłowej.
3. Wymień główne ustalenia obrad Okrągłego Stołu. **M4**

M5 Wśród przedstawicieli opozycji, którzy wzięli udział w obradach Okrągłego Stołu, byli m.in. Tadeusz Mazowiecki 1 oraz Lech Kaczyński 2. Wiele lat później Mazowiecki stwierdził, że ówczesne negocjacje rozpoczęły drogę Polski do niepodległości i demokracji. Dawały szansę na pokojowe przejęcie władzy od komunistów. Z kolei Lech Kaczyński uważał obrady Okrągłego Stołu za posunięcie taktyczne w grze toczącej się o wolną Polskę. W tamtym czasie – według niego – mimo lepszych okoliczności międzynarodowych taktyka bezpośredniego starcia z władzą nie mogła się dobrze skończyć. Dlatego rozmowy z komunistami wydawały mu się konieczne. Na zdjęciu Tadeusz Mazowiecki i Lech Kaczyński podczas obrad Okrągłego Stołu, 1989 r.

Najistotniejsze znaczenie przy Okrągłym Stole miały reformy polityczne. Władze chciały skłonić przedstawicieli „Solidarności" do udziału w tzw. niekonfrontacyjnych wyborach parlamentarnych, co miało stanowić wstęp do wbudowania opozycji w system polityczny PRL, w sposób pozwalający zachować dominującą rolę generała Jaruzelskiego i jego otoczenia. Jednak w trakcie negocjacji, których najważniejsza część nadal odbywała się z udziałem kilkunastoosobowych delegacji w Magdalence, stronie opozycyjnej udało się uzyskać ustępstwa.

Lech Wałęsa i jego współpracownicy, reprezentujący najsilniejszy odłam opozycji, zgodzili się na ustanowienie wyposażonego w szerokie kompetencje urzędu prezydenta oraz na zagwarantowanie przedstawicielom PZPR i jej sojusznikom 65% mandatów w przyszłym sejmie. O pozostałe 35% miała się toczyć demokratyczna rywalizacja. W zamian za to władze zgodziły się na legalizację NSZZ „Solidarność" oraz na w pełni demokratyczne wybory do mającej powstać drugiej izby parlamentu – senatu. To ostatnie nie oznaczało jednak utraty przez komunistów większości w sejmie i senacie połączonych w Zgromadzenie Narodowe, które miało wybrać prezydenta.

Dla PZPR to prezydent, z szerokim zakresem władzy i wybierany na sześć lat przez Zgromadzenie Narodowe, miał być najważniejszym gwarantem zachowania wpływów w państwie przez formację komunistyczną. Prezydent został zwierzchnikiem Sił Zbrojnych, zarządzał wybory parlamentarne oraz miał prawo weta ustawodawczego. Mógł też rozwiązać parlament, gdyby uznał, że jakiekolwiek jego działanie zagraża kompetencjom prezydenta. Rządzący nie ukrywali też, że ich kandydatem na stanowisko szefa państwa będzie generał Jaruzelski.

Nowa ordynacja wyborcza

Obrady Okrągłego Stołu zakończyły się 5 kwietnia 1989 r., a dwa dni później **sejm uchwalił ordynację wyborczą do obu izb parlamentu**. Kierownictwu PZPR bardzo zależało na jak najszybszym przeprowadzeniu wyborów. Chciano w ten sposób wykorzystać topniejące poparcie części społeczeństwa dla rządu Rakowskiego oraz dać opozycji jak najmniej czasu na zorganizowanie kampanii.

Zdecydowana większość posłów (425) miała być wybrana w ponad stu okręgach. W każdym z nich został przeprowadzony z góry podział mandatów dla rządzącej koalicji PZPR i jej sojuszników z ZSL i SD oraz dla kandydatów bezpartyjnych. Pozostałe 35 mandatów poselskich przeznaczono dla kandydatów z tzw. listy krajowej, która – wobec odmowy wejścia na nią ludzi z „Solidarności" – w całości została przyznana koalicji rządzącej. Kandydaci opozycji utworzyli własną listę wyborczą. Aby uzyskać mandat w okręgu w pierwszej turze, musieli zdobyć ponad połowę wszystkich ważnie oddanych głosów. W drugiej turze posłem zostawał kandydat, który dostał większą liczbę ważnych głosów. Inne rozwiązanie przyjęto w odniesieniu do tzw. listy krajowej – w tym wypadku posłami zostawali wyłącznie kandydaci otrzymujący ponad połowę głosów. Ordynacja

nie przewidywała drugiej tury dla kandydatów z listy krajowej, ponieważ autorzy ustawy – przekonani o poparciu społeczeństwa dla przywódców obozu władzy – nie wzięli pod uwagę, że ponad połowa wyborców może na nich nie zagłosować.

W wypadku wyborów do stuosobowego senatu, które zgodnie z kontraktem zawartym podczas obrad Okrągłego Stołu miały być w pełni demokratyczne, przynależność partyjna kandydata nie odgrywała roli. Aby zdobyć mandat senatora, należało uzyskać ponad połowę ważnie oddanych głosów. Jeśli w pierwszej turze nie zostałyby obsadzone wszystkie mandaty w okręgu, miała się odbyć druga tura, w której prawo uczestnictwa otrzymywali dwaj kandydaci z najwyższą liczbą głosów uzyskaną w pierwszym głosowaniu.

Kampania wyborcza

Władze „Solidarności" podjęły decyzję o powierzeniu kierownictwa kampanią wyborczą powstałemu pod koniec 1988 r. **Komitetowi Obywatelskiemu „Solidarność"** i rozbudowie jego struktur przez utworzenie komitetów regionalnych. Miały się one zająć wyborem kandydatów na posłów oraz senatorów, wyłanianiem przedstawicieli „Solidarności" do komisji wyborczych oraz agitacją. W pierwszej połowie kwietnia 1989 r. we wszystkich województwach powstały regionalne Komitety Obywatelskie. W następnych tygodniach **proces budowy ruchu obywatelskiego** postępował – komitety zakładano w małych miejscowościach, dzielnicach, a nawet w wielkomiejskich osiedlach. Od samego początku proces narodzin ruchu obywatelskiego był mocno wspierany przez Kościół Katolicki, a księża niekiedy odgrywali rolę organizatorów komitetów.

Kampania prowadzona przez Komitet Obywatelski (KO) odznaczała się dużym rozmachem. Ulice polskich miast i miasteczek tonęły w plakatach nawołujących do głosowania na kandydatów „Solidarności", powszechnie dostępne były też wydawnictwa związku. Po wieloletniej nieobecności w życiu publicznym taka wizualna dominacja miała ogromne znaczenie dla pozyskania niezdecydowanej części obywateli. Zdobycie przewagi ułatwiła też opozycji taktyka wyborcza przyjęta przez PZPR. Zakładała ona intensyfikację akcji propagandowej dopiero w ostatnim tygodniu kampanii, w nadziei, że wyborcy będą już wówczas zmęczeni agitacją „Solidarności" i przez to

Praca z materiałami

1. Przedstaw, jak po latach zmieniało się postrzeganie Okrągłego Stołu przez polityków. Odwołaj się do **M5** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Omów kampanię wyborczą z 1989 r. Wykorzystaj **M6**, **M7** i wiedzę pozaźródłową.

M6 Kampania wyborcza Komitetu Obywatelskiego „Solidarność" w 1989 r. okazała się wielkim sukcesem. Ulice polskich miast i miasteczek zostały zalane przez plakaty z zakazanym dotychczas logo związku. Do ich rozwieszania i rozdawania ulotek wyborczych włączyli się zwykli ludzie. Od strony medialnej nad całością kampanii czuwał znany reżyser Andrzej Wajda. To on był pomysłodawcą wykonania zdjęć kandydatom KO do sejmu i senatu z przewodniczącym „Solidarności" Lechem Wałęsą. Dzięki temu w większości anonimowe dotąd osoby miały szansę na uzyskanie głosu Polaków. Wsparcia „Solidarności" udzieliły również gwiazdy światowego show-biznesu, m.in. aktorka Jane (czyt. dżejn) Fonda, której zdjęcia ze znaczkiem „Solidarności" znalazły się w prasie, czy wokalista Stevie Wonder (czyt. stiwi łonder), który zaśpiewał w warszawskim sztabie KO. Na zdjęciu młodzież rozwieszająca plakaty KO „Solidarność" na ulicach Warszawy, 1989 r.

bardziej podatni na krótkotrwałe, ale zmasowane uderzenie obozu rządzącego. Okazało się jednak, że dla KO najważniejsze były pierwsze, a nie ostatnie dni kampanii. PZPR i jej sojusznicy popełnili też błąd, wystawiając zbyt wielu kandydatów do senatu, co doprowadziło do rozproszenia głosów zwolenników obozu władzy.

Komitet Obywatelski „Solidarność" nie był jedyną formacją opozycyjną, która zdecydowała się na uczestnictwo w wyborach do parlamentu. Podobną decyzję podjęli także przywódcy części opozycyjnych partii politycznych, w tym Konfederacji Polski Niepodległej. Natomiast radykalne skrzydło opozycji, na którym najsilniejsza była **Solidarność Walcząca**, **wezwało do bojkotu głosowania**. Odrzucając okrągłostołowy kompromis z PZPR, reprezentanci tej części opozycji domagali się przeprowadzenia całkowicie wolnych wyborów parlamentarnych.

Wybory czerwcowe 1989 r.

Wybory do parlamentu odbyły się **4 czerwca 1989 r.** Frekwencja wyborcza wyniosła 62%. Wyniki pierwszej tury stanowiły olbrzymi **sukces Komitetu Obywatelskiego „Solidarność"**, a równocześnie nokautującą klęskę PZPR i jej sojuszników. Porażki doświadczyli także przedstawiciele opozycji niesolidarnościowej. Po uwzględnieniu wyników drugiej tury wyborów, która odbyła się 18 czerwca, okazało się, że kandydaci KO uzyskali wszystkie możliwe do zdobycia przez nich miejsca w sejmie. Z kolei w wyborach do senatu dostali 99 na 100 mandatów. Równie dotkliwa dla ekipy

M7 Symbolem wyborów czerwcowych 1989 r. stał się plakat autorstwa Tomasza Sarneckiego. Artysta zainspirował się kultowym amerykańskim westernem *W samo południe* z 1952 r. Na plakacie umieścił szeryfa, bohatera filmu granego przez Gary'ego Coopera (czyt. garego kupera), który przywrócił wolność mieszkańcom miasteczka, a uzurpatorom wymierzył sprawiedliwość. W dłoni stróża prawa, zamiast rewolweru, widać kartę do głosowania. Dla pełnej jasności na piersi bohatera nad gwiazdą szeryfa grafik umieścił znaczek „Solidarności". Całość opatrzył napisem „W samo południe 4 czerwca 1989". Plakat w nakładzie 10 tys. egzemplarzy został wydrukowany we Francji i rozwieszony dopiero w nocy, tuż przed wyborami i tylko w Warszawie. Na zdjęciu plakat Sarneckiego na filarze jednego z warszawskich budynków, 1989 r.

M8 Urząd prezydencki miał gwarantować PZPR zachowanie części dotychczasowych wpływów. Dlatego w czasie obrad Okrągłego Stołu komuniści wynegocjowali z opozycją znaczne kompetencje zapewniające prezydentowi nadrzędną pozycję w państwie. Naturalnym kandydatem został oczywiście generał Wojciech Jaruzelski. Jednak porażka obozu władzy w wyborach czerwcowych spowodowała, że komuniści zaczęli się obawiać o wynik głosowania w Zgromadzeniu Narodowym. Ostateczną decyzję o kandydowaniu Jaruzelski podjął dzień przed głosowaniem. Na zdjęciu prezydent elekt, 1989 r.

Jaruzelskiego była porażka niemal wszystkich najważniejszych polityków obozu władzy startujących z listy krajowej. Na 35 umieszczonych na niej kandydatów wymaganą większość głosów uzyskało zaledwie dwóch. Wprawdzie dokonana między dwoma turami wyborów nowelizacja ordynacji umożliwiła zachowanie 35 mandatów przez PZPR i jej sojuszników, ale oznaczało to kolejną kompromitację, potęgującą zamęt, jaki w obozie władzy wywołało ogłoszenie wyników z 4 czerwca.

W następstwie wyniku wyborów czerwcowych PZPR pogrążyła się w chaosie, a jej polityczne znaczenie zaczęło błyskawicznie słabnąć. Wkrótce okazało się również, że kierownictwo partii ma problemy z utrzymaniem dyscypliny w szeregach dotychczasowych stronnictw sojuszniczych, czyli ZSL i SD. Część należących do nich posłów odmówiła poparcia kandydatury generała Wojciecha Jaruzelskiego na prezydenta. Również opozycja nie chciała go poprzeć.

Ostatecznie, po długotrwałych zabiegach, w **lipcu 1989 r.** Zgromadzenie Narodowe wybrało generała **Wojciecha Jaruzelskiego na prezydenta PRL**. Jednak fakt, że nastąpiło to większością zaledwie jednego głosu, a także to, że jego wybór w praktyce umożliwili niektórzy parlamentarzyści „Solidarności", znacząco osłabił pozycję generała-prezydenta. Ponieważ głosowanie było jawne, dla wszystkich stało się jasne, że Jaruzelski został prezydentem z łaski „Solidarności". Istotną rolę w doprowadzeniu do jego wyboru odgrywało stanowisko USA. Amerykański ambasador przekonywał posłów i senatorów z „Solidarności", aby oddali głosy nieważne lub zbojkotowali głosowanie i umożliwili wybór Wojciecha Jaruzelskiego. W Waszyngtonie obawiano się bowiem, że odsunięcie Jaruzelskiego może doprowadzić do załamania procesu demokratyzacji w Polsce, a to z kolei mogłoby w ocenie Amerykanów zakończyć się upadkiem Gorbaczowa.

Powstanie rządu Mazowieckiego

Duża część społeczeństwa, zwłaszcza ta popierająca „Solidarność", nie kryła niezadowolenia z wyboru Wojciecha Jaruzelskiego na prezydenta. Zdawał sobie z tego sprawę przywódca obozu solidarnościowego Lech Wałęsa, którego radykalna część opozycji od dłuższego czasu ostro atakowała za nadmierne ustępstwa wobec komunistów. Dlatego gdy na początku sierpnia 1989 r. prezydent Jaruzelski polecił generałowi Czesławowi Kiszczakowi utworzenie nowego rządu, przywódca „Solidarności" zaproponował władzom ZSL i SD zawarcie koalicji rządowej. Przekreśliło to misję Kiszczaka i definitywnie wytrąciło inicjatywę z rąk kierownictwa PZPR.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, dlaczego plakat Tomasza Sarneckiego uznano za jeden z symboli wyborów czerwcowych 1989 r. Odwołaj się do **M7** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Rozstrzygnij, czy wybór generała Wojciecha Jaruzelskiego na prezydenta PRL wzmacniał czy osłabiał wpływy komunistów w kraju. Odpowiedź uzasadnij, opierając się na **M8** i wiedzy pozaźródłowej.

infografika

Wybory 4 i 18 czerwca 1989 r.

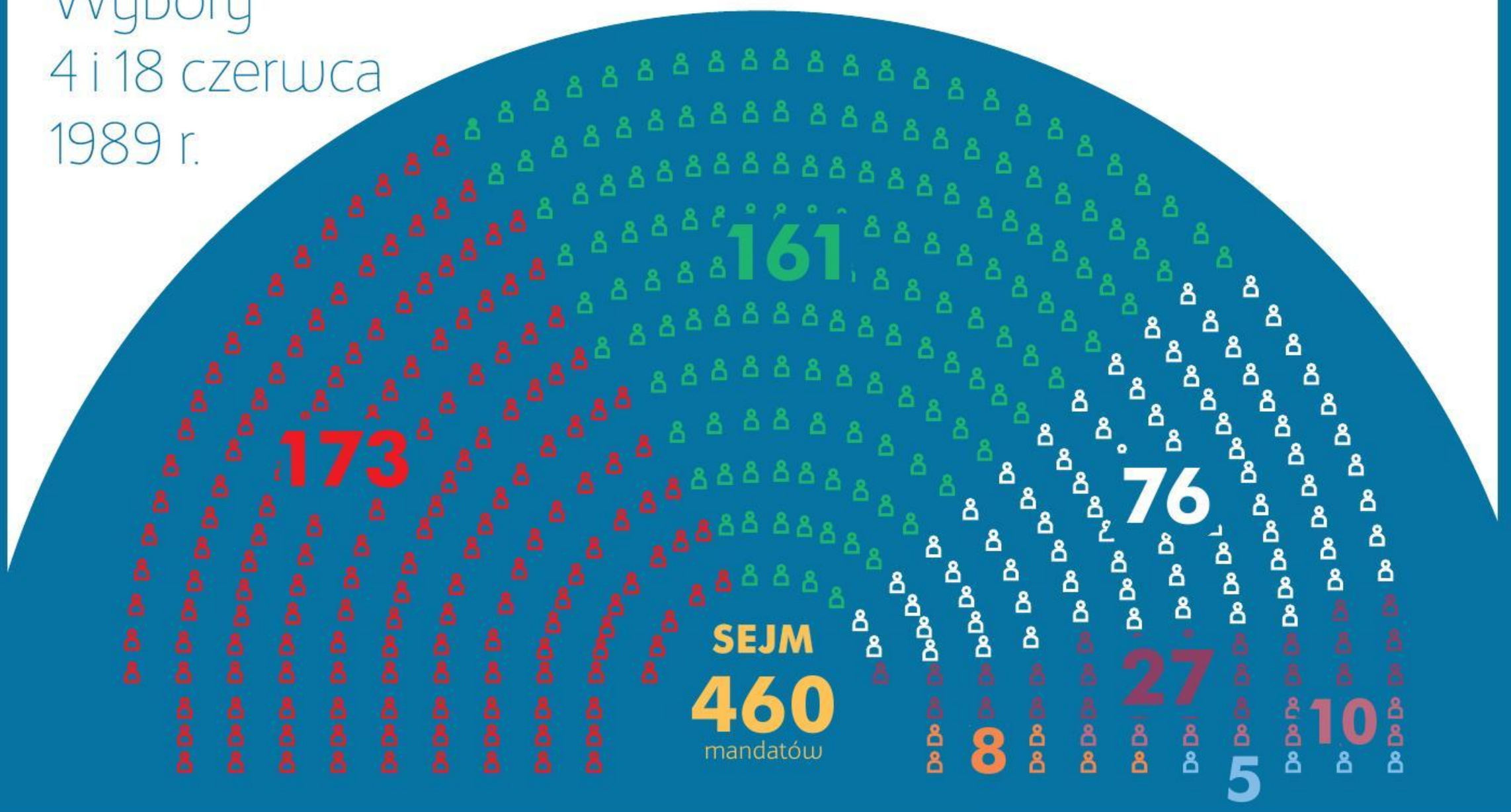

- Polska Zjednoczona Partia Robotnicza
- Komitet Obywatelski „Solidarność"
- Zjednoczone Stronnictwo Ludowe
- Stronnictwo Demokratyczne
- Stowarzyszenie PAX
- Unia Chrześcijańsko-Społeczna (UChS)
- Polski Związek Katolicko-Społeczny

Frekwencja w wyborach parlamentarnych w latach 1989–1997

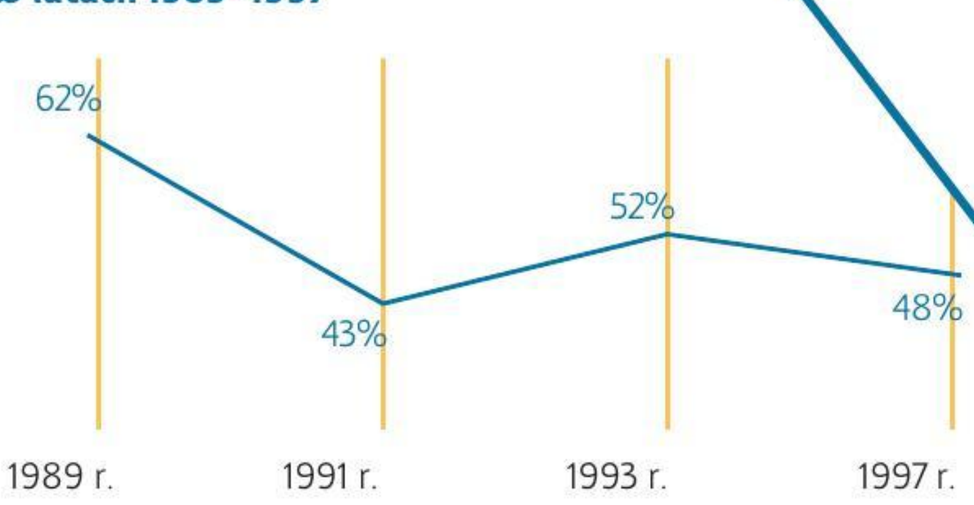

Praca z infografiką

1. Rozstrzygnij, czy w świetle danych można uznać wybory czerwcowe 1989 r. za zwycięstwo demokracji nad dyktaturą. Przedstaw argumenty za tezą i przeciw niej.
2. Wyjaśnij, jakie czynniki mogły zadecydować, że w kolejnych wyborach parlamentarnych zmniejszała się frekwencja wyborcza.

Posłowie X kadencji
1989–1991

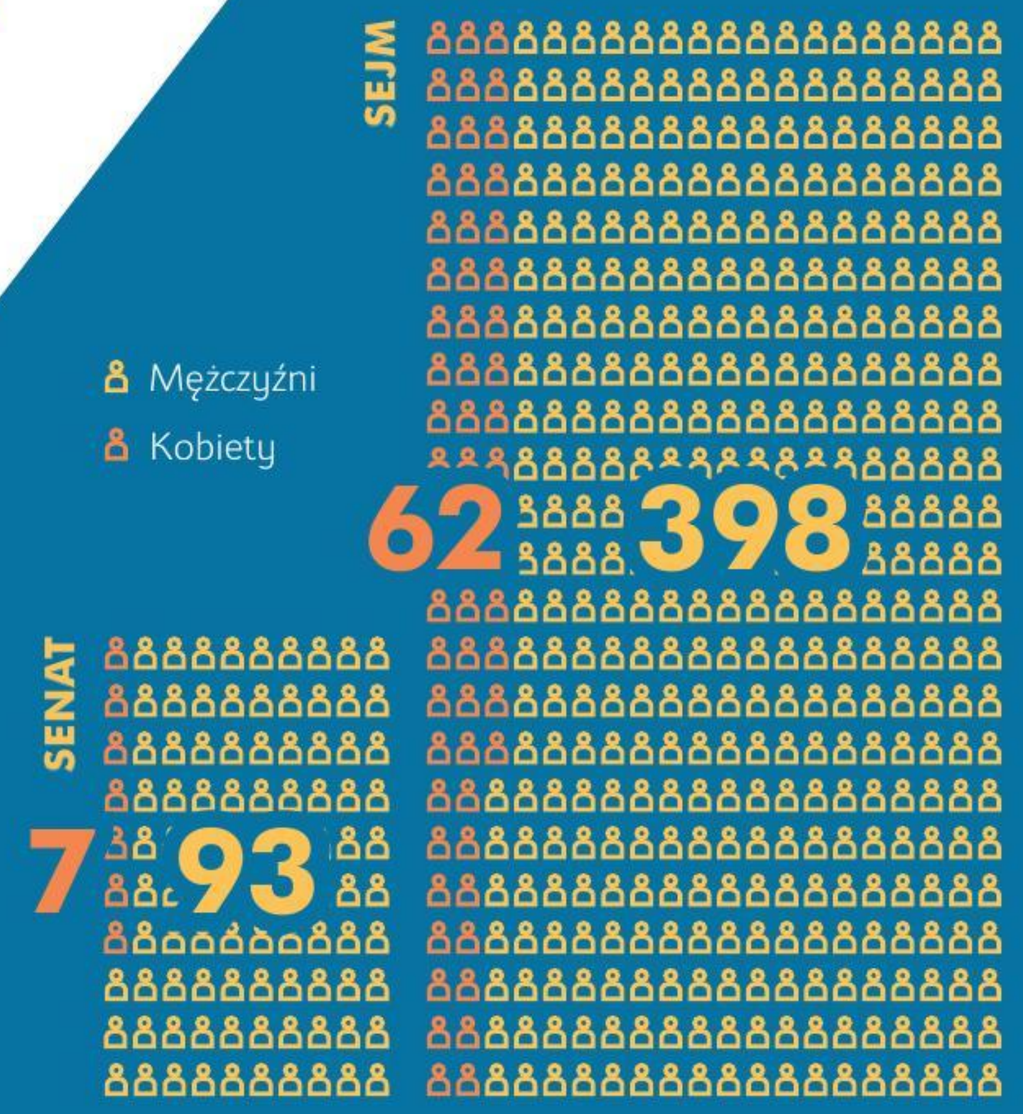

M9 Exposé* Tadeusza Mazowieckiego wygłoszone w sejmie, 12 września 1989 r.

Zwracam się do wszystkich moich rodaków.

Jestem przekonany, że zdecydowana większość Polaków w podobny sposób pojmuje cele, do których powinniśmy zdążać; nosi w sercu ten sam ideał ojczyzny. Pragniemy godnie żyć w suwerennym, demokratycznym i praworządnym państwie, które wszyscy – bez względu na światopogląd, ideowe i polityczne zróżnicowanie – mogliby uważać za państwo własne.

Chcemy żyć w kraju o zdrowej gospodarce, gdzie opłaca się pracować i oszczędzać, a zaspokajanie podstawowych potrzeb materialnych nie jest związane z udręką i upokorzeniem. Chcemy Polski otwartej na Europę i świat; Polski – która bez kompleksu niższości – daje wkład w tworzenie materialnych i kulturowych dóbr; Polski, której obywatele będą się czuć w innych krajach Europy i świata mile widzianymi gośćmi, a nie sprawiającymi kłopot intruzami. [...]

Aby mogło dojść do sytuacji, w której przed Wysoką Izbą staje premier wywodzący się z „Solidarności", wiele się stać musiało, wszyscy musieliśmy wiele przemyśleć i wiele zrozumieć. Ten fakt nie mógłby się dokonać – bez wielkich, groźnych dla narodu wstrząsów – gdyby główne siły polityczne, działające w naszym kraju, nie wykazały wyobraźni, dobrej woli i poczucia odpowiedzialności za Polskę. Niezastąpiona była w tym także rola Kościoła.

Stoimy dziś przed dwoma głównymi problemami Polski: przebudową polityczną państwa i wyprowadzeniem kraju z katastrofy gospodarczej. Zdaję sobie sprawę z powagi sytuacji, wiem, jak ciężko będzie pogodzić oba te cele i realizować je równocześnie. Nowy Rząd działać będzie pod presją, iż w każdej chwili budowa demokracji w Polsce, dopiero co rozpoczęta, może runąć w obliczu załamania ekonomii.

Exposé Prezesów Rady Ministrów 1989–2019, oprac. J. Marszałek-Kawa, P. Siemiątkowski, Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 2021, s. 17–18.

* **exposé** (czyt. ekspoze)

Wobec postawy posłów ZSL i SD, którzy wyrazili zgodę na propozycję Wałęsy, Jaruzelski był zmuszony powierzyć misję tworzenia rządu kandydatowi wskazanemu przez przywódcę „Solidarności". **W sierpniu 1989 r. Tadeusz Mazowiecki** – jeden z najbliższych doradców Wałęsy – **został pierwszym niekomunistycznym premierem Polski**. Jego rząd, powołany do życia we wrześniu 1989 r., w połowie tworzyli przedstawiciele „Solidarności", a w połowie – reprezentanci ZSL, SD i PZPR. Ta ostatnia partia nie była formalnie członkiem nowej koalicji, ale Mazowiecki uznał, że z racji odgrywanej dotąd roli (zwłaszcza związanej z kontrolą nad wojskiem i Służbą Bezpieczeństwa) jej przedstawiciele muszą być obecni w jego rządzie. Utworzenie gabinetu Tadeusza Mazowieckiego **zapoczątkowało okres transformacji ustrojowej w Polsce**.

Reformy rządu Mazowieckiego

W **końcu grudnia 1989 r. sejm, nazywany „kontraktowym"** z racji szczególnej ordynacji, na podstawie której go wybrano, **znowelizował konstytucję PRL**. Zmieniono wówczas nazwę państwa, powracając do tradycyjnej formy **Rzeczpospolita Polska**. Z konstytucji wykreślono ideologiczny wstęp, a zamiast artykułu o przewodniej roli PZPR, która rozwiązała się w styczniu 1990 r., pojawił się zapis mówiący o **swobodzie tworzenia partii**

Tadeusz Mazowiecki

(1927–2013)

Polityk, publicysta, w latach 1989–1990 pierwszy niekomunistyczny premier Polski. Studiował prawo na Uniwersytecie Warszawskim. W latach 1948––1955 działał w Stowarzyszeniu PAX. W 1956 r. założył warszawski Klub Inteligencji Katolickiej, a w 1958 r. – katolicki miesięcznik „Więź". Współpracował z „Tygodnikiem Powszechnym" i „Po Prostu". W latach 1961–1971 był posłem na sejm. W sierpniu 1980 r. stał na czele Komisji Ekspertów przy MKS w stoczni w Gdańsku i wspierał negocjacje z władzami PRL. Był doradcą Lecha Wałęsy, działał w kierownictwie NSZZ „Solidarność". W czasie stanu wojennego został internowany. Brał udział w obradach Okrągłego Stołu. W latach 1992–1995 był wysłannikiem ONZ do Bośni i Hercegowiny. Fotografia z 1989 r.

Praca z materiałem

1. Przedstaw główne punkty exposé premiera Tadeusza Mazowieckiego. **M9**
2. Rozstrzygnij, czy w czasie planowanych w Polsce przemian ustrojowych pomysły rządu Mazowieckiego miały szansę na realizację. Uzasadnij odpowiedź. Odwołaj się do **M9** i wiedzy pozaźródłowej.

Leszek Balcerowicz

(ur. 1947)

Ekonomista, w latach 1989–1991 oraz 1997–2000 wicepremier i minister finansów, w latach 2001–2007 prezes Narodowego Banku Polskiego. Po studiach ekonomicznych został wykładowcą, zajął się pracą naukową i odbywał zagraniczne staże naukowe. W latach 1978–1980 z zespołem ekonomistów opracował raport zalecający urynkowienie polskiej gospodarki. Po wprowadzeniu stanu wojennego wystąpił z PZPR. Od 1989 r. w kolejnych rządach pełnił funkcje wicepremiera i ministra finansów. Przeprowadził wiele reform, które doprowadziły do transformacji gospodarczej Polski. Plan Balcerowicza był naśladowany przez inne państwa bloku wschodniego. Fotografia z 1989 r.

politycznych. Usunięto także artykuły wspominające o socjalizmie i gospodarce planowej. Jednak zmiany te szybko przestały być uważane za wystarczająco radykalne zerwanie z rzeczywistością realnego socjalizmu.

Wiosną 1990 r. sejm uchwalił pakiet ustaw umożliwiających **likwidację SB i MO** oraz powołujących Urząd Ochrony Państwa i Policję. Zatwierdzono również **ustawę o reformie samorządowej** wprowadzającą samorząd na szczeblu gminy, a w **maju 1990 r.** odbyły się pierwsze całkowicie **demokratyczne wybory samorządowe**.

W tym czasie najistotniejszym wydarzeniem stała się jednak **radykalna reforma gospodarcza**, którą symbolizował **plan Leszka Balcerowicza**. Plan ten zaczęto wdrażać z początkiem 1990 r., a jego najważniejszymi celami było ograniczenie bardzo wysokiej inflacji, wprowadzenie mechanizmów rynkowych oraz rozpoczęcie prywatyzacji. Realizacja planu, uzgodnionego z Międzynarodowym Funduszem Walutowym (MFW), umożliwiła też redukcję połowy zadłużenia zagranicznego Polski odziedziczonego po rządach komunistycznych oraz doprowadziła do **odtworzenia gospodarki rynkowej**. Po trwającej jeszcze dwa lata głębokiej recesji polska gospodarka weszła na ścieżkę nieprzerwanego wzrostu utrzymującego się aż do wybuchu pandemii COVID-19 (czyt. kowid) w 2020 r. Jednak koszty społeczne reformy Balcerowicza, którą nazwano **terapią szokową**, były bardzo duże, tylko bowiem w pierwszym roku jej trwania nastąpił spadek realnych dochodów Polaków średnio o ponad 20%. Szczególnie mocno skutki zmian odczuli mieszkańcy wsi oraz mniejszych miejscowości, zwłaszcza tych, w których zbankrutowały państwowe zakłady pracy, niepotrafiące się przystosować do twardych reguł odradzającego się kapitalizmu.

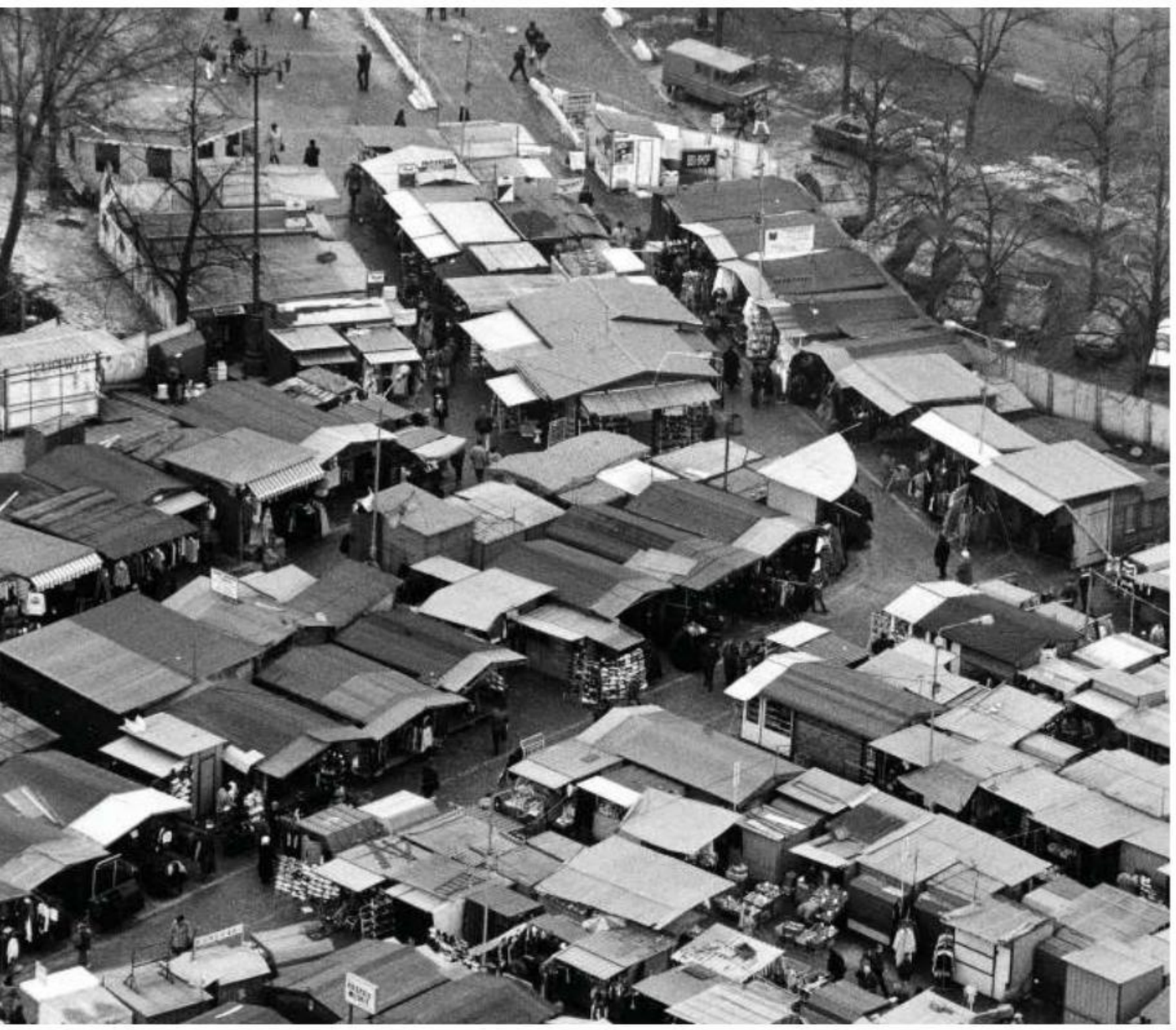

M10 Reforma gospodarcza wprowadzona przez ministra finansów Leszka Balcerowicza do dziś wywołuje gorące dyskusje wśród Polaków. Część z nich uważa, że ta terapia szokowa doprowadziła do ubóstwa tysiące polskich domostw i przyczyniła się do pogłębiających się problemów gospodarczych kraju po transformacji. Przeciwnicy planu Balcerowicza najczęściej wysuwają takie argumenty, jak: wzrost bezrobocia, spadek wartości pieniądza czy upadek wielu firm. Natomiast zwolennicy zazwyczaj odwołują się do wskaźników gospodarczych pokazujących, że PKB w Polsce po 1989 r. rosło najszybciej spośród wszystkich państw postkomunistycznych. Wskazują też na pozytywne skutki reform, ponieważ doprowadziły one do modernizacji gospodarki oraz stopniowego zmniejszania dystansu dzielącego poziom życia w Polsce w stosunku do krajów Europy Zachodniej. Na zdjęciu bazar na Placu Defilad w Warszawie, początek lat 90.

Praca z materiałem

1. Oceń gospodarcze i społeczne konsekwencje planu Balcerowicza. Wykorzystaj **M10** i wiedzę pozaźródłową.

28 Podsumowanie

Polecenia podsumowujące

1. Oceniam wpływ obrad Okrągłego Stołu na losy Polski.
2. Charakteryzuję kampanię wyborczą i przebieg wyborów czerwcowych w 1989 r.
3. Omawiam pierwsze reformy rządu Mazowieckiego i oceniam ich skutki dla państwa.

Ku przełomowi

XI 1985 – rezygnacja generała Wojciecha Jaruzelskiego z funkcji premiera na rzecz stanowiska przewodniczącego Rady Państwa.
Dostrzeganie przez część środowisk komunistycznych potrzeby zmian w państwie, czynnikiem sprzyjającym dojście do władzy w ZSRS Gorbaczowa i pierestrojka.

Amnestia i referendum

VII 1986 – ogłoszenie amnestii i w konsekwencji uwolnienie prawie wszystkich więźniów politycznych.
Utworzenie Rady Konsultacyjnej przy przewodniczącym Rady Państwa, ocieplanie wizerunku reżimu na arenie międzynarodowej.
Mimo ostrożnej liberalizacji pogarszanie się nastrojów społecznych. Główną przyczyną brak efektów w polityce gospodarczej.
XI 1987 – referendum w sprawie tzw. drugiego etapu reformy gospodarczej, zakończone porażką obozu władzy.

Początek dialogu komunistów z opozycją i obrady Okrągłego Stołu

V i VIII 1988 – dwie fale strajków w Polsce i żądanie ponownej legalizacji NSZZ „Solidarność" przyczynami podjęcia przez komunistów rozmów z opozycją.
Mieczysław Rakowski premierem – początek przemian gospodarczych w kierunku gospodarki wolnorynkowej.
6 II – 5 IV 1989 – obrady Okrągłego Stołu – podjęcie decyzji o przeprowadzeniu wyborów do sejmu (65% mandatów dla PZPR i jej sojuszników, 35% mandatów w wyniku demokratycznych wyborów) i senatu (100% mandatów w wyniku demokratycznych wyborów), ustanowieniu urzędu prezydenta (urząd w rękach komunistów) oraz o legalizacji NSZZ „Solidarność".

Wybory czerwcowe 1989 r.

Przygotowanie przez komunistów ordynacji wyborczej faworyzującej w wyborach do sejmu obóz władzy.
4 i 18 VI 1989 – wybory do parlamentu – sukces opozycji i porażka obozu władzy.
VII 1989 – wybranie przez Zgromadzenie Narodowe Wojciecha Jaruzelskiego na prezydenta.

Rząd Tadeusza Mazowieckiego i pierwsze zmiany

VIII 1989 – Tadeusz Mazowiecki pierwszym niekomunistycznym premierem Polski.
XII 1989 – nowelizacja konstytucji PRL, m.in. przywrócenie tradycyjnej nazwy państwa: Rzeczpospolita Polska, usunięcie zapisu o przewodniej roli PZPR, dodanie zapisu o swobodzie tworzenia partii politycznych.
I 1990 – likwidacja PZPR.
Początek 1990 – rozpoczęcie realizacji reform gospodarczych, plan Balcerowicza.
Wiosna 1990 – likwidacja SB i MO, w to miejsce powstanie Urzędu Ochrony Państwa i Policji; reforma administracyjna.

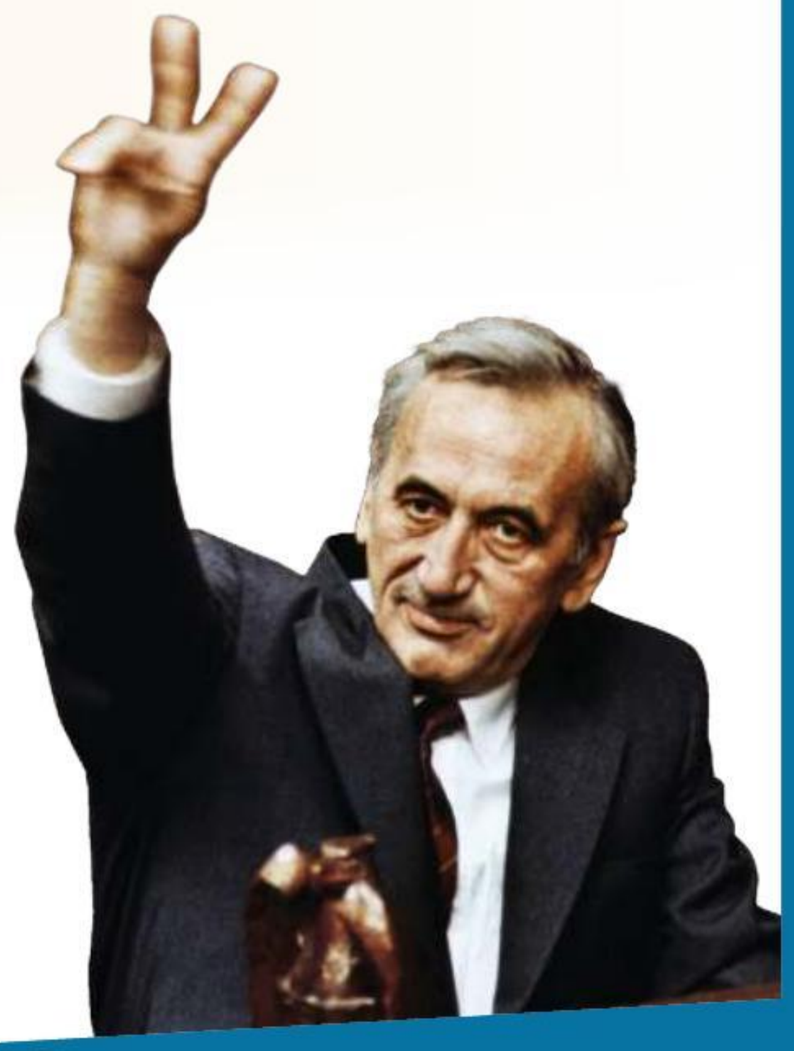

Polecane publikacje

P. Codogni, *Wybory czerwcowe 1989 r. U progu przemiany ustrojowej*, Warszawa: IPN, 2012.

A. Dudek, *Reglamentowana rewolucja. Rozkład dyktatury komunistycznej w Polsce 1988–1990*, Kraków: Znak, 2014.

J. Skórzyński, *Okrągły Stół. Wynegocjowany koniec PRL*, Kraków: Znak Horyzont, 2019.

29 Kultura i sport w epoce PRL

1956
narodziny polskiej szkoły filmowej

1964
wystosowanie Listu 34

1974
brązowy medal dla Polski na mistrzostwach świata w piłce nożnej

1976
złoty medal olimpijski dla polskich siatkarzy

1980
Literacka Nagroda Nobla dla Czesława Miłosza

Przypomnij

- Czym się charakteryzowała sztuka socrealistyczna?

Cel lekcji

- Dowiem się, jak w czasach PRL rozwijały się kultura i sport.

Po lekcji

- Przedstawiam najważniejsze dokonania w dziedzinie kultury i sportu w PRL.
- Wymieniam najwybitniejszych twórców okresu PRL.
- Charakteryzuję kulturę masową w PRL.

Brak swobód twórczych

Przełom 1956 r. i złagodzenie represyjności systemu komunistycznego miały zasadnicze znaczenie dla polskiej kultury. **Odejście od socrealizmu** jako jedynego dopuszczalnego kierunku oznaczało dla pisarzy, reżyserów i innych ludzi kultury szansę na znaczne poszerzenie swobody twórczej. Nadal jednak istniał **mecenat państwa**, dzięki któremu artyści aktywnie popierający politykę PZPR mogli liczyć na wsparcie finansowe i organizacyjne swych działań, podczas gdy tych pragnących zachować niezależność na różne sposoby marginalizowano.

W dalszym ciągu wszechobecna była **cenzura** eliminująca treści zawierające otwartą krytykę istniejącego ustroju, a często także nawet aluzje do niewygodnych z punktu widzenia władzy tematów. W **1964 r.** grupa 34 wybitnych postaci polskiej nauki i kultury wystosowała **list otwarty do premiera** Józefa Cyrankiewicza – **List 34** – składający się z zaledwie dwóch zdań. Na list, którego autorem był poeta i pisarz **Antoni Słonimski**, władze zareagowały wielką kampanią propagandową wymierzoną w jego sygnatariuszy. W ramach tych działań nakłoniono ponad sześciuset ludzi kultury do podpisania kontrlistu, w którym protestowano przeciwko „kampanii oczerniającej Polskę Ludową".

M1 **List 34, 1964 r.**

Do Prezesa Rady Ministrów Józefa Cyrankiewicza

Ograniczenia przydziału papieru na druk książek i czasopism oraz zaostrzenie cenzury prasowej stwarza sytuację zagrażającą rozwojowi kultury narodowej. Niżej podpisani, uznając istnienie opinii publicznej, prawa do krytyki, swobodnej dyskusji oraz rzetelnej informacji za konieczny element postępu, powodowani troską obywatelską, domagają się zmiany polskiej polityki kulturalnej w duchu praw zagwarantowanych przez konstytucję państwa polskiego i zgodnych z duchem narodu.

Wielka historia Polski, t. 5, cz. 2, A.L. Sowa, *Od Drugiej do Trzeciej Rzeczypospolitej*, Kraków: Fogra Oficyna Wydawnicza, 2003, s. 591.

Literatura

Mimo zakazu druku nałożonego na niektórych sygnatariuszy Listu 34, a także utrzymywania ostrej cenzury większość polskich literatów starała się publikować w kraju. Tylko nieliczni, m.in. **Marek Hłasko** czy **Sławomir Mrożek**, zdecydowali się na emigrację. Pozostali prowadzili grę z cenzurą albo publikowali – jak **Stefan Kisielewski** – za granicą, zwykle pod pseudonimami, by uniknąć represji.

Praca z materiałami

1. Przedstaw postulaty zawarte w Liście 34. **M1**
2. Rozstrzygnij, czy przyznanie Literackiej Nagrody Nobla Czesławowi Miłoszowi można uznać za wyraz poparcia dla zmian zachodzących w bloku wschodnim. Odpowiedź uzasadnij, odwołując się do **M2** i wiedzy pozaźródłowej.

Wielu pisarzy, którzy jak **Jerzy Andrzejewski** czy **Kazimierz Brandys** wspierali władze w czasach stalinowskich, przeszło po 1956 r. na pozycje coraz bardziej krytyczne wobec ustroju komunistycznego. Inni, jak **Jarosław Iwaszkiewicz**, na różne sposoby próbowali ułożyć się z systemem, zwykle unikając podejmowania niewygodnych tematów. Miejscem ścierania się różnych postaw stał się Związek Literatów Polskich (ZLP), którego prezesem – po krótkim urzędowaniu niewygodnego dla władz Słonimskiego – został w 1959 r. na ponad 20 lat właśnie Iwaszkiewicz.

Bardzo znacząco na rozwój literatury wpłynęło pojawienie się w drugiej połowie lat 70. niezależnego, podziemnego ruchu wydawniczego nazywanego **drugim obiegiem**. Pozwolił on takim pisarzom jak **Tadeusz Konwicki** czy **Marek Nowakowski** na publikację utworów niemających żadnych szans na przejście przez cenzurę. Ta ostatnia tylko pozornie mniej problemów sprawiała poetom, wśród których rozbłysły w tamtych latach talenty **Tadeusza Różewicza** czy **Wisławy Szymborskiej** – laureatki **Nagrody Nobla** w dziedzinie literatury w **1996 r.** Dlatego inny z wielkich polskich liryków, **Zbigniew Herbert**, w latach 80. publikował swoje nowe utwory już tylko w drugim obiegu.

Narodziny „Solidarności" zbiegły się w czasie z przyznaniem w **1980 r. Literackiej Nagrody Nobla Czesławowi Miłoszowi**, który od początku lat 50. tworzył na emigracji we Francji, a później w USA. Utwory Miłosza ukazywały się w paryskiej „Kulturze", która wydawała też dzieła innych znaczących polskich pisarzy emigracyjnych, jak **Witold Gombrowicz** czy **Gustaw Herling-Grudziński**.

Opór większości polskich pisarzy i poetów wobec stanu wojennego skłonił władze PRL do zawieszenia, a następnie rozwiązania ZLP. Do reaktywowanej później pod tą samą nazwą organizacji przystąpiła już tylko mniejsza część środowiska literackiego, co zaowocowało jego głębokim podziałem i licznym sporami.

Wisława Szymborska

(1923–2012)

Poetka, felietonistka, noblistka. Po wojnie studiowała polonistykę i socjologię na Uniwersytecie Jagiellońskim, ale musiała porzucić naukę i podjąć pracę jako redaktorka w czasopiśmie oświatowym. Pierwszy tom wierszy, zawierający utwory socrealistyczne, wydała w 1952 r. Przez niemal 30 lat wchodziła w skład zespołu redakcyjnego „Życia Literackiego". Od 1983 r. współpracowała z „Tygodnikiem Powszechnym". Należała do Stowarzyszenia Pisarzy Polskich, polskiego oddziału międzynarodowej organizacji pisarzy PEN Club (czyt. klub) oraz Polskiej Akademii Umiejętności, a od 2001 r. była członkiem honorowym Amerykańskiej Akademii Sztuki i Literatury. W 1996 r. otrzymała Literacką Nagrodę Nobla. Została uhonorowana Orderem Orła Białego. Zdjęcie z 1980 r.

M2 Przed przyznaniem Literackiej Nagrody Nobla Czesławowi Miłoszowi poetę znało w Polsce niewielkie grono czytelników. Wszystkie jego publikacje ukazywały się w drugim obiegu w niskich nakładach. Władze PRL uznawały go za zdrajcę. Również wśród części środowisk emigracyjnych Miłosz nie cieszył się popularnością, co wiązało się z jego początkowym zaangażowaniem w ruch komunistyczny. W 1980 r., gdy Miłosz otrzymał Nagrodę Nobla za „bezkompromisową wnikliwość w ujawnianiu zagrożenia człowieka w świecie pełnym gwałtownych konfliktów", wiele osób uważało, że jest to wyraz poparcia dla zmian zachodzących w bloku wschodnim. Na fotografii Czesław Miłosz podczas ceremonii wręczenia Nagrody Nobla w Sztokholmie, 1980 r.

Andrzej Wajda

(1926–2016)

Reżyser filmowy i teatralny, zdobywca Oscara. Studiował na Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie, ukończył Wyższą Szkołę Filmową w Łodzi. W 1972 r. zainicjował powstanie Zespołu Filmowego „X". Był jednym z twórców polskiej szkoły filmowej. Zekranizował wiele dzieł literackich, nakręcił także filmy demaskujące patologie systemu komunistycznego w Polsce. Do jego najbardziej znanych produkcji należą *Człowiek z marmuru* i *Człowiek z żelaza*. W 2002 r. współtworzył Mistrzowską Szkołę Reżyserii Filmowej. Jego realizacje zdobyły międzynarodowe uznanie, 4-krotnie były nominowane do nagrody Amerykańskiej Akademii Filmowej. W 2000 r. otrzymał Oscara za całokształt twórczości. Był kawalerem Orderu Orła Białego. Zdjęcie z 1977 r.

Film i teatr

Narodziny **polskiej szkoły filmowej** były możliwe dzięki pozbawieniu kinematografii zabójczego kagańca socrealizmu w 1956 r. Apogeum jej rozwoju przypadło na przełom lat 50. i 60., a wątkiem dominującym w tematyce filmów stał się rozrachunek z okresem II wojny światowej. Niekiedy przybierał on formę wstrząsającego dramatu, tak jak w filmie *Kanał*, za który **Andrzej Wajda** w 1957 r. otrzymał nagrodę specjalną na festiwalu filmów w Cannes (czyt. kan). Jednak rozliczenie z wojenną przeszłością przybierało też bardziej ironiczną formę, jak w znakomitym obrazie *Eroica* (czyt. eroika) wyreżyserowanym przez przedwcześnie zmarłego **Andrzeja Munka**. W ramach polskiej szkoły filmowej powstawały utwory dotykające również współczesnych problemów, jak *Pociąg* w reżyserii Jerzego Kawalerowicza czy *Pętla* **Wojciecha Jerzego Hasa**.

Podejmowanie bieżących tematów było jednak dla reżyserów ryzykowne, o czym się przekonał **Roman Polański**. Jego debiut fabularny – dramat psychologiczny *Nóż w wodzie* – doczekał się nie tylko pierwszej w historii polskiej kinematografii nominacji do Oscara dla najlepszego filmu nieanglojęzycznego, lecz także krytyki z ust samego Władysława Gomułki. W rezultacie, nie widząc szans na wyreżyserowanie w Polsce kolejnego filmu, Polański wybrał emigrację, gdzie rozpoczął spektakularną międzynarodową karierę.

Filmy o tematyce współczesnej były oczywiście nadal kręcone, a dużą popularnością cieszyły się komedie. Najbardziej znane wyreżyserowali **Sylwester Chęciński** (*Sami swoi*) i **Stanisław Bareja** (*Poszukiwany, poszukiwana* czy *Miś*). Jednak największą oglądalność zyskały ekranizacje wielkich dzieł polskiej literatury, zapoczątkowane przez *Krzyżaków* w reżyserii

M3 *Potop* w reżyserii Jerzego Hoffmana był jedną z niewielu produkcji w dziejach polskiej kinematografii okresu PRL zrealizowanych z ogromnym rozmachem. Budżet filmu wyniósł 100 mln zł – rekordową kwotę jak na ówczesne czasy. *Potop* kręcono w latach 1971–1973, a same zdjęcia trwały 535 dni. W realizacji brało udział ponad 400 aktorów, wśród nich gwiazdy kina i teatru: Tadeusz Łomnicki, Władysław Hańcza, Daniel Olbrychski, Franciszek Pieczka. Przygotowano ponad 23 tys. strojów. Część z nich, np. skórzane szwedzkie okrycia, po zakończeniu zdjęć wykorzystano do produkcji szkolnych tornistrów. Sukces ekranizacji powieści Henryka Sienkiewicza był ogromny – w kinach film obejrzało ponad 27 mln widzów. Na pierwszym Festiwalu Polskich Filmów Fabularnych w 1974 r. *Potop* zdobył główną nagrodę – Lwy Gdańskie. Na zdjęciu kadr z filmu. Na pierwszym planie Daniel Olbrychski jako Kmicic.

Aleksandra Forda. Z kolei **Jerzemu Hoffmanowi** udało się w czasach PRL przenieść na ekran dwie części Trylogii – *Pana Wołodyjowskiego* oraz *Potop*. Na sfilmowanie *Ogniem i mieczem*, z uwagi na niewygodny politycznie kontekst polsko-ukraiński, reżyser musiał poczekać do upadku rządów komunistycznych.

Ekranizacji kilku pozycji należących do kanonu literatury polskiej podjął się także Andrzej Wajda, biorąc na warsztat m.in. *Popioły* Stefana Żeromskiego, *Wesele* Stanisława Wyspiańskiego czy *Ziemię obiecaną* Władysława Reymonta. Jednak Wajda nie unikał też tematyki bardziej współczesnej, co pokazał na przełomie lat 70. i 80. obrazami dotykającymi epoki stalinowskiej (*Człowiek z marmuru*), a także narodzin „Solidarności" (*Człowiek z żelaza*). Filmy te, podobnie jak komedie Barei czy dramaty **Andrzeja Żuławskiego**, miały duże problemy z uzyskaniem zgody na wyświetlanie w kinach i były z nich szybko wycofywane.

W latach 70. narodził się w polskiej kinematografii nurt nazwany kinem moralnego niepokoju, który stworzyli reżyserzy debiutujący w tamtej dekadzie, tacy jak: **Krzysztof Zanussi** (czyt. zanus-i, *Barwy ochronne*), **Agnieszka Holland** (*Aktorzy prowincjonalni*) czy **Krzysztof Kieślowski** (*Amator*). Filmy te wyrażały sprzeciw wobec zdominowania życia społecznego przez postawy nacechowane konformizmem i cynizmem.

Z kolei na tle ogólnego kryzysu polskiego kina, jaki zarysował się w latach 80. za sprawą nasilenia presji politycznej po wprowadzeniu stanu wojennego, wyróżniały się kolejne filmy Wajdy i Kieślowskiego oraz debiutującego wówczas **Juliusza Machulskiego** (*Vabank*).

Mniejsze problemy z cenzurą mieli – z uwagi na ograniczoną liczbę widzów – reżyserzy przedstawień teatralnych. Jednak i one bywały przedmiotem ingerencji politycznych nie tylko w 1968 r., gdy zdjęcie inscenizacji mickiewiczowskich *Dziadów* z desek Teatru Narodowego stało się jedną z przyczyn marcowych protestów młodzieży. Dalekie od wyobrażeń władz na temat życia scenicznego w socjalistycznej Polsce były też dwa teatry awangardowe, które z uwagi na swój charakter już w latach 60. zyskały międzynarodowe uznanie, ale i spotkały się z krytyką ze strony m.in katolickich duchownych. Pierwszy to założony przez **Tadeusza Kantora** w Krakowie Teatr Cricot 2 (czyt. kriko). Nieco później z inicjatywy **Jerzego Grotowskiego** we Wrocławiu powstał Teatr Laboratorium. Jego twórca jest uważany za jednego z najważniejszych reformatorów teatru XX w.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, na czym polegał fenomen popularności filmu *Potop*. Odwołaj się do **M3** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Omów teatr awangardowy w okresie PRL. Wykorzystaj **M4** i wiedzę pozaźródłową.

M4 Założony w 1955 r. awangardowy Teatr Cricot 2 wywoływał mieszane uczucia u publiczności. Przygotowywane przez Tadeusza Kantora spektakle miały charakter eksperymentów, a reżyser oprócz aktorów zawodowych zapraszał do gry także amatorów. Nowością było również wyeliminowanie wielu elementów znanych z tradycyjnego teatru, np. sceny. Kantor uważał, że nie jest ona potrzebna, dlatego spektakle odgrywano pośród widzów, którzy przestawali być już wyłącznie publicznością. Na zdjęciu scena z przedstawienia według dramatu *Nadobnisie i koczkodany* autorstwa Stanisława Ignacego Witkiewicza (Witkacego), 1973 r.

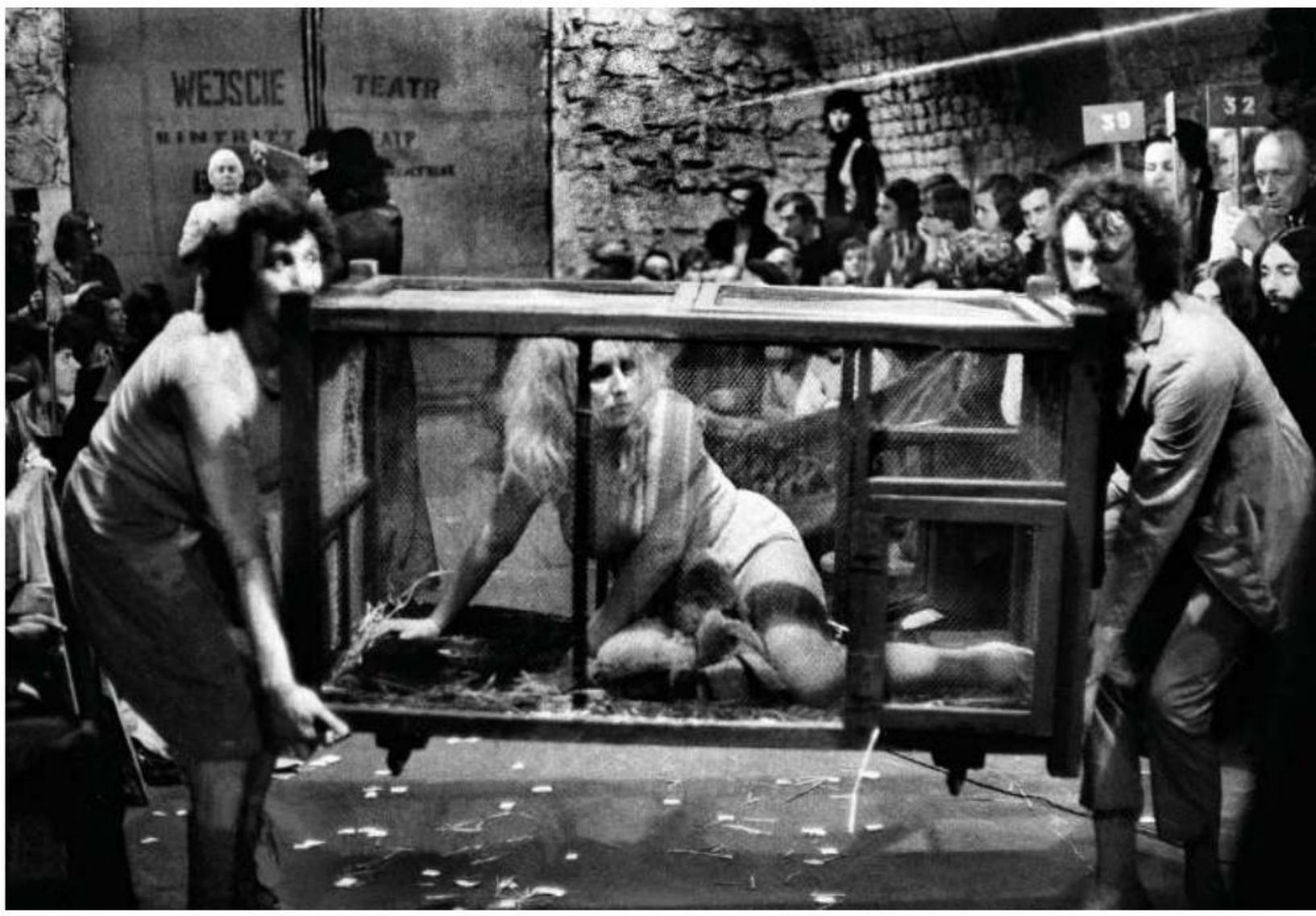

Jeszcze głośniejsze echo niż teatralne eksperymenty Grotowskiego wywołały na świecie utwory komponowane przez **Krzysztofa Pendereckiego**, którego twórczość ewoluowała od trudnej w odbiorze awangardy w kierunku bardziej klasycznym.

Telewizja i kultura masowa

Od początku lat 60. motorem rozwoju i upowszechniania kultury stała się telewizja. To właśnie w tamtej dekadzie liczba gospodarstw domowych wyposażonych w telewizory wzrosła blisko 10-krotnie i przekroczyła 4 mln. Nadająca dwa programy **Telewizja Polska** (**TVP**) – niezależnie od **silnego nasycenia telewizyjnego przekazu treściami propagandowymi** – emitowała też ambitne programy kulturalne. Do najważniejszych należały nadawane w poniedziałkowe wieczory spektakle Teatru Telewizji. Liczona w milionach widzów publiczność mogła dzięki temu obejrzeć wiele znakomitych inscenizacji klasyki polskiej i światowej w wykonaniu wybitnych aktorów.

Na ekranach telewizorów widzowie TVP mogli też oglądać koncerty muzyki poważnej czy przedstawienia operowe. Jednak na zdecydowanie wyższą oglądalność mogły liczyć seriale telewizyjne. Do najpopularniejszych należały nakręcone w latach 60. *Czterej pancerni i pies* oraz *Stawka większa niż życie*, choć ukazany w nich obraz II wojny światowej nie miał wiele wspólnego z rzeczywistością.

M5 Jednym z fenomenów kultury masowej okresu PRL był serial telewizyjny *Czterej pancerni i pies* powstały w latach 1966–1970. Opowiadał on o losach załogi czołgu Rudy 102 walczącej w polskim wojsku u boku Armii Czerwonej w czasie II wojny światowej. Jego popularności nie zaszkodziły nawet ewidentne kłamstwa historyczne, a wpływ na to miały wartko tocząca się akcja i gra aktorska. W obsadzie znalazło się wielu uznanych dziś za wybitnych aktorów i aktorek, m.in. Janusz Gajos 1 (w roli jednego z głównych bohaterów – Janka Kosa), Franciszek Pieczka 2 (jako Gustlik), Roman Wilhelmi czy Pola Raksa. Młodzi widzowie podczas zabaw na podwórku chętnie się wcielali w bohaterów z serialu. O bycie Jankiem czy Gustlikiem toczyły się walki, a wiele psów wabiło się Szarik, jak jeden z bohaterów filmu. Na zdjęciu kadr z serialu *Czterej pancerni i pies*, 1966 r.

Olbrzymim zainteresowaniem cieszyły się również telewizyjne transmisje festiwali piosenki. Z czterech najbardziej znanych najwyższy poziom artystyczny reprezentował organizowany od 1963 r. festiwal polskiej piosenki w Opolu, który zapoczątkował kariery wielu później niezwykle popularnych wykonawców, m.in. **Maryli Rodowicz**, **Wojciecha Młynarskiego**, **Marka Grechuty**, **Zbigniewa Wodeckiego** czy **Ewy Demarczyk**. Międzynarodowy charakter miał natomiast festiwal piosenki w Sopocie. Oprócz wykonawców z państw bloku sowieckiego występowały na nim – zwłaszcza w latach 70. – gwiazdy z Zachodu. W cieniu tych festiwali pozostawały dwa inne, których propagandowych celów już specjalnie nie ukrywano. Były to Festiwal Piosenki Żołnierskiej w Kołobrzegu oraz Festiwal Piosenki Radzieckiej w Zielonej Górze.

W okresie PRL, zwłaszcza w latach 60. i 70., w muzyce popularny stał się jazz (czyt. dżez), a nawet narodziła się polska szkoła jazzu. W Warszawie odbywał się międzynarodowy festiwal Jazz Jamboree (czyt. dżembori), będący wydarzeniem bezprecedensowym w Europie Środkowo-Wschodniej. Wśród artystów o sławie wykraczającej poza granice kraju można wymienić **Krzysztofa Komedę**, **Adama Makowicza** czy **Tomasza Stańkę**. W ślad za eksplozją muzyki rockowej, jaka nastąpiła na Zachodzie z początkiem lat 60., również w Polsce pojawili się jej twórcy. Do młodych, długowłosych chłopców grających muzykę rockową władze podchodziły bez entuzjazmu, ale tolerowały rosnącą popularność takich zespołów, jak: **Czerwone Gitary**, **Skaldowie** czy **Trubadurzy**, ponieważ w śpiewanych przez nich utworach nie dostrzegały zagrożenia natury politycznej.

Monopol państwa na organizowanie kultury masowej został przełamany dopiero w latach 80. wraz z wybuchem rewolucji „Solidarności". Do cech charakterystycznych tamtej dekady należały występy artystów w kościołach, gdzie niektórzy z nich – jak malarze czy rzeźbiarze – wystawiali swoje nacechowane politycznie prace, inni zaś przygotowywali przedstawienia teatralne. Rygory stanu wojennego nie przeszkodziły też w pojawianiu się nowych trendów w kulturze, cechujących się **radykalnym buntem i nonkonformizmem**. Najwyraźniej uwidoczniło się to u młodych twórców, zwłaszcza tych udzielających się na niwie muzyki i literatury.

M6 W latach 60. zespół Trubadurzy wniósł powiew świeżości na polską scenę muzyczną. Grupa, która powstała z inicjatywy Krzysztofa Krawczyka i Sławomira Kowalewskiego, słynęła z niepowtarzalnego stylu łączącego rytmy big-beatowe (czyt. bigbitowe), rockandrollowe (czyt. rokendrolowe) z elementami wschodniosłowiańskiej kultury ludowej. Można śmiało powiedzieć, że oprócz Czerwonych Gitar to właśnie Trubadurzy byli polskim odpowiednikiem The Beatles (czyt. de bitls). Zdarzało im się nawet grać koncerty dla publiczności liczącej kilkanaście tysięcy osób. Na zdjęciu Trubadurzy w charakterystycznych stylizowanych strojach podczas występu na festiwalu w Opolu, 1970 r.

Praca z materiałami

1. Omów kulturę masową w okresie PRL. Wykorzystaj **M5**, **M6** i wiedzę pozaźródłową.
2. Wyjaśnij, na czym polega ponadczasowy fenomen kulturowy serialu *Czterej pancerni i pies*. Odwołaj się do **M5** i wiedzy pozaźródłowej.

infografika

Polska kultura na świecie w okresie PRL

Mimo izolacji kraju od Zachodu polska kultura nie była odizolowana. Czerpała z Zachodu inspiracje i często sama inspirowała. Polscy twórcy w wielu dziedzinach odnosili międzynarodowe sukcesy i do dziś cieszą się sporym uznaniem.

Plakat Eryka Lipińskiego z 1975 r. do filmu *Dzień szakala* (1973 r.).

Plakat Andrzeja Pągowskiego z 1984 r. do filmu *Dziecko Rosemary* (czyt. rołzmery, 1968 r.).

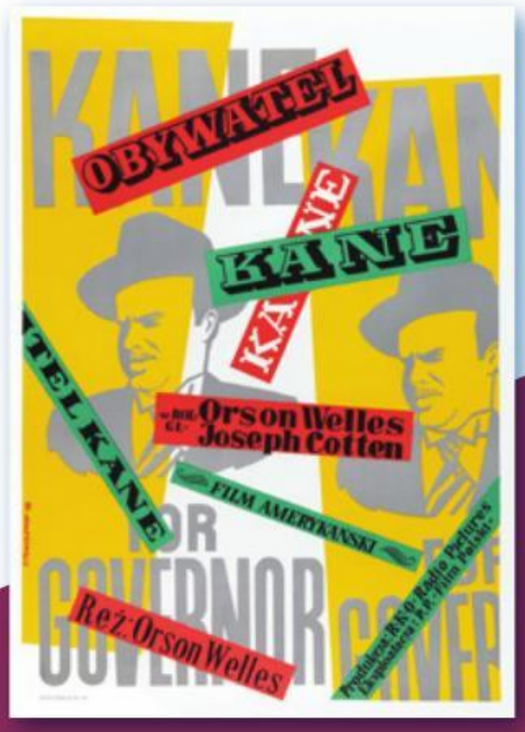

Plakat Henryka Tomaszewskiego z 1948 r. do filmu *Obywatel Kane* (czyt. kejn, 1941 r.).

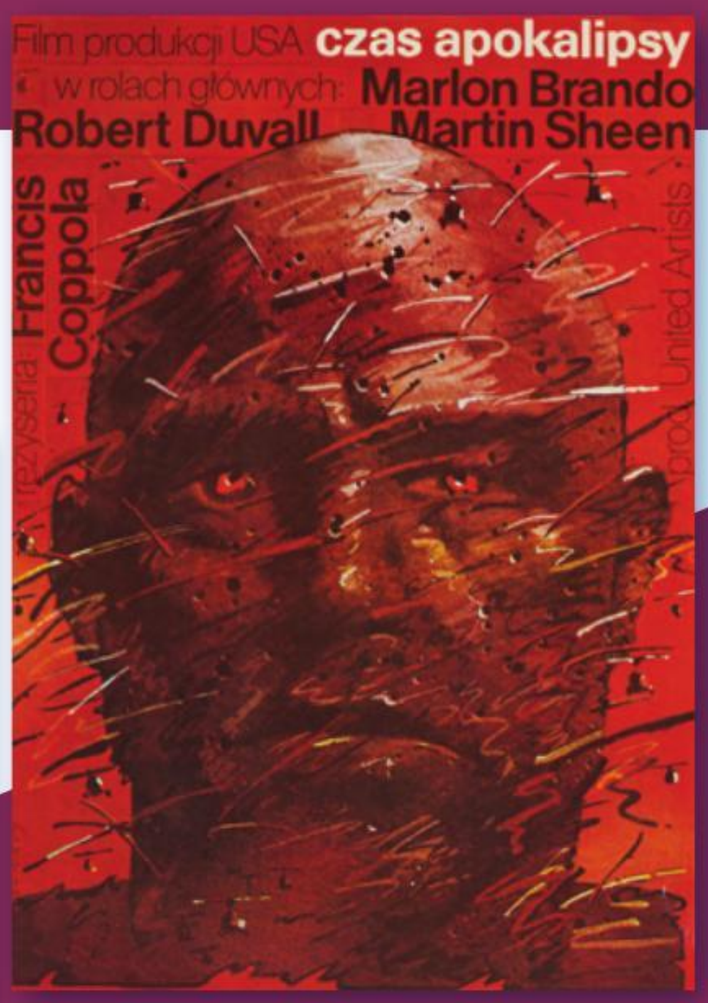

Plakat Waldemara Świerzego z 1980 r. do filmu *Czas apokalipsy* (1979 r.).

POLSKA SZKOŁA PLAKATU

W akademiach sztuki na całym świecie polska szkoła plakatu wciąż jest przywoływana jako odrębne zjawisko artystyczne, inspirujące całe pokolenia grafików. Polscy artyści tworzyli plakaty filmowe, teatralne, polityczne i społeczne. Wyróżniały je zwięzłość i oszczędność formy, lapidarne, często metaforyczne czy ironiczne przedstawienie treści oraz oryginalne liternictwo. Twórców doceniano za błyskotliwe uchwycenie sensu tego, co ma do przekazania film, spektakl czy społeczna wiadomość.

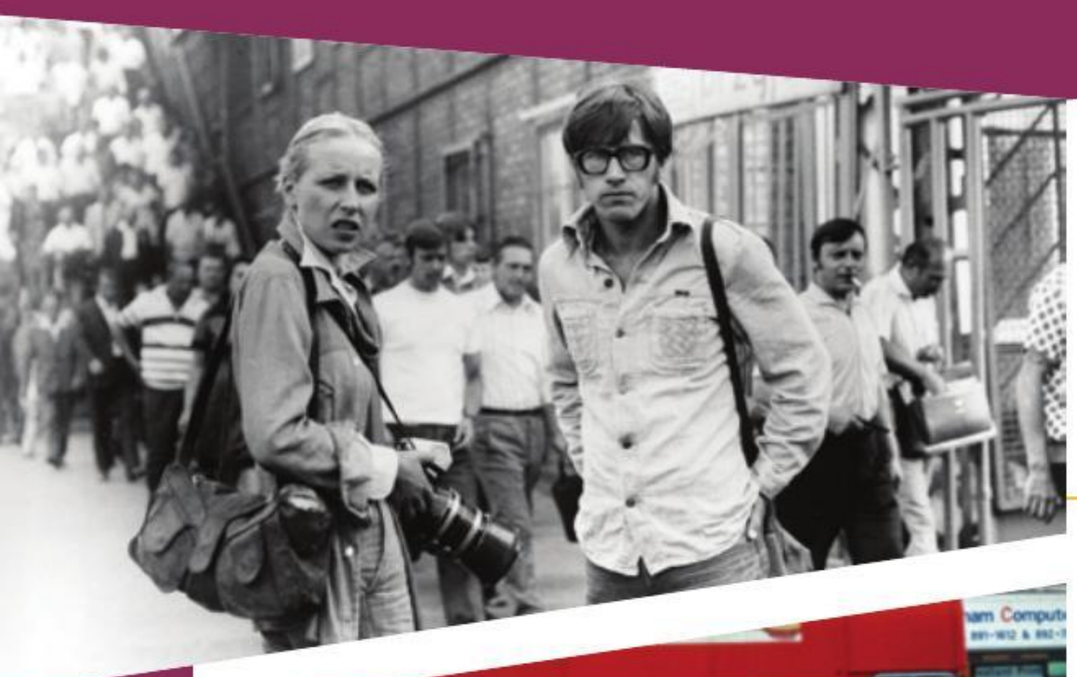

Krystyna Janda i Jerzy Radziwiłłowicz – odtwórcy głównych ról w filmie *Człowiek z marmuru* (1976 r.) w reżyserii Andrzeja Wajdy.

Mirosław Baka 1 jako główny bohater filmu *Krótki film o zabijaniu* (1987 r.) w reżyserii Krzysztofa Kieślowskiego.

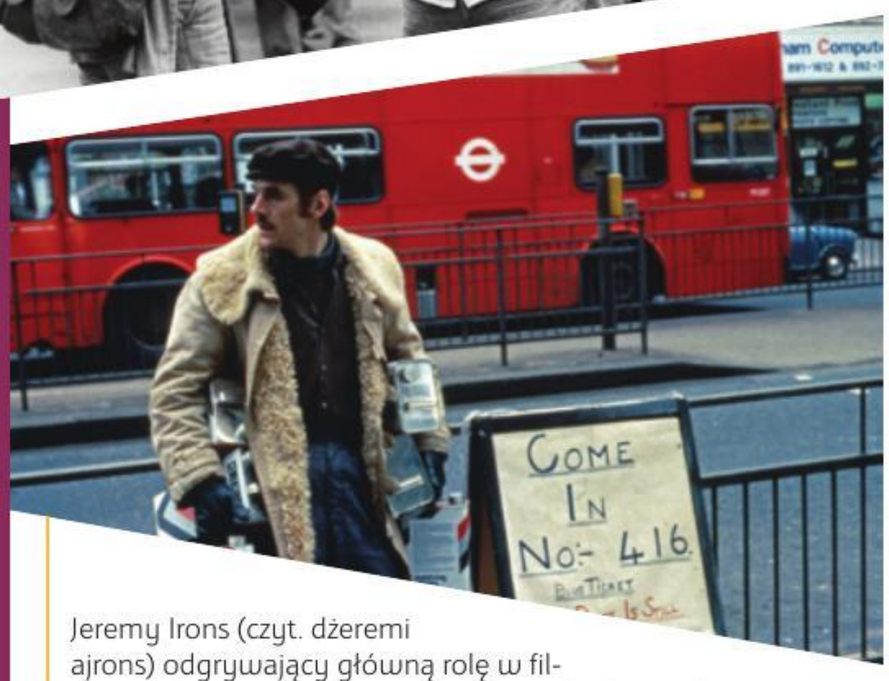

Jeremy Irons (czyt. dżeremi ajrons) odgrywający główną rolę w filmie *Fucha* (1982 r.) w reżyserii Jerzego Skolimowskiego.

POLSKI FILM

Najbardziej znanymi na świecie polskimi twórcami filmowymi są Andrzej Wajda, Roman Polański oraz Krzysztof Kieślowski. Olbrzymie uznanie zyskali także Krzysztof Zanussi, Agnieszka Holland czy Jerzy Skolimowski. Wielu cenionych zagranicznych reżyserów, jak Quentin (czyt. kłentin) Tarantino czy Martin Scorsese (czyt. skorseze), wskazuje polskie kino jako źródło inspiracji. Filmy polskich twórców były często prezentowane i nagradzane na prestiżowych międzynarodowych festiwalach filmowych, np. *Człowiek z żelaza* Andrzeja Wajdy zdobył Złotą Palmę w Cannes w 1981 r., a *Rok spokojnego słońca* Krzysztofa Zanussiego – Złotego Lwa w Wenecji w 1984 r.

John Cage 1 (czyt. dżon kejdż) – jeden z najważniejszych kompozytorów muzyki współczesnej na świecie – w towarzystwie muzykologa Stefana Śledzińskiego 2 i kompozytora Bolesława Szabelskiego 3. Zdjęcie z 1964 r.

„WARSZAWSKA JESIEŃ"

Organizowany od 1956 r. Międzynarodowy Festiwal Muzyki Współczesnej „Warszawska Jesień" to wydarzenie o światowej randze. Przez kilkadziesiąt lat był jedynym festiwalem muzyki współczesnej w Europie Środkowo-Wschodniej. Zamiarem jego twórców – Związku Kompozytorów Polskich – było przerwanie izolacji, w jakiej znalazło się polskie środowisko artystyczne w czasach stalinowskich. Organizatorzy festiwalu chcieli także wyrazić sprzeciw wobec socrealizmu oraz przybliżyć Polakom zachodnią muzykę nowoczesną. Kompozytorzy, wykonawcy, krytycy i muzykolodzy z Zachodu przyjeżdżali do Warszawy, aby poznać kulturę muzyczną krajów bloku wschodniego. Festiwal jest organizowany do dziś.

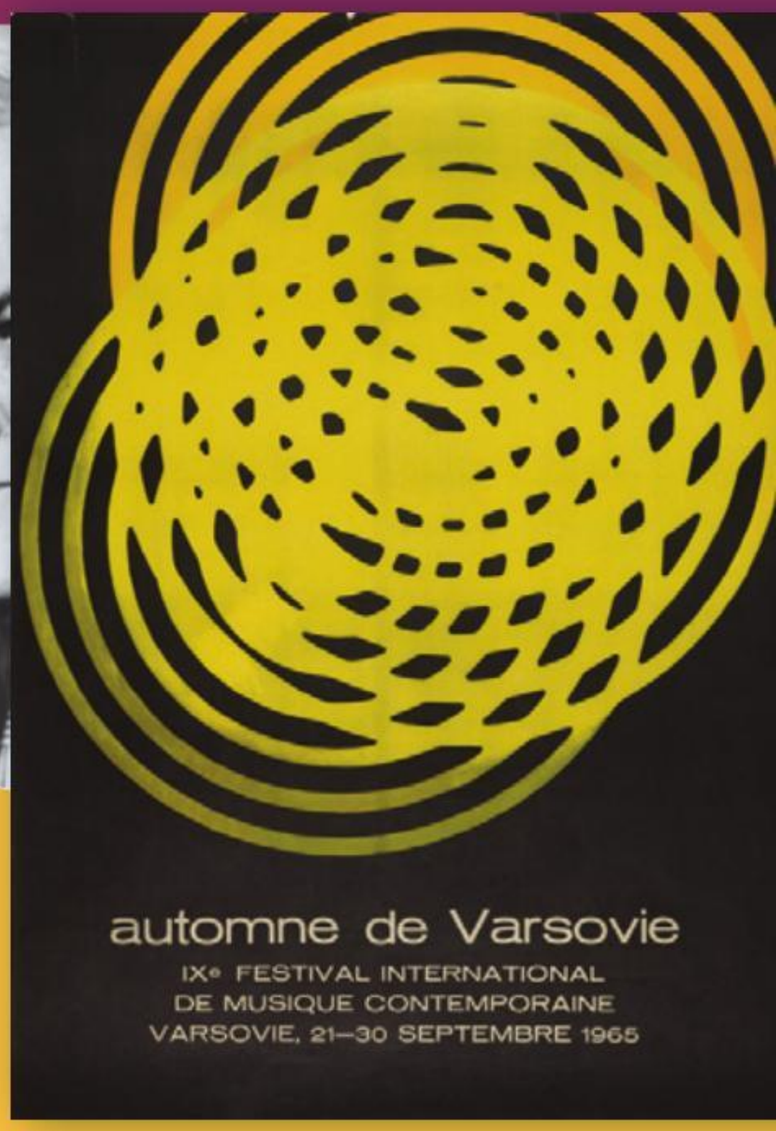

Plakat IX edycji „Warszawskiej Jesieni" zaprojektowany przez Wojciecha Zamecznika.

Okładka albumu *Astigmatic* (czyt. astigmatik) Krzysztofa Komedy z 1966 r., zaprojektowana przez Rosława Szaybo (czyt. szajbo). Przez wielu krytyków i słuchaczy jest uważana za najwybitniejszą płytę w historii polskiego jazzu.

POLSKI JAZZ

Polscy muzycy jazzowi często wyjeżdżali na zagraniczne koncerty i festiwale, na których grali i tworzyli wspólnie z najbardziej znanymi muzykami. Krzysztof Komeda, kompozytor i pianista, wprowadził bardziej liryczne podejście do jazzu. Skomponował również muzykę do filmów, m.in. *Dziecka Rosemary* w reżyserii Romana Polańskiego. Zbigniew Namysłowski jako pierwszy jazzman z Polski wydał płytę za granicą. Michał Urbaniak stał się jednym z najbardziej rozpoznawalnych polskich muzyków sceny jazzowej. Grał z takimi legendami, jak Miles Davis (czyt. majls dejwis) czy Tomasz Stańko. Sukcesom polskich muzyków towarzyszyły osiągnięcia wybitnych grafików projektujących okładki płyt, co niewątpliwie pomagało rozpowszechniać polski jazz.

Tomasz Stańko, uznany muzyk jazzowy i kompozytor. Rozpoznawalny od pierwszego dźwięku trąbki.

Uznany plakacista Stanisław Zagórski 1 po wyjeździe za granicę projektował okładki płyt największych ówczesnych gwiazd, jak Aretha (czyt. areta) Franklin czy Cher (czyt. szer). Wiele lat współpracował z Rosławem Szaybo 2, który stworzył kultowe okładki płyt takich twórców, jak The Clash (czyt. de klesz), Janis Joplin (czyt. dżenis dżoplin) czy Elton John (czyt. dżon).

Praca z infografiką

1. Wymień dziedziny, w których polscy twórcy osiągali sukcesy poza granicami kraju.
2. Wyjaśnij, dlaczego ówczesne władze godziły się na rozwój nurtów awangardowych i alternatywnych.

M7 Festiwal w Jarocinie – właściwie Ogólnopolski Przegląd Muzyki Młodej Generacji – był organizowany od 1980 r. Na scenie dominowała muzyka rockowa i rodzący się wtedy w Polsce punk rock (czyt. pank rok). To właśnie tu rozpoczęły się kariery takich zespołów, jak Dżem, T. Love (czyt. ti law), TSA, Republika, Dezerter czy Armia. Udział w festiwalu, zarówno dla muzyków, jak i publiczności, stanowił formę buntu wobec szarej rzeczywistości. Przez część publicystów i historyków Jarocin jest uznawany za wentyl bezpieczeństwa, na który zgodziły się władze komunistyczne, aby odciągnąć młodzież od zaangażowania politycznego i uczestniczenia w demonstracjach ulicznych. Teorię tę ma potwierdzać fakt, że to jedyny festiwal, który się odbył w stanie wojennym. Istnieje też pogląd, choć mało kto go podziela, jakoby festiwal w Jarocinie był narzędziem w rękach bezpieki. Zaprzeczają temu zwłaszcza liderzy występujących tam zespołów. Na zdjęciu młodzież przed sceną w Jarocinie, 1986 r.

Przejawem nowych trendów stał się **festiwal w Jarocinie**, który okazał się miejscem zderzenia nie tylko różnych gatunków muzycznych, lecz także subkultur młodzieżowych. Najistotniejsze było jednak niemające precedensu w żadnej z poprzednich dekad PRL poczucie pełnej swobody, jaką odczuwali muzycy grający w Jarocinie oraz słuchająca ich młodzież.

Zespoły występujące w Jarocinie w większości wypadków nie miały szans na wydanie płyt w kontrolowanych przez państwo studiach nagrań. Jednak dzięki postępującej w latach 80. rewolucji technologicznej związanej z upowszechnieniem magnetofonów kasetowych udało się złamać ich monopol w inny sposób. Kopiowane na masową skalę i sprzedawane poza oficjalnym obiegiem kasety z utworami zarówno buntowników z Jarocina, jak i powstających równolegle zespołów discopolowych (czyt. diskopolowych) stały się zwiastunami nadchodzącej epoki w polskiej kulturze. Epoki, w której upadkowi cenzury miał też towarzyszyć **kres monopolu państwowego mecenatu**. Podobne znaczenie, ale w dystrybucji filmów, miało upowszechnienie magnetowidów umożliwiających oglądanie nielegalnych kopii zachodnich filmów. Z końcem lat 80. zaczęły się też pojawiać pierwsze anteny do odbioru telewizji satelitarnej, dzięki którym udało się przełamać monopol państwowej telewizji.

Sport

Władze PRL przywiązywały bardzo dużą wagę do sportu. Masowy udział publiczności w meczach i zawodach sportowych traktowano jako jeden ze sposobów rozładowywania społecznych emocji. Było to także narzędzie budowania popularności najważniejszych osób w partii i państwie, które chętnie się pokazywały w otoczeniu zwycięskich sportowców. Wręczane odznaczenia i nagrody stanowiły też okazję do składania przez popularnych mistrzów sportu podziękowań dla władz za stworzenie warunków, bez których zdobywanie kolejnych medali byłoby niemożliwe.

Wśród najpopularniejszych dyscyplin wciąż królowała piłka nożna. Apogeum sukcesów polskiej reprezentacji nastąpiło w latach 70., gdy trenerem kadry narodowej został **Kazimierz Górski**. Pod jego kierunkiem polska drużyna znalazła się m.in. w finałach igrzysk olimpijskich w Monachium w 1972 r. i Montrealu w 1976 r., a także zajęła trzecie miejsce na mistrzostwach świata w RFN w 1974 r. Ten ostatni wynik udało się powtórzyć jeszcze tylko raz, podczas mundialu w Hiszpanii w 1982 r., gdy trenerem polskiej reprezentacji był **Antoni Piechniczek**.

W latach 70. wielkie sukcesy odnosili też polscy siatkarze. Pod kierunkiem **Huberta Wagnera** polska drużyna zdobyła mistrzostwo świata w Meksyku w 1974 r. i złoty medal olimpijski w Montrealu w 1976 r. Ten ostatni wywalczyła po zaciętym meczu z reprezentacją ZSRS, co miało również wydźwięk polityczny.

Praca z materiałem

1. Rozstrzygnij, czy słuszne jest stwierdzenie, że festiwal w Jarocinie był wentylem bezpieczeństwa w rękach komunistów. Odpowiedź uzasadnij, odwołując się do **M7** i wiedzy pozaźródłowej.

M8 Lata 70. to czas największych sukcesów polskich piłkarzy. Medale zdobyte na igrzyskach olimpijskich i mistrzostwach świata spowodowały, że część piłkarzy stała się niemal gwiazdami. Wielu chłopców chciało grać jak Kazimierz Deyna, Grzegorz Lato czy Robert Gadocha. Trzeba jednak zauważyć, że władze komunistyczne skrupulatnie wykorzystywały zwycięstwa drużyny narodowej w celach propagandowych, aby odwrócić uwagę Polaków od bieżących problemów gospodarczych i społecznych. Stawiały piłkarzy na piedestale, zapewniając im wyższy poziom życia niż większości mieszkańcom kraju. Na zdjęciu mecz półfinałowy Polska – RFN podczas mundialu w 1974 r.

Irena Szewińska

(1946–2018)

Lekkoatletka, specjalizująca się w biegach na różnych dystansach, sztafecie i skoku w dal. Karierę międzynarodową rozpoczęła w 1964 r. na igrzyskach w Tokio, gdzie zdobyła złoty medal i 2 srebrne. W latach 1964–1976 zdobyła 7 medali olimpijskich, w tym 3 złote. Była 5-krotną lekkoatletyczną mistrzynią Europy. Po zakończeniu kariery sportowej w 1980 r. działała w organizacjach sportowych, m.in. jako prezes Polskiego Związku Lekkiej Atletyki, członkini Polskiego i Międzynarodowego Komitetu Olimpijskiego. W 1974 r. uznano ją za najlepszą sportsmenkę na świecie, a w 2021 r. w plebiscycie „Przeglądu Sportowego" okrzyknięto polskim sportowcem stulecia. Fotografia z 1977 r.

M9 W 1980 r. Władysław Kozakiewicz przeszedł do historii z powodu zdobycia złotego medalu olimpijskiego oraz wykonania pewnego gestu. Podczas rywalizacji w konkursie skoku o tyczce na igrzyskach olimpijskich w Moskwie sportowiec był regularnie wygwizdywany przez nieprzychylnie nastawioną kilkudziesięciotysięczną publiczność gospodarzy. Gdy przed kolejną próbą widownia znów gwizdała, nie wytrzymał. Po udanym skoku pokazał prowokacyjny gest (widoczny na fotografii), później nazwany gestem Kozakiewicza. Wywołało to oburzenie władz sowieckich, które zażądały nawet odebrania Kozakiewiczowi złotego medalu. Ponieważ żądni sukcesów polscy komuniści chcieli temu zapobiec, usiłowali usprawiedliwiać ruch sportowca np. skurczem mięśnia czy okazaniem triumfu, ale i tak ukarali go zatrzymaniem paszportu. Dla Polaków zaś Kozakiewicz stał się niemal bohaterem narodowym.

W okresie PRL triumfy święciła polska lekkoatletyka. Jej najwybitniejszą postacią, a zarazem najbardziej utytułowaną sportsmenką pozostaje biegaczka **Irena Szewińska**. Na kolejnych olimpiadach zdobyła trzy złote medale, dwa srebrne i dwa brązowe. Szesnastokrotnie triumfowała na mistrzostwach świata, a w mistrzostwach Polski dostała 24 medale. Tylko z nieco mniejszą liczbą medali olimpijskich zakończyli karierę szablista **Jerzy Pawłowski** oraz florecista **Witold Woyda**. W tych najlepszych dla polskiego sportu latach 70. złote medale wywalczyli też **Władysław Komar** w pchnięciu kulą oraz **Jacek Wszoła** w skoku wzwyż. W 1980 r. na igrzyskach olimpijskich w Moskwie **Władysław Kozakiewicz** zdobył złoty medal w skoku o tyczce.

Wcześniej niż w futbolu czy lekkoatletyce sukcesy odnosili polscy bokserzy trenowani przez **Feliksa Stamma** (czyt. sztama). Pracę trenera reprezentacji rozpoczął on jeszcze w okresie międzywojennym i kontynuował niemal do końca lat 60. Jego podopieczni zdobyli m.in. sześć złotych medali olimpijskich, z których dwa przypadły **Jerzemu Kulejowi**.

Mniej sukcesów Polacy odnosili w sportach zimowych, dlatego głośnym echem odbiło się zdobycie złotego medalu w skokach narciarskich przez **Wojciecha Fortunę** podczas igrzysk zimowych w Sapporo w 1972 r. Niestety, ani jego osiągnięcie, ani wspomniane wyżej dokonania innych polskich olimpijczyków nie zapobiegły kryzysowi, w jakim znalazł się polski sport w latach 80., gdy pogrążone w głębokiej zapaści ekonomicznej państwo zaczęło znacznie ograniczać nakłady finansowe na tę sferę.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, jak do celów politycznych w okresie PRL wykorzystywano sport i sportowców. Odwołaj się do **M8**, **M9** i wiedzy pozaźródłowej.

Polecenia podsumowujące

1. Przedstaw wpływ państwa na kulturę w okresie PRL.
2. Wytłumacz, jaką rolę w czasach PRL odgrywał sport.
3. Wyjaśnij, czym był dla młodych ludzi festiwal w Jarocinie.

Kultura i sport w epoce PRL

Podsumowanie 29

Brak swobód twórczych

Po 1956 r. odejście od obowiązującego socrealizmu.
Wszechobecna cenzura.
Marginalizacja twórców niezależnych.
1964 – List 34, napisany przez intelektualistów domagających się od państwa zmian w polityce kulturalnej.

Literatura

Nieliczni pisarze – twórczość na emigracji i publikowanie w paryskiej „Kulturze".
Większość pisarzy – twórczość i publikowanie w kraju, różne postawy wobec rządzących.
Druga połowa lat 70. – powstanie drugiego obiegu wydawniczego i rozwój niezależnej literatury.
1980 – Literacka Nagroda Nobla dla Czesława Miłosza.

Najważniejsi twórcy literatury okresu PRL
- w kraju: Antoni Słonimski, Jarosław Iwaszkiewicz, Kazimierz Brandys, Jerzy Andrzejewski, Tadeusz Różewicz, Wisława Szymborska, Tadeusz Konwicki, Marek Nowakowski
- na emigracji: Marek Hłasko, Sławomir Mrożek, Czesław Miłosz, Witold Gombrowicz, Gustaw Herling-Grudziński

Film i teatr

1956 – narodziny polskiej szkoły filmowej, najwybitniejszym przedstawicielem Andrzej Wajda.
Emigracja części reżyserów ze względu na brak swobody twórczej, np. Romana Polańskiego.
Tematy i gatunki w polskiej kinematografii
- rozrachunek z II wojną światową – np. *Kanał* Andrzeja Wajdy, *Eroica* Andrzeja Munka
- współczesna tematyka społeczna – np. *Pętla* Wojciecha Jerzego Hasa, *Nóż w wodzie* Romana Polańskiego
- komedie – np. *Sami swoi* Sylwestra Chęcińskiego, *Poszukiwany, poszukiwana*, *Miś* Stanisława Barei
- ekranizacje literatury – np. *Krzyżacy* Aleksandra Forda, *Pan Wołodyjowski* i *Potop* Jerzego Hoffmana

Lata 70. – narodziny kina moralnego niepokoju; czołowi przedstawiciele: Krzysztof Zanussi, Agnieszka Holland, Krzysztof Kieślowski.
Teatr – mniejsze problemy z cenzurą, wyjątkiem m.in. *Dziady*.
Powstanie teatrów awangardowych cieszących się renomą na świecie – Teatr Cricot 2 w Krakowie i Teatr Laboratorium we Wrocławiu.

Telewizja i kultura masowa

Początek lat 60. – telewizja motorem rozwoju i upowszechniania kultury.
Treści propagandowe w przekazie telewizyjnym.
Emitowanie przez TVP ambitnych programów kulturalnych (Teatr Telewizji) oraz seriali telewizyjnych (np. *Czterej pancerni i pies*, *Stawka większa niż życie*).
Popularność festiwali muzycznych, m.in. w Opolu i Sopocie.
Przedstawiciele sceny muzycznej: Maryla Rodowicz, Wojciech Młynarski, Marek Grechuta, Zbigniew Wodecki, Skaldowie, Czerwone Gitary, Trubadurzy.
Festiwal w Jarocinie jako przykład postawy nonkonformistycznej i buntu społecznego młodego pokolenia.

Sport

Sport jako jeden ze sposobów rozładowania przez komunistów napięć społecznych.
Lata 70. – sukcesy drużyny piłki nożnej pod kierunkiem Kazimierza Górskiego – igrzyska w Monachium i Montrealu, mistrzostwa świata w RFN.
Lata 70. – sukcesy męskiej drużyny piłki siatkowej trenowanej przez Huberta Wagnera – mistrzostwo świata w Meksyku, igrzyska w Montrealu.
Sukcesy bokserów trenowanych przez Feliksa Stamma – sześć złotych medali olimpijskich, w tym dwa Jerzego Kuleja.
Sukcesy lekkoatletów, m.in. Ireny Szewińskiej, Władysława Komara, Jacka Wszoły, Władysława Kozakiewicza, skoczka narciarskiego Wojciecha Fortuny, szermierzy – Jerzego Pawłowskiego, Witolda Woydy.

Polecane publikacje

S. Krzysztofowicz-Kozakowska, *Sztuka w czasach PRL*, Olszanica: Bosz, 2016.

K. Lesiakowski, P. Perzyna, T. Toborek, *Jarocin w obiektywie bezpieki*, Warszawa: IPN, 2004.

Sport, red. D. Skotarczak, K. Bittner, Poznań: IPN, 2015.

IV

Sprawdź się!

Komunistyczna Polska i jej upadek

Wykonaj w zeszycie.

1. Opisz genezę i następstwa polskiego Października 1956 r.

2. Oceń działania polskiego podziemia niepodległościowego w latach 1945–1956.

3. Ułóż wydarzenia w porządku chronologicznym.

- powstanie Komitetu Obrony Robotników
- poznański Czerwiec
- obrady Okrągłego Stołu
- uchwalenie konstytucji PRL
- wprowadzenie stanu wojennego
- porozumienia sierpniowe

4. Wyjaśnij pojęcia.

- Patriotyczny Ruch Odrodzenia Narodowego
- referendum ludowe
- „bitwa o handel"
- obława augustowska
- Związek Młodzieży Polskiej
- Marzec '68

5. Podaj pełne nazwy.

- WRON
- NSZZ „Solidarność"
- PZPR
- TRJN
- UB

6. Wskaż, które z poniższych stwierdzeń jest prawdziwe, a które – fałszywe.

- Komuniści przejęli władzę w Polsce w sposób demokratyczny, co pokazały wyniki referendum ludowego (1946 r.) i wyborów do Sejmu Ustawodawczego (1947 r.).
- Po objęciu władzy przez Władysława Gomułkę nastąpiła stopniowa liberalizacja polityki komunistów, zwana odwilżą. Z więzienia zwolniono m.in. prymasa Stefana Wyszyńskiego.
- Polska jako jedyny kraj bloku wschodniego skorzystała z planu Marshalla. Odbyło się to za pełną zgodą ZSRS.
- Lata 70. XX w. to czas największych sukcesów polskiej reprezentacji w piłce nożnej. Drużyna prowadzona przez Kazimierza Górskiego zdobyła m.in. złoty medal olimpijski w Monachium i mistrzostwo świata na mundialu w RFN.
- Lech Wałęsa był drugim Polakiem, który otrzymał Pokojową Nagrodę Nobla. Przed nim w 1980 r. przyznano ją Czesławowi Miłoszowi.

7. Zapoznaj się z informacjami na temat postaci historycznych i ustal, kogo dotyczą.

- Edward Gierek • Józef Cyrankiewicz • Jerzy Popiełuszko
- Wojciech Jaruzelski • Jacek Kuroń

- Polski polityk, działacz opozycyjny. W 1965 r. ogłosił wraz z Karolem Modzelewskim *List otwarty do członków PZPR*, za co trafił do więzienia. W 1968 r. współorganizował protesty studenckie. W 1976 r. współtworzył KOR.
- Generał i polski działacz komunistyczny, od 1968 r. piastował stanowisko ministra obrony narodowej. W 1981 r. został I sekretarzem KC PZPR. Jedną z jego najbardziej kontrowersyjnych decyzji była ta o wprowadzeniu w Polsce stanu wojennego.
- Polski polityk, działacz komunistyczny. Po wojnie osiadł na Śląsku, gdzie działał w PZPR. W 1970 r. po wydarzeniach grudniowych został I sekretarzem KC PZPR. Za jego rządów realizowano wielkie inwestycje gospodarcze i infrastrukturalne, finansowane głównie z pieniędzy pożyczanych na Zachodzie.
- Polski działacz socjalistyczny i komunistyczny, były więzień niemieckiego obozu koncentracyjnego Auschwitz. Po wojnie działał w PPS i PZPR. Kilkakrotnie piastował urząd premiera.
- Duchowny katolicki, kapelan „Solidarności" w Hucie Warszawa. W czasie stanu wojennego odprawiał msze za ojczyznę oraz organizował pomoc dla prześladowanych i ich rodzin. W 1984 r. został uprowadzony i zamordowany przez funkcjonariuszy SB.

8. Przyjrzyj się uważnie ilustracji, a następnie omów jej symbolikę i wydźwięk.

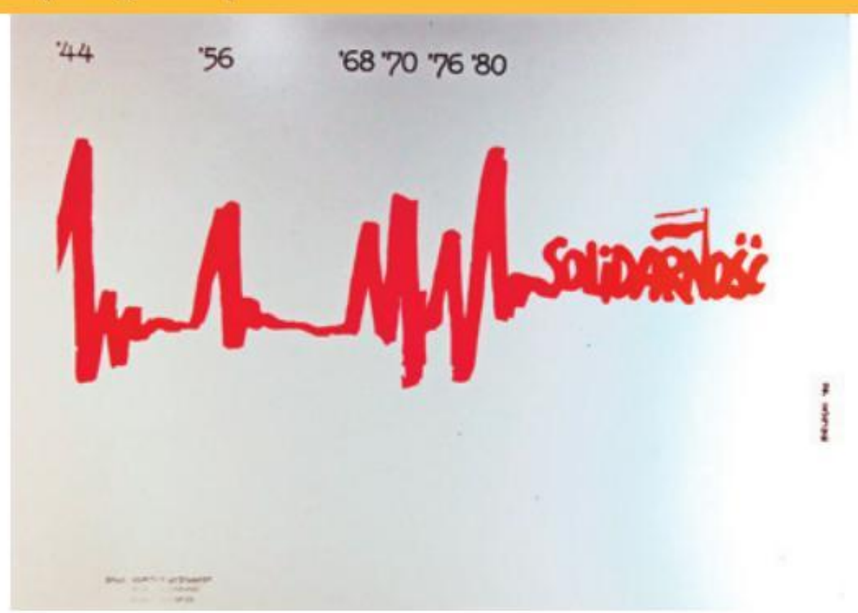

9. Napisz pracę argumentacyjną.

„Za Bieruta strzelanina, za Gomułki suche bułki, dzisiaj mamy chleb i serek, niech nam żyje Edward Gierek". Pozytywna ocena rządów Edwarda Gierka na tle poprzednich I sekretarzy to efekt sprawnie działającej propagandy sukcesu. Zajmij stanowisko wobec podanej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w argumentacji aspekty: polityczny, społeczny oraz gospodarczy.

V

Koniec lat 80. i początek 90. to okres wielkich przemian politycznych. Siły opozycyjne w krajach bloku wschodniego, dotychczas podporządkowanych ZSRS, podjęły walkę o zmianę ustroju oraz suwerenność. Doprowadziło to nie tylko do **upadku komunizmu w Europie**, lecz także do **rozpadu sowieckiego imperium**. Czas ten nazwano **Jesienią Narodów**. Jej symbolami stały się **upadek muru berlińskiego** i **zjednoczenie Niemiec**. W efekcie transformacji ustrojowej i gospodarczej w Polsce uchwalono konstytucję (1997 r.) oraz wprowadzono gospodarkę kapitalistyczną. **W 1999 r. Polska została przyjęta do NATO, a w 2004 r. – do Unii Europejskiej**. Jednak nie wszędzie zapanował spokój. W 1991 r. rozpoczął się **rozpad Jugosławii**, któremu towarzyszyły konfilkty zbrojne. Nowym zagrożeniem okazał się **terroryzm** stosowany przez islamskich ekstremistów. Ich atak na World Trade Center w Nowym Jorku w 2001 r. sprawił, że powstała koalicja państw, które rozpoczęły wojnę z terroryzmem. Toczyła się ona na terytorium Afganistanu i Iraku.

30 Jesień Narodów i rozpad ZSRS

1985 początek pierestrojki w ZSRS

VI 1989 obrady Trójkątnego Stołu na Węgrzech

XI 1989 zburzenie muru berlińskiego

XI 1989 aksamitna rewolucja w Czechosłowacji

XII 1989 rewolucja grudniowa w Rumunii

X 1990 zjednoczenie Niemiec

1991 rozwiązanie Układu Warszawskiego i RWPG

XII 1991 likwidacja ZSRS

I 1993 podział Czechosłowacji na Czechy i Słowację

Przypomnij

- W jaki sposób ZSRS wpływał na sytuację wewnętrzną w państwach Europy Środkowo-Wschodniej?

Cel lekcji

- Dowiem się, jak doszło do rozpadu ZSRS i całego bloku wschodniego.

Po lekcji

- Charakteryzuję proces likwidacji ZSRS.
- Opisuję główne przemiany społeczno-polityczne w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1989–1991.
- Porównuję proces upadku komunizmu w poszczególnych krajach Europy Środkowo-Wschodniej.

Détente

Przejściowe złagodzenie antagonizmów i napięcia w stosunkach między stronami zimnej wojny w latach 70. (zwłaszcza USA i ZSRS), objawiające się m.in. ograniczeniem zbrojeń oraz podpisaniem Aktu końcowego Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie.

Pierestrojka

Polityka przebudowy ustroju komunistycznego w ZSRS w latach 1985–1991. Polegała na wprowadzaniu zmian w systemie społecznym, gospodarczym i politycznym, które doprowadziły do upadku monopolu KPZR, utraty przez Sowietów dominacji w Europie Środkowej i Wschodniej oraz rozpadu ZSRS.

Pierestrojka w ZSRS

W 1982 r. zmarł sekretarz generalny KPZR **Leonid Breżniew**, który przez blisko 20 lat był przywódcą ZSRS. Pod koniec tego okresu, nazwanego później epoką zastoju, wojska sowieckie wkroczyły do Afganistanu, próbując utrzymać u władzy tamtejszy reżim komunistyczny. Rozpoczęta w końcu 1979 r. interwencja zbrojna doprowadziła do gwałtownego zaostrzenia sytuacji międzynarodowej i zakończenia okresu **détente** (czyt. detąt, franc. „odprężenie") w stosunkach między ZSRS i USA. Wybrany rok później na amerykańskiego prezydenta **Ronald Reagan** (czyt. regan) zareagował znacznym zwiększeniem wydatków na obronę USA. Próbujący dotąd utrzymywać porównywalny z amerykańskim arsenał wojenny Sowieci nie byli już w stanie temu sprostać. Kłopoty ZSRS przybrały na sile, gdy się okazało, że zasilani amerykańską bronią afgańscy partyzanci skutecznie stawiają czoła sowieckim wojskom okupacyjnym.

W 1985 r. sekretarzem generalnym KPZR został **Michaił Gorbaczow**. Znacznie młodszy od swoich sędziwych poprzedników postawił sobie za cel modernizację ustroju sowieckiego, co nazwał **pierestrojką** (polityką przebudowy). Spowodowała ona dość szybkie osłabienie wszechwładzy partii komunistycznej i rozpoczęła proces demokratyzacji. Zmiany przyspieszyła **katastrofa w elektrowni jądrowej w Czarnobylu**, do której doszło w 1986 r. Przyczyny awarii oraz popełnione na początku błędy władz w walce z jej skutkami ujawniły niekompetencję wielu państwowych instytucji, a tym samym niewydolność systemu centralnego zarządzania.

W polityce zagranicznej Gorbaczow doprowadził do powolnego osłabienia napięcia w stosunkach z USA oraz załagodzenia konfliktu chińsko-sowieckiego. Zadecydował też o wycofaniu wojsk sowieckich z Afganistanu, w którym zginęło ponad 14 tys. żołnierzy, a blisko 500 tys. zostało rannych. Pierestrojka nie rozwiązała jednak problemów związa-

Praca z materiałami

1. Omów nadzieje, jakie wiązali mieszkańcy ZSRS z nastaniem pierestrojki. **M1**
2. Wyjaśnij, z czego mógł wynikać niechętny stosunek części Rosjan do reform Gorbaczowa. Odwołaj się do **M2** i wiedzy pozaźródłowej.

M1 Swietłana Aleksijewicz* o pierestrojce i Michaile Gorbaczowie na podstawie opowieści Rosjan, 2013 r.

Czasy Gorbaczowa... Tłumy ludzi z uszczęśliwionymi twarzami. „Wol-ność! Wol-ność!" Wszyscy tym oddychali. Gazety rozchwytywano. To był czas wielkich nadziei: jeszcze chwila, a znajdziemy się w raju. Poznamy to nieznane zwierzę – demokrację. Biegaliśmy na wiece jak szaleni. Zaraz dowiemy się całej prawdy o Stalinie, o Gułagu, przeczytamy zakazane Dzieci Arbatu, *przeczytamy inne dobre książki i zostaniemy demokratami! Jakże się myliliśmy! Ze wszystkich odbiorników słychać było tę prawdę... Prędzej, prędzej! Czytajcie! Słuchajcie! Nie wszyscy okazali się na to przygotowani... Większość ludzi nie żywiła wcale antyradzieckich nastrojów, chcieli tylko jednego – dobrze żyć. Żeby można było kupić dżinsy, wideo i szczyt marzeń – samochód! Wszyscy tęsknili do kolorowych ubrań, smacznego jedzenia. Kiedy przyniosłam do domu* Archipelag GUŁag *Sołżenicyna, mama była przerażona. „Jeśli zaraz mi nie odniesiesz tej książki, to wypędzę cię z domu". Babci przed wojną rozstrzelano męża, a ona mówiła: „Waśki mi nie żal. Słusznie go wsadzili. Za długi miał język". „Babciu – pytałam – dlaczego nic mi o tym nie opowiadałaś?" „Wolałam, żeby moje życie zdechło razem ze mną, niżbyście wy mieli ucierpieć". Tak żyli nasi rodzice i rodzice rodziców. Wszystko wyrównywał jeden walec. Pierestrojki nie zrobił lud, zrobił ją jeden człowiek. Gorbaczow. Gorbaczow i grupka inteligentów...*

S. Aleksijewicz, *Czasy secondhand. Koniec czerwonego człowieka*, przeł. J. Czech, Wołowiec: Wyd. Czarne, 2018, s. 22–23.

nych z pogłębiającym się kryzysem gospodarczym w ZSRS i nasilającymi się **dążeniami niepodległościowymi** w poszczególnych republikach związkowych. Wobec narastających problemów wewnętrznych w ZSRS Gorbaczow zmniejszył też poziom kontroli nad rządzonymi przez komunistów państwami Europy Środowo-Wschodniej. Umożliwiło to rozpoczęcie procesu demokratyzacji w krajach bloku wschodniego, zainicjowanego przez przemiany w Polsce w 1989 r., a nazwanego **Jesienią Narodów**.

* **Swietłana Aleksijewicz** (czyt. aleks-i-jewicz) – białoruska pisarka, laureatka Literackiej Nagrody Nobla w 2015 r.

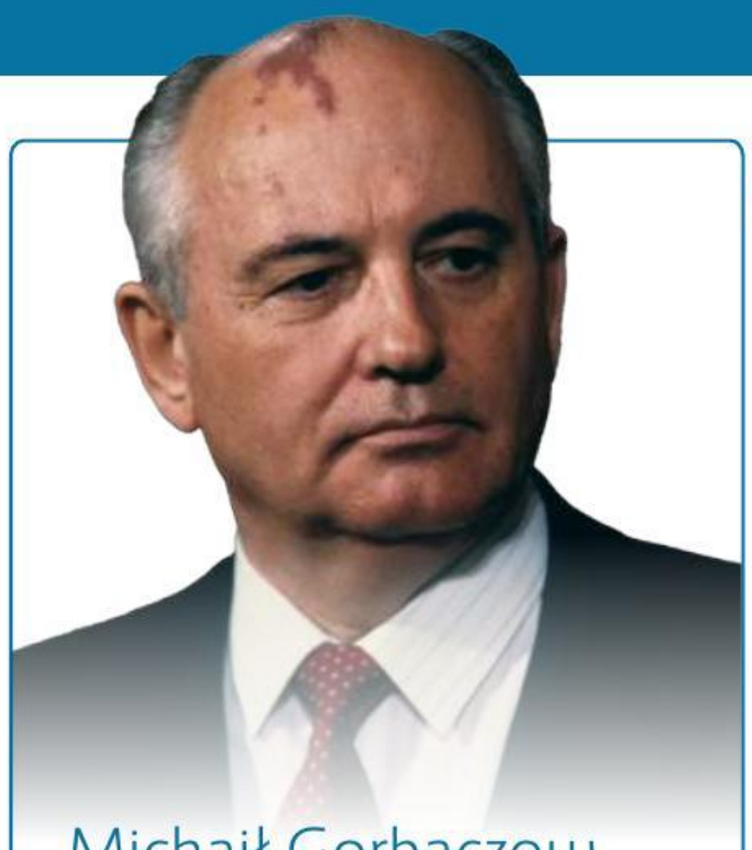

Michaił Gorbaczow

(1931–2022)

Polityk sowiecki, w latach 1985–1991 sekretarz generalny KC KPZR. Ukończył studia prawnicze i ekonomiczne. Od 1952 r. należał do partii komunistycznej, w 1970 r. został członkiem Komitetu Centralnego, wkrótce też Biura Politycznego, a w 1985 r. – sekretarzem generalnym partii. Popierał politykę destalinizacji i zainicjował pierestrojkę. W latach 1990–1991 był pierwszym i jedynym prezydentem ZSRS. Podczas prezydentury doprowadził do normalizacji stosunków ZSRS z USA i podpisał traktat o redukcji zbrojeń strategicznych. W 1990 r. przyznał, że Sowieci dokonali zbrodni katyńskiej i przekazał Polsce kopie list więzionych oficerów. Otrzymał Pokojową Nagrodę Nobla. Fotografia z 1990 r.

M2 Przez większość świata zachodniego pierestrojka i zmiany zapoczątkowane przez Michaiła Gorbaczowa zostały przyjęte pozytywnie. Zupełnie inaczej podchodzili do nich mieszkańcy ZSRS. Po fali euforii i nadziei wywołanej m.in. pojawieniem się częściowej wolności ekonomicznej czy zachodnich produktów nastały marazm i zniechęcenie. Wielu Rosjan uważało, że Gorbaczow prowadzi imperium do upadku. Zresztą w późniejszych latach ten obraz się nie zmienił. Do dzisiaj znaczny procent mieszkańców Rosji uważa, że pierestrojka wyrządziła więcej szkody niż dobrego. Na zdjęciu ludzie gromadzący się na Placu Ryskim w Moskwie, kwiecień 1991 r.

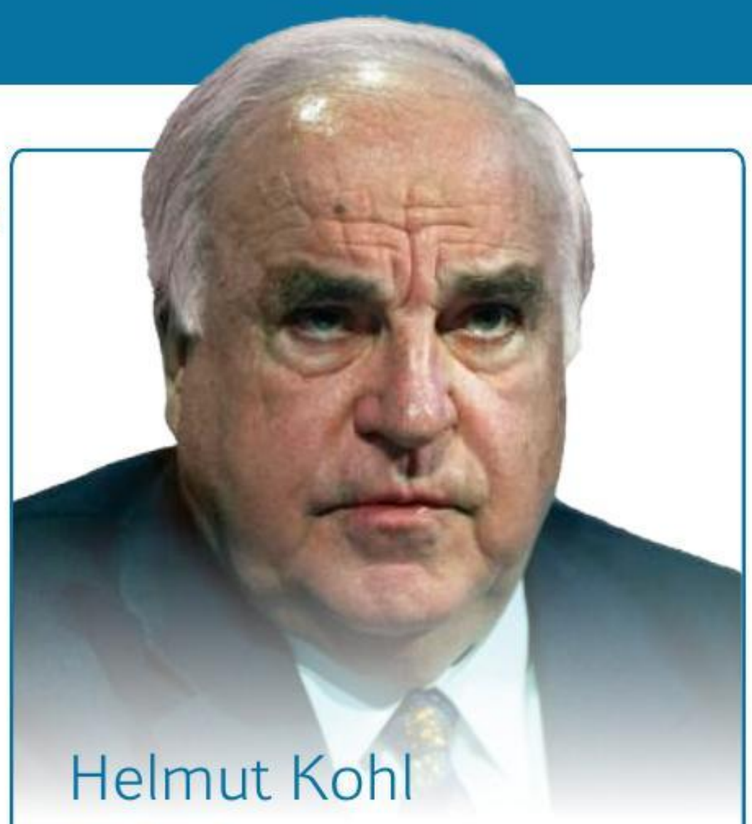

Helmut Kohl

(1930–2017)

Niemiecki polityk, w latach 1982–1998 kanclerz Niemiec. Długoletni działacz i przewodniczący Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej (CDU). Z ramienia tej partii był deputowanym do Bundestagu, a od 1982 r. – kanclerzem RFN. Po zburzeniu muru berlińskiego wystąpił z inicjatywą zjednoczenia obu państw niemieckich i w 1991 r. został pierwszym kanclerzem zjednoczonego państwa. Prowadził politykę pojednania z pokrzywdzonymi przez Niemców sąsiadami – Francją i Polską, a także z narodem żydowskim. Fotografia z 1998 r.

Zjednoczenie Niemiec (1990)

W październiku 1989 r. do Niemieckiej Republiki Demokratycznej na uroczyste obchody 40-lecia powstania tego państwa przyjechał Michaił Gorbaczow. Wizyta przywódcy ZSRS spotęgowała narastające od kilku miesięcy niezadowolenie społeczne. Jego przejawem były masowe ucieczki obywateli NRD, które od lata 1989 r. liczono w tysiącach. W trakcie wyjazdów turystycznych do Warszawy, Pragi i Budapesztu ludzie udawali się do ambasad Republiki Federalnej Niemiec, aby uzyskać azyl polityczny. Dzięki temu nie musieli wracać do kraju, ale mogli pojechać do RFN. Jesienią 1989 r. nasiliły się masowe demonstracje ludności wschodnich Niemiec, a w **listopadzie 1989 r. w Berlinie zburzono mur** symbolizujący podział Niemiec. Z każdym dniem coraz więcej obywateli NRD przechodziło na teren Berlina Zachodniego, a stamtąd udawali się do RFN. Kanclerz RFN **Helmut Kohl** (czyt. kol), dysponując wsparciem USA, zareagował na to planem zjednoczenia obu państw niemieckich.

O powodzeniu przedsięwzięcia miała przesądzić zmiana postawy ZSRS. Co prawda jeszcze w grudniu 1989 r. Gorbaczow występował w obronie suwerenności NRD, ale już w styczniu 1990 r. – wskutek intensywnych zabiegów ze strony RFN – oświadczył, że Moskwa nie wyklucza możliwości zjednoczenia Niemiec, o ile nowe państwo niemieckie nie będzie należało do żadnych bloków wojskowych. Warunek neutralności Niemiec Gorbaczow podtrzymywał jeszcze pół roku, ale w zamian za znaczną pomoc finansową RFN dla pogrążającego się w kryzysie ekonomicznym ZSRS zgodził się na członkostwo zjednoczonych Niemiec w NATO oraz stopniowe wyprowadzenie wojsk sowieckich stacjonujących w NRD.

Formalnie **zjednoczenie Niemiec** dokonało się w **październiku 1990 r.** Jego szczegóły opracowano w trakcie kilku tur konferencji 2 + 4, czyli rozmów przedstawicieli NRD i RFN oraz czterech państw dawnej Wielkiej Koalicji. Na jednej z tur (paryskiej), podczas omawiania sprawy uznania przez Niemcy granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej, był obecny polski minister spraw zagranicznych Krzysztof Skubiszewski. Podjęto wówczas decyzję o konieczności zawarcia polsko-niemieckiego traktatu granicznego, co nastąpiło w listopadzie 1990 r.

M3 9 listopada 1989 r. władze NRD podjęły decyzję o swobodzie podróżowania obywateli tego kraju do RFN. Dla zmęczonych komunizmem obywateli wschodnich Niemiec był to impuls do działania. Kilkadziesiąt tysięcy osób zebrało się przed murem berlińskim – symbolem podziału nie tylko Berlina, lecz także całych Niemiec – i spontanicznie rozpoczęło rozbiórkę muru. Choć nie oznaczało to końca podziału miasta, wkrótce otwarto wszystkie przejścia graniczne. Na zdjęciu tłumy Berlińczyków przed murem, na którym stoją strażnicy. W tle Brama Brandenburska, 1989 r.

Konferencja 2 + 4 zakończyła się we wrześniu 1990 r. podpisaniem Układu o ostatecznym uregulowaniu sprawy Niemiec. Określono w nim zjednoczone Niemcy państwem w pełni suwerennym oraz członkiem NATO. Rząd zjednoczonych Niemiec wyraził zgodę na stacjonowanie do końca 1994 r. wojsk sowieckich na obszarze byłej NRD.

Równolegle z konferencją 2 + 4 obydwa państwa niemieckie prowadziły negocjacje dotyczące wewnętrznych aspektów zjednoczenia. Nowe władze NRD, wyłonione wkrótce po zburzeniu muru berlińskiego i załamaniu się rządów komunistycznych, nie próbowały hamować procesu połączenia. NRD oraz Berlin Zachodni przystąpiły do RFN i przyjęły jako obowiązującą jego ustawę zasadniczą, co w praktyce oznaczało wchłonięcie NRD przez RFN. W 1991 r. **Berlin** stał się **stolicą zjednoczonego państwa niemieckiego**.

Obrady Trójkątnego Stołu i upadek komunizmu na Węgrzech

Węgry były tym krajem bloku sowieckiego, w którym proces demokratyzacji rozpoczął się najwcześniej i biegł niemal równolegle z wydarzeniami w Polsce. Od połowy lat 80. rosła tam aktywność środowisk opozycyjnych, utrzymujących bliskie kontakty z polską opozycją i wspieranych przez nią. W 1988 r. władzę utracił rządzący Węgrami od czasu sowieckiej interwencji zbrojnej w 1956 r. János (czyt. janosz) Kádár, a nowy przywódca partii komunistycznej **Károly Grósz** (czyt. karoj gros), zainspirowany pierestrojką Gorbaczowa, zapoczątkował radykalne reformy gospodarcze. Miała im towarzyszyć stopniowa liberalizacja ustroju politycznego, obejmująca m.in. wprowadzenie systemu wielopartyjnego. Już w styczniu 1989 r. komuniści przyjęli ustawę wprowadzającą swobodę stowarzyszania się i demonstrowania. Miesiąc później postanowili rozpocząć rozmowy z opozycją na temat przyszłych wyborów parlamentarnych. Z kolei w marcu doszło do spotkania przedstawicieli ośmiu głównych ugrupowań opozycyjnych, które zamierzały podjąć negocjacje z władzami.

W **czerwcu 1989 r.** rozpoczęły się **obrady Trójkątnego Stołu**, przy którym zasiedli komuniści i ich sojusznicy oraz opozycja. W ciągu trzech miesięcy rozmów ustalono m.in. projekt nowej konstytucji i sposób wprowadzenia w kraju demokracji parlamentarnej. Spór wokół terminu i zasad wyboru prezydenta sprawił,

Praca z materiałami

1. Omów, jakie znaczenie dla świata miał upadek muru berlińskiego. Odwołaj się do **M3** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Oceń, czy – twoim zdaniem – władze węgierskie słusznie postąpiły, zachowując pomniki z czasów komunistycznych w Memento Park. Wykorzystaj **M4** i wiedzę pozaźródłową.

M4 Upadek systemu komunistycznego w krajach bloku wschodniego nie oznaczał wyłącznie zmiany ustroju czy wprowadzenia wolnych wyborów. Z przestrzeni publicznej znikały pomniki i nazwy ulic kojarzone z komunizmem. Nie inaczej było na Węgrzech, gdzie tylko w Budapeszcie w trakcie transformacji ustrojowej z miast usunięto 42 komunistyczne monumenty, w tym Pomnik Stalina. Większość z nich trafiła do Memento Park – skansenu, w którym pokoleniom niemającym styczności z systemem komunistycznym stara się zwrócić uwagę na ówczesną sztukę i jej propagandową rolę. Na zdjęciu mieszkaniec Budapesztu ciągnący fragmenty Pomnika Stalina, 1990 r.

Karta 77

Czechosłowacki ruch społeczny istniejący w latach 1977–1992, zwalczany przez władze komunistyczne jako antypaństwowy. Działał na rzecz przestrzegania praw człowieka, często podejmując interwencje w sprawach osób represjonowanych z powodów politycznych.

że część najbardziej radykalnych ugrupowań opozycyjnych odmówiła podpisania końcowego porozumienia, co nastąpiło we wrześniu 1989 r. Wkrótce wewnątrz węgierskiej partii komunistycznej doszło do podziału, a następnie do jej rozpadu. W listopadzie 1989 r. odbyło się referendum, w którym większość uczestników opowiedziała się za przeprowadzeniem wyborów prezydenckich dopiero po wyłonieniu nowego parlamentu, co było zgodne z żądaniami radykalnej części opozycji.

Pod koniec 1989 r. rozpoczęła się kampania wyborcza do parlamentu, który miał zostać wyłoniony w sposób całkowicie demokratyczny. W wyborach wystartowali zarówno postkomuniści (dawni członkowie partii komunistycznej), jak i formacje demokratyczne dawnej opozycji. Decydująca walka rozegrała się między ugrupowaniami antykomunistycznymi. **Wiosną 1990 r. w wyborach parlamentarnych zwycięstwo odniosły formacje demokratyczne**, z których część utworzyła rząd koalicyjny z chrześcijańskim demokratą **Józsefem Antallem** (czyt. jożefem ontalem) na czele. Symboliczne zakończenie procesu odzyskiwania suwerenności stanowił wyjazd w czerwcu 1991 r. ostatnich żołnierzy sowieckich stacjonujących na Węgrzech.

Aksamitna rewolucja i podział Czechosłowacji

Zmiany polityczne w Polsce i na Węgrzech oddziaływały też na rozwój wydarzeń w Czechosłowacji, gdzie na początku 1989 r. nasiliły się demonstracje zwolenników opozycji skupionych wokół działającego od ponad dekady ruchu społecznego **Karta 77**. Domagano się liberalizacji systemu politycznego, w tym legalizacji niezależnych inicjatyw, uwolnienia więźniów politycznych oraz podjęcia debaty nad przyszłością kraju. Komunistyczne władze odpowiedziały represjami, aresztując ponad 500 uczestników protestów. Sytuacja powtórzyła się w sierpniu 1989 r., gdy tysiące mieszkańców Pragi manifestowały, by przypomnieć o kolejnej rocznicy interwencji wojsk Układu Warszawskiego z 1968 r., która zablokowała wówczas liberalizację systemu komunistycznego. Także i tym razem władze odpowiedziały represjami.

Trzecia, największa **fala demonstracji** nastąpiła w **listopadzie 1989 r.** Do masowych (nawet 200-tysięcznych) wystąpień doszło w Pradze, a następnie protesty ogarnęły cały kraj. Wydarzenia te przeszły do historii pod nazwą **aksamitnej rewolucji**. Tym razem wystąpienia przybrały tak długotrwały i masowy charakter, że władze komunistyczne zdecydowały się na daleko idące ustępstwa. W skład rządu włączono przedstawicieli sił opozy-

M5 W Czechosłowacji, podobnie jak w większości krajów bloku sowieckiego, opór społeczny był znacznie słabszy niż w Polsce. W 1977 r. czechosłowaccy intelektualiści ogłosili deklarację nazwaną Kartą 77. Dokument był manifestem w obronie praw człowieka i ważnym krokiem na drodze do zmian w komunistycznej Czechosłowacji. Podpisało go 242 czechosłowackich intelektualistów, czym zainicjowali ruch społeczny sprzeciwiający się polityce rządzących, który przyjął nazwę deklaracji. Bezpośrednią przyczyną podpisania dokumentu stało się uwięzienie muzyków zespołu The Plastic People of the Universe (czyt. de plastik pipl of de juniwers) po jednym z nielegalnych koncertów. Uznano, że repertuar grupy godzi w ideały socjalistycznego wychowania. Na zdjęciu konferencja prasowa po ogłoszeniu deklaracji Karty 77, styczeń 1977 r.

cyjnych, w tym utworzonego przez liderów jesiennych protestów Forum Obywatelskiego. Już w grudniu 1989 r. komunistyczny parlament wybrał na nowego **prezydenta Czechosłowacji** jednego z przywódców Karty 77 **Václava Havla** (czyt. waclawa hawla), który większość kończącego się roku spędził w więzieniu za udział w styczniowych manifestacjach.

W **czerwcu 1990 r.** odbyły się **całkowicie demokratyczne wybory parlamentarne**. Na terenie Czech przyniosły zwycięstwo Forum Obywatelskiemu, a na obszarze Słowacji – Społeczeństwu przeciw Przemocy, innej organizacji uformowanej w trakcie aksamitnej rewolucji. Ta dwoistość sygnalizowała narastanie **antagonizmu czesko-słowackiego**, zamrożonego w okresie komunistycznej dyktatury. Próbowano go załagodzić przez przyjęcie ustawy kompetencyjnej, która bardzo zredukowała uprawnienia władz centralnych, przekazując je rządom obu republik związkowych. Okazało się to jednak niewystarczające dla dużej części słowackich polityków, ponieważ czeską dominację uważali za szkodliwą. Z kolei po stronie czeskiej coraz częściej podkreślano konieczność finansowego wspierania uboższej Słowacji. Zaowocowało to m.in. „wojną o myślnik", czyli sporem o oficjalną nazwę państwa, który zakończył się przemianowaniem jej na Czeską i Słowacką Republikę Federacyjną, czyli w skrócie Czecho-Słowację.

Václav Havel

(1936–2011)

Czeski pisarz i polityk, działacz antykomunistyczny, w latach 1989–1992 prezydent Czechosłowacji, w latach 1993–2003 prezydent Czech. Był pisarzem oraz dramaturgiem cenionym w kraju i za granicą. W czasie Praskiej Wiosny krytykował cenzurę i postulował likwidację monopolu władzy partii komunistycznej. Występował w obronie więźniów politycznych. Był jednym z głównych inicjatorów Karty 77, za co spotkały go represje. Po aksamitnej rewolucji w 1989 r. współtworzył antykomunistyczne Forum Obywatelskie. Jako prezydent wspierał budowanie demokracji parlamentarnej. W 1999 r. wprowadził Czechy do NATO i przygotował do przystąpienia do UE. Fotografia z 1992 r.

Praca z materiałami

1. Omów znaczenie Karty 77 dla demokratycznych przemian w Czechosłowacji. Wykorzystaj **M5** i wiedzę pozaźródłową.
2. Wyjaśnij, czemu miało służyć przemalowanie sowieckiego czołgu na kolor różowy. Odwołaj się do **M6** i wiedzy pozaźródłowej.

M6 Ciekawym przykładem potraktowania komunistycznego pomnika jest różowy czołg w Pradze. Sowiecki czołg z czerwoną gwiazdą upamiętniał „wyzwolenie" Czechosłowacji przez Armię Czerwoną w 1945 r. W 1991 r. czeski artysta David Černý (czyt. czerni) w ramach prowokacji przemalował go na różowo. Prażanie odczytali to jako ośmieszenie znienawidzonej, a ciągle stacjonującej w kraju Armii Czerwonej. Władze zaś uznały to za akt wandalizmu i przywróciły pierwotny kolor. Nie utrzymał się on długo, gdyż wkrótce kilkunastu parlamentarzystów Forum Obywatelskiego spontanicznie ponownie przemalowało go na różowo. W 1991 r. czołg przeniesiono do muzeum. Na zdjęciu mieszkańcy Pragi przed różowym czołgiem, 1991 r.

Praca z materiałami

1. Omów proces upadku komunizmu w Rumunii. Odwołaj się do **м7**, **м8** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla demokratyzacji Rumunii miało zwycięstwo ugrupowania postkomunistycznego. Wykorzystaj **м8** i wiedzę pozaźródłową.

м7 W 2013 r. w dawnym garnizonie Târgoviște (czyt. tyrgowiszte) w Rumunii, gdzie rozstrzelano dyktatora Nicolae Ceaușescu i jego żonę Elenę, otwarto muzeum. Dla wielu mieszkańców tego kraju jest ono symbolem i miejscem, gdzie znienawidzonego dyktatora dosięgła sprawiedliwość. Oprócz cel, w których przetrzymywano małżeństwo Ceaușescu, i miejsca ich egzekucji można obejrzeć czarno-biały film z prowizorycznego procesu zakończonego wydaniem wyroku skazującego. Na fotografii miejsce egzekucji Nicolae i Eleny Ceaușescu.

Próbując zapobiec rozpadowi państwa, prezydent Havel zaproponował przeprowadzenie referendum na temat jego przyszłości. Zostało ono jednak zablokowane przez polityków będących zwolennikami podziału, którzy obawiali się, że większość głosujących poprze utrzymanie federacji. Zamiast referendum w czerwcu 1992 r. odbyły się kolejne wybory parlamentarne. W ich efekcie na czele rządu czeskiego stanął Václav Klaus, zaś na czele rządu słowackiego – Vladimír Mečiar (czyt. wladimir mecziar). Mimo że ich partie nie głosiły otwarcie hasła podziału, to po wyborach dość szybko obaj politycy osiągnęli porozumienie w tej sprawie. W listopadzie 1992 r. parlament federalny przyjął ustawę o podziale majątku państwowego z zachowaniem proporcji 2 do 1 na rzecz Czech, co oparto na kryterium liczby ludności obu republik. Czecho-Słowacja przestała istnieć, a z dniem 1 **stycznia 1993 r.** powstały **dwa odrębne państwa** – **Czechy** oraz **Słowacja**. Całkowicie pokojowy proces likwidacji państwa federalnego sprawił, że został on nazwany **aksamitnym rozwodem**. Potwierdziła to późniejsza dość zgodna koegzystencja obu państw, które z czasem znalazły się zarówno w NATO (tu pierwsze były Czechy), jak i w Unii Europejskiej.

Rewolucja grudniowa w Rumunii

Najbardziej dramatyczny charakter miał proces rozkładu systemu komunistycznego w Rumunii, gdzie od końca lat 60. wyjątkowo brutalne rządy sprawował **Nicolae Ceaușescu** (czyt. nikolae czałszesku). W połowie grudnia **1989 r.** zwołał on mieszkańców Bukaresztu na wielki wiec, który miał być demonstracją poparcia dla jego polityki w obliczu antykomunistycznych protestów, do jakich dochodziło od kilku tygodni w różnych częściach kraju. Jednak przemówienie dyktatora zamiast oczekiwanych owacji zakłócały gwizdy i okrzyki. Wiec przerwano, ale zgromadzeni ludzie nie zamierzali się rozejść i w godzinach popołudniowych doszło w stolicy do walk ulicznych. Część żołnierzy przeszła na stronę demonstrantów, a grupa działaczy partii komunistycznej zdecydowała się na dokonanie **przewrotu**. Ceaușescu został aresztowany i wkrótce potem po parodii procesu sądowego – rozstrzelany. Władzę przejął dawny działacz komunistyczny **Ion Iliescu** (czyt. jon iljesku). W trakcie kilkudniowych walk w różnych częściach kraju zginęło ok. tysiąca osób.

Zdominowanie nowych władz przez komunistów stało się przyczyną rosnącego niezadowolenia społecznego. W kwietniu 1990 r. zwolennicy odsunięcia ich od władzy rozpoczęli długotrwałą okupację placu w centrum Bukaresztu. Jednak przeprowadzone w **maju 1990 r. wybory parlamentarne i prezydenckie** przyniosły **zwycięstwo postkomunistów** – Iliescu i jego partii. U źródeł tego sukcesu leżało poparcie chłopów, którzy – po rozwiązaniu

M8 Zwycięstwo postkomunistów w pierwszych w Rumunii wyborach po upadku starego systemu było wypadkową wielu czynników. Przyczyniła się do tego m.in. zmiana szyldu – dawni komuniści przemianowali się na partię socjaldemokratyczną. Ponadto wzmocniła się pozycja tych, którzy obalili dyktatora. Istotne znaczenie miało też to, że zwycięzcy sprawowali kontrolę nad państwowymi mediami, dzięki czemu mogli skutecznie prowadzić kampanię wyborczą. Na zdjęciu jeden z wieców przedwyborczych w 1990 r. Nad głową mężczyzny flaga Rumunii z dziurą po wyciętym komunistycznym godle pośrodku.

kołchozów – właśnie z rąk nowych władz otrzymali na własność ziemię. Postkomunistów masowo poparli też robotnicy obawiający się przemian kapitalistycznych. Wzmocniony zwycięstwem wyborczym prezydent Iliescu rozprawił się z opozycją przy pomocy kilku tysięcy uzbrojonych górników. Jego rządy trwały aż do 1996 r., ale nie zdołał on zablokować ewolucji Rumunii w kierunku demokracji i gospodarki rynkowej.

Przemiany w Bułgarii

Przemiany zainicjowane w ZSRS przez Gorbaczowa skłoniły przywódcę Bułgarii **Todora Żiwkowa** do wprowadzenia zmian. W 1987 r. rozpoczął liberalizację gospodarki, doprowadził również do uchwalenia nowej ordynacji wyborczej, umożliwiającej zgłaszanie większej liczby kandydatów, niż jest miejsc do obsadzenia. Jednak to nie uchroniło go przed utratą władzy. W listopadzie 1989 r. Komitet Centralny Bułgarskiej Partii Komunistycznej pozbawił go wszystkich stanowisk, w tym funkcji I sekretarza, którą pełnił od 35 lat. Władzę przejął zwolennik reform Petyr Mładenow. W konsekwencji na początku **1990 r.** doszło w Sofii do wzorowanych na polskich obrad Okrągłego Stołu, zakończonych porozumieniem w sprawie rozpisania na czerwiec demokratycznych wyborów parlamentarnych. Przyniosły one, podobnie jak w Rumunii, **sukces partii postkomunistycznej**, jednak prezydentem został wywodzący się z opozycji **Żelu Żelew**.

Pucz sierpniowy i likwidacja ZSRS

Wydarzenia **Jesieni Narodów** w krajach bloku wschodniego w **1990 r.** oraz zgoda Gorbaczowa na zjednoczenie Niemiec, a w **1991 r.** także na **likwidację Układu Warszawskiego** i **Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej** wywołały duże niezadowolenie w sowieckim aparacie władzy. Ogromne obawy budził wzrost tendencji separatystycznych w ZSRS, które zarówno w republikach bałtyckich, jak i kaukaskich Kreml zwalczał z użyciem siły. Gorbaczow, od 1990 r. prezydent ZSRS, próbował utrzymać jedność olbrzymiego państwa. Zapowiedział przyjęcie nowego traktatu związkowego, który miał zapewnić znaczną autonomię 15 republikom związkowym, w tym największej – Rosji. W tej ostatniej w czerwcu 1991 r. odbyły się wybory prezydenckie, a ich zwycięzcą został **Borys Jelcyn.**

Przeciwna jakimkolwiek zmianom ustrojowym grupa członków najwyższych władz ZSRS w połowie **sierpnia 1991 r.** przeprowadziła **zamach stanu**. Uwięziono przebywającego na Krymie Gorbaczowa, a władzę próbował przejąć ośmioosobowy Komitet Stanu Wyjątkowego (KSW). Na jego czele stanął

Borys Jelcyn
(1931–2007)

Polityk sowiecki, w latach 1991–1992 premier Rosyjskiej FSRS, potem Rosji (Federacji Rosyjskiej), w latach 1991––1999 jej prezydent. W 1991 r. z przywódcami Ukrainy i Białorusi zawarł porozumienie białowieskie o rozwiązaniu ZSRS. Umożliwił wprowadzenie przemian demokratycznych i wolnego rynku w Rosji. Polecił odtajnić dokumenty dotyczące zbrodni katyńskiej i przekazać je Polsce. Jako pierwszy przywódca Rosji odwiedził Polskę i przeprosił za zbrodnię katyńską. W 1999 r. z powodów zdrowotnych zrzekł się prezydentury. Fotografia z 1991 r.

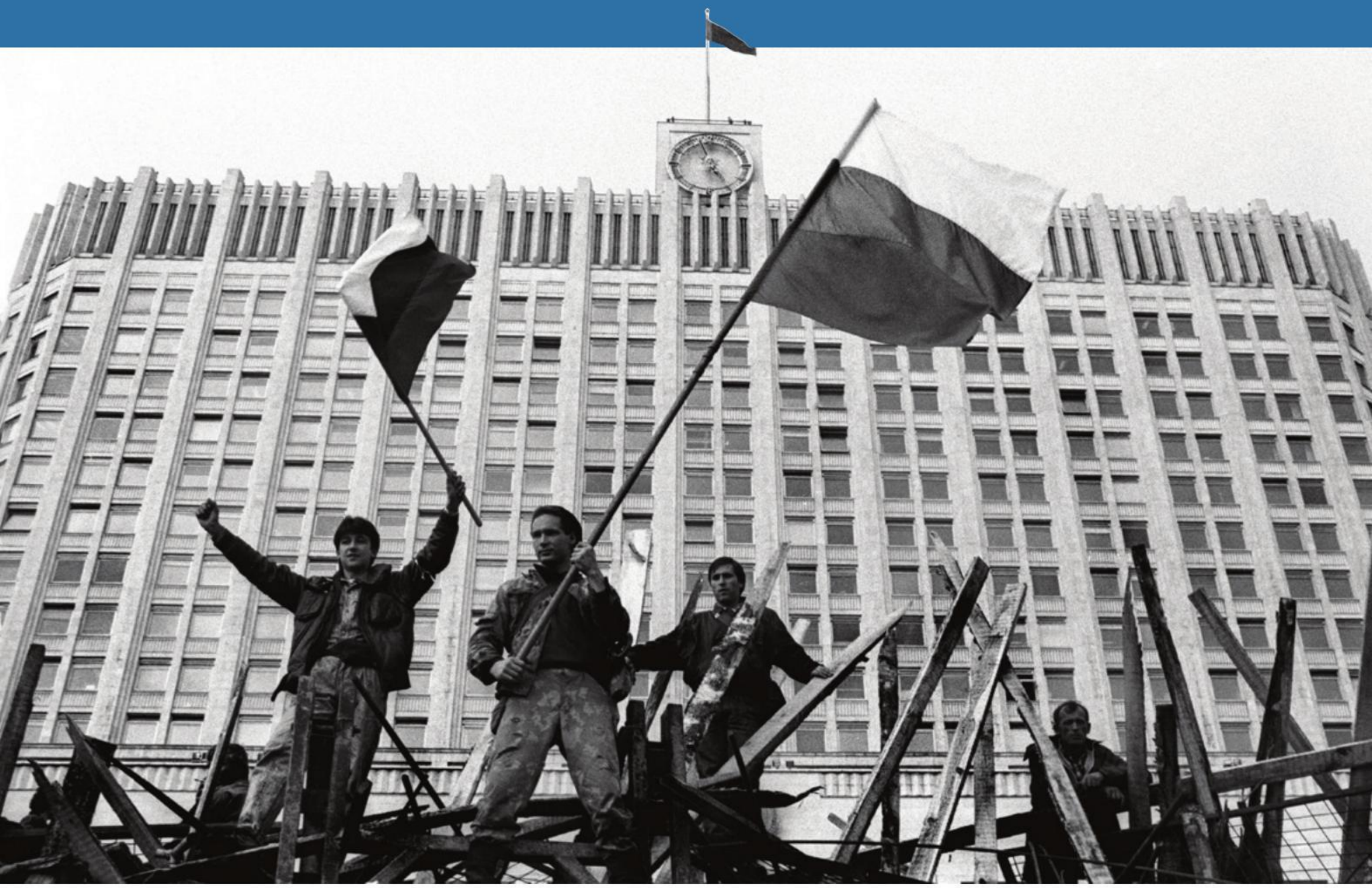

M9 Do niepowodzenia puczu Janajewa w 1991 r. walnie się przyczynili mieszkańcy Moskwy, którzy tłumnie wylegli na ulice stolicy. To oni mieli też wpływ na zachowanie wojska, które nie podporządkowało się buntownikom. Dzięki gorbaczowowskiej pierestrojce poznali smak wolności i nie chcieli powrotu do tego, co było wcześniej. Na zdjęciu mieszkańcy Moskwy protestują przeciwko puczowi, wymachując flagami w rosyjskich barwach narodowych: białej, niebieskiej i czerwonej, 1991 r.

wiceprezydent ZSRS **Giennadij Janajew**. Zamach wywołał zdecydowaną reakcję sił demokratycznych, a głównym ogniskiem oporu stał się budynek parlamentu Rosji w Moskwie, który został otoczony barykadami bronionymi przez kilka tysięcy osób. Prezydent Jelcyn uznał działania KSW za nielegalne i wezwał do protestów oraz bojkotu zarządzeń przywódców zamachu. Po krótkotrwałych walkach w centrum Moskwy większość oddziałów wojskowych przeszła na stronę Jelcyna, a po zaledwie trzech dniach pucz się załamał.

Zawieszono działalność KPZR, a proces demontażu systemu komunistycznego przybrał na sile. W ZSRS osłabła pozycja prezydenta kraju Gorbaczowa, wzrosła zaś rola Borysa Jelcyna, prezydenta Rosji. Pucz Janajewa przyspieszył ostateczną **likwidację ZSRS**, która nastąpiła w **grudniu 1991 r.** na spotkaniu przywódców Rosji, Ukrainy i Białorusi w rezydencji położonej na terenie Puszczy Białowieskiej, nieopodal polskiej granicy. Miejsce ZSRS zajęła **Wspólnota Niepodległych Państw** (**WNP**). Okazała się ona sztucznym bytem. Rosja – dominująca przez cały okres istnienia ZSRS – zachowała na całym posowieckim obszarze bardzo duże wpływy, a próby ich ograniczania wywołały wiele konfliktów politycznych i zbrojnych. Jednak **rozwiązanie ZSRS** stanowiło **symboliczny koniec zimnej wojny** i powojennego podziału świata na dwa wrogie obozy wojskowo-polityczne.

Praca z materiałami

1. Podaj czynniki, które zadecydowały o porażce puczu sierpniowego. **M9**
2. Wyjaśnij, w jaki sposób artyści przedstawiali bunty i zmiany zachodzące w Europie Środkowo-Wschodniej. **M10**, **M11**

M10 **Fragment piosenki *Mury* Jacka Kaczmarskiego, 1978 r.**

On natchniony i młody był, ich nie policzyłby nikt;
On im dodawał pieśnią sił, śpiewał, że blisko już świt.
Świec tysiące palili mu, znad głów podnosił się dym;
Śpiewał, że czas, by runął mur, oni śpiewali wraz z nim:

Wyrwij murom zęby krat!
Zerwij kajdany, połam bat!
A mury runą, runą, runą
I pogrzebią stary świat!

Wkrótce na pamięć znali pieśń i sama melodia bez słów
Niosła ze sobą starą treść, dreszcze na wskroś serc i głów.
Śpiewali więc, klaskali w rytm, jak wystrzał poklask ich brzmiał
I ciążył łańcuch, zwlekał świt, on wciąż śpiewał i grał:

Wyrwij murom zęby krat!
Zerwij kajdany, połam bat!
A mury runą, runą, runą
I pogrzebią stary świat!

Aż zobaczyli, ilu ich, poczuli siłę i czas
I z pieśnią, że już blisko świt, szli ulicami miast;
Zwalali pomniki i rwali bruk. – Ten z nami! Ten przeciw nam!
Kto sam ten nasz najgorszy wróg! A śpiewak także był sam.

Patrzył na równy tłumów marsz,
Milczał wsłuchany w kroków huk,
A mury rosły, rosły, rosły,
Łańcuch kołysał się u nóg...

J. Kaczmarski, *Mury*, https://www.kaczmarski.art.pl/tworczosc/wiersze/mury/ (dostęp 7.04.2025).

Dążenia separatystyczne w krajach bałtyckich oraz na Białorusi i Ukrainie doprowadziły do usamodzielnienia się tych państw. Najwcześniej, bo w **marcu 1990 r.**, niepodległość ogłosiła **Litwa**. Podczas puczu w Moskwie, w **sierpniu 1991 r.** niepodległość proklamowały Łotwa i Estonia, a wkrótce uczyniły to także **Ukraina** i **Białoruś**. Współpracujące ze sobą państwa bałtyckie szybko związały się różnorodnymi więzami z państwami Zachodu i z ich pomocą wstąpiły na drogę wiodącą do osiągniętego w 2004 r. członkostwa w NATO i Unii Europejskiej. Inaczej potoczyły się losy Białorusi i Ukrainy. W tej pierwszej w 1994 r. prezydentem został **Alaksandr Łukaszenka**, który szybko wprowadził **autorytarny reżim**, fałszując wyniki kolejnych wyborów i stosując terror wobec opozycji, w tym także przedstawicieli polskiej mniejszości narodowej. Zacieśniał też stosunki z Rosją. Z kolei w **Ukrainie**, wciąż **pozostającej w rosyjskiej strefie wpływów**, system demokratyczny miał fasadowy charakter, a powszechna korupcja sprawiła, że realna władza pozostawała w rękach oligarchów, których fortuny powstały za sprawą źle przeprowadzonej prywatyzacji państwowego przemysłu i rolnictwa.

M11 **Tekst piosenki *Wind of Change** zespołu Scorpions*, 1990 r.**

Przemierzam Moskwę
Do Parku Gorkiego,
Wsłuchując się w wiatr zmian.
Sierpień, letnia noc.
Żołnierze przejeżdżają,
Słuchając wiatru zmian.

Świat się kurczy.
Czy kiedykolwiek pomyślałeś,
Że mogliśmy być tak blisko jak bracia?
Przyszłość wisi w powietrzu,
Czuję ją wszędzie,
Zdmuchiwaną wiatrem zmian.

Zabierz mnie w magię chwili,
W noc chwały,
Gdzie dzieci przyszłości odpływają we śnie
W wietrze zmian.

Schodzę ulicą.
Odległe wspomnienia
Na zawsze pogrzebane w przeszłości.
Przemierzam Moskwę
Do Parku Gorkiego,
Wsłuchując się w wiatr zmian.

Zabierz mnie w magię chwili,
W noc chwały,
Gdzie dzieci przyszłości dzielą swe sny
Z tobą i ze mną.

[...]

Wiatr zmian wieje wprost
w oblicze czasu,
Niczym burzowy wiatr, który zabije
w dzwon wolności.
Dla spokoju umysłu
Niech wyśpiewa twoja bałałajka,*
Co powiedzieć chce moja gitara.

Scorpions, *Wind of Change*, https://ising.pl/scorpions-wind-of-change-polska-wersja-jezykowa-zagraniczne-po-polsku-255qx7-tekst (dostęp 7.04.2025).

* ***Wind of Change*** (czyt. łynd of czejndż) – ang. „wiatr zmian"
Scorpions (czyt. skorpions)
bałałajka – rosyjski ludowy instrument muzyczny należący do rodziny gitar

LEGENDA

- granice Czechosłowacji, 1990–1992 Czecho-Słowacji
- granice ZSRS do 1991 r.
- granice Wspólnoty Niepodległych Państw od 1991 r.
- granice Jugosławii do 1992 r.
- **1.** Kosowo, od 2008 r. niepodległe
- **2.** Czarnogóra, 1992–2006 w związku z Serbią, od 2006 r. niepodległa
- [1991] rok powstania państwa

M12 Zmiany w Europie w latach 90.

Praca z materiałem

1. Wskaż na mapie kraje, do których odnosi się termin: Jesień Narodów. **M12**

Polecenia podsumowujące

1. Omów proces zjednoczenia Niemiec.
2. Wyjaśnij wpływ Jesieni Narodów na sytuację w Europie Środkowo-Wschodniej.
3. Przedstaw drogę Ukrainy, Białorusi i państw bałtyckich do niepodległości.

Jesień Narodów i rozpad ZSRS

Podsumowanie 30

Pierestrojka w ZSRS

1979 – sowiecka inwazja w Afganistanie przyczyną zaostrzenia się sytuacji międzynarodowej i zakończenia okresu odprężenia.
1980 – Ronald Reagan prezydentem USA, zwiększenie wydatków na obronę.
1985 – początek pierestrojki.
1986 – katastrofa w elektrowni jądrowej w Czarnobylu.
Wycofanie wojsk sowieckich z Afganistanu.
Wzrost dążeń niepodległościowych w sowieckich republikach związkowych.

Zjednoczenie Niemiec (1990)

Wzrost niezadowolenia mieszkańców NRD z polityki komunistów jedną z przyczyn masowych ucieczek do RFN.
Jesień 1989 – masowe demonstracje mieszkańców Niemiec Wschodnich.
XI 1989 – zburzenie muru berlińskiego.
X 1990 – zjednoczenie Niemiec.

Upadek komunizmu na Węgrzech

1988–1989 – reformy Károlya Grósza: radykalne reformy gospodarcze i stopniowa liberalizacja ustroju.
1989 – obrady Trójkątnego Stołu na Węgrzech między komunistami, ich sojusznikami i opozycją.
1990 – pierwsze demokratyczne wybory parlamentarne, zwycięstwo bloku antykomunistycznego.

Aksamitna rewolucja i podział Czechosłowacji

Działalność opozycyjna skupiona wokół ruchu społecznego Karta 77.
XI 1989 – aksamitna rewolucja, w efekcie włączenie przedstawicieli opozycji w skład rządu.
XII 1989 – Václav Havel prezydentem Czechosłowacji.
VI 1990 – pierwsze całkowicie wolne wybory parlamentarne, zwycięstwo opozycji.
I 1993 – podział Czechosłowacji na Czechy i Słowację.

Rewolucja grudniowa w Rumunii i przemiany w Bułgarii

Rumunia
- XII 1989 – demonstracje przeciwko władzy Nicolae Ceaușescu, obalenie i rozstrzelanie dyktatora
- władza nadal w rękach komunistów, wzrost niezadowolenia społecznego
- V 1990 – wybory parlamentarne, zwycięstwo postkomunistów

Bułgaria
- początek 1990 – negocjacje wzorowane na obradach Okrągłego Stołu w Polsce
- demokratyczne wybory, zwycięstwo postkomunistów

Rozpad ZSRS i bloku sowieckiego

Tendencje separatystyczne w republikach sowieckich.
Proklamowanie niepodległości przez byłe republiki sowieckie: Litwę (1990), Łotwę, Estonię, Ukrainę i Białoruś (1991).
1991 – rozwiązanie Układu Warszawskiego i RWPG.
VIII 1991 – pucz Janajewa – nieudana próba przejęcia władzy w ZSRS przez przeciwników reform w państwie.
XII 1991 – rozwiązanie ZSRS i powstanie Wspólnoty Niepodległych Państw.

Polecane publikacje

A. Burakowski, A. Gubrynowicz, P. Ukielski, *1989. Jesień Narodów*, Warszawa: PIW, 2021.

A. Kaczorowski, *Havel. Zemsta bezsilnych*, Wołowiec: Wyd. Czarne, 2014.

V. Sebestyen, *Rewolucja 1989. Jak doszło do upadku komunizmu*, tłum. B. Długajczyk, Wrocław: Wyd. Dolnośląskie, 2009.

31 Współczesne konflikty zbrojne i zagrożenia dla świata

Przypomnij

- Jakie były główne konflikty zbrojne okresu zimnej wojny?

Cel lekcji

- Dowiem się, jakie są najważniejsze zagrożenia dla współczesnego świata.

Po lekcji

- Charakteryzuję procesy dezintegracyjne w Europie w latach 90. na przykładzie rozpadu Jugosławii.
- Omawiam najważniejsze kryzysy polityczne, ekonomiczne i społeczne na przełomie XX i XXI w.
- Wyjaśniam przyczyny rosnącego znaczenia Chin we współczesnym świecie.

Rozpad Jugosławii

Równolegle z kryzysem systemu komunistycznego w państwach bloku sowieckiego narastał kryzys ustroju w Jugosławii, w której po śmierci w 1980 r. Josipa (czyt. jos-ipa) Broza-Tito przybrały na sile konflikty między poszczególnymi narodami współtworzącymi to wieloetniczne państwo. Pod wpływem przemian zachodzących w krajach Europy Środkowo-Wschodniej w czasie Jesieni Narodów także w **Jugosławii w 1990 r.** przeprowadzono **demokratyczne wybory** w sześciu republikach związkowych. W ich konsekwencji nasilił się sprzeciw wobec Serbów dominujących w tym federacyjnym państwie liczebnie i politycznie. W **czerwcu 1991 r. Słowenia** i **Chorwacja proklamowały niepodległość**, co zainicjowało **rozpad Jugosławii** (zob. mapę na s. 360). Proces ten próbowali powstrzymać Serbowie, kontrolujący większość jugosłowiańskiej armii. Doszło do wojny, a szczególnie krwawy obrót przybrał konflikt serbsko-chorwacki, który trwał kilka miesięcy. W jego trakcie, we wrześniu 1991 r. **Macedonia** ogłosiła niepodległość, a w marcu 1992 r. – **Bośnia i Hercegowina**. Oznaczało to, że nową Jugosławię tworzyły już tylko dwie republiki związkowe – Serbia i Czarnogóra. Ich związek przetrwał aż do czerwca 2006 r., kiedy po referendum w Czarnogórze większość jej obywateli opowiedziała się za pełną niepodległością, co ostatecznie zakończyło funkcjonowanie ostatniego federalnego bytu państwowego wywodzącego się z dawnej Jugosławii.

W latach 90. niektóre regiony dawnej Jugosławii stały się areną kolejnych konfliktów zbrojnych oraz krwawych czystek etnicznych. Szczególnie dramatyczne były wydarzenia w **Bośni i Hercegowinie**, gdzie w latach **1992–1995** doszło do **wojny domowej**. Gdy armia jugosłowiańska próbowała odzyskać kontrolę nad bośniacką stolicą Sarajewem, do walk włączyli się tamtejsi prawosławni Serbowie, stanowiący ok. 32% ludności

Praca z materiałami

1. Rozstrzygnij, czy masakry dokonywane w trakcie wojny w byłej Jugosławii można uznać za zbrodnie przeciwko ludzkości. Odpowiedź uzasadnij, odwołując się do **M1**, **M2** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Przedstaw los ludności cywilnej podczas wojny w byłej Jugosławii. Wykorzystaj **M1**, **M2** i wiedzę pozaźródłową.

M1 Po ogłoszeniu niepodległości przez Bośnię i Hercegowinę Serbowie niemogący się pogodzić z opuszczeniem federacji przez kolejną republikę niemal codziennie bombardowali Sarajewo – jej stolicę. Szacuje się, że przez 1425 dni oblężenia miasta śmierć poniosło niemal 14 tys. osób, spośród których prawie 5,5 tys. było cywilami (znaczny odsetek z nich stanowiły dzieci). Konflikt szybko się rozprzestrzenił na cały kraj. Niemal każdego dnia Serbowie przeprowadzali wysiedlenia i organizowali rabunki, mordowali i gwałcili kobiety. Na fotografii skromny pochówek jednej z ofiar oblężenia na prowizorycznym cmentarzu, 1994 r.

kraju i pragnący utrzymania związku z Jugosławią. Nastroje separatystyczne ujawnili katoliccy Chorwaci, co tylko pogorszyło sytuację już walczących z Serbami Boszniaków (czyli muzułmańskich mieszkańców Bośni i Hercegowiny stanowiących ok. 40% mieszkańców kraju). Walki, którym towarzyszyły **czystki etniczne**, doprowadziły do faktycznego rozpadu państwa. W 1995 r. udało się zawrzeć układ pokojowy, w ramach którego utrzymano jedność Bośni i Hercegowiny jako federacji dwóch autonomicznych części.

Nie oznaczało to jednak pokoju na Bałkanach, równolegle bowiem rozwijały się inne **konflikty etniczne**. Podobnie długotrwały okazał się **konflikt w Kosowie w latach 1996–1999**. W tym autonomicznym okręgu stanowiącym część Serbii przeważali liczebnie Albańczycy, których rosnący

M2 **Wspomnienie Nirhy Efendić o zbrodni w Srebrenicy, spisane w 2014 r.**

Kiedy zaczęło się ludobójstwo, miałam 15 lat. Po wejściu wojsk serbskich do Srebrenicy uciekliśmy do Potočari. Baza ONZ była przepełniona, więc schroniliśmy się w pobliskiej fabryce. Mój ojciec i brat uciekli, by dołączyć do kolumny wojska, jednak nie dogonili mężczyzn, którzy wyszli wcześniej. Powiedziano mi, że złapali ich żołnierze serbscy na wzgórzach otaczających Srebrenicę.*

Ja z matką zostałyśmy w opuszczonej fabryce z tysiącami innych kobiet i dzieci i ukrywałyśmy się tam przez trzy dni. Nie było jedzenia ani wody. W czwartym dniu żołnierze serbscy odprowadzili nas do autobusów i ciężarówek, które jechały na wolne terytoria. Podróż, która normalnie trwa maksymalnie godzinę, ciągnęła się przez cztery godziny, tyle było kobiet i dzieci wymagających przewiezienia.

Całkowicie wyczerpana i trawiona wysoką gorączką nie miałam pojęcia, co dzieje się wokół mnie. Pamiętam wyraźnie, że kiedy dotarliśmy na wolne terytoria, słyszałam krzyki od strony rzeki. Ale nie odwróciłam się, żeby zobaczyć, co tam się dzieje. Chciałam tylko iść przed siebie, jak najdalej od chaosu i jak najdalej od smrodu śmierci, który ciężko wisiał w powietrzu. Do dziś słyszę tamte krzyki.

Miesiąc później dowiedziałam się o ojcu. Trzymali go w hangarze w Krawicy z innymi mężczyznami, a potem rozstrzelali. Jego szczątki zidentyfikowano dopiero w 2002 r. w masowym grobie w Srebrenicy, pochowaliśmy go w 2004 r. Cztery lata temu dowiedziałam się o bracie. Znaleźli 25% jego szczątków we wtórnych masowych grobach. Zabili go w Zvorniku, zaledwie 19 dni przed jego 20. urodzinami.

Remembering Srebrenica. Survivor Stories. Nirha Efendić – Srebrenica, Bosnia & Herzegovina, https://srebrenica.org.uk/survivor-stories/nirha-efendic (dostęp 7.04.2025; tłum. własne).

* **Potočari** (czyt. potoczari)

Osama bin Laden

(1957–2011)

Saudyjczyk, od 1989 r. przywódca Al-Kaidy. Na studiach zetknął się z ideologią Bractwa Muzułmańskiego. W czasie interwencji wojsk sowieckich w Afganistanie wspierał finansowo partyzantów afgańskich i organizował dla nich bazy szkoleniowe w Pakistanie. Jako przywódca Al-Kaidy z terenu Arabii Saudyjskiej oraz Sudanu, a następnie Afganistanu i Pakistanu kierował atakami terrorystycznymi mającymi wyeliminować wpływy Zachodu w krajach muzułmańskich. Ogłosił świętą wojnę przeciwko Amerykanom. Był odpowiedzialny za zamach terrorystyczny z 11 września 2001 r. w USA. Został zabity przez amerykańskich komandosów. Zdjęcie z 2001 r.

separatyzm doprowadził w 1996 r. do ogłoszenia przez Kosowo secesji. Silniejsi militarnie Serbowie zastosowali krwawe represje wobec ludności albańskiej, co z kolei doprowadziło do interwencji państw NATO. Przybrała ona formę nalotów bombowych i ataków rakietowych na wybrane cele wojskowe i infrastrukturalne w Belgradzie oraz innych miastach Serbii. W rezultacie w czerwcu 1999 r. wojska serbskie wycofały się z Kosowa, które stało się terytorium tymczasowo administrowanym przez siły ONZ i NATO. W **2008 r. Kosowo ogłosiło niepodległość**, czego jednak nie uznała część państw na czele z Serbią i wspierającą ją Rosją.

Atak terrorystyczny 11 września 2001 r.

W latach 90. w dalszym ciągu rozwijał się fundamentalizm islamski, którego zwolennicy coraz ostrzej atakowali USA. Pragnęli w ten sposób powstrzymać rosnące wpływy Stanów Zjednoczonych postrzeganych jako przedstawiciel całkowicie odmiennych standardów politycznych i obyczajowych zagrażających kulturze islamu. Do najaktywniejszych organizacji terrorystycznych skupiających radykalnych islamistów należała **Al-Kaida**, utworzona przez Saudyjczyka **Osamę bin Ladena**. **11 września 2001 r.** dwa samoloty pasażerskie, porwane przez bojowników Al-Kaidy, wbiły się w **wieże World Trade Center** (WTC, czyt. łerld trejd senter) w Nowym Jorku, powodując ich zawalenie się. Trzeci z porwanych tego dnia samolotów uderzył w jeden z budynków Pentagonu w Waszyngtonie, czyli amerykańskiego departamentu obrony. Czwartym porwanym samolotem terroryści planowali

M4 Atak terrorystyczny na World Trade Center, w którym zginęły 2753 osoby, a wiele tysięcy zostało rannych, był wielkim szokiem nie tylko dla ludzi w USA i na świecie, lecz także dla amerykańskich polityków oraz specjalistów od stosunków międzynarodowych. Stany Zjednoczone zaatakowano na ich własnym terytorium po raz pierwszy od czasów II wojny światowej. Trauma wywołana zamachem jest dziś wciąż obecna w amerykańskim społeczeństwie, a dzień 11 września 2001 r. uznaje się za jeden z najczarniejszych w dziejach USA. Na zdjęciu wieże WTC tuż po uderzeniu w nie samolotów, 2001 r.

M3 **Wisława Szymborska,**
Fotografia z 11 września

Skoczyli z płonących pięter w dół –
jeden, dwóch, jeszcze kilku
wyżej, niżej.

Fotografia powstrzymała ich przy życiu,
a teraz przechowuje
nad ziemią ku ziemi.

Każdy to jeszcze całość
z osobistą twarzą
i krwią dobrze ukrytą.

Jest dosyć czasu,
żeby rozwiały się włosy,
a z kieszeni wypadły
klucze, drobne pieniądze.

Są ciągle jeszcze w zasięgu powietrza,
w obrębie miejsc,
które się właśnie otwarły.

Tylko dwie rzeczy mogę dla nich zrobić –
opisać ten lot
i nie dodawać ostatniego zdania.

W. Szymborska, *Chwila*, Kraków: Znak, 2002, s. 35.

zaatakować któryś z najważniejszych budynków państwowych w stolicy, ale uniemożliwiła to bohaterska postawa części pasażerów, którzy podjęli walkę i doprowadzili do rozbicia się maszyny na niezamieszkanym terenie. W wyniku ataków zginęło blisko 3 tys. ludzi.

Wojna w Afganistanie (2001–2021)

Ten największy w dziejach USA zamach terrorystyczny doprowadził do odwetowego ataku amerykańskiego na bazy Al-Kaidy położone w rządzonym od 1996 r. przez **talibów** Afganistanie. Zainicjowało to długotrwałą **wojnę w Afganistanie (2001–2021)**, w której wsparcia USA udzielili sojusznicy z NATO, w tym Polska, wysyłając kontyngenty żołnierzy. Do końca 2001 r. wojska talibów zostały wyparte z największych miast, a w stolicy państwa – Kabulu – w wyniku przeprowadzonych wyborów wyłoniono parlament oraz powstał nowy afgański rząd. Nowe władze dążyły do stabilizacji sytuacji w kraju i rozbudowy infrastruktury. Poprawiła się sytuacja kobiet. Amerykanom udało się stopniowo zniszczyć bazy Al-Kaidy, a w 2011 r. zastrzelić bin Ladena, ukrywającego się na terytorium sąsiedniego Pakistanu. Jednak mimo dużych środków finansowych zaangażowanych w stworzenie nowoczesnego aparatu państwowego oraz utrzymywania na terenie Afganistanu znacznego kontyngentu wojskowego Waszyngton nie zdołał w pełni ustabilizować sytuacji w tym kraju. Talibowie nie pogodzili się z utratą władzy i przez blisko dwadzieścia lat prowadzili walkę partyzancką. W 2021 r., kiedy ostatni amerykańscy żołnierze opuścili Kabul, talibowie ponownie przejęli władzę w Afganistanie. Nastąpił powrót do surowych rządów oraz rozpoczęły się prześladowania osób, które współpracowały z Amerykanami.

Druga wojna w Iraku (2003–2011)

W marcu **2003 r.** amerykańska administracja prezydenta **Georga W. Busha** (czyt. dżordża dablju busza), która po zamachu z 11 września ogłosiła wojnę ze światowym terroryzmem, podjęła decyzję o **zaatakowaniu Iraku**. Przyczyną wojny było dążenie władz USA do obalenia irackiego dyktatora Saddama Husajna. Został on oskarżony o produkcję broni masowej zagłady, co jednak nie okazało się prawdą. Po błyskawicznej ofensywie wojska amerykańskie w ciągu kilkunastu dni opanowały cały Irak. Kontrolę nad jego terytorium przejęły siły zbrojne koalicji antyterrorystycznej ponad dwudziestu państw, której główną część tworzyły wojska amerykańskie i brytyjskie. Irak został podzielony na trzy strefy okupacyjne: amerykańską, brytyjską i polską, gdyż to polski generał stanął na czele wielonarodowej dywizji kontrolującej środkową część państwa.

Przeciw obecności obcych wojsk stopniowo zaczął w Iraku narastać ruch oporu, który znalazł wyraz w olbrzymiej liczbie zamachów terrorystycznych organizowanych przez różne ugrupowania, w większości odwołujące się do fundamentalizmu islamskiego. W 2004 r. Amerykanie formalnie przekazali rządy w kraju wybranym przez siebie Irakijczykom.

Praca z materiałami

1. Rozstrzygnij, czy wiersz Wisławy Szymborskiej jest elementem pamięci o ofiarach zamachu z 11 września 2001 r. Odpowiedź uzasadnij. **M3**
2. Wyjaśnij, dlaczego dzień ataku na WTC można uznać za jeden z najczarniejszych w amerykańskiej historii. Wykorzystaj **M4** i wiedzę pozaźródłową.
3. Przedstaw argumenty przeciwników interwencji wojsk koalicji antyterrorystycznej w Afganistanie i oceń ich słuszność, odwołując się do **M4**, **M5** i wiedzy pozaźródłowej.

Talibowie

Członkowie fundamentalistycznego ugrupowania islamskiego, które powstało w 1994 r. w wyniku rozłamu opozycji muzułmańskiej w Afganistanie po upadku rządów komunistycznych w 1992 r.

M5 Przedłużająca się interwencja wojsk koalicji antyterrorystycznej w Afganistanie w wielu państwach na świecie zaczęła budzić niezadowolenie. Na ulice Stanów Zjednoczonych, Włoch, Niemiec czy Polski wychodzili demonstranci, którzy żądali wycofania wojsk zachodnich. Argumentowali, że nie można nieść pokoju przez wojnę i kolejne zbrodnie. Dla części demonstrantów interwencja w Afganistanie nie była wojną z terroryzmem, ale wojną o wpływy gospodarcze na Bliskim Wschodzie. Na zdjęciu Nowojorczycy demonstrujący przeciw amerykańskiemu udziałowi w konflikcie, 2010 r.

M6 Egzekucja Saddama Husajna nie wszędzie zyskała aprobatę. W części krajów arabskich, m.in. Libii i Arabii Saudyjskiej, sądowi, który skazał dyktatora na śmierć przez powieszenie, zarzucano upolitycznienie i działanie pod naciskiem USA. Kontrowersje budził również moment wykonania wyroku. Zbiegł się on w czasie z najważniejszym świętem islamu – Id al-Adha (Świętem Ofiarowania). W krajach muzułmańskich zostało to uznane za brak szacunku dla religii. Sposób potraktowania dyktatora budził też zastrzeżenia w Europie – przeciw wyrokowi protestowały Watykan i Unia Europejska. Organizacje broniące praw człowieka zwracały uwagę na to, że sfilmowanie egzekucji telefonem komórkowym i późniejsza publikacja nagrania były dodatkowym upokorzeniem dyktatora. Na fotografii mieszkańcy egipskiego miasta Luksor oglądają w telewizji egzekucję Saddama Husajna, 2006 r.

Praca z materiałami

1. Przedstaw kontrowersje, jakie wywołała egzekucja Saddama Husajna, i oceń ich zasadność. Wykorzystaj **M6** i wiedzę pozaźródłową.
2. Wyjaśnij, dlaczego w świecie arabskim często nie udaje się wprowadzić rządów demokratycznych. Odwołaj się do **M7**, **M8** i wiedzy pozaźródłowej.

W rzeczywistości jednak panowali oni nad tym państwem głównie dzięki wsparciu armii USA i kurczących się kontyngentów innych wojsk koalicji, w tym polskich, które swoją misję zakończyły w 2008 r. **Ostatnie oddziały amerykańskie opuściły Irak w 2011 r.** Jednak sytuacja w kraju targanym konfliktami religijnymi między stanowiącymi większość sunnitami a szyitami oraz zmagającym się z separatyzmem zamieszkujących północną część państwa Kurdów pozostaje daleka od stabilizacji.

Zaangażowanie militarne USA w Afganistanie, a zwłaszcza wojna w Iraku spotkały się z krytyką w wielu krajach, gdzie uważano je za przejaw amerykańskiego imperializmu. Podejmowane przez Amerykanów próby zbudowania w krajach islamskich – do jakich należą zarówno Afganistan, jak i Irak – demokratycznego systemu politycznego, wzorowanego na zachodnich standardach, zakończyły się porażką.

Światowy kryzys finansowy i arabska wiosna

Próbę zerwania z dominującym w krajach islamskich autorytaryzmem stanowiły wydarzenia **arabskiej wiosny**. U jej źródeł leżało pogorszenie się sytuacji gospodarczej na świecie, na co miał wpływ wybuch wielkiego **kryzysu finansowego** w USA w **2008 r.** Wywołały go nieodpowiedzialne działania największych banków inwestycyjnych, prowadzących spekulacyjne operacje kredytowe na rynku nieruchomości. Kryzys spowodował recesję nie tylko w USA, ale i w większości państw zachodnich, a jego skutki szybko dotarły także do uboższych państw Azji, Afryki i Ameryki Łacińskiej, gdzie doprowadziły m.in. do szybkiego wzrostu cen żywności i innych podstawowych produktów. Ujawniło to ujemne konsekwencje procesu **globalizacji gospodarki**, który nasilił się po zakończeniu zimnej wojny. Jego cechą charakterystyczną stała się dominacja wielkich koncernów o światowym zasięgu, wykorzystujących słabość poszczególnych państw i organizacji międzynarodowych dla maksymalizacji zysków, bez względu na wysokie koszty społeczne.

Początek wydarzeniom arabskiej wiosny dały zamieszki, do których doszło w grudniu **2010 r. w Tunezji**, a które następnie rozlały się na kolejne kraje arabskie. Wybuchały one z powodu powszechnego niezadowolenia obywateli z warunków życia, rosnących cen, bezrobocia. Protestowano także przeciw korupcji władz i ograniczaniu podstawowych swobód obywatelskich. W pierwszych miesiącach **2011 r.** masowe demonstracje

M7 W świecie zachodnim, popierającym wiosnę arabską, nie zdawano sobie sprawy, że w islamskim kręgu kulturowym demokratyczne wybory często oznaczają dojście do władzy ugrupowań wrogich samej idei demokracji. W Egipcie, gdzie w wyniku pierwszych demokratycznych wyborów władzę tymczasowo przejęli przedstawiciele Bractwa Muzułmańskiego, doszło do licznych protestów społecznych spowodowanych konserwatywną polityką rządzących. Ostatecznie doprowadziło to do zamachu stanu i powrotu wojskowej dyktatury. Na czele państwa stanął generał Abd al-Fattah as-Sisi (czyt. s-i-s-i), który objął urząd prezydenta. Jak podkreśla wielu specjalistów, mimo że As-Sisi chce uchodzić za światłego polityka, to sprawuje władzę w sposób dyktatorski, a Egipt coraz częściej pojawia się na liście krajów, w których nie są przestrzegane prawa człowieka. Na zdjęciu wiec poparcia dla As-Sisiego w Kairze, 2014 r.

* **Witold Jurasz** – były pracownik służby dyplomatycznej RP w Moskwie i Mińsku, dziennikarz specjalizujący się w polityce zagranicznej i sprawach bezpieczeństwa

i uliczne rewolty doprowadziły do **upadku autokratycznych reżimów** w kilku państwach Afryki Północnej oraz Bliskiego Wschodu. Obalono wówczas m.in. rządzącego w Egipcie od trzydziestu lat **Husniego Mubaraka**, a w Libii – panującego tam nieprzerwanie od ponad czterdziestu lat **Muammara Kaddafiego**. Kres rządów tego ostatniego, próbującego utopić bunt we krwi, przyspieszyły naloty przeprowadzone przez lotnictwo państw NATO.

Szybko się jednak okazało, że obalenie tyranów nie oznacza nastania demokracji liberalnej. W Egipcie władzę próbowali przejąć radykałowie z Bractwa Muzułmańskiego, co ostatecznie spowodowało przewrót wojskowy i ustanowienie tam na nowo rządów autorytarnych. Jeszcze gorzej rozwinęła się sytuacja w Libii, gdzie nastąpił faktyczny podział państwa i rozpoczęły się trwające kilka kolejnych lat walki o władzę.

M8 **Co zostało po arabskiej wiośnie? – rozważania Witolda Jurasza*, 2021 r.**

Arabska Wiosna to [...] lekcja pokory dla wszystkich tych, którzy uważają, że demokracja jest uniwersalną receptą na wszelkie kłopoty, dla tych, którzy uważają, że demokracja zawsze opłaca się Zachodowi, dla tych, którzy sądzą, że ludzie, demonstrując przeciwko dyktaturze, zawsze chcą demokracji, i wreszcie dla tych, którzy sądzą, że media społecznościowe to narzędzie demokracji.

Po pierwsze, bilans Arabskiej Wiosny jest tragiczny. Demokratyczny eksperyment udał się tylko w jednym kraju, w pozostałych dyktatury zostały zastąpione jeszcze gorszymi dyktaturami, a w kilku doszło do wojen. Przede wszystkim jednak żadna z przyczyn wybuchu protestów (korupcja, bieda, brak perspektyw, kiepska edukacja etc.) nie została rozwiązana. Również niestety w Tunezji. Jedno, co się na pewno jednak udało w tym kraju, to demokracja. [...]

Po drugie, politycznie beneficjentami Arabskiej Wiosny stały się Iran oraz Rosja. [...]

Po trzecie, okazało się (naukowo udowodniły to liczne badania socjologiczne), że społeczeństwa, które wystąpiły przeciwko dyktatorom, uczyniły tak częściej w imię sprawiedliwości społecznej i praw ekonomicznych niż w imię demokracji jako takiej. [...]

Po czwarte, wbrew temu, co powszechnie sądzono, w trakcie rewolucji w Egipcie media społecznościowe były jedynie echem społeczeństwa obywatelskiego. To nie Twitter, a tzw. „suk", czyli arabski bazar, obalił Mubaraka. Jedyna różnica polega na tym, że tym razem na bazarze wszyscy przelewali swą złość na Twittera.

Dowodem na to, że nie Twitter, a społeczeństwo obywatelskie jest kluczowe dla losów demokracji, jest Tunezja. Twitter działał we wszystkich bowiem państwach, które objęła Arabska Wiosna. Społeczeństwo obywatelskie z kolei istniało tak naprawdę (skądinąd również za czasów Ben Alego) jedynie w Tunezji. Jedynie w Tunezji demokracja przetrwała.

Znawcy Bliskiego Wschodu podkreślają jeszcze jeden niezwykle istotny wątek. Wielu obserwatorów jest zdania, że Zachód przy okazji Arabskiej Wiosny abdykował i w efekcie odpowiada za wybuch wojen domowych. Rzecz w tym, że ilekroć Zachód interweniował nawet w słusznej sprawie, arabska ulica miała o to później przez dekady pretensje do Zachodu. Tym razem wszystko – zarówno to, co dobre, jak i to, co złe – Arabowie zrobili sobie sami. I to jest być może najważniejsze osiągnięcie Arabskiej Wiosny.

Arabska Wiosna to już rewolucje nie epoki postkolonialnej, ale epoki, w której kolonializm jest odległym wspomnieniem. Rewolucji tych nie zaplanowano ani w Londynie, ani w Paryżu, ani Waszyngtonie, ani Moskwie. Niezależnie od wyników rewolucji w świadomości Arabów zostanie już na zawsze to, że mogą sobie rewolucję zorganizować sami, bez pomocy z zewnątrz, i że są odpowiedzialni za swój los.

W. Jurasz, *Co zostało po Arabskiej Wiośnie? Smutny bilans 10 lat*, https://wiadomosci.onet.pl/tylko-w-onecie/co-zostalo-po-arabskiej-wiosnie-smutny-bilans-10-lat-analiza/b1w0nzp (dostęp 7.04.2025).

Alawici

Członkowie ugrupowania religijnego wywodzącego się z szyizmu. Inaczej niż szyici interpretują Koran oraz pięć filarów islamu. Przez wielu teologów muzułmańskich alawici są uważani za odstępców od wiary.

M9 Państwo Islamskie zostało uznane przez ONZ za organizację terrorystyczną. Jego członkowie są znani z fundamentalistycznych poglądów i działań skierowanych przeciw przedstawicielom innych wyznań i kultur. W ogólnej świadomości bojownicy Państwa Islamskiego zapisali się jako sadyści odcinający głowy pojmanym żołnierzom i cywilom. Dopuszczają się również licznych aktów dewastacji obiektów światowego dziedzictwa kulturowego. Część jest niszczona, inne trafiają na czarny rynek. Na zdjęciu bojownik Państwa Islamskiego niszczący starożytną asyryjską rzeźbę w Iraku, po czerwcu 2014 r.

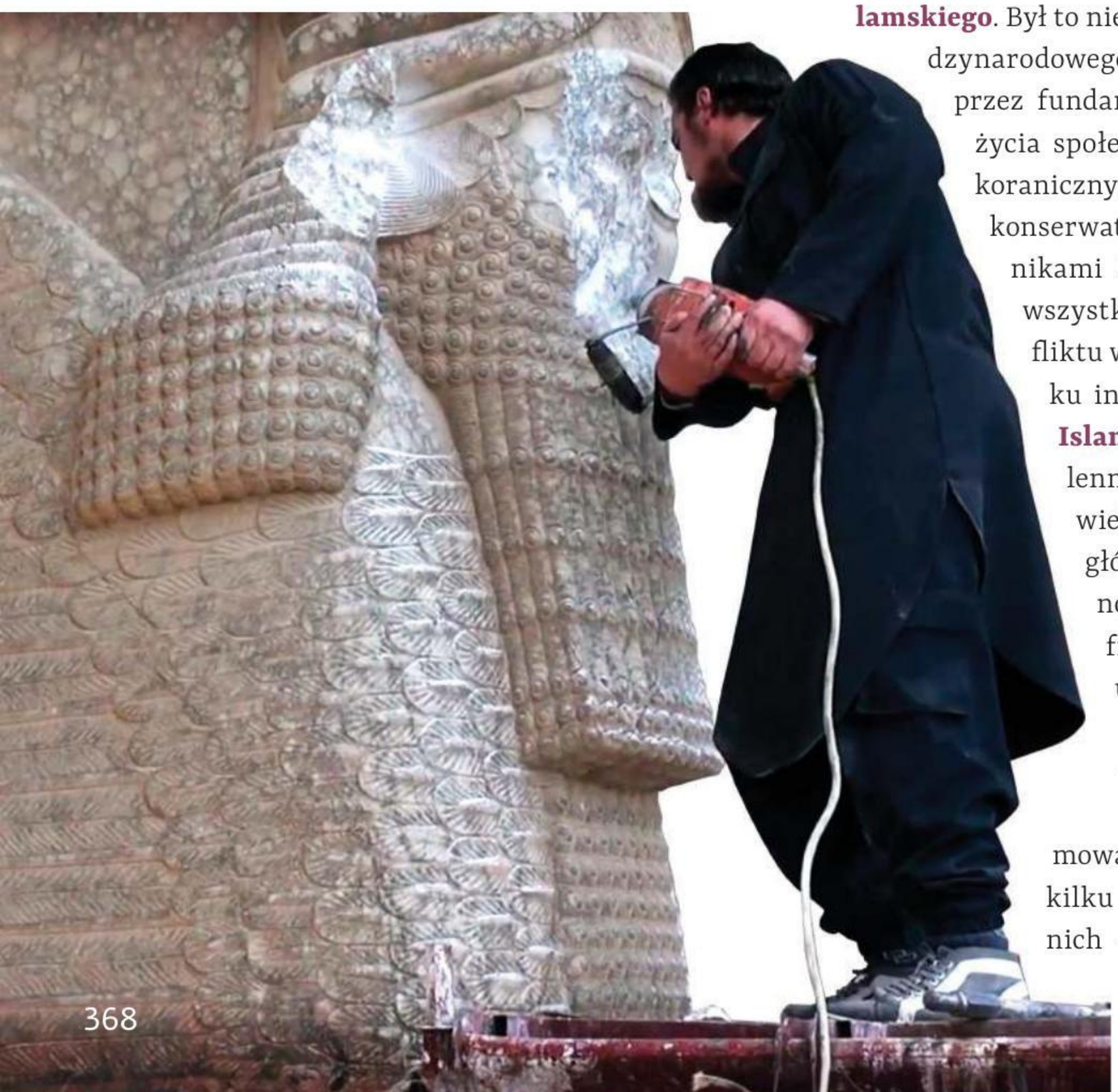

O ile jedność Libii udało się ostatecznie zachować, o tyle trwały okazał się – poprzedzony wieloletnim, krwawym konfliktem na tle religijnym – podział największego dotąd państwa Afryki, czyli Sudanu. W 2011 r. niepodległość proklamowała zamieszkana w większości przez chrześcijan mniejsza część tego państwa – Sudan Południowy.

Wojna domowa w Syrii

Do najbardziej długotrwałego i wyniszczającego konfliktu doszło w Syrii, którą od początku XXI w. rządzi autorytarnie **Baszar al-Asad**, syn poprzedniego dyktatora panującego w tym państwie przez trzydzieści lat. Ród Al-Asadów należy do wpływowej w Syrii mniejszości **alawitów**. Ich dominacja w aparacie państwowym budziła protesty ze strony liczniejszych sunnitów, jednak brutalnie je tłumiono. W **2011 r.**, pod wpływem wydarzeń arabskiej wiosny, **syryjscy sunnici wywołali powstanie**, które poparła zbuntowana część armii. Walki przekształciły się w długotrwałą **wojnę domową**. Toczy się ona przy udziale obcych mocarstw – reżim Al-Asada wspiera Rosja, której lotnictwo brało bezpośredni udział w działaniach wojennych, a rebeliantom udzielali pomocy Turcy i Amerykanie.

Z czasem podziały wśród skłóconych ze sobą przeciwników Al-Asada stały się tak głębokie, że rozpoczęły się również walki między nimi. Sytuację dodatkowo skomplikowało **proklamowanie w 2014 r.** na terenach pogranicznych Syrii oraz pogrążonego w chaosie Iraku **Państwa Islamskiego**. Był to nieuznawany za podmiot prawa międzynarodowego organizm państwowy, rządzony przez fundamentalistów dążących do oparcia życia społecznego na szariacie, czyli prawie koranicznym interpretowanym w radykalnie konserwatywny sposób. Do walki z bojownikami Państwa Islamskiego przystąpiły wszystkie strony dotychczasowego konfliktu w Syrii, a także lotnictwo USA i kilku innych krajów. **Do 2017 r. Państwo Islamskie zostało rozbite**, a jego zwolennicy dokonali w kolejnych latach wielu zamachów terrorystycznych, głównie w Europie Zachodniej. Równolegle Al-Asadowi, który otrzymał finansową i militarną pomoc Rosji, udało się uzyskać przewagę nad siłami opozycji i utrzymać przy władzy.

Trwająca od wielu lat wojna domowa w Syrii spowodowała ucieczkę kilku milionów ludzi do państw sąsiednich – głównie Libanu, Jordanii oraz

M10 Powstające w następstwie konfliktu w Syrii i kryzysu migracyjnego obozy dla uchodźców to miejsca, w których dominują przeludnienie i głód, a warunki sanitarne grożą wybuchem epidemii. W wielu z nich nie ma bieżącej wody i toalet. Brakuje też opieki medycznej. Ludzie stłoczeni na niewielkiej przestrzeni żyją w namiotach. Największe obozy dla uchodźców powstały na terenie Grecji i Turcji. Na zdjęciu Syryjczycy w obozie Atma przy granicy z Turcją. W 2020 r. w prowizorycznych namiotach i barakach żyło w nim ponad 100 tys. osób.

Turcji. W 2015 r. uchodźcy z Syrii, ale także imigranci ekonomiczni z wielu krajów azjatyckich i afrykańskich próbowali w dużej liczbie przedostać się na teren państw Unii Europejskiej. Doprowadziło to do pierwszego wielkiego **kryzysu migracyjnego** i sporów w łonie państw członkowskich dotyczących optymalnego sposobu reakcji.

Rosja pod rządami Putina

Po rozpadzie ZSRS w 1991 r. przez prawie całą dekadę Rosją rządził Borys Jelcyn. Nie potrafił zażegnać przybierającego na sile kryzysu państwa zdominowanego przez **oligarchów**, którzy zdobyli fortuny podczas **rabunkowej prywatyzacji mienia państwowego**. Symbolem słabości Rosji w tamtym okresie stała się jej niezdolność do opanowania niepodległościowych dążeń Czeczenów. Ten niewielki naród zamieszkujący północny Kaukaz próbował uniezależnić się od Moskwy już na fali rozpadu ZSRS. Doprowadziło to do **pierwszej wojny czeczeńskiej** (1994–1996), która ujawniła nieudolność wojsk rosyjskich i zakończyła się ich wycofaniem z Czeczenii. Jednak w 1999 r., po serii zamachów bombowych m.in. w Moskwie, o których przeprowadzenie władze rosyjskie oskarżyły Czeczenów, wojna została wznowiona. **Druga wojna czeczeńska** trwała do 2009 r. Główną rolę odgrywał w niej rosyjski premier **Władimir Putin**, uważający, że Czeczenów można spacyfikować wyłącznie za pomocą krwawego terroru.

Praca z materiałami

1. Omów sytuację na Bliskim Wschodzie i przedstaw propozycję rozwiązania problemu uchodźców. Odwołaj się do **M9**, **M10** i wiedzy pozaźródłowej.

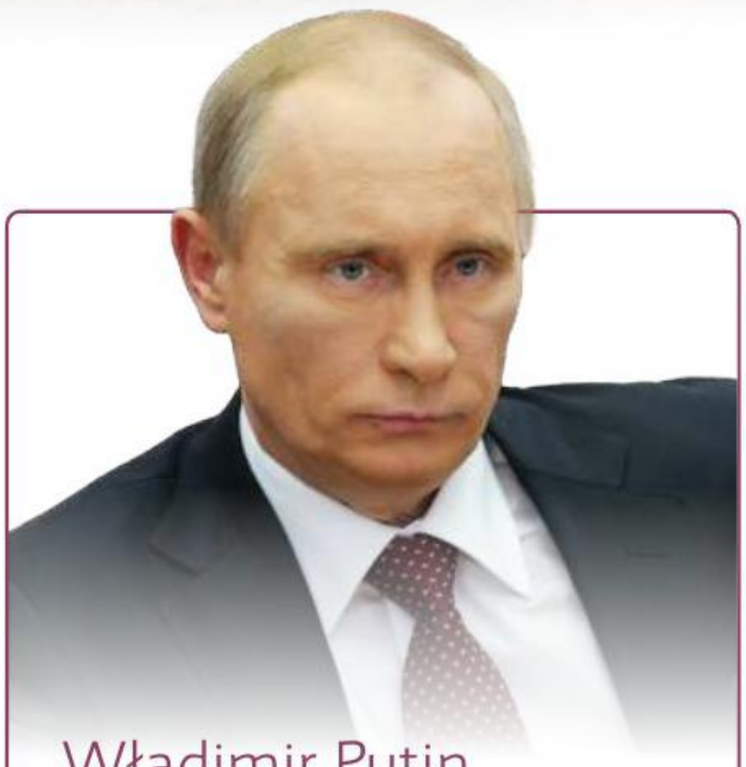

Władimir Putin

(ur. 1952)

Rosyjski polityk, w latach 1999–2000 i 2008–2012 premier Rosji, w latach 2000–2008 i od 2012 r. prezydent Rosji. Od 1975 r. był funkcjonariuszem służb bezpieczeństwa, najpierw KGB, a następnie FSB. Od 1996 r. pracował w administracji prezydenta Borysa Jelcyna. W polityce wewnętrznej doprowadził do monopolizacji władzy. Bezwzględnie rozprawia się z przeciwnikami politycznymi oraz protestami społecznymi. W polityce zagranicznej dąży przede wszystkim do podporządkowania sobie państw, które należały do ZSRS. W 2014 r. doprowadził do aneksji ukraińskiego Krymu oraz konfliktu zbrojnego w ukraińskim regionie Donbas. W lutym 2022 r. rozpoczął inwazję na Ukrainę. Fotografia z 2010 r.

M11 Rosja nie uznała niepodległości ogłoszonej przez Czeczenię w 1991 r. Argumentowała, że inaczej niż republiki federacyjne, które w czasie rozpadu Związku Sowieckiego wybiły się na niepodległość, Republika Czeczenii jest częścią Federacji Rosyjskiej i nie ma prawa do samodzielnego bytu. Nie doszło jednak do interwencji wojskowej. Rosja podjęła działania propagandowe w celu zdyskredytowania czeczeńskich władz (padały oskarżenia o współpracę z mafią i rozkradanie majątku państwowego), współfinansowała też czeczeńską opozycję. W 1994 r. prezydent Jelcyn wydał decyzję o „rozbiciu zbrojnych formacji w Czeczenii". Rosjanie argumentowali swoją interwencję koniecznością przywrócenia w kaukaskiej republice praw człowieka i wolności obywatelskich. Na zdjęciu tradycyjny czeczeński pogrzeb ofiary bombardowania stolicy Czeczenii, Groznego, 1994 r.

Wiktor Janukowycz

(ur. 1950)

Ukraiński polityk, w latach 2002–2005 i 2006–2007 premier Ukrainy, w latach 2010–2014 prezydent. Był działaczem i przewodniczącym prorosyjskiej Partii Regionów. W 2004 r. dzięki otwartemu poparciu Putina został wybrany na prezydenta. Po wysuniętych przez opozycję oskarżeniach o sfałszowanie wyborów przystał na ich powtórzenie, po czym przegrał je z Wiktorem Juszczenką. W 2010 r. udało mu się wygrać wybory prezydenckie. Jego rządy zaznaczyły się nadużywaniem władzy, prześladowaniem opozycji, niepodpisaniem umowy stowarzyszeniowej Ukrainy z UE. W 2014 r. w wyniku Euromajdanu został odsunięty od władzy i wyjechał do Rosji. Zdjęcie z 2012 r.

W 1999 r. schorowany Jelcyn ustąpił ze stanowiska prezydenta, a na pełniącego obowiązki wyznaczył Władimira Putina. Ten w wyniku wygranych wyborów w **2000 r.** został **prezydentem Rosji**. Putin, korzystając ze służb specjalnych, z których się wywodził, a także przy wsparciu armii oraz niektórych oligarchów, szybko umacniał swoją władzę. Wykreowana przez jego otoczenie nacjonalistyczna partia Jedna Rosja bez trudu zdobyła większość w Dumie, co zapewniło Putinowi praktycznie nieograniczoną władzę. Używał jej i nadal używa zarówno do walki z opozycją polityczną, której działacze są więzieni, a nawet pozbawiani życia, jak i do prowadzenia imperialistycznej polityki zagranicznej. Jej celem pozostaje utrzymanie jak największej części postsowieckich państw w orbicie wpływów Kremla. Relatywnie łatwe okazało się to w wypadku większości republik środkowoazjatyckich, gdzie najczęściej – jak np. w Kazachstanie – rządzili dyktatorzy zaczynający swoje kariery jeszcze w szeregach sowieckiej partii komunistycznej i traktujący Moskwę jako naturalnego patrona.

Agresja Rosji na Gruzję i Ukrainę

Znacznie słabsze były nastroje prorosyjskie w państwach położonych na Kaukazie, zwłaszcza w Gruzji, ale na jej terytorium znajdowały się zorientowane na Rosję mniejszości narodowe. W sierpniu **2008 r. wojska rosyjskie zaatakowały Gruzję**, doprowadzając do oderwania od niej dwóch zbuntowanych prowincji – **Abchazji i Osetii Południowej**. Niepodległości tych minipaństewek nikt nie uznał, poza Rosją (i jej nielicznymi sojusznikami), ponieważ stały się jej faktycznymi protektoratami. Wkrótce Putin zaczął podsycać istniejące w innych państwach posowieckich antagonizmy etniczne i polityczne i uczynił z tego podstawową metodę destabilizowania państw leżących w orbicie jego zainteresowań.

Największą skalę działania te przybrały w **Ukrainie**, której prawa do niepodległości Putin nigdy nie zaakceptował. Do **2004 r.** Ukraina prowadziła prorosyjską politykę zagraniczną. Jednak po sfałszowaniu wyników wyborów prezydenckich wybuchła tam **pomarańczowa rewolucja**, która

M12 Gdy prezydent Ukrainy Wiktor Janukowycz odmówił podpisania umowy stowarzyszeniowej z Unią Europejską, na ulice Kijowa wyszły tłumy niezadowolonych mieszkańców. Domagali się lepszych warunków życia i uniezależnienia od Rosji. Pokojową demonstrację prezydent zdławił siłą. Zdjęcia z zamieszek w mieście obiegły cały świat, a do stolicy zaczęły zjeżdżać tysiące Ukraińców. Miasto stało się terenem regularnych walk z podporządkowanymi prezydentowi oddziałami specjalnymi. W ich następstwie życie straciło ponad 100 osób. Na zdjęciu protestująca kobieta modląca się przed siłami rządowymi w Kijowie, 2014 r.

zapoczątkowała powolną, ale realną ewolucję tego państwa w kierunku Zachodu. Putinowi udawało się ten proces hamować, zwłaszcza w okresie rządów w Kijowie prorosyjskiego prezydenta **Wiktora Janukowycza**. Jednak nieudolność i skorumpowanie tego ostatniego doprowadziły pod koniec 2013 r. do kolejnego buntu, nazwanego **Euromajdanem**. Putin wykorzystał wówczas słabość ukraińskiego państwa i dokonał aneksji Krymu oraz wykreował dwa zbuntowane regiony na rosyjsko-ukraińskim pograniczu – tzw. republiki doniecką i ługańską. Uważał, że to wystarczy, aby trwale zdestabilizować Ukrainę, a przez to definitywnie powstrzymać jej aspiracje do członkostwa w UE, a zwłaszcza w NATO. Jednak po kilku latach uznał, że interwencja zbrojna z 2014 r. okazała się niewystarczająca, by utrzymać Ukrainę w orbicie swoich wpływów, zdecydował się więc na kolejną agresję. Tym razem pod pretekstem konieczności udzielenia wsparcia tzw. republikom donieckiej i ługańskiej w dążeniu do niezależności 24 **lutego 2022 r. wojska rosyjskie zaatakowały Ukrainę**, wywołując największy konflikt zbrojny w Europie od czasu zakończenia II wojny światowej.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, w jaki sposób Rosja argumentowała konieczność interwencji w Czeczenii. Odwołaj się do **M11** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Przedstaw przyczyny Euromajdanu. Wykorzystaj **M12** i wiedzę pozaźródłową.
3. Omów wpływ Rosji na destabilizację sytuacji na wschodzie Europy. Odwołaj się do **M11**, **M12** oraz wiedzy pozaźródłowej.

Pomarańczowa rewolucja

Protesty społeczne w Ukrainie (listopad 2004 – styczeń 2005), spowodowane sfałszowaniem wyborów prezydenckich przez prorosyjski obóz władzy z Wiktorem Janukowyczem na czele. Doprowadziły do powtórzenia wyborów i zwycięstwa kandydata opozycji, Wiktora Juszczenki.

Euromajdan

Fala manifestacji i protestów społecznych w Ukrainie, zainicjowanych w listopadzie 2013 r. w Kijowie, a spowodowanych niepodpisaniem przez prezydenta Wiktora Janukowycza umowy stowarzyszeniowej z Unią Europejską. Doprowadził do odsunięcia prezydenta od władzy w 2014 r.

Praca z materiałem

1. Rozstrzygnij słuszność stwierdzenia, że współczesny sport jest przede wszystkim narzędziem politycznym w rękach państw i wielkich koncernów przemysłowych. Uzasadnij odpowiedź. Odwołaj się do **M13** i wiedzy pozaźródłowej.

M13 We współczesnym świecie sport odgrywa niezwykle ważną rolę. Jest również jednym z narzędzi politycznych, dzięki któremu wiele państw stara się ocieplić swój wizerunek. Nie inaczej było w wypadku Chin, organizatora letnich igrzysk olimpijskich w 2008 r. Kraj ten wykorzystał je do ukazania się jako nowoczesne państwo o ogromnym potencjale gospodarczym. Jednak już sama decyzja o przyznaniu organizacji igrzysk Chinom wywołała ogromny skandal. MKOl był oskarżany o korupcję i kierowanie się interesem ekonomicznym, a nie wartościami przyświecającymi olimpijskiej rywalizacji. Protestowali również obrońcy praw człowieka. Argumentowali, że Chiny regularnie je łamią, w państwie działają obozy pracy, a przeciwnicy polityczni są tam wtrącani do więzień. Na zdjęciu ceremonia otwarcia igrzysk olimpijskich w Pekinie, 2008 r.

Chiny – nowe supermocarstwo

Wiosną 1989 r. w Pekinie doszło do masowych demonstracji studentów domagających się demokratyzacji systemu komunistycznego. W odpowiedzi władze użyły siły, której symbolem stała się **masakra młodych manifestantów** dokonana **4 czerwca 1989 r. na Placu Tiananmen** (Niebiańskiego Spokoju). Przez następne trzy dekady Chiny pozostawały pod rządami kolejnych przywódców Komunistycznej Partii Chin, kontynuujących rozpoczęte już w latach 80. przez **Deng Xiaopinga** (czyt. teng siaopinga) prorynkowe reformy gospodarcze. W ich konsekwencji państwo odgrywało nadal istotną rolę ekonomiczną, ale równocześnie na dużą skalę została uwolniona przedsiębiorczość prywatna. Zarazem Chiny otworzyły się na inwestorów z Zachodu, z czego skorzystała większość globalnych koncernów, skuszonych zarówno tanią siłą roboczą, jak i gigantycznymi rozmiarami tamtejszego rynku zbytu.

W rezultacie gospodarka Chin zaczęła bić rekordy wzrostu, a tanie chińskie produkty zalały świat. Olbrzymie wpływy z eksportu umożliwiły szybką modernizację państwa, a równocześnie pozwoliły chińskim firmom na coraz odważniejsze inwestycje zagraniczne. W 2010 r. Chiny zdołały wyprzedzić Japonię pod względem wielkości gospodarki i stanęły do walki o prymat na tym polu ze Stanami Zjednoczonymi. **Rywalizacja chińsko-amerykańska** nie dotyczy jedynie kwestii ekonomicznych – coraz wyraźniej staje się **rodzajem nowej zimnej wojny**, w ramach której oba supermocarstwa rywalizują o wpływy polityczne na wszystkich kontynentach. Pekin w szczególności wspiera państwa wrogo nastawione do USA, tj. Rosję, Koreę Północną czy Iran, choć unika bezpośredniego zaangażowania wojskowego, wciąż preferując ekspansję ekonomiczną zamiast militarnej.

Polecenia podsumowujące

1. Przedstaw przebieg rozpadu Jugosławii.
2. Wyjaśnij, jaki wpływ na walkę ze współczesnym terroryzmem miały wydarzenia z 11 września 2001 r.
3. Scharakteryzuj największe zagrożenia dla współczesnego świata. Podaj konkretne przykłady.

Współczesne konflikty zbrojne i zagrożenia dla świata

Podsumowanie

31

Rozpad Jugosławii

Nasilenie się konfliktów między narodami tworzącymi Jugosławię.
VI 1991 – początek rozpadu Jugosławii i wojen na Bałkanach.
1992–1995 – wojna domowa w Bośni i Hercegowinie, czystki etniczne.
1996–1999 – konflikt w Kosowie.

Atak terrorystyczny 11 września 2001 r.

Lata 90. – dalszy rozwój fundamentalizmu ugrupowań islamskich.
11 IX 2001 – zamachy terrorystyczne Al-Kaidy w USA, śmierć ok. 3 tys. ludzi.

Wojna w Afganistanie (2001–2021)

2001–2021 – wojna w Afganistanie jako konsekwencja odwetowego amerykańskiego ataku na bazy Al-Kaidy.
Odebranie talibom władzy w Afganistanie. Utworzenie nowego rządu, stopniowa poprawa sytuacji w kraju.
2011 – zabicie Osamy bin Ladena.
2021 – wycofanie się Amerykanów z Afganistanu i powrót rządów talibów.

Druga wojna w Iraku (2003–2011)

Przyczyną wojny dążenie władz USA do obalenia irackiego dyktatora Saddama Husajna.
Przejęcie przez Amerykanów kontroli nad Irakiem i podzielenie go na trzy strefy okupacyjne.
Obecność obcych wojsk powodem wzrostu aktywności islamskich radykałów.
2004 – przekazanie władzy przez Amerykanów wskazanym przez siebie Irakijczykom.
2011 – opuszczenie Iraku przez ostatnie wojska amerykańskie, porażka planu zaprowadzenia demokracji w tym kraju.

Światowy kryzys finansowy, arabska wiosna i wojna domowa w Syrii

2008 – światowy kryzys gospodarczy – przejaw negatywnych skutków globalizacji gospodarki.
W krajach arabskich wzrost niezadowolenia z poziomu życia i wysokiego bezrobocia.
2010–2011 – arabska wiosna.
2011 – początek wojny domowej w Syrii.
2014 – proklamowanie Państwa Islamskiego.

Agresywna polityka Putina

Dążenia niepodległościowe Czeczenów przyczyną wybuchu dwóch wojen czeczeńskich.
1999 – przejęcie władzy w Rosji przez Władimira Putina.
Rządy Putina oparte na służbach specjalnych, armii i oligarchach.
Jednym z głównych celów polityki Putina utrzymanie jak największej części postsowieckich państw w orbicie wpływów Kremla.
2008 – atak Rosji na Gruzję i doprowadzenie do oderwania Abchazji i Osetii Południowej.
Pomarańczowa rewolucja w Ukrainie początkiem procesu ewolucji tego państwa w kierunku Zachodu.
2013–2014 – Euromajdan.
2014 – oderwanie przez Rosję Krymu od Ukrainy.
II 2022 – agresja rosyjska na Ukrainę.

Chiny – nowe supermocarstwo

Lata 80. – początek prorynkowych reform gospodarczych.
VI 1989 – masakra na Placu Tiananmen.
Rywalizacja o prymat w gospodarce między Chinami i Stanami Zjednoczonymi.
Rywalizacja chińsko-amerykańska rodzajem nowej zimnej wojny.

Polecane publikacje

A. Chwalba, *Historia powszechna 1989–2011*, Warszawa: WN PWN, 2011.
G. Kaliciak, *Bałkany. Raport z polskich misji*, Wołowiec: Wyd. Czarne, 2019.
R.D. Kaplan, *Bałkańskie upiory. Podróż przez historię*, tłum. J. Ruszkowski, Wołowiec: Wyd. Czarne, 2022.

32 Transformacja ustrojowa i III Rzeczpospolita

XII 1990 pierwsze powszechne wybory prezydenckie

1991 pierwsze wolne wybory parlamentarne

X 1992 uchwalenie małej konstytucji

IV 1997 uchwalenie konstytucji Rzeczpospolitej

1999 cztery reformy rządu Jerzego Buzka

2000 Aleksander Kwaśniewski prezydentem

2005 Lech Kaczyński prezydentem

IV 2010 katastrofa pod Smoleńskiem

2010 Bronisław Komorowski prezydentem

2015 Andrzej Duda prezydentem

Przypomnij

- Jak doszło w Polsce do upadku komunizmu?

Cel lekcji

- Dowiem się, jak przebiegała w Polsce transformacja ustrojowa.

Po lekcji

- Opisuję najważniejsze przemiany ustrojowe w latach 1989–1997.
- Omawiam kontrowersje wokół problemu dekomunizacji w Polsce.
- Oceniam społeczne koszty transformacji.

Wybory prezydenckie w 1990 r.

W maju 1990 r. **Lech Wałęsa** oficjalnie zgłosił swoją kandydaturę na prezydenta, co wielu Polaków uznało za logiczną kontynuację procesu przemian ustrojowych rozpoczętych rok wcześniej. Jednak premier **Tadeusz Mazowiecki** wraz ze swoim zapleczem politycznym zareagował na ten pomysł krytycznie. Uważał, że Wałęsa nie ma wystarczających kompetencji, by zostać głową państwa. Na tym tle doszło do ostrego konfliktu w obozie „Solidarności", nazwanego przez Wałęsę **wojną na górze**. Konsekwencją sporu był rozpad tego środowiska politycznego, co doprowadziło do powstania **Porozumienia Centrum** (**PC**) – pierwszej dużej partii postsolidarnościowej, założonej przez **Jarosława Kaczyńskiego**. W tym czasie grupowała ona zwolenników prezydentury Wałęsy i krytykowała rząd Mazowieckiego za brak **dekomunizacji** państwa.

Rozstrzygnięcie sporu między Wałęsą a Mazowieckim nastąpiło w wyborach prezydenckich, na start w których zdecydował się również pre-

M1 Czarnym koniem kampanii prezydenckiej 1990 r. okazał się Stanisław Tymiński. Pojawił się znikąd, tuż przed wyborami, przedstawiał jako osoba spoza politycznego układu, człowiek sukcesu, biznesmen z majątkiem zdobytym w Kanadzie i Peru. Sam sfinansował swoją kampanię wyborczą. Nie rozstawał się z czarną teczką, w której rzekomo miał materiały kompromitujące środowisko solidarnościowe. Nigdy ich nie ujawnił. Sondaże początkowo nie dawały mu żadnych szans, jego program był enigmatyczny, to jednak on w drugiej turze wyborów zmierzył się z Lechem Wałęsą. Na zdjęciu Tymiński w Warszawie, 1990 r.

mier. Miały się one jednak odbyć na innych zasadach niż rok wcześniej, tj. w głosowaniu powszechnym. We wrześniu 1990 r. bowiem znowelizowano konstytucję – do budowanego w Polsce parlamentarno-gabinetowego systemu rządów wprowadzono urząd pochodzącego z wyborów powszechnych prezydenta, co zaowocowało licznymi konfliktami między kolejnymi prezydentami i premierami.

Zwycięstwo w pierwszych w historii Polski **powszechnych wyborach prezydenckich** w grudniu **1990 r. odniósł Lech Wałęsa**. W pierwszej turze Tadeusz Mazowiecki zajął dopiero trzecie miejsce i w związku z porażką podał się do dymisji. Na nowego premiera Wałęsa desygnował **Jana Krzysztofa Bieleckiego**, polityka należącego do innej partii postsolidarnościowej – **Kongresu Liberalno-Demokratycznego** (**KLD**). Z kolei Mazowiecki stanął na czele utworzonej wówczas **Unii Demokratycznej** (**UD**).

Dekomunizacja

Likwidowanie struktur ustroju komunistycznego, usuwanie ze stanowisk ludzi związanych z tym ustrojem oraz rozliczanie ich za popełnione zbrodnie, eliminowanie treści propagandy komunistycznej z edukacji oraz ze środków masowego przekazu, a także eliminowanie z przestrzeni publicznej symboli poprzedniej epoki (np. zmiany nazw ulic i usuwanie pomników).

Pierwsze wolne wybory do sejmu (1991) i rząd Olszewskiego

Pierwsze w Polsce po II wojnie światowej **wolne wybory parlamentarne**, zamykające okres przejściowy między PRL a III Rzeczpospolitą, odbyły się 27 **października 1991 r.** Nie wyłoniły jednak wyraźnego zwycięzcy, najsilniejsze bowiem ugrupowanie, czyli **Unia Demokratyczna**, uzyskało zaledwie 62 mandaty w liczącym 460 miejsc sejmie. Tuż za UD uplasował się postkomunistyczny **Sojusz Lewicy Demokratycznej** (**SLD**). W rozdrobnionym sejmie znaleźli się przedstawiciele aż 24 ugrupowań.

Utworzony w grudniu 1991 r., oparty na wielopartyjnej koalicji prawicowy **rząd Jana Olszewskiego** nie był w stanie uzyskać trwałej większości w parlamencie. Główne zaplecze polityczne rządu stanowiły **Porozumienie Centrum** oraz istniejące od 1989 r. **Zjednoczenie Chrześcijańsko-Narodowe** (**ZChN**). Prowadzone przez premiera negocjacje z innymi partiami na temat poszerzenia zaplecza rządu zakończyły się fiaskiem. Rząd Olszewskiego

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, dlaczego Stanisław Tymiński uzyskał tak duże poparcie w wyborach prezydenckich 1990 r. Wykorzystaj **M1** i wiedzę pozaźródłową.
2. Opisz, jakie znaczenie dla Polaków miała czwarta pielgrzymka Jana Pawła II w kontekście zmian zachodzących w kraju. Odwołaj się do **M2** i wiedzy pozaźródłowej.

M2 W czerwcu oraz sierpniu 1991 r., przed wyborami parlamentarnymi zaplanowanymi na październik, odbyła się kolejna, czwarta już pielgrzymka Jana Pawła II do ojczyzny. W trudnym czasie transformacji gospodarczej oraz ustrojowej papież podtrzymywał Polaków na duchu hasłem: „Bogu dziękujcie, Ducha nie gaście". Przekonywał rodaków, że niedawno odzyskana wolność jest historyczną szansą, której nie można zmarnować. Wskazywał Polakom drogi postępowania, odwołując się do fundamentu wiary, czyli Dekalogu. Papież Jan Paweł II w Kielcach, 3 czerwca 1991 r.

Hanna Suchocka

(ur. 1946)

Polityk, prawnik, w latach 1992–1993 premier. Po ukończeniu studiów wykładała na uczelniach. Działała w Stronnictwie Demokratycznym, w okresie PRL była posłanką. W latach 1980–1981 działała w NSZZ „Solidarność". W latach 1989–2001 zasiadała w sejmie, była premierem, ministrem sprawiedliwości i prokuratorem generalnym. W latach 2001–2013 pełniła funkcję ambasadora RP przy Stolicy Apostolskiej. Współtworzyła Unię Demokratyczną i Unię Wolności. W latach 1991–2016 pracowała w Europejskiej Komisji na rzecz Demokracji przez Prawo. W latach 2015–2018 była szefową Katedry Prawa Konstytucyjnego na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Fotografia z 1992 r.

szybko znalazł się w konflikcie z prezydentem Lechem Wałęsą w kwestii stosunków z Rosją i kontroli nad armią.

Najostrzejszy charakter miał jednak ich spór związany z **lustracją**, którą rząd Olszewskiego traktował jako wstęp do dekomunizacji państwa. Lustracja miała polegać na ujawnieniu faktu współpracy z komunistycznymi służbami bezpieczeństwa osób publicznych i doprowadzić do ich rezygnacji ze stanowisk jako osób skompromitowanych. Jednak w sejmie zwolennicy lustracji znajdowali się w mniejszości. Dlatego w nocy z 4 na 5 **czerwca 1992 r.** sejm poparł i przegłosował prezydencki wniosek o **wotum nieufności dla gabinetu Olszewskiego**. Odwołanie rządu, a także będące jego konsekwencją gwałtowne spory na długie lata pogorszyły atmosferę polityczną w Polsce. Tymczasem w Niemczech i Czechosłowacji lustrację i dekomunizację wprowadzono już w 1991 r. na podstawie ustawy.

Rząd Hanny Suchockiej i mała konstytucja

W **lipcu 1992 r.**, po nieudanej misji sformowania rządu przez lidera PSL Waldemara Pawlaka, **na czele kolejnego gabinetu** stanęła **Hanna Suchocka** z UD – pierwsza w dziejach Polski kobieta na stanowisku premiera. W jej rządzie – utworzonym przez koalicję aż siedmiu partii – najwięcej resortów objęli reprezentanci UD i ZChN. W okresie istnienia tego gabinetu nastąpiło apogeum ruchu strajkowego w dotychczasowej historii III RP, co wynikało zarówno z fatalnej kondycji sporej części przedsiębiorstw, wciąż pozostających własnością państwową, jak i z kolejnych cięć wydatków socjalnych, dokonywanych z uwagi na zły stan budżetu państwa.

Wprawdzie w 1993 r. polska gospodarka zaczęła wychodzić z transformacyjnej recesji, systematycznie spadała też inflacja, ale wciąż rosło bezrobocie, a proces prywatyzacji traktowano z dużą nieufnością. Większość Polaków była rozczarowana bilansem przemian gospodarczych oraz chaosem panującym na scenie politycznej.

M3 Z chwilą objęcia urzędu prezydenta Lech Wałęsa rozpoczął działania mające na celu wzmocnienie roli głowy państwa. Chciał przeszczepić na polski grunt rozwiązania podobne do funkcjonujących we Francji. Po uchwaleniu małej konstytucji pozycja prezydenta znacznie wzrosła. Jej nieprecyzyjne zapisy powodowały jednak, że prezydent często nadużywał posiadanych uprawnień i podejmował decyzje samodzielnie, powołując się na sformułowania zawarte w ustawie zasadniczej. Na zdjęciu m.in. prezydent Lech Wałęsa **1** oraz przewodniczący Komisji Konstytucyjnej Tadeusz Mazowiecki **2**, 1992 r.

W czasie rządów Suchockiej w sejmie toczyły się prace nad nową konstytucją. Zrezygnowano jednak z opracowania pełnej ustawy zasadniczej. Uznano bowiem, że przygotowanie zapisów, które spełniłyby oczekiwania wszystkich ugrupowań, i ich przegłosowanie w tak bardzo rozdrobnionym sejmie jest niemożliwe. Ograniczono się więc do opracowania projektu **małej konstytucji**. Uchwalona przez sejm 17 **października 1992 r.**, weszła w życie po podpisaniu jej przez prezydenta Lecha Wałęsę. Stanowiła kompromis między dążeniami Wałęsy do ustanowienia w Polsce ustroju prezydenckiego a przeciwną temu większością ugrupowań w sejmie.

Wiosną 1993 r. zaostrzył się konflikt rządu Suchockiej z NSZZ „Solidarność", którego posłowie początkowo popierali gabinet, ale stan ten się zmienił po odmowie wprowadzenia podwyżek dla pracowników sfery budżetowej. W **maju 1993 r.** zgłoszony przez posłów „Solidarności" wniosek o **wotum nieufności** dla rządu został przyjęty przez sejm. Prezydent Wałęsa, licząc na sukces proprezydenckiej formacji, którą zamierzał powołać do życia, podjął decyzję o **przedterminowym rozwiązaniu parlamentu**.

M4 **Mała konstytucja, 17 października 1992 r.**

Art. 1.

Organami Państwa w zakresie władzy ustawodawczej są Sejm i Senat Rzeczypospolitej Polskiej, w zakresie władzy wykonawczej – Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej i Rada Ministrów, w zakresie władzy sądowniczej – niezawisłe sądy. [...]

Art. 3.

1. Sejm składa się z 460 posłów wybieranych w wyborach powszechnych, równych, bezpośrednich, proporcjonalnych, w głosowaniu tajnym.

2. Senat składa się ze 100 senatorów wybieranych w województwach na okres kadencji Sejmu w wyborach wolnych, powszechnych, bezpośrednich, w głosowaniu tajnym.

Art. 4. [...]

4. Sejm może zostać rozwiązany mocą własnej uchwały podjętej większością $^2/_3$ głosów ustawowej liczby posłów.

5. Prezydent może rozwiązać Sejm w wypadkach określonych w niniejszej ustawie, po zasięgnięciu opinii Marszałka Sejmu i Marszałka Senatu.

6. Od dnia rozwiązania Sejmu, mocą własnej uchwały lub zarządzeniem Prezydenta, Sejm nie może uchwalać zmian ustaw konstytucyjnych ani ordynacji wyborczych, a także ustaw o zmianie ustawy budżetowej oraz ustaw wywołujących zasadnicze skutki finansowe dla budżetu Państwa. [...]

Art. 28.

1. Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej jest najwyższym przedstawicielem Państwa Polskiego w stosunkach wewnętrznych i międzynarodowych.

2. Prezydent czuwa nad przestrzeganiem Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, stoi na straży suwerenności i bezpieczeństwa Państwa, nienaruszalności i niepodzielności jego terytorium oraz przestrzegania umów międzynarodowych.

Ustawa Konstytucyjna z dnia 17 października 1992 r. o wzajemnych stosunkach między władzą ustawodawczą i wykonawczą Rzeczypospolitej Polskiej o samorządzie terytorialnym (Dziennik Ustaw z 1992 r. Nr 84 poz. 426).

Rządy koalicji SLD–PSL

Datę wyborów wyznaczono na 19 września **1993 r.** Miały się one odbyć już na podstawie nowej ordynacji wyborczej, która po raz pierwszy wprowadziła progi wyborcze – 5% dla partii oraz 8% dla ich koalicji. W efekcie ponad 30% obywateli głosujących na mocno podzielone partie, głównie prawicowe, nie miało swojej reprezentacji w sejmie. **Zwycięzcami wyborów okazały się PSL oraz postkomunistyczny SLD**, które w kampanii wyborczej umiejętnie wykorzystały błędy czterech rządów postsolidarnościowych i społeczne niezadowolenie z kosztów reform. Zaważył w szczególności spadek poziomu życia dużej części Polaków, będący konsekwencją walki z hiperinflacją oraz załamania się wymiany gospodarczej z krajami dawnego bloku sowieckiego. Niezadowolenie budziły też prywatyzacja oraz towarzyszące jej błędy i nadużycia.

Praca z materiałami

1. Oceń działania prezydenta Lecha Wałęsy mające na celu wzmocnienie pozycji prezydenta w państwie. Odwołaj się do **M3** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Opisz ustrój Polski w świetle małej konstytucji z 1992 r. Podaj zapisy świadczące o tym, że potwierdzała ona odejście od ustroju socjalistycznego. **M4**

Aleksander Kwaśniewski

(ur. 1954)

Polityk, w latach 1995–2005 prezydent. Studiował handel zagraniczny. Działał w prorządowej organizacji studenckiej, a następnie wstąpił do PZPR. W latach 80. był redaktorem naczelnym komunistycznego „Sztandaru Młodych". W latach 1988–1989 pełnił funkcję ministra bez teki, a w latach 1988–1991 był prezesem Polskiego Komitetu Olimpijskiego. W 1989 r. uczestniczył w obradach Okrągłego Stołu. W 1995 r. jako kandydat SLD wygrał wybory prezydenckie i sprawował ten urząd przez dwie kadencje. W 1998 r. ratyfikował konkordat ze Stolicą Apostolską, a w 1999 r. – akces Polski do NATO. W 2004 r. był mediatorem podczas pomarańczowej rewolucji w Ukrainie. Fotografia z 1995 r.

W sejmie znaleźli się także reprezentanci Unii Demokratycznej, Unii Pracy (UP), Konfederacji Polski Niepodległej (KPN) oraz utworzonego przed wyborami z inspiracji Wałęsy proprezydenckiego **Bezpartyjnego Bloku Wspierania Reform** (**BBWR**). Na czele rządu koalicji SLD–PSL, mającej stabilną większość w sejmie, stanął lider ludowców **Waldemar Pawlak**.

Koalicją SLD–PSL wstrząsały kolejne kryzysy, które jednak w ciągu czterech lat nie doprowadziły do jej rozpadu. Natomiast dwukrotnie zmieniano premiera. W marcu 1995 r. sejm odwołał Waldemara Pawlaka, zaatakowanego równocześnie przez SLD i prezydenta Wałęsę. Jego miejsce zajął **Józef Oleksy** z SLD, dotychczasowy marszałek sejmu.

Oleksy, oskarżony kilka miesięcy później o szpiegostwo na rzecz Rosji, w styczniu 1996 r. podał się do dymisji. Śledztwo wszczęte w tej sprawie przez prokuraturę wojskową nie potwierdziło zarzutów, ale też uzasadnienie postanowienia o jego umorzeniu nie rozwiało wszystkich wątpliwości dotyczących charakteru kontaktów byłego premiera z oficerem rosyjskiego wywiadu. Nowym szefem rządu został **Włodzimierz Cimoszewicz** (SLD), a skład jego gabinetu potwierdzał dominację SLD nad koalicyjnym PSL.

Wybuch afery Oleksego zbiegł się w czasie z końcem kadencji prezydenckiej Wałęsy i drugimi powszechnymi **wyborami prezydenckimi**, przeprowadzonymi w listopadzie **1995 r.** O wyniku wyborów przesądził przebieg dwóch debat telewizyjnych z udziałem Lecha Wałęsy i lidera postkomunistów **Aleksandra Kwaśniewskiego**, którzy przeszli do drugiej tury, dystansując pozostałych kandydatów. Lider SLD wypadł w nich zdecydowanie lepiej od Wałęsy i pozyskał głosy kilkuset tysięcy niezdecydowanych wyborców. Zwycięstwo Kwaśniewskiego potwierdziło przewagę postkomunistycznej lewicy na scenie politycznej, a nowy prezydent przez niemal dekadę był najpopularniejszym polskim politykiem.

Koalicja SLD–PSL nie cofnęła już wprowadzonych, a tak krytykowanych w kampanii wyborczej reform wolnorynkowych. Dzięki nim sektor prywat-

M5 Na sukces Aleksandra Kwaśniewskiego w wyborach prezydenckich w 1995 r. wpłynęły m.in. jego młody wiek, naturalność i kontaktowość. Kampania poprzedzająca wybory, prowadzona w formie objazdu po kraju i bezpośrednich spotkań z wyborcami, czasami przybierała postać festynu. Sztab Kwaśniewskiego pokusił się nawet o wykorzystanie w niej cieszącego się popularnością zespołu Top One (czyt. łan). Na potrzeby kampanii skomponował on i wykonał piosenkę *Ole! Olek*. Utwór był utrzymany w łatwo wpadającym w ucho rytmie disco polo. Ludzie odpowiedzialni za kampanię Kwaśniewskiego pokazali, że rozumieją trendy i umieją je wykorzystać dla potrzeb kampanii. Na zdjęciu Aleksander Kwaśniewski wraz z członkami zespołu na scenie we Wrześni, 1995 r.

ny systematycznie zwiększał swój udział w tworzeniu dochodu narodowego. Rządom lewicowym sprzyjała koniunktura gospodarcza – w 1995 r. odnotowano rekordowy, bo wynoszący 7% wzrost PKB. Nastąpił też odczuwalny spadek bezrobocia. Od 1994 r. wyraźnie zmniejszały się napięcia społeczne. Rządzący zrezygnowali natomiast z forsowania kolejnych zmian modernizacyjnych powodujących wysokie koszty społeczne. Ograniczyli także znacznie proces prywatyzacji i wstrzymali prace nad rozbudową samorządu lokalnego.

Nowa konstytucja (1997)

W **kwietniu 1997 r. Zgromadzenie Narodowe** – głosami SLD, PSL oraz pozostających w opozycji posłów z Unii Wolności (kontynuacji UD, partii utworzonej w 1994 r. po zjednoczeniu z KLD) i Unii Pracy – **uchwaliło konstytucję**. Nowa ustawa zasadnicza utrudniła obalanie rządu, wprowadzając **konstruktywne wotum nieufności**. Osłabiła też nieco rolę prezydenta, zmniejszając do $^3/_5$ większość, jaką sejm mógł odrzucić jego weto ustawodawcze, oraz pozbawiając go prawa opiniowania kandydatów na niektórych ministrów. Mimo słabości, do których można zaliczyć utrzymanie podziału władzy wykonawczej między Radę Ministrów i prezydenta, konstytucja przyczyniła się do ustabilizowania systemu politycznego.

25 **maja 1997 r.** odbyło się **referendum zatwierdzające ustawę zasadniczą**, w którym uczestniczyło prawie 43% Polaków uprawnionych do głosowania. Za konstytucją opowiedziało się niespełna 53% jego uczestników. Kampania przed referendum stała się testem popularności dla utworzonej w czerwcu 1996 r. z inicjatywy NSZZ „Solidarność" prawicowej **Akcji Wyborczej „Solidarność"** (**AWS**), która apelowała o odrzucenie konstytucji. AWS wygrała wybory parlamentarne we wrześniu 1997 r. Na drugim miejscu uplasował się SLD, a w sejmie znaleźli się też przedstawiciele UW, PSL i prawicowego Ruchu Odbudowy Polski (ROP) utworzonego przez Jana Olszewskiego.

M6 Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, 2 kwietnia 1997 r.

PREAMBUŁA

W trosce o byt i przyszłość naszej Ojczyzny, odzyskawszy w 1989 roku możliwość suwerennego i demokratycznego stanowienia o Jej losie, my, Naród Polski – wszyscy obywatele Rzeczypospolitej, zarówno wierzący w Boga będącego źródłem prawdy, sprawiedliwości, dobra i piękna, jak i niepodzielający tej wiary, a te uniwersalne wartości wywodzący z innych źródeł, równi w prawach i w powinnościach wobec dobra wspólnego – Polski, wdzięczni naszym przodkom za ich pracę, za walkę o niepodległość okupioną ogromnymi ofiarami, za kulturę zakorzenioną w chrześcijańskim dziedzictwie Narodu i ogólnoludzkich wartościach, nawiązując do najlepszych tradycji Pierwszej i Drugiej Rzeczypospolitej, zobowiązani, by przekazać przyszłym pokoleniom wszystko, co cenne z ponadtysiącletniego dorobku, złączeni więzami wspólnoty z naszymi rodakami rozsianymi po świecie, świadomi potrzeby współpracy ze wszystkimi krajami dla dobra Rodziny Ludzkiej, pomni gorzkich doświadczeń z czasów, gdy podstawowe wolności i prawa człowieka były w naszej Ojczyźnie łamane, pragnąc na zawsze zagwarantować prawa obywatelskie, a działaniu instytucji publicznych zapewnić rzetelność i sprawność, w poczuciu odpowiedzialności przed Bogiem lub przed własnym sumieniem, ustanawiamy Konstytucję Rzeczypospolitej Polskiej jako prawa podstawowe dla państwa oparte na poszanowaniu wolności i sprawiedliwości, współdziałaniu władz, dialogu społecznym oraz na zasadzie pomocniczości umacniającej uprawnienia obywateli i ich wspólnot. Wszystkich, którzy dla dobra Trzeciej Rzeczypospolitej tę Konstytucję będą stosowali, wzywamy, aby czynili to, dbając o zachowanie przyrodzonej godności człowieka, jego prawa do wolności i obowiązku solidarności z innymi, a poszanowanie tych zasad mieli za niewzruszoną podstawę Rzeczypospolitej Polskiej.

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dziennik Ustaw z 1997 r. Nr 78 poz. 483).

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij, co miało wpływ na sukces wyborczy Aleksandra Kwaśniewskiego w 1995 r. Odwołaj się do **M5** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Wymień wartości, do jakich odwołuje się konstytucja RP z 1997 r. **M6**

Konstruktywne wotum nieufności

Zgłoszenie wotum nieufności dla rządu z równoczesnym przedstawieniem kandydata na nowego premiera, który ma poparcie większości sejmu. Uniemożliwia odwoływanie rządu, gdy w parlamencie brakuje większości wymaganej dla powołania nowego gabinetu.

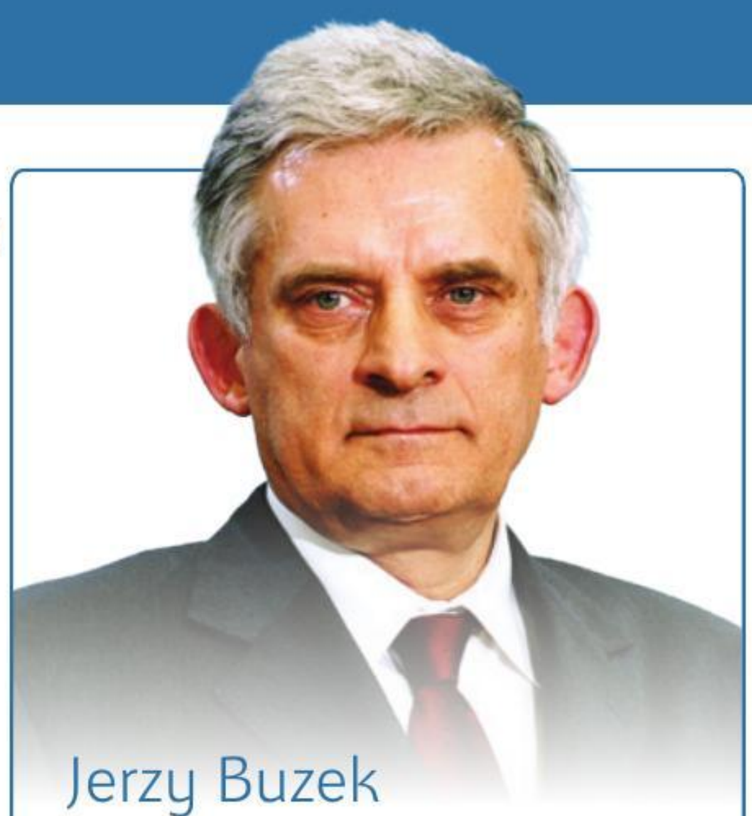

Jerzy Buzek

(ur. 1940)

Polityk, inżynier, w latach 1997–2001 premier, w latach 2009–2012 przewodniczący Parlamentu Europejskiego. Ukończył studia na Politechnice Śląskiej. Rozwijał działalność naukową, był wykładowcą akademickim i członkiem Polskiej Akademii Nauk. W 1980 r. wstąpił do NSZZ „Solidarność" oraz wchodził w skład władz regionalnych i krajowych związku. Był jednym z liderów Akcji Wyborczej „Solidarność" i z ramienia tej partii został premierem. Jego rząd prowadził negocjacje z UE i NATO w sprawie członkostwa Polski oraz przygotował cztery ważne reformy społeczno-polityczne. Był posłem do Parlamentu Europejskiego, a następnie jego przewodniczącym. Zdjęcie z 2001 r.

Rząd Buzka i jego reformy

W październiku **1997 r. premierem koalicyjnego rządu AWS–UW** został **Jerzy Buzek**, należący do grona najbliższych doradców lidera AWS i NSZZ „Solidarność" **Mariana Krzaklewskiego**. Ten ostatni ograniczył się do objęcia stanowiska przewodniczącego klubu parlamentarnego AWS, w rzeczywistości jednak był faktycznym przywódcą obozu rządowego.

W **1999 r.** rząd koalicji AWS–UW przeprowadził cztery wielkie reformy. Z początkiem roku weszła w życie **reforma podziału administracyjnego kraju**. Zamiast 49 województw wprowadzono 16. Równocześnie powrócono do (zniesionego w 1975 r.) trójstopniowego podziału terytorialnego Polski na województwa, powiaty i gminy. W styczniu 1999 r. zaczęła też obowiązywać **nowa organizacja publicznej służby zdrowia**, nad którą nadzór sprawowały kasy chorych. Uzdrowieniu systemu ubezpieczeń społecznych miała z kolei służyć **reforma emerytalna**. Jej podstawą stało się uzupełnienie działalności zreformowanego Zakładu Ubezpieczeń Społecznych (ZUS) przez prywatne fundusze emerytalne, posiadające jednak gwarancje państwowe. Jako ostatnia, z dniem 1 września 1999 r., weszła w życie **reforma oświaty**, której najważniejszym elementem było wprowadzenie 3-letniego gimnazjum, a w związku z tym – 6-letniej szkoły podstawowej oraz 3-letniego liceum.

Daleki od doskonałości sposób przygotowania reform oraz osłabienie tempa rozwoju gospodarczego kraju związane z kryzysem ekonomicznym z 1998 r. w Rosji przyczyniły się do utraty poparcia społecznego dla rządzącej koalicji AWS–UW. Spadająca popularność stała się czynnikiem przyspieszającym rozpad koalicji, w której narastały różnice zdań skutkujące odmiennym głosowaniem w parlamencie i upadkiem rządowych propozycji.

W czerwcu 2000 r. ministrowie reprezentujący UW z wicepremierem Leszkiem Balcerowiczem na czele podali się do dymisji. Od tego momentu rząd Buzka działał jako gabinet mniejszościowy AWS. W gronie nowych ministrów pojawił się Lech Kaczyński, który objął resort sprawiedliwości. Popularność, jaką szybko zdobył na tym stanowisku, stała się kapitałem do budowy w 2001 r. wraz z bratem Jarosławem nowej formacji politycznej – partii **Prawo i Sprawiedliwość** (**PiS**).

Na niepowodzenie wielu inicjatyw koalicji AWS–UW istotny wpływ miała też postawa prezydenta Aleksandra Kwaśniewskiego. W latach 1997–2001 zawetował on łącznie 28 ustaw przygotowanych przez centroprawicowy rząd i tylko w jednym wypadku – ustawy o utworzeniu **Instytutu Pamięci Narodowej** (**IPN**) – udało się to weto odrzucić dzięki poparciu pozostającego w opozycji PSL. W rezultacie prezydent zdołał m.in. skutecznie zablokować wejście w życie uchwalonej przez sejm po latach dyskusji i sporów ustawy o reprywatyzacji. Tej ostatniej nie udało się uchwalić także i później, co sprawiło, że Polska pozostaje jedynym krajem Europy Środkowo-Wschodniej, który nie uporał się ze skutkami rabunkowej nacjonalizacji dokonanej przez komunistów w drugiej połowie lat 40. XX w.

Drugie rządy lewicy

W październiku **2000 r.** trzecie powszechne **wybory prezydenckie** wygrał już w pierwszej turze **Aleksander Kwaśniewski**. Porażka poniesiona przez Mariana Krzaklewskiego pogłębiła kryzys wewnętrzny AWS. W rezultacie kolejne **wybory parlamentarne we wrześniu 2001 r. wygrał sojusz SLD–UP**. Poza sejmem znalazły się zarówno AWS, jak i UW, a ich miejsce zajęły PiS oraz **Platforma Obywatelska** (**PO**) utworzona przez Andrzeja Olechowskiego przy wsparciu dwóch secesjonistów – Donalda Tuska z UW oraz Macieja Płażyńskiego z AWS. Po raz pierwszy do parlamentu trafili też wówczas przedstawiciele ugrupowań populistycznych zarówno o odcieniu lewicowym (**Samoobrona**), jak i prawicowym (**Liga Polskich Rodzin – LPR**).

Na czele nowego rządu stanął lider SLD **Leszek Miller**. Nie mając w sejmie większości, SLD–UP zdecydowały się na koalicję z PSL. Tym razem sojusz postkomunistów z ludowcami przetrwał zaledwie kilkanaście miesięcy. Kiedy w lutym 2003 r. posłowie PSL nie poparli jednego z rządowych projektów, Miller usunął przedstawicieli tej partii z rządu.

M7 Pod koniec lat 90. coraz większą popularność zyskiwała Samoobrona. Działacze partii z charyzmatycznym liderem Andrzejem Lepperem na czele, by zwrócić uwagę na problemy polskiej wsi, organizowali strajki i blokady dróg. Na przykład w 1999 r. w Nowym Dworze Gdańskim Samoobrona zorganizowała blokadę drogi krajowej nr 7 na trasie Warszawa–Gdańsk. Do południa protestowało ponad 150 rolników, ale ich liczba stale się zwiększała. Policja użyła siły, co doprowadziło do rozruchów. W mundurowych rzucano kamieniami i butelkami z łatwopalną substancją, zniszczono kilkanaście radiowozów, a kilkudziesięciu uczestników zamieszek zostało rannych. Na fotografii protestujący rolnicy w Nowym Dworze Gdańskim, 1999 r.

Praca z materiałami

1. Oceń działania podejmowane przez Samoobronę na przełomie XX i XXI w. Oceń, czy mogły mieć wpływ na postrzeganie rządu Jerzego Buzka. Odwołaj się do **M7** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Rozstrzygnij, czy porównanie afery Rywina do afery Watergate jest słuszne. Odpowiedź uzasadnij, wykorzystując **M8** i wiedzę pozaźródłową.

M8 W 2002 r. wybuchła w Polsce afera Rywina, niekiedy nazywana Rywingate (czyt. rywingejt) w nawiązaniu do afery Watergate (czyt. łotergejt), która pogrążyła prezydenta USA Richarda Nixona (czyt. riczarda niksona). Głównym antybohaterem polskiej afery był znany producent filmowy Lew Rywin. Złożył on zarządowi spółki Agora, właścicielowi „Gazety Wyborczej", ofertę korupcyjną. Sprawa wyszła na jaw i rozpętała się burza medialna. Powołano specjalną komisję śledczą, a jej posiedzenia były transmitowane na żywo w telewizji. Zeznania zarówno oskarżonego, jak i kolejnych świadków pogrążały rządzących. Mimo że afera nie została do końca wyjaśniona, doprowadziła do upadku rządu Leszka Millera i spowodowała spadek poparcia dla lewicy. Na zdjęciu Lew Rywin 1 i członek komisji śledczej Jan Maria Rokita 2 podczas posiedzenia komisji, 2003 r.

Lech Kaczyński

(1949–2010)

Polityk, prawnik, w latach 2005–2010 prezydent. Po ukończeniu studiów na Uniwersytecie Warszawskim pracował naukowo na Uniwersytecie Gdańskim. Był działaczem opozycyjnym – współpracował z KSS „KOR", działał w NSZZ „Solidarność". W czasie stanu wojennego został internowany. Podczas strajków w 1988 r. wspierał robotników w gdańskiej stoczni. Brał udział w obradach Okrągłego Stołu. W III RP był senatorem i posłem, prezesem Najwyższej Izby Kontroli, ministrem sprawiedliwości i prokuratorem generalnym, a także współzałożycielem i pierwszym prezesem PiS. W latach 2002–2005 sprawował urząd prezydenta Warszawy, a następnie prezydenta Polski. Zginął w katastrofie samolotu rządowego pod Smoleńskiem. Fotografia z ok. 2001 r.

W październiku 2002 r. odbyły się wybory samorządowe, w których po raz pierwszy wybierano bezpośrednio prezydentów miast oraz burmistrzów. W Warszawie prezydentem został Lech Kaczyński, co z czasem uczyniło z niego jednego z faworytów w walce o urząd prezydenta RP.

W maju 2004 r. Miller, którego pozycja załamała się wskutek wybuchu kolejnych afer z udziałem polityków SLD, podał się do dymisji. Nowym premierem został **Marek Belka** – były minister finansów w rządzie Millera. Mniejszościowy rząd Belki cieszył się poparciem prezydenta Kwaśniewskiego oraz rozbitej sejmowej lewicy, której posłowie obawiali się przedterminowych wyborów parlamentarnych.

Pierwsze rządy PiS

Niemal równoczesne **wybory parlamentarne i prezydenckie** jesienią **2005 r.** przyniosły **zwycięstwo PiS** (27%) oraz jego kandydatowi na **prezydenta Lechowi Kaczyńskiemu**, który pokonał lidera PO Donalda Tuska. Za sprawą tych wyborów na polskiej scenie politycznej nastąpiła najgłębsza zmiana od 1993 r. Po dwunastu latach, w trakcie których co najmniej jeden z najważniejszych ośrodków władzy był kontrolowany przez polityków obozu postkomunistycznego, zarówno pałac prezydencki, jak i parlament znalazły się pod kontrolą ludzi wywodzących się z obozu postsolidarnościowego.

Podwójne zwycięstwo PiS nie zapewniło mu jednak większości w parlamencie. Liderzy PiS nie osiągnęli porozumienia i nie utworzyli koalicji z PO – drugą pod względem liczby zdobytych mandatów partią. W rezultacie PO znalazła się – wraz z SLD i PSL – w coraz wyraźniejszej opozycji wobec nowego obozu rządzącego. Obóz ten PiS zbudował ostatecznie w oparciu o tworzoną przez wiele miesięcy, niestabilną koalicję z Samoobroną i LPR. Koalicjanci zaakceptowali PiS-owskie hasło budowy IV Rzeczpospolitej, ale w obliczu braku spójnej wizji oraz większości parlamentarnej wystarczającej do zmiany konstytucji okazało się ono niewykonalne.

M9 W kampanii wyborczej w 2005 r. o prezydenturę walczyli Lech Kaczyński oraz Donald Tusk. Ten ostatni uzyskał wprawdzie nieco więcej głosów w pierwszej turze, ale nie znalazł skutecznego sposobu na przeciwstawienie się hasłu rywala. Lech Kaczyński głosił, że reprezentuje „Polskę solidarną", w przeciwieństwie do Tuska mającego uosabiać „Polskę liberalną". O ostatecznym wyniku wyborów na korzyść Kaczyńskiego przesądziły głosy większości zwolenników Andrzeja Leppera, który zajął trzecie miejsce po uzyskaniu ponad 15% wszystkich głosów. Na zdjęciu Lech Kaczyński z żoną Marią na tle plakatu wyborczego, 2005 r.

Początkowo na czele rządu PiS stanął **Kazimierz Marcinkiewicz**, ale po niespełna roku jego miejsce zajął **Jarosław Kaczyński**. Rząd PiS doprowadził m.in. do utworzenia nowej służby specjalnej (Centralnego Biura Antykorupcyjnego, CBA), a także zapoczątkował budowę gazoportu w Świnoujściu, pozwalającego na odbieranie gazu ziemnego dostarczonego drogą morską z dowolnego miejsca na świecie. Inwestycja miała uniezależnić Polskę od dostaw gazu z Rosji. Rząd próbował także rozszerzyć zakres trwającej od końca lat 90. lustracji, co jednak zostało częściowo zablokowane przez orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego.

Rządy koalicji PO–PSL

Rozpad koalicji PiS z LPR i Samoobroną doprowadził do **przedterminowych wyborów parlamentarnych jesienią 2007 r.** Mimo sprzyjającej koniunktury gospodarczej PiS je przegrało, oddając **władzę PO**, która utworzyła **koalicję z PSL**. Nowym **szefem rządu** został **Donald Tusk**. Rząd PO–PSL przeprowadził m.in. reformę wydłużającą wiek emerytalny, zlikwidował pobór do armii, przekształcając ją w armię zawodową, oraz zainicjował duże inwestycje w infrastrukturę komunikacyjną i sportową, co było związane z organizacją w Polsce i Ukrainie mistrzostw Europy w piłce nożnej w 2012 r. Pierwsze lata rządów Tuska zdominował jego spór z prezydentem Lechem Kaczyńskim, dotyczący zwłaszcza polityki zagranicznej Polski, w tym m.in. tego, kto powinien reprezentować Polskę na szczytach UE. Stanowiło to konsekwencję nieprecyzyjnego zapisu w konstytucji na ten temat, ale i rezultat coraz niższego poziomu kultury politycznej w Polsce.

Konflikt między głową państwa a szefem rządu, będący wypadkową rywalizacji politycznej między PiS i PO, nieoczekiwanie przerwała tragedia. 10 kwietnia **2010 r. w katastrofie rządowego samolotu pod Smoleńskiem** zginęli Lech Kaczyński wraz z małżonką oraz 94 inne osoby, w tym dowódcy wszystkich rodzajów sił zbrojnych, prezesi Narodowego Banku Polskiego i Instytutu Pamięci Narodowej, rzecznik praw obywatelskich oraz parlamentarzyści wszystkich reprezentowanych w sejmie ugrupowań politycznych.

M10 Na pierwsze rządy koalicji PiS–LPR–Samoobrona w latach 2005–2007 cień rzucają protesty społeczne. Wielkiej fali niezadowolenia nie wywoływały wówczas kwestie polityki zagranicznej czy gospodarczej, ale te, które dotykały spraw światopoglądowych. To właśnie wtedy organizowano liczne protesty przeciwko reformie szkolnictwa Romana Giertycha, ministra edukacji z LPR, i pierwsze parady równości. Na ulice w 2007 r. wyszły również kobiety w proteście przeciw planowanej nowelizacji konstytucji wprowadzającej przepis o ochronie życia poczętego. Wydarzenia te miały pośredni wpływ na rozpad ówczesnej koalicji rządzącej oraz powstanie mniejszościowego rządu Jarosława Kaczyńskiego. Na zdjęciu marsz kobiet w Warszawie, 2007 r.

Praca z materiałami

1. Omów przebieg kampanii prezydenckiej w 2005 r. Odwołaj się do **M9** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Rozstrzygnij, czy słuszne jest stwierdzenie, że protesty wywołane kwestiami światopoglądowymi miały wpływ na upadek pierwszego rządu PiS. Odpowiedź uzasadnij, wykorzystując **M10** i wiedzę pozaźródłową.

M11 Katastrofa samolotu rządowego pod Smoleńskiem zapisała się w dziejach powojennej Polski jako najtragiczniejsze wydarzenie. Był to też jeden z niewielu momentów, kiedy politycy z różnych ugrupowań, często zwaśnionych, wspólnie uczestniczyli we wszystkich uroczystościach upamiętniających ofiary i nawoływali do zgody narodowej. Na fotografii kondukt pogrzebowy prezydenta Lecha Kaczyńskiego i jego żony Marii, Kraków 2010 r.

W przedterminowych **wyborach prezydenckich w 2010 r.** w drugiej turze wyborów spotkało się dwóch kandydatów – prezes PiS Jarosław Kaczyński oraz reprezentant PO **Bronisław Komorowski**, który zgodnie z konstytucją jako marszałek sejmu przejął tymczasowo obowiązki głowy państwa. Komorowski pokonał Kaczyńskiego i został czwartym prezydentem RP wyłonionym w wyborach powszechnych. Równocześnie oznaczało to przejęcie całości władzy wykonawczej w Polsce przez polityków z Platformy Obywatelskiej. Potwierdzenie dominacji PO na polskiej scenie politycznej przyniosły **wybory parlamentarne z października 2011 r.**, w których **Platforma Obywatelska** po raz kolejny wyraźnie **pokonała PiS**. Donald Tusk – jako pierwszy polityk w historii III Rzeczpospolitej – przedłużył swój mandat i pozostał na stanowisku premiera. PO zdecydowała się na kontynuowanie koalicji wyborczej z PSL, która przetrwała do kolejnych wyborów w 2015 r. W 2014 r., w związku z wyborem na przewodniczącego Rady Europejskiej, Tusk ustąpił z funkcji szefa rządu. Zastąpiła go Ewa Kopacz. W drugiej kadencji rządów PO–PSL wyraźnie zarysowało się niezadowolenie części Polaków mieszkających w mniejszych ośrodkach, którzy uważali się za pokrzywdzonych w korzystaniu z rezultatów rozwoju gospodarczego kraju w stosunku do mieszkańców wielkich miast.

W wyborach prezydenckich **w 2015 r.** sukces odniósł kandydat PiS **Andrzej Duda**. Jego zwycięstwo nad Bronisławem Komorowskim utorowało z kolei drogę **PiS do powrotu do władzy**, co nastąpiło po wyborach parlamentarnych jesienią **2015 r.**

Praca z materiałami

1. Omów atmosferę panującą w Polsce tuż po katastrofie smoleńskiej. **M11**
2. Rozstrzygnij, czy współcześnie katastrofa smoleńska jest wykorzystywana do kreowania polityki i budowania nastrojów społecznych. Odpowiedź uzasadnij, odwołując się do **M12** i wiedzy pozaźródłowej.

M12 Zgoda narodowa po katastrofie smoleńskiej nie trwała długo. Wkrótce tragedia stała się narzędziem walki politycznej wykorzystywanym zarówno przez prawą, jak i lewą stronę sceny politycznej. Kwestie upamiętnienia ofiar i wyjaśnienie przyczyn katastrofy stały się również kluczowe w debacie społecznej. Kontrowersje budził np. krzyż ustawiony przed Pałacem Prezydenckim w Warszawie. Dla wielu był to symbol pamięci o zmarłym prezydencie. Zdaniem przeciwników tego pomysłu w przestrzeni publicznej nie powinno się umieszczać symboli religijnych, a upamiętnienie powinno przybrać inną formę. Na zdjęciu interwencja Straży Miejskiej przed Pałacem Prezydenckim, sierpień 2010 r.

Polecenia podsumowujące

1. Opisz polską scenę polityczną po 1989 r.
2. Oceń proces transformacji społecznej i gospodarczej w Polsce.
3. Scharakteryzuj główne spory polityczne o kształt wolnej Polski.

Transformacja ustrojowa i III Rzeczpospolita

Podsumowanie 32

Pierwsze powszechne wybory prezydenckie (1990)

Konflikt w obozie „Solidarności" wywołany kandydaturą Lecha Wałęsy na prezydenta.
XII 1990 – Lech Wałęsa pierwszym prezydentem RP wybranym w głosowaniu powszechnym.

Parlament i rządy lat 1991–1992

X 1991 – pierwsze w powojennej Polsce wolne wybory parlamentarne.
1991–1992 – prawicowy rząd Jana Olszewskiego, konflikt między prezydentem i premierem w kwestii stosunków z Rosją, kontroli nad armią oraz lustracji.
1992–1993 – rząd Hanny Suchockiej oparty na wielopartyjnej koalicji.
X 1992 – uchwalenie małej konstytucji – kompromis między dążeniami Lecha Wałęsy do ustanowienia ustroju prezydenckiego a przeciwną temu większością ugrupowań w sejmie.
Trudna sytuacja gospodarcza i cięcia w wydatkach socjalnych powodami nasilenia strajków.

Rządy koalicji SLD–PSL (1993–1997)

Cztery lata rządów koalicji mimo licznych kryzysów politycznych (m.in. oskarżenia premiera Józefa Oleksego o szpiegostwo na rzecz Rosji).
1995 – wybory prezydenckie, zwycięstwo Aleksandra Kwaśniewskiego.
IV 1997 – uchwalenie konstytucji, która przyczyniła się do ustabilizowania systemu politycznego.

Rząd koalicji AWS–UW (1997–2000)

Rząd Jerzego Buzka – do VI 2000 r. rząd koalicji AWS–UW, potem mniejszościowy.
1999 – cztery wielkie reformy: podziału administracyjnego kraju, służby zdrowia, emerytalna, oświaty.

Drugie rządy lewicy (2001–2005)

2000 – zwycięstwo w wyborach prezydenckich Aleksandra Kwaśniewskiego.
2001 – powstanie partii politycznych – PO i PiS.
2001 – wybory parlamentarne i zwycięstwo koalicji SLD–UP, premierem Leszek Miller.
2001–2004 – rząd Leszka Millera koalicji SLD–UP, upadek w następstwie afer politycznych.
2004–2005 – mniejszościowy rząd Marka Belki.

Pierwsze rządy PiS (2005–2007)

2005 – wybory prezydenckie i parlamentarne, zwycięstwo Lecha Kaczyńskiego oraz PiS.
2005–2007 – rząd koalicji PiS, Samoobrony i Ligi Polskich Rodzin, premierem Kazimierz Marcinkiewicz, a następnie Jarosław Kaczyński.

Rządy koalicji PO–PSL (2007–2015)

2007 – przedterminowe wybory parlamentarne, zwycięstwo PO.
2007–2015 – rząd koalicji PO–PSL, premierem Donald Tusk, a następnie Ewa Kopacz.
2010 – katastrofa samolotu rządowego pod Smoleńskiem.
2010 – przedterminowe wybory prezydenckie, zwycięstwo Bronisława Komorowskiego z PO.
2015 – wybory prezydenckie i parlamentarne, zwycięstwo Andrzeja Dudy oraz PiS.

Polecane publikacje

A. Boćkowska, *Można wybierać. 4 czerwca 1989*, Wołowiec: Wyd. Czarne, 2019.

A. Dudek, *Historia polityczna Polski 1989–2015*, Kraków: Znak Horyzont, 2016.

A. Krajewski, *Dekada cudów 1988–1998. Tak się rodził polski kapitalizm*, Warszawa: WEI, 2021.

33 Droga Polski do NATO i Unii Europejskiej

1990
układ graniczny Polski ze zjednoczonymi Niemcami

1991
traktat o dobrym sąsiedztwie Polski i Niemiec

1991
powstanie Grupy Wyszehradzkiej

1991
układ o stowarzyszeniu ze Wspólnotami Europejskimi

1999
wstąpienie Polski do NATO

2004
wstąpienie Polski do Unii Europejskiej

Przypomnij

- Jaką politykę zagraniczną prowadziła PRL?

Cel lekcji

- Dowiem się, w jakich okolicznościach Polska wstąpiła do NATO i Unii Europejskiej.

Po lekcji

- Opisuję polską politykę zagraniczną po 1989 r.
- Oceniam współpracę regionalną Polski na przykładzie Grupy Wyszehradzkiej.
- Charakteryzuję stosunki Polski z sąsiadami.

Podstawy nowej polityki zagranicznej

We wrześniu 1990 r. rząd Tadeusza Mazowieckiego rozpoczął negocjacje z władzami ZSRS na temat wyprowadzenia wojsk sowieckich z Polski. Zakończyły się one po ponad roku, a zawarte wówczas porozumienie przewidywało, że ostatni żołnierze opuszczą terytorium Rzeczpospolitej do końca 1993 r. Po likwidacji Układu Warszawskiego i RWPG oraz rozpadzie ZSRS (w 1991 r.) na gruzach komunistycznego imperium wyrosło piętnaście suwerennych państw, z których cztery – Rosja, Litwa, Białoruś i Ukraina – stały się nowymi sąsiadami Polski.

Od czasu przełomu ustrojowego kolejne rządy starały się prowadzić politykę wiązania Polski z Zachodem, do czego wstępem stało się podpisanie w grudniu **1991 r. układu o stowarzyszeniu ze Wspólnotami Europejskimi**. W **1991 r.** premier Jan Krzysztof Bielecki jako pierwszy zadeklarował też **wolę przystąpienia Polski do NATO**, a inicjatywę tę kontynuowały rządy Olszewskiego i Suchockiej. Jednak w wielu państwach NATO, w tym także w USA, przeważało wówczas przekonanie, że rozszerzenie Sojuszu Północnoatlantyckiego na wschód utrudni im relacje z Rosją.

1

M1 Oficjalne pożegnanie ostatnich stacjonujących w Polsce żołnierzy sowieckich odbyło się w Belwederze 17 września 1993 r. Tym samym Polska stała się krajem, na którego terytorium nie stacjonowały już żadne obce wojska. Przez trzy lata akcji wycofywania sowieckich wojsk Polskę opuściło ponad 56 tys. żołnierzy oraz 7,5 tys. pracowników cywilnych. Sowieci zabrali również ze sobą znaczną liczbę sprzętu wojskowego, w tym 599 czołgów, 952 transportery opancerzone i 202 samoloty. Na zdjęciu uroczyste pożegnanie wojsk sowieckich przez prezydenta Lecha Wałęsę 1 w Belwederze.

M2 W 1989 r. z oficjalną wizytą do Polski przybył ówczesny kanclerz RFN Helmut Kohl (czyt. kol), który wraz z premierem Tadeuszem Mazowieckim wziął udział we mszy w Krzyżowej koło Świdnicy na Dolnym Śląsku – w dawnym majątku von Moltkego, gdzie spotykali się członkowie antynazistowskiej opozycji w czasie wojny. Równie wymowne było też przyjacielskie przekazanie sobie znaku pokoju przez Kohla i Mazowieckiego. Wielu obserwatorów na świecie uznało ten gest za symbol pojednania obu narodów i przemian zachodzących w Europie. Na zdjęciu obaj politycy w Krzyżowej, 1989 r.

Stosunki polsko-niemieckie

Ważnym etapem na drodze Polski do Unii Europejskiej stało się uregulowanie relacji z zachodnim sąsiadem. Po podpisaniu w **1990 r. układu granicznego Polski ze zjednoczonymi Niemcami**, w czerwcu **1991 r.** zawarto **traktat o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy**, który do dziś stanowi fundament wzajemnych relacji. W Polsce był on krytykowany głównie za nieuregulowanie sprawy odszkodowań dla ofiar III Rzeszy oraz brak symetrii w traktowaniu mniejszości polskiej w RFN i niemieckiej w Polsce. Jednak w ówczesnej sytuacji polskim władzom zależało na redukcji zadłużenia, szybkim zniesieniu wiz dla Polaków pragnących podróżować do Niemiec oraz wsparciu tego państwa dla starań Polski o członkostwo w UE. W dodatku w sprawie odszkodowań i statusu mniejszości polskiej w Niemczech Warszawa nie mogła też liczyć na pomoc ze strony USA i innych państw dawnej Wielkiej Koalicji.

Praca z materiałami

1. Wyjaśnij symboliczne znaczenie daty opuszczenia Polski przez Armię Czerwoną. **M1**
2. Wytłumacz, co dla Polski oznaczało wycofanie żołnierzy sowieckich z jej terytorium. Odwołaj się do **M1** i wiedzy pozaźródłowej.
3. Wyjaśnij, dlaczego uścisk Kohla i Mazowieckiego w Krzyżowej uznano za symbol polsko-niemieckiego pojednania. Wykorzystaj **M2** i wiedzę pozaźródłową.
4. Wymień cele, jakie przyświecały autorom polsko-niemieckiego traktatu o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy. **M3**

M3 Preambuła traktatu między Polską a RFN o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy, 17 czerwca 1991 r.

Rzeczpospolita Polska i Republika Federalna Niemiec,

– dążąc do zamknięcia bolesnych rozdziałów przeszłości oraz zdecydowane nawiązać do dobrych tradycji i przyjaznego współżycia w wielowiekowej historii Polski i Niemiec,

– uwzględniając historyczne zmiany w Europie, w szczególności ustanowienie jedności Niemiec oraz głębokie przemiany polityczne, gospodarcze i społeczne w Polsce,

– przekonane o konieczności ostatecznego przezwyciężenia podziału Europy oraz stworzenia sprawiedliwego i trwałego pokojowego ładu europejskiego,

– świadome wspólnoty ich interesów oraz wspólnej odpowiedzialności za zbudowanie Europy nowej, wolnej i zjednoczonej przez prawa człowieka, demokrację i ideę państwa prawa, [...]

– uznając, że współpraca gospodarcza jest niezbędnym czynnikiem rozwoju szerokich dwustronnych stosunków na stabilnej i trwałej podstawie, zmniejszenia różnic rozwojowych oraz umocnienia zaufania między obu Państwami i Narodami, a także wyrażając wolę istotnego rozszerzenia i pogłębienia tej współpracy w przyszłości,

– świadome znaczenia, jakie dla przyszłych stosunków obu Państw ma członkostwo Republiki Federalnej Niemiec we Wspólnocie Europejskiej oraz polityczne i gospodarcze przyłączanie Rzeczypospolitej Polskiej do tej Wspólnoty,

– pomne niepowtarzalnego wkładu Narodów polskiego i niemieckiego do wspólnego europejskiego dziedzictwa kulturowego oraz wielowiekowego wzajemnego wzbogacania się kultur obu Narodów, jak również znaczenia wymiany kulturalnej dla wzajemnego zrozumienia i pojednania narodów,

– przekonane, że młodym pokoleniom przypada szczególna rola w nowym ukształtowaniu stosunków między obydwoma Państwami i Narodami oraz w budowie zaufania między nimi [...] uzgodniły, co następuje [...].

Traktat między Rzecząpospolitą Polską a Republiką Federalną Niemiec o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy, podpisany w Bonn dnia 17 czerwca 1991 r. (Dziennik Ustaw z 1992 r. Nr 14 poz. 56).

Praca z materiałami

1. Wymień zagrożenia, jakie – zdaniem Skubiszewskiego – widziała Rosja w polskim członkostwie w NATO. Wykorzystaj **M4** oraz wiedzę pozaźródłową.
2. Przedstaw drogę Polski do NATO. Odwołaj się do **M5** i wiedzy pozaźródłowej.

Bill Clinton
(ur. 1946)
Polityk amerykański, w latach 1993–2001 prezydent USA. Absolwent stosunków międzynarodowych i prawa, prokurator generalny Arkansas (czyt. arkanso) oraz wieloletni gubernator tego stanu. Z ramienia Partii Demokratycznej wygrał wybory prezydenckie, a następnie sprawował ten urząd przez dwie kadencje. W polityce wewnętrznej bezskutecznie próbował zreformować amerykański system ubezpieczeń zdrowotnych. W polityce zagranicznej podjął decyzję o użyciu amerykańskiego lotnictwa w celu powstrzymania ludobójstwa w Bośni i Hercegowinie. Przyczynił się też do zawarcia porozumienia między Izraelem a Palestyną w 1993 r. Fotografia z lat 90.

Postawa Niemiec, będących największym wierzycielem Polski, miała też – oprócz rozstrzygającego wsparcia ze strony USA – istotne znaczenie dla sukcesu negocjacji dotyczących zmniejszenia dławiącego gospodarkę olbrzymiego długu zagranicznego, odziedziczonego po rządach komunistycznych. W **kwietniu 1991 r.** gabinetowi Bieleckiego udało się osiągnąć **redukcję polskiego zadłużenia o 50%** dzięki podpisaniu porozumienia z Klubem Paryskim, zrzeszającym wierzycieli rządowych. Była to redukcja większa od tych, jakie uzyskały w tym czasie inne państwa.

Grupa Wyszehradzka

Polska rozwijała też współpracę regionalną z **Czecho-Słowacją** i **Węgrami**, czego wyrazem stało się podpisanie w lutym **1991 r. w Wyszehradzie deklaracji o współpracy** między tymi trzema państwami. Jej najważniejszym rezultatem stało się zawarcie w końcu **1992 r. Środkowoeuropejskiego Porozumienia o Wolnym Handlu** (**CEFTA**), co niespełna dwa lata później doprowadziło do utworzenia strefy wolnego handlu, czyli bezcłowej wymiany handlowej między członkami Grupy Wyszehradzkiej. Nie udała się natomiast tym państwom próba wspólnego negocjowania warunków członkostwa w UE, ponieważ Bruksela stała na stanowisku, że rozmowy na ten temat powinny być prowadzone odrębnie z każdym państwem. Spowodowało to, w połączeniu z antagonizmem słowacko-węgierskim oraz obawami Czech przed polską dominacją, że w połowie lat 90. Grupa Wyszehradzka znalazła się w kryzysie i odbudowa jej znaczenia nastąpiła dopiero po przystąpieniu współtworzących ją państw do UE.

Członkostwo Polski w NATO (1999)

Pierwszym polskim premierem otwarcie deklarującym wolę przystąpienia Polski do NATO był Jan Krzysztof Bielecki. Uczynił to we wrześniu 1991 r. podczas wizyty w USA, zaledwie kilka tygodni po ostatecznej likwidacji Układu Warszawskiego. Takie stanowisko podtrzymały rządy Jana Olszewskiego i Hanny Suchockiej, w których polską dyplomacją nieprzerwanie kierował Krzysztof Skubiszewski. Rządząca Polską od 1993 r. koalicja SLD–PSL nie zmieniła prozachodniego kursu w polityce zagranicznej i kontynuowała zabiegi na rzecz przyjęcia Polski do struktur Paktu Północnoatlantyckiego. Przejawem tego stało się przystąpienie w **1994 r. do programu Partnerstwo dla Pokoju**. Został on przygotowany przez administrację nowego prezydenta USA **Billa Clintona** (czyt. klintona) jako rodzaj etapu przejściowego dla państw aspirujących do członkostwa w NATO.

W połowie dekady, po trwających kilka lat wahaniach, wynikających m.in. ze sprzeciwu Rosji, Waszyngton zdecydował się ostatecznie na rozpoczęcie procesu rozszerzania NATO na wschód. W maju 1997 r. przełamano opór Kremla i podpisano układ o specjalnych stosunkach między NATO a Rosją, a dwa miesiące później w Madrycie przywódcy państw NATO podjęli decyzję o zaproszeniu Polski, Czech i Węgier do rozmów.

M4 Polski minister spraw zagranicznych Krzysztof Skubiszewski o obawach Rosji w związku z planowanym wstąpieniem Polski do NATO, 4 października 1993 r.

Nasz przyszły udział w NATO nie jest sprzeczny z interesem Rosji lub jakiegokolwiek innego państwa. A nawet więcej – włączenie Polski do Sojuszu rozszerza strefę bezpieczeństwa euroatlantyckiego na korzyść wszystkich, także Rosji. Polska – jako państwo wobec Rosji przyjazne – przyczyni się w Sojuszu do dobrej z Rosją współpracy w regionie. Tak jak będziemy przeciwni izolowaniu Rosji, tak równie stanowczo odrzucamy lokowanie Polski w strefie buforowej lub szarej między Zachodem a Wschodem. [...] Polskie dążenie do NATO jest nieodwracalne [...].

J. Zuziak, *Droga Polski do NATO*, [w:] *10 lat Polski w NATO*, red. nauk. A. Skrabacz, Warszawa: MON, Centralna Biblioteka Wojskowa, 2009, s. 54.

W **grudniu 1997 r. podpisano w Brukseli protokoły akcesyjne**, zakładające przystąpienie trzech państw Europy Środkowo-Wschodniej – **Polski**, **Czech** oraz **Węgier** – do NATO. Następnie rozpoczął się trwający przez cały rok 1998 etap ratyfikacji protokołów przez parlamenty wszystkich państw członkowskich. Decydujące znaczenie w tym procesie miała zgoda Senatu USA wyrażona w kwietniu 1998 r. Poprzedziła ją wielomiesięczna kampania środowisk polonijnych w USA. Przyczyniła się ona do przełamania oporu części wpływowych amerykańskich środowisk politycznych. Niektóre z nich obawiały się bowiem rozdrażnienia Moskwy, a z kolei niektóre osoby z kręgów republikańskich były niechętne inicjatywie firmowanej przez demokratyczną administrację Billa Clintona.

12 marca **1999 r.** minister spraw zagranicznych **Bronisław Geremek złożył dokumenty ratyfikujące członkostwo Polski w NATO**. W ten sposób, sześć lat po opuszczeniu terytorium kraju przez ostatnich sowieckich żołnierzy, Polska się znalazła w zachodnim systemie obronnym.

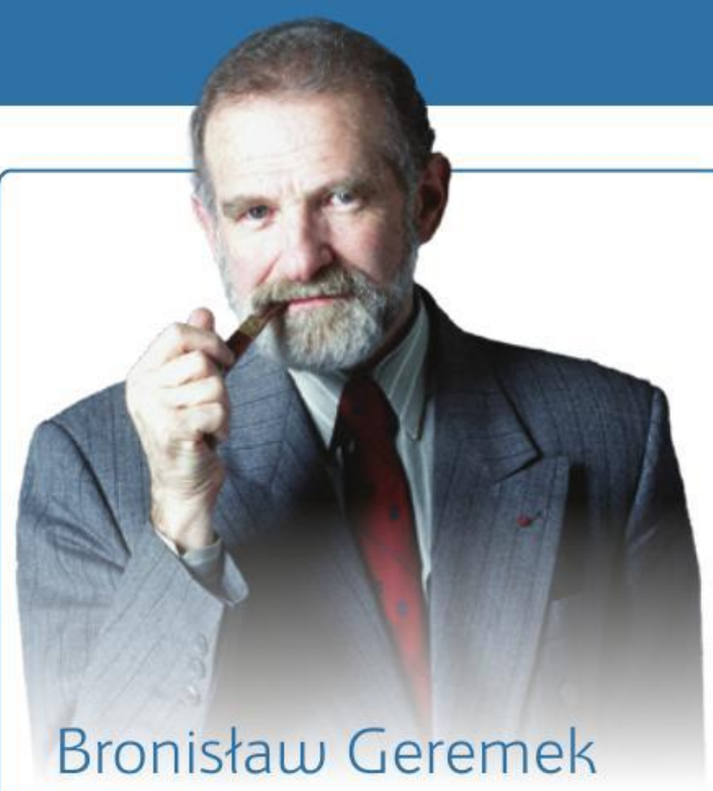

Bronisław Geremek

(1932–2008)

Historyk, polityk, w latach 1997–2000 minister spraw zagranicznych. Ukończył studia historyczne na Uniwersytecie Warszawskim, po czym kontynuował je w USA i we Francji. W latach 60. był dyrektorem stacji Polskiej Akademii Nauk w Paryżu. Wspierał opozycję, występując w obronie represjonowanych działaczy KOR-u, wspierał protesty robotników z Gdańska, był jednym z doradców NSZZ „Solidarność". Został internowany w czasie stanu wojennego. W 1989 r. uczestniczył w obradach Okrągłego Stołu. W latach 1989–2001 pełnił mandat poselski, a jako minister spraw zagranicznych doprowadził do przyjęcia Polski do NATO. W 2004 r. został posłem do Parlamentu Europejskiego. Zdjęcie z 2004 r.

Polska w Unii Europejskiej

Rząd Jerzego Buzka, który sfinalizował sprawę przyjęcia Polski do NATO, **rozpoczął** też – w listopadzie **1998 r.** – **negocjacje związane z członkostwem w Unii Europejskiej**. Były one trudne, gdyż w wielu krajach Unii obawiano się

M5 Polska już od początku lat 90. prowadziła rozmowy dyplomatyczne w sprawie przystąpienia do NATO. Niezwykle ważne było poparcie akcesu Polski do paktu przez polski parlament. W wyniku głosowania w lutym 1999 r. sejm niemal jednogłośnie (tylko 7 głosów przeciwko) upoważnił prezydenta do ratyfikacji umowy. Oficjalnie Polska, a także Czechy i Węgry, stały się członkami NATO podczas uroczystości w Independence (czyt. independens) w USA. Na zdjęciu minister spraw zagranicznych Bronisław Geremek podpisuje dokumenty akcesyjne, 12 marca 1999 r.

napływu taniej siły roboczej oraz wysokich kosztów unowocześnienia rozdrobnionego polskiego rolnictwa. Z kolei po polskiej stronie panowały obawy co do możliwości wykupywania polskiej ziemi przez obywateli państw Unii, a także niepokój dotyczący ograniczenia przez unijne instytucje niedawno odzyskanej przez Polskę suwerenności.

Najtrudniejszą część negocjacji z władzami UE przeprowadził już rząd Leszka Millera. Udało się je zakończyć w grudniu 2002 r. podczas szczytu Unii w Kopenhadze, na którym ostatecznie rozstrzygnięto ostatnie sporne kwestie dotyczące polskiego rolnictwa oraz zakresu otwartości rynków pracy państw UE dla obywateli polskich.

W **kwietniu 2003 r.** w Atenach premier **Leszek Miller** i minister spraw zagranicznych **Włodzimierz Cimoszewicz podpisali traktat akcesyjny z UE**, co jednak nie było jeszcze równoznaczne z przystąpieniem Polski do Unii, podobnie jak dziewięciu innych krajów ubiegających się o to w tym samym czasie. W większości z nich miały się odbyć referenda, w których to obywatele mieli zaakceptować lub odrzucić tę decyzję. Referendum zorganizowano także w Polsce. Z grona partii politycznych obecnych w parlamencie do głosowania przeciwko wstąpieniu do UE nawoływała jedynie nacjonalistyczna Liga Polskich Rodzin, natomiast lider populistycznej Samoobrony Andrzej Lepper – niezadowolony z warunków członkostwa dla polskich rolników – twierdził, że zasadniczo popiera wejście Polski do UE, ale na innych zasadach niż wynegocjowane.

Referendum w sprawie akcesji Polski do UE odbyło się 7–8 **czerwca 2003 r.** Było to jedyne w historii Polski głosowanie powszechne trwające dwa dni. Zasadę tę wprowadzono z obawy, że w wypadku jednodniowego głosowania może nie zostać spełniony określony przez konstytucję wymóg 50-procentowej frekwencji dla prawomocności wyników referendum. Ostatecznie do urn poszło 59% uprawnionych, a członkostwo Polski w UE poparło ponad 77% głosujących.

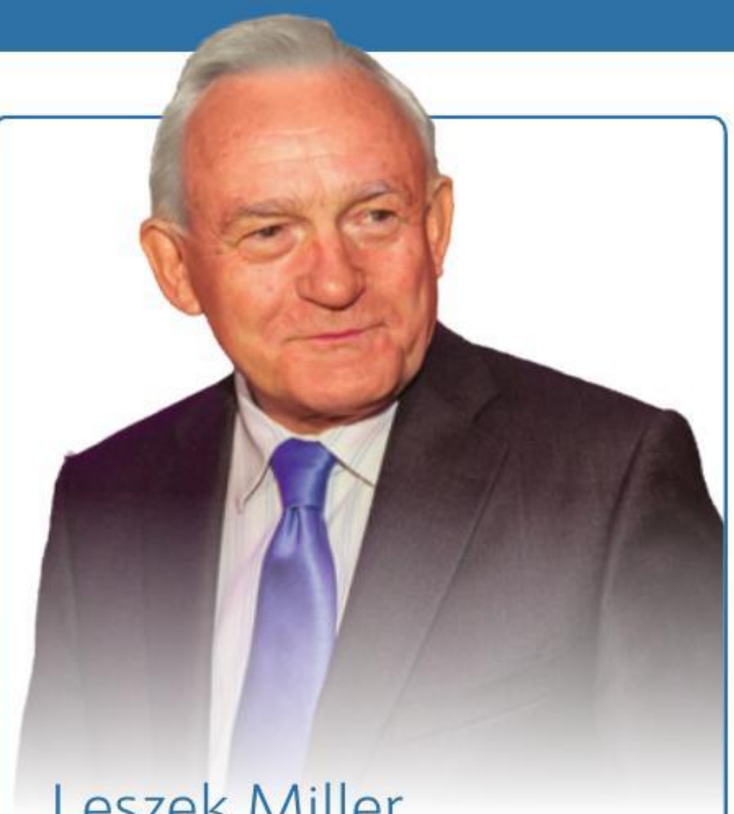

Leszek Miller

(ur. 1946)

Polityk, w latach 2001–2004 premier. W latach 60. działacz komunistycznej organizacji młodzieżowej, od 1969 r. członek PZPR, a później funkcjonariusz jej aparatu, m.in. sekretarz KC PZPR. W 1989 r. uczestniczył w obradach Okrągłego Stołu. Po rozwiązaniu PZPR współtworzył partię socjaldemokratyczną, dwukrotnie pełnił funkcję przewodniczącego SLD. W latach 1993–2004 był posłem, ministrem pracy i polityki socjalnej, ministrem spraw wewnętrznych i administracji oraz premierem. Jego rząd przeprowadził reformę służb specjalnych, dostosowywał prawo do wymogów unijnych i zakończył negocjacje o członkostwie Polski w UE, a w 2003 r. podpisał traktat akcesyjny. W 2019 r. Miller został europosłem. Zdjęcie z 2013 r.

Oficjalnie Polska wstąpiła do Unii Europejskiej 1 maja 2004 r. Wydarzenie to symbolicznie zakończyło proces zwrotu Polski ku Zachodowi, zapoczątkowany po 1991 r. przez rządy postsolidarnościowe i kontynuowany przez lewicę postkomunistyczną w następnych latach. Zgoda niemal wszystkich znaczących sił politycznych w sprawie takiego właśnie kierunku polityki zagranicznej była **jednym z najważniejszych sukcesów elity politycznej III Rzeczpospolitej**. Z chwilą wejścia do UE przed rządzącymi Polską stanęło nowe, równie trudne wyzwanie, polegające na wykorzystaniu możliwości, jakie fakt ten stworzył dla modernizacji kraju. Przepaść dzieląca Polskę od najbiedniejszych krajów „starej" Unii była bowiem bardzo duża. W 2002 r. PKB na jednego mieszkańca według standardu siły nabywczej wynosił w Polsce zaledwie 58% tego z Grecji i Portugalii. Impuls rozwojowy, jaki polska gospodarka otrzymała za sprawą wejścia do UE, a także jej większa odporność na światowy kryzys finansowy z 2008 r. sprawiły, że dwadzieścia lat później poziom życia przeciętnego Polaka stał się już porównywalny z tym, jaki był udziałem Greków i Portugalczyków.

Zacieśnianie sojuszu Polski z USA

Finał procesu integracji Polski z UE zbiegł się w czasie z konfliktem między USA a niektórymi krajami Unii (Niemcami i Francją) na tle amerykańskiej interwencji w Iraku. W styczniu **2003 r.**, podczas wizyty w USA, prezydent **Aleksander Kwaśniewski zadeklarował**, że Polska nie tylko **udzieli politycznego wsparcia dla amerykańskiej interwencji w Iraku**, ale wyśle też tam swoich żołnierzy. W marcu 2003 r. prezydent na wniosek rządu Millera oficjalnie wyraził zgodę na udział polskich żołnierzy w operacji irackiej. Wywołało to niezadowolenie w Berlinie i Paryżu, ale stanowisko Millera i Kwaśniewskiego wynikało z konsekwentnie proamerykańskiego kursu w polityce zagranicznej, jaki Polska przyjęła po wejściu do NATO.

Udział 2,4 tys. polskich żołnierzy w operacji w Iraku nie wzbudził w kraju – szczególnie na tle masowych protestów w Europie Zachodniej – większych emocji. Nie bez znaczenia pozostawał też fakt, że polscy żołnierze byli lepiej odbierani przez iracką ludność niż brytyjscy, a zwłaszcza amerykańscy. Przyjazne wobec Polaków nastawienie sporej części Irakijczyków, a także ograniczenie zadań polskich żołnierzy do działań szkoleniowych i służby porządkowej sprawiły, że stosunkowo rzadko bywali oni obiektem ataków ze strony radykalnych islamistów.

M6 Zwolennicy przystąpienia Polski do Unii Europejskiej niemal w całym kraju organizowali festyny mające zachęcić do głosowania na „tak". Prezentowali korzyści, jakie miały płynąć z przystąpienia do UE. Wtedy też po raz pierwszy na masową skalę w spotach reklamowych, na plakatach czy ulotkach zaczęto wykorzystywać twarze znanych osób. Jedną z takich akcji była kampania „Tak, jestem Europejczykiem". Wzięli w niej udział m.in. kierowca rajdowy Krzysztof Hołowczyc, piosenkarka Edyta Górniak, aktorka Anna Przybylska czy widoczny na zdjęciu aktor Michał Żebrowski, 2003 r.

M7 Przeciwnicy przystąpienia Polski do Unii Europejskiej najczęściej odwoływali się do haseł związanych z ograniczeniem przez nią suwerenności kraju. W ich kampaniach często się pojawiały wątki historyczne, jak na plakacie z Macierzysza, niewielkiej wsi na Mazowszu. Umieszczono tu obraz Jana Matejki *Rejtan*, wóz Michała Drzymały oraz fragment karykatury symbolizującej pakt Ribbentrop–Mołotow. Dziełu Matejki przyporządkowano błędnie datę III rozbioru Polski, choć malarz odniósł się do sejmu rozbiorowego z 1773 r. Całość opatrzono hasłami: „Ostrzegamy", „Równi z Równymi, Wolni z Wolnymi" i biało-czerwonym napisem „Nie rzucim ziemi...". Zdjęcie z 2003 r.

Praca z materiałami

1. Omów kampanię przed referendum w sprawie przystąpienia Polski do Unii Europejskiej. Wykorzystaj **M6**, **M7** i wiedzę pozaźródłową.
2. Wyjaśnij, dlaczego przeciwnicy przystąpienia Polski do UE często przywoływali wątki historyczne. Odwołaj się do **M7** i wiedzy pozaźródłowej.

M8 Początkiem dobrych relacji między Polską a USA była wizyta ówczesnego prezydenta USA George'a Busha w Polsce w lipcu 1989 r. Amerykański prezydent w trakcie trzydniowego pobytu przemawiał w polskim sejmie, spotkał się z generałem Wojciechem Jaruzelskim oraz odwiedził Gdańsk, gdzie złożył kwiaty pod Pomnikiem Poległych Stoczniowców 1970. Wyraził tym samym aprobatę dla zmian zachodzących w Polsce. Sporo czasu spędził też z ówczesnym przewodniczącym NSZZ „Solidarność" Lechem Wałęsą, u którego w domu zjadł obiad. Wizyta George'a Busha w Polsce była pierwszą podróżą amerykańskiego prezydenta do Europy Środkowo-Wschodniej w czasie, gdy upadał w niej system komunistyczny i rodziła się demokracja.
Na zdjęciu tłumy mieszkańców Gdańska czekające na przybycie prezydenta USA, 11 lipca 1989 r.

Praca z materiałami

1. Omów znaczenie wizyty prezydenta USA George'a Busha dla rodzącej się w Polsce demokracji. Odwołaj się do **M8** i wiedzy pozaźródłowej.
2. Przedstaw rolę Polski w procesie zmian demokratycznych zachodzących w Ukrainie. Wykorzystaj **M9** i wiedzę pozaźródłową.

Z czasem zaczęło jednak narastać rozczarowanie, że za podziękowaniami prezydenta George'a W. Busha (czyt. dżordża dablju busza, syna prezydenta George'a Busha) i Kongresu płynącymi pod adresem Warszawy nie idą konkretne działania, np. zniesienie wiz dla Polaków chcących wyjechać do USA. Sprawa ta szybko zyskała rangę głównego tematu powracającego przy okazji kontaktów polityków obu państw. Wizy zniesiono dopiero w 2019 r. W Warszawie oczekiwano też silniejszego wsparcia USA dla modernizacji polskiej armii, która była unowocześniana bardzo powoli, a ponadto redukowana liczebnie.

Polska polityka wschodnia

O tym, jak kruche jest, mimo wspólnego członkostwa w UE i NATO, partnerstwo polsko-niemieckie, Warszawa przekonała się we wrześniu 2005 r., kiedy w Berlinie kanclerz Gerhard Schröder (czyt. szreder) i prezydent Władimir Putin podpisali umowę o budowie na dnie Bałtyku **gazociągu Nord Stream** (czyt. strim) łączącego oba kraje. Umowa ta stanowiła efekt długoletnich zabiegów Kremla dążącego do stworzenia sytuacji, w której kraje Europy Zachodniej otrzymywałyby rosyjski gaz transportowany z ominięciem terytorium państw dawnego ZSRS i jego satelitów. Daleko idące uzależnienie tych ostatnich krajów od dostaw rosyjskiego gazu pozwoliło Moskwie swobodnie używać presji energetycznej. Pierwsze tego rodzaju działania Rosja podjęła wobec Białorusi (2004) i Ukrainy (2006), ale dopiero uruchomienie Nord Stream umożliwiło ich intensyfikację bez konieczności ograniczania dostaw dla Europy Zachodniej. W połączeniu z **narastaniem w Rosji tendencji autorytarnych** oraz innymi spektakularnymi działaniami nakierowanymi na odbudowę wpływów Kremla na obszarze byłego imperium Związku Sowieckiego – stanowiło to realne wyzwanie dla polityki zagranicznej Rzeczpospolitej.

Problem ten był jednak od początku lekceważony przez rząd Millera, który wypowiadając – pod hasłem nieopłacalności – umowę o budowie gazociągu łączącego Polskę z Norwegią (zawartą przez gabinet Buzka), najwyraźniej

wierzył, że osiągnie w ten sposób przełom w stosunkach polsko-rosyjskich. Jednak mimo wizyty w Polsce prezydenta Putina (styczeń 2002) i rewizyty Kwaśniewskiego (czerwiec 2002) nie udało się rozwiązać żadnej z najważniejszych kwestii spornych. Pojawiły się natomiast nowe obszary zapalne. Władze rosyjskie drażniła m.in. działalność duszpasterska polskich księży katolickich w Rosji, a zwłaszcza wsparcie humanitarne udzielane przez polskie władze Czeczenom.

W stosunkach z **Litwą** długo trwał impas, spowodowany żądaniami Wilna, aby strona polska potępiła akcję generała Lucjana Żeligowskiego z 1920 r., podczas której dowodzona przez niego dywizja zajęła Wileńszczyznę. Impas udało się przełamać tylko częściowo w **1994 r.**, kiedy podpisano **traktat o przyjaznych stosunkach**. Warszawa bowiem krytycznie oceniała politykę władz litewskich wobec mniejszości polskiej, w tym m.in. przymusową lituanizację nazwisk. Ocieplenie relacji zaczęło stopniowo następować dopiero po wejściu obu państw do UE, a istotny wpływ na to miało wspólne poczucie zagrożenia rosyjskim imperializmem.

W 2004 r. prezydent Kwaśniewski zaangażował się w rozwiązanie ostrego konfliktu politycznego w Ukrainie, do jakiego doszło tam po sfałszowaniu wyniku wyborów prezydenckich. Zorganizowane z inicjatywy Kwaśniewskiego obrady Okrągłego Stołu doprowadziły do powtórzenia wyborów pod międzynarodowym nadzorem. Zwycięstwo pomarańczowej rewolucji (zob. s. 370), za jakie uznano objęcie urzędu prezydenta przez **Wiktora Juszczenkę**, zahamowało politykę Ukrainy odchodzenia od integracji z Europą Zachodnią. Zarazem wywołało duże niezadowolenie rządzonej przez Putina Rosji, traktującej Ukrainę jako obszar swej wyłącznej dominacji.

Kolejny prezydent, Lech Kaczyński, uznawał **zacieśnianie relacji z Ukrainą** za jeden z fundamentów polskiej polityki wschodniej. Jego liczne spotkania z prezydentem Juszczenką służyły m.in. pojednaniu w dzielących oba narody kwestiach historycznych. Na tym polu Kaczyńskiemu udało się osiągnąć istotny postęp, fiaskiem natomiast zakończyły się jego zabiegi o otwarcie przed **Ukrainą i Gruzją** perspektywy członkostwa w NATO. Przesądził o tym przebieg szczytu Paktu Północnoatlantyckiego w Bukareszcie w kwietniu 2008 r., na którym mimo wsparcia ze strony USA, w konsekwencji sprzeciwu Francji i Niemiec, zarówno Kijowowi, jak i Tbilisi (czyt. tbilis-i) odmówiono przyznania tzw. planów przygotowawczych do członkostwa.

Wojna rosyjsko-gruzińska z sierpnia 2008 r. (zob. s. 370) nie tylko nie spowodowała zmiany, ale – w związku z licznymi oskarżeniami pod adresem Gruzji o rzekome sprowokowanie konfliktu – wręcz umocniła niechęć głównych państw Europy Zachodniej do większego zaangażowania się na wschodzie kontynentu. Dlatego zorganizowany w sierpniu 2008 r. przez prezydenta Kaczyńskiego wyjazd z przywódcami Ukrainy i państw bałtyckich do zagrożonej przez wojska rosyjskie gruzińskiej stolicy pozostał

M9 W trakcie pomarańczowej rewolucji w 2004 r. do Kijowa przybyli działacze większości polskich partii politycznych, by poprzeć proces demokratyzacji tego kraju. Ważną rolę odegrał ówczesny prezydent RP Aleksander Kwaśniewski, jeden z inicjatorów Okrągłego Stołu, mającego doprowadzić do zażegnania kryzysu politycznego w Ukrainie. Do negocjacji zasiedli: ustępujący prezydent Ukrainy Leonid Kuczma, jeden z liderów pomarańczowej rewolucji i kandydat na prezydenta Wiktor Juszczenko oraz prorosyjski premier i prezydent elekt Wiktor Janukowycz. Mediatorami oprócz prezydenta Kwaśniewskiego byli prezydent Litwy Valdas Adamkus oraz szef dyplomacji Unii Europejskiej Javier (czyt. hawier) Solana. Na zdjęciu Wiktor Juszczenko i Aleksander Kwaśniewski po zakończeniu rozmów, 2004 r.

LEGENDA

- kraje członkowskie UE w 1993 r., Wielka Brytania do 2020 r.
- 2004 kraje członkowskie UE po 1993 r. i rok ich wstąpienia
- kraje członkowskie NATO do 1999 r.
- 2004 kraje członkowskie NATO po 1999 r. i rok ich przyjęcia
- kraje dawnego bloku wschodniego (członkowie RWPG i Układu Warszawskiego, Albania do 1961 r.)

1. Kosowo

M10 Rozwój NATO i Unii Europejskiej

jedynie pięknym gestem solidarności z Gruzinami walczącymi z rosyjskim imperializmem. Nie był jednak w stanie pomóc Gruzji, która musiała zaakceptować podyktowane przez Putina warunki rozejmu, przywiezione do Tbilisi przez prezydenta Francji Nicolasa Sarkozy'ego (czyt. nikola sarkozjego).

Szansa na zmianę polityki USA wobec Rosji zarysowała się dopiero po rozpoczęciu **rosyjskiej interwencji w Ukrainie w 2014 r.** i aneksji Krymu. Na szczytach NATO w Newport (czyt. niuport, 2014) i Warszawie (2016) podjęto decyzję o wzmocnieniu wschodniej flanki sojuszu, czego przejawem stała się m.in. rotacyjna obecność kilku tysięcy amerykańskich żołnierzy na terenie Polski. Proces ten się pogłębił po kolejnej **agresji rosyjskiej przeciwko Ukrainie rozpoczętej w lutym 2022 r.**

Praca z materiałem

1. Omów proces rozszerzania się NATO i Unii Europejskiej. **M10**

Polecenia podsumowujące

1. Przedstaw politykę Polski względem Niemiec po 1989 r.
2. Omów drogę Polski do NATO i UE.
3. Scharakteryzuj polską politykę zagraniczną wobec Ukrainy i państw bałtyckich.

Droga Polski do NATO i Unii Europejskiej

Podsumowanie 33

Podstawy nowej polityki zagranicznej

1991 – podpisanie układu o stowarzyszeniu ze Wspólnotami Europejskimi.
1991 – deklaracja przystąpienia Polski do NATO.
1993 – opuszczenie terytorium Polski przez ostatnich żołnierzy sowieckich.

Stosunki polsko-niemieckie

1990 – układ graniczny Polski ze zjednoczonymi Niemcami.
1991 – traktat między Polską a RFN o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy.
Kwestie sporne w relacjach z Niemcami: odszkodowania dla ofiar III Rzeszy, jednakowe traktowanie mniejszości polskiej w RFN oraz niemieckiej w Polsce, zmniejszenie zadłużenia gospodarczego Polski z czasów komunistycznych.

Grupa Wyszehradzka

1991 – powstanie Grupy Wyszehradzkiej: Polska, Węgry i Czecho-Słowacja.
1992 – Środkowoeuropejskie Porozumienie o Wolnym Handlu (CEFTA).

Członkostwo Polski w NATO (1999)

Kontynuacja starań koalicji SLD–PSL o przyjęcie Polski do NATO.
1994 – przystąpienie Polski do programu Partnerstwo dla Pokoju.
Opór ze strony Rosji przyczyną zahamowania procesu rozszerzenia NATO na wschód.
1997 – podpisanie protokołów akcesyjnych zakładających przyjęcie Polski, Czech i Węgier do NATO.
12 III 1999 – wstąpienie Polski do NATO.

Polska w Unii Europejskiej (2004)

IV 2003 – podpisanie traktatu akcesyjnego Polski do UE.
VI 2003 – referendum w sprawie przystąpienia Polski do Unii – 77% za przystąpieniem, 59-procentowa frekwencja.
1 V 2004 – wstąpienie Polski do UE.

Zacieśnianie sojuszu Polski z USA

2003 – deklaracja Aleksandra Kwaśniewskiego o politycznym i militarnym wsparciu dla amerykańskiej interwencji w Iraku.
Mimo wsparcia działań amerykańskich brak wymiernych efektów współpracy dla Polski, np. zniesienia wiz do USA.

Polska polityka wschodnia

Sprawa rosyjskiego gazu jednym z punktów zapalnych na linii: Polska – Rosja – państwa Europy Zachodniej.
W relacjach z Litwą długi impas. Polepszenie stosunków po wstąpieniu obu państw do UE i pod wpływem poczucia zagrożenia rosyjskim imperializmem.
Zaangażowanie Aleksandra Kwaśniewskiego w rozwiązanie konfliktu politycznego w Ukrainie, poparcie pomarańczowej rewolucji i Wiktora Juszczenki.
Zacieśnianie relacji z Ukrainą jednym z fundamentów polskiej polityki wschodniej Lecha Kaczyńskiego.

Polecane publikacje

R.D. Asmus, *NATO. Otwarcie drzwi*, tłum. C. Murawski, G. Siwek, Warszawa: Muza, 2002.

R. Kuźniar, *Polityka zagraniczna III Rzeczypospolitej*, Warszawa: Scholar, 2012.

V

Sprawdź się!

Polska i świat w XX–XXI w.

Wykonaj w zeszycie.

1. Scharakteryzuj zmiany, do jakich doszło w Europie w następstwie Jesieni Narodów.

2. Opisz drogę Polski do Unii Europejskiej.

3. Wyjaśnij pojęcia.

- aksamitna rewolucja
- talibowie
- dekomunizacja
- pierestrojka
- pomarańczowa rewolucja
- arabska wiosna

4. Ułóż wydarzenia w porządku chronologicznym.

- wstąpienie Polski do Unii Europejskiej
- pierwsze powszechne wybory prezydenckie w III RP
- rozpad ZSRS
- początek wojny w Bośni i Hercegowinie
- atak na World Trade Center
- podział Czechosłowacji na Czechy i Słowację

5. Wskaż, które z poniższych stwierdzeń jest prawdziwe, a które – fałszywe.

- Przemiany gospodarcze w ZSRS zapoczątkowane przez Michaiła Gorbaczowa od jego nazwiska nazwano doktryną Gorbaczowa.
- Polska była jedynym krajem w Europie Środkowo-Wschodniej, w którym odejście od komunizmu odbyło się drogą pokojową. W innych krajach dochodziło do krwawych walk.
- Rozpad Jugosławii został zapoczątkowany przez konflikt między Chorwatami a serbskimi mieszkańcami Bośni i Hercegowiny.
- Wybory prezydenckie w 1995 r. okazały się dla premiera Tadeusza Mazowieckiego porażką (zajął trzecie miejsce), dlatego zdecydował się na ustąpienie ze stanowiska premiera.
- W 2003 r. prezydent Aleksander Kwaśniewski zadeklarował, że Polska udzieli politycznego wsparcia dla amerykańskiej interwencji w Iraku oraz wyśle tam żołnierzy.

6. Zapoznaj się z informacjami na temat postaci historycznych i ustal, kogo dotyczą.

• Václav Havel • Helmut Kohl • Wiktor Janukowycz
• Leszek Miller • Bronisław Geremek

- Polski polityki i historyk. W czasach komunistycznych wspierał opozycję, występując w obronie represjonowanych działaczy KOR-u. Był doradcą NSZZ „Solidarność" i uczestnikiem obrad Okrągłego Stołu. W latach 1997–2000 pełnił funkcję ministra spraw zagranicznych. W marcu 1999 r. złożył dokumenty ratyfikujące członkostwo Polski w NATO.
- Ukraiński polityk związany z prorosyjską Partią Regionów. Dwukrotny premier tego kraju w latach 2002–2005 i 2006–2007 oraz prezydent w latach 2010–2014. Jego prorosyjska polityka stała się przyczyną buntu społecznego – Euromajdanu. W jego następstwie został odsunięty od władzy.
- Niemiecki polityk, działacz oraz przewodniczący Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej. W 1982 r. objął stanowisko kanclerza RFN. Po zburzeniu muru berlińskiego wystąpił z inicjatywą zjednoczenia obu państw niemieckich. W 1991 r. został pierwszym kanclerzem zjednoczonych Niemiec. Urząd piastował do 1998 r.
- Polski polityk, działacz lewicowy. W PRL był członkiem PZPR i jednym z sekretarzy KC. Uczestniczył w obradach Okrągłego Stołu. Po upadku komunizmu należał do twórców i liderów SLD. W latach 2001–2004 był premierem, a jego rząd doprowadził do końca negocjacje w sprawie członkostwa Polski w UE.
- Czeski pisarz i polityk, działacz opozycyjny, jeden z inicjatorów Karty 77. W 1989 r. został wybrany na prezydenta Czechosłowacji, a po jej rozpadzie – prezydenta Czech. Wprowadził ten kraj do NATO i zapoczątkował proces przystąpienia do UE.

7. Przyjrzyj się uważnie ilustracji, a następnie napisz, jakie wydarzenie zostało na niej przedstawione i kiedy do niego doszło. Wymień jego konsekwencje dla dziejów Europy.

8. Napisz pracę argumentacyjną.
Problemy wewnętrzne ZSRS były jedną z głównych przyczyn upadku komunizmu w Europie. Zajmij stanowisko wobec podanej tezy i je uzasadnij, uwzględniając w argumentacji aspekty: polityczny, społeczny i gospodarczy.

KALENDARIUM

23 VIII 1939 – zawarcie paktu Ribbentrop–Mołotow
VIII 1939 – zawarcie antyniemieckiego sojuszu pomiędzy Polską a Wielką Brytanią
1939–1945 – II wojna światowa
1 IX 1939 – atak III Rzeszy na Polskę, wybuch II wojny światowej
– obrona Poczty Polskiej w Gdańsku
1939–1940 – dziwna wojna
IX 1939 – bitwa pod Mokrą
– obrona Wojskowej Składnicy Tranzytowej na Westerplatte
– wypowiedzenie wojny Niemcom przez Francję i Wielką Brytanię
– bitwa pod Wizną
– obrona Warszawy
– bitwa nad Bzurą
17 IX 1939 – atak ZSRS na Polskę
17/18 IX 1939 – opuszczenie kraju przez rząd i prezydenta oraz naczelnego wodza
IX 1939 – powstanie Służby Zwycięstwu Polski
– zawarcie traktatu o granicach i przyjaźni przez III Rzeszę i ZSRS (drugi pakt Ribbentrop–Mołotow)
– Władysław Raczkiewicz prezydentem RP na uchodźstwie
X 1939 – kapitulacja Helu
– bitwa pod Kockiem
– koniec kampanii polskiej
– włączenie m.in. Pomorza Gdańskiego, Wielkopolski i Górnego Śląska do III Rzeszy
– utworzenie Generalnego Gubernatorstwa
– wybory do zgromadzeń ludowych na terenach zagarniętych przez Sowietów (włączenie tych ziem do ZSRS)
– początek tworzenia gett dla ludności żydowskiej na terenie okupowanej Polski
X 1939 – IV 1940 – masowe egzekucje Polaków w lasach koło Piaśnicy
XI 1939 – aresztowanie pracowników naukowych krakowskich uczelni i przewiezienie ich do obozu w Sachsenhausen
XI 1939 – III 1940 – wojna zimowa Finlandii z ZSRS
XII 1939 – powstanie Związku Walki Zbrojnej (ZWZ)
II 1940 – powstanie reprezentacji politycznej Polskiego Państwa Podziemnego
II 1940 – VI 1941 – masowe deportacje ludności polskiej w głąb ZSRS
III 1940 – decyzja Stalina o zamordowaniu polskich oficerów więzionych w Kozielsku, Starobielsku i Ostaszkowie
IV 1940 – początek masowych egzekucji polskich oficerów w Katyniu, Charkowie i Miednoje
– inwazja Niemiec na Danię i Norwegię
V 1940 – walki o Narwik z udziałem Samodzielnej Brygady Strzelców Podhalańskich
V–VII 1940 – akcja AB (Nadzwyczajna Akcja Pacyfikacyjna)
V 1940 – atak Niemiec na Belgię, Holandię, Luksemburg i Francję
– ewakuacja wojsk brytyjskich i francuskich do Wielkiej Brytanii przez port w Dunkierce
VI 1940 – przystąpienie Włoch do wojny
– kapitulacja Francji
– aneksja Litwy, Łotwy i Estonii przez ZSRS
– rozbiór Rumunii przez ZSRS, Węgry, Bułgarię
– początek funkcjonowania KL Auschwitz
VIII–X 1940 – bitwa o Wielką Brytanię (udział m.in. polskich Dywizjonów 300, 301, 302 i 303)
IX 1940 – podpisanie paktu trzech
– atak Włochów na Egipt
1940–1941 – przystąpienie Węgier, Rumunii, Słowacji i Bułgarii do bloku państw osi
III 1941 – uchwalenie Lend-Lease Act
IV 1941 – atak III Rzeszy na Jugosławię
– proklamacja Niezależnego Państwa Chorwackiego
– atak III Rzeszy na Grecję, okupacja niemiecko-włoska
VI–VII 1941 – pogromy Żydów we Lwowie
22 VI 1941 – atak III Rzeszy na ZSRS (operacja „Barbarossa")
VII 1941 – zamordowanie przez Niemców polskich profesorów i docentów we Lwowie
– mord w Jedwabnem
30 VII 1941 – podpisanie układu Sikorski–Majski
14 VIII 1941 – podpisanie Karty atlantyckiej, początek tworzenia Wielkiej Koalicji
VIII 1941 – powołanie do życia Polskich Sił Zbrojnych w ZSRS
IX 1941 – masakra w Babim Jarze
IX 1941 – I 1944 – blokada Leningradu
1941–1942 – obrona Tobruku z udziałem Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich
XII 1941 – dotarcie Niemców pod Moskwę
7 XII 1941 – atak Japonii na Pearl Harbor, włączenie się USA do II wojny światowej
1942–1943 – działania ofensywne Japonii na Dalekim Wschodzie
I 1942 – podpisanie Deklaracji Narodów Zjednoczonych
– konferencja w Wannsee
– powstanie Polskiej Partii Robotniczej (PPR)
II 1942 – powstanie Armii Krajowej z przekształcenia ZWZ
– bitwa na Morzu Jawajskim
III 1942 – utworzenie przez komunistów Gwardii Ludowej
VI 1942 – bitwa wokół atolu Midway
VIII 1942 – II 1943 – walki o Wyspy Salomona (m.in. Guadalcanal)
X 1942 – klęska Niemców pod Al-Alamajn w Egipcie
XI 1942 – desant Brytyjczyków i Amerykanów w Maroku i Algierii (operacja „Torch")
XI 1942 – II 1943 oblężenie Stalingradu
XI 1942 – VIII 1943 – pacyfikacja Zamojszczyzny
1943–1944 – rzeź wołyńska
III 1943 – akcja pod Arsenałem

IV 1943 – ujawnienie przez Niemców informacji o mordzie w Katyniu
19 IV 1943 – wybuch powstania w getcie warszawskim
IV 1943 – zerwanie stosunków dyplomatycznych z Polską przez ZSRS
VII 1943 – śmierć generała Władysława Sikorskiego w katastrofie lotniczej w Gibraltarze
– bitwa pod Kurskiem
– desant aliantów na Sycylii, początek kampanii włoskiej
IX 1943 – kapitulacja Włoch i powstanie Włoskiej Republiki Socjalnej (Republiki Salò)
X 1943 – bitwa pod Lenino z udziałem 1. Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki
XI 1943 – początek akcji „Burza"
28 XI – 1 XII 1943 – konferencja w Teheranie
XII 1943 – utworzenie Krajowej Rady Narodowej
I 1944 – powstanie Armii Ludowej
– powstanie Rady Jedności Narodowej
V 1944 – zdobycie masywu Monte Cassino przez żołnierzy II Korpusu Polskiego pod dowództwem generała Andersa
VI 1944 – początek ofensywy Armii Czerwonej na froncie wschodnim (operacja „Bagration")
6 VI 1944 – lądowanie aliantów w Normandii (operacja „Overlord"), otwarcie drugiego frontu
VII 1944 – operacja „Ostra Brama" w Wilnie
– utworzenie Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (PKWN)
1 VIII 1944 – wybuch powstania warszawskiego
VIII 1944 – rzeź Woli
IX 1944 – dekret PKWN o przeprowadzeniu reformy rolnej
– bitwa pod Arnhem
2/3 X 1944 – upadek powstania warszawskiego
XII 1944 – nieudana kontrofensywa wojsk niemieckich w Ardenach
1944–1946 – wysiedlenia Polaków z dawnych Kresów do Polski
I 1945 – rozwiązanie Armii Krajowej
4–11 II 1945 – konferencja w Jałcie
IV–VI 1945 – konferencja w San Francisco i utworzenie ONZ
2 V 1945 – kapitulacja Berlina
– zakończenie walk we Włoszech
8 V 1945 – bezwarunkowa kapitulacja III Rzeszy, koniec II wojny światowej w Europie
VI 1945 – proces szesnastu
VII 1945 – obława augustowska
17 VII – 2 VIII 1945 – konferencja w Poczdamie
6 i 9 VIII 1945 – zrzucenie bomb atomowych na Hiroszimę i Nagasaki
VIII 1945 – polsko-sowiecka umowa graniczna
2 IX 1945 – bezwarunkowa kapitulacja Japonii, koniec II wojny światowej na Dalekim Wschodzie
IX 1945 – powołanie Zrzeszenia Wolność i Niezawisłość
XI 1945 – X 1946 – proces w Norymberdze (przed Międzynarodowym Trybunałem Wojskowym)
1945–1950 – wysiedlenia Niemców z Ziem Zachodnich i Północnych
I 1946 – utworzenie Międzynarodowego Trybunału Wojskowego dla Dalekiego Wschodu
– początek nacjonalizacji przemysłu
VI 1946 – referendum ludowe
VII 1946 – pogrom kielecki
VII–X 1946 – konferencja pokojowa w Paryżu
1946–1954 – wojna w Indochinach
I 1947 – powstanie Bizonii
– pierwsze powojenne wybory do sejmu
II 1947 – podpisanie traktatów pokojowych w Paryżu
– uchwalenie małej konstytucji
III 1947 – ogłoszenie doktryny Trumana
IV–VII 1947 – akcja „Wisła"
IX 1947 – utworzenie Kominformu
1947–1949 – „bitwa o handel"
– realizacja planu trzyletniego
1948–1952 – realizacja Programu Odbudowy Europy (planu Marshalla)
– utworzenie Powszechnej Organizacji Służba Polsce
1948 – powstanie państwa Izrael
1948–1949 – wojna o niepodległość Izraela
IV 1948 – utworzenie Organizacji Europejskiej Współpracy Gospodarczej (OEEC)
VI 1948 – V 1949 – most powietrzny
VII 1948 – powstanie Związku Młodzieży Polskiej (ZMP)
XII 1948 – uchwalenie Powszechnej deklaracji praw człowieka
– powstanie Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (PZPR)
I 1949 – utworzenie Trizonii
– powołanie Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (RWPG)
V 1949 – utworzenie Rady Europy
1949 – utworzenie NATO
IX 1949 – powstanie RFN
X 1949 – proklamowanie Chińskiej Republiki Ludowej (ChRL)
– powstanie NRD
1950 – porozumienie episkopatu z rządem regulujące funkcjonowanie Kościoła w Polsce
– układ w Zgorzelcu
– reforma walutowa
1950–1953 – wojna koreańska
1950–1955 – plan sześcioletni
1951–1955 – próby kolektywizacji rolnictwa
1951–1959 – kolejne wysiedlenia Polaków z dawnych Kresów na Ziemie Zachodnie i Północne
1952 – początek nadawania przez Rozgłośnię Polską Radia Wolna Europa
– uchwalenie konstytucji PRL
– początek funkcjonowania Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali (EWWiS)
III 1953 – śmierć Józefa Stalina

VI 1953 – powstanie berlińskie
IX 1953 – internowanie prymasa Stefana Wyszyńskiego
1954 – traktaty paryskie, suwerenność RFN
1955 – utworzenie Układu Warszawskiego
1956 – XX Zjazd KPZR i tajny referat Chruszczowa potępiający Stalina
– śmierć Bolesława Bieruta
– liberalizacja polityki PZPR, początek odwilży
– poznański Czerwiec
– Władysław Gomułka I sekretarzem KC PZPR
– powstanie węgierskie
– polski Październik
– kryzys sueski
1957 – podpisanie traktatów rzymskich
– likwidacja tygodnika „Po Prostu"
– wysłanie w przestrzeń kosmiczną pierwszego sztucznego satelity Ziemi
1958 – powstanie EWG i Euratomu
– Wielki Skok Naprzód w Chinach
1960 – Rok Afryki
– utworzenie Europejskiego Stowarzyszenia Wolnego Handlu (EFTA)
1961 – początek procesu Adolfa Eichmanna
– pierwszy lot człowieka w kosmos (ZSRS)
– inwazja w Zatoce Świń
– kryzys berliński i budowa muru berlińskiego
1962–1965 – sobór watykański II
– kryzys kubański
1964 – wystosowanie Listu 34
– utworzenie Organizacji Wyzwolenia Palestyny (OWP)
1965–1975 – wojna w Wietnamie
1965 – orędzie biskupów polskich do niemieckich
1966 – obchody Milenium Chrztu Polski i Tysiąclecia Państwa Polskiego
1966–1968 – rewolucja kulturalna w Chinach
1967 – wojna sześciodniowa
1967–1968 – fala strajków okupacyjnych na uczelniach w USA
1968 – Praska Wiosna
– rewolta studencka w Europie Zachodniej
– demonstracje studenckie, Marzec '68
– interwencja wojsk Układu Warszawskiego w Czechosłowacji
1969 – lądowanie człowieka na Księżycu (USA)
1970 – układ między PRL a RFN w sprawie zachodniej granicy Polski
– rewolta grudniowa (Grudzień '70)
1972 – układ o podstawach stosunków między NRD a RFN
1973 – rozszerzenie Wspólnoty Europejskiej o Wielką Brytanię, Irlandię i Danię
– wycofanie się wojsk amerykańskich z Wietnamu
– wojna Jom Kippur
1975 – reforma administracyjna kraju
1976 – nowelizacja konstytucji PRL
– strajki w Ursusie, Płocku i Radomiu
– powstanie Socjalistycznej Republiki Wietnamu
– powstanie Komitetu Obrony Robotników (KOR)
1977 – powstanie Ruchu Obrony Praw Człowieka i Obywatela (ROPCiO)
1978 – utworzenie Wolnych Związków Zawodowych (WZZ)
– porozumienie w Camp David
– wybór Karola Wojtyły na papieża
1979 – rewolucja islamska w Iranie, przekształcenie Iranu w republikę islamską
– ustanowienie Europejskiego Systemu Walutowego
– pierwsza pielgrzymka Jana Pawła II do Polski
– pierwsze bezpośrednie wybory do Parlamentu Europejskiego
1980 – strajk okupacyjny w Stoczni Gdańskiej im. Lenina
– podpisanie porozumień sierpniowych
– Nagroda Nobla w dziedzinie literatury dla Czesława Miłosza
– rejestracja NSZZ „Solidarność"
1980–1988 – wojna iracko-irańska
1981 – rozszerzenie Wspólnoty Europejskiej o Grecję
– I Krajowy Zjazd Delegatów NSZZ „Solidarność"
1981–1983 – stan wojenny w Polsce
13 XII 1981 – wprowadzenie stanu wojennego
16 XII 1981 – pacyfikacja strajku w kopalni „Wujek"
1982 – powołanie Patriotycznego Ruchu Odrodzenia Narodowego (PRON)
– delegalizacja NSZZ „Solidarność"
1983 – przyznanie Lechowi Wałęsie Pokojowej Nagrody Nobla
1984 – porwanie i zamordowanie przez SB księdza Jerzego Popiełuszki
1985 – podpisanie układu z Schengen, utworzenie strefy Schengen
– początek pierestrojki w ZSRS
1986 – rozszerzenie Wspólnoty Europejskiej o Hiszpanię i Portugalię
– amnestia dla więźniów politycznych
1987 – powołanie Rady Europejskiej
1987–1993 – pierwsza intifada (intifada kamieni)
II–IV 1989 – obrady Okrągłego Stołu
4 VI 1989 – wybory czerwcowe (I tura)
1989–1990 – Jesień Narodów w Europie Środkowej i Wschodniej
1989 – masakra na Placu Tiananmen w Pekinie
– obrady Trójkątnego Stołu na Węgrzech
– mianowanie Tadeusza Mazowieckiego premierem
– zburzenie muru berlińskiego
– aksamitna rewolucja w Czechosłowacji
– rewolucja grudniowa w Rumunii
– nowelizacja konstytucji PRL
1990 – początek realizacji planu Balcerowicza
– obrady Okrągłego Stołu w Bułgarii
– ogłoszenie niepodległości przez Litwę
– pierwsze demokratyczne wybory samorządowe

– wybory parlamentarne na Węgrzech, w Czechosłowacji, Rumunii i Bułgarii
– zjednoczenie Niemiec
– układ graniczny Polski ze zjednoczonymi Niemcami
– pierwsze powszechne wybory prezydenckie, zwycięstwo Lecha Wałęsy

1990–1991 – pierwsza wojna w Zatoce Perskiej

1991 – operacja „Pustynna Burza"
– powstanie Grupy Wyszehradzkiej
– pierwsze całkowicie wolne wybory parlamentarne
– początek rozpadu Jugosławii
– rozwiązanie Układu Warszawskiego i RWPG
– pucz sierpniowy (pucz Janajewa) w Moskwie
– proklamowanie niepodległości przez Estonię, Łotwę, Ukrainę i Białoruś
– układ o stowarzyszeniu ze Wspólnotami Europejskimi
– likwidacja ZSRS, symboliczny koniec zimnej wojny

1992 – podpisanie traktatu w Maastricht, decyzja o utworzeniu Unii Europejskiej
– uchwalenie małej konstytucji
– podpisanie Środkowoeuropejskiego Porozumienia o Wolnym Handlu (CEFTA)

1992–1995 – wojna domowa w Bośni i Hercegowinie

1993 – rozpad Czechosłowacji, powstanie Czech i Słowacji
– podpisanie porozumień z Oslo, powstanie Autonomii Palestyńskiej

1 XI 1993 – powstanie Unii Europejskiej (UE)

1995 – rozszerzenie Unii Europejskiej o Austrię, Szwecję i Finlandię
– wybór Aleksandra Kwaśniewskiego na prezydenta

1996–1999 – konflikt w Kosowie

1996 – Wisława Szymborska laureatką Nagrody Nobla w dziedzinie literatury

1997 – uchwalenie konstytucji RP
– podpisanie w Brukseli protokołów akcesyjnych do NATO przez Polskę, Czechy i Węgry

1999 – cztery wielkie reformy rządu Jerzego Buzka
– wstąpienie Polski do NATO

2000 – objęcie urzędu prezydenta Rosji przez Władimira Putina

11 IX 2001 – atak terrorystyczny przeprowadzony przez Al-Kaidę w USA

2001–2021 – wojna w Afganistanie

2002 – wprowadzenie wspólnej waluty euro

2003 – podpisanie przez Polskę traktatu akcesyjnego z Unią Europejską
– referendum akcesyjne

2003–2011 – druga wojna w Iraku

1 V 2004 – wstąpienie Polski do Unii Europejskiej

2004–2005 – pomarańczowa rewolucja w Ukrainie

2005–2007 – pierwsze rządy PiS

2005 – objęcie urzędu prezydenta przez Lecha Kaczyńskiego

2007–2015 – rządy koalicji PO–PSL

2008 – atak Rosji na Gruzję, oderwanie Abchazji i Osetii Południowej

10 IV 2010 – katastrofa pod Smoleńskiem

2010 – wygrana Bronisława Komorowskiego w wyborach prezydenckich
– zamieszki w Tunezji, początek arabskiej wiosny

2011 – wybuch wojny domowej w Syrii

2013 – przekształcenie Autonomii Palestyńskiej w Państwo Palestyńskie

2013–2014 – Euromajdan w Ukrainie

2014 – rosyjska interwencja w Donbasie w Ukrainie, aneksja Krymu
– powstanie Państwa Islamskiego na pograniczu Syrii i Iraku

2015 – wybory prezydenckie i parlamentarne, zwycięstwo Andrzeja Dudy i PiS
– kryzys migracyjny w Unii Europejskiej

2022 – inwazja Rosji na Ukrainę

Indeks najważniejszych pojęć i postaci

1. Armia Polska 141, 143, 149
1. Armia Wojska Polskiego 131, 137, 141, 144, 149
1. Dywizja Pancerna 62, 113, 115
1. Dywizja Piechoty im. Tadeusza Kościuszki 59, 64, 108, 141, 149, 234
1. Korpus Polskich Sił Zbrojnych w ZSRS (1. Armia Polska) 141, 143
1. Samodzielna Brygada Spadochronowa 63, 114, 115
2. Armia Wojska Polskiego 144
10. Brygada Kawalerii Pancernej 106, 115
21 postulatów 301, 302, 311
I Korpus Polski 106, 108, 115
II Korpus Polski 62, 106, 108, 110, 113, 115, 144, 145, 259

A

Adenauer Konrad **169**, 175, 208, 210, 217
agresja ZSRS na Polskę 8, 14, 19, 109
ajatollah **203**, 204, 207
AK → Armia Krajowa
akcja
  AB **84**, 91, 150
  Kutschera 121
  (plan) „Burza" 126–128, 132, 137, 147, 255, 257
  pod Arsenałem 116, 122, 125, 150
  „Wisła" 232, 234, 239
Akcja Wyborcza „Solidarność" (AWS) 379–381, 385
AL → Armia Ludowa
alawici **368**
alianci 21, 22, 27, 28, 41, 44, 55, 58–64, 66, 69, 72, 74, 75, 77, 105, 112, 113, 115, 116, 122, 128, 132, 134, 137, 140, 141, 145, 148, 149, 152, 153, 156, 163, 165, 175, 199, 203
Al-Kaida 364, 365, 373
amnestia 109, 261, 295, 296
  dla członków podziemia niepodległościowego 254, 259, 263
  dla więźniów politycznych 324, 335
Anders Władysław 14, 62, **110**, 111, 113, 115, 132, 136, 237, 255, 259
Anielewicz Mordechaj **53**
Antall József 354
apartheid 220, 221, 229
Aquino Corazon 220
arabska wiosna 366–368, 373
Arafat Jasir **200**, 202, 203
armia
  Berlinga (berlingowcy) 108, 127, 141–143, 147, 149, 315
  generała Andersa (Armia Andersa) 107, 108, 110, 111, 113, 115, 140, 141, 236, 237, 240
Armia
  Andersa → armia generała Andersa
  Czerwona 9, 14, 18, 21, 27–31, 39, 42, 58, 61, 62, 64, 69, 73, 74, 94, 96, 100, 103, 112, 126, 127, 131, 137–139, 141, 142, 144, 147, 148, 152, 171, 176, 188, 233, 234, 244, 251, 340, 355
  Krajowa (AK) 41, 43, 45, 52, 87, 101–103, 116, 117, 119–129, 131, 132, 134, 137–140, 146–150, 236, 242, 246, 254–258, 260, 262, 263, 273
  Ludowa (AL) 132, 138–140, 142, 143, 149, 234
Armstrong Neil 218, 219, 229
Asad, Al- Baszar 368
atak
  Japonii na Pearl Harbor 20, 32, 33, 65, 72
  Niemiec na Grecję 25, 33
  Niemiec na Jugosławię 25, 33
  Niemiec na Polskę → plan „Fall Weiss"
  Rosji na Gruzję 370, 373
  Rosji na Ukrainę 371, 373, 394
  (zamach) terrorystyczny 227, 228, 362, 364, 365, 368, 373
Attlee Clement 76, 77, 153, 163
Auschwitz → obóz koncentracyjny Auschwitz
Auschwitz-Birkenau → obóz zagłady Auschwitz-Birkenau
Autonomia Palestyńska 200, 202, 203, 207

B

Bach-Zelewski Erich von dem 130
Baczyński Krzysztof Kamil 133
Balcerowicz Leszek 324, **334**, 335, 381
Bataliony Chłopskie (BCh) 101, 102, 124, 125, 234
Beck Józef 9, 18
Belka Marek 382, 385
Beneluks 209, 211, 213, 217
Beneš Edvard 176
Beria Ławrientij 180, 181
Berling Zygmunt 127, **141**, 143, 149, 315
berlingowcy → armia Berlinga
Bernaciak Marian „Orlik" 255
Bezpartyjny Blok Wspierania Reform (BBWR) 378
bezwarunkowa kapitulacja
  III Rzeszy 58, 60, 64, 69, 75
  Japonii 58, 65, 66, 69, 155
Bhutto Benazir 220
Bielecki Jan Krzysztof 375, 386, 388
Bierut Bolesław 138, 144, 146, 245, **246**, 252, 253, 264, 265, 274–276, 287
bitwa
  graniczna 11
  na Morzu Filipińskim 66
  na Morzu Jawajskim 64
  nad Bzurą 8, 12, 19, 255
  o Atlantyk 28–29, 33, 114
  o Tobruk 115
  o Wielką Brytanię 20, 23–24, 26, 33, 104, 106, 107, 115
  pod Falaise 62, 69, 113, 115
  pod Kockiem 8, 14, 19
  pod Kurskiem 58, 59, 69
  pod Lenino 59, 69, 141, 149
  pod Mokrą 11, 19
  pod Monte Cassino 62, 63, 69, 110, 113, 115, 144, 237, 256
  pod Narwikiem 21, 115
  pod Smoleńskiem 30
  pod Studziankami 144, 149
  pod Szackiem 16
  pod Wizną 11, 17, 19
  wokół atolu Midway 58, 65
  w Zatoce Leyte 66
„bitwa o handel" 244, 248, 249, 253
Biuro Informacyjne Partii Komunistycznych i Robotniczych → Kominform
Bizonia 168, 169, 175
Blitzkrieg → wojna błyskawiczna
blok wschodni (sowiecki) 9, 154, 167, 170, 172, 175–181, 185
Blok Stronnictw Demokratycznych 249, 251, 253
blokada Leningradu 26, 30, 31, 33, 36, 60
Borusewicz Bogdan 301, 311
„Bór" → Komorowski Tadeusz
Bractwo Muzułmańskie 228, 229, 364, 366, 367
Breżniew Leonid 183, 350
Broz-Tito Josip (Tito) 42, 61, 74, 75, 77, **177**, 180, 185, 264, 362
Bujak Zbigniew **316**
Bursche Juliusz 90, 91
Bush George 205, 392
Bush George W. 365, 392
Buzek Jerzy 374, **380**, 381, 385, 389, 392
Bytnar Jan „Rudy" 120, 122, 125

C

Castro Fidel **192**, 193, 197
Ceaușescu Nicolae 183, 356, 361
Centralna Rada Związków Zawodowych (CRZZ) 265, 275, 302
centralne planowanie 179, 185
Chomeini Ruhollah **203**, 204, 207
Chruściel Antoni „Monter" 129, 130
Chruszczow Nikita 176, **180**–183, 185, 188, 193, 276, 278, 279
Churchill Winston 22, 23, 58, **71**–77, 106, 109, 114, 128, 132, 135, 148, 153, 163–165, 175, 211, 213
cichociemni 122, 123, 125, 132, 242
Ciepliński Łukasz „Pług" **255**
Cimoszewicz Włodzimierz 378, 390
Clinton Bill **388**, 389
cyklon B **50**
Cyrankiewicz Józef **252**, 253, 265, 288, 336
Czang Kaj-szek 24, 31, 66, 70, 72–75, 186, 197
czarny rynek 35, 45, 83, 91, 95, 368
Czerwiec 1976 292, 299
Czerwona Gwardia 186, 187
Czerwone Brygady 227, 229
Czerwoni Khmerzy 192
czerwonogwardziści → hunwejbini
Czerwony Krzyż (CK) 99, 111, 112
czystki etniczne 39, 363, 373

D

Dawidowski Aleksy „Alek" 121
Degrelle Léon 38, **40**
dekartelizacja 153, 163
Deklaracja Narodów Zjednoczonych 70, 72, 77, 105
dekolonizacja 186, 194, 195, 197, 229
  Afryki 195–197, 221
  Azji 194, 195
dekomunizacja **375**, 374–376
dekret PKWN 142, 244, 247, 253
Dekutowski Hieronim „Zapora" 255, 262
Delegat Rządu na Kraj 118, 125, 128, 132, 137, 148
demilitaryzacja 153, 155, 163
demokracja ludowa 167, 219, 244, 246, 253, 267
demokratyzacja 153, 163, 278, 279, 309, 325, 331, 350, 351, 353, 356, 372, 393
demonstracje 44, 61, 171, 181, 184, 194, 203, 220, 225, 226, 260, 263, 276–278, 284, 287, 288, 292, 295, 316, 317, 323, 352, 354, 361, 366, 371, 372
denazyfikacja 153, 163
denuncjacja 54, 57, 118
Deng Xiaoping 188, 197, 372
deportacje 9, 39, 49, 53, 56, 57, 81, 92, 93, 97, 98, 100, 103
destalinizacja 180, 181, 185, 351
détente **350**
Deutsche Volksliste → niemiecka lista narodowa
dipisi (*DPs*) 236
Dobraczyński Jan 321
Dobrzański Henryk „Hubal" 116, 117, 125
doktryna 17, 18, 38, 186
  Breżniewa 184
  Trumana 164, 175
Dowbor-Muśnicki Józef 99
drugi pakt Ribbentrop–Mołotow (traktat o granicach i przyjaźni) 8, 15, 16, 19
Drużyny Ochronne NSDAP → SS
Dubček Alexander **183**–185
Duda Andrzej 374, 384, 385
dyskryminacja 194, 218, 222, 223
  Żydów 47, 57

E

Eden Anthony 111
Eichmann Adolf 152, **157**, 163
Einsatzgruppen 49, 50, 57
Eisenhower Dwight 59, **62**–64
eksterminacja Żydów („ostateczne rozwiązanie kwestii żydowskiej") 39, 46, 49–51, 57, 86, 157
embargo na dostawy ropy naftowej 201, 207
Enigma 24, 122
Euromajdan 370, **371**, 373
Europejska konwencja praw człowieka 209
Europejska Wspólnota Energii Atomowej (Euratom) 208, 212, 217
Europejska Wspólnota Gospodarcza (EWG, Wspólnota Europejska) 208, 211, 212, 217
Europejska Wspólnota Obronna 211
Europejska Wspólnota Węgla i Stali (EWWiS) 208–211, 217
Europejski Bank Centralny 214
Europejski System Walutowy 213
Europejski Trybunał Praw Człowieka 209, 210, 217
Europejskie Stowarzyszenie Wolnego Handlu (EFTA) 208, 212

F

Fieldorf August Emil „Nil" **121**, 125, 260
folkslista → niemiecka lista narodowa
formacje Waffen-SS 35, 36, 40, 45
Frakcja Czerwonej Armii (RAF) 227, 229
Francja Vichy → państwo Vichy
Franczak Józef „Lalek" 259
Frank Anne 53, 57
Frank Hans **82**, 83, 85, 88, 90, 91, 156
front
  dalekowschodni 32
  drugi 60, 62, 63, 69, 72, 73, 77, 113
  francuski 22, 106
  polski 12, 13
  włoski 59–62, 69, 76, 110, 113, 115
  wschodni 26, 30, 37–40, 58–62, 64, 69, 73, 110, 112, 122, 126, 137, 147
  zachodni 27, 33
Front
  Jedności Narodu (FJN) 267, 321
  Narodowy 177, **267**, 275
Führer → Hitler Adolf

G

Gagarin Jurij 218, 219, 229
Gandhi Indira 220
Gandhi Mahatma **194**
Gasperi Alcide De 208, 217
Gaulle Charles de **41**, 63, 72, 74, 195, 225
Generalne Gubernatorstwo (GG) 16, 19, 31, 34, 37, 45, 47, 48, 51, 53, 55, 80, 82–86, 88–91, 93, 98, 118, 133, 150
Generalny Plan Wschodni **81**, 82, 88, 91
Geremek Bronisław 301, **389**
Gestapo 85, 96, 100, 114, 117, 122, 155–157
getta dla ludności żydowskiej 36, 46–57, 87, 232, 238
Getter Matylda 54, 56, 57
getto warszawskie 46, 48, 52–57, 232
Giedroyc Jerzy **240**, 241, 243
Gierek Edward 285, **289**, 288–293, 295, 298–300, 305, 311, 319
GL → Gwardia Ludowa
Glemp Józef **308**
globalizacja 218, 229, 366, 373
Główny Zarząd Informacji Wojskowej 246
Główny Zarząd Poprawczych Obozów (Gułag) 97, 351
Godzina „W" 128, 137
Gombrowicz Witold 241, 337, 347
Gomułka Władysław 101, 138, 147, 182, 245, 246, 253, 257, 264, 275, 276, **278**–284, 286–288, 290, 291, 299, 338
Goralenvolk → naród góralski
Gorbaczow Michaił 324, 326, 327, 331, 335, **351**, 350–353, 357, 358
gospodarka
  nakazowo-rozdzielcza (planowa) 248, 253
  rynkowa (wolnorynkowa) 152, 159, 179, 180, 194, 248, 325, 334, 335, 357
Grósz Károly 353, 361
Grudzień '70 → rewolta grudniowa
Grupa Wyszehradzka 386, 388, 395
Guderian Heinz 15, **22**, 23
„gulaszowy socjalizm" 183
Gułag → Główny Zarząd Poprawczych Obozów
Gwardia Ludowa (organizacja socjalistów) 124, 125
Gwardia Ludowa (organizacja komunistów, GL) 52, 138–140, 148, 149, 234, 285

H

Havel Václav **355**, 356, 361
Herling-Grudziński Gustaw 103, 240, 241, 337, 347
Hezbollah → Partia Boga
Hirohito cesarz 66, 156
Hitler Adolf (Führer) 9, 15, 17–25, 27, 29, 30, 32, 33, 36, 38, 39, 41, 46, 50, 51, 58, 59, 61, 64, 67, 74, 80, 82, 88, 91, 100, 111, 122, 128, 133, 135, 145, 156
Hlond August 90, 261
Holokaust (Szoah, zagłada Żydów) 34, 35, 38, 40, **46**, 49, 51–57, 68, 88, 91, 157, 169, 198, 243, 251
Ho Chi Minh 190
hunwejbini (czerwonogwardziści) 186–188
Husajn Saddam 204–206, 365, 366, 373

I

intifada 198, 202, 203, 207
Instytut
  Józefa Piłsudskiego w Ameryce 241
  Literacki 240, 241, 243
  Pamięci Narodowej (IPN) 50, 256, 381, 383
  Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie 241
interwencja
  wojsk Układu Warszawskiego w Czechosłowacji 183–185, 354
  zbrojna ZSRS na Węgrzech 181, 185, 353
  ZSRS w Afganistanie 350, 361, 364, 365
inwazja
  Niemiec na Danię i Norwegię 20, 21, 33
  Niemiec na Francję 22, 27, 33, 41
  Niemiec na Wielką Brytanię 23, 33
  Niemiec na ZSRS → operacja „Barbarossa"
  Rosji na Ukrainę 362, 369
  w Zatoce Świń 192, 197
Irlandzka Armia Republikańska (IRA) 226–229

J

Jan XXIII 223
Jan Paweł II (Karol Wojtyła) 280, 288, **296**, 297, 299, 308, 317, 320, 323, 375
Jankowski Jan Stanisław 118, 148
Janukowycz Wiktor **370**, 371, 393
Jaruzelski Wojciech 291, 300, 305, 307, 310–313, **315**, 318, 321, 323–325, 328, 330, 331, 333, 335, 392
Jednolity akt europejski 214, 217
Jelcyn Borys **357**, 358, 369, 370
Jesień Narodów 349–351, 357, 360–362
Jeziorański Zdzisław → Nowak-Jeziorański Jan
Johnson Lyndon B. 191, 222
Juszczenko Wiktor 370, 371, 393, 395

K

Kaczorowski Ryszard **237**
Kaczyński Jarosław 374, 383–385
Kaczyński Lech 328, 374, **382**, 381–385, 393, 395
Kádár János 181–183, 185, 353
Kaddafi Muammar 367
kampania antysemicka 285, 287
Kania Stanisław 305, 307, 309–311
Karski Jan → Kozielewski Jan
Karta 77 **354**, 355, 361
Karta
  atlantycka 70, 71, 74, 77
  Narodów Zjednoczonych 159–161, 163, 212
Kasznica Stanisław 256
katastrofa
  pod Smoleńskiem 237, 301, 374, 382–385
  w Czarnobylu 350, 361
  w Gibraltarze 104, 105, 112, 115, 150
Kedyw → Kierownictwo Dywersji
Kennedy John F. 172, 173, **192**, 222
Kierownictwo
  Dywersji (Kedyw) 121, 125, 150
  Walki Cywilnej 120
Kim Ir Sen 189, 190
King Martin Luther **222**, 223, 229
Kiszczak Czesław 316, 325, 326, 331
KL → obóz koncentracyjny
kocioł pod Stalingradem → oblężenie Stalingradu
Kohl Helmut **352**, 387
kolaboracja 36, 38, 43, 90, 112, 251
  polityczna 34, 36, 37, 39, 45
  wojskowa 34, 36, 37, 40, 45
Kolbe Maksymilian Maria **90**, 91
kolektywizacja rolnictwa 95, 103, 178, 179, 185, 186, 264, 272, 273, 275, 280, 287
„komandosi" 284, 294
Kominform (Biuro Informacyjne Partii Komunistycznych i Robotniczych) 154, 176–180, 185, 264
Komisja Europejska 216, 217
Komitet
  Obrony Robotników (KOR) 288, 294–296, 299, 301, 311, 389
  Obywatelski „Solidarność" 316, 329, 330, 332
  Samoobrony Społecznej „KOR" (KSS „KOR") 295, 296, 299, 303, 316, 318, 382
  Wyzwolenia Narodów Rosji 41, 45
Komorowski Bronisław 374, 384, 385
Komorowski Tadeusz „Bór" **127**, 124–129, 132, 134, 150
Komunistyczna Partia Związku Sowieckiego 180–182, 185, 276, 278, 279, 326, 350, 351, 358
komuny ludowe 186
Konfederacja Polski Niepodległej (KPN) 296, 330, 378
konferencja
  2 + 4 352, 353
  pokojowa w Paryżu (1946) 154, 157, 163
  w Wannsee 46, 50, 51, 57, 157
  Wielkiej Trójki
    w Jałcie (jałtańska) 70, 74, 75, 77, 145, 149, 244, 253
    w Kairze 73, 77
    w Poczdamie (poczdamska) 70, 76, 77, 152–155, 163, 164, 233, 234
    w Teheranie 70, 73, 74, 77, 115
konflikt w Kosowie 363, 364, 373
Kongres Liberalno-Demokratyczny (KLD) 375, 379
konstruktywne wotum nieufności **379**
konstytucja
  Polskiej Rzeczpospolitej Ludowej (PRL) 264, 266, 267, 275, 284, 288, 291, 294, 299, 301, 302, 304, 311–313, 324, 333, 335
  Rzeczpospolitej Polskiej (RP) 374, 379, 385
konwoje alianckie 26, 28, 29, 49, 60
Kopacz Ewa 384, 385
Korczak Janusz 52
Korpus
  Bezpieczeństwa Wewnętrznego (KBW) 258, 260
  Ochrony Pogranicza 14, 16, 121
  Polski **106**, 108, 110, 113, 115
Kossak Zofia 55, 56
Kozielewski (Karski) Jan **56**, 57, 123
Kraj Basków i Wolność (ETA) 227–229
Krajowa Rada Narodowa (KRN) 138, 139, 142, 146, 149, 245, 246, 278
kryzys
  berliński (1961) 172, 180
  bydgoski 300, 306, 307, 311
  energetyczny 201, 207
  finansowy światowy 366, 373, 391
  gospodarczy (ekonomiczny) 201, 213, 289, 297, 307, 327, 351, 352, 380
  kubański 180, 186, 192, 193, 197
  migracyjny 369
  sueski 198, 200, 207
  w Berlinie (1948) 168
  w Ukrainie 393
  zimowy 58
Krzaklewski Marian 380, 381
księża „patrioci" 273, 275, 281
kult jednostki 180–182, 188
„Kultura" 240, 241, 243, 337, 347
Kurdowie 204–207, 366
Kuroń Jacek **294**, 295, 299
Kutrzeba Tadeusz **12**
Kwaśniewski Aleksander 374, **378**, 379, 381, 382, 385, 391, 393, 395

L

laicyzacja 203, 224
lądowanie
  (desant) aliantów w Normandii 44, 46, 58, 62, 63, 69, 114
  na Księżycu 218, 219, 229
Lend-Lease Act 20, 28, 33
liberalizacja polityki PZPR → odwilż
Liga Polskich Rodzin (LPR) 381–383, 385, 390
likwidacja ZSRS → rozpad ZSRS
List 34 261, 336, 347
list (orędzie) biskupów polskich do niemieckich 276, 282, 283, 287
lituanizacja 96, 103, 393
ludobójstwo 39, 46, 50, 101, 103, 160, 187, 256, 388
lustracja 376, 383, 385

Ł

Ładoś Aleksander 56, 57
łagry 31, 62, 86, 96, 97, 103, 109, 115, 121, 132, 152, 180, 185, 234, 237
łapanki 82, 91

M

MacArthur Douglas 65, 66
Maczek Stanisław 62, 104, 106, 113–115, 237
mała konstytucja 244, 252, 253, 374, 376, 377, 385
Mandela Nelson **221**, 229
manifest PKWN 142, 143, 149, 244, 266
Mannerheim Carl Gustaf **21**, 33
Mao Zedong **187**, 186–189, 197
maoizm (maotsetungizm) 187, 188
Marcinkiewicz Kazimierz 383, 385
Marzec '68 276, 284–287
masakra
  na Placu Tiananmen (Niebiańskiego Spokoju) 362, 372, 373
  w Babim Jarze 46, 49, 57
Mazowiecki Tadeusz 301, 324, 328, 331, **333**, 335, 374–376, 386, 387
Meir Golda 220
Michnik Adam 284, 295
Międzynarodowy Trybunał Wojskowy dla Dalekiego Wschodu 156, 163
Międzynarodowy Trybunał Wojskowy w Norymberdze 82, 155, 156
Międzyzakładowy Komitet Strajkowy (MKS) 300–304, 311, 333
Mikołajczyk Stanisław 112, 115, 128, 132, 134, 135, 137, **245**, 249–252

Milenium Chrztu Polski 273, 274, 276, 280–282, 286, 287
Milicja Obywatelska (MO) 245, 246, 253, 254, 258, 260, 263, 280, 289, 291, 299, 302, 306, 307, 312, 334, 335
Miller Leszek 381, 382, 385, **390**–392
Miłosz Czesław 241, 243, 336, 337, 347
Moczar Mieczysław 139, **285**, 286, 288
Mołotow Wiaczesław 9, 92, 111
„Monter" → Chruściel Antoni
Montgomery Bernard Law 59, 63
mord
  w My Lai 191
  w Palmirach 80, 84
  (zbrodnia) w Jedwabnem 46, 50, 57
  (zbrodnia) w Katyniu 98, 99, 104, 105, 111, 115, 138
  (zbrodnia) w okolicach Piaśnicy 80, 81, 91
most powietrzny 168, 169, 175
Mościcki Ignacy 14, 18, 104
Mubarak Husni 367
mur berliński 164, **174**, 172–175, 350, 352, 353, 361
Mussolini Benito 25, 32, 36, 61, 156, 157

N

nacjonalizacja przemysłu 95, 179, 185, 244, 247, 248, 253, 261
Nagy Imre 181, 182, 185
Narodowa Organizacja Wojskowa (NOW) 124, 125, 256
Narodowa Pożyczka Rozwoju Sił Polski 269, 275
Narodowe Siły Zbrojne (NSZ) 103, 124, 125, 132, 140, 256
Narodowe Zjednoczenie Wojskowe (NZW) 256, 262, 263
naród góralski (Goralenvolk) 88, 89, 91
Naser Gamal Abdel 200, 202
NATO → Organizacja Paktu Północnoatlantyckiego
natolińczycy **277**, 276–278, 287
neokolonializm **196**, 197
niemiecka lista narodowa (*Deutsche Volksliste*, folkslista) 81, 91
Niemiecka Republika Demokratyczna (NRD) 154, 164, 167, 170–173, 175, 177, 183, 185, 233, 352, 353, 361
Niezależna Oficyna Wydawnicza NOWA 294
Niezależne Państwo Chorwackie 25, 33, 34, 39, 45, 54
Niezależny Samorządny Związek Zawodowy „Solidarność" (NSZZ „Solidarność", „Solidarność") 273, 294, 300–314, 316–318, 320–323, 325–331, 333, 335, 337, 339, 374, 376, 377, 379, 380, 382, 389, 392
Nixon Richard 188, 192, 223, 381
NKWD 39, 43, 93, 96–101, 121, 127, 132, 141, 142, 146–148, 156, 178, 237, 245, 254, 256–258, 263
nomenklatura 268, 275, 325
nonkonformizm 341
NOW → Narodowa Organizacja Wojskowa
Nowa Huta (kombinat metalurgiczny) 268, 269, 275
Nowak-Jeziorański Jan (Zdzisław Jeziorański) 123, **242**, 243, 276
NSDAP 82, 100, 152, 156, 157
NSZ → Narodowe Siły Zbrojne
NSZZ „Solidarność" → Niezależny Samorządny Związek Zawodowy „Solidarność"

O

oblężenie Stalingradu (kocioł pod Stalingradem) 58, 69
obława augustowska 254, 263
obozy jenieckie 12, 30, 31, 40, 99, 114
obóz koncentracyjny (KL) 31, 35–37, 40, 49, 50, 53, 56, 68, 81, 85–87, 89–91, 118, 133, 156, 157, 236
  Auschwitz 31, 37, 54, 55, 80, 86, 87, 90, 91, 252
  Bergen-Belsen 68, 158
  Buchenwald 35, 158
  Dachau 86, 158
  Gross-Rosen 86
  Lublin (Majdanek) 49, 86, 91
  Sachsenhausen 84, 86, 117, 124
  Stutthof 31, 37, 86, 91
obóz NKWD 93, 96, 127, 147
  w Kozielsku 92, 98
  w Ostaszkowie 92, 98
  w Starobielsku 92, 98, 141
obóz zagłady 35, 49–52, 56, 57, 85, 86, 157
  Auschwitz-Birkenau 50, 51, 56, 57, 86, 157, 163
  Majdanek (w Lublinie) 50, 57
  w Bełżcu 50, 54, 57
  w Chełmnie nad Nerem 50, 57
  w Sobiborze 31, 50, 57
  w Treblince 50, 52, 53, 57
obrona cywilna 15, 24
Obrona Wybrzeża 12
Ochab Edward 276
Ochotnicza Rezerwa Milicji Obywatelskiej (ORMO) 246
odnowa w Kościele Katolickim → reformy w Kościele Katolickim
odwilż (liberalizacja polityki PZPR) 276, 278, 280, 281, 283, 287
ojcowie zjednoczonej Europy 208, 217
Okrągły Stół
  w Polsce 261, 294, 301, 303, 308, 315, 316, 324, 326–329, 331, 333, 335, 378, 382, 389, 390, 393
  w Bułgarii 357, 361
Okulicki Leopold „Niedźwiadek" 123, 128, **132**, 137, 147, 148
Oleksy Józef 378, 385
oligarchowie 359, 369, 370, 373
Olszewski Jan 375, 376, 379, 385, 386, 388
operacja
  „Bagration" 61, 69
  „Barbarossa" (inwazja Niemiec na ZSRS) 20–22, 28, 29, 59, 61, 70, 100
  berlińska 64, 69, 152
  desantowa pod Arnhem 114, 115
  „Lew Morski" 23
  „Market Garden" 63, 69
  „Ostra Brama" 126, 127, 137
  „Overlord" 62
  „Pustynna Burza" 204, 205, 207
  „Torch" 59
  „Vittles" 168
opór cywilny 120, 125
orędzie biskupów polskich do niemieckich → list biskupów polskich do niemieckich
Organizacja
  Europejskiej Współpracy Gospodarczej (OEEC) 165, 166, 175
  Małego Sabotażu „Wawer" 120
  Narodów Zjednoczonych (ONZ) 72, 74–76, 152, 159–163, 167, 173, 175, 186, 189, 195, 197–201, 204, 207, 221, 333, 363, 364, 368
  Paktu Północnoatlantyckiego (NATO) 164, 167, 169, 170, 175, 190, 211, 352, 355, 356, 359, 365, 380, 386, 388, 389, 392, 394, 395
  Ukraińskich Nacjonalistów (OUN) 39, 94, 100–103
  Wyzwolenia Palestyny (OWP) 198, 200–202, 207
Osama bin Laden **364**, 373
Osóbka-Morawski Edward 142, 146, 147, 149, 244
„ostateczne rozwiązanie kwestii żydowskiej" → eksterminacja Żydów
oś Berlin–Rzym–Tokio 24, 33
OUN → Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów
OWP → Organizacja Wyzwolenia Palestyny

P

pacyfikacja Zamojszczyzny 80, 88, 89, 91
pakt
  Ribbentrop–Mołotow (układ o nieagresji) 8, 9, 15, 19, 75, 92, 113, 391
  trzech (układ Niemiec i Włoch z Japonią) 20, 24, 25, 28, 33, 36
Palach Jan 184
Pankiewicz Tadeusz 54
państwa
  osi 24–27, 32, 33, 36, 41, 45, 49, 58, 60, 67–69, 71, 72, 76, 156
  postkolonialne (Trzeciego Świata) 195, 218, 222, 229
państwo
  (reżim) Vichy (Francja Vichy) 23, 24, 33, 34, 36, 37, 45, 49, 53, 60, 72, 74, 157, 158, 209
  słowackie 12, 18, 39, 45, 61
Państwo
  Islamskie 368, 373
  Palestyńskie 202, 203, 207
Państwowe Gospodarstwa Rolne (PGR) 247, 253, 292

Parlament Europejski 9, 172, 209, 210, 213, 215–217, 380, 389
Partia Boga (Hezbollah) 228, 229
„partyzanci" 285–287
partyzantka antykomunistyczna 258–260
Patriotyczny Ruch Odrodzenia Narodowego (PRON) 321
Paweł VI 223, 224, 282
Pawlak Waldemar 376, 378
Perón Isabel 220
Pétain Philippe 23, **36**, 37, 157
Piasecki Bolesław **257**, 263, 285
pierestrojka 324, 335, **350**, 351, 353, 358, 361
Pilecki Witold **87**, 259
Piłsudska Jadwiga 107
Piłsudski Józef 97, 105, 121, 134, 241
Piwnik Jan „Ponury" 122, 123
PKWN → Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego
plan
  Balcerowicza 324, 334, 335
  „Burza" → akcja „Burza"
  „czterech D" 153, 163
  „Fall Weiss" (atak Niemiec na Polskę) 10, 18–20, 22, 79
  Marshalla (Program Odbudowy Europy) 164–166, 169, 170, 175, 208, 217
  sześcioletni 264, 268, 269, 271, 275
  trzyletni 244, 248
Platforma Obywatelska (PO) 381–385
„Po Prostu" 276, 280, 287, 333
podział Czechosłowacji → rozpad Czechosłowacji
podziemie niepodległościowe (antykomunistyczne, narodowe) 146, 249, 251, 254–256, 258, 261–263, 315
pogrom kielecki 244, 250, 251, 253
pokój paryski → traktaty pokojowe w Paryżu
„Polska lubelska" 146, 147, 149
Polska Partia Robotnicza (PPR) 138–140, 142, 145, 147, 149, 244–247, 249–254, 257, 260, 264, 265, 275, 278, 285
Polska Partia Socjalistyczna (PPS) 104, 112, 118, 139, 142, 146, 148, 149, 237, 244, 249, 251, 252, 264, 265, 275
polska szkoła filmowa 336, 338, 347
Polska Zjednoczona Partia Robotnicza (PZPR) 246, 252, 264–268, 271, 274–289, 291–294, 296, 298–300, 303, 305–312, 314, 315, 320, 324–326, 328–336, 378, 390
Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego (PKWN) 138, 142, 149, 244, 247
polski Październik 276, 278, 287
Polskie Państwo Podziemne (PPP) 41, 45, 56, 105, 115–128, 134, 137–140, 142, 146–148, 242, 252, 262
Polskie Siły Powietrzne 114
Polskie Siły Zbrojne (PSZ) 104–108, 112–115, 118, 121, 125, 127, 237
  w ZSRS 104, 110, 115
Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL) 245, 249–253, 261, 263, 376–379, 381–385, 395
Pomocnicza Służba Kobiet (PSK) 107, 113
Pomocnicza Wojskowa Służba Kobiet 107
Pomocnicza Morska Służba Kobiet 107
Pomocnicza Lotnicza Służba Kobiet 107
Popiełuszko Jerzy 312, 320, 323
Porajmos → zagłada Romów i Sinti (Cyganów)
porozumienia sierpniowe 297, 300, 303–306, 311, 317, 323
Porozumienie Centrum (PC) 374, 375
porozumienie
  paryskie (1973) 192, 197
  w Camp David 202, 207
  z Oslo 202, 207
  z Schengen → układ z Schengen
powstanie
  berlińskie 171, 175
  w getcie warszawskim 46, 52, 53, 57, 232
  warszawskie 41, 54, 61, 87, 114, 123, 124, 126–137, 141, 144, 147, 148, 232, 242, 245
  węgierskie 176, 181, 182, 185
Powszechna deklaracja praw człowieka 160, 161, 163
Powszechna Organizacja Służba Polsce (SP) 264, 269, 275
poznański Czerwiec 1956 276–278, 287
PPP → Polskie Państwo Podziemne
praca przymusowa (roboty przymusowe) 35, 67, 69, 82, 91, 133, 235
Praska Wiosna 176, 183–185, 355
Prawo i Sprawiedliwość (PiS) 381–385
Prewencyjny Obóz Policji Bezpieczeństwa dla Młodzieży Polskiej w Łodzi 87, 88
prezydent RP na uchodźstwie 237
proces
  szesnastu 132, 138, 148, 149
  w Norymberdze 152, 155, 156, 159, 163
program Lend-Lease 58, 70
Program Odbudowy Europy → plan Marshalla
przesiedlenia 35, 45, 234
  ludności niemieckiej 154, 163, 243
  ludności polskiej 133, 234, 236, 243
  Żydów 47, 51
Pstrowski Wincenty 269
PSK → Pomocnicza Służba Kobiet
PSZ → Polskie Siły Zbrojne
pucz sierpniowy (Janajewa) 357–359, 361
puławianie **277**, 276–278, 287
Putin Władimir **369**–371, 373, 392–394
Pużak Kazimierz 118, **148**
Pyjas Stanisław 295

Q

Quisling Vidkun 34, 36–38, 45

R

rabunkowa prywatyzacja 369
Raczkiewicz Władysław 104, 105, 115, 134, 237, 243, 256
Rada
  Bezpieczeństwa ONZ 74, 160, **162**, 163, 186, 189, 204, 207
  Europejska 208, 214, 216, 217, 384
  Europy 208–210, 217
  Jedności Narodowej 116, 118, 119, 146, 148
  Państwa 252, 257, 266, 274, 275, 312, 313, 324, 325
  Pomocy Żydom Żegota (Żegota) 54, 55, 57
  Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (RWPG) 164, 166, 167, 175, 210, 350, 357, 361, 386, 394
Radio Wolna Europa (RWE) 232, 242, 243, 276, 287, 296
Raginis Władysław 11
Rakowski Mieczysław 306, **325**, 326, 328, 335
Reagan Ronald 317, 350
realizm socjalistyczny → socrealizm
referendum 324, 325, 335, 354, 356, 362, 379, 390, 395
  ludowe 244, 249–251, 253
reforma
  administracyjna 291, 299, 335
  emerytalna 380, 385
  gospodarcza 283, 324, 325, 334, 335, 353, 361, 372, 373
  oświaty 380, 385
  podziału administracyjnego kraju 380, 385
  publicznej służby zdrowia 380, 385
  rolna 142, 149, 179, 192, 244, 247, 248, 250, 253, 261
  samorządowa 334
  walutowa 168, 264, 269, 275
reformy (odnowa) w Kościele Katolickim 223, 224
reglamentacja żywności 35, 45, 48, 82, 248, 310, 319
reparacje wojenne 75, 77, 153
repatriacja **234**
republika islamska **203**, 207
Republika Federalna Niemiec (RFN) 22, 154, 164, 166, 167, 169–173, 175, 208, 210–212, 214, 217, 225, 227, 229, 232, 234, 282, 287, 288, 291, 318, 345, 352, 353, 361, 387, 395
Republika Salò → Włoska Republika Socjalna
Résistance 41, 44, 45
rewolta
  grudniowa (Grudzień '70) 288, 299
  studencka 218, 224–227, 229
rewolucja
  aksamitna 350, 354, 355, 361
  biała 203, 207
  grudniowa (Grudzień '70) 350, 356, 361
  islamska 198, 203, 207
  kulturalna w Chinach 186–188, 197
  kulturowa 271
  naukowo-technologiczna (technologiczna) 218, 219, 344
  obyczajowa 226, 229
  pomarańczowa 362, 370, **371**, 373, 378, 393, 395
  „Solidarności" 300, 307, 341
  trzecia przemysłowa 218, 229

reżim Vichy → państwo Vichy
roboty przymusowe → praca przymusowa
Rok Afryki 186, 195, 197
Rokossowski Konstanty 266, 280
Rola-Żymierski Michał 143, 149, 246, 255
Rommel Erwin (Lis Pustyni) **27**, 59, 67
Roosevelt Franklin Delano 28, 32, 56, 70–77, 105, 113, 128, 135, 153
Rowecki Stefan „Grot" **117**, 122, 124, 125
rozpad
  Jugosławii 362, 373
  (likwidacja) ZSRS 152, 188, 189, 241, 350, 357, 358, 361, 369, 370, 386
  (podział) Czechosłowacji 350, 354, 361
równouprawnienie
  czarnoskórych mieszkańców 221–223, 229
  kobiet 220, 221, 229
ruch
  America First 28
  feministyczny 221, 229
  kontestacji młodzieżowej 226
  księży „patriotów" → księża „patrioci"
  obywatelski 329
  oporu 34, 35, 37–45, 71, 83, 88, 121, 158, 203, 209, 252, 259, 365
  syjonistyczny 198
Ruch
  Obrony Praw Człowieka i Obywatela (ROPCiO) 288, 295
  Oporu Armii Krajowej (ROAK) 254, 263
  Państw Niezaangażowanych 177, 180, 196, 197
„Rudy" → Bytnar Jan
Rumel Zygmunt Jan 101
Rumkowski Chaim 51
Rydz-Śmigły Edward 12, 14, 18, 19, 104, 106, 117
rząd RP na uchodźstwie → władze RP na uchodźstwie
Rząd Tymczasowy 139, 147, 256
Rzepecki Jan 255, 263
rzeź
  Woli 126, 130, 131, 137
  wołyńska 92, 101–103

S

Sadat, As- Anwar 202, 204
Samodzielna Brygada Spadochronowa 114, 115
Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich 27, 107, 108, 115, 240
Samodzielna Brygada Strzelców Podhalańskich 21, 106, 115
Samoobrona 381–383, 385, 390
sankcje gospodarcze 31, 160, 307, 317, 324
Sapieha Adam Stefan 54, 90
SB → Służba Bezpieczeństwa
Schuman Robert **209**, 208–210, 217
segregacja rasowa 83, 192, 221, 222
Sendlerowa Irena **54**, 56, 57
siermiężny socjalizm 283, 287
Sikorski Władysław **105**, 104–106, 109–112, 115, 117, 123, 124, 130, 237, 241
Skubiszewski Krzysztof 353, 388, 389
Sławik Henryk 56
Służba
  Bezpieczeństwa (SB) 280, 281, 296, 302, 306, 310, 312, 316, 319–321, 333–335
  Zwycięstwu Polski (SZP) 117, 125
sobór watykański II 218, 223, 224, 229, 261, 273, 282
„socjalizm z ludzką twarzą" 183, 185
socrealizm (realizm socjalistyczny) 179, 180, 185, 271, 280, 287, 336, 338, 343, 347
Sojczyński Stanisław „Warszyc" 258, 263
Sojusz Lewicy Demokratycznej (SLD) 375, 377–379, 381, 382, 385, 388, 390, 395
„Solidarność" → Niezależny Samorządny Związek Zawodowy „Solidarność"
Solidarność Walcząca (SW) 316, 323, 330
Sosabowski Stanisław 63, 114
Sosnkowski Kazimierz 13, 85, 105, 106, 109, **112**, 115, 117, 125, 128, 131, 134, 137
sowietyzacja 94, 96, 103, 164, 176, 255, 266, 277, 285
specjalna jednostka SS „Handschar" 40, 41
spółdzielnie produkcyjne 179, 273, 275
SS (Drużyny Ochronne NSDAP) 35, 40, 41, 51, 85, 96, 121, 130, 131, 156, 157
Stalin Józef 9, 15, 20, 23, 24, 27, 29–31, 38, 39, 41, 61, 64, 66, 67, 70, 72–77, 92, 95, 98–100, 103, 110–112, 115, 128, 131–135, 137, 138, 140–149, 153, 163, 164, 169–171, 176–181, 183, 185, 188, 190, 233, 234, 245, 261, 264, 266, 269, 275–277, 287, 351, 353
stalinizm 178, 180, 185, 276, 287
stan wojenny 303, 305, 307–323, 325
Starzyński Stefan 14, **15**, 84
Stowarzyszenie PAX 257, 263, 285, 321, 332, 333
strajk
  dokerów 254, 260, 263
  na Wybrzeżu (1980) 300, 301
  w Stoczni Gdańskiej (1970) 288, 297, 299
  w Ursusie, Płocku i Radomiu 288, 292, 293, 297, 299
Strażnicy Rewolucji 203, 204
strefa Schengen 210, 213, 216
Strefa Gazy **200**, 202, 203, 207
strefy okupacyjne Niemiec 73, 75, 77, 153, 154, 163, 165, 168–170, 175, 180, 198, 243
Stronnictwo
  Demokratyczne (SD) 244, 265, 267, 328, 331–333, 376
  Ludowe (SL) 104, 112, 118, 124, 135, 146, 244, 249
  Narodowe (SN) 104, 118, 124, 125, 237, 256, 263
  Pracy (SP) 104, 118, 249, 253
Studencki Komitet Solidarności (SKS) 295
stygmatyzacja Żydów 46, 47, 57
subkultury młodzieżowe 226, 229, 344
Sucharski Henryk **10**
Suchocka Hanna **376**, 377, 385, 386, 388
supermocarstwo 76, 152, 160, 188, 192, 195, 196, 201, 219, 372, 373
system komunistyczny 173, 181, 185, 209, 244, 246, 276, 277, 284, 291, 299, 336, 353, 354, 356, 358, 362, 372
Szare Szeregi 120, 125, 129
Szendzielarz Zygmunt „Łupaszka" **258**, 262, 263
Szewińska Irena **346**, 347
szmalcownictwo 55
szmugiel 48, 83, 85
Szoah → Holokaust
szok naftowy 201, 207
sztuczny satelita Ziemi 218, 219, 229
szwadrony śmierci **251**
Szymborska Wisława **337**, 347, 364

Ś

Środkowoeuropejskie Porozumienie o Wolnym Handlu (CEFTA) 388, 395
Światło Józef 276, 287

T

Tajna Administracja Cywilna 118
Tajna Organizacja Nauczycielska (TON) 118
tajne nauczanie 118
tajny dodatkowy protokół do paktu Ribbentrop–Mołotow 9, 16, 75, 92, 113
„taktyka salami" 176
taktyka „żabich skoków" 65, 69
talibowie **365**, 373
telewizja 219, 226, 229, 290, 293, 312, 340, 344, 347, 366, 381
terapia szokowa 334
terroryzm 227–229, 365
Thatcher Margaret 213, 220, 228
Tito → Broz-Tito Josip
titoizm **177**, 178
Tokarzewski-Karaszewicz Michał 85, 97, 117, 125
totalitaryzm (ustrój totalitarny) 9, 178, 185, 278
traktat
  akcesyjny z UE 390, 395
  o dobrym sąsiedztwie między RP a RFN 386, 387, 395
  o granicach i przyjaźni → drugi pakt Ribbentrop–Mołotow
  o przyjaznych stosunkach z Litwą 393
  paryski (1951) 211, 217
  z Maastricht 208, 214–217
traktaty
  paryskie (1954) 170
  pokojowe w Paryżu (1947) 152, 157, 159, 163
  rzymskie 208, 211–213, 217
transformacja ustrojowa 333, 353, 374
Trizonia 169, 175
Trójkątny Stół 350, 353, 361
Truman Harry 76, 77, 153, 163, 164, 166, 175
Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej 216, 217
„trzy razy tak" 250, 253

Turowicz Jerzy **261**
Tusk Donald 381–385
„Tygodnik Powszechny" 261, 263, 333, 337
Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej (TRJN) 145, 148, 149, 153, 158, 159, 244, 245, 249, 253
Tysiąclecie Państwa Polskiego 276, 280, 281, 287

U

UB → Urząd Bezpieczeństwa
układ
  graniczny Polski ze zjednoczonymi Niemcami 386, 387, 395
  Niemiec i Włoch z Japonią → pakt trzech
  o nieagresji → pakt Ribbentrop–Mołotow
  o stowarzyszeniu ze Wspólnotami Europejskimi 386, 395
  (porozumienie) z Schengen 208, 213, 217
  Sikorski–Majski 104, 109, 115, 237
Układ Warszawski 164–168, 175, 181, 183–185, 278, 291, 306, 307, 310, 350, 354, 357, 361, 386, 394
Ukraińska Powstańcza Armia (UPA) 39, 101–103, 234
Ulmowie Józef i Wiktoria 46, 54, 56, 57
unia walutowa (monetarna) 213, 214, 217
Unia
  Demokratyczna (UD) 375, 376, 378
  Ekonomiczna Beneluksu 209, 217
  Europejska (UE) 214–217, 356, 359, 366, 369, 371, 386, 389–391, 393–395
UPA → Ukraińska Powstańcza Armia
Urząd Bezpieczeństwa (UB) 245, 246, 249, 253–256, 258, 260, 263, 273, 275, 280
ustrój totalitarny → totalitaryzm
uwłaszczenie nomenklatury 325

W

Wajda Andrzej 329, **338**, 339, 342, 347
Walentynowicz Anna 300, **301**, 311
walka z rasizmem 221, 229
Wałęsa Lech 237, 301, **303**, 309, 311, 312, 316, 318, 323, 325, 326, 328, 329, 331, 333, 374–378, 385, 386, 392
Wehrmacht 11, 15–18, 22, 24, 27, 29, 30, 39–41, 49, 54, 58, 59, 61, 63, 81, 114, 130, 132, 156, 250
Wielka Koalicja 26, 28, 32, 33, 41, 49, 60, 65, 70–72, 77, 157, 244, 352, 387
Wielka Trójka 70–74, 76, 77, 112, 145, 149, 153–155, 233
Wielki Skok Naprzód 186, 187, 197
Wielkie Niemcy **88**
Wietkong 191
„wilcze stada" 28
WiN → Zrzeszenie Wolność i Niezawisłość
władze (rząd) RP na uchodźstwie 55, 56, 75, 77, 87, 104, 105, 111, 112, 115, 117, 123, 131, 135, 137, 138, 142, 143, 237, 241, 243, 245
Włoska Republika Socjalna (Republika Salò) 36
wojna
  błyskawiczna (Blitzkrieg) 10, 19
  czeczeńska 369
  dziwna 20, 33
  iracko-irańska 198, 204, 207
  japońsko-chińska 31
  Jom Kippur 198, 201, 202, 207
  koreańska 186, 189, 190, 197
  na Dalekim Wschodzie 64, 65, 69
  na górze 374
  o niepodległość Izraela 198, 199, 207
  partyzancka 258, 263
  sześciodniowa 198, 200, 201, 207, 285
  totalna 16
  w Afganistanie 307, 362, 365, 373
  w Afryce 25
  w Bośni i Hercegowinie domowa 362, 373
  w Chinach domowa 186, 187, 197
  w Indochinach 186, 190, 191, 195, 197
  w Iraku druga 362, 365, 366, 373, 391, 395
  w Libanie domowa 202, 207
  w Syrii domowa 368, 373
  w Ukrainie 362
  w Wietnamie (wietnamska) 186, 191, 192, 197, 224, 226, 229
  w Zatoce Perskiej pierwsza 198, 204–207
  zimna 152, 155, 159, 164, 168, 178, 180, 186, 192, 208, 229, 350, 358, 366, 372, 373
  zimowa 20, 21, 29, 33, 78
Wojsko Polskie
  [przedwojenne] 10, 12, 14, 16, 17, 81, 84, 87, 96, 100, 105, 106, 112, 117, 121, 127, 132, 137, 255
  [powojenne] („ludowe", WP) 141–144, 146, 149, 234, 246, 253, 255, 266, 291
  na obczyźnie 104, 105, 108, 110, 115, 131
Wojskowa Rada Ocalenia Narodowego (WRON) 313, 315, 323
Wojtyła Karol → Jan Paweł II
Wolna Francja 41, 44, 72
Wolne Związki Zawodowe (WZZ) 296, 299–301, 303
World Trade Center 362, 364
wotum nieufności 376, 377
Wspólnota
  Europejska → Europejska Wspólnota Gospodarcza
  Niepodległych Państw (WNP) 358, 360, 361
współzawodnictwo pracy 179, 269, 271, 275
wybory
  czerwcowe 324, 330–**332**
  do Parlamentu Europejskiego 213, 217
  do sejmu 251, 253, 259, 264, 267, 275, 335
  do senatu 330, 335
  parlamentarne 244, 245, 249, 253, 328, 330–332, 335, 353–357, 361, 374, 375, 379, 382–385
  prezydenckie powszechne 237, 374, 375, 378, 381–385, 388
  samorządowe 334, 382
wypowiedzenie wojny Niemcom przez Francję i Wielką Brytanię 8, 9, 11, 18–20, 33
wysiedlenia
  Polaków 81, 85, 88, 91, 97, 232, 234, 239
  Niemców 76, 77, 232, 234, 239, 243
Wyszyński Stefan 261, 264, **273**–275, 280, 282, 286, 287, 296, 308
Wzgórza Golan **200**, 207

Y

Yamamoto Isoroku 64, **65**, 67

Z

Zachodni Brzeg Jordanu **200**, 202, 203, 207
zagłada
  Romów i Sinti (Cyganów) (Porajmos) 46, 56, 57
  Żydów → Holokaust
Zaleski August 237
zamach terrorystyczny → atak terrorystyczny
Zawacka Elżbieta „Zo" **123**
zbrodnia
  katyńska 93, 98, 99, 103, 111, 156, 351, 357
  w Jedwabnem → mord w Jedwabnem
  w Katyniu → mord w Katyniu
  w okolicach Piaśnicy → mord w okolicach Piaśnicy
Ziemie Zachodnie i Północne (Ziemie Odzyskane) 232–236, 243, 246, 247, 253, 257, 261, 273, 282
zjednoczenie Niemiec 171, 350, 352, 357, 361
Zjednoczenie Chrześcijańsko-Narodowe (ZChN) 375
Zjednoczone Stronnictwo Ludowe (ZSL) 252, 265, 267, 328, 331–333
Zrzeszenie Wolność i Niezawisłość (WiN) 254, 255, 257, 262, 263
zrzucenie bomb atomowych na Hiroszimę i Nagasaki 58, 65–67, 69, 164
Związek
  Młodzieży Polskiej (ZMP) 264, 265, 271, 275, 294, 301
  Patriotów Polskich 128, 138, 141, 149
  Walki Zbrojnej (ZWZ) 112, 116, 117, 120–122, 124, 125, 127, 255, 258

Ż

Żabińscy Jan i Antonina 54, 56, 57
Żegota → Rada Pomocy Żydom Żegota
żelazna kurtyna 164, 175, 242, 290, 304
Żiwkow Todor 357
Żukow Gieorgij 64, 148
Żydowska Służba Porządkowa 51

s. 7: Photo12/Universal Images Group/Getty Images; s. 8: John Frost Newspapers/Alamy/Agencja BE&W; s. 10: Agencja BE&W; Hans Sönnke/Domena publiczna; s. 12: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 15: Narodowe Archiwum Cyfrowe; Ullstein Bild/Getty Images; s. 17: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 18: The History Collection/Alamy/Agencja BE&W; s. 19: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 20: © Hulton-Deutsch Collection/CORBIS/Getty Images; s. 21: Domena publiczna; Fox Photos/Stringer/Gettyimages; s. 22: East News; s. 23: East News; s. 25: Partridge, Bernard/Topfoto/Forum; s. 27: Narodowe Archiwum Cyfrowe; ULLSTEINBILD/Bewphoto; s. 28: Sarin Images/Granger History Collection/Forum; s. 29: SZ Photo/SZ-Photo/Forum; s. 30: Mondadori Portfolio/Getty Images; s. 31: Agencja BE&W; s. 32: DeAgostini/Getty Images; s. 33: Sarin Images/Granger History Collection/Forum; s. 34: De Jongh Photography/Shutterstock; s. 35: Everett Collection/East News; s. 36: Alamy/Bewphoto; s. 37: World History Archive/East News; s. 39: Shutterstock; s. 40: © Tallandier/Photopower; Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 41: Alamy/Bewphoto; s. 42: GRANGER/Granger History Collection/Forum; s. 43: East News; s. 45: Shutterstock; s. 47: ZIH/Forum; s. 48: ZIH/Forum; s. 50: Radu Sigheti/Reuters/Forum; s. 51: World History Archive/Universal Images Group/Forum; s. 52: ZIH/Forum; s. 53: ZIH/Forum; s. 54: Domena publiczna; s. 55: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 56: Stanisław Jankowski Collection/East News; s. 57: World History Archive/Universal Images Group/Forum; s. 59: © Sol90 Images; Agencja BE&W; s. 61: SZ-Photo/Forum; s. 62: Alamy/Bewphoto; Army Signal Corps/Interim Archives/Getty Images; s. 63: GRANGER COLLECTION/Bewphoto; s. 64: ALAMY LIMITED/Agencja BE&W; s. 65: Agencja BE&W; s. 66: WORLD HISTORY ARCHIVE/Bewphoto; s. 67: Everett Collection/East News; s. 68: Alamy/Bewphoto; s. 69: ALAMY LIMITED/Agencja BE&W; s. 70: Agencja BE&W; s. 71: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 72: Photo12/Bewphoto; s. 73: Library of Congress of USA/Domena publiczna; s. 76: kdreams/Shutterstock; s. 77: Library of Congress of USA/Domena publiczna; s. 78: East News; s. 79: RSW/Forum; s. 80: ALAMY LIMITED/Agencja BE&W; s. 82: Domena publiczna; s. 83: Narodowe Archiwum Cyfrowe; RSW/RSW/Forum; s. 84: Domena publiczna; s. 86: Tele Bunk/SZ-Photo/Forum; s. 87: Autor nieznany/Domena publiczna; Mary Evans Picture Library/Forum; s. 88: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 90: Domena publiczna; s. 91: Domena publiczna; s. 93: Fot. NN, zbiory Ośrodka KARTA [sygn. oryginalna 0-93724]; s. 94: Fot. NN, zbiory Ośrodka KARTA [sygn. oryginalna 1-549]; s. 95: Agencja BE&W; s. 96: NN, Zbiory Ośrodka KARTA; s. 98: NN, zbiory Ośrodka KARTA, udostępnił Andrzej Wandurski; s. 99: EAST NEWS/ROGER_VIOLLET; s. 100: Grodzieńskie Państwowe Muzeum Historyczno-Archeologiczne; s. 102: Marek Skorupski/Forum; s. 103: Agencja BE&W; s. 104: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 105: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 106: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 107: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 110: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 112: Narodowe Archiwum Cyfrowe; PAP/CAF-archiwum; s. 113: Shutterstock; s. 114: East News; s. 115: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 116: ALAMY LIMITED/Agencja BE&W; s. 117: Agencja BE&W; s. 118: Domena publiczna; s. 119: Corbis/Getty Images; s. 120: Marek Skorupski/Forum; s. 121: Marek Skorupski/Forum; s. 123: Alamy/Agencja BE&W; Zbiory Fundacji Generał Elżbiety Zawackiej; s. 124: Jerzy Kokczyński „Boczkowski"/MPW; s. 125: Domena publiczna; s. 127: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 128: Stefan Bałuk „Kubuś" „Starba"/MPW; s. 129: Ullstein Bild/Getty Images; s. 130: Eugeniusz Lokajski „Brok"/MPW; s. 131: Joachim Joachimczyk „Joachim"/MPW; s. 132: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 133: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 134: Marian Grabski „Wyrwa"/MPW; s. 135: Shutterstock; s. 136: Joachim Joachimczyk „Joachim"/MPW; s. 137: Eugeniusz Lokajski „Brok"/MPW; s. 139: RSW/Forum; s. 140: INPLUS/EAST NEWS; s. 141: EAST NEWS/MUZEUM NIEPODLEGŁOŚCI; Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 143: FoKa/Forum; s. 144: reprodukcja RSW/RSW/Forum; s. 146: Instytut Pamięci Narodowej; s. 148: PAP; s. 149: FoKa/Forum; s. 150: Agencja BE&W; s. 151: Getty Images; s. 152: Penta Springs/Alamy/Agencja BE&W; s. 153: National Archives and Records Administration. Office of Presidential Libraries. Harry S. Truman Library; s. 157: Agencja BE&W; s. 158: Agencja BE&W; s. 159: Dariush M/Shutterstock; s. 161: EAST NEWS/AFP; s. 163: EAST NEWS/AFP; s. 165: Agencja BE&W; s. 167: bissig/Shutterstock; s. 168: East News; s. 169: East News; s. 171: Agencja BE&W; s. 172: Agencja BE&W; s. 173: East News/AKG Images; s. 175: East News; s. 176: Pictorial Press Ltd/Alamy/Agencja BE&W; s. 177: Getty Images; s. 178: Agencja BE&W; s. 179: Azoor Photo/Alamy/Agencja BE&W; s. 180: Archiwum Polska Press; KEYSTONE-FRANCE/Gamma-Rapho/Getty Images; s. 182: Agencja BE&W; s. 183: colaimages/Alamy/Agencja BE&W; s. 184: Trinity Mirror/Mirrorpix/Alamy/Agencja BE&W; s. 185: Azoor Photo/Alamy/Agencja BE&W; s. 187: Agencja BE&W; Tim Graham/Alamy/Agencja BE&W; s. 188: hawshots/Alamy/Agencja BE&W; s. 189: US Army Photo/Alamy/Agencja BE&W; s. 190: Agencja BE&W; s. 191: Agencja BE&W; s. 192: emkaplin/Shutterstock; Pictures Now/Alamy/Agencja BE&W; s. 194: Rühe/ullstein bild/Getty Images; s. 195: Agencja BE&W; s. 197: emkaplin/Shutterstock; s. 198: akg-images/Fototeca Gilardi/Bewphoto; s. 199: Agencja BE&W; s. 200: Ulrich Baumgarten/Getty Images; s. 201: Agencja BE&W; s. 202: Agencja BE&W; Micha Bar-Am/Magnum Photos/Forum; s. 203: Alamy/Agencja BE&W; s. 204: Keystone/KeystoneSU/Forum; s. 205: Agencja BE&W; Roger Hutchings/Alamy/Agencja BE&W; s. 207: Agencja BE&W; s. 208: AFP PHOTO/East News; s. 209: East News/AKG Images; s. 211: Agencja BE&W; s. 212: Maurice Savage/Alamy/Agencja BE&W; s. 213: Alamy/Agencja BE&W; s. 215: ArtEvent ET/Shutterstock; Botond Horvath/Shutterstock; s. 216: Drop of Light/Shutterstock; s. 217: Alamy/Agencja BE&W; s. 218: EPA/Alamy/Agencja BE&W; s. 219: General/Rainbird/Forum; llstar Picture Library Ltd/Alamy/Agencja BE&W; s. 220: Agencja BE&W; s. 221: Agencja BE&W; s. 222: Ian Dagnall/Alamy/Agencja BE&W; s. 223: Agencja BE&W; s. 224: Independent Photo Agency Srl/Alamy/Agencja BE&W; s. 225: Agencja BE&W; s. 226: JJs/Alamy/Agencja BE&W; s. 227: A Images/Alamy/Agencja BE&W; Agencja BE&W; s. 228: East News; s. 229: Ian Dagnall/Alamy/Agencja BE&W; s. 230: ALAMY LIMITED/Agencja BE&W; s. 231: Wojtek Laski/East News; s. 232: Edward Falkowski/Forum; s. 233: Domena publiczna; s. 234: Tadeusz Olszewski/Ośrodek KARTA, udostępniła Anna Olszewska; s. 236: FoKa/Forum; s. 237: Łukasz Ostalski/REPORTER/East News; s. 238: FoKa/Forum; s. 240: Bohdan Paczowski/FOTONOVA/East News; Ireneusz Sobieszczuk/Forum; s. 241: © Kultura Paryska; s. 242: EAST NEWS/RFE; Laski Diffusion/East New; s. 243: Edward Falkowski/Forum; s. 244: Archiwum Państwowe w Warszawie/Domena publiczna; s. 245: Keystone-France/Gamma-Keystone/Getty Images; s. 246: FoKa/Forum; Jarosław Stachowicz/FORUM; s. 247: Roman Burzyński/REPORTER/East News; s. 248: HUM Images/Universal Images Group/Getty Images; PAP/CAF-archiwum; s. 250: PAP/CAF/STANISŁAW DĄBROWIECKI; s. 251: PAP; s. 252: Lucjan Fogiel/East News; s. 253: PAP/CAF-archiwum; s. 254: Andrzej Sidor/Forum; s. 255: Łukasz Dejnarowicz/Forum; s. 256: UtCon Collection/Alamy/Agencja BE&W; s. 257: Topfoto/Forum; s. 258: Alamy/Agencja BE&W; Fot. Mikołaj Sprudin [zbiór zdjęć Janusza Chorążaka nr 50]; s. 259: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 261: RSW/Forum; Wojciech Plewiński/Forum; s. 263: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 265: Andrzej Marczak/Forum; PAP; s. 266: FoKa/Forum; s. 267: FoKa/Forum; s. 268: PAP/CAF; s. 269: Narodowe Archiwum Cyfrowe; Piotr Mecik/Forum; s. 271: Muzeum Narodowe we Wrocławiu/fot. Arkadiusz Podstawka; s. 272: Archiwum Szczecińskich/East News; s. 273: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 274: Radek Jaworski/Forum; s. 275: Andrzej Marczak/Forum; s. 276: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 278: East News; Tadeusz Zagoździński/East News; s. 279: EAST NEWS/AFP PHOTO; s. 280: Fot. NN, ze zbiorów Archivo Historico-Central „Congregacion del Santisimo Redentor" Viceprovincia de Resistencia (Centralne Archiwum Historyczne Redemtorystów w Wiceprowincji Resistencia); s. 281: Andrzej Marczak/Forum; s. 282: PAP/Andrzej Kossobudzki Orłowski; s. 283: PAP/Janusz Uklejewski; s. 284: Jerzy Kośnik/Forum; PAP/CAF/Mariusz Szyperko; s. 285: PAP/Andrzej Piotrowski; PAP/CAF/STANISŁAW DĄBROWIECKI; s. 287: EAST NEWS/AFP PHOTO; s. 289: EAST NEWS/IPN; Janusz Sobolewski/Forum; s. 290: Tomasz Prażmowski/Forum; s. 291: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 292: Zbigniew Garwacki/FOTONOVA/East News; s. 293: Fot. Romuald Broniarek/KARTA; s. 294: Andrzej Friszke/FOTONOVA; Fot. Janusz Krzyżewski/Ośrodek KARTA; s. 296: ArchivioFelici/AF/Agencja BE&W; s. 298: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 299: Narodowe Archiwum Cyfrowe; s. 301: Fot. Zbigniew Trybek, zbiory Ośrodka KARTA; WOJTEK LASKI/EAST NEWS; s. 302: WOJTEK LASKI/EAST NEWS; s. 303: AP/CAF-ZBIGNIEW TRYBEK; Wojtek Laski/East News; s. 304: Chris Niedenthal/Forum; s. 306: Biblioteka Pedagogiczna w Chełmie/Domena publiczna; s. 307: EAST NEWS/LASKI COLLECTION; Fot. Lech Ścibor-Rylski, zbiory Ośrodka KARTA/Independent Polish Agency (IPA) przekazał Józef Lebenbaum; s. 308: PAP/Leszek Jerzy Pękalski; WOJTEK LASKI/EAST NEWS; s. 309: PAP/Wojciech Kryński; s. 310: Domena publiczna; s. 311: AP/CAF-ZBIGNIEW TRYBEK; s. 312: Krzysztof Pawela/Forum; s. 313: Michał Bukojemski/Forum; s. 315: Andrzej Konarzewski/Forum; Archive PL/Alamy/Agencja BE&W; s. 316: Joseph P. Czarnecki/East News; s. 317: PAP/Leszek Jerzy Pękalski; s. 318: SCANPIX/FORUM; s. 319: Chris Niedenthal/Forum; s. 320: Erazm Ciołek/Forum; s. 321: DAMIAN BURZYKOWSKI/FAKT/NEWSPIX; Jan Morek/Forum; s. 322: Chris Niedenthal/Forum; s. 323: Krzysztof Pawela/Forum; s. 325: Andrzej Stawiarski/Forum; Marek Nelken/Studio69/Forum; s. 326: Grzegorz Rogiński/REPORTER; s. 328: Aleksander Keplicz/Forum; s. 329: Chris Niedenthal/Forum; s. 330: Chris Niedenthal/Forum; s. 331: Stanisław Sas/Forum; s. 333: Chris Niedenthal/Forum; s. 334: Aleksander Keplicz/Forum; Jakub Ostałowski/Forum; s. 335: Chris Niedenthal/Forum; s. 337: BERTIL ERICSON/TT newsagency/Forum; Wojciech Plewiński/Forum; s. 338: INPLUS/EAST NEWS; WOJTEK LASKI/EAST NEWS; s. 339: Aleksander Jałosiński/Forum; s. 340: Romuald Kropat/Forum; s. 341: Andrzej Wiernicki/Forum; s. 342: Waldemar Świerzy/plakat udostępniony dzięki uprzejmości Pani Laury Czarnockiej; East News; INPLUS/EAST NEWS; John Kisch Archive/Getty Images; Movie Poster Image Art/Getty Images; Renata Pajchel/East News; s. 343: ©Guy Le Querrec/Magnum Photos/Forum; Archiwum Rosława Szaybo/East News; Rosław Szaybo/East News; Wojciech Zamecznik/© J&S Zamecznik/Fundacja Archeologia Fotografii; s. 344: Krzysztof Wójcik/Forum; s. 345: Tomasz Prażmowski/Forum; s. 346: East News; Peter Probst/SZ-Photo/Forum; s. 347: INPLUS/EAST NEWS; s. 348: ZOFIA I MAREK BAZAK/EAST NEWS; s. 349: Burak Akbulut/Anadolu Agency/Getty Images; s. 351: Chuck Nacke/Alamy/Agencja BE&W; Dennis Brack/Alamy/Agencja BE&W; s. 352: Agencja BE&W; Allstar Picture Library Ltd/Alamy/Agencja BE&W; s. 353: Ferdinando Scianna/Magnum Photos/Forum; s. 354: Agencja BE&W; s. 355: Agencja BE&W; Chris Niedenthal/Forum; s. 356: Radu Sigheti/Reuters/Forum; s. 357: Radu Sigheti/Reuters/Forum; Roger Tillberg/Alamy/Agencja BE&W; s. 358: Oleg Klimov/Panos Pictures/Forum; s. 361: Ferdinando Scianna/Magnum Photos/Forum; s. 363: Derek Hudson/Getty Images; s. 364: Agencja BE&W; John Muggenborg/Alamy/Agencja BE&W; s. 365: Jim West/Alamy/Agencja BE&W; s. 366: Alamy/Agencja BE&W; s. 367: MAHMOUD KHALED/AFP PHOTO/East News; s. 368: AKG/East News; s. 369: Agencja BE&W; Sodel Vladyslav/Shutterstock; s. 370: A_Lesik/Shutterstock; Chuck Nacke/Alamy/Agencja BE&W; s. 371: Burak Akbulut/Anadolu Agency/Getty Images; s. 372: Michael Steele/Getty Images; s. 373: Jim West/Alamy/Agencja BE&W; s. 374: PAP/Cezary Słomiński; s. 375: Tomasz Wierzejski/FOTONOVA/East News; Anna Beata Bohdziewicz/REPORTER/East News; s. 376: PAP/Ireneusz Radkiewicz; PAP/Teodor Walczak; s. 378: Fot. Sławomir Kamiński/Agencja Wyborcza.pl; PAP/Damazy Kwiatkowski; s. 380: EPA-PHOTO/EPA/STRINGER/js/kr/ow/PAP; Gläser/Getty Images; s. 381: K. Mikula/WPROST/East News; s. 382: K. Mikula/WPROST/East News; PAP/Paweł Kula; s. 383: Jerzy Dudek/Forum; s. 384: Adam Chełstowski/Forum; BARTOSZ KRUPA/EAST NEWS; s. 385: Jerzy Dudek/Forum; s. 386: PAP/Janusz Mazur; s. 387: Sven Simon/United Archives/Getty Images; s. 388: Joseph Sohm/Shutterstock; s. 389: POOL New/Reuters/Forum; SIPA PRESS/EAST NEWS; s. 390: Agencja BE&W; Zdunowski Maciej/Agencja BE&W; s. 391: Kacper Pempel/Reporter/East News; s. 392: Zbigniew Kosycarz/KFP; s. 393: Adam Tuchliński/REPORTER/East News; s. 395: Sven Simon/United Archives/Getty Images; s. 396: Sven Creutzmann/Mambo Photo/Getty Images

ISBN 978-83-8118-480-9

Ślady czasu to seria podręczników do nauki historii w liceum i technikum.
Składa się z czterech tomów obejmujących oba zakresy nauczania – podstawowy i rozszerzony, wyraźnie odróżnione graficznie. Dzięki połączeniu obu zakresów w jednym tomie podręczniki są uniwersalne – można z nich korzystać zarówno w klasach realizujących zakres podstawowy, jak i rozszerzony.

W podręcznikach uczeń znajdzie m.in.:
- rzeczową i ciekawą narrację autorską,
- starannie dobrane teksty źródłowe,
- duże i czytelne mapy z precyzyjną legendą,
- biogramy wybranych postaci historycznych i ciekawostki,
- atrakcyjne infografiki oraz ilustracje z rozbudowanymi podpisami,
- polecenia do tekstów źródłowych, map oraz ilustracji ukierunkowujące ich analizę,
- tabele z podsumowaniami najważniejszych informacji na końcu każdego rozdziału,
- krótkie testy *Sprawdź się* pozwalające utrwalić wiadomości po dużych działach,
- serię *O tym się pisze* dla zakresu rozszerzonego,
- tematy pracy argumentacyjnej podsumowującej działy.

Podręcznik spełnia kryteria Ustawy o systemie oświaty i obowiązującej podstawy programowej. Został dopuszczony do użytku szkolnego. Numer w wykazie MEiN: 1102/4/2023.

www.gwo.pl

gdańskie wydawnictwo oświatowe